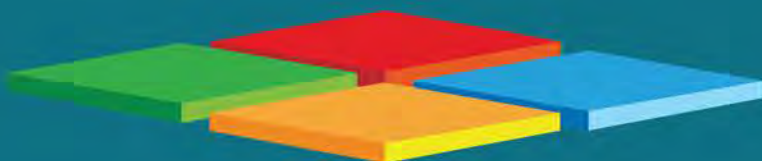

ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΔΡΟΣΟΣ

Η ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα.
Οι συνταγματικές περιπέτειες μιας ποινικής υπόθεσης

ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΔΡΟΣΟΣ

**Η ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Στή μητέρα μου και στον πατέρα μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Κυριότερες συντομογραφίες	13
Πρόλογος στην ηλεκτρονική επανέκδοση (2023) του βιβλίου «Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1982)»	15

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Το πολιτικό κόμμα, δημιούργημα της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης των νεοτέρων χρόνων, ως έκφραση της κοινωνικής αυτονομίας και μέσο πολιτικής συμμετοχής.....	25
2. Η έννοια του πολιτικού κόμματος.....	34
3. Το πολιτικό κόμμα ως αντικείμενο κανόνων δικαίου	43
α. Η νομική ρύθμιση του κομματικού φαινομένου.....	43
β. Η νομική έννοια του κόμματος.....	45
γ. Το κόμμα, ως έκφραση της κοινωνικής αυτονομίας και ως μέσο άσκησης πολιτικής εξουσίας, στο δίκαιο	49
4. Διάγραμμα της εργασίας	52

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και πρώτη ανάπτυξη των θεσμών του νεοελληνικού κράτους.....	59
2. Η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος και η ανάπτυξη των πρώτων ελληνικών κομμάτων.....	70
3. Ο «διαμεσολαβητικός ρόλος» και η έλλειψη ιδεολογικών και πολιτικών αρχών ως κύρια χαρακτηριστικά των πρώτων ... ελληνικών κομμάτων	82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1910 ΩΣ ΤΟ 1936

1. Η ανάπτυξη των πρώτων ταξικών κομμάτων στην Ελλάδα.....	93
2. Οι πρώτες νομικές ρυθμίσεις με αντικείμενο το πολιτικό κόμμα ..	102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΑΠΟ ΤΗ ΛΗΞΗ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΩΣ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

1. Πολιτικές και νομικές συνέπειες του εμφυλίου πολέμου 109
2. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των κομμάτων κατά την περίοδο 1950-1967 125
3. Συμπερασματικές παρατηρήσεις..... 130

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ «ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ» ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ 1967-1974

1. Σημερινή χρησιμότητα μιας επισκόπησης των δικτατορικών διατάξεων για τα πολιτικά κόμματα..... 135
2. Η σκοπιμότητα της θέσπισης των δικτατορικών «συνταγματικών» διατάξεων 142
3. Το νομικό καθεστώς των πολιτικών κομμάτων κατά τις δικτατορικές ρυθμίσεις 147
 - α. Γενικά χαρακτηριστικά 148
 - β. Ο έλεγχος των πολιτικών κομμάτων βάσει του άρθρου 58 του «Συντάγματος» του 1968 και του 1973..... 152
 - γ. Ο έλεγχος των πολιτικών κομμάτων από το Συνταγματικό Δικαστήριο 156

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΔΙΚΑΙΟ

1ο Τμήμα: Η νομική έννοια του κόμματος κατά το ισχύον δίκαιο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

1. Το πολιτικό κόμμα ως ένωση πολιτών..... 169
 - α. Ένωση φυσικών προσώπων 170
 - β. Ένωση Ελλήνων πολιτών 174
 - γ. Ένωση πολιτών που έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν..... 176

2. Το πολιτικό κόμμα ως ένωση πολιτών που επιδιώκει την άμεση συμμετοχή στη διαμόρφωση και άσκηση της κρατικής εξουσίας 180
3. Η νομική έννοια του κόμματος κατά το Σύνταγμα..... 183

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Η ελευθερία των κομμάτων ως ατομική ελευθερία 186
2. Η ελευθερία των κομμάτων ως πολιτική ελευθερία 200
3. Το περιεχόμενο της ελευθερίας των κομμάτων 204
4. Η «ελευθέρα λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» (άρθρ. 29 § 1 εδ. β' Σ) σαν όριο της ελευθερίας των κομμάτων..... 209
5. Η αντισυνταγματικότητα της απαγόρευσης των πολιτικών κομμάτων..... 219
6. Σχετικά με τη νομική προσωπικότητα των κομμάτων..... 226

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Η ισότητα των κομμάτων ως «ατομικό» και «πολιτικό» δικαίωμα..... 229
2. Ο αναλογικός χαρακτήρας της ισότητας των κομμάτων 234
3. Το δικαίωμα των κομμάτων για «επί ίσοις όροις» μεταχείριση από τη ραδιοφωνία και την τηλεόραση (άρθρ. 15 § 1 Σ) 239

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ (άρθρ. 29 § 3 Σ)

1. Η πολιτική σημασία των περιορισμών του άρθρ. 29 § 3 Σ..... 245
 - α. Γενικό χαρακτηριστικό η αποτροπή των δημοσίων υπαλλήλων από κομματικές δραστηριότητες 245
 - β. Η πολιτική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης ως λόγος για την αποτροπή των δημοσίων υπαλλήλων από κομματικές δραστηριότητες 249
2. Το περιεχόμενο των διατάξεων του άρθρ. 29 § 3 Σ 262

α. Ο απόλυτος περιορισμός του άρθρ. 29 § 3 εδ. α' Σ	264
β. Ο σχετικός περιορισμός του άρθρ. 29 § 3 εδ. β' Σ.....	272
γ. Το ζήτημα των κυρώσεων	278

2ο Τμήμα: Το πολιτικό κόμμα ως υποκείμενο ατομικών και πολιτικών ελευθεριών

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ

1. Το πολιτικό κόμμα ως υποκείμενο μέρους ατομικών δικαιωμάτων.....	284
α. Το άσυλο της «κατοικίας» των ατομικών δικαιωμάτων (άρθρ. 9 Σ)	284
β. Το δικαίωμα αναφοράς στις αρχές (άρθρ. 10 § 1 Σ).....	286
γ. Η οικονομική ελευθερία των κομμάτων (άρθρ. 5 § 1, 3 και άρθρ. 17 Σ).....	286
δ. Το απόρρητο των ανταποκρίσεων των κομμάτων (άρθρ. 19 § 1 Σ)	288
ε. Το δικαίωμα των κομμάτων για παροχή έννομης προστασίας και η αρχή του νόμιμου δικαστή (άρθρ. 20 § 1 και 8 § 1 Σ).....	289
2. Η κατοχύρωση της ελευθερίας της γνώμης των κομμάτων (άρθρ. 29 § 1 Σ) και η ρύθμισή της (άρθρ. 14 § 2-6 Σ)	295

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Ι. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

1. Τα δικαιώματα των κομμάτων κατά τους εκλογικούς νόμους και το νόμο περί διεξαγωγής δημοψηφισμάτων	308
α. Τα δικαιώματα των κομμάτων κατά τον εκλογικό νόμο (π.δ. 895/1981)	308
β. Τα δικαιώματα των κομμάτων κατά το ν. 1180/1981 «περί εκλογής Ελλήνων αντιπροσώπων εις την Συνέλευσιν των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων»	317
γ. Τα δικαιώματα των κομμάτων κατά το ν. 350/1976	

«περί διεξαγωγής των κατά το Σύνταγμα προκηρυσσομένων δημοψηφισμάτων»..... 319

II. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

1. Οι συνταγματικές διατάξεις που ρυθμίζουν τη συμμετοχή των κομμάτων στη συγκρότηση και στη νομοθετική λειτουργία της βουλής (άρθρ. 68 § 3, 73 § 4 και 76 § 4 Σ) 321
 - α. Συμμετοχή των κομμάτων στη συγκρότηση των κοινοβουλευτικών επιτροπών και των τμημάτων της βουλής (άρθρ. 68 § 3 Σ)..... 322
 - β. Η συμμετοχή των κομμάτων στη νομοθετική λειτουργία της βουλής (άρθρ. 73 § 4 και 76 § 4 Σ) 326
2. Τα δικαιώματα των κομμάτων κατά τον κανονισμό της βουλής..... 328

III. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ

1. Η κοινοβουλευτική ομάδα ως φορέας τεκμηρίου κοινοβουλευτικής εμπιστοσύνης προς τον Πρωθυπουργό (άρθρ. 37 § 2-4 Σ) 334
 - α. Γενικές παρατηρήσεις..... 334
 - β. Η εκλογή αρχηγού από την κοινοβουλευτική ομάδα (άρθρ. 37 § 2 εδ. β' Σ) 337
 - γ. Οι περιπτώσεις του αρχηγού του σχετικώς πλειοψηφούντος και του δεύτερου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος (άρθρ. 37 § 3 και 4 Σ)..... 348
2. Παράρτημα: Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης μέλος του Συμβουλίου της Δημοκρατίας..... 351

3ο Τμήμα: Η νομική μέριμνα υπέρ του κόμματος ως θεσμου του πολιτεύματος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Η κρατική οικονομική ενίσχυση των κομμάτων (άρθρ. 29 § 2 εδ. α' Σ)..... 353
 - α. Γενικές παρατηρήσεις..... 353

β. Η κρατική οικονομική ενίσχυση στο ισχύον Σύνταγμα: γενικές παρατηρήσεις.....	361
γ. Η κρατική οικονομική ενίσχυση στο ισχύον Σύνταγμα: οι ρυθμίσεις του άρθρ. 29 § 2 εδ. α' Σ.....	364
2. Η δημοσιότητα των εκλογικών δαπανών των κομμάτων (άρθρ. 29 § 2 εδ. 6' Σ).....	368
α. Η δημοσιότητα των εκλογικών δαπανών ως είδος ελέγχου των κομμάτων.....	368
β. Οι ρυθμίσεις του άρθρ. 29 § 2 έδ. β' Σ.....	371
γ. Η δημοσιότητα των εκλογικών δαπανών των υποψηφίων βουλευτών.....	373
δ. Το ζήτημα των κυρώσεων.....	375

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Γενικές παρατηρήσεις.....	377
2. Η ειδική ποινική προστασία των πολιτικών κομμάτων.....	382
α. Βία κατά πολιτικού κόμματος (άρθρ. 157 Α ΠΚ).....	382
β. Διατάραξη των συνεδριάσεων πολιτικού κόμματος (άρθρ. 197 § 1 ΠΚ).....	385
3. Η ειδική ποινική προστασία των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων.....	388
α. Περιύβριση αρχηγού κόμματος (άρθρ. 181 §1 ΠΚ).....	388
β. Βία ή απειλή βίας κατά αρχηγού πολιτικού κόμματος (άρθρ. 157 § 1 ΠΚ).....	399
γ. Αρπαγή αρχηγού πολιτικού κόμματος (άρθρ. 322 εδ. β' στοιχ. α' ΠΚ).....	403

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	407
-----------------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	415
-------------------	-----

ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ.....	443
---------------------------	-----

ΕΠΙΜΕΤΡΟ.....	445
---------------	-----

Ἡ ἐργασία αὐτή ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς θητείας τοῦ συντάκτη τῆς στή Σχολῆ Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Οἱ πανεπιστημιακοὶ χώροι καὶ τὸ ἀκαδημαϊκὸ κλίμα τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ἰδίως τῆς ἑδρας τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, καὶ τὸ κλίμα τοῦ καθηγητῆ Ἀριστόβουλου Μάνεση, συνιστοῦν τὸ περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο ἐργάστηκε ὁ συντάκτης τῆς διατριβῆς αὐτῆς, καὶ ἀποτέλεσαν — παρά τίς ἰδιαιτέρες πλευρές τους, τίς ὄχι ἄγνωστες ἄλλωστε — τὸ πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν προετοιμασία καὶ τή γραφή τῆς.

Εὐχαριστίες ἀρμόζουσι στόν εἰσηγητῆ τῆς στή Νομική Σχολῆ Θεσσαλονίκης, καθηγητῆ κ. Δημ. Θ. Τσάτσο· ἂν ἡ ἀρχή εἶναι τὸ ἥμισυ τοῦ παντός, ἡ μισή τουλάχιστον ἀπό τή διατριβή αὐτή τοῦ ἀνήκει. Ἐδῶσε στό συντάκτη τῆς πολύπλευρη βοήθεια. Καί οἱ ὁδηγίες, οἱ βιβλιογραφικῆς ὑποδείξεις, ἡ συζήτηση, πάνω σέ κρίσιμα θέματα τοῦ περιεχομένου τῆς διατριβῆς συνέτειναν καθοριστικά στήν πρόκληση τοῦ ἐνδιαφέροντος πού ἦταν ἀπαραίτητο, ὥστε νά προκύψουν ὅποια μελέτη καὶ ἔρευνα περικλείονται σ' αὐτήν.

Ἡ μέριμνα πού ἔδειξε ὁ καθηγητής κ. Ἄρ. Μάνεσης, ἡ σχεδόν καθημερινή καὶ γιά ὅλη τή διάρκεια καὶ ὅλες τίς φάσεις τῆς προετοιμασίας, τῆς γραφῆς καὶ τῆς δημοσίευσης τῶν σελίδων πού ἔπονται, ὑπῆρξε γιά τὸ συντάκτη τους ἔμπρακτη παρότρυνση νά προσπαθῆσει νά ἐμβαθύνει στά ζητήματα πού ἀναδείκνυε ἢ ἐξέλιξε τῆς ἔρευνάς του, γιά νά τὰ ἀντιμετωπίσει, στό μέτρο τῶν ἐμπειριῶν καὶ τῶν δυνατοτήτων του, μέ ὀφειλόμενη προσοχή καὶ σχολαστικότητα. Στή λεπτολόγο ἀκα-

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

α) Ἑλληνικές

ΑΚ	Ἄστικός Κώδιξ
ΑΠ	Ἄρειος Πάγος
Ἄρμ.	Ἄρμενόπουλος
β.δ. [Β.Δ.]	Βασιλικόν διάταγματα
Δ.	Δίκη
ΕΕΝ	Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν
ΕΔΔΔ	Ἐπιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου καί Διοικη- τικῶν Δικαίων
ἐκδ.	ἐκδόση
ἐκδότης.	ἐκδότης
Ἑλλ. Δ.	Ἑλληνική Δικαιοσύνη
Ἐφετ. [Ἐφ.]	Ἐφετεῖο
ΚΠολΔ	Κώδιξ Πολιτικῆς Δικονομίας
ν.	νόμος
ν.δ. [Ν.Δ.]	νομοθετικό διάταγμα
Ν. Δικ.	Νέον Δίκαιον
Ἵλομ.	Ἵλομέλεια
π.δ. [Π.Δ.]	προεδρικό διάταγμα
ΠΚ	Ποινικός Κώδιξ
Ποιν. Χρ.	Ποινικά Χρονικά
Πρωτ.	Πρωτοδικεῖο
Σ	τοῦ ἰσχύοντος ἑλληνικοῦ Συντάγματος
ΣτΕ	Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας
Τμ.	τμήμα

τομ.	τόμος
ΤοΣ	Τό Σύνταγμα (τριμηνιαίο περιοδικό)
χ.χ.	χωρίς χρονολογία
B) Ξενόγλωσσες	
AöR	Archiv für öffentliches Recht
BVerfGE	Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
C.C.	Civiltà Cattolica
DÖV	Die öffentliche Verwaltung
DRiZ	Deutsche Richterzeitung
DVBl.	Deutsches Verwaltungsblatt
Eur. Arch.	Europa Archiv
GG	Grundgesetz
JZ	Juristenzeitung
M.	Montecitorio: rivista di studi parlamentari
NJW	Neue Juristische Wochenschrift
Pol.	Il Politico
PS	Politische Studien
PVS	Politische Vierteljahresschrift
VVDStRL	Veröffentlichungen der Vereinigung Deutscher Staatsrechtslehrer
ZaöRV	Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht

Πρόλογος
στην ηλεκτρονική επανέκδοση (2023) του βιβλίου μου
Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα
(1982)

Το μακρινό 1976, όταν, με υπόδειξη και προτροπή του Δημήτρη Τσάτσου, ήρθα για πρώτη φορά σε επικοινωνία με το φαινόμενο «πολιτικό κόμμα» όχι πλέον ως υποκείμενο πολιτικής δράσης αλλά ως αντικείμενο νομικής ρύθμισης από το Σύνταγμα και το Συνταγματικό Δίκαιο, βρέθηκα σε αμηχανία. Όχι τόσο επειδή η ειδικότερη ενασχόλησή μου με το Συνταγματικό Δίκαιο βρισκόταν ακόμη στις απαρχές της, όσο για το ίδιο το αντικείμενο. Εξερχόμενος, όπως όλοι μας τότε, από ένα δεινά τραυματικό δικτατορικό καθεστώς, διάδοχο ενός σκοτεινού καθεστώτος ανάπηρης δημοκρατίας, άλλες, θεωρούσα και εγώ, ότι ήταν οι μείζονες συνταγματικές προτεραιότητες: η εδραίωση στο πολίτευμα της δημοκρατικής αρχής με την οριστική αποκάθαρση από κάθε θεσμικό κατάλοιπο του παρασυνταγματικού καθεστώτος που οδήγησε στη χούντα, η συνταγματική μέριμνα για αποτροπή της επανάλιψης θεσμικών φαινομένων όπως εκείνα της δεκαπενταετίας 1952-1967, ο αποκλεισμός της δυνατότητας του Αρχηγού του Κράτους να αυθαιρετεί σε βάρος της πολιτικής πλειοψηφίας, η ουσιαστική κάθαρση της δημόσιας ζωής και των δημοσίων θεσμών από ό,τι ήταν ο σκελετός και οι σκελετοί της χούντας, η διασφάλιση των πολιτικών ελευθεριών, του πολιτικού πλουραλισμού, της γνησιότητας των εκλογών και της ακεραιότητας του εκλογικού συστήματος, η διασφάλιση ότι αν ο λόγος της Αριστεράς μετατρέποταν σε κοινοβουλευτική πλειοψηφία (πράγμα που ήδη διαφαινόταν από τη δυναμικότητα και ταχύτητα άνοδο του ΠΑΣΟΚ), η πλειοψηφία αυτή δεν θα φαλκιδευόταν, ούτε θα υπονομευόταν όπως είχε γίνει με τη βασιλική συνταγματική εκτροπή το τότε όχι

και τόσο μακρινό 1965. Αυτά, ναι, ήταν αντικείμενα άξια για συστηματική ακαδημαϊκή μελέτη, η νεότευκτη Ελληνική Δημοκρατία αναζητούσε έναν συγκροτημένο συνταγματικό λόγο ικανό να φιλοξενήσει αποτελεσματικά τη μεταπολιτευτική δημοκρατική και ευρωπαϊκή θεσμική κατασκευή και προοπτική της χώρας. Όσον όμως αφορά ειδικότερα στο κομματικό φαινόμενο, είχα την αίσθηση ότι αυτό κινείται μεν γενικώς εντός συνταγματικής νομιμότητας, όμως δεν (πρέπει αναγκαστικά να) εντάσσεται (και) στο πλέγμα των (ρητώς) συνταγματικά ρυθμιζόμενων θεσμών, γιατί όταν αυτό συμβαίνει, το αποτέλεσμα δεν μπορεί παρά να είναι επιβολή περιορισμών. Πέραν τούτου ήταν ιδιαίτερα αισθητή η σκιά μιας αόριστα, αλλά σαφώς αρνητικής στάσης στο φαινόμενο «πολιτικό κόμμα»: μπορεί στις εκλογές να ψηφίζουμε κόμματα, αλλά -πως να το κάνουμε;- τα κόμματα χωρίζουν δεν ενώνουν. «Κομματίζομαι» σημαίνει ότι σκέπτομαι και δρω με κριτήριο το ιδιοτελές συμφέρον κάποιας ομάδας ή κλίκας, «ο ανιψιός κι η κουνιάδα έκαναν κόμμα με τη θεία για να φαν το χωραφάκι του παππού» - δηλαδή συνωμότησαν κακοβούλως.

Αναδιφώντας, τότε, την ελληνική βιβλιογραφία ελάχιστα αξιόλογα πράγματα βρήκα για τη νομική πραγμάτευση του φαινομένου «πολιτικό κόμμα», ανάμεσα στα οποία το γενικά άγνωστο άρθρο του Αλεξάνδρου Σβώλου, Alexandros Svolos, *Les rapports entre l'État et les parties politiques d'après le droit public grec*, σε *Mélanges Paul Négulesco* (1935). Περισσότερα βρήκα για τον κατά εποχές ρόλο των κομμάτων στα εκάστοτε πολιτικά πράγματα, αυτά κυρίως σε βιβλία πολιτικής ιστορίας. Προσπαθώντας να κατανοήσω το φαινόμενο στο οποίο αφιέρωνα τη διδακτορική μου διατριβή άρχισα συστηματικές μελέτες προς δύο βασικές κατευθύνσεις: πολιτική ιστορία (κυρίως ελληνική), εμβολιασμένη με γενικότερα στοιχεία πολιτικής θεωρίας, και αρχικά γερμανικό, στη συνέχεια και ιταλικό συνταγματικό δίκαιο. Χώθηκα σταδιακά μέσα σε έναν κόσμο που τον κατασκεύαζαν κείμενα όπως, ενδεικτικά,

το δίτομο έργο του Αθανασίου Ροντήρη, *Η κατά Σύνταγμα οργάνωσις του κράτους* (1876,1879), η *Εισαγωγή* του Γεωργίου Μικονίου, στη μετάφρασή του του βιβλίου του Marco Minghetti, *Τα πολιτικά κόμματα και η τούτων επέμβασις εις τα της δικαιοσύνης και της διοικήσεως* (1885), το διήγημα *Οι Χαλασοχώρηδες* του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη (1893), το άρθρο (συμβολή σε συλλογικό τόμο) *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα* του Κωνσταντίνου Τσουκαλά (1977), το βιβλίο *Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι* του Νεοκλέους Καζάζη (1905), το άρθρο *Το ποινικόν δίκαιον ως όπλον καταπολεμήσεως του μπολσεβικισμού* του Ιωάννου Ζησιάδου (1931), το βιβλίο *Η νομοθεσία των βαρβάρων* του Γιώργη Κατηφόρη (1975), τα άρθρα του Παύλου Μπακογιάννη, *Έννοια οργάνωσις και αποστολή του κόμματος στη μαρξιστική θεωρία* και *Τα κόμματα στην αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία* (1976), και αυτά παράλληλα με κείμενα όπως το άρθρο *Die verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien im modernen Staat* του Konrad Hesse (1959) ή το βιβλίο *Das Recht der politischen Parteien* του Wilhelm Henke (1972) ή η συμβολή του Lelio Basso, *Il partito politico nell' ordinamento democratico moderno* στον συλλογικό τόμο *Indagine sul partito politico* (1976) ή η μελέτη του Armando Cossuta, *Il finazamento pubblico dei partiti* (1974), και αυτά αναγιγνωσκόμενα παράλληλα με γενικότερου περιεχομένου έργα, όπως τα βιβλία των Nicos Poulantzas, *L'État le pouvoir, le socialisme* (1978) ή του Ralph Milliband, *The State in the Capitalist Society* (1969) ή ειδικότερα έργα όπως το *La Démocratie et l'Organisation des Partis Politiques* του Moisey Ostrogorski (1901) ή το *Les Parties politiques* του Maurice Duverger (1951), αυτά παράλληλα με έρευνα σε πρωτογενές υλικό (Πρακτικά κοινοβουλευτικών επιτροπών και συνελεύσεων κ.λπ.) και όλα τα παραπάνω δίπλα στη σταθερή συστηματική μελέτη όλων των βασικών συγχρόνων συγγραμμάτων Συνταγματικού Δικαίου, ελληνικών (Σβώλος, Μάνεσης, Τσάτσος και άλλοι παλαιότεροι), όπως και ξένων, κυρίως γερμανικών,

γαλλικών και ιταλικών. Ο κόσμος που συνέθεταν όλα τα παραπάνω ήταν ένας καλειδοσκοπικός κόσμος, που πολύ μου άρεσε, αλλά τελικά έπρεπε κάπως να τον τακτοποιήσω στο μυαλό, δηλαδή στο βιβλίο μου.

Έτσι κατέληξα και σε μερικά βασικά σχήματα πολιτικής και θεσμικής κατανόησης του φαινομένου, όπως π.χ. η περιοδολόγηση της νομικής πραγματεύσεως των πολιτικών κομμάτων που διατύπωσε ο Heinrich Triepel στο *Die Staatsverfassung und die politischen Parteien* (1928), έργο που στη συνέχεια κατέστη εμβληματικό για το αντικείμενο: αρχικά ή με αρνητική ή και απαγορευτική προδιάθεση αγνόηση του κομματικού φαινομένου από τη συνταγματική τάξη, στη συνέχεια ανοχή και τέλος ενσωμάτωση σε αυτήν. Ή, επίσης, το σχήμα της ανάπτυξης των μαζικών κομμάτων παράλληλα με τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος, το σχήμα της έμμεσης αναγνώρισης συνταγματικού ρόλου των κομμάτων μέσω των κανονισμών της βουλής που αναγνώριζαν διαδικαστικά δικαιώματα στην «αντιπολίτευση» -άρα σε μία εξ ορισμού συνεκτική συνένωση βουλευτών, για τους οποίους αναμένεται ότι θα έχουν σταθερά την ίδια ή παρόμοια πολιτική συμπεριφορά τουλάχιστον κατά τις ψηφοφορίες στη βουλή-, ή και το σχήμα που θέλει τη μορφή της εσωτερικής λειτουργίας του κόμματος να είναι συνάρτηση της ιστορικής του καταγωγής και της ιδεολογίας που με τη σειρά της συναρτάται με την ιστορική του καταγωγή. Παράλληλα, κινήθηκα στο πολύ γενικό σχήμα ότι τα πολιτικά κόμματα βρίσκονται, κάπως ανάμεσα στη λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών» και το κράτος. Δηλαδή δίνουν, με την ελεύθερη δράση τους, μορφή και υπόσταση στις κοινωνικές τάξεις και τις μετατρέπουν σε πολιτικές, και συμβάλλουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας στη συνταγματική δημοκρατική μας πολιτεία. Δεν ανήκουν ούτε εντάσσονται στο κράτος, ακόμη και όταν κερδίζουν τις εκλογές, δεν είναι όμως ούτε πολιτειακά αδιάφορες συνενώσεις ανθρώπων, αφού έχουν καταστατική σχέση με την επιδίωξη άσκησης δημόσιας εξουσίας μέσω των κρατικών θεσμών. Γι' αυτό

άλλωστε και προβλέπεται, συνταγματικά μάλιστα, ακόμη και δημόσια οικονομική ενίσχυσή τους, πράγμα που δεν συνιστά κοινωνική παροχή, αλλά θεσμική μέριμνα ενισχυτική της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος, που επιχειρείται με το να διευκολύνονται τα κόμματα να αναπτύσσουν την πολιτική λειτουργία τους εντός των δημοκρατικών πολιτευμάτων με μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας από την ιδιωτική χρηματοδότηση και ό,τι αυτή συνεπάγεται.

Όπως διδάχθηκα από μελέτες του Gramsci, δεν μπορεί κανείς να μελετήσει τα πολιτικά κόμματα μιας χώρας χωρίς, τουλάχιστον, να εξοικειωθεί και με την ιστορική και πολιτική διάσταση του κομματικού φαινομένου στη χώρα που μελετά, και, τελικά, συνολικότερα με την αναφερόμενη στον χρόνο και χώρο της μελέτης του ιστορία. Οποιαδήποτε δηλαδή συνταγματική πραγμάτευση που ανάγεται στην πολιτειακή οργάνωση του ελληνικού κράτους είναι καταδικασμένη να παραμείνει λειψή και ανάπηρη αν περιορίζεται στην τοποθέτηση του ζητήματος στα όποια θεωρητικά και δογματικά πλαίσια χωρίς να συνδέεται επαρκώς και συγκεκριμένα με το πολιτικό εύρος, όπως αυτό αναδύεται από το ιστορικό βάθος της ελληνικής πολιτειακής πραγματικότητας. Αυτό μάλιστα είναι ιδιαίτερα αναγκαίο όταν για πρώτη φορά εισάγονται σε δημοκρατικό Σύνταγμα μιας χώρας ρυθμίσεις σχετικές με τα κόμματα, όπου ο συνταγματικός λόγος, αν επιχειρηθεί χωρίς αίσθηση του ιστορικού βάρους με το οποίο καλείται να μετρηθεί η εισαγόμενη ρύθμιση, κινδυνεύει να περιπέσει σε νοητικές ασκήσεις χωρίς ουσιαστικό αντίκρισμα. Προσπάθησα να το αποφύγω εντρυφώντας, σε αρκετή μάλιστα λεπτομέρεια, σε περιγραφές παρελθουσών καταστάσεων και στην εξέλιξη των αντιλήψεων σχετικά με τα πολιτικά κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα και προσπαθώντας ταυτόχρονα να ανιχνεύσω και την ιστορία της θεσμικής μεταχείρισης του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα. Έτσι ανακάλυψα, μεταξύ άλλων, και τον μαγικό 19^ο

αιώνα καθώς και την αξία της φαινομενικά ασήμαντης, εξαντλητικής όμως, «λεπτομέρειας», τόσο τον 19^ο όσο και τον 20^ο αιώνα.

Για τη θεωρητική πραγμάτευση του φαινομένου με επηρέασαν, όπως ήδη σημείωσα, η Ιταλία και η Γερμανία. Χώρες που και οι δύο εξέρχονταν ηττημένες και κατεστραμμένες από τη δικτατορία του ναζιστικού και του φασιστικού κόμματος -από τη δικτατορία ενός κόμματος δηλαδή- παρήγαγαν σοβαρότατο συνταγματικό λόγο που αποσυνέδε το φαινόμενο «πολιτικό κόμμα» από την αντιστοίχως μαύρη και φαιά παράδοση των χωρών αυτών και το συνέδεε με τη δημοκρατία και την ελευθερία. Τα άρθρα 49 του ιταλικού και 21 του γερμανικού Συντάγματος υποδηλώνουν με εμβληματικό σχεδόν τρόπο ακριβώς τη σύνδεση του δικαιώματος των πολιτών να ιδρύουν κόμματα και την κατά Σύνταγμα ελεύθερη δράση των κομμάτων με την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Κατοχυρώνοντας δηλαδή αφενός δικαιώμα των πολιτών να ιδρύουν κόμματα και να μετέχουν σε αυτά και αφετέρου τα δικαιώματα καθ' εαυτών των κομμάτων ως συλλογικών οντοτήτων, τα Συντάγματα αυτά εισήγαγαν στο σώμα των κανόνων τους διατάξεις ενισχυτικές του ελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος, και όχι κάτι αντίθετο προς αυτό.

Αυτή η διπλή κατεύθυνση -πολιτική ιστορία και νομική θεωρία και πράξη- αποτυπώνεται στην οργάνωση της ύλης του βιβλίου μου: το Πρώτο Μέρος του μελετά, με χρονολογική σειρά (απαρχές, 1910-1936, 1949-1976) το κομματικό φαινόμενο στη νεοελληνική ιστορία. Το Δεύτερο Μέρος μελετά τη νομική θέση των κομμάτων στο ισχύον δίκαιο. Στο Πρώτο Τμήμα του Μέρους αυτού εξετάζεται η νομική έννοια του κόμματος και εκεί εντάσσονται τα σχετικά με την ελευθερία των κομμάτων, την ισότητα των κομμάτων, τις εξαιρέσεις από το δικαίωμα οργάνωσης σε κόμματα. Στο Δεύτερο Τμήμα εξετάζεται το κόμμα ως υποκείμενο ατομικών και ελευθεριών, ενώ επίσης μελετώνται οι ρυθμίσεις της συμμετοχής των κομμάτων στην παραγωγή και την άσκηση

της κρατικής εξουσίας (συμμετοχή στην παραγωγή της βούλησης του εκλογικού σώματος, στη συγκρότηση και λειτουργία της βουλής, στην ανάδειξη του Πρωθυπουργού), ενώ στο Τρίτο Τμήμα εξετάζεται το κόμμα ως θεσμός του πολιτεύματος, με την εκεί μελέτη των συνταγματικών ζητημάτων της κρατικής οικονομικής ενίσχυσης των κομμάτων και του ελέγχου των εκλογικών δαπανών και η προβλεπόμενη από τον ποινικό νόμο προστασία των κομμάτων.

Το άρθρο 29 του ελληνικού Συντάγματος είναι η βασική, και κατά περιεχόμενο και κατά νομική ιεραρχία, διάταξη στην οποία θεμελιώνει τα της νομικής θέσης των πολιτικών κομμάτων στην ελληνική συνταγματική τάξη. Η διάταξη αυτή ακολούθησε μια οδό ανάμεσα στην ιταλική και τη γερμανική ρύθμιση. Εγγύτερα προς τη γερμανική η κατά το κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος του 1975 πρόταση, αφού προέβλεπε τη δυνατότητα διάλυσης πολιτικών κομμάτων, τελικά έδωσε τη θέση της σε ρύθμιση μάλλον εγγύτερη προς την ιταλική συνταγματική κατασκευή που για το θέμα αυτό δεν προέβλεπε τίποτε. Το ιταλικό Σύνταγμα, λιτά, έχει ως αποδέκτη τους πολίτες, υπέρ των οποίων θεσπίζει δικαίωμα να ιδρύουν ελεύθερα και να μετέχουν σε πολιτικά κόμματα *«να συνενώνονται ελεύθερα σε πολιτικά κόμματα για να ανταγωνίζονται, με δημοκρατική μέθοδο, για τη διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής.»* Η γερμανική αντίστοιχη κατασκευή έχει ως αποδέκτη της τα κόμματα ως συλλογικές οντότητες - θεσμούς, όχι τους πολίτες που τα συγκροτούν, θέτει για αυτά ως συνταγματικό σκοπό τη σύμπραξή τους στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του λαού και τους επιβάλλει εσωτερική δημοκρατική λειτουργία. Προβλέπει επίσης τους όρους υπό τους οποίους κηρύσσονται *«αντισυνταγματικά»* -άρα να παύουν να απολαμβάνουν τις γενικώς προβλεπόμενες σχετικές συνταγματικές ελευθερίες- εκείνα των οποίων είτε οι σκοποί είτε η συμπεριφορά των οπαδών τους (το γερμανικό Σύνταγμα δεν αναφέρει καν τη λέξη «μέλη», αρκούμενο στην λέξη *«Anhänger»*, που σημαίνει οπαδοί, ακό-

λουθοι, προσκολλώμενοι) θέτουν σε διακινδύνευση αυτό που επικράτησε να αποκαλείται «ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος», την περίφημη «*freiheitliche demokratische Grundordnung*.» Το 1975, ο συνταγματικός νομοθέτης, ψηφίζοντας το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος που ορίζει ότι «Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος», και μη υιοθετώντας διάταξη περί απαγόρευσης των πολιτικών κομμάτων, κατέληξε προς μία μάλλον εγγύτερη προς την ιταλική *finezza* παρά προς στη γερμανική *Dogmatik* συνταγματική κατασκευή.

Έκτοτε πέρασε πολύς καιρός και άλλαξαν πολλά. Ψηφίσθηκαν νόμοι που ρυθμίζουν διάφορα θέματα σχετικά με τα κόμματα, όπως τα της κρατικής τους χρηματοδότησης, προέκυψε και κάποια νομολογία, όπως και κάποια, όχι ιδιαίτερα εκτεταμένη πάντως, θεωρητική νομική πραγμάτευση του πολιτικού κόμματος ή πλευρών της εκδήλωσης του κομματικού φαινομένου. Το άρθρο 29 και η συνταγματική του πραγμάτευση περιέπεσε στα δευτερεύοντος ενδιαφέροντος αντικείμενα του Συνταγματικού Δικαίου. Στις πανεπιστημιακές παραδόσεις συχνά συμπιεζόταν σε λιγότερο από μία διδακτική ώρα, οι δε επ' αυτού διαφονίες μεταξύ των νομικών, ακόμη και αν δεν προκαλούσαν πάντοτε πλήξη, πάντως δεν προκαλούσαν πάθη. Ευτυχώς: αφού τα σχετικά με τη συγκρότηση δράση των κομμάτων πράγματα (με εξαίρεση το καλυπτόμενο από βαθύτατη σιωπή θεσμικό ζήτημα του ουσιαστικά μη εξυπηρετούμενου χρέους μισού δισεκατομμυρίου ευρώ που δημιούργησαν τα δύο κόμματα που ηγεμόνευσαν στην ελληνική πολιτική ζωή από το 1975 μέχρι το 2012, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία) λειτουργούσαν ομαλώς, προς τι να τα πειράζουμε;

Αυτά μέχρι την έκρηξη της οικονομικής κρίσης, το 2010, και τη μερική κατάρρευση και αναδιάταξη του κομματικού συστήματος. Σημα-

ντικό σημείο ήταν η κοινοβουλευτική άνοδος, στα χρόνια της αιχμής της κρίσης, για μία περίοδο μάλιστα στο ύψος του τρίτου σε δύναμη κοινοβουλευτικού κόμματος, μιας συμμορίας ναζιστών τραμπούκων, με την έργω και λόγω εκδηλωνόμενη πρόθεση, παρενδύομενοι το πολιτικό κόμμα, να μην αφήσουν τίποτε όρθιο ούτε από το πολίτευμα ούτε από τους πολίτες. Η σύλληψη, η μόνη γνωστή σε εμένα σύλληψη εν ενεργεία βουλευτών για επ' αυτοφώρω κακούργημα εντός των συνταγματικών πλαισίων ομαλότατα λειτουργούντος δημοκρατικού πολιτεύματος, η δίκη και η καταδίκη τους σε πολυετείς φυλακίσεις για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης και συμμετοχή σε αυτήν -δηλαδή για πράξεις, όχι γενικώς για απόψεις- αναζωπύρωσε και το νομικό ενδιαφέρον για την όλη συνταγματική ρύθμιση των πολιτικών κομμάτων από το ελληνικό Σύνταγμα. Και την αντίστοιχη δημόσια συζήτηση. Μα δεν υπάρχει τρόπος να απαγορευθούν τέτοια κόμματα; Ασφαλώς ναι, όμως μόνο αν αναθεωρηθεί το άρθρο 29 του Συντάγματος έτσι ώστε, με αξιοποίηση και εμπειριών από ευρωπαϊκές δημοκρατικές συνταγματικές τάξεις, να προβλέπεται απαγόρευση πολιτικών κομμάτων. Με το θέμα να ανήκει -ελέω των τραυμάτων της παρασυνταγματικής περιόδου- στα συνταγματικά μας ταμπού ουδείς το απετόλμησε. Ούτε κατά την Αναθεώρηση του 2019, που έγινε μετά τη δίκη και την καταδίκη της ναζιστικής εγκληματικής οργάνωσης. Αντ' αυτού, ο δημόσιος συνταγματικός λόγος, αλλά και η Βουλή, επιδόθηκαν σε κάθε είδους συνταγματικές πονηρίες ώστε, τουλάχιστον, να μην επιτραπεί η κάθοδος των στελεχών της εγκληματικής οργάνωσης υπό άλλο κομματικό ένδυμα με εκλογικούς συνδυασμούς στις εκλογές. Πονηρίες πάντως, όχι εδραία συνταγματικά ερείσματα.

Η αναδημοσιευόμενη εδώ διατριβή μου δεν ασχολήθηκε καθόλου με το παραπάνω αντικείμενο επειδή δεν είχε προκύψει ποτέ στην Ελλάδα, ούτε ιστορικά ούτε πολιτικά, σύλληψη, δίκη και καταδίκη για κάτι αντίστοιχο. Ούτε και, το μακρινό 1976, μπορούσε νομίζω κανείς μας να

φантаστεί ότι θα προέκυπτε. Κατά κάποιον τρόπο ως σημερινό επίμετρο στην παλαιά εκείνη μελέτη μου (όχι ως συμπλήρωμα της, εκεί ό,τι έγραψα το έγραψα), παρατίθεται στο τέλος μετά το βιβλίο το άρθρο μου «*Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα – οι συνταγματικές περιπέτειες μιας ποινικής υπόθεσης*», που δημοσιεύθηκε στο τεύχος 133, Δεκέμβριος 2020 στο περιοδικό *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, με θερμές ευχαριστίες στις πάντοτε φιλόξενες εκδόσεις της *Νομικής Βιβλιοθήκης*.

Η πρόταση του συνάδελφου και παλαιού φίλου Καθηγητή Ξενοφώντα Κοντιάδη για ηλεκτρονική επανέκδοση της διατριβής μου με τίτλο *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα* από το Ίδρυμα Δημήτρη και Θεμιστοκλή Τσάτσου, σαράντα ένα χρόνια μετά την κυκλοφορία της σε βιβλίο, είναι μία μεγάλη τιμητική αναγνώριση. Ελπίζω να μην πέφτει έξω. Ελπίζω επίσης ο σημερινός αναγνώστης να δείξει επιείκεια για μια σειρά αδεξιότητες, τεχνικές και άλλες, που θα δει σε ένα βιβλίο που γράφτηκε όχι ως ώριμο αποτέλεσμα μιας καλής μαθητείας, αλλά παράλληλα με μια διαδικασία ωρίμανσης και μαθητείας και σε σημαντικό βαθμό ως τμήμα της. Τις θέσεις πάντως που υιοθέτησα τότε και τον τρόπο που διάρθρωσα την ύλη, τα υιοθετώ και σήμερα, όπως και την πατρότητα των όποιων λαθών.

Η αναδημοσίευση της διατριβής μου όμως φέρει σε εμένα και μια συγκίνηση ιδιαίτερης υφής: ο Δημήτρης Τσάτσος δεν μου άνοιξε απλώς την πόρτα του Πανεπιστημίου, αλλά, υποδεικνύοντας το αντικείμενο της διατριβής μου και φέρνοντάς με σε επικοινωνία ιδίως με τη θεωρητική βιβλιογραφία και την εξειδικευμένη στο θέμα ακαδημαϊκή κοινότητα της Γερμανίας, είναι πράγματι πατέρας της εργασίας μου αυτής -Doktorvater. Και μέσω αυτής της πατρότητας, μου άνοιξε τον δρόμο και προς το συνταγματικό δίκαιο. Όσα χρόνια και όσα πράγματα και αν μεσολάβησαν από τότε, αυτό ποτέ δεν άλλαξε. Την τωρινή λοιπόν αναδημοσίευση της διατριβής μου την αφιερώνω με τιμή στη μνήμη του.

Αθήνα, 20 Μαρτίου 2023

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Τό πολιτικό κόμμα, δημιούργημα τής κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης τών νεοτέρων χρόνων, ως έκφραση κοινωνικής αυτονομίας και μέσο πολιτικής συμμετοχής

Ο ισχυρισμός του Duverger ότι «όποιος γνωρίζει τό κλασικό συνταγματικό δίκαιο και άγνοεί τόν ρόλο τών κομμάτων έχει μιά έσφαλμένη εικόνα τών σύγχρονων πολιτικών καθεστώτων», ενώ «όποιος γνωρίζει τό ρόλο τών κομμάτων και άγνοεί τό κλασικό συνταγματικό δίκαιο, έχει μιά λειψή αλλά άκριβή εικόνα τών σύγχρονων πολιτικών καθεστώτων»¹, και άν άκόμη περιέχει στοιχειά ύπερβολής, ύποδηλώνει ώστόσο τήν κεφαλαιώδη σημασία πού αποδίδεται στά πολιτικά κόμματα κατά τή μελέτη τών σύγχρονων πολιτευμάτων.

«Σήμερα πιά στήν πράξη δέν νοείται πολιτική ζωή χωρίς πολιτικά κόμματα. Έχουν άποβεί τόσο ισχυροί μεσάζοντες ανάμεσα στήν έξουσία και τούς κυβερνώμενους, ώστε παίρνουν τή θέση και τών δυό: Η έξουσία δέν μπορεί νά ενεργήσει χωρίς τήν ύποστήριξη τους· οί κυβερνώμενοι για ν' άκουστούν έχουν ανάγκη τής φωνής τών κομμάτων. Κάτω από αυτές τίς συνθήκες οί συνταγματικοί μηχανισμοί δέν έχουν παρά μόνο μιά (...) δευτερεύουσα σημασία, άφού ή αξία τους εξαρτάται από τό ένδιαφέρον πού δείχνουν γι' αυτούς τά κόμματα και ή σημασία τους από τή χρήση πού τούς κάνουν», ύπογραμμίζει ό καθηγητής G. Burdeau² ή όπως ά-

1. M. Duverger, Les partis politiques, σ. 388.

2. G. Burdeau, Traité de science politique, τόμ. 3ος, σ. 313.

πλουστευμένα αλλά παραστατικά παρατηρεί ο Bryce, «εάν ή συνταγματική κυβέρνηση της χώρας μπορεί να παρομοιαστεί με μία απέραντη μηχανή εγκατεστημένη σ' ένα ηλεκτροκινούμενο εργοστάσιο, τό κομματικό σύστημα μπορεί να παραβληθεί με τόν κινητήρα του δυναμό, πού παράγει τό ηλεκτρικό ρεύμα καί μόλις αρχίσει να λειτουργεί θέτει σε κίνηση όλόκληρο τό μηχανισμό του εργοστασίου»³. «Είς τά κόμματα καί δή είς τούς αρχηγούς αυτών άνευρίσκεται, κατά βάση, ή 'ιθύνουσα θέλησις' της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ενώ κατά τά Συντάγματα 'άπασαι αί εξουσίαι πηγάζουν εκ του λαού», παρατηρεί ο Σβώλος⁴. «'Αν οί θεσμοί άποτελούν τόν σκελετό της δημοκρατίας, τά κόμματα άποτελούν τήν σάρκα καί τό αίμα της», διαπιστώνει, τέλος, ο τότε Πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής στό Α' Προσυνέδριο του κόμματος της «Νέας Δημοκρατίας»⁵.

Μέ τή θέσπιση, πάντως, συνταγματικών διατάξεων πού κατοχυρώνουν τήν ύπαρξη καί τή λειτουργία των κομμάτων καί ρυθμίζουν δικαιώματα καί ύποχρεώσεις τους, ή γνώση του συνταγματικού δικαίου, ίσως όχι του «κλασικού» αλλά πάντως ή γνώση της *contitutio lata* έμπεριέχει καί τή μελέτη των πολιτικών κομμάτων ως νομικών αλλά καί ως πολιτικών φαινομένων.

'Αν όμως οί μελετητές γενικά συμφωνούν όσον αφορά τό «σπουδαίο ρόλο» των πολιτικών κομμάτων⁶, τό περιεχόμενο της έννοιας «πολιτικό

3. J. Bryce, *Modern Democracies*, τομ. II, σ. 46. Στο σημείο αυτό ο Bryce αναφέρεται στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες της 'Αμερικής, ή παρατήρησή του όμως μπορεί να ισχύσει γενικότερα. 'Αντίστοιχη εικόνα χρησιμοποίησε τό 1950 ο Ferri, *Studi sui partiti politici*, σ. 171, κατά τόν όποιο «il partito è come un albero-motore di una macchina: un lungo asse della parte più interna e centrale, il quale aziona una serie di ruote dentate (gruppo elettorale, gruppo parlamentare, leader) che innestate o ingranate in una corrispondente serie di ruote dentate (gruppo elettorale, Parlamento, Governo), imprimono movimento à tutta la macchina, costituendo come la fonte di ogni energia».

4. 'Αλ. Σβώλου, *Τό νέον Σύνταγμα καί αί βάσεις του πολιτεύματος*, σ. 96.

5. «Νέα Δημοκρατία», Α' Προσυνέδριο, Πρακτικά, τόμ. 1ος, σ. 22.

6. 'Από τήν ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, βλ. μεταξύ άλλων G. Astuti, *Funzione dei partiti politici*, M. 17 (1963), V, σ. 3 έπ., P. Badura, *Parlamentarismus und parteienstaatliche Demokratie*, σε τιμητικό τόμ. Karl Michaelis, ίδίως σ. 20 έπ., G. Palladore Pallieri, *Il ruolo dei partiti nell' ordinamento democratico dello Stato contemporaneo*, σε *La funzionalità dei partiti nello Stato democratico* σ. 19 έπ., L.

κόμμα» δίνει λαβή σέ ποικίλες άπαντήσεις πού δέν όφείλονται μόνον σέ διαφορές έρευνητικής μεθόδου ή έπιστημονικής προσέγγισης. Έφόσον τό άντικείμενο πού πρόκειται νά προσδιοριστεί «έχει μεγάλη σημασία» στά

Basso, Il partito nell' ordinamento democratico moderno, σέ Indagine sul partito politico, τόμ. 1ος, La regolazione legislativa, σ. 5 έπ., *L. Bergsträsser*, Das Wesen einer politischen Partei, PS 12 (1961), σ. 504 έπ., *P. Biscaretti di Ruffia*, Diritto costituzionale, σ.159, σ. 782 έπ., πρβλ. και σ. 788 έπ., *Bryce*, ό.π., τόμ. I, σ.128 έπ., *Burdeau*, όπ. π., σ. 271 έπ., *V. Crisafulli*, Partiti, Parlamento, Governo σέ La funzionalita dei partiti nello Stato democratico, σ. 93 έπ., *W.F. Czerny*, Die Aufgaben der Parteien im demokratischen Prozess, σέ Grundfragen der Politik. Recht, Staat, Demokratie, Weltanschauung, σ. 37 έπ., *Duverger M.*, Institutions politiques et droit constitutionnel, 1, Les grands systèmes politiques, 105 έπ., τήν αναλυτική παρουσίαση του *M. Greven*, Parteien und politische Herrschaft, σ. 106 έπ. και ιδίως 120 έπ., *P. Haungs*, Über politische Parteien in westlichen Demokratien. Res Publica, τμητικός τόμ. για τήν 70η επέτειο των γενεθλίων του *Dolf Sternberger*, ιδιαίτερα, σ. 163 έπ., *S. Lener*, Sul finanziamento pubblico dei partiti, C.C. 125 (1974), σ. 13 έπ., *M. Minghetti*, Τά πολιτικά κόμματα και ή τούτων επέμβασις εις τά της δικαιοσύνης και της διοικήσεως, σ. II, πρβλ. και σ. 147 έπ., *C. Mortati*, Istituzioni di Diritto Publico, τόμ. 2ος, σ. 795 έπ., 800 έπ., *C. Rossano*, Partiti e Parlamento nello Stato contemporaneo, ιδίως σ. 70 έπ., *Schwarzenberg*, όπ. π. σ. 480 έπ., *U. Schleth*, Parteifinzen, σ. 385 έπ., *M. Sobolewski*, The role of Party Systems in the Control of Government. Polish Round Table, Yearbook, 1972-1973, σ. 15 έπ., *U. Terracini*, (παρέμβαση) σέ Indagine sul partito politico, τόμ.2ος, σ.793 έπ., Έλευθερόπουλου, Κοινωνικά τάξεις και κοινωνικά κόμματα, σ.24 έπ., *Γ. Μικονίου*, Εισαγωγή στό έργο του *Minghetti*: τά πολιτικά κόμματα και ή τούτων επέμβασις εις τά της διοικήσεως, σ.ιζ', *Σβώλου*, ό.π.π. σ.89 έπ., του ίδιου, Προβλήματα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, σέ Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας, τόμ.2ος, σ.78-79, *Άρ. Μάνεση*, Η άναθεώρησις του Συντάγματος, σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ.151, ύποσ.23, πρβλ. και του ίδιου, Προτάσεις για τροποποίηση του εκλογικού συστήματος, εφημ. «Καθημερινή», 1/5/79 και ήδη σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ.724, *Δασκαλάκη Γ.*, Πολιτικά κόμματα και Δημοκρατία, σ.22 έπ., 25 έπ., *Ν. Καζάζη*, Η φιλοσοφία του δικαίου και της ιστορίας, τόμ. 1ος, σ.92 έπ., *Στ. Κοτσιάνου*, Τό κόμμα και ή θέσις αυτού εν τῷ δικαίῳ, ΕΕΝ 18(1951), σ.490 έπ., του ίδιου, Πολιτικά κόμματα και εκλογικά συστήματα, Άρμ. Θ' (1955), σ.20 έπ. Βλ. και *Π. Μπακογιάννη*, Έννοια, όργάνωση και άποστολή του κόμματος στη μαρξιστική θεωρία, ΤοΣ 2(1976), σ.446 έπ. και του ίδιου, Τά κόμματα στην άντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία, ΤοΣ 2(1976), σ. 615 έπ. Ειδικά για τό ρόλο της άντιπολίτευσης, βλ. *J. Meynaud*, Vue générale de l' opposition en politique, σέ Mélanges Marcel Bridel, σ. 276 έπ., ιδιαίτερα σ. 285 έπ., και *K. Kluxen*, Das Problem der politischen Opposition, (πού

σύγχρονα πολιτικά συστήματα — επιδρά αποφασιστικά στη διαμόρφωση και την παραγωγή της πολιτικής εξουσίας — είναι εύλογο ή διχογνωμία για την υπαγωγή ορισμένων ομάδων ανθρώπων στα κόμματα και τη μη

αναφέρεται στο αγγλικό πολίτευμα) ιδίως σ. 157 έπ., 197 έπ. Πρβλ. ακόμη τίς σχετικές γνώμες των συγγραφέων που παρατίθενται από τον *Triepel*, όπ. π. σ. 28-29. Επίσης πρβλ. *K. Hesse*, *Die verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien im modernen Staat*, VVDStR, 17 (1959), σ. 13 έπ., *Henke*, όπ. π. σ. 1 έπ. Πρβλ. επίσης τούς άμερικανούς *Epstein*, *Political Parties* σε *Handbook of Political Science*, τόμ. 4ος, *Nongovernmental Politics*, ιδίως σ. 257 έπ., 260 έπ., του ίδιου, *Political Parties in Western Democracies*, σ. 14 έπ. και *Bruce*, όπ.π. σ. 21 έπ. Η γενικότερη συμφωνία για τον «σπουδαίο ρόλο» των πολιτικών κομμάτων στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα δέν περιορίζει την ανταλλαγή γνώμων, την διατύπωση και αντίκρουση έρμηνειών, ή όποία ύπάρχει από μακρού και συνεχίζεται άμειωτη μιά και τό θέμα άνανεώνεται συνεχώς και φαίνεται άνεξάντλητο. Οι δραστηριότητες των κομμάτων τίθενται υπό διαρκή έρευνα και μελέτη και γίνονται προσπάθειες νά ταξινομηθούν σε κατηγορίες και νά αναλυθούν κατά τρόπο ώστε νά συναχθούν γενικότερα συμπεράσματα για τον «ρόλο» ή τίς «λειτουργίες» κομμάτων στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα. Θά μπορούσε κανείς, ώστόσο, συμφωνώντας μέ τον *G. Lavau*, *Partis et systèmes politiques: interactions et fonctions* σε *Canadian Journal of Political Science*, II (1969), σ. 30, νά διακρίνει τουλάχιστον όκτώ «λειτουργίες» των κομμάτων, και συγκεκριμένα την συμμετοχή των κομμάτων στην πολιτική δραστηριότητα, την κοινωνική και πολιτική ένσωμάτωση, την διαμεσολάβηση για την ίκανοποίηση αίτημάτων, την επίλυση αντιθέσεων και συγκρούσεων, την προσέλκυση πολιτικού προσωπικού, την διατύπωση και έκφραση πολιτικών αίτημάτων, την έκλογική κινητοποίηση, την έπεξεργασία και διαμόρφωση πολιτικών προγραμμάτων και αποφάσεων.

Έκτός από την «έκλογική λειτουργία», όπου, κατ' άκριβολογία, δέν είναι παρά ένα είδος δραστηριότητας, παρατηρεί σωστά ό *Lavau*, όπ. π. σ. 30, «στis περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για προσδοκώμενα αποτελέσματα, τά όποία δέν έχει κανείς λόγο νά τά άναμείνει παρά μόνο μέσα στα πλαίσια ενός πλουραλιστικού *party system*, πού δέν περιέχει ούτε ταξικά κόμματα μέ ίσχυρές ιδεολογικές κατευθύνσεις ούτε ίσχυρή πόλωση». Η άπαρίθμηση τέτοιων λειτουργιών «δέν θά μπορούσε νά έχει νόημα παρά μόνον σε μιά κατάσταση όπου όλα τά κόμματα (...) θά ήταν του ίδιου τύπου και δέν θά παρουσίαζαν μεταξύ τους άξιοσημείωτες διαφορές, ούτε ως προς την ίκανότητα έκλογικής κινητοποίησης, ούτε ως προς τίς δομές τους, ούτε ως προς τίς ιδεολογίες τους, ούτε ως προς τή σχέση τους μέ την κοινή γνώμη και τίς κοινωνικές ομάδες» *Lavau*, όπ. σ. 30. Στην πραγματικότητα όμως τά κόμματα διαφέρουν και στis δομές τους και στην ίκανότητά τους νά κινητοποιούν ψηφοφόρους, όπαδούς και μέλη στην ιδεολογία τους και στis άμεσες και άπώτερες πολιτικές τους επιδιώξεις (πιθανή εξαίρεση δέχεται ό *Lavau*, όπ. π. σ. 30, μόνον ως προς τό πολιτικό σύστημα των Ήνωμένων Πολιτειών της Άμερικής). Οι διαφορές αυτές άφενός έπηρεάζουν τον ρόλο των κομμά-

υπαγωγή άλλων, νά έμπεριέχει συχνά και διχογνωμία για τό ποιές από τις ομάδες τών ανθρώπων πού θά μπορούσαν νά χαρακτηριστούν κόμματα «πρέπει» και νά χαρακτηριστούν έτσι, μέ άλλες λέξεις ποιές γίνονται αποδεκτές ως πραγματικοί, «φυσιολογικοί» παράγοντες πού επιδρούν αποφασιστικά στή διαμόρφωση και τήν παραγωγή τής πολιτικής εξουσίας και ποιές όχι. Έτσι, ή διχογνωμία για τό τί είναι και τί δέν είναι κόμμα αντίστοιχί συχνά, ως ένα κάποιο βαθμό, στήν διαφωνία για τά ποιά κόμματα είναι «θεμιτά» και ποιά δέν είναι.

Ύπάρχουν ώστόσο στοιχειά τής έννοιας του κόμματος πού συνάντησαν ευρύτερη έως καθολική αποδοχή, όπως τό ότι τό κόμμα είναι μία ομάδα, ένα σύνολο ανθρώπων και ότι κατευθύνεται μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο στήν άμεση άσκηση τής εξουσίας. Μπορεί όμως, άραγε, νά θεωρηθεί κόμμα κάθε ομάδα ανθρώπων πού κατευθύνεται στήν άμεση άσκηση τής εξουσίας;

Η συνένωση ανθρώπων μέ σκοπό νά οργανώσουν τις προσπάθειές τους ώστε νά καταλάβουν και νά ασκήσουν τήν εξουσία είναι φαινόμενο περίπου τόσο παλιό όσο και ή ίδια ή πάλη για τήν κατάκτηση τής εξουσίας: και οι πίο απόλυτοι μονάρχες στά πίο απολυταρχικά, π.χ. φαραωνικά καθεστώτα δέν ασκούσαν τήν εξουσία μόνοι τους, μέ τή φυσική, τή βιολογική τους δύναμη, αλλά μέσω άλλων ανθρώπων, ενώ και οι πίο «στενές» συνομοσίες για τήν αντικατάσταση, μέ ανατροπή ή φυσική εξόντωση, κάποιου ήγεμόνα από άλλον ή άλλους δέν υπήρξε ποτέ έργο ενός και μόνον ανθρώπου. Τό κομματικό φαινόμενο, όμως, όπως εξελίχθηκε ως σήμερα, είναι γέννημα τών νεότερων χρόνων. Η ιστορία και ή εξέλιξη τών σημερινών πολιτικών κομμάτων δέν ανάγονται στήν παλαιό-

των μέσα στό πολιτικό σύστημα και αφετέρου επιδρούν στήν στάση πού υιοθετεί ή κρατική εξουσία απέναντι σε συγκεκριμένα κόμματα. Αν σημειωθεί ακόμη ότι ούτε όλα τά πολιτικά συστήματα έχουν τις ίδιες «λειτουργικές» απαιτήσεις, μπορεί κανείς νά διατυπώσει τόν ισχυρισμό ότι, κατ' ακριβολογία, δέν υπάρχει μία γενική και άφηρημένη «λειτουργία» τών κομμάτων στά πολιτικά συστήματα αλλά συγκεκριμένοι (και όχι αναγκαστικά οι ίδιοι) ρόλοι πού επιτελούν τά συγκεκριμένα κόμματα ή ομάδες κομμάτων μέσα στό πολιτικό σύστημα μέσα στό όποιο λειτουργούν. (Πρβλ. τήν σωστή παρατήρηση του Greven, όπ. π., σ. 12, ότι «die Bestimmung der Funktionen der politischen Parteien kann wiederum nicht abstrakt vollzogen werden; es gibt keine allgemein gültigen Funktionen politischer Parteien, die in jedem gesellschaftlichen System und zu jeder Zeit gültig wären»).

τερη γνωστή μορφή ομαδικής πολιτικής δραστηριότητας αλλά στή σταδιακή ανέλιξη των κοινωνικών ταξικών και πολιτικών συγκρούσεων των νεότερων χρόνων, πού οδήγησαν στις σημερινές μορφές πολιτικών καθεστώτων. Οι πρωταρχικές μορφές οργάνωσης πού αργότερα μετεξελίχθηκαν σε πολιτικά κόμματα βρίσκονται στην Άγγλία των μέσων του 17ου αιώνα. Η εξέλιξη όμως, και η εξέλιξη του κομματικού φαινομένου πραγματοποιήθηκε αργότερα, κυρίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, στις ΗΠΑ και την Ευρώπη. Κατά την περίοδο αυτή συγκροτήθηκαν και άρχισαν να αναπτύσσονται ορισμένα κόμματα πού συνεχίζουν και σήμερα τη δραστηριότητά τους. Τα χαρακτηριστικά, λοιπόν, του κόμματος όπως εμφανίζονται σήμερα διαπλάστηκαν σ' αυτή την συγκεκριμένη ιστορική πορεία και δέν μπορούν να αναζητηθούν κάπου πέρα κι ανεξάρτητα από τό χώρο και τό χρόνο μέσα στον οποίο αναπτύχθηκε τό κομματικό φαινόμενο⁷: κατά τή γνωστή διατύπωση του Max Weber⁸, οι πίο σύγχρονες

7. Δέν πρεσβεύουν όλοι αυτή τήν άποψη. 'Ο J. Bryce, *Modern Democracies*, τόμ. I, σ. 125, υποστηρίζει ότι «political parties are far older than democracy. They have existed in nearly all countries under all forms of government, though less in monarchies than in oligarchies, in the latter of which they have been particularly frequent and fierce. The Guelfs and Gibelins, after having for a time divided Germany, divided the feudal nobility and the cities of northern and middle Italy for three centuries». Κάτω από αυτό τό πρίσμα διάφοροι συγγραφείς κάνουν λόγο για πολιτικά κόμματα ανεξάρτητα από τις ιστορικές συνθήκες, βλ. π.χ. Άν. Δημητρόπουλο, 'Η συνταγματική θέσις των πολιτικών κομμάτων, σ. 9 έπ. όπου αναπτύσσεται ό ισχυρισμός ότι «πολιτικά κόμματα υπάρχουν εις όλας τάς (άρχαιάς) έλληνικάς πόλεις», πρβλ. και αυτόθι, ύποσ.3 κ.ο.κ., επίσης Άβ. Έλευθεροπούλου, *Κοινωνικά τάξεις και κοινωνικά κόμματα*, σ.26-7 και Γ. Κασμάτη, *Τά πολιτικά κόμματα σαν συνταγματικός θεσμός*, περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ.8, 'Ιούλιος 1980, σ.52-53. 'Ο Κ. Στεργιόπουλος συνέγραψε τρίτομο έργο με τίτλο «Τά πολιτικά κόμματα των αρχαίων Αθηνών». Άλλά στην ιστορική πραγματικότητα ανταποκρίνονται οι άπόψεις με τις όποιες άρχίζει ό Duverger τό κλασικό βιβλίό του *Les partis politiques*, και υποστηρίζει ότι «l' analogie des mots ne doit pas tromper. On appelle également 'partis' les factions qui divisaient les Républiques antiques, les clans qui se groupaient autour d' un condottiere dans l' Italie de la Renaissance, les clubs ou se réunissaient les députés des assemblées révolutionnaires, les comités qui préparaient les élections censitaires des monarchies constitutionnelles, aussi bien que les vastes organisations populaires qui encadrent l' opinion publique dans les démocraties modernes, Cette identité nominale se justifie d' un côté, car elle traduit une certaine parenté profonde: toutes ces institutions ne jouent-elles pas le même rôle, qui est de

μορφές κομματικής οργάνωσης είναι «τέκνα τής δημοκρατίας, τού μαζικού εκλογικού δικαιώματος, τής ανάγκης για μαζική προσέλευση οπαδών και μαζική οργάνωση, τής ανάπτυξης ύψιστης ένότητας τής ήγερσίας και αυστηρότατης πειθαρχίας».

Τέκνο τών νεότερων χρόνων και βασικά δημιούργημα τού 19ου αιώνα, τό πολιτικό κόμμα παρουσιάζει εξέλιξη στενά συναρτημένη μέ δυό αλληλένδετα ιστορικά φαινόμενα, πού εμφανίστηκαν, σταδιακά, κατά τήν ἴδια χρονική και ιστορική περίοδο: πρόκειται για τήν πολιτική συγκρότηση τών κοινωνικῶν τάξεων και τόν σχηματισμό και τήν ανέλιξη τών κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Ἡ σταδιακή διαμόρφωση μιᾶς κοινωνικῆς-ταξικῆς συνείδησης, ἡ συνειδητοποίηση δηλαδή μιᾶς κοινότητας συμφερόντων, ἀπό τόν μέχρι τότε κοινοτό τῶν ἀτόμων και ἡ ανάπτυξη μορφῶν συλλογικῆς δράσης για τή διεκδίκηση και τήν προάσπισή τους ὑπῆρξε τό ἔδαφος πάνω στό ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τό κομματικό φαινόμενο. Καθοριστική προϋπόθεση για τήν ἀνάπτυξή του, ὑπῆρξε ἡ διεύρυνση και ἡ γενίκευση τού εκλογικού δικαιώματος. Ἡ μαζική, μέσω τῆς ψήφου, συμμετοχή στήν πολιτική ἐπέτρεψε νά γίνει συνείδηση τό γεγονός ὅτι «ἀπέναντι στήν ὀργανωμένη θέληση πολλῶν, ἡ θέληση μιᾶς μάζας ἀκόμα μεγαλύτερης ἀριθμητικά, δέν μπορεῖ νά φέρει κανένα ἀποτέλεσμα»⁹. Δημιούργημα και ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας, τό κόμμα

conquérir le pouvoir et de l' exercer? Mais on voit, malgré tout qu' il ne s' agit pas de la même chose. En fait, les partis véritables datent d' un siècle à peine. En 1850, aucun pays du monde (sauf les Etats-Unis) ne connaissait de partis politiques au sens moderne du mot: on y trouvait des tendances d' opinions, des clubs populaires, des associations de pensée, des groupes parlementaires, mais point de partis à proprement parler», (ὅπ. π., σ. 1 πρβλ. και σ. 1-16). Τήν ἴδια ἄποψη ὑποστηρίζουν, π.χ. οἱ *L. Epstein*, *Political Parties*, σέ *Handbook of Political Science*, τόμ. 4ος, σ. 220-231, *F. Neumann*, *Entstehung und Entwicklung der politischen Parteien*, σέ *Abendroth-Lenk*, *Einführung in die politische Wissenschaft*, σ.234 ἐπ., *R.-G. Schwarzenberg*, *Sociologie politique*, σ. 477, πρβλ. *P. Biscarretti di Ruffia*, *Diritto costituzionale*, σ. 781-782, *C. Friedrich*, *Der Verfassungsstaat der Neuzeit*, σ. 478 ἐπ., *H. Triepel*, *Die Staatsverfassung und die politischen Parteien*, σ.13. Βλ. και *J. Charlot*, *Les partis politiques*, σ. 4 ἐπ.

8. *M. Weber*, *Politik als Beruf* σέ *Gesammelte politische Schriften*, σ. 520.

9. Βλ. *U. Rescigno*, *Costituzione italiana e Stato borghese*, σ. 78. Πρβλ. και παρακάτω, σ.30 ὑποσ.15, 16. Τή σημασία τῶν εκλογῶν στήν ἀνάπτυξη τῶν κομμάτων τονίζει και ὁ *Δημητρόπουλος*, ὅπ. π. σ. 142 ἐπ.

αποτελεί τό κύριο μέσο συλλογικῆς συμμετοχῆς στόν ἀγώνα γιά τή διεκδίκηση ἢ καί τήν διατήρηση καί ἄσκηση τῆς ἐξουσίας.

Ἐφόσον λειτουργοῦν σέ ἓνα πολίτευμα, τά κόμματα ἀποτελοῦν τούς δίαυλους μέσα ἀπό τούς ὁποίους διέρχεται ἀναγκαστικά ἡ πολιτική βούληση τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς κοινωνίας, τουλάχιστον στή φάση πού ἡ βούληση αὐτή μεταβάλλεται σέ πράξεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων: στό βαθμό πού ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται ἀπό κάποιο ἢ κάποια κόμματα, καμιά θέληση δέν μπορεῖ νά μετατραπῆ σέ πράξη κρατικῆς ἐξουσίας ἄν προηγουμένως δέν γίνεи καί θέληση τῶν κομμάτων πού ἀσχοῦν τήν κρατική ἐξουσία. Προερχόμενο ἀπό τήν κοινωνία γιά νά καταλήξει στούς κρατικούς θεσμούς, τό κόμμα ἐμφανίζεται μέ διπλή φύση: τήν κοινωνική φύση, πού συνίσταται, στόν ἐθελοντικό καί αὐτόνομο ἀπό τήν κρατική ἐξουσία χαρακτήρα του καί τήν πολιτική φύση, ἡ ὁποία συνίσταται στόν σκοπό τοῦ κόμματος — τήν ἄμεση ἄσκηση τῆς ἐξουσίας.

Ἡ διπλή αὐτή φύση συμπυκνώνει τόν πυρήνα τοῦ κομματικοῦ φαινομένου: «τό κόμμα δέν μπορεῖ σέ καμιιά περίπτωση, νά εἶναι οὔτε μόνον [κρατικό] ὄργανο οὔτε μόνον [κοινωνική] ὀργάνωση: στήν πρώτη περίπτωση θά προέβαλλε λιγότερο ἡ ἰκανότητά του νά ἀπορροφᾷ καί νά ὀργανώνει τά διαρκῶς ἀνανεωνόμενα δημιουργήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, νά ἐκπροσωπῆ τίς πάντα νέες μορφές τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης· στή δεύτερη περίπτωση, ἀντίθετα, θά προέβαλλε λιγότερο ἡ παρεπόμενη, ἀλλά ὅπωςδήποτε καθοριστική δυνατότητά του νά διεκδικεῖ σέ κρατικό ἐπίπεδο, τήν πραγματοποίησι ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ φορέα (...)»¹⁰. Ἔτσι, στό κόμμα συνδυάζεται ἡ κοινωνική αὐτονομία μέ τήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Τό κοινωνικά αὐτόνομο στοιχεῖο βρίσκεται στή διαμόρφωση, μέσα στά κόμματα, τῆς πολιτικῆς βούλησης διαφόρων τμημάτων τῆς κοινωνίας. Ἡ βούληση αὐτή ἔχει ὑποκειμενικό χαρακτήρα, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν καθορίζεται οὔτε προκύπτει ἀπό τή θέληση κρατικῶν ὀργάνων. Γιά νά μεταβληθεῖ σέ κρατική πράξη, ἡ βούληση αὐτή, πρέπει νά διοχετευθεῖ στά κρατικά ὄργανα καί νά μετατραπῆ σέ ἀποφάσεις τους. Τά κρατικά ὄργανα καί ἡ λειτουργία τους, ὅμως, εἶναι δεδομένα, ἔχουν δηλαδή ἀντικειμενικό χα-

10. Κατά τήν ἐπιτυχή διατύπωση τοῦ A. Negri, *Lo Stato dei partiti* σέ *La forma stato. Per la critica dell' economia politica della Costituzione*, σ. 129.

ρακτήρα, μέ τήν έννοια ότι ἔχουν παγιωθεῖ ὡς ἀπότοκο κάποιου γενικό-
τερου συσχετισμοῦ κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων, καί ἡ μορφή καί
ἡ λειτουργία τους δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἐκάστοτε ὑποκειμενική βού-
ληση τῶν διαφόρων φορέων κοινωνικῆς αὐτονομίας. Τά ὅρια τοῦ κοινω-
νικά αὐτόνομου χαρακτήρα τοῦ κόμματος βρίσκονται στήν ἀντικειμενική
λειτουργία τῶν κρατικῶν ὀργάνων, μέσα στήν ὁποία ὀφείλει τό κόμμα νά
χωρέσει τίς ἐπιδιώξεις του, διότι ἀλλιῶς δέν μπορεῖ νά τίς μετατρέψει
ἀπό τήν ὑποκειμενική του βούληση σέ κρατική πράξη¹¹.

Ὁ ὀρισμός τοῦ κόμματος προκύπτει ἀπό τήν ἀνάλυση καί τήν με-
ταξύ τους σύνθεση τῶν δύο βασικῶν του χαρακτηριστικῶν: τοῦ κοινωνικά
αὐτόνομου καί τοῦ πολιτικοῦ χαρακτήρα του¹².

11. Μέ τίς παραπάνω παρατηρήσεις δέν ἀναιρεῖται τό γεγονός ὅτι τό κόμμα συχνά
ἤ κατά κανόνα ἐπιδρά στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο πράγματι λειτουργοῦν τά κρατικά ὄργανα
καί ἐπηρεάζει τό εἰδικό βάρος τῶν κρατικῶν ὀργάνων κατά τήν παραγωγή τῆς κρατικῆς
πολιτικῆς βούλησης: αὐτό ὅμως συμβαίνει μέσα σέ περιθώρια πού ἀφίνουν οἱ ἴδιοι οἱ
(συνταγματικοί) κανόνες πού ρυθμίζουν τή λειτουργία τῶν κρατικῶν ὀργάνων. Ἀκόμη
καί στήν περίπτωση πού κάποιο κόμμα καταλάβει τήν ἐξουσία καί δέν σεβαστεῖ τήν
συνταγματική τάξη, (ὅπως συνέβη π.χ. μέ τό Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (Μπολσεβίκοι)
στή Ρωσία τό 1917), τό κόμμα αὐτό εἴτε δημιουργεῖ νέας μορφῆς κρατικά ὄργανα μέ
μία νέα «ἀντικειμενική» λειτουργία, εἴτε δίνει ἄλλο «ἀντικειμενικό» περιεχόμενο στήν
μέχρι τότε λειτουργία τῶν παλαιῶν κρατικῶν ὀργάνων.

12. «Da un lato avvinto alla società, dall' altro inserito nello stato», παρατη-
ρεῖ ὁ Negri, ὄπ. π. σ 127, «il partito vive di questo dualismo e dinamicamente si
propone di mediarlo: in ciò consiste l' unica sua definizione esauriente», (ὑπο-
γράμμιση δική μου).

2. Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ κόμματος

(αα) Ὡς συλλογική ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας, τό κόμμα εἶναι κατ' ἀρχήν μιά ἔνωση ἀνθρώπων. Διαφέρει δέ ἀπό ἕνα ἀπλό ἄθροισμα ἀνθρώπων κατὰ τό ὅτι αἴρεται, ἔστω καί ἂν ἐπιβιώσει μόνο γιά ἕνα βραχύ χρονικό διάστημα σέ ἐνιαία ὄντοτητα, μέ ὑπόσταση — σχετικά, ἀλλά σαφῶς — ἀνεξάρτητη, ἀπό τούς συγκεκριμένους ἀνθρώπους πού βρίσκονται στό ἐσωτερικό της¹³. Ἐφόσον δέ ἡ ἔνωση αὐτή μπορεῖ καί λειτουργεῖ ὡς ἐνιαία ὄντοτητα σημαίνει ὅτι εἶναι ὀργανωμένη, ὅτι διαθέτει δηλαδή τίς στοιχειώδεις τουλάχιστον δομές, ὅπως βασικούς μηχανισμούς καί ὄργανα λήψης καί ἐκτέλεσης ἀποφάσεων κλπ., μέσα στίς ὁποῖες ἐντάσσονται καί μέσα ἀπό τίς ὁποῖες δραστηριοποιοῦν τήν ἔνωση ἐκεῖνοι πού τήν ἀπαρτίζουν.

(ββ) Ὡς ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας, τό κόμμα εἶναι μιά ἐθελοντικά ὀργανωμένη ἔνωση ἀνθρώπων. Εἶναι δέ ἐθελοντική μιά

13. Πρόκειται γιά σχετική ἀνεξαρτησία, διότι, βέβαια, τό κόμμα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς ἀνθρώπους πού νά τό ἀπαρτίζουν. Εἶναι ὅμως σαφῶς ἀνεξαρτησία διότι τό κόμμα δέν ταυτίζεται μέ τήν προσωπική ὑπόσταση τοῦ καθένα ἀπ' ὅσους συμμετέχουν σ' αὐτά. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι μιά συσπείρωση γύρω ἀπό μιά πολιτική προσωπικότητα δέν μπορεῖ νά εἶναι κόμμα ἂν τά ἄτομα πού τήν ἀποτελοῦν συνθέτουν μιά ἐνιαία «ἀπόσπαστη» ὄντοτητα, ἔστω καί ἂν αὐτή ἐξαρτᾶ τήν τύχη της ἀπό τήν προσωπικότητα τήν ὁποία ἀκολουθεῖ. Πρβλ. τήν παρατήρηση τοῦ *Seifert, Die politischen Parteien im Recht der Bundesrepublik Deutschland*, σ. 160, ὁ ὁποῖος, ἐξετάζοντας τά κόμματα ἀπό νομική ἄποψη, θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη «μόνον σωματειακῆς μορφῆς ἐνώσεις, δηλ. ἐνώσεις προσώπων, πού εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἐναλλαγή τῶν ἐκάστοτε μελῶν, διαθέτουν ἕνα σωματειακῆς μορφῆς κατάστατικό καί ἐμφανίζονται πρὸς τά ἔξω ὡς αὐτοτελῆς ὄντοτητα ὑπό ἐνιαία ὀνομασία».

ένωση ανθρώπων πρώτα-πρώτα έφόσον ή συμμετοχή σ' αυτήν πηγάζει από τήν ελεύθερη πρωτοβουλία τών μελών της και στηρίζεται στην ελεύθερη και διαρκή συναίνεσή τους νά παραμείνουν μέλη. Δέν είναι έθελοντική όταν ή συμμετοχή σ' αυτήν αποτελεί άντικείμενο νομικής ύποχρέωσης. Έκτός από τή συμμετοχή, ό έθελοντικός χαρακτήρας του κόμματος έπεκτείνεται και στον τρόπο όργάνωσης και λειτουργίας και στό περιεχόμενο τών δραστηριοτήτων του.

Ό έθελοντικός χαρακτήρας έπιτρέπει στό κόμμα νά λειτουργεί ως έκφραση τής κοινωνικής αυτόνομίας. Τά διάφορα τμήματα τής κοινωνίας διαμορφώνουν τήν πολιτική τους βούληση, τή διατυπώνουν σέ συγκεκριμένο πρόγραμμα και, έφόσον τό έπιτρέψουν οί συνθήκες, τήν μετατρέπουν σέ πράξεις κρατικών όργάνων μέσα στα κόμματα και μέσω τών κομμάτων μόνον έφόσον οί άνθρωποι, ως μέλη του κοινωνικού συνόλου, αισθάνονται ότι ή όργάνωση και δράση τών κομμάτων είναι συνισταμένη και τής δικής τους θέλησης, και κατά συνέπεια έκφράζει δικά τους ταξικά, κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα. Αν, αντίθετα, ύποχρεωθούν, νά συμμετάσχουν σέ κάποια όργάνωση, τό κίνητρο για τή συμμετοχή τους αυτή βρίσκεται στον καταναγκασμό, δηλαδή στην ύποταγή σέ μιά υπέρτερη θέληση. Τότε όμως ή όργάνωση αυτή έκφράζει τή θέληση στην όποία όφείλει τήν ύπαρξή της, λειτουργεί, δηλαδή, σύμφωνα μέ τίς έπιταγές και ύπηρετεί τίς επιδιώξεις αυτής τής θέλησης και όχι προσελκύνοντας μέλη και όπαδούς έπειδή πείθει ότι μπορεί νά έκφράσει τά κοινωνικά και πολιτικά τους συμφέροντα. Γι' αυτό και δέν μπορεί νά αποτελεί έκφραση τής κοινωνικής αυτόνομίας.

Έκφράζοντας κοινωνικά συμφέροντα, τό κόμμα τείνει νά αναπτύσσεται, εντάσσοντας στους κόλπους του και κινητοποιώντας υπέρ τών σκοπών του όλο και μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Πρόκειται για ενός είδους άρνητική όψη του έθελοντικού χαρακτήρα του κόμματος: τό κόμμα δέν έμποδίζει εκείνους πού πείθονται ότι προσπίζει τά συμφέροντά τους νά όργανωθούν σ' αυτό¹⁴.

14. Τήν τάση αυτή του κόμματος δέν άναιρεί τό γεγονός ότι για κάποιο χρονικό διάστημα είναι δυνατόν όρισμένα κόμματα νά μήν επιδιώκουν «μαζική» προσέλκυση μελών ή, πράγμα πού συμβαίνει μέ όλα τά κόμματα, νά τάσουν όρισμένες προϋποθέσεις για τήν άποδοχή νέων μελών. Τό κόμμα διαφέρει από μιά «συνωμοτική όργάνωση», ή όποία κατά κανόνα άπαρτίζεται από έναν «κλειστό» αριθμό ανθρώπων, χωρίς κανέναν

Ὁ ἐθελοντικός χαρακτήρας τῆς συμμετοχῆς στά κόμματα, συνδυασμένος μέ τή δυνατότητα ὁποιοδήποτε νά συμμετέχει σ' αὐτά, ἐπιτρέπει, κατά τήν ἔκφραση τοῦ Σβώλου, νά «συγκροτεῖται εἰς θεμέλιον δυνάμεως ὁ κοινορτός τῶν ἀτομικῶν θελήσεων, ἀνεπίδεκτος, ἄλλως ρυθμικῆς ἐνεργείας»¹⁵. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ὀργάνωση σέ κόμματα ἀπελευθερώνει κοινωνικές δυνάμεις¹⁶, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐπιτρέπει σ' αὐτές νά διαθέτουν μιά πρόσφορη ὀργανωτική μορφή, ἡ ὁποία καί τούς παρέχει τήν δυνατότητα νά διαμορφώνουν, νά ἐκφράζουν καί νά διεκδικοῦν τά συλλογικά κοινωνικά, οικονομικά, ἰδεολογικά καί πολιτικά τους συμφέροντα. Ἔτσι τό κόμμα ἀποκτᾶ «ταξικό-κοινωνικό χαρακτήρα», συνδέεται, δηλαδή μέ τά συμφέροντα καί τίς ἐπιδιώξεις μιᾶς ἢ περισσοτέρων κοινωνικῶν τάξεων καί στρωμάτων, — ὄχι ὅμως ὅλων — καί ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα αὐτά καί τίς ἐπιδιώξεις.

Ὁ κοινωνικός-ταξικός χαρακτήρας τῶν κομμάτων εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό τό μέγεθός τους (δηλ. ἀπό τόν ἀριθμό τῶν μελῶν ἢ ὀπαδῶν τους) ἢ τήν ἐκλογική τους δύναμη. Ἀκόμη καί κόμματα μέ μικρό ἀριθμό ψηφοφόρων ἢ ὀπαδῶν ἢ μελῶν μποροῦν νά συνδέονται μέ συμφέροντα καί ἐπιδιώξεις τμημάτων τῆς κοινωνίας ἢ νά ἀποτελέσουν προοπτικά φορεῖς, μέσα ἀπό τούς ὁποίους βρίσκουν πολιτική ἔκφραση ἄλλα ἢ καί ἄλλα τμήματα τῆς κοινωνίας ἀπό ἐκεῖνα, μέ τά ὁποία συνδέονταν ἀρχικά¹⁷. Ὁ κοινωνικός-ταξικός χαρακτήρας τῶν κομμάτων, ὡς στοιχεῖο σύμφυτο μέ τήν ἔννοιά τους, ὑποδηλώνει τή σύνδεσή τους μέ τμήματα τῆς κοινωνίας, δέν προσδιορίζει ὅμως καί τό περιεχόμενο αὐτῆς

εἶδους «ἀπόσωπο» στοιχεῖο πού νά τῆς ἐξασφαλίζει σχετική ἀνεξαρτησία ἀπό τούς συγκεκριμένους ἀνθρώπους πού τή συγκρότησαν, καί δέν ἀποβλέπει ἔστω προοπτικά, σέ «μαζική» προσχώρηση μελῶν, ἀλλά περιορίζεται στή μύηση τοῦ ἐλάχιστου ἀναγκαίου ἀριθμοῦ, ὥστε, πάντοτε ἐν κρυπτῷ καί παραβύστω, νά προετοιμάσει καί νά πραγματοποιήσει τούς στόχους τῆς. (Πρβλ. σχετικά *M. Sobolewski, La notion du parti politique, Archivum Iuridicum Cracoviense, VII (1974), σ. 77-78*).

15. Βλ. Σβώλου, ὅπ. π. σ. 96.

16. Κατά τήν διατύπωση τοῦ *H. Kelsen, Vom Wesen und Wert der Demokratie, σ. 23*, «die demokratische Entwicklung lässt die Masse der isolierten Einzelindividuen sich zu politischen Parteien integrieren und *entfesselt dadurch allererst soziale Kräfte*, die man einigermassen als 'Volk' bezeichnen kann», (ὑπογράμμιση δική μου).

17. Γιά τά «μικρά κόμματα», πρβλ. *Duverger, ὅπ. π. σ. 322 ἐπ.*

της σύνδεσης: τό ποιό κόμμα εκφράζει ποιιά ή ποιές κοινωνικές τάξεις ή στρώματα δέν είναι κάτι πού προσδιορίζεται *a priori*, καί υποκειμενικά. Ἀκόμη καί κόμματα πού υποστηρίζουν ὅτι βρίσκονται «ὑπεράνω» τῶν τάξεων καί εκφράζουν τό συμφέρον «ὅλης» τῆς κοινωνίας ἔχουν ἐξ ἀντικειμένου κοινωνικό-ταξικό χαρακτήρα: κατά τή διαδικασία τῆς διαμόρφωσης τῶν πολιτικῶν τους κατευθύνσεων παίρνουν ὑπόψη ὀρισμένα δεδομένα ἐνῶ ἀγνοοῦν ἢ ὑποτιμοῦν ἄλλα, εἶναι ἐφεκτικά σέ ὀρισμένες πιέσεις, ἐνῶ δέν εἶναι σέ ἄλλες, ξεκινοῦν ἀπό ὀρισμένες ἰδεολογικές ἀφετηρίες, ἐνῶ ἀπορρίπτουν ἄλλες κτλ. ἔτσι καταλήγουν ἴσως σέ κάποιο συμβιβασμό ἀντιτιθέμενων συμφερόντων καί ἐπιδιώξεων. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ συμβιβασμοῦ αὐτοῦ σάν ἀπόδειξη κάποιου δῆθεν «ὑπερταξικοῦ» ἢ «διαταξικοῦ» χαρακτήρα τοῦ κόμματος ἀποβλέπει στό νά πείσει, κυρίως ὅσους δέν βλέπουν τίς ἐπιδιώξεις τους νά εκφράζονται ἢ νά ἐξυπηρετοῦνται ἀπό αὐτό τό κόμμα, ὅτι τό πρόγραμμά του δέν εκφράζει κάποια ἐπιμέρους συμφέροντα, ἀλλά ὅλα, γι' αὐτό καί δέν μποροῦσε παρά νά θυσιάζει μερικά προκειμένου νά ἱκανοποιηθεῖ τό γενικό συμφέρον τῆς κοινωνίας. Τό «γενικό συμφέρον τῆς κοινωνίας», ὅμως, δέν εἶναι μαθηματικό μέγεθος, πού προκύπτει ἀπό κάποιες γενικά ἀποδεκτές μετρήσεις ἢ ἀξιώματα: ὁ προσδιορισμός του βασίζεται σέ υποκειμενικές ἐκτιμήσεις ἀνθρώπων καί κάθε κοινωνική μερίδα ἢ ἰδεολογικό καί πολιτικό ρεῦμα, ἔχει τήν τάση νά μετρά μέ τό δικό του τρόπο τό γενικό συμφέρον. Τό ἴδιο καί κάθε κόμμα.

Ἄλλωστε, ἡ ὕπαρξη ἀντίθετων συμφερόντων καί ἐπιδιώξεων μέσα σέ μιά κοινωνία προκύπτει καί ἀπό αὐτό καθαυτό τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πραγματικά διάφορες ὁμάδες ἀνθρώπων πού διεκδικοῦν συμφέροντα πού ὄχι μόνο διαφέρουν μεταξύ τους ἀλλά καί δέν μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν ταυτόχρονα¹⁸.

18. Ἐξ ἄλλου, ἰσχυρισμοί ὅτι κάποιο κόμμα «ἀντιστρατεύεται τά συμφέροντα τῆς κοινωνίας», κατά κανόνα προβάλλονται ὡς πρόσχημα γιά τή βίαιη καταστολή ἢ τήν ἀπαγόρευση τῆς ἐλεύθερης δραστηριότητος κάποιας ὑπαρκτῆς πολιτικῆς δύναμης (ἢ βία δέν ἀσχεῖται ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει ἀντίσταση, πολύ λιγότερο δέν ἀρκεῖται ἐναντίον «ἀνυπαρκτων»), ἐνῶ ποτέ δέν ἐξηγοῦν τόν ἀνταγωνισμό τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ὁμάδων: καί ἂν ἀκόμη κάποιοι ἄνθρωποι συμπήξουν ὀργάνωση μέ τά χαρακτηριστικά κόμματος καί «ἀντιστρατεύονται» τό «συμφέρον τῆς κοινωνίας», οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἔχουν σάρκα καί ὀστά, ἀποτελοῦν τμήμα τῆς καί δέν βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν κοινωνία, κάπου στό χῶρο τῆς μεταφυσικῆς. Ἀντιστρατεύονται κάποια συμφέροντα

(γγ) Συνεκτικό στοιχείο τών ατόμων πού οργανώνονται σέ ένα συγκεκριμένο κόμμα καί ὄχι σέ κάποιο ἄλλο εἶναι τό πρόγραμμα κοινῆς δράσης πού ἐπιδιώκουν νά πραγματοποιήσουν. Ὡς πρόγραμμα θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ένα σύνολο σκοπῶν, πού ἐμφανίζονται σάν ἰδεολογικοί, κοινωνικοί ἢ ἄμεσα πολιτικοί¹⁹, καί ὄχι ὡς ἀτομικές ἐπιδιώξεις τών μελῶν του. Τό πρόγραμμα ὑπάρχει καί ὅταν ἀκόμη πρόκειται γιά «προσωπικό» κόμμα, δηλαδή γιά κόμμα πού ἀποδέχεται τήν ἡγεσία καί ἀναπτύσσεται ὑπό τήν σκιά ενός πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ, «χαρισματικοῦ» ἢ μή, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ἱκανός νά συνεγείρει κοινές καί οργανωμένες προσπάθειες γιά τήν πραγματοποίηση ὀρισμένων πολιτικῶν στόχων. Στήν περίπτωση αὐτή, ὅπως σωστά παρατηρήθηκε, ἡ φύση τών σχέσεων ἀνάμεσα στόν ἡγήτορα, καί ὅσους τόν ἀκολουθοῦν εἶναι «παρά τά φαινόμενα ἀπρόσωπη»: πρόκειται γιά σχέσεις μέ ένα σύμβολο καί ὄχι πιά μέ ἕναν ἄνθρωπο»²⁰, ὁ ἡγέτης ενός τέτοιου κόμματος καί ἐξαγγέλλει καί συμβολίζει κάποιο πολιτικό πρόγραμμα, χάρη στό ὁποῖο τόν ἀκολουθοῦν.

Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ κόμματος νά ἀσκήσει τήν κρατική ἐξουσία ἔχει σχέση μέ τό πρόγραμμά του, δέν εἶναι ὅμως συνάρτησή του· τό κόμμα ἐπιδιώκει νά καταλάβει τήν ἐξουσία συνήθως γιά νά ἐφαρμόσει κατά τήν

πού εἶναι ἀντίθετα μέ τά δικά τους· τό «συμφέρον τῆς κοινωνίας», κατά τοῦ ὁποῖου στρέφονται, δέν εἶναι καί δικό τους, ἄρα εἶναι συμφέρον ενός τμήματος τῆς κοινωνίας ἢ, μέ ἄλλες λέξεις, συμφέρον μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς κοινωνίας, μέσα στήν ὁποία δέν βρίσκουν ἱκανοποίηση τά συμφέροντα ὅσων οργανώνονται γιά νά τήν ἀντιστρατευθοῦν. Ἄν ὑπῆρχε ἕνα καί μόνο «γενικό» συμφέρον μέσα στήν κοινωνία, ἄν δηλαδή ὅλα τά κοινωνικά στρώματα καί οἱ κοινωνικές τάξεις, ἐλεύθερα καί αὐτόνομα, δημιουργοῦσαν τήν πεποίθηση ὅτι ἕνα εἶναι τό (κοινό τους) συμφέρον, τότε θά ἐξέλιπε ὁ λόγος καί τό ἔδαφος τῆς ἀνάπτυξης καί τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τών διαφόρων πολιτικῶν δυνάμεων καί κομμάτων. Πρβλ. τήν ἐπιτυχή κριτική πού ἀσκεῖ ὁ *F. Knöpfle*, *Partei und Gemeinwohl, Der Staat* 16 (1977), ἰδίως σ. 395-396, σέ ἀποψη πού ὑποστηρίζει ὅτι στοιχείο τῆς ἔννοιας τοῦ κόμματος εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τοῦ «κοινού συμφέροντος». Βλ. ὅμως *Δημητρόπουλου*, ὅπ. π. σ. 74 ἐπ.

19. Π.χ. ἡ διαμόρφωση μιᾶς κοινωνίας πού νά ἀναποκρίνεται σέ κάποιες κοσμοθεωρητικές, θρησκευτικές κλπ. ἀρχές, ἡ ἀνακατανομή τοῦ εἰσοδήματος ὑπέρ τών οικονομικά ἀσθενεστέρων τάξεων, ἡ πραγματοποίηση ενός συγκεκριμένου ἀγροτικοῦ προγράμματος, κλπ. Γιά τήν σημασία τοῦ προγράμματος στήν ἔννοια τοῦ κόμματος, βλ. *Leisner*, *Parteienvielfalt bei gleichem Parteiprogramm*; *DÖV* 24 (1971), ἰδίως σ. 649-650 καί τίς ἐκεῖ ἀναλυτικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. ἐπίσης *Tesaurio*, *Istituzioni di diritto pubblico*, τόμ. I, σ. 408.

20. *Sobolewski*, ὅπ.π. σ. 73.

άσκησή της τό πρόγραμμά του. Δέν παύει όμως νά είναι κόμμα καί ἄν δέν τό ἐφαρμόσει ἢ ἄν ἐφαρμόσει κάποιο ἄλλο. Ἡ ὕπαρξη προγράμματος ὡς συνεκτικοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα στά μέλη τοῦ κόμματος εἶναι ἕνα αὐτοτελές στοιχεῖο τῆς ἔννοιάς του, ἀνεξάρτητο ἀπό τό πῶς πραγματικά τό κόμμα θά ἀσχοῦσε τήν ἐξουσία, ἄν τήν καταλάβαινε. Ἀκόμη καί κόμματα πού ἐνδεχομένως συγκροτήθηκαν μέ πραγματική ἐπιδίωξη νά διανεῖμουν σέ μέλη καί ὀπαδούς τους θέσεις καί πλεονεκτήματα πού συνεπάγεται ἡ κατοχή ἐξουσίας, ἐμφανίζονται νά ἐπιδιώκουν τήν πραγματοποίηση κάποιου προγράμματος.

(δδ) Ἡ πολιτική φύση τοῦ κόμματος προβάλλεται ἰδίως στό τελευταῖο στοιχεῖο τῆς ἔννοιάς του, τό ὁποῖο εἶναι ὁ πολιτικός σκοπός τοῦ κόμματος, ἡ ἐπιδίωξη δηλαδή νά καταλάβει καί νά ἀσκήσει ἄμεσα τήν ἐξουσία. Τό κόμμα δέν περιορίζει τίς δραστηριότητές του στήν προσπάθεια νά πεισθοῦν ἢ νά πειθαναγκαστοῦν ἐκεῖνοι πού ἀσχοῦν τήν ἐξουσία νά ἀποφασίσουν τά ὅσα προτείνει ἢ ἀπαιτεῖ²¹. ἀντίθετα, ἐπιδιώκει νά ἀσκήσει τό ἴδιο τήν ἐξουσία. Ἀνάμεσα στήν πολιτική βούλησή του καί πτή βούληση τῶν ὀργάνων πού ἀσχοῦν τήν κρατική ἐξουσία δέν μεσολαβεῖ ἄλλη θέληση²².

Ὁ πολιτικός σκοπός τοῦ κόμματος — ἡ κατάληψη δηλαδή καί ἡ ἄμεση ἄσκηση τῆς ἐξουσίας — εἶναι ἀναφαίρετο στοιχεῖο τῆς ἔννοιας τοῦ κόμματος, δέν ἀποκλείει ὅμως τήν ἀνάπτυξη εὐρύτερων δραστηριοτήτων καί τήν ἐπιδίωξη διαφορῶν ἐπί μέρους σκοπῶν. Ἔτσι, π.χ., τό κόμμα μέ διάφορες ἐκδηλώσεις ἢ ἐκδόσεις ἐντύπων, ἐπιδιώκει νά πείσει ὅτι ἡ ἰδεολογία του καί τό πολιτικό του πρόγραμμα εἶναι ἄξια ὑποστήριξης, προβάλλει καί ὑποστηρίζει τήν ἐκλογή προσώπων πού προσκινεῖται πρὸς αὐτό σέ ἐκλογές ὀργάνων τοπικῆς αὐτοδιοίκησης ἢ σέ ἀρ-

21. Ἔτσι τό κόμμα διακρίνεται ἀπό τίς λεγόμενες «ὀμάδες πίεσης», οἱ ὁποῖες περιορίζουν τίς προσπάθειές τους στό νά πείσουν ἢ νά ἀναγκάσουν ἐκείνους πού ἀσχοῦν τήν ἐξουσία νά ἀκολουθήσουν τίς προτάσεις τους ἢ νά ὑποκύψουν στίς ἀπαιτήσεις τους. Γιά τίς ὀμάδες πίεσης, βλ. ἀντί πολλῶν *Schwartzberg*, ὅπ. π. σ. 600 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ ἀναλυτική βιβλιογραφία, σ. 675 ἐπ. καί *R. Salisbury*, *Interest Groups* σέ *Handbook of Political Science*, τόμ. 4, σ. 171 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία, σ. 233 ἐπ.

22. «Ἄμεσα» δέ σημαίνει καί «ἀποκλειστικά»: ἕνα κόμμα μπορεῖ νά ἀσκήσει «ἄμεσα» τήν ἐξουσία καί σέ συνασπισμό μέ ἄλλα. Γιά τή «βούληση [τοῦ κόμματος] συμμετοχῆς εἰς τήν διακυβέρνησιν τοῦ Κράτους», βλ. *Δημητρόπουλου*, ὅπ. π. σ. 79 ἐπ.

χαφεισίες συνδικαλιστικών, έπιστημονικών κλπ. σωματείων, αναπτύσσει οικονομική δραστηριότητα για να προσπορισθεί τά μέσα πού είναι απαραίτητα για τή λειτουργία του κοκ. Έ είδοποιός διαφορά όμως του κόμματος από τίς άλλες ενώσεις βρίσκεται στό ότι τό κόμμα εντάσσει καί ύποτάσσει τίς όποιοσδήποτε δραστηριότητές του καί τήν έπίτευξη τών επί μέρους επιδιώξεών του στην πραγματοποίηση του τελικού του σκοπού πού είναι ή κατάληψη καί ή άμεση άσκηση τής εξουσίας. Άν οι άλλες ενώσεις ανθρώπων, όπως είναι τά συνδικαλιστικά σωματεία, οι επαγγελματικές ενώσεις, τά πολιτιστικά σωματεία, τά θρησκευτικά σωματεία, οι διάφορες «όμάδες πίεσης» κοκ. συντείνουν στην διαμόρφωση τών κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών συνθηκών μέσα στις όποιες άσχεΐται ή κρατική εξουσία, τά κόμματα συντείνουν επίσης στην διαμόρφωση τών συνθηκών αυτών, όχι για να άσκηθεί αλλά για να άσκήσουν τήν κρατική εξουσία.

Τά κόμματα επιδιώκουν τήν κατάληψη καί τήν άσκηση τής εξουσίας μέ κάθε πρόσφορο μέσο. Τά μέσα πού μπορούν να επιλέξουν δέν προκύπτουν από τήν έννοια του κόμματος· ένα κόμμα, δηλαδή, δέν παύει να είναι κόμμα επειδή μετέρχεται ή επειδή δέν μετέρχεται όρισμένα μέτρα για να καταλάβει καί να άσκήσει τήν εξουσία. Τά μέσα πού τελικά επιλέγουν τά διάφορα κόμματα είναι συνάρτηση καί τών ιδεολογικών, κοινωνικών, πολιτικών κλπ. επιδιώξεών τους, εξαρτώνται όμως σέ καθοριστικό βαθμό από τον συγκεκριμένο συσχετισμό κοινωνικών καί πολιτικών δυνάμεων — είτε διαμορφωμένο ως πολιτικό σύστημα είτε αποκρυσταλλωμένο ως πολίτευμα — μέσα στον όποιο τά κόμματα μιās κοινωνίας ανταγωνίζονται για τήν εξουσία.

Σύμφωνα μέ μιá εύρέως διαδεδομένη άποψη στοιχείο τής έννοιας του κόμματος είναι ή συμμετοχή του στις εκλογές. Ήδη παρατηρήθηκε ότι ή εμφάνιση καί ή ιστορική εξέλιξη τών κομμάτων υπήρξε στενά συναρτημένη μέ τήν ανάπτυξη τών αντιπροσωπευτικών θεσμών καί ιδίως μέ τήν επέκταση του εκλογικού δικαιώματος²³, ενώ τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες πού έχουν άστικά κοινοβουλευτικά καθε-

23. Πρβλ. παραπάνω σ.24 έπ. Βλ. σχετικά αντί πολλών, *Duverger*, όπ.π. σ.2 έπ., σ. 8 έπ. Πρβλ. επίσης, αντί πολλών *Epstein, Neumann, Schwartzberg, Friedrich, Charlot*, όπως παραπέμπονται παραπάνω, σ. 24, ύποσ. 7, καί *Rescigno*, όπ. π. σ. 81.

στώτα, τὰ κόμματα, κατά κανόνα, προσπαθούν νά ἀποκτήσουν τήν ἐξουσία μέσα ἀπό τούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς καί κατ' ἐξοχήν μέσω τῶν ἐκλογῶν. Τά κόμματα ὅμως ἐκφράζοντας κοινωνικά συμφέροντα ἔχουν τήν τάση νά διαπλάθονται καί νά δροῦν κατά τρόπο πού νά ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα αὐτά, ἔχουν δέ τήν τάση νά ἀναπτύσσουν ὅποιαδήποτε δραστηριότητα θεωροῦν ὅτι συντείνει στήν πραγματοποίηση τῶν ἐπιδιώξεών τους. Τά ὅρια τῆς δραστηριότητάς τους βρίσκονται κατ' ἀρχήν στήν ἀντίδραση πού μποροῦν νά προβάλλουν ἄλλες κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις. Ἐάν ἕνα κόμμα παραβιάσει τούς κανόνες λειτουργίας ἐνός πολιτεύματος τό ὁποῖο ἐπιτρέπει τή διεκδίκηση τῆς ἐξουσίας μόνο μέσω ἐκλογῶν καί καταλάβει ἢ ἐπιδιώξει νά καταλάβει τήν ἐξουσία ἢ π.χ. ὀργανώνοντας μιὰ ἐξέγερση δέν παύει νά εἶναι κόμμα ἐπειδή δέν συμμετέσχε στίς ἐκλογές. Κατά τόν ἴδιο τρόπο εἶναι δυνατό νά ὑπάρχουν κόμματα ἀκόμη καί σέ ἕνα πολίτευμα πού δέν προβλέπει τήν διεξαγωγή ἐκλογῶν ἢ δέν ἐπιτρέπει τή λειτουργία κομμάτων ἢ ἀπαγορεύει σέ ὀρισμένα κόμματα νά συμμετάσχουν στίς ἐκλογές²⁴.

24. Ὡς στοιχεῖο τῆς ἔννοιας τοῦ κόμματος θεωρεῖ τή συμμετοχή του στίς ἐκλογές ὁ ὀρισμός πού υἱοθετεῖ τό ἄρθρ. 2 § 1 τοῦ γερμανικοῦ «Νόμου περί τῶν πολιτικῶν κομμάτων» τῆς 24ης Ἰουλίου 1967. Κατά τό ἄρθρ. 2 § 3 τοῦ ἴδιου νόμου μάλιστα χάνει τήν νομική ιδιότητα τοῦ κόμματος («ihre Rechtsstellung als Partei») μιὰ ἔνωση πού ἐπί ἕξι ἔτη δέν συμμετέχει μέ δικούς της ὑποψηφίους σέ ἐκλογές τῆς ὀμοσπονδίας ἢ ἐνός κράτους μέλους τῆς ὀμοσπονδίας, βλ. σχετικά ἀντί ἄλλων, *Tsatsos, Einführung in das Grundgesetz*, σ. 85, *W. Henke, Das Recht der politischen Parteien*, σ.30 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές παραπομπές, καί *Seifert*, ὅπ. π. ἰδίως σ.162 ἐπ. (Σ' αὐτό τό πνεῦμα κινεῖται καί ὁ ὀρισμός πού ἤδη ἀπό τό 1916 ἔδωσε γιά τό πολιτικό κόμμα τό Ἀνώτατο Δικαστήριο τῆς Πολιτείας Ἰνδιάνων τῶν ΗΠΑ, κατά τό ὁποῖο «a political party is an association of voters believing in certain principles of government, formed to urge the adoption and execution of such principles in governmental affairs through offices of like believers», ὑπόθεση *Kelso* κατά *Cook*, 110, N.E. 987, (ὑπογράμμιση δική μου, παρατίθεται ἀπό *H.R. Bruce, American Parties and Politics*, σ. 5). Πιο χαρακτηριστικός ὅμως εἶναι ὁ ὀρισμός πού δίνει ὁ *Epstein*, κατά τόν ὅποιο, ὅπ.π. σ. 230, «political parties are all the otherwise varied groups that provide the labels under which candidates seek election to governmental office». (Πρβλ. καί τοῦ ἴδιου, *Political Parties in Western Democracies*, σ. 9). Ὁ *Epstein*, ὥστόσο, δέν ἀποφεύγει τέλος τό συμπέρασμα, ὅπ. π. σ. 232 ὅτι «when [an authoritarian or totalitarian party that functions within a competitive system] proposes candidates for public offices, even though simultaneously seeking power by nonelectoral means, there can be no serious doubt that it (the Communist party in France or

(εε) "Υστερα από τις παραπάνω σύντομες παρατηρήσεις, μπορεί να προταθεί ο έξης όρισμός του κόμματος: *Κόμμα είναι μιά ένωση ατόμων, έθελοντικά οργανωμένη, πού διαθέτει πρόγραμμα κοινής δράσης και επιδιώκει να καταλάβει και να ασκήσει άμεσα τήν κρατική έξουσία*²⁵.

Italy for example) has to be included along with other parties completing for the same nation» (υπογράμμιση δική μου). Αντίθετα, όπ. π.σ. 232 «more uncertain in defining parties is whether to include those entities, operating under the name of parties, that exist in non competitive electoral systems», όπως π.χ. τό Κομμουνιστικό κόμμα τής Σοβιετικής Ένωσης. Έδώ, ό *Epstein*, πού αναγκάζεται να παραδεχθεί, όπ. π.σ.233, ότι «from this much discussion of the monopolitistic party it is evident that it is awkward to leave so modern a phenomenon outside the definition» (υπογράμμιση δική μου), καταλήγει να δεχτεί, όπ.π. σ.233, ότι και τά «monopolitistic parties» είναι κόμματα. Παρά τό ότι ό *Epstein*, θεωρεί ότι προσδιόρισε τήν έννοια του κόμματος «γενναιόδωρα» είναι φανερό ότι άν ό όρισμός αυτός υιοθετηθεί δέν μπορούν να θεωρηθούν ως κόμματα όσα π.χ. αναπτύσσουν δραστηριότητα κάτω από συνθήκες παραιομίας και διεκδικούν πρώτα τή νομιμοποίησή τους ή τήν ανατροπή του αυταρχικού καθεστώτος πού τά απαγορεύει και μετά τήν έξουσία ή όσα ένδεχομένως προτείνουν λευκή ψήφο, ή, όπως τό ΚΚΕ στίς 31 Μαρτίου 1946 τήν άποχη. Πρβλ. τήν ένδιαφέρουσα άπόφαση του Όμοσπονδιακού Δικαστηρίου τής Δυτικής Γερμανίας, άπόφ. τής 24.6.1958, DÖV, 11(1958), σ. 577 έπ., ή όποία θεωρεί ότι «die Abhaltung von wahlen [ist] eine öffentliche Aufgabe und den Parteien bei der Durchführung dieser öff. Aufgabe eine entscheidende Rolle zukommt», (όπ. π. σ. 578). Πρβλ. ακόμα και τήν παρατήρηση του *Sobolewski*, όπ. π. σ. 78, σύμφωνα μέ τόν όποιο ή τάση να συνδέονται τά κόμματα μέ τούς κανόνες του (άστικού) κοινοβουλευτικού πολιτεύματος «n' est acceptable qu' en qualité du postulat, définissant la situation régulière, la plus conforme aux normes du régime démocratique. Dans les conditions du régime démocratique tel précisément devait être le rôle du parti et tels les principes de son fonctionnement. Cependant, la science est bien obligée de s' exprimer également au sujet de situations qui s' écartent des normes démocratiques, d' autant plus qu' en pratique ces situations sont fréquentes».

25. Μέ τόν όρισμό αυτό άποφεύγεται ή σύνδεση του κόμματος μέ τό (δημοκρατικό) πολίτευμα μέσα στο όποιο λειτουργεί. (Βλ. τή σχετική έπιχειρηματολογία παρακάτω σ. 40). Η αντίθετη αντίληψη θεωρεί τό κόμμα, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο παράρτημα ή συμπλήρωμα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Έτσι, π.χ. κατά τή χαρακτηριστική, ως προς τό σημείο αυτό, αντίληψη του *Biscaretti di Ruffio*, όπ. π. σ. 159 και ίδιος σ. 788-789 τά κόμματα άποτελούν «enti ausiliari dello Stato». Όπως ήδη παρατηρήθηκε, όμως, δέν παρουσιάζουν όλα τά κόμματα αυτό τόν «έπικουρικό» προς τό Κράτος χαρακτήρα.

3. Τό κόμμα ως αντικείμενο κανόνων δικαίου

(α) *Ἡ νομική ρύθμιση τοῦ κομματικοῦ φαινομένου*

Τό δίκαιο δέν ἀγνοεῖ τό κομματικό φαινόμενο. Ἦδη πολλά, κυρίως νεώτερα, Συντάγματα, περιέχουν διατάξεις πού ἀναφέρονται στά πολιτικά κόμματα²⁶.

Τό φαινόμενο τῆς «πλήρους» ἔνταξης τῶν κομμάτων στούς θεσμούς πού ρυθμίζει τό δίκαιο περιέγραψε κατά τρόπο πού ἔμεινε κλασικός ὁ Heinrich Triepel τό 1928²⁷. Ὁ Triepel, διέκρινε τέσσερις φάσεις στή στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στά πολιτικά κόμματα: τό στάδιο τῆς καταπολέμησης, τό στάδιο τῆς ἀγνόησης, τήν περίοδο τῆς ἀναγνώρισης καί νομιμοποίησης καί τήν ἐποχή τῆς συνταγματικῆς ἐνσωμάτωσης²⁸.

Ἄλλά ἡ παρουσίαση αὐτή, ἄν καί ὑποδειγματική γιά τήν σαφήνεια καί τήν λιτότητά της, μόνο μερικῶς ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικό-

26. Π.χ. ἄρθρ. 49 τοῦ Συντάγματος τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας, ἄρθρ. 21 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας, ἄρθρ. 4 τοῦ Συντάγματος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, ἄρθρ. 6 τοῦ Συντάγματος τῆς Ἰσπανίας, ἄρθρ. 117 τοῦ Συντάγματος τῆς Πορτογαλίας κ.ο.κ. Βλ. ἐπίσης σχετική ἐπισκόπηση σέ Δημητρόπουλο, ὅπ. π. σ. 34 ἐπ.

27. *Heinrich Triepel, Die Staatsverfassung und die politischen Parteien*, (Berlin, 1928).

28. «Geschichtlich ausgesehen», παρατηρεῖ ὁ *Triepel*, ὅπ. π. σ. 12, «hat sich das Verhalten des Staats gegenüber den politischen Parteien in einer vierfachen Stufenfolge bewegt. Wir können von einem Stadium der Bekämpfung, dann von einem Stadium der Ignorierung sprechen. An dieses schliesst sich die Periode der Anerkennung und Legalisierung, und als letzte würde die Ära der verfassungsmässigen Inkorporation folgen (...)».

τητα. Ένα πρώτο της μειονέκτημα βρίσκεται στο ότι θεωρεί ότι όλα τα κόμματα, που δραστηριοποιούνται για την ανατροπή του συσχετισμού μεταξύ τους διαφορές νά επηρεάζουν την στάση του συντακτικού νομοθέτη απέναντί τους. Αυτή ή όμοιoidής κατηγορία διέρχεται μέσα στην ιστορική της εξέλιξη και διάπλαση, τις τέσσερις φάσεις που διακρίνει ο Triepel, με κατάληξη τη «συνταγματική ενσωμάτωση».

Άλλά τα κόμματα δέν έχουν όλα τις ίδιες ή παραπλήσιες επιδιώξεις: υπάρχουν κόμματα που αντιστρατεύονται την κοινωνική και πολιτική τάξη του θεσπιζόμενου πολιτεύματος, κόμματα που απλά την ανέχονται και κόμματα που επιδιώκουν τη συντήρησή της. Αυτή ή διαφορετική πολιτική στάση των κομμάτων αντίκρυ στο πολίτευμα κατά κανόνα αντανακλάται, ως διαφορετική νομική τους μεταχείριση, από τό συντακτικό νομοθέτη. Έτσι, υπάρχουν δραστηριότητες ή ιδεολογίες που ένδεχόμενα απαγορεύονται στα κόμματα, όπως και κόμματα, «συνταγματικά», δηλαδή έπιτρεπόμενα, και «αντισυνταγματικά», δηλαδή απαγορευμένα από τό Σύνταγμα²⁹. Δέν παύουν νά είναι κόμματα τά «αντισυνταγματικά» κόμματα· πρόκειται απλώς για κόμματα, έναντι των οποίων ό συντακτικός νομοθέτης τηρεί διαφορετική στάση. Η διαφορά ανάμεσα στα νόμιμα — ή και στα κατά Triepel, «συνταγματικά ενσωματωμένα» — και στα απαγορευμένα κόμματα βρίσκεται στη διαφορετική νομική μεταχείριση που υφίστανται, όχι στο ότι τά απαγορευμένα κόμματα δέν συγκεντρώνουν τά στοιχεία της έννοιας του κόμματος ως ιστορικού και κοινωνικού-πολιτικού δημιουργήματος. Η αντίληψη του Triepel, ταυτίζει την νομική έννοια του κόμματος, αυτό δηλαδή που μιά έννομη τάξη ένδέχεται νά θεωρεί ως κόμμα, με την κοινωνιολογική-πολιτική έννοια του κόμματος, ό,τι δηλαδή συγκεντρώνει τά χαρακτηριστικά του κόμματος, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μέσα από την ιστορική εξέλιξη του κομματικού φαινομένου. Ακριβέστερα: ό Triepel, τελικά,

29. Έτσι, π.χ., σύμφωνα με τό άρθρ. 21 § 2 έδ. α' του Θεμελιώδους Νόμου της Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, «Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundesrepublik Deutschland zu gefährden, sind verfassungswidrig», ενώ κατά την Τελική Διάταξη XII του Συντάγματος της Ιταλικής Δημοκρατίας «è vietata la riorganizzazione, sotto qualsiasi forma, del disciolto partito fascista».

άντιλαμβάνεται τό κόμμα ως νομικό φαινόμενο μέσα στό όποιο άποροφάται ή κοινωνική-πολιτική του διάσταση. Όμως κόμμα δέν είναι μόνον ό,τι χαρακτηρίζουν ως κόμμα οι διάφορες νομοθεσίες, αλλά κάθε ένωση πού έχει τά ιστορικά διαμορφωμένα χαρακτηριστικά του κομματικού φαινομένου, άνεξάρτητα από τήν νομική μεταχείριση πού υφίσταται.

Ή αντίληψη του Triepel, χωλαίνει επίσης όταν θεωρεί σάν κατάληξη τής έξελικτικής πορείας τών σχέσεων ανάμεσα στά κόμματα και στό δημόσιο δίκαιο τή «συνταγματική ένσωμάτωση» τών κομμάτων. Είναι άντιφατική ή αντίληψη αυτή, διότι παραγνωρίζει ότι ούτε τό Σύνταγμα είναι ένα «πολιτικά ουδέτερο» σύστημα κανόνων δικαίου τό όποιο ένσωματώνει άδιακρίτως όποιοδήποτε κοινωνικό δημιούργημα αλλά ούτε και όλα τά κόμματα είναι διατεθειμένα νά άποδεχτούν τό πολίτευμα πού έγκαθιδρύει τό Σύνταγμα. Κατά συνέπεια, ούτε τό Σύνταγμα μπορεί νά «ένσωματώσει» όσα κόμματα μέ τή δομή και μέ τή λειτουργία τους επιδιώκουν νά άνατρέψουν τό πολίτευμα ή τουλάχιστον νά τό άλλοιώσουν περισσότερο άπ' όσο επιτρέπουν οι συνταγματικοί κανόνες, αλλά ούτε και τά κόμματα, πού δραστηριοποιούνται γιά τήν άνατροπή του συσχετισμού δυνάμεων, ό όποιος άποκρυσταλλώνεται στό Σύνταγμα, είναι δυνατόν νά περικλεισθούν «ένσωματωνόμενα» σέ ένα Σύνταγμα, δυνάμει του όποίου είναι ύποχρεωμένα νά τηρούν κανόνες πού επιδιώκουν νά άνατρέψουν και νά αλλάξουν³⁰.

6) Ή νομική έννοια του κόμματος

Ή νομική ή, ειδικότερα, ή συνταγματική έννοια του κόμματος προκύπτει από τις σχετικές νομικές (συνταγματικές) διατάξεις. Τά κόμματα, όπως ήδη σημειώθηκε, δέν προέκυψαν από τά Συντάγματα³¹, αλλά

30. Πρβλ. ώστόσο τις παρατηρήσεις του Negri, όπ. π. σ. 114-116, ιδίως σ. 116 και τήν εκεί ύποσ. 10, και σ. 118-119.

31. Όπως παρατηρεί ό Δ. Τσάτσος, Προβλήματα Δημοκρατίας, σ. 94 (και του ίδιου, Σύνταγμα και πολιτική πραγματικότητα, σ. 120), «τό πολιτικό κόμμα δέν είναι κατασκευάσμα ούτε του νομοθέτη ούτε του εκάστοτε φορέα τής κρατικής έξουσίας (...). Μιά πολιτική όργάνωση άν δέν έχει όρισμένα χαρακτηριστικά δέν άποτελεί κόμμα, έστω κι' άν είναι άντικείμενο ρυθμίσεως μιάς συνταγματικής διατάξεως και ενός σχετικού 'θεσμικού νόμου».

από την κοινωνική εξέλιξη. Κάτω από αυτό το πρίσμα, όταν το Σύνταγμα τους αφιερώνει διατάξεις του, πράγματι «αναγνωρίζει συνταγματικά» την πραγματικότητα ενός ιστορικού προϊόντος.

Τό Σύνταγμα, όμως όπως είναι γνωστό, συμπυκνώνοντας ένα συγκεκριμένο συσχετισμό κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων³², δεν κατοχυρώνει, βέβαια, διαδικασίες της αυτοαναίρεσής του ούτε θεσμοθετεί τρόπους κατάλυσης του πολιτεύματος πού τό ίδιο ιδρύει: Αεσπίζει τούς βασικούς κανόνες συγκρότησης και λειτουργίας ενός πολιτεύματος³³, μέ τό όποιο όμως δεν έναρμονίζονται αναγκαστικά όλες οι εκφάνσεις του κομματικού φαινομένου. Καί ό συντακτικός νομοθέτης, όταν θέτει κανόνες πού αναφέρονται στά πολιτικά κόμματα, δεν περιορίζεται άπλά και μόνο στό νά αναζητήσει κάποιον «άντικειμενικό» ή τόν «ιστορικά διαπιστωμένο» ρόλο τών κομμάτων, τόν όποιο και νά κατοχυρώσει στίς σχετικές συνταγματικές διατάξεις. Στόχος του δεν είναι ή άκριβής περιγραφή όλων τών εκφάνσεων του κομματικού φαινομένου, ώστε νά μήν μείνει καμιά δίχως συνταγματική κατοχύρωση. Άντίθετα, μέλημά του είναι νά διαμορφώσει μιά — νομική — έννοια του κόμματος πού νά μήν αντιφάσκει, αλλά και έναν τύπο κομμάτων και κομματικών δραστηριοτήτων πού νά ανταποκρίνεται, ή πάντως νά μήν αντιπαράθεται (πέρα από κάποια έλεγγόμενα και γι' αυτό άνεκτά όρια) μέ τό κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς πού κατοχυρώνεται από τό Σύνταγμα. Τάση του είναι νά συμβάλλει μέ τίς συνταγματικές διατάξεις ώστε νά είναι όλα τά κόμματα όργανικά στοιχεία του πολιτεύματος πού ιδρύει³⁴.

Ή τάση αυτή εκδηλώνεται ιδίως μέ διατάξεις πού εισάγουν τόν έλεγχο τών κομμάτων και αποσκοπούν είτε νά ένσωματώσουν πλήρως στό πολίτευμα, είτε νά έξωθήσουν πέρα από τά όρια τής συνταγματικής

32. Βλ. αντί άλλων Άρ. Μάνεση, Σύνταγματικό Δίκαιο, I σ. 164 έπ. και ιδίως σ. 166 έπ. και την εκεί βιβλιογραφία, ιδίως σ. 166 ύποσ. 7.

33. Βλ. αντί άλλων Μάνεση, όπ. π. σ. 152 έπ. και ιδίως σ. 157 έπ. και τίς εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές.

34. «Attraverso il riconoscimento dei partiti come istituzioni», παρατηρεί ό Rescigno, όπ. π. σ. 86, «lo Stato (o meglio le forte politiche dominanti) ha cercato e cerca di ingabbiare, dirigere, controllare l' azione dei partiti, di ristabilire il suo dominio sostanziale entrando al interno dei partiti e ai rapporti tra i partiti (...)». Πρβλ. και Tsatsos-Morlok, Parteienrecht, σ. 17.

νομιμότητας όσα κόμματα αποτελούν πολιτικούς φορείς κοινωνικών δυνάμεων πού αντιστρατεύονται τό κοινωνικό καθεστώς πού κατοχυρώνεται από τό Σύνταγμα. Πρόκειται καταρχήν γιά τήν έπιβολή στά κόμματα τής ύποχρέωσης όχι μόνον νά συμμορφώνονται πρός τούς νόμους, αλλά καί πρός όρισμένες άρχές ιδεολογικού καί πολιτικού χαρακτήρα ή, ακόμα, γιά τήν άπαγόρευση τής λειτουργίας όρισμένων κομμάτων. "Όμως, όπως παρατηρεί ό καθηγητής Α. Negri³⁵ «πρόκειται λιγότερο γιά έλεγχο πάνω στην ιδεολογία καί περισσότερο γιά έλεγχο τής έσωτερικής καί έξωτερικής συμφωνίας τους μέ τούς συνταγματικούς θεσμούς, πράγμα τό όποιο γίνεται μέ συνείδηση του ότι ή ιδεολογία του κόμματος μεταβάλλεται σέ μορφές έσωτερικής όργάνωσης καί σέ μορφές έξωτερικής παρέμβασης καί ότι αύτή ή μεταβολή έχει στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερη σημασία — γιά τήν όρθή λειτουργία του συστήματος — από ότι όλες οι ιδεολογικές διαβεβαιώσεις. Αύτου του είδους ό έλεγχος επιτρέπει νά σταθμιστεί άν καί κατά πόσον ανταποκρίνεται ή όργάνωση των κομμάτων στις ανάγκες των όργανικών λειτουργιών πού καλούνται νά επιτελέσουν (...) χωρίς νά τίθεται υπό άμφισβήτηση τά θεμελιώδη δικαιώματα συλλογικής δράσης των πολιτών». 'Η δέ έκταση αύτου του έλέγχου έξαρτάται κατά περίπτωση από τίς συγκεκριμένες πολιτικές καί κοινωνικές συνθήκες πού επικρατούν³⁶.

35. Negri, όπ. π. σ. 130-131. Βλ. καί τήν εκεί σχετική αναλυτική βιβλιογραφία, σ. 131 ύποσ. 47.

36. «'Η έλευθερία των κομμάτων συνεπάγεται μιά έντονη καί έκρηκτική αντίφαση» — υπογραμμίζει ό Rescigno, όπ. π. σ. 83 —, «από τήν μιά αποτελεί άρχή νά επιτρέπεται ή συμμετοχή όλων των τάξεων στον πολιτικό στίβο, από τήν άλλη πρέπει, στην πράξη, νά υπάρξει περιορισμός του πολιτικού παιχνιδιού μόνο σέ εκείνα τά κόμματα τά όποια αναγνωρίζοντας, στην πράξη, τό κεφάλαιο αναγνωρίζουν τήν άστική ήγεμονία (...). Αύτή ή έν δυνάμει αντίφαση, πού έμπεριέχεται στην άρχή τής έλευθερίας των κομμάτων, δέν έχει τρόπο νά έκφραστεί εκεί όπου ό παραπάνω περιορισμός στηρίζεται στην έθελοντική συμμόρφωση όλων των βασικών κομμάτων (...) (ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία). 'Εκεί όπου δέν είναι δυνατόν νά επιτευχθεί σέ ιδεολογικό επίπεδο αύτός ό περιορισμός (...) ή έπεμβαίνει ό νόμος (θέτοντας εκτός νόμου τά 'αντιδημοκρατικά' κόμματα (...) ή έπεμβαίνει (...) μιά πολιτική συμφωνία πού τείνει νά άπολιθώσει στην αντιπολίτευση κόμματα πού θεωρούνται αντίθετα πρός τό σύστημα» — (υπογράμμισή δική μου).

Έτσι δημιουργείται ή νομική, ειδικότερα, ή συνταγματική έννοια του κόμματος³⁷, πού είναι προϊόν τής θέλησης του συγκεκριμένου κάθε φορά συντακτικού νομοθέτη, και μέ τήν όποία προσδιορίζονται τά χαρακτηριστικά του κόμματος ως ύποκειμένου συνταγματικών δικαιωμάτων και ύποχρέωσεων.

Ό συντακτικός νομοθέτης, ώστόσο, αν και έχει τή νομική, δέν έχει τήν πραγματική ευχέρεια, νά θεσπίζει κατά τό δοκοῦν τούς κανόνες πού αναφέρονται στά κόμματα. Ό συσχετισμός τών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων και, ειδικότερα, οί πιέσεις πού ασκοῦν τά διάφορα πολιτικά κόμματα, τόν αναγκάζει νά προβαίνει σέ συνταγματικές παραχωρήσεις, νά διευρύνει δηλαδή και νά κατοχυρώνει συνταγματικά τά περιθώρια ἐλεύθερης δραστηριότητας και κομμάτων πού ἐπιδιώκουν τήν ἀντικατάσταση του θεσπιζόμενου πολιτεύματος ἀπό ένα ἄλλο. Πρέπει πάντως νά σημειωθεί ὅτι ή θέσπιση κανόνων μέ τούς όποιους προσδιορίζεται ή νομική θέση τών κομμάτων δέν είναι ἀναγκαστικά καρπός προηγούμενων διεκδικήσεων: πολύ συχνά ή πρώτη συστηματική ἐνασχόληση τών νομοθετῶν μέ τά κόμματα έχει ως περιεχόμενο τήν καταπολέμηση ὄσων ἀπό αὐτά δέν γίνονται ἀνεκτά ἀπό τούς ἐκάστοτε κρατοῦντες, ὅπως συνέβη, π.χ. μέ τήν περίπτωση του ἀ.ν. 509/1947 και μέ τίς δικτατορικές «συνταγματικές» διατάξεις του 1968 και του 1973³⁸.

Ἡ θέσπιση διατάξεων πού προσδιορίζουν τή νομική θέση τών κομμάτων συνεπάγεται ἀφενός τήν ἔγερση νομικῶν ὀρίων γιά τήν δραστη-

37. Γιά τήν νομική έννοια του κόμματος βλ. τήν ἐκτεταμένη ἀνάλυση του Δημητρόπουλου, ὅπ. π. σ. 55 ἐπ., ὁ ὅποιος, μάλιστα, καταλήγει και σέ ένα γενικό ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἐκάστοτε ἐννομη τάξη, προσδιορισμό τής νομικῆς έννοιας του κόμματος (σ. 101). Ἡ νομική έννοια του κόμματος, πού δέν είναι ἀναγκαστικά ή ἴδια γιά κάθε ἐννομη τάξη, διαφέρει ἀπό τήν νομική φύση του κόμματος: ή νομική έννοια περιλαμβάνει ὄλες τίς ἐνώσεις πού θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν ως κόμματα και γιά τίς ὁποῖες ἐφαρμόζονται οί σχετικές διατάξεις — ἄρα και κατοχυρώνονται ἀντίστοιχες ἐλευθερίες. Ἡ νομική φύση του κόμματος ἀποτελεῖ τόν νομικό χαρακτηρισμό του κόμματος ως ύποκειμένου δικαιωμάτων και ύποχρέωσεων, ὑποδηλώνει δηλαδή τή νομική κατηγορία, στήν ὁποία ἐντάσσεται τό πολιτικό κόμμα μέσα στήν συγκεκριμένη συνταγματική τάξη. Συνοπτική παράθεση τών θεωριῶν πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σχετικά μέ τή νομική φύση του κόμματος, βλ. σέ Δημητρόπουλο, ὅπ. π. σ. 101 ἐπ. Πρβλ. και σ. 178 ἐπ.

38. Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 141 ἐπ.

ριότητα των κομμάτων και αφετέρου την καθιέρωση έγγραψεων υπέρ της ελευθερίας των κομμάτων που δεν υπερβαίνουν τα θεσπιζόμενα νομικά πλαίσια.

Αυτή καθαυτή ή νομική έννοια του κόμματος θέτει ήδη ένα πρώτο όριο στις έθελοντικά οργανωμένες ενώσεις ατόμων, που διαθέτουν πρόγραμμα κοινής δράσης και επιδιώκουν να καταλάβουν και να ασκήσουν άμεσα την κρατική εξουσία. Μόνο όσες από τις ενώσεις αυτές συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά που απαιτεί η συγκεκριμένη κάθε φορά έννομη τάξη μπορούν να αποτελούν υποκείμενα των συνταγματικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που αφορούν τα κόμματα· οι άλλες όχι.

Δεύτερο, επάλληλο, όριο αποτελούν οι κανόνες με τους οποίους διαγράφονται νομικά πλαίσια για τη δράση των ενώσεων που συγκεντρώνουν τα νομικά χαρακτηριστικά της έννοιας του κόμματος.

Η δημιουργία νομικών ορίων για την δραστηριότητα των κομμάτων, ωστόσο, συνεπάγεται και την κατοχύρωση ελευθεριών των κομμάτων: πρόκειται για την ελευθερία των κομμάτων να αναπτύσσουν ακώλυτα κάθε μη απαγορευμένη δραστηριότητα.

Η ελευθερία αυτή των κομμάτων ενέχει μία δική της δυναμική, ανεξάρτητη από τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να μεταβάλλει τα κόμματα σε οργανικά στοιχεία του πολιτεύματος που ιδρύει. Η συντακτική και νομοθετική βούληση δεν αρκεί ώστε να εμποδιστούν a priori τα κόμματα ή όρισμένα κόμματα, να χρησιμοποιήσουν τις συνταγματικές ελευθερίες που τους αναγνωρίζονται για να διεκδικήσουν έναν ρόλο διαφορετικό από εκείνον που τους επιφυλάσσει ή συνταγματική τους θέση.

γ) Το κόμμα, ως έκφραση της κοινωνικής αυτονομίας και ως μέσο άσκησης πολιτικής εξουσίας, στο δίκαιο

Η διπλή, κοινωνική και πολιτική, φύση του κόμματος συνοδεύει το κομματικό φαινόμενο και στη νομική του έκφραση, στη μορφή, δηλαδή, με την οποία εμφανίζεται μέσα από κανόνες που προσδιορίζουν τη νομική θέση του σε ένα πολίτευμα. Είναι, δέ, η διπλή φύση του κόμματος, ανεξάρτητη από τα επί μέρους στοιχεία της νομικής του έννοιας ή από την έκταση των δικαιωμάτων που του αναγνωρίζει ο εκάστοτε νομοθέτης: εφόσον δεν πρόκειται για την δημιουργία ενός νέου κρατικού θεσμού ή οργάνου αλλά για την νομική ρύθμιση κόμματος του ως κοινωνικού-πο-

λιτικού φαινομένου, ή νομική του ρύθμιση συμπεριλαμβάνει αναγκαστικά τόσο τήν κοινωνική όσο και τήν πολιτική διάσταση του κομματικού φαινομένου³⁹.

Αυτό φαίνεται με ιδιαίτερη ενάργεια στη ρύθμιση της συνταγματικής θέσης των πολιτικών κομμάτων, π.χ. υπό το ισχύον Σύνταγμα του 1975.

Η κοινωνική διάσταση του κομματικού φαινομένου εκδηλώνεται νομικά ως κατοχύρωση της ελευθερίας του κόμματος, και αναλύεται ειδικότερα στην ελευθερία των πολιτών, να ιδρύουν κόμματα και να συμμετέχουν σ' αυτά — ελευθερία που υπάρχει (α) ως θετική ελευθερία (όπως θέλει ιδρύει κόμμα ή γίνεται μέλος του), (β) ως αρνητική ελευθερία (κανείς δεν μπορεί να υποχρεωθεί να είναι ή να μην είναι μέλος κόμματος) και στην ανεξαρτησία των κομμάτων, ως ενιαίων όντοτήτων, από το κράτος — δηλαδή στην ελευθερία τους να είναι υποκείμενα συνταγματικών δικαιωμάτων και να λειτουργούν και να αναπτύσσονται χωρίς θετικές ή αρνητικές κατευθύνσεις εκ μέρους του κράτους.

Νομική εκδήλωση της πολιτικής διάστασης του κομματικού φαινομένου στο ισχύον Σύνταγμα είναι, εκτός από το ότι το δικαίωμα ίδρυσης και συμμετοχής σε κόμματα επιφυλάσσεται αποκλειστικά σε πολίτες, ιδίως ή ρύθμιση της σύμπραξης των κομμάτων στη συγχρότηση και στην παραγωγή της βούλησης οργάνων με τα όποια ασκείται ή κρατική πολιτική εξουσία, και ειδικότερα της βουλής και της κυβέρνησης.

Έτσι ο συντακτικός νομοθέτης, θεσπίζοντας ρυθμίσεις που αναφέρονται στα πολιτικά κόμματα, αφενός αναγνωρίζει ένα δημιουργήμα της κοινωνικής εξέλιξης, εντάσσοντας μέσα στο Σύνταγμα το κομματικό φαινόμενο και με τήν κοινωνική και με τήν πολιτική του διάσταση, και αφετέρου επιδρά πάνω στο φαινόμενο αυτό διαπλάθοντας τόσο τους τρόπους θεμιτής έκφρασης της κοινωνικής αυτονομίας μέσα από τα κόμματα — πράγμα που γίνεται κυρίως με τις διατάξεις οι οποίες περιέχουν ατομικού χαρακτήρα δικαιώματα που αφορούν τα κόμματα — όσο και τα όρια της νόμιμης διεκδίκησης και άσκησης της εξουσίας από τα κόμματα — πράγμα που γίνεται κυρίως με τις διατάξεις που ρυθμίζουν τήν σύμ-

39. Πρβλ. σχετικά τις εξαιρετικά άκριβεις και διεισδυτικές παρατηρήσεις του Negri, όπ. π. σ. 125 έπ.

πραξη τῶν κομμάτων στὴν συγκρότηση καὶ τὴν λειτουργία τῶν κρατικῶν ὀργάνων μέ τὰ ὁποῖα ἀσκεῖται ἡ κρατική πολιτική ἐξουσία⁴⁰.

40. «Ἡ συνταγματοποίηση τοῦ θεσμοῦ τῶν πολιτικῶν κομμάτων», παρατηρεῖ σωστά ὁ Κασιμάτης, ὅπ. π. σ. 56, «ἔχει ἀναγνωριστικό καὶ ὄχι διαπλαστικό χαρακτήρα (...). Διαπλαστικά διαμορφώνονται (...) τὰ πλαίσια νομιμότητας τῶν πολιτικῶν κομμάτων σχετικά κυρίως μέ τόν λεπτομερειακό καθορισμό τῶν ὀρίων τῆς κομματικῆς ἐλευθερίας».

4. Διάγραμμα τής εργασίας

Ἡ παρούσα μελέτη χωρίζεται σέ δύο μέρη:

Τό πρῶτο, ἱστορικό μέρος, ἔχει ὡς ἀντικείμενο μιά ἐγκάρσια παρουσίαση τής ἀνάπτυξης καί ἐξέλιξης τοῦ κομματικοῦ φαινομένου κατά τίς διάφορες περιόδους τής ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Δέν πρόκειται γιά συνοπτική ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν κομμάτων: τό κέντρο βάρους βρίσκεται στήν περιγραφή τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν πού συγκέντρωναν καί τοῦ εἴδους τῶν δραστηριοτήτων πού ἀνέπτυσαν τά κόμματα στά διάφορα στάδια τής διαμόρφωσης, τής ἀνάπτυξης καί τής μετεξέλιξης τους μέσα στήν κοινωνική καί πολιτική ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ κράτους. Παράλληλα, παρουσιάζονται συνοπτικά οἱ ἀντανακλάσεις τοῦ κομματικοῦ φαινομένου στό δίκαιο, δηλαδή οἱ κανόνες πού ρύθμιζαν τή θέση τῶν κομμάτων ἀρχικά στό κοινοβουλευτικό καί στό ἐκλογικό δίκαιο καί ἀργότερα οἱ εἰδικοί νόμοι πού ἀφοροῦσαν τά πολιτικά κόμματα καί οἱ συνταγματικοί κανόνες πού ρύθμιζαν τή θέση τους ὡς θεσμῶν τοῦ πολιτεύματος. Τέλος, σέ ἐπίμετρο, παρατίθενται, καί γιά λόγους σύγκρισης μέ ἰσχύουσες διατάξεις, οἱ ρυθμίσεις πού ἀποπειράθηκε νά ἐπιβάλλει, σχετικά μέ τά κόμματα, ἡ δικτατορία τής 21ης Ἀπριλίου 1967.

Τό δεύτερο μέρος ἔχει ὡς ἀντικείμενο τήν ἔρευνα τής νομικῆς θέσης τῶν κομμάτων στό ἰσχύον δίκαιο. Ἡ κεντρική ἀντίληψη, ἡ ὁποία βρίσκεται στόν πυρήνα τής μελέτης αὐτῆς καί διέπει τή δομή της, εἶναι ἡ θεώρηση τής ἐλευθερίας τῶν κομμάτων ὡς ταυτόχρονα ἀτομικῆς καί πολιτικῆς ἐλευθερίας καί τοῦ πολιτικοῦ κόμματος ὡς θεσμοῦ τοῦ πολιτεύματος πού θεσπίζει τό Σύνταγμα.

Τό δεύτερο μέρος τῆς ἐργασίας διαιρεῖται σέ τρία τμήματα. Στό πρῶτο τμήμα ἀναπτύσσεται ἡ νομική ἔννοια τοῦ κόμματος, ὅπως προκύπτει ἰδίως ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ. Μελετᾶται ἐπίσης ἡ φύση τοῦ δικαιώματος ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα τό ὁποῖο θεωρεῖται ὡς ἀτομικό καί πολιτικό δικαίωμα, καθὼς καί ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἰσότητα τῶν κομμάτων πού πηγάζουν ἀπό τήν ἀτομική, «ἰδιωτική» φύση τους — ὡς φορέων κοινωνικῆς αὐτονομίας —, ὅσο καί ἀπό τήν πολιτική «δημόσια» φύση τους — ὡς φορέων λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἐξετάζονται, ἀκόμη, οἱ συνταγματικά θεσπιζόμενες ἐξαιρέσεις ἀπό τό δικαίωμα ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα.

Τό δεύτερο τμήμα ἔχει ὡς ἀντικείμενο τή μελέτη τοῦ κόμματος ὡς ὑποκειμένου ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν — μέ τίς ὁποῖες ἐξασφαλίζεται κυρίως ἡ ἀποχή τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀπό μιά σφαῖρα ἐλεύθερης ἀνάπτυξης κομματικῶν δραστηριοτήτων — καί πολιτικῶν δικαιωμάτων — τά ὁποῖα κατοχυρώνουν τή συμμετοχή τοῦ κόμματος στή διαμόρφωση καί τήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Τό τρίτο καί τελευταῖο τμήμα τοῦ δεύτερου μέρους ἐξετάζει τό κόμμα ὡς θεσμό τοῦ πολιτεύματος. Ἀντικείμενό του, εἰδικότερα, εἶναι ἡ μέριμνα τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη νά ἐξασφαλιστοῦν οἱ ὑλικοί ὅροι τῆς λειτουργίας τῶν κομμάτων, ἡ ὁποῖα ἐκδηλώνεται μέ τό ἀφιερωμένο στήν κρατική οικονομική τους ἐνίσχυση ἄρθρ. 29 § 2 Σ, καί ἡ μέριμνα τοῦ ποινικοῦ νομοθέτη, νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀπρόσκοπτη λειτουργία τους μέ τή θέσπιση εἰδικῆς ποινικῆς προστασίας τῶν πολιτικῶν κομμάτων.

Τήν ἐργασία ὀλοκληρώνουν σύντομες καί γενικοῦ χαρακτήρα συμπερασματικές παρατηρήσεις.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ**

Τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς προσέγγισης τοῦ κομματικοῦ φαινομένου στό νεοελληνικό κράτος ἀποσκοπεῖ πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά δώσει συνοπτικά μιά ἐποπτεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν νεοελληνικῶν κομμάτων.

Τί εἶναι ὅμως ἡ ἱστορία ἑνός κόμματος; «Θά εἶναι ἡ ἀπλή ἐξιστὸρηση τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς μιᾶς πολιτικῆς ὀργάνωσης; Πῶς γεννήθηκε, οἱ πρῶτες ομάδες πού τήν ἀποτελέσανε, ἡ ἰδεολογική πολεμική μέσα ἀπό τήν ὁποία διαμορφώνεται τό πρόγραμμά της καί ἡ ἀντίληψή της γιά τόν κόσμο καί τή ζωή; Θά ἐπρόκειτο σέ τέτοια περίπτωση, γιά τήν ἱστορία περιορισμένων ομάδων ἀπό διανοούμενους καί καμιά φορά γιά τήν πολιτική βιογραφία ἑνός μοναδικοῦ ἀτόμου. Τό πλαίσιο τοῦ πίνακα θά πρέπει λοιπόν νά εἶναι εὐρύτερο καί πιό περιεκτικό.

Θά πρέπει νά φτιαχτεῖ ἡ ἱστορία μιᾶς ὀρισμένης μάζας ἀνθρώπων πού θά ἔχουν ἀκολουθήσει τούς ἡγέτες, θά τούς ἔχουν ὑποστηρίξει μέ τήν ἐμπιστοσύνη τους, μέ τήν πίστη τους, μέ τήν πειθαρχία τους, εἴτε θά τούς ἔχουν κατακρίνει 'ρεαλιστικά' μέ τό νά διασκορπιστοῦν ἢ νά μείνουν ἀπαθεῖς μπροστά σέ κάποιες πρωτοβουλίες. Ἄλλά αὐτή ἡ μάζα θά ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τούς ὀπαδούς τοῦ κόμματος; Θά εἶναι ἀρκετό νά παρακολουθήσεις τά συνέδρια, τίς ψηφοφορίες κλπ., δηλαδή τό σύνολο ἀπό τίς δραστηριότητες καί τούς τρόπους ὑπαρξῆς, πού μ' αὐτούς μιά κομματική μάζα διαδηλώνει τή θέλησή της; Εἶναι φανερό ὅτι θά χρειαστεῖ νά πάρουμε ὑπόψη μας τήν κοινωνική ομάδα πού τήν ἐκφράζει τό δεδομένο κόμμα καί ἀποτελεῖ τό πιό προχωρημένο τμήμα της: ἡ ἱστορία ἑνός κόμματος, δηλαδή, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς καθορισμένης κοινωνικῆς ομάδας. Ἄλλά αὐτή ἡ ομάδα δέν εἶναι ἀπομονωμένη· ἔχει φίλους, συγγενεῖς, ἀντίπαλους, ἐχθρούς. Μόνο ἀπό τόν περίπλοκο

πίνακα ολόκληρου του κοινωνικού και κρατικού συνόλου (καί συχνά επίσης μέ διεθνείς έπεμβάσεις) θά βγει ή ιστορία ενός κόμματος καί γι' αυτό μπορεί νά πεί κανείς ότι γράφω τήν ιστορία ενός κόμματος, δέ σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι γράφω τή γενική ιστορία μιās χώρας από μιάν άποψη μονογραφική, γιά νά προβληθεί μιά χαρακτηριστική της πλευρά»*.

Οί παρατηρήσεις αυτές του Γκράμισι παρατέθηκαν έκτενώς, γιατί έπηρέασαν τόν τρόπο μέ τόν όποιο παρουσιάζεται ή ιστορική διάπλαση τών νεοελληνικών πολιτικών κομμάτων. Η ανάπτυξη τών κομμάτων συμβάδισε μέ τήν εξέλιξη τών θεσμών τών νεοελληνικών πολιτευμάτων, επέδρασε πάνω στή λειτουργία τών θεσμών αυτών καί δέχθηκε τήν έπιρροή τους. Συμβάδισε επίσης μέ τήν κοινωνική καί οικονομική εξέλιξη τής νεότερης Ελλάδας. Καταβλήθηκε, λοιπόν, προσπάθεια, κατά τή σύντομη έπισκόπηση του θεσμού του πολιτικού κόμματος στήν Ελλάδα νά ύποδηλωθεί ή σχέση — καί, συχνά, ή αλληλεξάρτηση — τών πολιτικών κομμάτων καί μέ τό νεοελληνικό κράτος, καί μέ τή νεοελληνική κοινωνία.

Τά ιστορικού περιεχομένου κεφάλαια πού έπονται, προηγούνται κεφαλαίων τά όποια έχουν ως αντικείμενο τή μελέτη του κομματικού φαινομένου από τήν έποψη του ισχύοντος δικαίου. Γιά μιά, κατά τό δυνατό, πιά ολοκληρωμένη προσέγγιση καί πληρέστερη έρμηνεία τής *lex lata* κρίθηκε σκόπιμο νά συμπληρωθεί ή ιστορική θεώρηση τών νεοελληνικών κομμάτων μέ μιά σύντομη παρουσίαση τών νομικών ρυθμίσεων πού άφορούσαν τά πολιτικά κόμματα στό προϊσχύσαν δίκαιο.

* Άν. Γκράμισι, Γιά τό Μακιαβέλλη, γιά τήν πολιτική καί γιά τό σύγχρονο κράτος (μτφρ. Φ.Κ.), σ. 43-44).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και πρώτη ανάπτυξη των θεσμών του νεοελληνικού κράτους

(α) Καμιά «παγιωμένη άρχουσα τάξη»¹ δεν πρόβαλε στη νεοαπελευθερωμένη χώρα μετά τη νικηφόρα λήξη της Έπανάστασης του 1821. Όστόσο, αν κάποια τάξη θά μπορούσε να θεωρηθεί σαν πολιτικά και οικονομικά κυρίαρχη, αυτή φαίνεται να απαρτίζεται από τους κοτζαμπάσηδες, προύχοντες ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, με ισχυρή τοπική έπιρροή και ύπολογίσιμη πολιτική, και συχνά στρατιωτική δύναμη. «Οί 'κοτζαμπάσηδες' άπετελούντο έν μέρει έκ τών μεγαλοκτηματιών και έφοπλιστών τών νήσων, οΐτινες ως επί τό πλείστον κατεΐχον ποικίλης σημασίας θέσεις αυτοδιοικήσεως, έν μέρει έκ του άνωτέρου κλήρου και τέλος τών Φαναριωτών, (...). Οί κοτζαμπάσηδες δέν εξέλεγοντο από του λαού. Άπετέλουν ομάδα κοινών συμφερόντων (...) ή ομάς αύτη έπίστευεν ότι άντί τών 'Οθωμανών θά έδει νά κυριαρχώσι τής χώρας οί κοτζαμπάσηδες (...）」². Η άπελευθερωμένη χώρα ήταν, και

1. Κατά τή διατύπωση του Κ. Τσουκαλά, Τό πρόβλημα τής πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», σ. 81.

2. Γ. Δασκαλάκη, Έλληνική Συνταγματική Ίστορία, σ. 22. Στην περίοδο μετά τό 1864, κατά τον ίδιο συγγραφέα, «αί παλαιάί αντίθεσεις μεταξύ τών κοτζαμπάσηδων και καπεταναίων ήμβλύνθησαν και τέλος έξηλείφθησαν όλοσχερώς. Άμφότεραι αί τάξεις αύται συνηνώθησαν εις τήν λεγομένην 'όλιγαρχίαν' και έζήτησαν νά έμποδίσωσι

γιά πολλές δεκαετίες έμεινε, στά πλαίσια μιᾶς κλειστής οἰκιακῆς ἀγρο-
τικῆς οἰκονομίας χωρίς σοβαρή ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς

τὴν τῶν ἀστῶν, ὅπως ἀποκτήσῃ τὴν ἴδιαν αὐτῆς κυριαρχίαν», ὅπ. π. σ. 75. Ἀνα-
λυτικότερα γιά τούς κοτζαμπάσηδες, βλ. ἰδίως σέ *Petropoulos*, *Politics and State-
craft in the Kingdom of Greece*, σ. 27 ἐπ., 53 ἐπ., ἐπίσης σέ *Christinidis*, *Dem-
okratie und Monarchie in Griechenland 1909-1922*, σ. 14 ἐπ., ἰδίως σελ. 19 «Aus
den Kodjabaschis», καταλήγει ὁ *Christinidis*, ὅπ. π. σ. 19, «entstand zum grössten
Teil die Schicht der lokalen 'Parteichefs', welche den Charakter des politischen
im 19. Jahrhundert bestimmten (...)». Βλ. ἐπίσης Ἀλ. Σβώλου, *Τό νέον Σύνταγμα
καί αἱ θάσεις τοῦ πολιτεύματος*, σ. 53 ἐπ., Ν. Καζάζη, *Ὁ κοινοβουλευτισμός ἐν
Ἑλλάδι*, σ. 40, πρβλ. σ. 79 (γιά τόν «ἀριστοκρατικό» χαρακτήρα τῆς κυριαρχίας
τους), Ν. Μουζέλη, *Ταξικὴ δομὴ καί σύστημα πολιτικῆς πελατείας: ἡ περίπτωση τῆς
Ἑλλάδας, στό συλλογικό τόμο: «Κοινωνικὲς καί πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα», σ.
137, Β. Ι. Φίλια, *Κοινωνία καί ἐξουσία-στὴν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα σ. 21 καί 31 ἐπ.* Βλ.
ἰδίως *Tsoucalas*, *On the Problem of Political Clientelism In Greece in the
Nineteenth Century (Part one καί Part two)*, *Journal of Hellenic Diaspora*, τόμ. V
(1978), σ. 9-10.*

Πολιτικὸν χαρακτήρα συσπειρώσεις, μέ πολλά χαρακτηριστικά κοινὰ μέ τὰ πρῶτα
νεοελληνικά κόμματα, ἐμφανίσθηκαν ἤδη στά χρόνια τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας. Πρό-
κειται γιά πολιτικὲς συσπειρώσεις ἐνός προνομιοῦχου τμήματος χριστιανῶν ὑπκόων
τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῶν κοτζαμπάσηδων στοὺς ὁποίους ἀνήκε καί ἡ μεγα-
λύτερη ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία. Οἱ συσπειρώσεις αὐτές διεκδικοῦσαν ἓνα πλουτοφόρο διαμε-
σολαβητικό ρόλο ἀνάμεσα στά φτωχὰ στρώματα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ καί τῆ
σουλτανικῆ ἐξουσία (βλ. Σταματόπουλου, *Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγῶνας* σ. 94 ἐπ. καί ἰδίως σ.
99 ἐπ. -123). Ἀκριβέστερα ἐπρόκειτο γιά ὑπενουσία ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία
ὀρισμένων δικαιωμάτων — καί κυρίως τοῦ δικαιώματος νά εἰσπάτουν φόρους (βλ. Στα-
ματόπουλου, ὅπ.π. σ. 98 ἐπ., 101 ἐπ.), τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσαν μέ μεγάλη σκληρότητα
ἀπὸ τὸ φτωχὸ ἀγροτικὸ πληθυσμὸ. Οἱ σχέσεις τῶν κοτζαμπάσηδων μέ τὴν σουλτανικὴ
ἐξουσία ὑπῆρξαν γι' αὐτοὺς πηγὴ πολιτικῆς, οἰκονομικῆς συχνὰ καί κάποις στρατιωτι-
κῆς δυνάμεις. Οἱ κοτζαμπάσηδες ἀπέκτησαν ἔτσι «συνειδήσιν κοινωνικῆς τάξεως, τῆς ὁ-
ποίας οἱ πλόκαμοι μοιραίως συνεταυτίσθησαν μετὰ τῆς τουρκικῆς ἀγροτικῆς ὀλιγαρχί-
ας» (Πιπινέλη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, σ. 32, παραπέμ-
πεται ἀπὸ Σταματόπουλο, ὅπ. π. σ. 98) — Ὁ προσοδοφόρος χαρακτήρας τῶν σχέσεων
μέ τὴν τουρκικὴ διοίκηση ἦταν φυσικὸ νά προκαλέσει ἀντιξικίες καί συγκρούσεις μεταξὺ
τῶν κοτζαμπάσηδων, οἱ ὁποῖοι καί συνέπηξαν διάφορα ἀλληλομαχόμενα πλέγματα.
«(...) Ἡ ἐξουσία τοὺς ἔδινε μεγάλη δύναμη καί ὠφελήματα. Κι ἐπειδὴ ἦσαν πολλοὶ οἱ
ἀπαιτηταί» τῆς ἐξουσίας δὲν ἄργησαν νά διασπαστοῦν καί νά χωριστοῦν σέ φατρίες»,
σημειώνει ὁ Σταματόπουλος, ὅπ. π. σ. 131 (βλ. καί τὴν ἐκεῖ, σ. 146-148 παρατήρηση
τοῦ Φωτάκου), καί παραθέτει τὴν παρατήρηση τοῦ Δ. Μ. Πασχάλη, ΗΜΕ, 1395 (ὅπ.
π. σ. 131, ὑποσ. 23) ὅτι «εἰς ὅλας τὰς κοινότητας οἱ κάτοικοι ἦσαν διηρημένοι εἰς πο-

άλλά και χωρίς ανάπτυξη μεγάλης (φεουδαρχικής) έγγειας ιδιοκτησίας³.

Ήδη από τὰ πρῶτα μεταπελευθερωτικά χρόνια, ἀρχικά μέ τόν Καποδίστρια και ἀργότερα μέ τή μοναρχία τοῦ Ὁθωνα, παρά τή σκληρότατη ἀντίδραση τῶν κοτζαμπάσηδων, τέθηκαν οἱ βάσεις ἐνός συγκεντρωτικοῦ κράτους πού ὑπέταξε τούς ἰσχυρούς τοπικούς πρόκριτους στήν κεντρική ἐξουσία. Συναρτημένο μέ τήν ἐκβαση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης εἶναι και τό γεγονός ὅτι οἱ κοτζαμπάσηδες δέν μεταβλήθηκαν σέ μεγάλους γαιοκτήμονες: ἡ Ἑλλάδα ἔμεινε χώρα τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν ιδιοκτησιῶν, χωρίς τάξη γαιοκτημόνων πού νά καρπώνεται τήν παραγωγή ἀπό τήν ἀγροτική καλλιέργεια ὑπεραξία⁴.

λιτικά κόμματα, ταραφια, ἄτινα, λυσσωδῶς ἀντεμάχοντο ἄλληλα». Καί ὅπως ἦταν χωρισμένοι οἱ Τούρκοι σέ δύο κόμματα, χωρίζονται και αὐτοί και ἐνώνονται μεταξύ τους», συνεχίζει, ἀναφερόμενος στούς κοτζαμπάσηδες τῆς Πελοποννήσου, ὁ Σταματόπουλος, ὅπ. π. σ. 131, και παραθέτει, ὅπ. π. σ. 131, τήν παρατήρηση τοῦ Οἰκονόμου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, σ. 26, ὅτι «ἐσχηματίσθησαν και ὑπῆρχον και μικτά ἐκ Τούρκων και προεστώτων κόμματα, ὧν προεξῆρχον οἱ ἰσχυρότεροι ἐκ τούτων τε και ἐκείνων διακλαδιζόμενα μέχρι τῶν κωμῶν και τῶν χωριῶν». Ὁ δέ Σταματόπουλος, ὅπ. π. σ. 131, 132 ἀναφέρεται ρητά στό «Καρυτινομεσσηνιακόν κόμμα» και στό «Ἀχαικόν κόμμα», (πρβλ. και σ. 160, ὅπου μιλά για τίς κομματικές παρατάξεις τῶν «καλικαντζάρων» και τῶν «καρμανιόλων» στή Σάμο, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα). Κατά τόν *Petropoulos*, ὅπ. π. σ. 139, τό «γαλλικό» κόμμα στήν Πελοπόννησο ὑπῆρξε συνέχεια τοῦ προεπαναστατικοῦ «Καρυταινο-μεσσηνιακοῦ» «κόμματος». Αὐτοί οἱ πολιτικοί σχηματισμοί τῆς ὑστερης Τουρκοκρατίας, μετεξελιγμένοι και προσαρμοσμένοι στίς συνθήκες τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἀπέτέλεσαν τήν πρώτη μορφή τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων.- Για τούς κοτζαμπάσηδες και τίς πολιτικές συσπειρώσεις τῆς ἐποχῆς πρὶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 βλ. ἐκτενῶς Σταματόπουλος, Ὁ ἐσωτερικός ἀγώνας πρὶν και μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἰδίως σ. 94 ἐπ., 124 ἐπ., 136 ἐπ., 145 ἐπ. και τίς ἐκεῖ ἐξαντλητικές παραπομπές σέ ἱστορικές πηγές και σχετικές μελέτες.

3. Βλ. ἰδιαίτερα *Κ. Βεργόπουλου*, Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα, κυρίως σ. 44 ἐπ. και 105 ἐπ., *Ν. Μουζέλη*, Νεοελληνική κοινωνία: ὄψεις ὑπανάπτυξης, σ. 34, *Τσουκαλά*, κατά τόν ὁποῖο μάλιστα στόν 19ο αἰῶνα «ἡ κυριαρχία τῆς μικρῆς και μεσαίας ἐκμετάλλευσης στόν ἀγροτικό τομέα εἶναι σχεδόν ὀλοσχερῆς», ὅπ. π. σ. 81-82, *Η. Korisis*, Die politischen Parteien Griechenlands, σ. 120 ἐπ. και 140 ἐπ. Τά τσιφλίκια τοῦ Καραπάνου στήν Ἄρτα και τοῦ Ζωγράφου στήν Θεσσαλία (για τά ὁποῖα βλ. πρῶχειρα *Βεργόπουλο*, ὅπ. π. σ. 122 ἐπ.), πού σχηματίσθησαν μετά τό 1880, ἀποτελοῦν ἐξαίρεση πού δέν ἀνατρέπει τή συνολική εἰκόνα τῆς ἐπικράτησης τῶν μικρῶν και μεσαίων ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων.

4. «Τό ἐλληνικό κράτος» — παρατηρεῖ ὁ *Βεργόπουλος*, ὅπ.π. σ.115, — «εἴτε ἐ-

Αυτό πού χαρακτήρισε τήν οίκονομία τής Ἑλλάδας, τουλάχιστον ὡς τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, ὑπῆρξε ὁ λεγόμενος «προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς»: κυριάρχησε ἡ ἀγροτική οίκονομία καί δέν ἀναπτύχθηκε σημαντική βιομηχανία. Τό γεγονός ὅτι δέν ἐπεκράτησε ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα εἶχε ὡς συνέπεια ὅτι δέν ἀναπτύχθηκε μιά ἰσχυρή οίκονομικά κυρίαρχη ἀστική τάξη, καί ἀντίστοιχα μιά πολιτικά ἀπειλητική γι' αὐτήν ἐργατική τάξη. «Οἱ ἐργαζόμενοι στήν ἀγροτική καί δασική οίκονομία καί στήν κτηνοτροφία ἦταν τό 1861 τό 60,28%, τό 1870 τό 58,25%, τό 1879 τό 54,09% καί τό 1907 44,58% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζόμενων, οἱ ἐργαζόμενοι στήν βιομηχανία, ὑφαντουργία, καί βιοτεχνία, ἦταν ἀντίστοιχα 16,94%, 16,98%, 18,69% καί 25,74%, ἐνώ οἱ ἐργαζόμενοι στό ἐμπόριο ἀντίστοιχα μόλις 3,31%, 4,20%, 7,25% καί 11,14%»⁵.

Ὁ προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα συνοδεύτηκε ἀπό ὀρισμένα κοινωνικά καί πολιτικά φαινόμενα πού σχετίζονται ἀμεσότερα μέ τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες πρωτοαναπτύχθηκαν τά ἑλληνικά πολιτικά κόμματα. Ἐτσι οἱ κυριαρχούμενες τάξεις καί στρώματα δέν συγκροτήθηκαν πολιτικά οὔτε ἀνέπτυξαν ὀργανώσεις γιά τή διεκδίκηση τῶν οίκονομικῶν καί πολιτικῶν τους ἀπαιτήσεων, ἐνώ ἰσχυρές πολιτικές καί κοινωνικές ἐντάσεις δέν ὀδήγησαν σέ «μετωπικές» συγκρούσεις μέ τούς φορεῖς τής ἐξουσίας, ἀλλά κατά κανόνα ἐκτονῶνταν σέ ἀντιπαράθεσις ἀνάμεσα σέ σύνολα ἀνθρώπων πού τά συνέδεαν καί τά χώριζαν ἀτομικά, προσωπικά καί οἰκογενειακά καί ὄχι ταξικά τους συμφέροντα⁶. Παρόλη τήν ὀξύτητα πού μερικές φορές ἔπαιρναν αὐτές οἱ συγκρούσεις, δέν προσέλαβαν ἀπειλητικό χαρακτήρα γιά τίς κοινωνικές δυνάμεις πού ἀσχοῦσαν τήν ἐξουσία.

(66) Ἡ συγκρότηση ἐνός συγκεντρωτικοῦ κράτους ὀδήγησε σέ ριζική καί σχετικά γρήγορη ἀναπροσαρμογή τῶν μορφῶν πολιτικῆς κυριαρχίας

θνοκοπιώντας τή γῆ στά 1828 εἶτε διανεμόντάς την στά 1871 ἐτήρησε πάντα μιά καθαρῶς δύσπιστη καί ἐχθρική στάση ἀπέναντι τής μεγάλης γαιοκτησίας (...).

5. Βλ. *Korisis*, ὅπ. π. σ. 116. Ἐπίσης *Μουζέλη*, ὅπ. π. σ. 35 ἐπ.

6. Πρβλ. ἰδιαίτερα *Μουζέλη*, Ταξική δομή καί σύστημα πολιτικῆς πελατείας: ἡ περίπτωση τής Ἑλλάδας, σ. 123 ἐπ. καί 131.

των τοπικών προκρίτων, πού επιδιώκουν τήν άσκηση πολιτικής έπιρροής και τήν ίκανοποίηση των ταξικών τους συμφερόντων, μέσω του έλέγχου ή του έπηρεασμού τής κεντρικής εξουσίας⁷. Ήδη τό συγκεντρωτικό κράτος άποβαίνει ό βασικός συσσωρευτής τής παραγόμενης υπεραξίας (μέσω τής ύψηλής φορολογίας)⁸ και περιέρχονται σ' αυτό οικονομικοί πόροι άσύγκριτα μεγαλύτεροι από οποιαδήποτε ιδιωτική συσσώρευση κεφαλαίου. Έτσι τό κράτος άποκτά τήν δυνατότητα νά καταστεί μοναδικός εργοδότης και νά κατανέμει τήν υπεραξία πού διαχειρίζεται σ' εκείνους πού στελεχώνουν τούς μηχανισμούς του. Στο μεταξύ, τό γεγονός ότι βασικοί κρατικοί μηχανισμοί ενός τυπικού άστικού κράτους, (διοίκηση, υπηρεσίες έσωτερικής ασφάλειας και τάξης, στρατός, δικαιοσύνη, εκπαίδευση) άρχίζουν νά οικοδομούνται από τό μηδέν⁹, άποτελεί έναν πρόσθετο λόγο για νά διαμορφωθεί ή τάση μιάς «στροφής προς τό κράτος» μέ σκοπό τή συμμετοχή στήν κατανεμόμενη άπ' αυτό υπεραξία. Τό φαινόμενο αυτό, πού όσον άφορά τούς προκρίτους εκδηλώθηκε μέ τήν προσπάθεια έλέγχου των κρατικών μηχανισμών και όσον άφορά τόν ευρύ πληθυσμό μέ τήν προσπάθεια νά καταλάβει μιά (προσοδοφόρα) θέση μέσα σ' αυτούς, έπηρεάσε καθοριστικά τή μορφή των πολιτικών άγώνων, αλλά και τής πολιτικής κυριαρχίας των προκρίτων σ' όλο τό 19ο αιώνα.

Ένα πρώτο επακόλουθο αύτής τής «στροφής» είναι ή ύπέριμετρη διόγκωση τής υπαλληλίας (διοίκηση, δικαιοσύνη, αστυνομία, στρατός)¹⁰. Κατά εκτιμήσεις του Edmond About, γύρω στά 1850 στό έλληνικό ναυτικό άναλογοϋν 450 άξιωματικοί σέ 1150 άνδρες¹¹. Ήδη

7. Πρβλ. παρακάτω, σ. 48 έπ., βλ. επίσης Τσουκαλά, όπ. π. σ. 82.

8. Αντί άλλων συνοπτικά βλ. Τσουκαλά, σέ 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ', σ. 13-14.

9. Βλ. Τσουκαλά, Τό πρόβλημα τής πολιτικής πελατείας στήν Ελλάδα του 19ου αιώνα, σ. 92.

10. Βλ. Τσουκαλά, όπ. π. σ. 92 έπ. ιδιαίτερα σσ. 95-96. Κατά τόν ίδιο «... γύρω στά 1875 τό 1/4 του άγροτικού ενεργού πληθυσμού άντλούσε τά προς τό ζήν από τό Κράτος» σέ «'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους», τόμ. ΙΔ', σ. 13.

11. Κατά τόν Edmond About, *La Grèce contemporaine*, σ. 167 (άναφέρεται από τόν Τσουκαλά, Τό πρόβλημα τής πολιτικής πελατείας στήν Ελλάδα του 19ου αιώνα, σ. 95 ύποσ. 21). Πρβλ. τήν χαρακτηριστική παρατήρηση του στρατηγού Μαρφυγιάννη, ότι «διά νά προκόψουν τήν Πατρίδα και νά σκοτώνονται οι άνθρωποι σαν τά σκυλιά σέ όλο τό Κράτος και νά τούς κομματιάσουν και νά τούς βάλουν σέ μεγάλη

τό 1876 ο τρικουπικών απόψεων πολιτευόμενος Ἀθανάσιος Ροντήρης χαρακτηρίζει τή θεσιθηρία «νόσημα» (...) οὐ διοικητικόν ἀλλ' ἰδίως πολιτικόν καί πρό πάντων κοινωνικόν κακόν» καί διαπιστώνει μιὰ διαδικασία πού «καταρτίζει φυλήν ἰδίαν, προνομιοῦχον, αἰεὶ ἄρχουσαν φορολογουσαν, καταναλίσκουσαν, καί μὴ παράγουσαν· καί δὴ καταρτίζουσιν τιμαριωτισμὸν τινα *suī generis*, γραφειοκρατικόν τιμαριωτισμὸν κλητέον»¹². «Κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν [τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864], παρατηρεῖ ὁ Ἄλ. Σβώλος¹³, «εἶχε δημιουργηθεῖ κομματικὴ ὀλιγαρχία, διαστρεβλώνουσα τὴν πολιτικὴν ζωὴν καί ὑποκαθιστῶσα εἰς τὴν δημοκρατικὴν βάσιν τοῦ πολιτεύματος τὴν κοινοβουλευτικὴν τυραννίδα».

Τό γραφειοκρατικὸ κοινωνικὸ στρώμα ἀποζει ἀπὸ τίς κρατικές παροχές. Ἔτσι «ὁ προϋπολογισμὸς γίνεται οὐ μέσον διοικήσεως ἀλλὰ κοινωνικὴ βάση καί καθίσταται ἡ ἐλάττωσις αὐτοῦ ἀδύνατος, ἀναπόδραστος δ' αἰεὶ ἡ αὔξησις (...) διότι ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐξόδων ἔστιν ἀναγκαιῶς ἀνάλογος τοῦ αἰεὶ αὔξοντος πληθυσμοῦ τῆς ἀπὸ τοῦ προϋπολογισμοῦ τρεφομένης φυλῆς ἢ τάξεως, ἥτοι τοῦ κατ' ἐπάγγελμα αἰεὶ ἄρχοντος στοιχείου»¹⁴. Ἡ «τάξις» αὐτὴ, ἡ ὁποία «πειναλέα τό κατ' ἀρχάς ὀλιγαρχία οὔσα γίνεται τῇ μὲν πολιτείᾳ ἐφιάλτης ἄγχων, τῇ δὲ κοινωνίᾳ πολύπους τιτάνειος, τὴν κοινωνίαν πάντοτε καί πανταχόθεν ἐκμυζῶν»¹⁵, ἀπαρτίζεται ἀπὸ μὴ παραγωγικοὺς πληθυσμούς, οἱ ὁποῖοι βέβαια, κάτω ἀπὸ ἄλλες συνθήκες θά μπορούσαν νά προσφέρουν παραγωγικὴ ἐργασία. Γι' αὐτὸ καί ἡ θεσιθηρία στηλιτεύεται ὡς «χῆραν ποιῶσα καί τὴν γεωργίαν καί τὴν βιομηχανίαν γενναίων βραχιόνων»¹⁶.

Ἡ «ὑπέρμετρη» διόγκωση τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν δέν σχετίζεται μὲ κάποια ἐσφαλμένη ἐκτίμηση τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν τοῦ

διχόνοια καί ἀντιζηλία ἔκαμαν πλῆθος ἀξιωματικούς καί μοίρασαν χιλιάδες ἀριστεία καί τότε ἔπεσε ἡ μεγαλύτερη διχόνοια ἀναμεταξύ τῶν ἀνθρώπων», Ἀπομνημονεύματα, ἐκδ. «Μέλισσα», σ. 180, (ὑπογράμμιση δική μου).

12. Ἄθ. Ροντήρης, Ἡ κατὰ Σύνταγμα ὀργάνωσις τοῦ κράτους, τόμ. 1ος, σ. 9.

13. Ἄλ. Σβώλου, Συνταγματικὸν Δίκαιον, σ. 64, 6λ. καί τίς ἐκεῖ παραπομπές σέ Ν.Ν. Σαριπόλου, αὐτοβιογραφικά ἀπομνημονεύματα, 1889. Πρβλ. ἐπίσης Ἄν. Τάχου, Θεμελιώδεις ὑποχρεώσεις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, σ. 43 ἐπ., πρβλ. καί σ. 176.

14. Ροντήρης, ὅπ. π. σ. 104.

15. Ροντήρης, ὅπ. π. σ. 101.

16. Ροντήρης, ὅπ. π. σ. 105, πρβλ. καί Τσουκαλά, σέ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», σ. 12 ἐπ.

νεοελληνικού κράτους, αλλά με τή δυνατότητά του νά προσφέρει στους άπασχολούμενους σ' αυτό συμμετοχή στή συσσωρευόμενη υπεραξία. "Άλλωστε, όπως παρατηρεί ό Κ. Τσουκαλάς, «τουλάχιστον μέχρι τό 1875-1880 όλόκληρος ό κρατικός προϋπολογισμός προορίζεται για τίς τρέχουσες ανάγκες του κρατικού μηχανισμού. Τά μεγάλα δημόσια έργα είναι σπανιώτατα καί οί επενδύσεις άνύπαρκτες (...). Έτσι για τά πρώτα πενήντα χρόνια τής ζωής του έλληνικού κράτους τό προϊόν τής φορολογίας δισχετεύοταν στό σύνολό του σχεδόν στους φορείς πού επάνδρωναν τούς κρατικούς καί παρακρατικούς μηχανισμούς»¹⁷.

Η συνηθισμένη διαδικασία «άστικοποίησης» ενός ύποαπασχολούμενου αγρότη δέν ήταν διαδικασία άπόκτησης έμπορικής ή βιομηχανικής ιδιοκτησίας, αλλά διαδικασία ένταξής του στις τάξεις εκείνων πού διαμορφάζονταν τούς κρατικούς πόρους ή ένέμοντο τά ώφελήματα πού πήγαιζαν από τόν έλεγχο τών κρατικών μηχανισμών. Έτσι ή μεταπήδησή του δέν γινόταν στή βιομηχανική, «παραγωγική» άστική τάξη, πού δέν είχε άκόμη άναπτυχθεί, ή αντίστοιχα στό προλεταριάτο τών εργαζομένων στήν ούσιαστικά άνύπαρκτη βιομηχανία, αλλά σ' εκείνο πού θά μπορούσε νά άποκληθεί «κρατική άστική τάξη»¹⁸.

Τό κράτος, έτσι, άποκτά μιά ιδιόμορφη οικονομική καί κοινωνική λειτουργία πού συνίσταται στό ότι διαχειρίζεται καί διανέμει τήν τεράστια υπεραξία πού συσσωρεύει μέ τήν ύψηλή φορολογία. Οί οικονο-

17. Τσουκαλάς, Τό πρόβλημα τής πολιτικής πελατείας στήν Έλλάδα του 19ου αιώνα, σ. 94. Άξίζει νά σημειωθεί ότι κατά τόν ίδιο συγγραφέα «τά άνώτατα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού είχαν μισθούς πού τούς άνέβαζαν αυτόματα στις κορυφές τής κοινωνικής καί οικονομικής ιεραρχίας» (όπ. π. σ. 89), ενώ τά εισοδήματα τών λίγων γαιοκτημόνων καί τών επίσης λίγων βιομηχάνων, άν δέν ήταν χαμηλότερα, ήταν άπολύτως συγκρίσιμα μέ τούς μισθούς τών άνωτάτων κρατικών λειτουργών (πρόβλ. όπ. π. σ. 89-90), βλ. επίσης Γ. Δερτιλή, Η άυτονομία τής πολιτικής από τίς κοινωνικές αντίθεσεις στήν Έλλάδα του 19ου αιώνα, σέ «Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στήν Έλλάδα, σ. 67-68.

18. Κατά τόν όρισμό του Τσουκαλά, όπ. π. σ. 95, κρατική άστική τάξη είναι «τά μεσαία καί άνώτερα, στρώματα πού γρήγορα συμπτύχθηκαν γύρω από τόν κρατικό μηχανισμό». Διευκρινίζοντας τόν όρο, ό Ch. Bettelheim, παρατηρεί ότι ύποδηλώνει «φορείς τής κοινωνικής άναπαραγωγής πού δέν ταυτίζονται μέ τούς άμεσους παραγωγούς καί πού μέ βάση τό ύφιστάμενο σύστημα κοινωνικών σχέσεων καί κυρίαρχων κοινωνικών πρακτικών διαθέτουν τά μέσα παραγωγής καί τά προϊόντα πού τυπικά άνήκουν στό Κράτος» (αναφέρεται από Τσουκαλά, όπ. π. ύποσ. 20).

μικές και άλλες παροχές πού μπορούν να διατίθενται από τό κράτος ή μέσω του κράτους, τό μεταβάλλουν σε περιμάχητη και επίφθονη πηγή προσοδοφόρων απασχολήσεων. Και οι πρόκριτοι οι όποιοι, μέ τά προσωπικά κόμματα πού συγκροτούν, ελέγχουν τό κράτος και τούς κρατικούς μηχανισμούς μετατρέπονται σε είδος επίζηλου και πλούσιου εργοδότη, ό όποίος έχει τή δυνατότητα και τή θέληση νά παρέχει βιοτικούς πόρους σε συνεχώς διευρυνόμενο κύκλο ανθρώπων.

Χαρακτηριστικό παράλληλο πρós τή διόγκωση τών κρατικών υπηρεσιών είναι ή εξάρτηση τών προσώπων πού τίς στελεχώνουν από τά πρόσωπα πού διαχειρίζονται τήν κρατική εξουσία, και κυρίως τόν βουλευτή και τόν ύπουργό.

Η εξάρτηση αυτή είναι απόλυτη και ύπάρχει τόσο κατά τό διορισμό και τήν παύση, όσο και κατά τή διάρκεια τής θητείας τών ύπαλλήλων του κράτους. Έμφανίζεται επίσης και σε μιά πολύπλευρη εξάρτηση του πολίτη από τό κράτος ή τούς συγκεκριμένους φορείς τής εξουσίας του.

Η διαδικασία τής εξάρτησης τών κρατικών ύπαλλήλων αρχίζει ήδη μέ τόν τρόπο προσπέλασής τους στις δημόσιες θέσεις πού, ενώ όρθώνονται ως «έρκος αδιάβατον τοίς κοινοίς διά τής άφ' έαυτών αίρέσεως»¹⁹, τελικά κατακτώνται «διά διαγκωνισμών τών εις τούς βουλευτικούς προθαλάμους και τά ύπουργικά παρασκήνια περιφθειρομένων όπως ύπομνήσωσιν (...) τάς προσενεχθείσας διά τήν επικράτησιν του ισχύοντος κόμματος πολυτίμους ύπηρεσίας αυτών, κατά τό μέτρον διά διορισμού εις ανάλογον θέσιν»²⁰, ενώ παράλληλα ακολουθεί «ή κατά διάκρισιν παύσις τών ύπαλλήλων οίτινες εισί συγγενείς συνήθως και οικειοί τών αντιπολιτευομένων»²¹. Κατά τή διάρκεια τής ύπηρεσίας του, ό δημόσιος λειτουργός, «όπως και άν όνομάζεται ούτος νομάρχης, εισαγγελεύς, ειρηνοδίκης, καθήκον έχει, ίνα μή καταδιωχθή άπολυόμενος εκ τής ύπηρεσίας ή μετατιθέμενος, νά ύπακούη, τυφλώς εις τά κελεύσματα του πολιτικού ισχυρού»²². «Συνηθεστάτην δέ και πρόχειρον αντιπαροχήν πρós τούς πι-

19. Ροντήρης, όπ. π. σ. 103.

20. Βλ. Ηλ. Ζέγγελη, Τό έν Έλλάδι κοινοβουλευτικόν δίκαιον, σ. 234-235.

21. Ροντήρης, όπ. π. σ. 202.

22. Καζάζης, όπ. π. σ. 8, πρβλ. και σ. 86 έπ.

στους του κόμματος ἀπετέλει καί ἡ ἀπονομή δημοσίας τινός θέσεως, ἡ ἀκριβέστερον ὁ προσπορισμός τῆς ἐκ ταύτης προσόδου. Μὴ ὑπαρχόντων νόμων ἀσφαλιζόντων τὴν μονιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ἡ διανομή τῶν δημοσίων θέσεων ἀντὶ λαφύρων μεταξύ τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐκάστοτε ἐν τῷ ἐκλογικῷ ἀγῶνι νικώσης μερίδος ὑπελαμβάνετο, φυσικῶ τῷ λόγῳ, ὡς ὁ ἀπλούστατος τρόπος ἀμοιβῆς τῶν κομματικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ ἔκδοσις δύο τυπικῶν πράξεων, περὶ τῆς ἀπολύσεως τοῦ τέως καί τοῦ διορισμοῦ τοῦ νῦν ὑπαλλήλου, ἤρχον πληρέστατα πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ τε βουλευτοῦ καί τοῦ ἐκλογέως (...)²³. Τὴν κατάστασιν αὐτὴ στηλιτεύει ὁ Ν.Ι. Σαρίπολος κατὰ τὸν ὁποῖο εἶναι ἀνάγκη «μὴ γίνεσθαι τὰς παύσεις ἄνευ λόγου πρὸς ἱκανοποίησιν παθῶν καί κομματικῶν ἀπαιτήσεων ἢ κένωσιν θέσεων πρὸς ἐξοικονόμησιν φίλων καί οἰκείων. Πᾶσα παράλογος ἀπόλυσις (...) οὐ μόνον ἠθικόν καί πολιτικόν ἐστὶν ἀνοσιούργημα, ἀλλὰ καί αὐτὴν τὴν ὑπηρεσίαν βλάπτει κυρίως· ἀδύνατον γάρ διαμορφωθῆναι ἱκανούς καί τιμίους ὑπαλλήλους ὅταν ἐπικρέμεται τῆς κεφαλῆς αὐτῶν ὡς σπάθη τοῦ Δαμοκλέους ἢ ἀπειλὴ ὅτι αὐθαίρετος θέλησις τοῦ ὑπουργοῦ ἢ ραδιουργία πρὸς φαύλων παθῶν κορεσμόν γινόμενα δύνανται θραῦσαι τὸ μέλλον καταστρέφουσαι χρηστοῦ λειτουργοῦ τὸ παρελθόν»²⁴. Τέλος, ἀπὸ τὸν δεσμευμένο ἀπὸ τὸν βουλευτὴ καί τὸν ὑπουργὸ κρατικὸ ὑπάλληλο συχνά ἐξαρτᾶται καί ὁ ἀπλὸς πολίτης πού ἐνῶ δὲν ἐπιζητεῖ δημόσια θέση, ἀλλὰ ἐνδεχομένως τὴν ἔκδοσιν διαβατηρίου ἢ πιστοποιητικοῦ πενίας, βλέπει τὸν ἑαυτό του «ἔρμαιον τοῦ φατριασμοῦ» τοῦ «ἀρμοδίου» κρατικοῦ λειτουργοῦ²⁵.

«Τὸ σύνολο τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐξουσίας, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν δικαστῶν καί χωροφυλάκων, ἐκβιάζονταν μόνιμα νὰ ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῶν κατὰ τόπους βουλευτῶν (...). Στὸ μέτρο λοιπὸν πού ὁ ἔλεγχος τοῦ συνολικοῦ μηχανισμοῦ ἦταν θεσμολογικὰ ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴν 'πολιτικὴ' ἐξασφάλισιν τῆς παγίωσης τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ μέσω τῶν ψήφων, ἦταν ἀπόλυτα φυσικὴ ἡ διαίρεσις τῶν ὑποψηφίων γιὰ κοινωνικὴ ἀνέλιξιν σέ ομάδες, φατρίες ἢ κόμματα, τῶν ὁποίων ὁ ἀνταγωνισμός σέ τελικὴ ἀνάλυσιν δὲν ἦταν πολιτικός ἀλλὰ οἰκονομικός» πα-

23. Θ. Ἀγγελοπούλου, Δίκαιον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων ἐν Ἑλλάδι, σ. 42.

24. Ν. Ι. Σαρίπολου, Πραγματεία τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου, τόμ. 3ος.

25. Πρβλ. Ροντήρη, ὅπ. π. τόμ. 2ος, σ. 11-12.

ρατηρεί ο Τσουκαλάς²⁶. Κατά τον Γάλλο διπλωμάτη Thouvenel, πού αναφέρεται στην εποχή του Όθωνα, «είναι σχεδόν αδύνατον νά άνεύρη τις έν Έλλάδι τά Ήχνη τών άρχών εκείνων, αΐτινες άποτελοΰσιν εις άλλας συνταγματικές χώρας μίαν μάλλον ή ήττον βαθείαν και δεδικοιογημένην άντίθεσιν μεταξύ τών κομμάτων. Τά πραγματικά αίτια τής ύπάρξεως τών κομμάτων και τών έρίδων τών άρχηγών των είναι μόνον τά προσωπικά συμφέροντα τών κομματικών ομάδων, οΰχι δέ ύψηλότεραι ιδεολογικά πολιτικά επιδιώξεις»²⁷.

(γγ) Οί συνθήκες αυτές επέτρεψαν στό κράτος νά άποβεί «μήλο τής έριδας» τών κομμάτων πού είχαν συμπηχθεί στή βάση τής έξυπνότητας προσωπικών και οικογενειακών συμφερόντων. Έτσι, στή σύγκρουση δύο προσωπικών κομμάτων²⁸ τών προκρίτων, μπορούμε νά διακρίνουμε, μέ κάθε επιφύλαξη για τήν ύπερβολή τής αναλογίας, και όρισμένα χαρακτηριστικά μιās σύγκρουσης ανάμεσα σε δύο μεγάλες εταιρίες μέ σκοπό νά εκτοπίσει ο νικητής τον ήττημένο, και νά καρπωθεί αυτός μόνος τά οικονομικά και πολιτικά όφέλη τής μονοπωλιακής διαχείρισης τοΐ συγκεντρωμένου στό κρατικά θηλάκια πλούτου. Τό κόμμα πού κερδίζει τις εκλογές δέν επιβάλλει κάποια άλλη ταξική πολιτική άπ' αυτή πού θά επέβαλλε, άν νικούσε τό ήττημένο²⁹, διαμοιράζει όμως τις κρατικές παροχές μέ τρόπο πού νά ικανοποιεί τά μέλη και τούς συνεργάτες του και ταυτόχρονα τρόπο πού νά μή μπορεί νά ικανοποιεί — και δέν ικανοποιεί

26. Βλ. Τσουκαλάς, όπ. π. σ. 99-100.

27. Αναφέρεται από τό Δασκαλάκη, όπ. π. σ. 59-60, βλ. και τις εκεί παραπομπές. «In terms of the individual, the role fo party as a protective association is most important. To be sure, a faction or a party often attempted to cheat the government of its legitimate demands and encouraged a person to slough off the responsibilities of citizenship. But it also served as a shield against the all too frequent arbitrary practices of the official», συνοψίζει τις παρατηρήσεις του ο *Petrooulos*, όπ. π. σ. 514, αναφερόμενος στην περίοδο τής όθωνικής μοναρχίας, πριν τό 1864, και, συνεχίζει, όπ. π. σ. 514 «(...) perhaps the most significant characteristic of the partes is that they cut accross class divisions, regional loyalties, and different ways of life». Βλ. επίσης τή σχετική παρατήρηση του *Christinidis*, όπ. π. σ. 35.

28. Βλ. παρακάτω, σ. 80 έπ.

29. Για τις μεταρρυθμιστικές άπόπειρες του Χ. Τρικούπη, βλ. παρακάτω, σ. 53 έπ. και τις εκεί παραπομπές.

— τά μέλη καί τούς συνεργάτες τοῦ ἡττημένου³⁰. Τά κόμματα αὐτά «ἀποβλέπουσι οὐκ εἰς πολιτείαν, οὐδ' εἰς στοιχείον τι τοῦ καθεστώτος (...) ἀλλά πρωτευόντως εἰς ἴδιαν ἕκαστον ἀρχήν (...) ἤτοι ἵνα ἡ κυβέρνησις δι' αὐτῶν γίγνηται'. Τοιαῦτα δ' ὄντα» — περιγράφει τό φαινόμενο ὁ Ροντήρης — «εἰσὶ κόμματα κυβερνητικά μέν, ἀλλά φύσει ἀδιάλλακτα πρὸς ἀλλήλα ὡς ἀλλήλων ἀναιρετικά· ὅταν γάρ τι ἀρχὴ ἀρχονται ἀναγκαιῶς πάντα τᾶλλα ἀποκλειόμενα· (...)»³¹.

30. Τσουκαλᾶς, χαρακτηρίζει τό φαινόμενο αὐτό «κρατολατρεία» («statolatrie») καί τό προσδιορίζει ὡς «ἀδυναμία τοῦ κράτους νά ἀρθεῖ πάνω ἀπό τά συγκεκριμένα προσωπικά συμφέροντα ἐκείνων πού στελεχώνουν τόν μηχανισμό του», ὅπ. π. σ. 102.

31. Ροντήρης, ὅπ. π. τόμ. 1ος, σ. 127, ὑπογράμμιση δική μου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρομοίωση τῶν κομμάτων μέ μοναρχικές δυναστείες: «Τά παρ' ἡμῖν ὑπάρχοντα καί φύομενα προσωπικά κόμματα δύναται τις ἀποκαλεῖν κυβερνητικᾶς δυναστείας κατὰ μίμησιν τῶν Μοναρχικῶν καί δῆ πολιτικῶν δυναστειῶν. Οὔτε πολλαί πολιτικαί δυναστεῖαι δύναται παρασχεῖν πολιτείαν, οὔτε πολλαί κυβερνητικαί δυναστεῖαι δύναται παρασχεῖν κόσμον κυβερνήσεως· ἡ μία κυβερνητικὴ δυναστεία ἔστιν ἀναιρετικὴ ἀπασῶν τῶ ἄλλων (...)», ὅπ. π. σ. 128. Κατὰ τόν Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 75, στά κόμματα τῆς περιόδου μετὰ τό 1864 «ὧν ἡ συγκρότησις δέν διέφερον τῶν κομμάτων τῆς προηγούμενης περιόδου» ὑπῆρχαν ἡγέτες πού «ἦσαν ἀνεξαιρέτως μέλη τῆς ὀλιγαρχίας, ὧν αἱ γνώμαι μόνις διέφερον μεταξύ των. Ὁ λαός ἠκολούθει τό ἐν ἡ τό ἄλλον [κόμμα] μόνον ἐκ προσωπικῶν λόγων». Κατὰ τόν Μικόνιο, ὅπ. π. σ. κγ', «ἀπό τῆς πρώτης αὐτῶν ἐμφανίσεως ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, τά κόμματα τοσοῦτον ἀλλόκοτον περιβάλλοντο μανθῦαν, τοιαύτην ἀνέκαθεν ἐπεδείξαντο ἔλλειψιν ἀρχῶν ὁδηγῶν (...) ὡστε πασιφανῆς ἐπῆλθεν εἰς τούς τά ἐν τῇ πατρίδι συμβαίοντα προσορώντας ἡ γνώμη ὅτι τό ἰδιωτικόν μόνον συμφέρον ἢ λοξοί καί μή εἰλικρινεῖς σκοποὶ διέπυσι τήν κίμανσιν τῶν πολιτικῶν τάσεων καί ἐνεργειῶν», βλ. καί σ. κζ', λγ'. Βλ. ἐπίσης Ἀγγελοπούλου, ὅπ. π. σ. 41 ἐπ., πού ἀναφέρει τήν «λεγόμενη κομματικὴ συναλλαγὴ» ὡς «ἓνα ἀπό τά σοβαρώτερα μειονεκτήματα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος», Σ. Ἐύλαμπίου, Ἡ ἐν Ἑλλάδι κακοδιοικήσις, τά αἷτια αὐτῆς καί τά τῆς θεραπείας μέσα, σ. 399 ἐπ. ἰδιαίτερα σ. 402. Κατὰ τόν Ἀρ. Μάνεση, «Οἱ πλείστοι τῶν πολιτευομένων ἀνήκον εἰς τήν λεγομένην ὀλιγαρχίαν (καταγόμενοι ἀπό 'τζάκια'). Τά κόμματα ἦσαν ἐντελῶς προσωπικά, χωρίς πολιτικά προγράμματα καί χωρίς ἰδεολογικές μεταξύ των διαφοράς», (Συνταγματικόν Δίκαιον, Παραδόσεις, σ. 210), ἐνῶ «ὁ λαός ἠκολούθει τό ἓνα ἢ τό ἄλλο κόμμα ἀναλόγως τῆς ἰσχύος τῶν τοπικῶν κομματικῶν 'παραγόντων' καί ἐπὶ τῇ βάσει στενῶν προσωπικῶν ὑπολογισμῶν (διά 'ρουσφέτια' κλπ.)», ὅπ. π. σ. 210-211. Κατὰ τόν Καζάζη, ὅπ. π. σ. 76, οἱ βουλευτικῆς ἐκλογῆς «στεροῦνται παντός πολιτικοῦ χαρακτήρος» καί ἔχουν ἐξ ὀλοκλήρου «χαρακτῆρα προσωπικόν». Βλ. ἐπίσης Korisis, ὅπ. π. σ. 103 ἐπ., N. Saripolos, Das Staatsrecht des Königreichs Griechenland, σ. 20.

2. Ἡ επέκταση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν πρώτων ἐλληνικῶν κομμάτων

(αα) Οὐσιώδης παράγοντας πού ἐπέδρασε στήν διαμόρφωση τῶν πρώτων ἐλληνικῶν κοιματικῶν σχηματισμῶν ὑπῆρξε ἡ επέκταση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Στήν Ἑλλάδα ἡ καθολική ψηφοφορία θεσπίστηκε καί ἐπικράτησε ἱστορικά καί χρονολογικά νωρίτερα ἀπό ὅτι σέ ἄλλες χώρες τῆς Δ. Εὐρώπης³². Ἦδη ὑπό τό Σύνταγμα τοῦ 1844, κατά διατύ-

32. Ἡ καθολική ψηφοφορία (τῶν ἀνδρῶν) στήν Ἑλλάδα θεσπίστηκε οὐσιαστικά στίς 18 Μαρτίου 1844, ὅταν, μαζί μέ τό Σύνταγμα τοῦ 1844, ψηφίστηκε καί ἐκλογικός νόμος. Συνταγματικά κατοχυρώθηκε μέ τό ἄρθρ. 66 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ Βουλὴ ἐκλέγεται «δι' ἀμέσου, καθολικῆς καί μυστικῆς διά σφαιριδίων ψηφοφορίας, κατά τόν ὑπό τῆς Συνελεύσεως ταύτης ψηφισθησόμενον περί ἐκλογῆς Νόμον (...)». Ὁ νόμος αὐτός, πού ψηφίστηκε ἀπό τήν Β' Ἐθνική Συνέλευση τοῦ 1864, καθιέρωσε ὡς ἐκλογική ἡλικία τό 21ο ἔτος, ἀντίθετα μέ ἄλλες χώρες ὅπου ἴσχυε τό 25ο ἔτος, (βλ. σχετικά Ἄρ. Μάνεση, Ἡ δημοκρατική ἀρχή εἰς τό Σύνταγμα τοῦ 1864, σ. 42, βλ. καί ὑποσ. 42). Οἱ οὐσιαστικοί περιορισμοί στό ἐκλογικό δικαίωμα πού ἐπέβαλε ἡ ἀμφίβολης συνταγματικότητος διάταξη τοῦ ἄρθρ. 4 τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου τῆς 19/21 Νοεμβρίου 1864 βάσει τῆς ὁποίας ἀποκλειόταν ἀπό τήν ψῆφο πρόσωπα χωρίς καμμιά κινητή ἢ ἀκίνητη «προσοδοφόρον καί φοροτελῆ» περιουσία (πρβλ. σχετικά Σβώλου, ὅπ. π. σ. 246 ἐπ., Γεωργοπούλου, Ἡ καθολική ψηφοφορία ἐν Ἑλλάδι, σέ: «Μελέται Συνταγματικοῦ Δικαίου», σ. 109 ἐπ., σ. 137 ὑποσ. 87-88), δέν περιλήφθηκαν στόν ἐκλογικό νόμο ΧΜΗ'/1877 μέ τόν ὁποῖο θεσπίστηκε καί τυπικά πλήρως ἡ ἤδη οὐσιαστικά προϋπάρχουσα καθολική ψηφοφορία. Γιά τήν καθιέρωση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας στήν Ἑλλάδα βλ. ἰδιαίτερα Σβώλου, ὅπ. π. σ. 249-250, Μάνεση, ὅπ. π. σ. 42 ἐπ., τοῦ ἴδιου, Ἐγγυήσεις, Β', σ. 81 ἐπ., ἰδίως σ. 236 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ παραπομπές, τοῦ ἴδιου, Συνταγματικόν Δίκαιον. Παραδόσεις σ. 193, Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 71, Γ. Δαφνῆ, Τά ἐλληνικά πολιτικά κόμματα, σ. 53, Ἄν. Ἰδρωμένου, Τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, σ. 232 ἐπ., Διομήδους Κυριακοῦ, Ἐρμηνεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος,

πωση του Σβώλου, «ή ψηφοφορία νομικώς δέν άπείχε τής καθολικότητας» έτσι ώστε νά «δύνεται, άληθώς, νά θεωρηθῆ ὅτι ἡ νομοθέτησις ἴσου ἐκλογικοῦ Δικαίου παρ' ἡμῖν ἀπό τοῦ 1844 καί ἡ συνταγματική του καθιέρωσις ἀπό τοῦ 1864 ὑπῆρξαν ὑπό τινα ἔποψιν, πρῶϊμοι σταθμοί τής πολιτικῆς μας ἐξελιξέως — ἐνεφανίσθησαν δηλ. ἱστορικῶς ταχύτερον ἢ ἀλλαχοῦ. Τοῦτο σημαίνει μόνον ὅτι αἱ κατακτήσεις αὐταὶ δέν ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον μακροχρονίων ἀγώνων, οὐδ' ἐπραγματοποιήθησαν κλιμακῶδόν, ὅπως εἰς ἄλλας χώρας τής Εὐρώπης, ἀλλ' εἰσῆχθησαν ἄνευ ἀντιστάσεως σημαντικῆς ὡς γενικαί βάσεις τοῦ πολιτεύματός μας ἰσχύουσαι δι' ὅλοκληρον, σχεδόν ἀδιακρίτως τόν πολιτικόν πληθυσμόν τής χώρας»³³.

Ἡ «εὐκόλη» καί «πρῶιμη» εἰσαγωγή τής καθολικῆς ψηφοφορίας συνήθως ἀποδίδεται κατ' ἀρχήν στήν «δημοκρατικὴν καί ἐξισωτικὴν νοσοτροπίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ»³⁴, ἀλλά καί στήν ἐπίδραση πού ἄσκησαν στοὺς συντακτικούς νομοθέτες ἡδῆ τῶν συντακτικῶν κειμένων τής ἐπαναστατικῆς περιόδου³⁵, οἱ ριζοσπαστικὲς καί φιλελεύθερες ιδέες, καί μάλι-

τάμ. 2ος, σ.120 ἐπ. καί ἰδίως σ.129 ἐπ., ὅπου μάλιστα ἀσκεῖται κριτικὴ κατὰ τής καθολικῆς ψήφου, Ν. Παπαδόουκα, Ἰππόδαμος ἢ τὸ Ἑλληνικόν Σύνταγμα σχολιασμένον, σ.290 ἐπ., Γεωργοπούλου, Ἡ καθολικὴ ψηφοφορία ἐν Ἑλλάδι, σέ «Μελέται Συνταγματικοῦ Δικαίου», σ.109 ἐπ. καί ἰδίως σ.130 ἐπ., Manassis, Deux Etats nés en 1830, σ.64-65. Βλ. ἐπίσης Τζονος, Les influences étrangères en droit constitutionnel grec, ἰδίως σ. 163 ἐπ., 170 ἐπ.

33. Σβώλου, ὅπ. π. σ. 249-250.

34. Κατὰ διατύπωση τοῦ Μάνεση, ὅπ. π. σ. 193.

35. Κατὰ τόν Σβώλο, «δέν πρέπει νά παροράται ἡ ἰδιαίτερος ἀτομικὴ ἰδιοσυστασία τοῦ λαοῦ ἡ ὁποία, ὅπως ἡδῆ ἀπό τοῦ 1822 ἐσημείωνεν ὁ Κοραῆς, προσεφέρετο καί προσφέρεται πρὸς τὸ ἰδανικόν τής ἰσότητος μέ ζωηρότητα πολὺ χαρακτηριστικὴν (...) ἄλλως τε καί ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼν εἶχε διεξαχθεῖ τῇ συμμετοχῇ — ἐνεργητικῇ ἢ παθητικῇ — ὀλοκληροῦ τοῦ πληθυσμοῦ τής χώρας καί ὑπὸ αἴγλην λαϊκῶν συμβόλων κατ' ἐξοψὴν καθολικῶν, ὡς ἡ θρησκεία καί ἡ κατάλυσις τής τυραννίας ἐχθρικοῦ, διὰ μέσου ὀλοκληροῦ τής πνευματικῆς παραδόσεως ξένου (ὅπ. π. σ. 250, πρβλ. καί σ. 252). Κατὰ τόν Γεωργόπουλο, τὴν καθολικὴ ψηφοφορία πρωτίστως ἐξηγεῖ «ἡ φυσικὴ τάσις (...) τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὰς ιδέας τής ἐλευθερίας καί τής ἰσότητος (ὅπ. π. σ. 138, πρβλ. καί σ. 140). Βλ. ἐπίσης ἰδιαίτερα, Μάνεση, ὅπ. π. σ. 168 ἐπ. Πρβλ. (γιά τὰ τρία ἑλληνικά Συντάγματα ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὴν περίοδο τοῦ Ὁθωνα), Σβώλου, Τὰ πρῶτα ἑλληνικά πολιτεύματα καί ἡ ἐπίδρασις τής γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ΕΕΝ 13 (1935), σ. 739 ἐπ.

στα οί ιδέες τής γαλλικής επανάστασης. Ἐάν ὅμως ἡ καθολική ψήφος ἀποτελεῖ πραγματικά ὄπλο γιά τίς πολιτικές διεκδικήσεις εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν καί, κυρίως, ἂν ἡ επέκταση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος σημαίνει ἀντίστοιχη μείωση τής πολιτικῆς κυριαρχίας τῶν κάθε εἶδους ἀριστοκρατικῶν ἢ ὀλιγαρχικῶν στρωμάτων πού βρίσκονται στήν ἐξουσία, τότε οί παραπάνω αἰτίες τής «πρώιμης», ἐπικράτησης τής καθολικῆς ψηφοφορίας, ἂν καί πραγματικές, δέν ἀρκοῦν γιά νά ἐξηγήσουν τήν χωρίς σθεναρές ἀντιδράσεις καί ἀντίστοιχους σκληρούς διεκδικητικούς πολιτικούς ἀγῶνες θέσπισή τῆς. Στούς παραπάνω λόγους πρέπει νά προστεθεῖ καί τό ὅτι ἡ καθολική ψηφοφορία ἀπό τήν ἀρχή δέν φάνηκε νά ἔχει καί δέν ἀπόκτησε ποτέ, τουλάχιστον ὡς τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, πολιτικό περιεχόμενο ἀπειλητικό γιά τήν ὑπόσταση τοῦ θρόνου ἢ τήν ἡγεμονία τῶν προκρίτων μέσα στούς κρατικούς μηχανισμούς. Ἄλλωστε οί σχέσεις ἀνάμεσα στό θρόνο καί στά πολιτικά καί στρατιωτικά πλέγματα τῶν προκρίτων διαμορφώθηκαν μέ τά κινήματα τοῦ 1843 (πού ὀδήγησε στήν ψήφιση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844) καί τοῦ 1862 (πού ὀδήγησε στήν ἔκπτωση τής δυναστείας τῶν Βιττελσβάχων, στήν ἐγκαθίδρυση τής δυναστείας τῶν Γλυξβούργων καί στήν ψήφιση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864). Ἡ λαϊκή «συμμετοχή» στά κινήματα αὐτά ἐκδηλώθηκε κυρίως μέ τήν ἐκ τῶν ὑστέρων συναίνεση καί ὄχι τόσο μέ τήν ἐνεργητική συμμετοχή σέ μαζικούς ἀγῶνες γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτεύματος³⁶. Καί πάντως ἡ πολιτική ἔκφραση συμφερόντων εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν δέν ἐκδηλώθηκε οὔτε μέσω ἀγῶνων γιά τήν ἐπιβολή τής καθολικῆς ψηφοφορίας οὔτε,

36. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό κίνημα τοῦ 1843 ἐπικράτησε μέσα σέ μιά μέρα (3η Σεπτεμβρίου 1847), ἐνώ τό κίνημα τοῦ 1862 οὐσιαστικά μέσα σέ μιά νύχτα (10-11 Ὀκτωβρίου 1862) πράγμα πού πιστοποιεῖ μᾶλλον τόν «ἐκ τῶν ἄνω» χαρακτήρα τῶν κινήματων, παρά τή μαζική λαϊκή συμμετοχή στήν προετοιμασία καί στήν πραγματοποίησή τους. Κατά τόν Μουζέλη μάλιστα «οἱ δημοκρατικές επαναστάσεις» τοῦ 1843 καί 1862 πού περιόρισαν τίς ἐξουσίες τοῦ στέμματος καί ἐνίσχυσαν τά πολιτικά κόμματα δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν λαϊκές νίκες. Ἦταν ἀπλά καί μόνον προσπάθειες τῶν ντόπιων ὀλιγαρχικῶν νά ὑπονομεύσουν τίς ἀπολυταρχικές τάσεις τής βαυαρικῆς μοναρχίας», ὅπ. π. σ. 36-37 — ὑπογράμμιση δική μου. - Βλ. ἐπίσης Σβώλου, ὅπ. π. σ. 54. Γιά τήν ἱστορία τῶν κινήματων αὐτῶν βλ. πρόχειρα καί ἀντί ἄλλων Ἰωάν. Πετρόπουλου — Αἰχ. Κουμαριανοῦ, Ἡ ἐπανάσταση τής 3ης Σεπτεμβρίου 1843, σέ: «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», τόμ. Π', σ. 92 ἐπ. (γιά τό κίνημα τοῦ 1843), καί Ὁδ. Δημητροπούλου, Ὁ ἀντιδυναστικός ἀγῶνας καί ἡ ἔξωση τοῦ Ὄθωνος, σέ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», τόμ. Π', σ. 194 ἐπ. (γιά τό κίνημα τοῦ 1862).

πολύ λιγότερο, μέσω τής σχεδόν καθολικής ψηφοφορίας μετά τόν έκλογικό νόμο τού 1844. Ἀντίθετα, ἡ καθολική ψήφος μπορούσε νά εἶναι — καί πράγματι ὑπῆρξε — οὐσιώδης παράγοντας γιά τή σταθεροποίηση τῆς πολιτικῆς ἰσορροπίας πού ἀποκρυσταλλώθηκε κυρίως μέ τό Σύνταγμα τού 1864· οἱ προσπάθειες κάθε κόμματος τῶν προκρίτων κατευθύνονται κατ' ἐξοχήν πρός τήν κατάκτηση ψήφων μέ πειθῶ, ἐξαγορά ἢ ὑφαρπαγή, καί στήν μέσω αὐτῆς διατήρηση ἢ ἀνάπτυξη τῆς κυριαρχίας τους³⁷ ὄχι τόσο σέ βάρος τού μονάρχη³⁸ (πράγμα πού ἔγινε κυρίως μέ τίς ἐξεγέρσεις τού 1843 καί τού 1862) ὅσο κυρίως σέ βάρος τῶν ἀντιπάλων κομμάτων. Οἱ νικητές τῆς ἐκλογικῆς σύγκρουσης θά ἔστρεψαν τίς προσπάθειές τους στήν ἐδραίωσή τους καί στήν ἐδραίωση τῆς πελατείας τους μέσα στούς κρατικούς μηχανισμούς, ἐνῶ οἱ νικημένοι θά προσπαθοῦν νά τούς ὑποκαταστήσουν. Ἡ τεράστια συμβολική καί ἰδεολογική σημασία τῆς ψήφου³⁹ ἐπέτρεπε τήν νομιμοποίηση τού νικητῆ τῶν ἐκλογῶν στήν κατάληψη τῶν κυβερνητικῶν θέσεων.

Ἡ καθολική ψήφος δημιουργοῦσε ἔτσι ἕνα εὐρύ πεδίο γιά τή διεξαγωγή τῶν συγκρούσεων μεταξύ τῶν προκρίτων, ἐνισχύοντας μ' αὐτή τῆς τήν λειτουργία τόσο τή σταθερότητα τῆς κυριαρχίας τῶν προκρίτων μέσα στόν κρατικό μηχανισμό, ἐφόσον δέν ἀπειλοῦσε τήν πολιτική τους ἰσχὺ καί τούς παρεῖχε ἕνα μέσο νομιμοποίησης καί ἀπέναντι στόν μονάρχη καί ἐναντίον τῶν λαϊκῶν διεκδικήσεων⁴⁰, ὅσο καί τήν σταθερό-

37. Ἔτσι, π.χ. ὁ Ν. Ι. Σαρίπολος, πληρεξούσιος στή Β' Ἐθνική Συνέλευση, προτείνει σ' αὐτή νά θεσπίσει ὑποχρέωση τῶν ἐκλογέων νά ὀρκίζονται ὅτι «οὔτε χρήματα οὔτε ὑποσχέσεις παρά τινος ἔλαβον, ὅπως ἐκφέρωσι ὑπέρ αὐτοῦ ψήφον καί ὅτι οὔτε φόρος οὔτε ἐλπίς τις ἰδιοτελής θέλουσι ποτέ κατισχύσει τῆς συνειδήσεως αὐτῶν!» (ἀναφέρεται ἀπό τόν Διομήδη Κυριακό, ὅπ.π. τόμ.2ος, σ.121 ὑποσ. 2). Ὁ Παπαδόουκας, ὅπ. π. σ. 291, πού θεωρεῖ τήν «πάνδημο ψηφοφορία» «ὀλεθρία» χρησιμοποιεῖ ἐναντίον τῆς τό ἐπιχείρημα ὅτι «τό μικρότερον ἀτόπημα, εἰς τό ὅποιον θέλει φέρεται τήν Ἑλλάδα ὁ νόμος αὗτος (δηλ. ὁ ἐκλογικός νόμος πού καθιερώνει τήν καθολική ψηφοφορία) εἶναι τό νά ἐπιτυχάνωσι τās ψήφους μόνον οἱ δυνάμενοι ν' ἀγοράζωσιν αὐτάς ἀκριβώτερα· ἤτοι μόνον οἱ ἀληθῶς πλούσιοι, ὅποιοι ὀλίγοι εἰς τās ἐπαρχίας ὑπάρχουσι». Βλ. ἐπίσης Σβώλου, Συντάγματικόν Δίκαιον, τόμ. Α', σ. 59.

38. Πρβλ. ὡστόσο παρακάτω σ. 53 ἐπ. καί κυρίως ὑποσ. 60.

39. Τήν ἰδεολογική σημασία τῆς ψήφου ὑπογραμμίζει καί ὁ Τσουκαλᾶς, ὅπ. π. σ. 107.

40. Βλ. Καζάτζη, ὅπ. π. σ. 7, ἐπίσης πρβλ. Μουζέλη, πού ὑποστηρίζει ὅπ. π. σ. 318, ὅτι «(...) τὰ περίφημα τζάκια, οἱ ὀλιγαρχικές οἰκογένειες πού κυριαρχοῦσαν στίς

τητα τῆς μοναρχίας — στό βαθμό πού ἔστρεφε τά κόμματα σέ μεταξύ τους συγκρούσεις γιά τήν διεκδίκηση τῆς ψήφου, ἄρα ὄχι σέ διεκδικήσεις ἔναντι τοῦ θρόνου⁴¹. Ἡ καθολική ψήφος ἐπικράτησε μ' αὐτήν κυρίως τή λειτουργία της καί ὄχι ὡς ἀφηρημένη ἔκφραση τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, οὔτε πολύ λιγότερο, ὡς μέσο μέ τό ὁποῖο, ὅπως συνέβη σέ ἄλλες χῶρες, ἡ «μεγάλη μάζα τοῦ Λαοῦ κατόρθωσε νά ὑποστηρίξει μέ ὀλοέν μεγαλύτεραν ἀποτελεσματικότητα τάς κοινωνικάς της διεκδικήσεις»⁴², πράγμα πού πιστοποιεῖται καί ἀπό τόν τρόπο πού διεξάγονταν οἱ ἐκλογές.

Διάφορες περιοχές τῆς χώρας τόν 19ο αἰῶνα, χρησιμοποίησαν τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης σάν μέσο γιά νά προστατέψουν τά προνόμιά τους καί ἀπό τά πάνω καί ἀπό τά κάτω. Στό τοπικό ἐπίπεδο, χρησιμοποιώντας τίς παραδοσιακές μορφές πατρωνίας καί πολιτικῆς πελατείας, μπορούσαν εὐκολά νά ἐλέγχουν τίς ἐκλογές καί νά ἐξασφαλίζουν τήν ἀντιπροσώπευσή τους στό Κοινοβούλιο. Στό ἐθνικό ἐπίπεδο, ὁ ἔλεγχος τοῦ Κοινοβουλίου τοῦς ἔδινε τήν δυνατότητα νά τροχοπεδοῦν ἀποτελεσματικά τίς ἀπολυταρχικές τάσεις τοῦ Θρόνου». Πρβλ. ἀκόμη τήν ἀξιοπρόσεκτη παρατήρηση τοῦ Ροντήρη, ὅπ. π. σ. 127, ὅτι «(...) καί ὑφίσταται ἡ ἐντείνεται ἡ δύναμις αὐτῶν (δηλ. τῶν κομμάτων) ἐφ' ὅσον κινδυνεύει τό τῆς κοινῆς στοργῆς ἀντικείμενον· ὅτε τά φύσει κυβερνητικά κόμματα γίνονται ἔν πολιτικόν κόμμα κατὰ τῆς Αὐλῆς ἀντιτασσόμενον». Πρβλ. ἐπίσης Tsoucalas, ὅπ. π. σ. 10-11.

41. Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δέν ὑποδηλώνουν ὑποτίμηση τῶν συχνῶν, ιδιαίτερα ἐπί Ὁθῶνα, ὁ ὁποῖος τό λιγότερο πού ἔκανε ἦταν νά συγγείει «the role of a constitutional King with that of a Prime Minister», (*B. Markesinis, The Theory and Practice of Dissolution of Parliament*, σ. 137), ἐπεμβάσεων τοῦ θρόνου στόν σχηματισμό τῶν κυβερνήσεων, οὔτε τήν προτίμησή του πρὸς ὀρισμένα, ὄχι ἀναγκαστικά τά ἴδια, κόμματα ἢ πολιτικούς ἀρχηγούς. Ἡ ὑπόσταση τοῦ θρόνου ποτέ δέν τέθηκε σέ κίνδυνο ἀπό τίς ἐκλογές (ὑπέρ τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, ἐκλέχθησαν τό 1881 μόνο ἕξι βουλευτές, ἀπό τοῦς ὁποίους μόνον ἓνας, ὁ Γ. Φιλάρετος, ἔμεινε πιστός στίς ἰδέες του, βλ. Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 90). Ἄλλωστε οὔτε οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ θρόνου ἀποσκοποῦσαν στόν περιορισμό τοῦ ἐκλογικοῦ δικαίωματος. Γιά τίς ἐπεμβάσεις τοῦ θρόνου βλ. ἐνδεικτικά Ἰωάν. Ἀραβαντινοῦ, Ἑλληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. 1ος, σ. 167 ἐπ. ιδιαίτερα ὑποσ. 150 καί σ. 178 ἐπ., ιδιαίτερα ὑποσ. 155, Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 60, Ἰδραμμένου, ὅπ. π. σ. 13, Πετρόπουλου-Κουμαριανοῦ, ὅπ. π. σ. 72-73, Θ. Φλογαίτου, Ἐγχειρίδιον Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 203, καί σ. 204 καί τήν ἐκεῖ ὑποσημείωση.

42. Βλ. Μάνεση, Ἡ δημοκρατική ἀρχή εἰς τό Σύνταγμα τοῦ 1864, ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πολιτική, σ.84. Ὁ Σβῶλος, Τό νέον Σύνταγμα καί αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος σ.251, θεωρεῖ τή θέσπιση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας «πολιτικῆν χειραφέτησιν ὀλοκληροῦ σχεδόν τοῦ λαοῦ» καί «ἀπελευθέρωσιν τῆς μεγίστης παραγωγικῆς μά-

(66) Έλική επίδιωξη τῶν κομμάτων πού συγκροούνταν κατά τήν ἐκλογική περίοδο εἶναι ὄχι ἡ πειθῶ τῶν ψηφοφόρων, ἀλλά ἡ μέ κάθε δυνατό μέσο δημιουργία πλειοψηφίας στήν βουλή. Ἡ προεκλογική περίο-

ζης». Τότε ὁμως δέν ἐξηγεῖται ἡ ἔκταση πού ἔλαβε, κατά τή διάρκεια ὀλόκληρου τοῦ 19ου αἰῶνα καί ἰδιαίτερα στήν περίοδο 1844-1864 ἡ ριζική φαλκίδευση τῆς ψήφου ὡς μέσου ἐκδήλωσης τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καί ἡ ἔλλειψη συστηματικῶν, ἐπίμονων καί μαζικῶν ἀντιδράσεων τοῦ λαοῦ, ὥστε πραγματικά νά ἐκφράζει καί, στά πλαίσια τοῦ ἐφικτοῦ, νά ἐπιβάλλει μέ τήν ψήφο του τίς πολιτικές του διεκδικήσεις. Δέν ἐξηγεῖται ἐπίσης οὔτε πῶς, σ' ὀλόκληρο τό 19ο αἰῶνα, ἡ πολιτική ἐξουσία ἀσκήθηκε βασικά ἀπό τά ἴδια, ἐναλλασσόμενα μεταξύ τους, πλέγματα προκρίτων, ἐνώ οὔτε «πολιτική χειραφέτηση ὀλόκληρου σχεδόν τοῦ λαοῦ» ὑπῆρξε, οὔτε καί κοινωνική ἢ πολιτική ἀπελευθέρωση τῆς «μέγιστης παραγωγικῆς μάζης», ἡ ὁποία δέν μπόρεσε νά ἀναπτύξει οὔτε κάποια συγκροτημένη καί διαρκή διεκδίκηση τῶν οἰκονομικῶν τῆς συμφερόντων, οὔτε, πολύ λιγότερο, πολιτικά κόμματα συνδεδεμένα μέ τά ταξικά τῆς συμφέροντα.

Ἡ «πρώιμη» ἐπικράτηση τῆς καθολικῆς ψήφου ἀποδίδεται ἀκόμη (π.χ. Σβῶλος, ὅπ. π. σ. 250-251), ἴσως ὑπό τήν ἐπήρεια τῶν ἐξηγήσεων πού δίνονται γιά τή διεύρυνση τῆς ψήφου στίς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, στήν ἐπανεμφανιζόμενη, μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί ἀναπτυσσόμενη ἀστική τάξη, ἡ ὁποία τελικά ὑπερίσχυσε ἀπέναντι στήν «πολιτικῶς προνομιοῦχοι τάξιν τῆς πολιτικο-στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας τοῦ Ἄγῶνος καί τῆς μετέπειτα ἐποχῆς» (Σβῶλος, ὅπ. π. σ. 250), πού δέν μπορούσε νά ἀντιταχθεῖ στήν εἰσαγωγή τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Ἀντίθετα, πάντοτε κατά τόν Σβῶλο, ὅπ. π. σ. 250, ἡ μικροαστική καί ἀστική τάξη «ἦτο φυσικόν νά μὴ παραμείνουν ἐπί πολύ ὑπῆκοι τῶν οἰονεῖ φεουδαρχικῶν στοιχείων τῆς χώρας, διότι ταῦτα δέν εἶχον, κατά τό πλεῖστον, ἀληθῆ κοινωνικήν θάσιν, οὔτε ἠδύναντο ἐπομένως νά ἀσκήσουν συστηματικήν κοινωνικήν ἐπίδρασιν ἢ ν' ἀντισταθοῦν εἰς τό ρεῦμα τῶν ἰδεῶν τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος. Ἐτσι, ὅπ. π. σ. 251, «οἱ φιλελεύθεροι καί δημοκρατικοί ἡγέται τῶν δύο ἐπαναστάσεων [1843 καί 1862] (...) ἐπέτυχαν νά πραγματοποιήσουν τήν πολιτικήν χειραφέτησιν ὀλοκλήρου σχεδόν τοῦ λαοῦ» (ὑπογράμμιση δική μου). Ἀλλά οἱ ἡγέτες τῶν δύο ἐπαναστάσεων ἀνῆκαν περισσότερο στήν «πολιτικο-στρατιωτική ἀριστοκρατία» παρά στήν ἀστική τάξη, στόν σχηματισμό τῆς ὁποίας φαίνεται νά ἀποδίδει ὁ Σβῶλος «τό ἐξισωτικόν ἰδανικόν τοῦ λαοῦ τό ὁποῖον δυσκόλως ἠνείχετο τιμηματικῶς διακρίσεις» (ὅπ. π. σ. 251). Ἄλλωστε, ἡ μικροαστική καί ἀστική τάξη τῆς Ἑλλάδας κατά τόν 19ο αἰῶνα δέν κατάφερε ποτέ νά ἐπιβάλλει τίς οἰκονομικές καί πολιτικές διεκδικήσεις τῆς, πρᾶγμα πού πιστοποιεῖται καί μέ τήν τελική ἀποτυχία τῶν μεταρρυθμίσεων, τῶν Χαρ. Τρικοῦπη (γιά τίς ὁποῖες βλ. παρακάτω, σ. 53 ἐπ.). Οὔτε κατάφερε ποτέ νά ἀντικαταστήσει τήν ὀλιγαρχία τῶν προκρίτων πού, καί κατά τόν Σβῶλο, ὅπ. π. σ. 250, τήν ἀποτελοῦσαν ἐλάχιστοι μεγαλοκτηματίες καί κυρίως «οἰκογένειαι ἐπιπλέουσαι τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς διά τῆς ἐκμεταλλεύσεως

δος χαρακτηρίζεται από βιαιότατες συγκρούσεις μεταξύ των αντιπάλων κομμάτων, έτσι ώστε η οξύχολη παρατήρηση του Ν. Καζάζη ότι μετά την προκήρυξη των εκλογών «παύει τό κράτος νόμου καί έγκαθίσταται τό

σιν, τας ανωτέρας λειτουργίας του κράτους», ολιγαρχία ή όποία «έκυβέρνα, έναλλασσομένη τήν χώραν καί κατείχε τας κυριωτέρας διοικητικές θέσεις» πράγμα πού «δέν είναι παράδοξον υπό τας τότε πνευματικές συνθήκας τής λαϊκής μάζης» Τότε όμως ποιός καί γιατί έπέβαλε τήν καθολική ψήφο; Πρέπει ακόμη νά σημειωθεί ότι για πρώτη φορά κατά τήν άπελευθέρωση, ή καθολική ψήφος προτάθηκε από τον Καποδίστρια, άνδρα κατ' έξοχήν αυταρχικών τάσεων, (πρβλ. Γεωργοπούλου, όπ. π. σ. 120-121). 'Ο Δασκαλάκης, όπ. π. σ. 37-38, θεωρεί ότι ό Καποδίστριας έκλινε προς φιλελεύθερες ιδέες παρατηρεί όμως, όπ. π. σ. 33 ότι «άπέβη (...) εν τή πραγματικότητι δικτάτωρ, ως τοιαύτος δ' ήσκει τήν εξουσίαν αύτου λίαν άστυρώς», (όπ. π. σ. 33), δέν έμπνέονταν από φιλελεύθερα καί δημοκρατικά ιδανικά, ούτε άποσκοπούσε στην πολιτική χειραφέτηση των άστών καί μικροαστών, αλλά στην χρησιμοποίηση τής ψήφου ως όπλο δικό του κατά των κοτζαμπάσηδων, χωρίς νά φοβάται μήπως έτσι «άπελευθερωθούν» οί πολιτικές διεκδικήσεις του λαού (πρβλ. καί Δαφνή, όπ. π. σ. 38). 'Αντίθετα, όσο καί άν δέν έφθασε στην ύποβολή σχετικών προτάσεων, ό Χαρ. Τρικούπης, πού τό κόμμα του εξέφραζε κατ' έξοχήν τήν προσπάθεια άστικών μεταρρυθμίσεων, (πρβλ. Μάνεση, Συνταγματικόν Δίκαιον, Παραδόσεις, σ. 211), δέν απέκρουε τό ένδεχόμενο περιορισμού τής καθολικής ψηφοφορίας μέ τήν καθιέρωση τιμηματικής ψήφου. 'Ελπίζε ότι έτσι θά μειώνε τίς δυνατότητες εξαγοράς ψήφων από τά διάφορα πλέγματα των προκρίτων, μιά καί ήσοι διέθεταν τήν τιμηματική ψήφο, όντας ευπορότεροι, δέν είχαν τόσο μεγάλη ανάγκη νά τήν «διαπραγματεύονται» έναντι αντιπαροχών, ενώ θά είχαν ουσιώδες συμφέρον νά τήν χρησιμοποιούν για νά αναδείξουν δικούς τους εκπροσώπους στην κυβέρνηση, οί όποιοι θά άσκούσαν πολιτική ανταποκρινόμενη στα κοινωνικά, οικονομικά καί πολιτικά συμφέροντα καί όχι στίς ανάγκες τής ολιγαρχίας των προκρίτων. (Βλ. Γ. 'Ασπρέα, Πολιτική 'Ιστορία τής νεωτέρας 'Ελλάδος, τόμ. Β', σ. 178, καί Τσουκαλά, όπ. π. σ. 107). 'Η κριτική άλλωστε τής καθολικής ψηφοφορίας έγινε από άτομα κατ' έξοχήν δημοκρατικών πεποιθήσεων, χαρακτηριστικότεροι των όποιων είναι ό Διομήδης Κυριακός, (π.χ. όπ. π. σ. 129) καί κυρίως ό Ν. Ι. Σαρίπολος. Τελικά, ή καθολική ψήφος, ακριβέστερα: ή συστηματική φαλλίδευση του θεσμού τής καθολικής ψηφοφορίας στον 19ο αιώνα λειτουργήσε υπέρ των κομμάτων των προκρίτων, εναντίον τής άστικής τάξης καί δέν αποτέλεσε μέσο για τήν πραγματοποίηση οικονομικών, πολιτικών καί κοινωνικών διεκδικήσεων των άγροτών καί των μικροϊδιοκτητών. Αυτό δέν σημαίνει ότι ή καθολική ψήφος δέν είναι γενικά ένα μέσο πολιτικής χειραφέτησης καί πολιτικής διεκδίκησης των λαϊκών μαζών, ούτε ανατρέπει τήν όρθή διαπίστωση ότι «ό έκδημοκρατισμός του κοινωνικού καί πολιτικού βίου ήρχισε παντού μέ τήν καθιέρωσιν τής καθολικής ψηφοφορίας», (Μάνεσης, 'Η δημοκρατική άρχή εις τό Σύνταγμα του 1864, όπ.π. σ.82-83). 'Απλώς επισημαίνεται ότι στο έλληνικό κράτος, κατά τό 19ο αιώνα, τά πλέγματα των προκρίτων, μετεξελιγμένα σε κόμματα, πέτυχαν, έπωφελούμενα από

κράτος παντός κακοποιού στοιχείου»⁴³, αποδίδει, λίγο πολύ, τήν πραγματικότητα. Οί έκλογές νοθεύονται συστηματικά σέ όλες τίς φάσεις τής διαδικασίας τους: τήν σύνταξη τών έκλογικῶν καταλόγων, τήν διεξαγωγή τής ψηφοφορίας, τήν εξέλιξη τών έκλογῶν⁴⁴.

τίς εὐνοϊκές γι' αὐτά κοινωνικές συνθήκες, νά νοθεύσουν τό δημοκρατικό περιεχόμενο τής καθολικῆς ψήφου καί νά τήν προσαρμόσουν στίς ἀνάγκες τής διατήρησης καί ἀναπαραγωγῆς τής δικῆς τους ὀλιγαρχικῆς ἐξουσίας.

Ἐρμηνεῖα τής «πρώιμης» ἐπικράτησης τής καθολικῆς ψήφου στήν Ἑλλάδα ἐπιχειρεῖ καί ὁ Γεωργόπουλος, κατά τόν ὁποῖο, ὅπ. π. σ. 139, παράγοντας πού «μεγάλως συνέτεινε εἰς τήν καθιέρωσιν τής καθολικῆς ψήφου, ὑπῆρξεν ἡ κοινωνική διάθροισις τής χώρας». Σημειώνει ὅμως, ὅτι ἡ «ἐπί Τουρκοκρατίας σχηματισθεῖσα ἀριστοκρατία τών κοτζαμπάσηδων καί τών Φαναριωτῶν» ἦταν «ὀλιγάριθμος καί ἐξησθενημένη ἐκ τοῦ μακροῦ πολέμου» καί «δέν ἦτο εἰς θέσιν νά ἐπιβάλλῃ τάς ἀπόψεις της», ἐνῶ παράλληλα καί «ἡ ἀστική τάξις ἦτο ἀκόμη ἀσχημάτιστος, ὥστε νά μή δύναται νά ἀξιώσῃ καί νά ἐπιτύχῃ τήν εἰσαγωγὴν τοῦ τιμηματικῆς συστήματος, τό ὁποῖον θά ἐξησφάλιζεν ὑπέρ αὐτῆς τήν διακυβέρνησιν τής χώρας». Ἐφόσον ὅμως οὔτε ἡ ἀριστοκρατία τών κοτζαμπάσηδων καί τών Φαναριωτῶν, οὔτε ἡ ἀστική τάξις εἶχαν ἀρκετὴ ἰσχύ γιά νά ἐπιβάλλουν τήν πολιτική τους, ἀλλά οὔτε καί ἀναφέρεται κάποια ἄλλη πολιτικά συνηροτημένη κοινωνική δύναμη, ποιός καί γιατί ἐπέβαλλε τήν καθολικὴ ψήφου;

43. Καζάτζη, ὅπ. π. σ. 75.

44. «Τήν σύνταξιν τών [ἐκλογικῶν] καταλόγων τούτων κυριολεκτικῶς ἐλυμαίνοντο οἱ κατά τόπους τυραννίσκοι τής μικροπολιτικῆς· πόρρω δέ τοῦ νά περιλαμβάνωνται εἰς τοὺς οὕτω συνονθυλευμένους καταλόγους οἱ ἀληθεῖς ἐκλογεῖς, ὁ ἐκλογικός αἶνος ἐν αὐτοῖς καταρτίζετο διὰ ψήφου νηπίων καί θηλαζόντων ἀναμιξ μετὰ μακαριτῶν!», παρατηρεῖ ὁ Ζέγγελης, ὅπ. π. σ. 105. Ἡ ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ», τῆς 15ης Νοεμβρίου 1836 καταγγέλει ὅτι ὅσοι μὲν ἐλάμβανον τά παρά τοῦ ἀστυνόμου προσφερόμενα ὑπουργικά ψηφοδέλτια, ἐγίνοντο δεκτοί, ὅσοι δέ εἶχον ἰδικά των ἀπεβάλλοντο ὡς μή δημόται δῆθεν. Οἱ αὐτοὶ δέ ἐπανερχόμενοι καί λαμβάνοντες τό παρά τοῦ ἀστυνόμου προσφερόμενον [ψηφοδέλτιον], εὐρίσκοντο εὐθύς δημόται εὐτελέστατοι ἐν τῷ καταλόγῳ καί ἐψηφοφόρου (….)» — (παρατίθεται ἀπό τόν Γ. Καρανικόλα, Νόθες ἐκλογές στήν Ἑλλάδα, σ. 175). Πρβλ. καί τίς δρακόντειες ἐγγυήσεις πού εἰσηγήθηκε τό 1875 στή Βουλὴ, σέ πρόταση μεταρρύθμισης τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου, ὁ βουλευτὴς Ροντήρης — ἄρθρ. 1-11 τῆς πρότασης, Ροντήρη, ὅπ. π. σ. 467-468, πρβλ. καί σ. 427, 428, 464. Στό ἴδιο σχέδιο νόμου προτείνεται κατὰ τίς «ἐκλογικῆς ἡμέρες» — δηλ. δέκα μέρες πρὶν καί τέσσερις μετὰ τήν ψηφοφορία, ὅπ. π. σ. 472 — «νά ἀπαγορευῆται ἀπολύτως ἢ ἐν ταῖς πόλεσι καί ἐν τοῖς χωρίοις ὀπλοφορία, μαχαιοφορία καί πυροβόλησις», ὅπως ἐπίσης καί ἡ «ροπαλοφορία» — ἄρθρ. 26, ὅπ. π. σ. 471-472 — ἡ ὁποία θεωρεῖται ἀποδεδειγμένη «καί ὅταν πολλοὶ ἐν συστάσει ραβδοφορῶσι» ἐνῶ προτείνονται αὐστηρότατες ποινές γιά τίς πράξεις βίας πού διαπράττονται κατὰ τὴ διάρκεια τών ἐκλογικῶν ἡμερῶν — ἄρθρ. 51, ὅπ. π. σ. 475 — καί κυρώσεις πού φθάνουν μέχρι τήν ἀκύρωσι

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Χ. Κορυζή, από τις 23 εκλογές που πραγματοποιήθηκαν από τό 1844 μέχρι τό 1899, 13 υπήρξαν νόθες (των ετών: 1844, 1847, 1850, 1853, 1859, 1861, 1862, 1868, 1869,

της εκλογής του βουλευτή «διά βίαν, γινομένην κατά τήν εκλογήν, διά καλπονόθευσιν καί διά δωροδοκίαν, επί ενστάσει γινομένη υπό ενισταμένου τινός εκ των επιλαχόντων — άρθρ. 86, όπ. π. σ. 480. Τά φαινόμενα αυτά παρουσίασαν ιδιαίτερη έξαρση στην εποχή του Όθωνα, εμφανίστηκαν όμως καί στις περισσότερες από τις μετέπειτα. Κατά τήν προεκλογική περίοδο καί τήν ημέρα της διεξαγωγής των εκλογών διαδραματίζονταν γεγονότα μέ πολλά χαρακτηριστικά έμφυλίων συγκρούσεων: ένοπλες επίθεσεις κατά αντιφρονούντων, κάθε είδους έγκλήματα βίας, ένοπλες συγκρούσεις, ανθρωποκτονίες καί σωματικές βλάβες, παντοειδείς εκβιασμοί καί εξάσκηση βίας εναντίον των έφορευτικών επιτροπών, κλοπές των καλπών ή αντικαταστάσεις τους από άλλες μέ άλλο περιεχόμενο, — συχνά σε συνεννόηση μέ ένοπλες συμμορίες ληστών, ήσαν μερικά από τά μέσα πού μετέρχονταν οι αντίπαλοι υποψήφιοι προκειμένου νά αλλοιώσουν τήν ψηφοφορία. «Ό Κωλέτης άρχισε νά κάμη τις εκλογές. Άν δέν είχαν οι σύντροφοί του ψήφους πολλούς κατά τόν νόμον, γιόμιζαν τις κάλπες αυτοί καί της Κυβερνήσεως τά όργανα. Παντού εις τό Κράτος ανήκαν σκοτωμοί κι άφανισμός κατοίκων», καταμαρτυρεί ό Μακρυγιάννης, όπ. π. σ. 512, ενώ για τις εκλογές του 1844 καταγγέλει, όπ. π. σ. 30: «Γράφει κι ό ύπουργός Λεοντίδης Πατριός (...) των φίλωνέ του, καί τούς λέγει «Σκοτώστε χαψώστε, ό,τι βίγια μπορηται νά κάμετε κάμετε, όμως έμένα νά μέ βγάλεται βουλευτή σας χωρίς άλλο, (...) πιάστη τό γράμμα τό ήφεραν εδώ (...)». Ό Άραβαντιός, όπ. π. σ. 168, μαρτυρεί ότι στις ίδιες εκλογές υπήρξαν αίματοχυσίες, καταδιώξεις καί φυλακίσεις υποψηφίων, σε συνδυασμό μέ παρασημοφορήσεις, παραχωρήσεις θέσεων σε «φίλους της Κυβερνήσεως», ενώ για τις επόμενες αναφέρει ότι «έν Λεβαδεία π.χ. ό υποψήφιος της Κυβερνήσεως Λουκάς Νάκος έλαβε ψήφους 2870 καί ό Ά. Γεωργαντής, επίσης κυβερνητικός υποψήφιος, 2868, οι δέ αντιπολιτευόμενοι Φ. Ι. Φίλων καί Λ. Λαπουσιάδης ανά μίαν ψήφον έκαστος. Σέ αναλυτική ανακοίνωση του Υπουργείου των Στρατιωτικών της 30ής Μαρτίου 1868 αναγράφεται ότι κατά τήν ημέρα της ψηφοφορίας (21.3.1868) καί τις άμέσως επόμενες (μέχρι της 25ης Μαρτίου 1868) «έν όλω έφονεύθησαν 10 καί έπληγώθησαν 18» (αναφέρεται από Καρανικόλα, όπ. π. σ. 278-279). Η χρήση της βίας συνυπάρχει παραπληρωματικά μέ τήν έξαγορά της ψήφου καί της κάθε είδους καί πρόσ κάθε κατεύθυνση δωροδοκία, πού τά τεχνάσματα καί ή προσπάθεια πρόσ συγκαλίψιν αυτής εξίκοντο εις ύφος ειδικής τέχνης» κατά τήν διαπίστωση του Ζέγγελη όπ. π. σ. 174, ό όποιος καί καταγράφει μερικούς χαρακτηριστικούς τρόπους, όπως ή χορήγηση μισού τραπεζογραμματίου πριν από τήν ψηφοφορία καί μισού μετά, ό έκπλειστηριασμός της ψήφου, ή έξαγορά καί ό έγκλεισμός ψηφοφόρων του αντίπαλου «εις καπηλείον ή μάνδραν» κ.ο.κ. (όπ. π. σ. 175, πρβλ. καί σ. 150 έπ.) βλ. καί Καζάζη, όπ. π. σ. 81 καί Κορίσις, όπ. π. σ. 189, Φλογαίτου, όπ. π. σ. 244. Οι εκλογές φαλκιδεύονται καί κατά τή φάση της εξέλεξης τους. Μέχρι τό 1911 ό έλεγχός τους γίνεται από τή Βουλή, (βλ. Φλογαίτου, όπ. π. σ. 281 έπ. καί αντί άλλων

1872, 1873, 1874, καί 1875) μία (του έτους 1856) νοθευμένη ως επί τό πλείστον, μία (1877) έλαφρά νοθευμένη, δύο (1862 καί 1879) χωρίς νοθεύσεις, δύο (1890 καί 1895) κατά τό μεγαλύτερο μέρος γνήσιες καί μό-

6λ. Ἄθ. Ραΐκου, Δικονομικόν Ἐκλογικόν Δίκαιον, σ. 28 έπ.). Στή Βουλή ή ἤδη διαμορφωμένη πλειοψηφία «αὐτοκρίνεται» μεροληπτικά, ὄχι μόνο σέ ἀμφισβητούμενες περιπτώσεις, ἀλλά καί σέ περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐνστάσεις κατά ἐκλεγέντων βουλευτῶν σπεροῦνται κάθε πραγματική ἢ νομική βάση. «Ἐκ τῶν δύο βουλευτῶν τῆς ἐπαρχίας Σκιάθου ὁ ἕτερος εἶχε προορισθῆ εἰς ἔξωσιν. Ἄλλά πῶς νά ἐκτελεσθῆ ὁ σκοπός, ἐνῶ ἡ ἐπί τῆς διαλογῆς ἐπιτροπή διεβεβαίω ὅτι καί νόμος καί τύποι ἐτηρήθησαν μετ' ἀκριβείας; — Ἡ λεπτολόγος συνείδησις τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς ἀνεκάλυψεν (...) ρόζον ἐπί τῆς κάλπης καί δυνάμει τῆς ἀνακαλύψεως ταύτης ἐκήρυξε παράνομον τήν ἐκλογήν. (Μαρτυρία ἀπό τίς «Ἱστορικές Ἐναμνήσεις» τοῦ Ν. Δραγοῦμη ἀναφέρεται ἀπό τόν Καρανικόλα, ὅπ. π. σ. 45). Ὁ Ἀραβαντινός, ὅπ. π. σ. 179, μιλά γιά «φαιδριαστική ἐξέλεγχξ τῶν ἐκλογῶν», ἐνῶ κατά τόν Ἀσπρέα, Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, σ. 196-198, «ἡ ἐξέλεγχξ τῶν καλπῶν δέν ἐγένετο ἐπί τόπου, ἀλλά μετεφέροντο αὐταί (...) εἰς τάς πρωτεύουσας τῶν νομῶν (...) ὅσαι κάλπαι δέν διηνοίγοντο ὑπό τῶν ὑπαλλήλων διηρπάζοντο ὑπό ληστῶν καί ὀπλοφόρων, οἵτινες διώριζον τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς περιφερείας τῶν διά τῆς αἰχμῆς τῆς μαχαίρας τῶν. Ἐπί τρεῖς μῆνας ἐδεινοπάθησεν ἡ χώρα ὡς εἰάν διετελεῖ ὑπό ἐμφύλιον σπαραγμῶν (...), περιουσίαι κατεστράφησαν, ποίμνια καί ἀγελάδες καί ἀροτῆρες θόες κατεσφάγησαν, δένδρα κατεκόπησαν, ἄνθρωποι ἐφρονεύθησαν, νοαὶ ἐβεβηλώθησαν (...) χεῖρονα, ἐν τούτοις, τῶν κατά τάς ἐκλογάς διαπραχθέντων ἤλθε νά διαπράξῃ ἡ κυβέρνησις (...) κατά τήν εὐθῆς ἀμέσως ἐπακολούθησασαν ἐξέλεγχξιν τοῦ κύρους τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν (...). Αἱ ἐκλογαὶ τῶν ἀντιπάλων βουλευτῶν ἠχυροῦντο ἢ μία μετὰ τήν ἄλλην ἐπί τῇ ὑποβολῇ τῆς μᾶλλον ἀσημάντου ἢ τερατώδους ἐνστάσεως. Πᾶσα ἀρχή δικαίου ἐπεριφρονήθη πρό τοῦ κομματικοῦ συμφέροντος καί πᾶσα ἀντίληψις δικαιοσύνης ἐσβέσθη πρό τοῦ κομματικοῦ μίσους (...) πεντήκοντα τρεῖς ἐπέτυχον ἐν συνόλῳ τοῦ κόμματος τοῦ Μαυροκοδάτου καί ὁ Κωλέττης, παντοδύναμος, ἀπέβαλε τῆς βουλῆς τοὺς τεσσαράκοντα καί ἕνα συγκατατεθείς νά περιορίσει τόν ἀριθμῶν τῶν ἀντιπολιτευομένων, εἰς δώδεκα, καί τούτους ἄνευ τῶν ἀρχηγῶν τῶν καί ἄνευ τῶν ἐπιλέκτων». Τά ἴδια μαρτυρεῖ καί ὁ Χαρ. Τρικούπης: «Ὅποῖαν εἰκόνα κυβερνήσεως συνταγματικῆς παριστᾷ ἡ ἀφελῆς ἐπιστολή τοῦ βουλευτοῦ κ. Δ. Ράλλη, περί τῶν ἐν τῷ δήμῳ Κρωπίας κατά τάς τελευταίας ἐκλογάς συμβάντων; Καλπονόθευσις τελομένη τῶν θυρῶν κεκλεισμένων ὑπό τήν διεύθυνσιν τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς καί προτάσεις πρός ὑποψήφιον περί καλύψεως τοῦ ἐγκλήματος καί περί περαιτέρω καλπονοθεύσεως γινόμεναι παρά τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς διοικητικῆς ἀρχῆς· ταῦτα δέ πάντα ἐν χωρίῳ κατά τά πρόθυρα τῆς πρωτεύουσῆς. Ἐν ἐτέρῳ δήμῳ, τῷ τῶν Ἀχαρνῶν, ἀνήκοντι ἐπίσης εἰς τήν ἐπαρχίαν τῆς πρωτεύουσῆς, ὅτι ὁ ἄβαξ ῥίπτεται χαμαὶ ὑπό παρανόμου χειρός, καθ' ἣν ὥραν ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς διοικητικῆς ἀρχῆς καταμετρεῖ τά λευκά σφαιρίδια τοῦ αὐτοῦ ἀντιπολιτευομένου ὑπαψηφίου, καθ' οὗ καί ἡ ἐν Κρωπία καλπονόθευσις· κεῖται δέ τό χωρίον ἐν ᾧ διαπράτ-

λις 4 (των ετών 1886, 1885, 1892, και 1899) υπήρξαν γνήσιες⁴⁵.

Έτσι όμως ή ψήφος και ή εκλογική διαδικασία, αντί για όργανο πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης των λαϊκών μαζών και μέσο για

τεται τό έγκλημα, έν τή άμέσφ γειτονία τής βασιλικής επαύλεως. Έν αύτē τή πρωτεύουση του βασιλείου αναβάλλεται παρά τον νόμον ή συγκάλεσις τής επί τής ανακηρύξεως έπιτροπής, όπως εξευρεθη μέσον προς άποκλεισμόν του παρά κυβερνήσεως και αύλής άπηνώς καταδικωμένου, παρά του λαου δέ ένθουσιωδώς ύποστηριζόμενου ύποψηφίου· άφου δέ ή πλειονοψηφία τής έπιτροπής, μειονοψηφούντων μόνον των έν αύτē δημοσίων ύπαλλήλων, ανακηρύττει τούτον βουλευτήν, άρνείται ό νομάρχης νά εκτελέση τό έπιτακτικώς παρά του νόμου έπιβαλλόμενον αύτφ καθήκον τής εκδόσεως προς αυτόν είδοποιητηρίου, ανακηρύττει δέ άλλον. Έν Ζακύνθφ, άποκλείονται διά τής λόγης από τής ψηφοφορίας οι πλείστοι των εκλογέων τής νήσου (...), (άρθρο μέ τίτλο «Παρελθόν και ένεστώς», έφημ. «Καιροί», 6ης Ιουλίου 1874, άναδημοσιευμένο από τον Ν. Πάσσαρη σε ξεχωριστό τεύχος μαζί μέ τό άρθρο «Τίς πταίει;», περίληψη τής άνάκρισις και τό άπαλλακτικό βούλευμα του Χ. Τρικούπη, σ. 22-23). Στο δέ γνωστό άρθρο του, που οδήγησε στην εφαρμογή τής «άρχής τής δεδηλωμένης», ό Χαρ. Τρικούπης, συνοψίζει τό «έλεεινό εκλογικόν δράμα», «Τίς πταίει;» έφημ. «Καιροί» τής 16ης Ιουνίου 1874, άναδημοσίευση Πάσσαρη, έπ. π. σ. 8-9: «(...) και είδομεν τους ύπουργικούς ύποψηφίους έπανερχομένους εις τās έπαρχίας και κύπτοντας υπό τό βάρος των προς τους εκλογείς ύπαρχικων δώρων, είδομεν τήν ύπηρεσίαν όλην άνάστατον, τον στρατόν εις πλήρη παράλυσιν ύπακούοντα από του διοικητου έως του έσχάτου στρατιώτου εις τά νεύματα του ύπουργικου ύποψηφίου και γενόμενον τό όργανον τής καταπατήσεως του νόμου και των έλευθεριών του πολίτου. Ήδη λαμβάνομεν άλληλοδιαδόχως τās άπαισίους είδήσεις περί τής τρίτης πράξεως, καθ' ήν τελούνται αύτούσια κατά τήν ψηφοφορίαν τά εκλογικά όργια. Μετ' όλίγον θά παρασταθή ή τετάρτη πράξις, ότε κατά τās εξελέγεις θά εκτυλιχθώσιν επισήμως αί τελεσθεισαι άσχημιαί και, κατά τά είθισμένα, θά διαπραχθώσι βεβαίως και ήδη νέαι έν αύτφ τφ βουλευτικφ περιβόλφ, χειρόνες των πρώτων, και ταύτα πάντα όπως παρασκευασθē ή ύστάτη πράξις τής συγκροτήσεως βουλής φερούσης τον έξωτερικόν τύπον τής αντιπροσωπείας του έθνους και άναδεχθησομένης έν ονόματι του έθνους τήν ευθύνην των άνοσιουργημάτων των προσωπικων κυβερνήσεων (...). Αντί για άλλη βιβλιογραφία σχετικά μέ τή νόθευση των εκλογων τον 19ο αιώνα; βλ. τήν ιστοριοδιφικης μορφής συλλογή και παρουσίαση σχετικου ύλικου από τον Γ. Καρανικόλα, Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (passim). Αξίζει ακόμη νά σημειωθεί ότι ό άγώνας για τήν εξαγορά ψήφων και ψηφοφόρων αποτέλεσε άντικείμενο έπιστημονικής, σχεδόν, περιγραφής, που δέν ύπολείπεται από τίς συγκλίνουσες περιγραφές όσων, συγχρόνων ή μεταγενέστερων, ασχολήθηκαν σχετικά, στο ήθρογραφικό διήγημα του Άλ. Παπαδιαμάντη, Οι χαλασχωρήδες, σε Άπαντα, έκδ. «Εταιρίας Έλληνικων Έκδόσεων», τόμ. 2ος, σ. 371-415, (πρώτη δημοσίευση στην έφημερίδα «Ακρόπολις» σε συνέχειες από 12/8/1892).

45. Βλ. Korisis, έπ. π. πίνακες σ. 85 και 204. Όμως ακόμη και για τίς 4 εκλο-

τὴν ἐκδήλωση τῆς λαϊκῆς θέλησης καὶ κυριαρχίας, μεταβάλλονται σὲ ἀπλό μηχανισμό γιὰ τὴ συντήρηση καὶ διατήρηση στὴν ἐξουσία τῶν διαφόρων προσωπικῶν κομμάτων καὶ προκρίτων.

γές πού χαρακτηρίζονται «γνήσιες» (καὶ πού ἔγιναν κυρίως στὴν περίοδο τοῦ Τρικούπη), δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νά πιστοποιοῦν ὅτι ἐκτός ἀπὸ τὴν στοιχειώδη τήρηση τῶν ἐκλογικῶν νόμων, οἱ ἐκλογές ἔγιναν χωρὶς νά μεσολαβῆσει οὔτε μὴ φανερὴ ἔξαγαρά ἢ ἐκβιασμός, κλπ. τῆς ψήφου.

3. Ὁ «διαμεσολαθητικός ρόλος» καί ἡ ἔλλειψη ἰδεολογικῶν καί πολιτικῶν ἀρχῶν ὡς κύρια χαρακτηριστικά τῶν πρώτων ἑλληνικῶν κομμάτων

(αα) Τά ἑλληνικά κόμματα τοῦ 19ου αἰῶνα ἀναπτύχθηκαν μέ βάση τήν δυνατότητά τους νά ἐπανδρῶνουν καί νά «διαχειρίζονται»⁴⁶ τοὺς κρατικούς μηχανισμούς στηριζόμενα στήν ἐκλεγμένη μέ καθολική ψηφοφορία βουλή, καί τήν «διαπραγματευσιμότητα» τῆς ψήφου, δηλαδή τήν ιδιότητά της νά προσφέρεται ἔναντι ἀνταλλαγμάτων πού ἀντιπροσφέρουν οἱ ὑποψήφιοι βουλευτές καί, κυρίως, οἱ νικητές τῶν ἐκλογῶν μετά τήν ἐγκατάστασή τους στήν κυβέρνηση. Ὁ κάτοχος τῆς ψήφου μπορούσε νά συμβάλλει στήν ἀνάδειξη τῶν προσώπων πού θά ἐγκαθίσταντο στοὺς κρατικούς μηχανισμούς, ἐνῶ οἱ ὑποψήφιοι εἶχαν τήν δυνατότητα ἐφόσον σχημάτιζαν πλειοψηφία στή βουλή καί ἀναδείκνυαν κυβέρνηση, νά ἐπιτρέψουν στόν ψηφοφόρο νά συμμετάσχει στή διανομή τῶν κρατικῶν παροχῶν. Ὁ ταξικά μὴ συνειδητοποιημένος, πολιτικά ἀνοργάνωτος, πολὺ-πλευρα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸ κράτος καί κατὰ κανόνα φυτοζωῶν ψηφοφό-

46. Μέ τήν διατύπωση «διαχείριση τοῦ κράτους ἀπὸ κάποιον κόμμα», ὑποδηλώνεται ἡ συστηματικὴ νόσφιση καί καταχρηστικὴ ἀσκηση τῶν νομικῶν καί πραγματικῶν δυνατοτήτων πού προσφέρει ἡ κατοχὴ τῶν θέσεων τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, καί ἡ ὁποία γίνεται πρὸς ὄφελος τῶν προσώπων πού ἀπαρτίζουν τὸ «διαχειριζόμενο» κόμμα καί ὅσων αὐτὸ ἐπιλέγει. Ἀποτέλεσμα εἶναι «ἡ ἀδυναμία τοῦ κράτους νά ἀρθεῖ πᾶν ἀπὸ τὰ προσωπικά συμφέροντα ἐκείνων πού στελεχώνουν τοὺς μηχανισμούς του» (πρβλ. Τσουκαλά, ὅπ. π. σ. 102 καί παραπάνω σ. 41) καί ἡ σύμπτυξη ἑνὸς εἴδους «κρατικῆς ἀστικής τάξης», (πρβλ. Τσουκαλά, ὅπ. π. σ. 15 καί παραπάνω σ. 41, ὑποσ. 17), ἡ ὁποία ἐκανοποιεῖ ὀρισμένα αὐτόνομα κοινωνικά, οικονομικά καί πολιτικά συμφέροντα, αὐτὴ καθαυτὴ τήν κατοχὴ τῶν θέσεων τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν.

ρος δέν μπόρεσε νά αξιοποιήσει τήν ψήφο διαφορετικά από τό νά τήν ανταλλάξει έναντι παροχών πού τοῦ προσέφερε ὁ ἐκλεγόμενος βουλευτής. Ὁ βουλευτής, ἔχοντας καρπωθεῖ τήν «ἀπαλλοτρίωση» τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ ψηφοφόρου, ἀναλάβαινε μέ τή σειρά του τό ρόλο «προστάτη» τοῦ ψηφοφόρου του, ἀναλάβαινε δηλαδή νά διευθετεῖ καί νά ἐξασφαλίζει τήν συμμετοχή τοῦ «πελάτη» του στήν διανομή τῶν κρατικῶν παροχῶν, πράγμα, ἄλλωστε, ἀπαραίτητο γιά νά μπορεῖ ὁ βουλευτής καί στό μέλλον νά καρπώνεται τήν ψήφο τοῦ «πελάτη» του. Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀμφίδρομη σχέση ἀλληλεξάρτησης καί ἀλληλοστήριξης ἀποδίδεται μέ τόν ὄρο «σχέση προστασίας-πελατείας» καί ἐμφανίζεται ὡς ξεχωριστό πολιτικό καί κοινωνικό φαινόμενο (καί ὄχι ὡς κατάχρηση ἐξουσίας ἀπό κάποια μεμονωμένα ἄτομα).

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν προστατειακῶν σχέσεων, στήν ὁποία, ὅπως ἤδη ὑπογραμμίστηκε, συνέτεινε ἀποφασιστικά ἡ θέσπιση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, ἐπέδρασε καθοριστικά στόν χαρακτήρα καί τή μορφή τῶν πρώτων ἐλληνικῶν κομμάτων, τά ὁποία πολύ δύσκολα θά μπορούσαν νά καταταγοῦν σέ μία ἀπό τίς «κλασικές» σύγχρονες τυπολογίες καί κυρίως σέ κόμματα φιλελεύθερα-στελεχῶν ἢ ἐργατικά-μαζῶν⁴⁷.

Τά πολιτικά κόμματα ἀποτελοῦν τούς ὀργανισμούς πού ἀρθρώνουν καί συντονίζουν τίς προστατειακές σχέσεις σ' ὅλη τήν κλίμακα τῶν ἐκλογικῶν περιφερειῶν τῆς χώρας. Σχεδιάζουν τήν ἐκλογική ἐκστρατεία καί στρατεύονται στήν ἐκλογική προσπάθεια ἐκείνων πού, ἂν νικήσουν στίς ἐκλογές, θά ἐπικαθορίσουν τόν τρόπο διανομῆς τῶν κρατικῶν παροχῶν.

47. Βλ. Μουζέλη, Ταξική δομή καί σύστημα πολιτικῆς πελατείας: Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, σέ Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα, σ.124. Γενικότερα γιά τίς σχέσεις προστασίας βλ. Ἀ. Κοσμόπουλου, «Σχέσεις Προστασίας», Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, τεύχ.25 (γ' τετράμηνο 1975), σ. 413 ἐπ. Κατά τόν Ἀν. Στούπη, Σύστημα Συνταγματικοῦ Δικαίου, τόμ. Α', σελ. 316, «ἐνεκα τῆς παρεκτροπῆς παραχωρημένων ἀρχόντων ἀφ' ἑνός καί τῆς ἐκ τῆς διαφθοράς ἀνεκτικότητος τῶν μελῶν τοῦ κοινοβουλίου ἀφ' ἑτέρου, οὔτε κόμματα ἐν τῇ ἀληθείᾳ ἐννοία ὑπάρχουσι (...)», (ὑπογράμμιση δική μου). Ὁ ἐπηρεασμένος ἀπό τά βρετανικά πρότυπα Στούπη, φαίνεται νά θεωρεῖ ἀληθινά (καί ἀναγκαῖα) κόμματα ὅσα ἐμφοροῦνται ἀπό ἀρχές καί ὄχι ἀπό πνεῦμα ἐξυπρέτησης προσωπικῶν συμφερόντων (πρόβλ. Στούπη, ὅπ. π. σ. 313-314, καί 367).

Ὁ διαμεσολαθητικός ρόλος τοῦ κόμματος ὁ «φαῦλος δεσμός ἐκλογέως καί ἐκλογίμου»⁴⁸ ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό τό βασικό κεντρικό πρόσωπο τοῦ βουλευτῆ, πού ἀπό «ιδανικός παραστάτης τῶν γενικῶν συμφερόντων τῆς Χώρας καί τοῦ Ἔθνους (...), οἷον ἐφαντάσθη καί ἠθέλησεν ὁ θεμελιώδης ἡμῶν νόμος (...), μετετρέπη κατὰ κανόνα εἰς ἀπλοῦν διεκπεραωτήν τῶν ἐκλογικῶν ὑποθέσεων τοῦ ἐκλογέως του (...) ὅπως ἐξασφαλίσῃ τήν εἰς τό μέλλον ἐπανεκλογήν του διά καλλιέργειας νοσηρᾶς τοπικῆς δημοτικότητος, ἣν προσκτᾶται οὕτω πολιτευόμενος»⁴⁹.

Τό κόμμα εἶναι ὁ ὀργανισμός πού μεθοδεύει αὐτή τήν ἀμφίδρομη σχέση καί ἀναλαμβάνει τό ρόλο τοῦ συλλογικοῦ ἐκπροσώπου τῶν ἐκλογικῶν συμφερόντων τῶν βουλευτῶν καί τοῦ συλλογικοῦ ἀντιπροσώπου τῶν προσωπικῶν συμφερόντων τῶν ψηφοφόρων⁵⁰ ἀπέναντι στούς ἐλεγχόμενους ἀπό τοὺς βουλευτές καί τήν κυβέρνησις κρατικῶν μηχανισμούς⁵¹.

48. Κατά τή διατύπωση τοῦ Ζέγγελη, ὅπ. π. σ. 390).

49. Ἀπό τόν ἴδιο συγγραφέα ὅπ. π. σ. 235-236, ἀναφέρεται μιά χαρακτηριστική ἀπάντηση τοῦ Χαρ. Τρικούπη, στόν βουλευτή Μεσσηνίας Σωτηρόπουλο, στήν συνέδρια τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1883, κατὰ τήν ὁποία ἀπέκρουσε ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σωτηρόπουλου, πού ὑποστήριξε ὅτι καλῶς γίνεται «συναλλαγή» διότι ἔτσι «ἐπιτυγχάνεται ὅπως πᾶς πολίτης, Ἕλληνας μετάσχῃ τῆς Κυβερνήσεως». Ὁ Ροντήρης, ἀφιερώνει εἰδικό κεφάλαιο, ὅπου προσπαθεῖ νά ταξινομήσει τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατόν νά ἐξαγοραστῆ ἡ θέλησις καί ἡ ψήφος τοῦ βουλευτῆ, πράγμα πού συμβαίνει ὅπως διαπιστώνει, ὅπ. π. σ. 389, ἐκτός ἄλλων τρόπων καί «διά δωροδοκίας γενομένης οὐχί μὲν διά χρημάτων ἀλλά διά δημοσίων θέσεων (...), δι' ἀφέσεως ἀπό τῆς στρατολογίας ὑποχρεωμένων τῶν ἀντιπάλων (...), δι' ἀφέσεως ἐγκλημάτων, γιγνομένης τό μὲν διά τῶν Διοικητικῶν ὡς εἴρηται, ἀνακρίσεων, τό δέ διά χαρίτων», ἐνῶ «χαριζόμενος ὁ Ὑπουργός χορηγεῖ τῷ Βουλευτῇ διαίρεσιν ἢ συγχώνευσιν δῆμων κατὰ διάκρισιν χορηγεῖ τήν κατασκευήν ὁδοῦ Ἐπαρχιακῆς ἢ ἄλλου Ἐπαρχιακοῦ ἔργου. Ταῦτα δ' ἐνδυναμοῦσι μὲν τόν Βουλευτήν ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ, καί δικαίως, ἀλλά φέρουσι τήν ἀπαλλοτριῶν τῆς ψήφου (...),» (ὅπ. π. σ. 389). Παράλληλα, ὅπ. π. σ. 388 «ὁ βουλευτής βιάζεται διά ποιῆς τινος πείνης καί γυμνήσεως τοῦ υἱοῦ, ἀδελφοῦ ἢ ἐξαδέλφου, ἐπιβαλλομένης διά τῆς κατὰ διάκρισιν παύσεως ἀπό δημοσίας τινός θέσεως». Πρβλ. καί Ζέγγελη, ὅπ. π. σ. 388, Ἡλ. Κυριακόπουλο, Ὁ κοινοβουλευτισμός ἐν Ἑλλάδι, σ. 65, Δερτιλῆς, ὅπ. π. σ. 65.

50. Γιά τήν προεπαναστατική περίοδο, βλ. ἰδίως *Petropoulos*, ὅπ. π. καί τοὺς ἐκεῖ μνημονευόμενους καί παρατιθέμενους συγγραφείς. Πρβλ. καί παραπάνω, ὑποσ. 2.

51. Πρβλ. *Τσουκαλά*, ὅπ. π. σ. 99. Βλ. πλήρη καί ἀκριβή περιγραφή τῆς διαμεσολαθητικῆς δραστηριότητος «κομματαρχῶν» καί βουλευτῶν σέ *Christinidis*, ὅπ. π. σ. 34. Ὁ Δ. Θεοφανόπουλος, Σύστημα Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Γ' Ἐνοχικόν Δίκαιον, σ.

Αυτός ακριβώς ο λόγος εξηγεί και την έλλειψη γενικότερων πολιτικών και ιδεολογικών διαφορών ανάμεσα στα κόμματα, που δεν έπεξεργάζονται ούτε εκθέτουν στους ψηφοφόρους τους κάποιες συγκροτημένες πολιτικές κατευθύνσεις, ενώ οι μόνες υποσχέσεις που δίνουν είναι υποσχέσεις βουλευτών προς ψηφοφόρους, όχι εξαγγελίες πολιτικών προγραμμάτων⁵².

Φυσική συνέπεια όλων αυτών είναι ότι τα κόμματα περιστρέφονται γύρω από πρόσωπα που μπορούν να συντηρούν μικρά ή μεγαλύτερα δίκτυα

113, αναφέρει για την περίπτωση της «έπαγγελίας» (pollicitatio), δηλαδή αστικής ένοχης που πηγάζει από μονομερή υπόσχεση «πρός κοινότητα ή προς την πολιτείαν ένεκα δεδικοιολογημένης αίτιας, ήτοι ένεκα τιμών άπονομομένων (...)» τό εξής ενδιαφέρον παράδειγμα, όπ. π. σ. 144: «υποθέσωμεν, λ.χ. ότι ο Α εξέλεγή βουλευτής μιάς έπαρχίας (...) και ένεκα τούτου δηλοϊ μονομερεώς ότι δωρείται εις την έπαρχίαν (...) 100 όρχ. ή δήλωσίς του αύτη είναι υποχρεωτική δι' αυτόν και πριν ή γίνη άποδεκτή, πριν ή γίνη καν γνωστή εις (...) την έπαρχίαν. Έάν όμως δεν υπάρχει δεδικοιολογημένη αίτια, τότε ο υποσχεθείς δεν υποχρεούται να εκτελέση την υπόσχεσιν αυτού (...)». Τό ενδιαφέρον βρίσκεται στό ότι για ένα είδος προεκλογικών του υποσχέσεων ο υπαίτιος βουλευτής είναι δυνατόν να υπόκειται σε αστική ευθύνη, να είναι δηλαδή νομικά υποχρεωμένος, σε περίπτωση επιτυχίας του, να τίς πραγματοποιήσει με δικά του προσωπικά έξοδα. Τότε όμως, ποιό πολιτικό περιεχόμενο είναι δυνατόν να περιέχει ή επιλογή των ψηφοφόρων μεταξύ δύο υποψηφίων; Και ποιές πιθανότητες εκλογής μπορεί να έχει ένας υποψήφιος που δεν μπορεί να υποσχεθεί όσα ένας άλλος;

52. «Αντί να συνηγορή έθνικών συμφερόντων ο κομματιστής εγένετο έπιμελητής δημοτικών τινών αναγκών (...). Έν τοίς παρασκηίοις έμπορεύεται την έαυτού ψήφον και επιδιώκων ιδιοτελή συμφέροντα ταλαντεύεται από κόμματος εις κόμμα δίκην έκκερμούς», παρατηρεί ο Γ. Μικόνιος, Γ. Μικονίου, Είσαγωγή στό έργο του Μ. Minghetti, Τά πολιτικά κόμματα και ή τούτων επέμβασις εις τά της δικαιοσύνης και της διοικήσεως, σ. σκ' -κζ'. (Ο Γ. Μικόνιος, υπήρξε, καθόσον γνωρίζω, ο πρώτος έλληνας δημοσιολόγος που ασχολήθηκε συστηματικά με τά πολιτικά κόμματα, τόσο με την μετάφραση του παραπάνω έργου του Minghetti, όσο και με την προημιμονευόμενη «Είσαγωγή». Η «Είσαγωγή» αύτη, που γράφτηκε τό 1884, παρά την σχετικά μικρή έκτασή της (άποτελείται από 25 σελίδες), πετυχαίνει όχι μόνο να παρουσιάσει με ένημερότητα και πληρότητα τίς βασικές πλευρές των τότε ευρωπαϊκών προβληματισμών περί πολιτικών κομμάτων», αλλά και να διατυπώσει αξιοπρόσεκτες για την έπιστημονική και περιγραφική τους ακρίβεια παρατηρήσεις σχετικά με την δράση και την λειτουργία των κομμάτων μέσα στα τότε έλληνικά πλαίσια. Τό άνώνυμο δημοσίευμα με τίτλο «Η έξάντλησις των κομμάτων ήτοι τά ήθικά γεγονότα της κοινωνίας μας», Αθήνα 1842, δεν έπιχειρεί — ίσως μάλιστα και να μην ήταν δυνατόν να έπιχειρήσει — θεωρητική προσέγγιση των ζητημάτων που άφορούν τά πολιτικά κόμματα). Πρβλ. Φίλια, όπ. π. σ. 162. Για την περίπτωση του Τρικούπη, βλ. παρακάτω, σ. 83 έπ.

προστατειακῶν σχέσεων. Κάθε πρόσωπο πού αισθάνεται αρκετά ισχυρό γιά νά δημιουργήσει γύρω του καί νά συντηρήσει ἕνα ἀποδοτικό γιά τούς πελάτες του, καί γιά τό λόγο αὐτό ἀνταγωνίσμο πρὸς τά ἄλλα, προστατειακό πλέγμα κατέρχεται στίς ἐκλογές μέ τήν ἐπιδίωξη ἄν ὄχι νά συγκροτήσει κόμμα, νά ἀποτελέσει πάνως τουλάχιστον μιά αὐτοδύναμη πολιτική ὄντοτητα, ἕνα «προσωπικό κόμμα» ἱκανό νά διαπραγματευτεῖ τή συμμετοχή του στό εὐρύτερο κυβερνητικό προστατειακό πλέγμα⁵³.

Ἡ ἔλλειψη ἰδεολογικῆς καί πολιτικῆς συνοχῆς καί ἡ περιστροφή τῶν κομματικῶν δραστηριοτήτων γύρω ἀπό πρόσωπα συνοδεύονται ἀπό «ἀκόσμους παλινκυλινδῆσεις»⁵⁴ ἐνός «κινητοῦ πληθυσμοῦ τῆς Βουλῆς»⁵⁵, δηλαδή ἀπό μιά αὐξημένη πολιτική κινητικότητα τῶν βουλευτῶν, κυρίως πρὸς τούς συνασπισμούς πού κυβερνοῦν ἢ πού τείνουν νά σχηματίσουν κυβερνητική πλειοψηφία. Ὁ «κινητός πληθυσμός» ἐπεκτείνεται καί στούς ἄλλους «κρίκους» τοῦ προστατειακοῦ δικτύου: τούς κρατικούς λειτουργούς, τούς «κομματάρχες», δηλαδή τά στελέχη, πού ὀργανώνουν καί ὑλοποιοῦν ἄμεσα τήν ψηφοθηρική καί διαμεσολαβητική δραστηριότητα καί τούς ψηφοφόρους.

(66) Προεξάρχον στοιχεῖο στήν ἐσωτερική ὀργάνωση τῶν ἐλληνικῶν κομμάτων τῆς περιόδου 1830-1909 εἶναι τό πρόσωπο, ὡς ἄτομο πού ἢ ψηφίζει, ἢ στελεχώνει ἢ κατευθύνει τό κόμμα. Τά κόμματα αὐτά εἶναι προσωπικά ὄχι μόνο στήν κορυφή, ἀλλά καί σέ ὀλόκληρη τή διάρθρωσή τους: εἶναι «προσωπικά» καί ὄχι μόνο «ἀρχηγικά» κόμματα.

Βασική τους ὀργανωτική μονάδα εἶναι τό πρόσωπο τοῦ «κομματάρχη»⁵⁶. Ὁ κομματάρχης ἐπιτροπεύει τά ἐκλογικά συμφέροντα τοῦ βου-

53. Κατά τό Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 75, «Ἐνσάρκωσις τοῦ κόμματος ἦτο ὁ ἐκάστοτε ἀρχηγός του, θανόντος τοῦ ὁποῖου ἐξέλειπε καί τό κόμμα». Πρβλ. ὠστόσο Φίλια, ὅπ. π. σ. 161.

54. Ζέγγελης, ὅπ. π. σ. 390.

55. Ζέγγελης, ὅπ. π. σ. 388-389, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει περιστατικό, ὅπου πολιτικός φίλος τῆς κυβέρνησης Κουμουνδούρου, ἐξηγώντας στόν παλιό ἀρχηγό του τήν μετακίνησή του πρὸς τήν νέα κυβερνητική πλειοψηφία, φέρεται νά ἀπαντᾷ ὅτι «ἐγώ κ. Πρόεδρε, εἶμαι ὅπως καί χθές κυβερνητικός, ἄν ὑμεῖς ἐφύγετε ἀπό τήν Κυβέρνησιν ἐγώ δέν πταίω». Ἄν καί οὔτε ὁ Ζέγγελης ἐγγυᾶται τήν ἱστορική ἀκρίβεια τοῦ περιστατικοῦ, ἢ φερόμενη ἀπάντηση τοῦ βουλευτῆ εἶναι χαρακτηριστική τῶν διαθέσεων τοῦ «κινητοῦ πληθυσμοῦ», τῆς Βουλῆς. Βλ. καί Campbell καί Scherrad, *Modern Greece*, σ. 100.

56. Χαρακτηριστική περιγραφή τοῦ κομματάρχη, βλ. σέ Ζέγγελη, ὅπ. π. σ. 150-

λευτή σέ μιά έκλογική «μονάδα» (χωριό, κωμόπολη, συνοικισμός), τήν όποία μπορεί νά έποπτεύει καί νά έπηρεάζει. 'Ο «κομματάρχη» είναι τό πρόσωπο πού έρχεται σέ άμεση, κατά κανόνα προσωπική, έπαφή μέ τόν ψηφοφόρο. Προσλαμβάνει συνεργάτες (κυρίως κατά τήν προεκλογική περίοδο) γιά τήν πληρέστερη πρακτόρευση τών συμφερόντων του βουλευτή του καί είναι αυτός πού όργανώνει καί διευθύνει τήν προεκλογική άναμέτρηση στήν περιοχή.

'Η όργανωτική διάρθρωση τών κομμάτων αυτών στηρίζεται στήν σχέση «κομματάρχη» — βουλευτή — άρχηγού. 'Η τριπλή αυτή σχέση διατηρείται όσο έξυπηρετεί άποτελεσματικά τό συγκεκριμένο προστατειακό δίκτυο καί αλλάζει μόλις όλα ή μερικά από τά πρόσωπα πού συνδέει βρούν σέ άλλο προστατειακό πλέγμα προσφορότερες συνθήκες γιά τήν ικανοποίηση τών συμφερόντων τους. 'Η σχέση αυτή, πού είναι ή θεμελιώδης δομή μέ τήν όποία αναπτύσσονται τά προστατειακά δίκτυα, συνδέει φορείς συγκεκριμένων «άτομικών» συμφερόντων, όχι όμως αναγκαστικά καί τών ίδιων προσώπων, άκόμα καί άν κάποτε συμβαίνει νά έξυπηρετεί γιά μακρύ χρονικό διάστημα τούς ίδιους ανθρώπους.

Μέ τήν άπουσία ιδεολογικού ή πολιτικού δεσμού συμβαδίζει άπουσία συλλογικών διαδικασιών πού παράγουν άποφάσεις δεσμευτικές γιά τό κόμμα: 'Ο κομματικός όργανισμός μένει ένα άθροισμα ανθρώπων, πού κάποτε λειτουργεί άποδοτικά, δέν αίρεται όμως ποτέ σέ συλλογικό πρόσωπο πού αυτοπροσδιορίζει τήν ένιαία ή τουλάχιστον συντονισμένη πολιτική του βούληση καί πράξη, συγχωνεύοντας σ' αυτήν τίς έπί μέρους πολιτικές βουλήσεις τών μελών του. Στά κόμματα, άλλωστε, τής περιόδου εκείνης δέν ύπάρχει ή έννοια του μέλους, του ανθρώπου δηλαδή πού είναι ένταγμένος, έστω καί τυπικά, σ' ένα όργανικό σύνολο, βασισμένο σέ κοινές πεποιθήσεις καί κανόνες λειτουργίας πού υιοθέτησε τό ίδιο. Τά κόμματα αυτά δέν έπιζητούν τήν στρατολόγηση μελών, αλλά τήν προσέλκυση ψηφοφόρων: οί προσπάθειες του βουλευτή καί του κομματάρχη νά

151, πρβλ. επίσης Ροντήρη, όπ. π. σ. 166. 'Εξάιρεση αποτελούσαν τά 'Επτάνησα, όπου «ιδιαιτέρως εις τήν Κέρκυραν καί τήν Ζάκυνθον, υπό τήν έπήρειαν τών άγγλικών κομματικών ήθών, ύπάρχον καί αί κομματικάί λέσχαι, αί δευτέρου βαθμού κομματικάί όργανώσεις, αί όποιαί είχαν άποφασιστικήν γνώμην καί εις τήν ύπόδειξιν τών ύποψηφίων καί εις τόν τρόπον διεξαγωγής του έκλογικού άγώνος», βλ. άκόμη Δαφνή, όπ. π. σ. 69.

παγιοποιήσουν τήν έπιρροή τους στους ψηφοφόρους πραγματοποιείται μέ τήν χορήγηση παροχών ή τήν καλλιέργεια τής έλπίδας μελλοντικών παροχών⁵⁷. Τό κόμμα, λοιπόν, είναι «προσωπικό», δέν είναι ούτε προσωποπαγές, «άρχηγικό» κόμμα πού μπορεί νά συνέχεται από κάποια σταθερότερη όργάνωση, ιδεολογία καί πολιτική⁵⁸. Ή δημιουργία τών λεγόμενων «κομμάτων άρχών», δηλαδή κομμάτων πού αναπτύσσονται πάνω σέ κάποιες συγκεκριμένες ιδεολογικές καί πολιτικές άρχές ήταν συναρτημένη μέ τήν «άνόθευτη», «όμαλή», λειτουργία τών κοινοβουλευτικών θεσμών, ή όποία, μέ τή σειρά της, στηριζόταν — καί τήν άντανακλούσε — στήν οικονομική καί πολιτική ανάπτυξη τής άστικής τάξης. Αυτή ή ανάπτυξη όμως δέν πραγματοποιήθηκε κατά τήν περίοδο αυτή. Ή επίδιωξη συγκρότησης καί λειτουργίας «κομμάτων άρχών», πού έπανελλημμένα καί επίμονα προβάλλει στίς μεταρρυθμιστικές προτάσεις μιás πτέρυγας διανοουμένων καί πολιτικών τής έποχής, ήταν από τή φύση της συνυφασμένη μέ ένα πολύ συγκεκριμένο πολιτικό αίτημα, τό όποιο όμως δέν συνειδητοποιήθηκε ούτε σέ όλη του τήν έκταση ούτε σέ όλες του τίς συνέπειες: πρόκειται γιά τήν άντικατάσταση ενός παγιωμένου συστήματος πολιτικών καί κοινωνικών σχέσεων από ένα άλλο. Ή άπώλεια ή ή έξασθένηση τής δυνατότητας τών επικεφαλής τών προστατειακών συστημάτων νά εξασφαλίζουν τόν άπαραίτητο γιά τήν διατήρηση τής έξουσίας τους αριθμό ψήφων, δέν μπορούσε παρά νά σημαίνει ότι κάποιοι άλλοι θά τούς άντικαταστούσαν, μερικά ή συνολικά, στά αίρετά όργανα

57. Κατά τούς *Campbell* καί *Sherrad*, όπ. π. σ. 99, «The personal position of each deputy depended on his local influence determined by the size of the clientele, which he could hold by various forms of intimidation or promise».

58. Βλ. *Τσουκαλά*, Πολιτική τών κυβερνήσεων καί προβλήματα από τό 1881 ως τό 1895, σέ: «Ιστορία του Έλληνικού Έθνους», τ. ΙΔ', σ. 42-43, *Μουζέλη*, *Νεοελληνική Κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης*, σ. 37. «Όχι άπολύτως ταυτόσημα οι Πετράτουλος-Κουμαριανού, όπ. π. σ. 84. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή ψηφοφορία μέ σφαιρίδια (γιά αναλυτική περιγραφή τής όποίας βλ. *Δαφνή*, όπ. π. σ. 66 έπ.) τρόπος ψηφοφορίας «μοναδικός εις όλόκληρον τόν κόσμον» καί έδινε στον εκλογέα τό δικαίωμα «νά ψηφίζη όποιον ήθελεν εκ τών ύποψηφίων, άκόμη καί όλους (...). Δέν ήτο ύποχρεωμένος νά επιλέξη μεταξύ διαφόρων συνδυασμών, μεταξύ τίτλων διαφόρων κομμάτων», (*Δαφνή*, όπ. π. σ. 68, ύπογράμμιση δική μου). Βλ. επίσης *Σπ. Μαρκεζίνη*, *Πολιτική ιστορία τής Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. 3ος, σ. 110-111, πρβλ. *Korisis*, όπ. π. σ. 75 έπ.

άσκησης εξουσίας καί κυρίως στό κοινοβούλιο. "Όμως αὐτοί οἱ «ἄλλοι», δηλαδή ἡ ἀνερχόμενη ἀστική τάξη, δέν ἐμφανίστηκαν ὅπως πιστοποιήθηκε περίτρανα μέ τήν ἀποτυχία τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη κατά τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ πολιτική ἰδεολογία τοῦ Χαρ. Τρικούπη ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπό τά πρότυπα τῆς λειτουργίας τοῦ βρετανικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ⁵⁹. Τά μέτρα πού ἐπιχείρησε νά πάρει ἀποσκοποῦσαν στήν καταστροφή τῆς βασικῆς δομῆς τοῦ προστατειακοῦ συστήματος, καί εἰδικότερα στήν «ἀπεξάρτηση», τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ἀπό τήν κυβέρνησι καί τῶν ψηφοφόρων ἀπό τόν βουλευτή. Αὐτό θέλησε νά τό πετύχει μέ τήν παροχή ἐγγυήσεων ὑπέρ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων⁶⁰ καί τήν θέσπιση εὐρείας ἐκλογικῆς περιφέρειας τήν ὁποία θά συνδύαζε μέ τή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν⁶¹. Μέ τά μέτρα αὐτά ὁ Τρικούπης ἔθρεψε τήν ἐλπίδα ὅτι θά «ἐξυγιάνει» τή λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στήν Ἑλλάδα, καί θά συντείνει στή δημιουργία «κομμάτων ἀρχῶν» πού θά ἀντικαθιστοῦσαν τά ὑπάρχοντα «προσωπικά» κόμματα⁶².

"Όμως οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Τρικούπη δέν ἐπικράτησαν ἐπειδή οἱ κοινωνικές δυνάμεις πού θά εἶχαν ἄμεσο συμφέρον ἀπό τήν ἐφαρμογή τους δέν εἶχαν ἀκόμη τήν ἀπαιτούμενη ἰσχὺ γιά νά τίς ἐπιβάλλουν. «(...) Ἄ-

59. Βλ. ἰδιαίτερα Τσουκαλά, ὅπ. π. σ. 23-24.

60. Κυρίως μέ τό νόμο Α,ΚΑ'/1882, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε ἐγγυήσεις πού προστάτευαν τούς δημόσιους ὑπαλλήλους ἀπό αὐθαίρετες πειθαρχικές διώξεις καί ἀπολύσεις καί καθιέρωνε τήν ὑποχρεωτική παραμονή τους γιά ἓνα χρονικό διάστημα στόν ἴδιο τόπο πρὶν μετατεθοῦν καί στόν ἴδιο βαθμό πρὶν προαχθοῦν καί μέ τόν νόμο ΑΡΜΑ'/1884 πού θέσπιζε τό ἀκατάσχετο τοῦ μισθοῦ, τῶν ὑπαλλήλων καί τῶν στρατιωτικῶν. Πρβλ. καί Τσουκαλά, ὅπ. π. σ. 108. Γιά τούς νόμους πού ψηφίστηκαν τήν ἐποχή τοῦ Τρικούπη βλ. πρῶχειρα Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 81-82, πρβλ. καί Ἀγγελόπουλο, ὅπ. π. σ. 61 ἐπ., κατὰ τόν ὁποῖο ὅπ. π. σ. 66 οἱ «ἐξυγιαντικές» νομοθετικές πρωτοβουλίες δέν ἐπεκράτησαν τελικά, διότι ὁ «κομματικός ἀνταγωνισμός δέν ἔστεργε τοιούτους περιορισμούς».

61. Κυρίως μέ τούς νόμους ΧΜΗ'/1877, ΧΞΑ'/1877, ΨΝΕ'/1878 καί τό β.δ. τῆς 31.12.1878, βλ. καί Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 80, Τσουκαλά, Τό πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, σ. 106. Ἀναλυτικότερη παρουσίαση σέ Δαφνῆ, Ἡ κοινοβουλευτική ζωὴ τῆς χώρας ἀπό τό 1872 ὡς τό 1881, σέ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. ΙΓ', σ. 296 ἐπ.

62. Βλ. C. Svolopoulos, Les partis politiques en Grèce depuis l' independance jusqu' à la deuxième guerre mondiale, ἀνάτυπο ἀπό Balkan Studies, 21', (1980), σ. 23.

κόμα και τὰ μέτρα πού διατηρήθηκαν ἐκφυλίστηκαν ἀμέσως ἀπό τούς πανίσχυρους πλοκάμους τῶν πελατειακῶν πλεγμάτων. Ἐλειπαν οἱ ἰσχυρές ἐκεῖνες κοινωνικές ἐδραιώσεις πού θά ἔδιναν τή νικηφόρα μάχη γιά τή διατήρηση τῶν μεταρρυθμιστικῶν μέτρων. Τά παραδοσιακά κυρίαρχα στρώματα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας πού συγκεντρώνονταν γύρω ἀπό τήν κρατική μηχανή, καί οἱ νέες κατηγορίες τῶν σταφιδεμπόρων καί τῶν χρηματιστῶν δέν χρειάζονταν, οὔτε «ἀδιάφορη» καί σύγχρονη κρατική μηχανή, οὔτε αὐστηρό καί δομημένο κράτος δικαίου (...). Μοιραῖο ἦταν, ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁ Τρικούπης κατάλαβε βαθμιαία, ὅτι οἱ θεσμολογικές μεταρρυθμίσεις πού προωθοῦσε ἦταν καταδικασμένες, στό μέτρο πού δέν μετασχηματίζονταν οἱ κυρίαρχες μορφές συγκρότησης τῆς ἀρχουσας τάξης (...). Στά τελευταῖα χρόνια τῆς πολιτείας του, ἡ πολιτική πρακτική τοῦ Τρικούπη δέν θά διαφέρει πιά κατά τίποτα ἀπό τήν πρακτική τῶν ἀντιπάλων του»⁶³.

Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες τὰ πολιτικά κόμματα τῶν ἀπαρχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ δέν ξεπέρασαν ποτέ τὰ πλαίσια τοῦ προστατειακοῦ συστήματος: «κερδαλεόφρονα πνεύματα»⁶⁴ διέπουν ἐξ ὀλοκλήρου τή δομή καί τή λειτουργία τους.

Ὁ βρετανός ἱστορικός *George Finlay* κατά τήν περίοδο «τῆς δευτέρας συνταγματικῆς βασιλείας», δηλαδή τοῦ Γεωργίου τοῦ Α', συμπυκνώνει στήν ἐφημερίδα «Times» τοῦ Λονδίνου τό χαρακτήρα τῶν πρώτων ἑλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο λειτούργησαν τότε οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί καί τή σύνδεσή τους μέ τήν περίοδο τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας, στήν ἐξῆς ὀξυδερκή καί διεισδυτική παρατήρηση: «Τά πολιτικά κόμματα τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος (...) ἔχου-

63. Βλ. Π. Βραχιώτη, συμπλήρωμα σέ Ἀσπρέα, ὅπ. π., μέρος 2ο σ. 205. Βλ. ἐπίσης Κ. Γεωργόπουλο, Κράτος καί οικονομική πολιτική στόν 19ο αἰώνα, σ. 79 ἐπ., Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 76, Ν. Σβορώνου, Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, σ. 102 ἐπ., Τσουκαλά, ὅπ. π. σ. 110-111, D. Dakin, The Unification of Greece 1770-1923, σ. 125 ἐπ. καί κυρίως 143 ἐπ. Ἐπισκόπηση τῆς περιόδου καί τοῦ ἔργου τοῦ Τρικούπη βλ. συνοπτικά καί ἀντί ἄλλων σέ Τσουκαλά, Ἡ ἀνορθωτική προσπάθεια τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη 1822-1895, σέ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. ΙΔ', σ. 14 ἐπ., 23 ἐπ. καί κυρίως σσ. 39 ἐπ. καί 41 ἐπ. Γιά τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας τῶν πολιτειακῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Τρικούπη, βλ. ἐπίσης Σπ. Μαρκεζίνη, Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, τόμ. 2ος, σ. 80.

64. Ἡ διατύπωση ἀνήκει στόν Ροντήρη, ὅπ. π. σ. 314.

σι πολλήν τήν ὁμοιότητά πρὸς τὰ στρατιωτικά καπετανάτα τῶν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως χρόνων. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους θεωρεῖται ἄρματωλίκι, πρὸς κατάληψιν τοῦ ὁποίου νυχθημερόν ἐργάζονται καὶ συνωμοτοῦσιν οἱ πολιτικοὶ καπεταναῖοι. Ἐν ὅσῳ μὲν κατέχουσιν αὐτό, δηλαδή εὐρίσκονται ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, μεριμνῶντες περὶ τοῦ σιτισμοῦ τῶν παλληκαρίων τοῦ κόμματος ἐκ τοῦ ταμείου τοῦ Προϋπολογισμοῦ, τὰ πάντα ἔχουσι καλῶς, ὁ τόπος εὐημερεῖ. Ἄλλ' ὅταν πέσωσιν ἐκ τῆς ἐξουσίας, ὅταν ἀφαιρεθῇ ἀπ' αὐτῶν τὸ ἄρματωλίκι (...), τότε καθίστανται πάλιν ἐχθροὶ τῆς ἐξουσίας, τῆς τάξεως μέχρις οὗ ἐπανακτῆσονται τὸ πολυφίλητον ἄρματωλίκι»⁶⁵.

65. Παρατίθεται καὶ μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Καζάζη, ὅπ. π. σ. 18. Πρὸβλ. γιὰ τὴν τουρκοκρατία, τὴν παρατήρηση τοῦ Φωτάκου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 32, ὅτι «οἱ κοτζαμπάσηδες εἶχον καὶ αὐτοὶ σύστημα, ἂν καὶ ἐδαιρειτο εἰς δύο, ἕκαστον τῶν ὁποίων παρηκολούθει καὶ ὑπηρετεῖ τὴν διαίρεσιν καὶ τὴν φατρίαν τῶν Τούρκων καὶ μὲ τὸ φρόνημα τούτων ἔτρεχεν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἕλληγες εἶχον πνεῦμα περισσότερο τῶν Τούρκων, καὶ ἐγνώριζον γράμματα, ἔνεκα τούτου ἐφαίνετο, ὅτι καὶ πολιτικῶς αὐτοὶ ἐδιοικούσαν, διότι αὐτοὶ ἐδίδαν συμβουλὰς καὶ σχέδια διὰ νὰ τὰ ἐφαρμόζουσιν οἱ Τούρκοι πρὸς τὸ συμφέρον των, καὶ διὰ νὰ καταβάλλουσιν τούς ἐναντίους των, δῆλα δὲ τὴν φατρίαν τῶν ἄλλων Τούρκων καὶ τῶν ἀκολουθούντων αὐτούς Ἑλλήνων. Ἐκάστη φατρία ἤθελε νὰ ἔχη τὴν ἐξουσίαν διὰ νὰ διοικῇ τὸν τόπον καὶ διὰ νὰ πλουτῇ κλπ.» (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Σταματόπουλο, ὅπ. π. σ. 131 ὑποσ. 24. Πρὸβλ. ἐπίσης *Christinidis*, ὅπ. π. σ. 33-34 .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1910 ΩΣ ΤΟ 1936

1. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πρώτων ταξικῶν κομμάτων στὴν Ἑλλάδα

Στις ἐκλογές τῆς 8ης Αὐγούστου 1910 τὰ «παλαιὰ» λεγόμενα κόμματα, δηλαδή τὰ συνασπισμένα κατάλοιπα τοῦ τρικουπικοῦ καὶ τοῦ δηλιγιαννικοῦ κόμματος «κατεψηφίσθησαν ἀμειλίχτως»¹, ἐνῶ οἱ συνδυασμοὶ τοῦ κυοφορούμενου κόμματος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου σημείωσαν πρωτοφανῆ ἐπιτυχία. Μὲ τίς ἐκλογές αὐτές, ἀλλὰ κυρίως μὲ τίς ἐκλογές τῆς 28ης Νοεμβρίου 1910 ἔκλεισε ὀριστικά ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων². Ὅπως ἐπιγραμματικά παρατηρεῖ ὁ Ἀσπρέας, ἀναφερόμενος στὶς ἐκλογές τῆς 8ης Αὐγούστου

1. Ἀσπρέας, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμ. Β', σ. 159. Βλ. καὶ Κ. Σβολόπουλου, Ἡ εἴσοδος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1909 ὡς τὸ 1912 σὲ «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», τόμ. ΙΔ', σ. 269.

2. «Ἡ ἔκβαση τῶν ἐκλογῶν τῆς 28ης Νοεμβρίου 1910 πάντως», παρατηρεῖ ὁ Κ. Σβολόπουλος, «ἀποδείχθηκε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς νέας πολιτικῆς φυσιογνωμίας τῆς χώρας. Ἡ ἐπικράτηση τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως προσέλαβε χαρακτηριστὴρα δημοψηφίσματος μὲ 307 βουλευτὲς σὲ σύνολο 362. Τὸ ἐκλογικὸ σῶμα καταδίκασε, τόσο τὰ παλαιὰ πολιτικὰ κόμματα, ὅσο καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνεξαρτήτων ὑποψηφίων. Τὸ ποσοστὸ τῆς ἀποχῆς δὲν ὑπερέβαλε παρά μόνο κατὰ 8% τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἐκλογῶν τῆς 8ης Αὐγούστου». ὅπ. π. σ. 274, 6λ. καὶ Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμ. 3ος, σ. 114 ἐπ.

1910, «Τό 'κόμμα' ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς μικροπολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι τῇ ἐννοίᾳ τῆς ὑπόπτου ἀλληλεγγύης τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καί τῶν ἀπορρήτων συνδυασμῶν καί τῶν ἔκλογικῶν κεφαλαίων», τῆς λαϊκῆς ἀγέλης, ἐπλήγη θανασίμως ἐν τῇ πρωτευούσῃ καί περισώθη κακῶς ἔχον διά τῶν ψήφων τῶν ἀγροτῶν καί τῆς ὑπαίθρου. Οἱ κομματικοί τυραννίσκοι, οἱ φεουδάρχει τῶν ἐπαρχιῶν, κατά τόν χαρακτηρισμόν τοῦ Χ. Τρικούπη, ἦντλησαν ἐκ τῶν ἐκλογῶν ἐκείνων σκληρά διδάγματα (...)»³. Τέλειωσε ἐπίσης καί ἡ «δημοκρατία τῶν προκρίτων», πού κυριάρχησε τόν 19ο αἰῶνα καί πού μαζί τῆς συνδέθηκαν ἀδιάσπαστα οἱ ἀπαρχές καί ἡ πρώτη ἐξέλιξη τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων⁴.

Ἡ νέα περίοδος στήν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀρχίζει μέ τίς πρώτες ἐκλογές μετά τό κίνημα τοῦ Γουδί τοῦ 1909 καί τελειώνει μέ τήν δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου 1936. Κατά τά χρόνια αὐτά πραγματοποιεῖται παρακμή τῆς ὀλιγαρχίας τῶν προκρίτων πού εἶχε ἐπικρατήσῃ τόν 19ο αἰῶνα καί ἡ ἀνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης⁵. Ἡ περίοδος αὕτη συνοδεύτηκε ἀπό πλούσια πολεμικά καί πολιτειακά γεγονότα, ὅπως οἱ συνεχεῖς πόλεμοι ἀπό τό 1912 ὡς τό 1922, μέ τίς γεωγραφικές, κοινωνικές καί ἄλλες μεταβολές πού ἐπέφεραν καί οἱ ἐναλλασσόμενες μεταβολές πολιτευμάτων πού ὀδήγησαν ἀπό τήν βασιλευόμενη δημοκρατία στήν πτώση τῆς μοναρχίας τῶν Γλυξβούργων καί τήν ἀβασίλευτη δημοκρατία καί ἀπό αὐτήν στήν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας καί στήν δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου 1936⁶.

Κατά τήν περίοδο αὕτη, σύμφωνα μέ τίς ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις τοῦ Δασκαλάκη, «μετά τήν τελευταίαν τεχνητὴν ἀκμήν τῆς κατά τά

3. Ἀσπρέας, ὅπ. π. σ. 159-160, βλ. ἐπίσης Δαφνῆ, Τά ἐλληνικά πολιτικά κόμματα, σ. 109, Ζέγγελη, Τό ἐν Ἑλλάδι κοινοβουλευτικόν δίκαιον, σ. 22, Dakin, The Unification of Greece, σ. 181 ἐπ.

4. Βλ. σχετικά παραπάνω.

5. Βλ. ἀντί ἄλλων Δασκαλάκη, Ἑλληνική Συνταγματική Ἱστορία, σ. 117 ἐπ. καί Daskalakis, Die Verfassungsentwicklung Griechenlands, JöR 24 (1937), σ. 318 ἐπ., Μάνεση, Συνταγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακά παραδόσεις, σ. 127. Ἀντίθετη ἀποψη ὑποστηρίζει ὁ Δαφνῆς, ὅπ. π. σ. 108 ἐπ., ὁ ὁποῖος φαίνεται νά θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀστική τάξη βρισκόταν στήν ἐξουσία ἀπό τόν 19ο αἰῶνα.

6. Γιά τήν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων βλ. πρόχειρα Μάνεση, ὅπ. π. σ. 216 ἐπ., 229 ἐπ.

ἔτη 1915-1916 ἡ ὀλιγαρχία ἐξηφανίσθη τελείως καί ἀπερροφήθη εἰς τὴν ἀστικήν τάξιν. Καί εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην κατέστησαν ἐμφανεῖς τάσεις διαφοροποιήσεως αἵτινες διήρσαν ταύτην εἰς δύο μεγάλα παρατάξεις»⁷. Ὡστόσο, δὲν μπορεῖ νά γίνηται λόγος «περὶ μεγάλης κεφαλαιοκρατίας, καθόσον παρά τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας ἐπικρατεῖ ὡς καί προηγουμένως ἡ γεωργία, ἣτις προσδίδει εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀναλλοιώτως σχεδόν τὸν χαρακτήρα ἀγροτικῆς χώρας»⁸. Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἐντείνει τὴν ἐνδοαστικὴν διαίρεση, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν συρροή ἑνός καί μισοῦ ἑκατομμυρίου προσφύγων, «οἵτινες οὐδέν ἄλλο κατεῖχον εἰ μὴ τὴν συνειδήσιν ὅτι ὑπῆρξαν ποτέ ἀστοί»⁹. Αὐτοί, συνεχίζει ὁ Δασκαλάκης, ὅπως καί μεγάλο μέρος μικροκαλλιεργητῶν καί ἓνα τμήμα τῆς ἐργατικῆς τάξης καί πολυάριθμοι ἀνεργοὶ ἐπιστήμονες ἀποτελοῦσαν «τάξιν προλεταρίων, ἐμψυχομένην, εἶναι ἀληθές, ὑπὸ ἀστικῆς συνειδήσεως. Μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς οἰκονομικῆς ἀδυναμίας τῆς, εἶχε αὕτη κοινὰ μετὰ τῆς ἀστικῆς τάξεως θρησκευτικά, ἔθνικα καί πνευματικά σύμβολα. Τείνουσα πρὸς νέαν κοινωνικὴν ἄνοδον προσῆγγιζεν ἡ «ἀστικὴ προλεταριακὴ τάξις» κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου τῆς Δευτέρας Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἐπὶ μᾶλλον πρὸς σοσιαλιστικὰς κατευθύνσεις. Οὐσιωδῶς ριζοσπαστικώτερον ἐκινούντο οἱ ὁπαδοὶ τοῦ κομμουνισμοῦ ὅστις ὑπὸ τὰς κρατούσας οἰκονομικὰς συνθήκας ἐδέχετο ἀρκούντως σημαντικὸν ἀριθμὸν ὁπαδῶν καί εὔρε τὴν πολιτικὴν ἐκπροσώπησίν του εἰς τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα (...). Χαρακτηριστικὴ εἶναι τέλος ἡ ἐκτεταμένη ἀνάμιξις τῆς 'τάξεως' τῶν ἀξιωματικῶν εἰς τὴν πολιτικὴν»¹⁰.

Ἡ κοινωνικὴ καί πολιτικὴ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης συνοδεύτηκε ἀπὸ οὐσιώδεις μεταρρυθμίσεις πού διασφαλίστηκαν μέ συνταγματικὰς καί ἄλλες νομικὰς ἐγγυήσεις, ἧδη μέσα στὰ πρῶτα δύο χρόνια τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Κοινὸς τους παρονομαστὴς ἦταν ἡ

7. Δασκαλάκης, ὅπ. π. σ. 117-118, (ὑπογράμμισή δική μου).

8. Δασκαλάκης, ὅπ. π. σ. 118, (ὑπογράμμισή δική μου).

9. Δασκαλάκης, ὅπ. π. σ. 118.

10. Δασκαλάκης, ὅπ. π. σ. 118-119. Βλ. ἀναλυτικότερα, Ἄλ. Ρήγγου, Πολιτικὴς ἐκφράσεις στῆ Β' Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, σέ Κοινωνικὰ καί πολιτικὰ δυνάμεις στῆ σύγχρονη Ἑλλάδα, σ. 175 ἐπ. Βλ. καί Θ. Διαμαντόπουλου, Ταξικὰ κόμματα καί κινήματα ἀμφισβήτησεως στῆν Ἑλλάδα, περιοδικὸ «Οἰκονομία καί κοινωνία», τεύχ. 13, 1980, σ. 21 ἐπ. Γιά τὸ ρόλο τοῦ στρατοῦ ἐκείνη τὴν περίοδο καί εἰδικότερα κατὰ τὸ κίνημα τοῦ Γουδί. Βλ. G. Manousakis, *Whoin Hellas?* ἰδίως σ. 27 ἐπ. καί Christinidis, *Demokratie und Monarchie in Griechenland 1909/1922*, σ. 42 ἐπ.

«ἐπιβολή τῆς ἀρχῆς τῆς νομιμότητας, τῆς ἀσφάλειας δικαίου καί τῆς ἀσφάλειας τῶν συναλλαγῶν, σέ μιά κοινωνία, ὅπου ποικίλες πρακτικές, τόσο στήν πολιτική πράξη ὅσο καί στό πεδίο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, νόθευαν τό πνεῦμα ἄν ὄχι τό ἴδιο τό γράμμα τῶν σχετικῶν συνταγματικῶν καί νομοθετικῶν ρυθμίσεων (...). Ἡ ἐξέλιξη αὐτή (...) ἐξέφραζε τήν ἄνοδο τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου πού ἀξίωνε τήν δημιουργία θεσμικῶν προϋποθέσεων μιᾶς ἀκώλυτης δραστηριότητας, ὑπό τή σκέπη τοῦ νόμου καί μόνο τοῦ νόμου»¹¹. Ἄλλωστε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἄλ. Σβώλος¹², «χαρακτηριστική γραμμή τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ 1911 εἶναι ἡ τάσις πρὸς ὀργάνωσιν καί ἐμπέδωσιν τοῦ Ἐκράτους Δικαίου καί γενικῶς τοῦ στοιχείου τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἰς τό δημοκρατικόν πολίτευμα». Ἐνα σημαντικό τμήμα τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου πού ἐπετέλεσαν οἱ πρῶτες κυβερνήσεις τῶν Φιλελευθέρων ἦταν «ἡ δημοτική μεταρρυθμίσις, ἡ ὁποία πρόκειται νά ἐξυγιάνῃ ὀριστικῶς καί ἐντελῶς τό πολιτικόν ἔδαφος»¹³. Περιεχόμενό της, οὐσιαστικά, εἶναι ἡ πραγματοποίηση τῶν μεταρρυθμίσεων πού εἶχε ἐπιχειρήσει, χωρίς ἀποτέλεσμα, ὁ Χαρ. Τρικούπης¹⁴. Ἐτσι, μεταξύ ἄλλων, κατοχυρώθηκε συνταγματικά ἡ μονιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καί τέθηκαν δικαστικές ἐγγυήσεις ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀπόλυση, μετάθεση καί πειθαρχική τους δίωξη¹⁵. Ἀπλουστεύθηκε, ἀκριβέστερα: ἄλλαξε ὁ τρόπος ἐκλογῆς βουλευτῶν μέ τήν κατάργηση τῶν σφαιριδίων, πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τελευταία φορά στίς ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920 καί τήν ἐπανεισαγωγή, τοῦ 1926 τῶν ψηφοδελτίων, πού εἶχαν καταργηθεῖ μέ τό ἄρθρο 66 τοῦ Συντάγματος 1864, ἐξασφαλίστηκε σέ μεγάλο βαθμό τό ἀπόρρητο τῆς ψήφου, θεσπίστηκαν εὐρείες ἐκλογικές περιφέρειες καί ἡ ἐξέλεξη τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων ἀφαιρέθηκε ἀπό τή βουλή γιά νά ἀνατεθεῖ σέ δικαστήριον¹⁶.

11. Ν. Ἀλιβιζάτου, Εἰσαγωγή στήν ἐλληνική συνταγματική ἱστορία. Σημειώσεις πανεπιστημιακῶν παραδόσεων, σ. 107-108, πρβλ. καί Μαρκεζίνη, ὅπ. π. σ. 119. Ἐναλυτικότερη παρουσίαση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ προγράμματος τῶν Φιλελευθέρων γιά τήν δεκαετία 1910-1920, βλ. σέ Christinidis, ὅπ. π. σ. 52 ἐπ.

12. Ἄλ. Σβώλου, Συνταγματικόν Δίκαιον, Α', σ. 66, ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Τό νέον Σύνταγμα καί αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος, σ. 380 ἐπ.

13. Κατά τή διατύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Παρατίθεται ἀπό Σβολόπουλο, ὅπ. π. σ. 276.

14. Βλ. παραπάνω.

15. Πρβλ. ἄρθρ. 102 § 2 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1927.

16. Γιά τά μέτρα αὐτά, βλ. πρόχειρα Δασκαλάκη, ὅπ. π. σ. 88.

Τά μέτρα αυτά αποτέλεσαν έναν πρόσθετο παράγοντα πού συνέτεινε στη δημιουργία κλίματος πού εύνοούσε τήν διαμόρφωση και τήν ανάπτυξη ενός διαφορετικού τύπου κομμάτων από εκείνον πού επικράτησε κατά τήν προηγούμενη περίοδο.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος διείδε τήν ανάγκη νά σχηματιστοῦν νέου τύπου κόμματα, πού νά μήν περιστρέφονται γύρω από τά προσωπικά συμφέροντα τών ψηφοφόρων και τών κομματαρχών και τών πολιτευομένων, αλλά νά συνεχονται από συγκεκριμένες πολιτικές αρχές και πρόγραμμα, στην ὑλοποίηση τών όποιων και θά αφιερώνουν τίς δραστηριότητές τους. Ἡδῆ στόν θεμελιώδη προγραμματικό λόγο πού ἐξεφώνησε στίς 5 Σεπτεμβρίου 1910 σέ μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση στήν Ἀθήνα, ο Βενιζέλος διατράνωσε τή θέλησή του νά προχωρήσει στήν ἴδρυση ενός τέτοιου κόμματος: « Ἀναγνωρίζω τήν ανάγκη τῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ και τῆς χειραφετήσεως αὐτοῦ ἀπό τοῦ προσωπικοῦ κομματισμοῦ, θά ἐργασθῶ μετ' ἐκείνων πρός τούς όποιους ἡ ἐξέλιξις τών ἐργασιῶν τῆς Βουλῆς ἤθελεν ἀποδείξει ὅτι συμπίπτουν αἱ ἰδέαι μου, διά τήν ὀργάνωσιν πολιτικοῦ συλλόγου, διακλαδούμενου καθ' ὅλον τό κράτος, και μέλλοντος νά ἀποτελέσει τήν ὀργάνωσιν τοῦ νέου πολιτικοῦ κόμματος τῆς ἀνορθώσεως, τοῦ όποιου τήν συγκρότησιν ἀναμένει ὁ λαός. Μετά τών ὁμοφρόνων τούτων θά ἀσχοληθῶ ἐν καιρῷ εἰς τήν διατύπωσιν τοῦ κυβερνητικοῦ προγράμματος τοῦ νέου τούτου κόμματος, τό όποῖον πρόγραμμα μετὰ τών πολιτικῶν ἀρχῶν, τάς όποίας ἐξήγγειλα Ἰμῖν, θέλει ἀποτελέσει τόν δεσμόν ὁ όποῖος θά συνέχη τά μέλη τοῦ νέου τούτου κόμματος»¹⁷. Στό νεοπαγές κόμμα δόθηκε ἡ ἐπωνυμία «Κόμμα τών Φιλελευθέρων».

Τό κόμμα αὐτό, προχώρησε στήν ἀνάπτυξη εἶδους τοπικῶν ὀργανώσεων «ὑπό μορφήν Λεσχῶν κατά μίμησιν τών ἀγγλικῶν κομμάτων, Συντηρητικοῦ και Φιλελευθέρου. Αἱ Λέσχαι αὐταί θά παίζουσι σημαντικόν κομματικόν ρόλον και θά βοηθήσουσι εἰς τήν διάπλασιν στελεχῶν. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ Ἑλ. Βενιζέλος δέν ἠγνόει τάς ὑποδείξεις των, ἐν τούτοις τό κόμμα τών Φιλελευθέρων δέν ἔγινεν κόμμα μαζῶν ἀλλά παρέμεινεν και

17. Ὑπογραμμίσεις δικές μου. Τό ἀπόσπασμα τῆς ὁμιλίας παρατίθεται ἀπό τόν Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 112. Τό ἴδιο ἀπόσπασμα βλ. και σέ Δ. Πετρακάχο, Κοινοβουλευτική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 7ος, σ. 282. Πρβλ. Σβολόπουλο, ὅπ. π. σ. 274, Christinidis, ὅπ. π. σ. 55.

αυτό κόμμα στελεχών»¹⁸. Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι τό κόμμα τών Φιλελευθέρων υπήρξε ὁ πρῶτος βιώσιμος — καί μάλιστα μακρόβιος¹⁹ — ἑλληνικός κομματικός σχηματισμός πού στηρίχθηκε σέ συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα καί ἀνάπτυξε κάποια ὀργανωμένη πολιτική καί κομματική δραστηριότητα καί σέ μή προεκλογικές περιόδους²⁰.

Ὁ δρόμος τῆς ὀργάνωσης καί λειτουργίας πού ἐγκαινίασε τό κόμμα τών Φιλελευθέρων δέν ἀποτέλεσε γενικό πρότυπο γιά τά ὑπόλοιπα κόμματα, ἐπέδρασε, ὅμως, στή διαμόρφωση καί στήν ἀνάπτυξή τους, ἔτσι ὥστε νά μποροῦν νά ἐπισημανθοῦν ὀρισμένα γενικότερα χαρακτηριστικά τους.

Τά κόμματα ἄρχισαν νά ἀποκρυσταλλώνουν σταθερότερες ἰδεολογικές καί πολιτικές ἐπιλογές σέ θέματα ὅπως ἡ ἐξωτερική πολιτική, ἡ ἀγροτική ἢ ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση κοκ. καί νά ἐντάσσονται μέσα σέ ἓνα ἀπό τά δύο μείζονα ἰδεολογικά καί πολιτικά ρεύματα, τό λεγόμενο «βενιζελικό» καί τό λεγόμενο «ἀντιβενιζελικό», πού σφράγισαν τήν περίοδο 1910-1936²¹. Παράλληλα σταθεροποιήθηκε ἡ ἐπιρροή τών δύο κυρίων παρατάξεων — πού πυρήνες τους ἦταν τά μεγάλα κόμματα τών Φιλελευθέρων καί τών Λαϊκῶν κατά γεωγραφικά διαμερίσματα. «Μέχρι τοῦ 1915 ὁ βενιζελισμός ἐκυριάρχει εἰς τήν Παλαιάν Ἑλλάδα, ἀπό τοῦ 1926 ἡ δύναμις του στηρίζεται εἰς τās ψήφους τῆς Νέας Ἑλλάδος καί τών περιφερειῶν ὅπου ἐγκατεστάθησαν οἱ πρόσφυγες, χάρις εἰς τούς ὁποίους δέν παρέμεινεν εἰς διαρκῆ μειοψηφίαν»²².

18. Δαφνῆς, ὅπ. π. σ. 121. Γιά τήν ὀργάνωση τοῦ κόμματος τών Φιλελευθέρων, βλ. τήν ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση τοῦ *Christinidis*, ὅπ. π. σ. 56.

19. Τό κόμμα τών Φιλελευθέρων πρωταγωνίστησε στίς πολιτικές ἐξελίξεις ἀπό τήν ἴδρυσή του ὡς τό 1936. Γιά τελευταία φορά κόμμα μέ τόν τίτλο «κόμμα τών Φιλελευθέρων» καί μέ στελέχη πού προέρχονταν ἀπό τό κόμμα τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου συμμετέσχε στίς ἐκλογές τῆς 11ης Μαΐου 1958. Βλ. ἐπίσης Δρόσο, Τά πολιτικά κόμματα στήν Ἑλλάδα, σέ Ἑλλάδα: Ἱστορία καί Πολιτισμός, τόμ. 7ος, Ἡ πολιτική, σ. 198 ἐπ.

20. Πρβλ. Δαφνῆ, ἐπ. π. σ. 121.

21. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δασκαλάκης, ὅπ. π. σ. 92 «κατά τήν περίοδον τοῦ ἀναθεωρηθέντος Συντάγματος ὁ κομματικός ἀγών ἤρχισε διά πρώτην φοράν νά προσλαμβάνη ἰδεολογικόν χαρακτήρα. Ἐπίκεντρον τῆς διενέξεως ἦτο κατ' ἀρχάς ἡ ἐξωτερική πολιτική, βραδύτερον ἡ ἀντίθεσις μεταξύ δημοκρατικῶν καί αὐταρχικῶν ἀρχῶν». Πρβλ. Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 128. Βλ. ἐπίσης *K. Legg, Politics in Modern Greece*, σ. 128.

22. Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 113.

Στό μεταξύ παρατηρήθηκε μία μείωση του άλλοτε βαρύνοντα ειδικού ρόλου των πλεγμάτων προστασίας πελατείας στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Οι προστατειακές σχέσεις δέν εξαλείφθηκαν· τά προστατειακά πλέγματα όμως έπαψαν νά αποτελούν τήν σπονδυλική στήλη γύρω από τήν όποία άρθρωνόταν ολόκληρο τό κόμμα. Οι μεταρρυθμίσεις, άλλωστε, πού πραγματοποιήσε ό Βενιζέλος απέκοψαν βασικούς ίστους των προστατειακών πλεγμάτων, όπως τήν άμεση προσωπική εξάρτηση των ψηφοφόρων από τό κόμμα πού έγκαθίστατο στους κρατικούς θεσμούς και αντίστροφα τήν άμεση εξάρτηση του βουλευτή από στενούς κύκλους ψηφοφόρων μικρών εκλογικών περιφερειών. Οι ψηφοφόροι, διαιρεμένοι ή ένωμένοι είτε από συλλογικά συμφέροντα, όπως οι πρόσφυγες, είτε από γενικότερες πολιτικές ή ιδεολογικές επιλογές, λάβαιναν υπόψη, πριν ψηφίσουν, τά πολιτικά προγράμματα και τίς εξαγγελίες των κομμάτων σε μείζονα κοινωνικά ζητήματα, μέ τήν τάση νά δοϋν τήν ικανοποίηση των ατομικών συμφερόντων τους και στην προοπτική τής εφαρμογής ενός πολιτικού προγράμματος και όχι αποκλειστικά και μόνον στην αντιπαροχή πού θά τους προσέφερε μία νικήτρια φατρία εναντι τής ψήφου τους²³.

Συνέπεια τής μείωσης του ρόλου των σχέσεων προστασίας — πελατείας ήταν και ή αποδυνάμωση των τοπικών «κομματαρχών». Η δύναμη και ή τοπική τους έπιρροή δέν εξαλείφθηκαν· υποχώρησαν όμως, ιδιαίτερα μπροστά στό κύρος κομματικών ήγετων όπως ό Βενιζέλος ή παραταξιακών ήγετων όπως, ιδίως κατά τήν διάρκεια τής βασιλείας του, ό Κωνσταντίνος²⁴.

Τά κόμματα ώστόσο έμειναν κόμματα στελεχών²⁵. Τήν πολιτική

23. Πρβλ. *K. Legg*, όπ. π. σ. 128, κατά τόν όποίο «between the World Wars, gradual social mobilisation loosened traditional clientage ties to some extent, and many Greeks were left without patrons. These people, together with the newly arrived refugees, could enter the more modern types of political organisation. The activities of the Communist organisations in Greece began at this time. More important, the major political groups began to exhibit a certain dualism».

24. *Ό Γ. Μαυρογορδάτος*, Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Έλλάδα: Παραδείγματα από τό Μεσοπόλεμο σε Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Έλλάδα , σ. 172, μιλά για «άμέτρητους συμβιβασμούς» του «Βενιζελισμού» μέ τά «τζάκια».

25. Μέ εξαίρεση τό μικρό, αλλά όχι άσήμαντο Κομμουνιστικό Κόμμα Έλλάδας

τους χάρασαν οι αρχηγοί τους και οι ήγητικοί πυρήνες γύρω από αυτούς. Οί σταθερότερες ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές που υιοθετούσαν τα κόμματα διέγραψαν κάποιες γενικότερες κατευθύνσεις της δραστηριότητάς τους. Τό αποφασιστικό όμως πολιτικό βάρος, ιδίως των αρχηγών τους, που διερμήνευαν «αύθεντικά» τις αρχές του κόμματος, επιφυλάσσοντας για τον έαυτό τους και μόνο τό δικαίωμα για τήν τελική λήψη όλων των αποφάσεων που αφορούσαν τήν πολιτική δραστηριότητα των κομμάτων²⁶, εμπόδισε τά κόμματα αυτά νά εξελιχθούν σέ συλλογικούς οργανισμούς μέ διαδικασίες που, τουλάχιστον, νά εξασφαλίζουν κάποια τυπική και αποφασιστική συμμετοχή μελών στην διαμόρφωση των πολιτικών κατευθύνσεων του κόμματός τους: τά κόμματα είχαν αρχηγούς, ιδεολογικές και πολιτικές αρχές, στελέχη και όρισμένες οργανωτικές δομές, όχι όμως και μέλη.

Ἐξαίρεση αποτέλεσε τό Κομμουνιστικό Κόμμα που προέκυψε τό 1920, μετά τήν ἴδρυση τῆς Γ' Διεθνούς, ως εξέλιξη του Σοσιαλιστικού Ἐργατικού Κόμματος Ἑλλάδος. Παρά τήν σχετικά μικρή ἐκλογική του ἐπιρροή²⁷, τό κόμμα αυτό ὑπῆρξε τό πρώτο ἑλληνικό κόμμα που ἐκτός

(ΚΚΕ). («Πολύ σημαντικό μήνυμα» χαρακτηρίζει ὁ Δαφνῆς, ὅπ. π. σ. 139 τό ἐκλογικό ἀποτέλεσμα (4,38%) που ἔφερε τό ΚΚΕ στίς ἐκλογές τῆς 7ης Νοεμβρίου 1926).

26. Εἶναι χαρακτηριστικός ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο, ἤδη σέ λόγο του στίς 26 Νοεμβρίου 1910, διασφάλισε τά δικαιώματά του ὡς ἀρχηγού κόμματος ὁ ἴδιος ὁ Ἐλ. Βενιζέλος: Οἱ ἐκλογικοί συνδυασμοί, παραδέχεται, πρέπει νά ἔχουν κοινό πρόγραμμα (ἐνώ εἶναι «κατακριτέοι» και «ἀθέμιτοι» ἂν περιέχουν μόνον ἀνθρώπους που συνεισφέρουν «τά ἐκλογικά λεγόμενα κεφάλαιά των»), ὁ ἴδιος προσφεύγει «εἰς τάς πολλαπλᾶς ὁργανώσεις αἰτινες εἰς τάς ἐκλογάς τῆς 8ης Αὐγούστου [1910] ἐπρωτοστάτησαν εἰς τήν ὑπόδειξιν τῶν ὑποψηφίων» και ζητᾶ νά του δώσουν κατάλογο ὑποψηφίων, ἐπιφυλάσσει ὅμως στόν ἑαυτό του και μόνον τό δικαίωμα νά διαμορφώσει τελικά, τούς ἐκλογικούς συνδυασμούς. Βλ. σχετικά Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 119. Κατά τόν ἴδιο τρόπο εἶχε ἐπιφυλάξει και γιά τόν ἑαυτό του τό ἀποκλειστικό δικαίωμα νά διαμορφώσει και νά ἐξαγγείλει τίς ἀρχές πάνω στίς ὁποῖες θά συνέπηζαν κόμμα ὅσοι βουλευτές συμφωνούσαν και οἱ ὁποῖες θά ἀποτελοῦσαν τήν βάση του προγράμματος του κόμματός του. Πρβλ. Δαφνῆ, ὅπ. π. σ. 114, βλ. ἐπίσης παραπάνω.

27. Τό ΚΚΕ πέτυχε, ἀπό τήν ἴδρυσή του ὡς τό 1936, νά λάβει μέχρι 9,59% τῶν ψήφων στίς 9 Ἰουνίου 1935 (χωρίς ὅμως νά ἐκλέξει ὅστε ἕναν βουλευτή λόγω του πλειοψηφικοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος) και νά ἐκλέξει μέχρι 15 βουλευτές, στίς 26 Ἰανουαρίου 1936 (μέ 5,76% τῶν ψήφων). Ἐπесе ὅμως, στίς ἐκλογές τῆς 19ης Αὐγούστου 1928, στό 1,41% τῶν ψήφων.

από ιδεολογικές και πολιτικές αρχές εισήγαγε και την έννοια του μέλους. Τό Κομμουνιστικό Κόμμα στηρίχτηκε σέ καταστατικό πού περιείχε συγκεκριμένους κανόνες έσωκομματικής λειτουργίας πού έπεφύλασαν δικαώματα και έπέβαλλαν ύποχρεώσεις στά μέλη του. Έτσι, τό Κομμουνιστικό Κόμμα υπήρξε τό πρώτο έλληνικό κόμμα πού δέν περιόρισε τήν δραστηριότητά του στήν προσέλκυση ψηφοφόρων, αλλά έπεδίωξε νά συσπειρώσει λαϊκές μάζες στήν προσπάθεια νά πραγματοποιήσει τούς πολιτικούς του στόχους²⁸.

28. Για τό ΚΚΕ κατά τήν περίοδο από τήν ίδρυσή του ως τήν έκκρηξη του έλληνοϊταλικού πολέμου, τό 1941, βλ. αντί άλλων αναλυτικά Άγγ. Έλεφάντη, 'Η έπαγγελία τής αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και άστισμός στόν μεσοπόλεμο, ιδιαίτερα σ. 21-148, 221-309 και τήν πλούσια σχετική βιβλιογραφία, σ. 406-412.

2. Οί πρώτες νομικές ρυθμίσεις μέ αντικείμενο τό πολιτικό κόμμα

Ἡ ἐξέλιξη αὐτή τῶν κομμάτων βρῆκε νομική ἀντανάκλαση καί στό ὅτι τό πολιτικό κόμμα ἄρχισε, γιά πρώτη φορά²⁹ νά ἀποτελεῖ ἀντικείμενο νομικῶν ρυθμίσεων.

Ἦδη ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς τοῦ Ἰουνίου 1911 προέβλεπε ἐκλογή τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν, ἔτσι ὥστε νά ἐκπροσωποῦνται σ' αὐτές καί οἱ βουλευτές τῆς ἀντιπολίτευσης καί ἐπέτρεπε σέ κάθε πολιτική μερίδα τῆς ἀντιπολίτευσης νά χορηγεῖ σέ προσωπικό τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἀδεία εἰσόδου στήν αἴθουσα συνεδριάσεων³⁰. Γιά πρώτη φορά στήν ἐλληνική νομοθεσία ὁ ὅρος «πολιτικά κόμματα» περιέχεται στό ἄρθρ. 30 τοῦ ν. 1075/1917³¹. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο αὐτό, τά κόμματα μποροῦν, μέ δήλωση τῶν ἀρχηγῶν τους πού ὑποβάλλεται σέ δικαστική ἀρχή, νά

29. Παλαιότερα, μόνον ἔμμεσα ἀποτελοῦσε τό κόμμα ἀντικείμενο νομικῶν ρυθμίσεων. Αὐτό συνέβαινε ὅταν οἱ κανονισμοί τῶν βουλῶν προέβλεπαν ἐκλογή τοῦ προεδρίου τῆς βουλῆς μέ τρόπο πού νά ἐπιτρέπει καί στή μειοψηφία νά ἀναδεικνύει ἐκπροσώπους τῆς.

30. Ἄρθρ. 9 καί 25 § 4 τοῦ Κανονισμοῦ τῆς Βουλῆς τοῦ Ἰουνίου 1911. Ἀναφέρονται σέ *Synolos, Les rapports entre l' Etat et les partis politiques d' après le droit public grec*, σέ *Mélanges Paul Négulesco*, σ. 713.

31. Ὁ νόμος αὐτός, ὅπως καί σειρά ἐκλογικῶν νόμων πού εἶχαν τεθεῖ σέ ἰσχύ ἀπό τό 1877, καταργήθηκε μέ τό ἄρθρ. 158 τοῦ ν. 3824 τῆς 24/25ης Ἰανουαρίου 1929 ὁ ὁποῖος, μαζί μέ ἄλλους ἐκλογικούς νόμους τῆς περιόδου 1929-1934, τροποποιήθηκε καί κωδικοποιήθηκε μέ τό ν.δ. τῆς 10/12ης Ἰανουαρίου στό ἐνιαῖο κείμενο τοῦ ν. 6396/1935. Βλ. τό κείμενο τοῦ νόμου αὐτοῦ σέ Ἀ. Μαλαγαρδῆ, Γενική κωδικοποίησις, ΙΔ' (1927-1930), σ. 532 ἐπ.

διασφαλίζουν την αποκλειστική χρήση του εκλογικού τους έμβλήματος³².

Οί μετέπειτα εκλογικοί νόμοι περιείχαν αναλυτικές διατάξεις πού ρύθμιζαν τά τής συμμετοχής τών κομμάτων στην εκλογική διαδικασία. Άντίστοιχες διατάξεις όσον άφορά τήν κοινοβουλευτική διαδικασία περιέχονταν στους Κανονισμούς τών Βουλών³³.

Τέλος, σύμφωνα μέ τό άρθρο 55 Συντάγματος τού 1927, οί ειδικές κοινοβουλευτικές έπιτροπές για τήν εξέταση και έπεξεργασία τών προτάσεων νόμων και τών αναφορών πού ύποβάλλονται στή βουλή (άρθρο 55 § 1), όπως και οί εξέταστικές έπιτροπές πού συγκροτούνται όταν τό θελήσει ή βουλή ή τό ζητήσει τό ένα τρίτο τού συνολικού άριθμού τών βουλευτών (άρθρ. 55 § 2), συντίθενται κατά αναλογία τής δύναμης τών κομμάτων.

Τό άρθρο 55 τού Συντάγματος 1927 περιέχει κανόνα κοινοβουλευτικού δικαίου χωρίς νά περιλαμβάνει τά στοιχεία τής νομικής έννοιας τού κόμματος. Όστόσο, μέ τό άρθρο αυτό, τό κόμμα ανάγεται σέ όργανικό στοιχείο τού πολιτεύματος: ή διάταξη αυτή, κατοχυρώνοντας τό δικαίωμα τών κομμάτων νά συμμετέχουν, κατ' αναλογία τής δύναμής τους, στή σύνθεση τών κοινοβουλευτικών έπιτροπών πού προβλέπει, κατοχυρώνει ταυτόχρονα και τήν ίδια τήν ύπαρξη και λειτουργία κομμάτων και τή συμμετοχή τους στις εκλογές, μέ τήν όποία και μόνο μπορούν νά εκπροσωπηθούν στή βουλή, έτσι ώστε νά μπορέσουν νά ασκήσουν τά δικαιώματα πού τούς διασφαλίζει *expressis verbis* τό άρθρ. 55 τού Συντάγματος τού 1927³⁴.

32. Βλ. *Svolos*, όπ. π. σ. 713, *Ήλ. Κυριακοπούλου*, *Έλληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τόμ. 1ος, τεύχ. 1ον, σ. 205.

33. Βλ. σχετικά *Svolos*, όπ. π. σ. 715 έπ., *Κυριακοπούλου*, όπ. π. σ. 205 έπ. Πρβλ. άρθρ. 58, 60 § 2, 62-65 ν. 6396/1935 σέ *Μαλαγαρδή*, όπ. π. σ. 545 έπ., άρθρ. 6 τού ν. 3355 τής 8-10ης Ίουλίου 1925 «περί άνασυντάξεως τών εκλογικών καταλόγων» σέ *Μαλαγαρδή*, όπ. π. σ. 583.

34. Για τό άρθρ. 55 τού Συντάγματος τού 1927 βλ. αντί άλλων *Ήλ. Κυριακοπούλου*, όπ. π. σ. 207, *Svolos*, όπ. π. σ. 714. Οί έπιτροπές τού άρθρ. 55 § 1 τού Συντάγματος τού 1927 πού συγκροτεί και ή βουλή και ή γερουσία (βλ. άρθρ. 66 § 1 τού ίδιου Συντάγματος), συνιστώνται «κατ' αναλογίαν τών κομμάτων», ενώ οί έπιτροπές τής δεύτερης παραγράφου τού ίδιου άρθρου, πού συγκροτεί μόνο ή βουλή, «κατ' ανα-

Παράλληλα όμως μέ την συνταγματική κατοχύρωση των κομμάτων και την θέσπιση διατάξεων πού ρυθμίζουν την εκλογική και κοινοβουλευτική δράση τους, εμφανίζονται και νόμοι πού εμποδίζουν την δραστηριότητα όρισμένων κομμάτων, και ειδικότερα του Κομμουνιστικού Κόμματος, παρά τό γεγονός ότι κατά την εποχή τής ψήφισής τους τό κόμμα αυτό είχε πολύ ισχνή δύναμη και έπιρροή³⁵. «Μέ την 'αντικομμουνιστική' νομοθεσία και τον χαρακτηρισμό 'κάθε προοδευτικής σκέψης σάν κομμουνιστικής, κάθε μεταρρυθμιστικής απόπειρας σάν ανατρεπτικής'», παρατηρεί ό Μάνεσης, «ή ελληνική άρχουσα τάξη δέν έπέδιωκε τόσο νά αποτρέψει αυτόν τον αντικειμενικά άνύπαρκτο κίνδυνο, όσο νά αποκρούσει τίς καθημερινές πιστικές διεκδικήσεις των πενομένων λαϊκών τάξεων (...). Τά μέτρα καταστολής πού θεσπίστηκαν άποσκοπούσαν πάντως και στην προάσπιση τής πολιτικής ήγεμονίας τής κυρίαρχης τάξης, απέβλεπαν δηλαδή και στό νά ανακόψουν την πολιτική χειραφέτηση των λαϊκών μαζών (...)³⁶.

Ό κυριότερος³⁷ από αυτούς τούς νόμους είναι ό ν. 4229 τής 24/25 Ίουλίου 1929 «περί των μέτρων άσφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», «πασίγνωστος καταστάς υπό τό όνομα 'ιδιώνυμον'³⁸. Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 1 § 1 έδ. α' του ν. 4229/1929 τιμωρείται μέ φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών και έκτοπισμό από ένα μήνα έως δύο χρόνια «όστις επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών έχουσών ως έκδηλον σκοπόν την διά βιαιών μέσων άνατροπήν του

λογίαν τής δυνάμεως των κομμάτων». Ό *Svolos*, όπ. π. σ. 714, δέχεται ότι πρόκειται για «même mode de recrutement».

35. Βλ. παραπάνω.

36. Άρ. Μάνεσης, Άσφάλεια του κράτους και άνασφάλεια δικαίου. Πρόλογος στό βιβλίο του Ρούσου Σ. Κούνδουρου: Άσφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974, ήδη σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη σ. 577-578.

37. Για άλλους παραπλήσιους νόμους πριν και μετά από τό ν. 4229/1929, βλ. Ρ. Κούνδουρου, Άσφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974, σ. 103 έπ., Κ. Βασιλείου, Ά διοικητική έκτόπιση στην Ελλάδα σ. (1871-1974), σ. 19 έπ. Πρβλ. Άν. Τάχου, Θεμελιώδεις ύποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, σ. 140-141.

38. Ί. Ζησιάδου, Τό ποινικό δίκαιον ως όπλον καταπολεμήσεως του μολοσεβισμού, σ. 48.

κρατούντος κοινωνικού συστήματος, ή τήν απόσπασιν μέρους εκ του όλου τής Ἐπικρατείας ἢ ἐνεργεῖ ὑπέρ τής ἐφαρμογῆς αὐτῶν προσηλυτισμών»³⁹. Παραπέρα, ὁ νόμος αὐτός περιέχει εἰδικές ἐπιβαρυντικές περιπτώσεις ἂν τό ἀδίκημα αὐτό τελεσθεῖ σέ δημόσιο χῶρο μέ τήν παρουσία πολλῶν, ἢ μέ τόν τύπο, ἢ ἂν ὁ προσηλυτισμός γίνεται ἔναντι χρημάτων ἢ ἀπευθύνεται πρός ἀνηλίκους, στρατιωτικούς ἢ δημοσίους ὑπαλλήλους (ἄρθρ. 1 § 2 ν. 4229/1929). Ὁ ἴδιος νόμος ἀπαγορεύει τίς συναθροίσεις προσώπων πού διέπονται ἀπό τίς ιδέες τοῦ ἄρθρ. 1 § 1 ἐδ. α' ἢ ἐπιδιώκουν τήν ἐφαρμογή τους (ἄρθρ. 3), ἀπαγορεύει τήν σύσταση σωματείων ἢ ἐνώσεων οἰασδήποτε μορφῆς⁴⁰ πού ἐπιδιώκουν τίς ιδέες αὐτές (ἄρθρ. 4), προβλέπει τήν ἐκπτώση ἀπό τήν ὑπηρεσία τους τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, στρατιωτικῶν καί μελῶν τοῦ σώματος τής Ἀστυνομίας Πόλεων, ἐφόσον καταδικάστηκαν γιά κάποιο ἀπό τά ἐγκλήματα πού ἰδρύει (ἄρθρ. 5), καί θεσπίζει δυσμενεῖς δικονομικές διατάξεις γιά ὅσους κατηγοροῦνται γιά παράβασή του (ἄρθρ. 7-8). Ἀκόμη, τό ἄρθρ. 6 τοῦ ν. 4229/1929 ἀπειλεῖ μέ ὀριστική ἀπόλυση τούς ἐκπαιδευτικούς πού προπαγανδίζουν «κομμουνιστικές ἀρχάς» καί τούς στρατιωτικούς καί μέλη σώματος τής Ἀστυνομίας Πόλεων πού διαδίδουν «ἀρχάς ἀνατρεπτικάς τοῦ κρατούντος κοινωνικοῦ καθεστώτος» καί ἂν ἀκόμη δέν ἔχουν ὑποπέσει σέ ἀξιοποίητη πράξη σύμφωνα μέ τόν νόμο αὐτό⁴¹.

39. Στή διάταξη αὕτη ἐπιφυλάχθηκε λαμπρό μέλλον: Μέ ὀρισμένες παραλλαγές ἢ αὐτούσια, ἡ διατύπωση πού περιγράφει τό ἐγκλημα πού ἰδρύει τό ἄρθρ. 1 § 1 ἐδ. α' τοῦ ν. 4229/1929, περιλήφθηκε στό ἄρθρ. 1 § 1 ἐδ. α' τοῦ δικτατορικοῦ ἀ.ν. 1075 τῆς 9/11ης Φεβρουαρίου 1938 «Περί μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καί προστασία τῶν πολιτῶν», (βλ. Σιφναίου, Πανδέχται, τόμ. ΙΓ', σ. 144), ἀπό ἐκεῖ μετεπήδησε στά ἄρθρ. 1 § 1 ἐδ. β' καί 2 § 1 ἐδ. α' τοῦ ἀ.ν. 509/1947, ὅπως τροποποιήθηκε ἀπό τά ΜΗ'/1948, καί ΞΑ'/1948, ψηφίσματα γιά νά παραδοθεῖ στά ἄρθρ. 14 § 4 ἐδ. γ' στοιχ. 2, 19 § 2 ἐδ. α', 58 § 5, 61 § 2 ἐδ. στ' τοῦ δικτατορικοῦ «Συντάγματος» 1968/1973 καθώς καί σέ ἄλλες δικτατορικές διατάξεις, ὅπως π.χ. τά ἄρθρ. 2 § 3 τοῦ ν.δ. 800/1970-71 21 τοῦ ν.δ. 795/1970-71 κοκ., καί νά συνεχίσει τήν πορεία της στό ἄρθρ. 14 § 3 ἐδ. γ' τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος τοῦ 1975.

40. Ἄρα, ἐνδεχομένως καί κομμάτων.

41. Γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ ν. 4229/1929 βλ. ἀντί ἄλλων, Ζησιάδου, ὅπ. π. κυρίως σ. 60 ἐπ. ὅπου γίνεται προσπάθεια συσταλτικῆς ἐρμηνείας τῶν διατάξεων τοῦ νόμου (ἰδίως σ. 65 ἐπ.) καί κριτική τῆς διασταλτικῆς ἐφαρμογῆς του ἀπό τά δικαστήρια σ. 67 ἐπ., Κούνδουρου, ὅπ. π. σ. 74 ἐπ., Βασιλείου, ὅπ. π. σ. 21-22, πρβλ. καί *Alivizatos*, *Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises 1922-1974*, σ. 285 ἐπ.

“Όπως προκύπτει όχι μόνο από τό πνεύμα του νόμου, αλλά και από τό γράμμα του άρθρ. 6 § 1 — πού αναφέρεται ρητά σέ «κομμουνιστικά αρχάς» και από τήν εισηγητική έκθεση του νόμου⁴², ή όποία επίσης αναφέρεται ρητά στην δίωξη του κομμουνισμού και τών κομμουνιστών, και από τά πρακτικά τών συζητήσεων πού έγιναν στή βουλή κατά τήν ψήφιση του νόμου, πρόκειται γιά νομοθέτημα πού ούσιαστικά στρέφεται έναντίον ενός κόμματος, του κομμουνιστικού, και προβάλλει εμπόδια στην ανάπτυξη όρισμένων ιδεών. Τό νομοθέτημα αυτό, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ό Κατηφόρης, «δέν απαγόρευσε τό κομμουνιστικό κόμμα. ‘απαγόρευσε’ στους πολίτες νά είναι μέλη του»⁴³.

‘Ο ν. 4229/1929 αποτέλεσε άντικείμενο όξείας κριτικής⁴⁴. Σύμ-

42. Βλ. Σιφναίου, Πανδέκται, τόμ. Δ’, σ. 1290.

43. Γ. Κατηφόρη, ‘Η νομοθεσία τών βαρβάρων», σ. 85.

44. ‘Από τούς συγχρόνους του συγγραφείς, λ.χ. ό Σβώλος, Προβλήματα τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας σέ «Προβλήματα του έθνους και τής δημοκρατίας», τόμ. 2ος, σ. 93 ύποσ. 1, παρατηρεί ότι «(...) καιτόι ήπιος έν συγκρίσει πρός όμοίους νόμους άλλων βαλκανικών χωρών, άντίκειται ούχ ήττον εις τήν φιλελευθέραν παράδοσιν, ή όποία άποτελεί χαρακτηριστικόν στοιχείον τής πολιτικής ιστορίας τής χώρας» και προσθέτει όπ. π. σ. 94-95 συνέχεια τής ύποσ. 1, ότι «διατάξεις τινές αυτού και άσχέτως πρός τό έν άρθρ. 1 καθιερούμενον άδίκημα δύσκόλως συμβιβάζονται πρός τό Σύνταγμα. Ούτω, λ.χ. ή διάταξις του άρθρ. 2, έδ. 2 (...). ‘Όμοίως ή άόριστος και γενικωτάτη διάταξις του άρθρου 3, έδ. 2 (...). Αί δέ διατάξεις του άρθρ. 1 (συνδυασμός έδαφ. 1 και 2), (...) δημιουργούν τήν έντύπωσιν ότι διώκεται ή άπλή άνευ προσηλυτισμού έκφρασις, ή διάδοσις ιδεών ή στοχασμών έχόντων τό περιεχόμενον του άρθρ. 1 του νόμου, όποτε όμως θά άντέκειντο αί διατάξεις αύται γενικώτερον πρός τό άρθρ. 16 του Συντάγματος». ‘Επίσης κατά τόν Ζησιάδη, όπ. π. σ. 42 «Οί νόμοι ούτοι (μέσα στους όποιους περιέχεται και ό ν. 4229/1929) άποτελούν άναμφισβητήτως κατάφωρον παραβίασιν του Συντάγματος». Σέ όξεία κριτική προσέκρουσε ό νόμος και κατά τή συζήτησή του στην Βουλή. Κατά τόν Γ. Καφαντάρη, «όλοι αισθάνονται ότι δέν άπειλείται πράγματι ή ‘Ελλάς από τόν κομμουνισμόν, αλλά βάλλουν κυρίως υπό τό πρόσχημα του κομμουνισμού κατά τών μεταρρυθμίσεων», Συνεδρίαση τής Βουλής τής 30ής Μαΐου 1929 (αναφέρεται από Ζησιάδη, όπ. π. σ. 59 ύποσ. 1). Κατά τήν συνεδρίαση αύτή, παρατηρεί ό Ζησιάδης, «έστημειώθη θύελλα άντιδράσεως κατ’ αυτού (του σχετικού νομοσχεδίου) έκταθείσας άκάμη και εις τάς τάξεις τών φιλελευθέρων, όπ. π. σ. 62. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι ούτε αυτός ό ‘Αλ. Παπαναστασίου, ζήτησε τήν καταψήφιση του νομοσχεδίου, αλλά περιορίστηκε νά προτείνει τροπολογία στην διάταξη του άρθρ. 1 § 1, πού αρχικά όριζε ότι «όστις διαδίδει ιδέας (...) τιμωρείται κλπ.» έτσι ώστε νά γίνη ότι «όστις συστηματικώς εργάζεται πρός άνατροπήν του καθεστώτος τιμωρείται κλπ.» (βλ. Ζησιάδη, όπ. π. σ. 61-62). Και αυτοί πού εμφανίστηκαν ως μεγάλοι ύπερ-

φωνα μάλιστα μέ τις παρατηρήσεις του Ζησιάδη, ή δικαστική πρακτική κατά την εφαρμογή του νόμου «δι' επανειλημμένων αποφάσεων κατεδίκασε κομμουνιστάς, διότι ετόλμησαν νά διακηρύξουν τάς ιδέας των, καί κατεδίκασεν εργάτας διότι ετόλμησαν, ώθούμενοι από την άθλιότητα καί την δυστυχίαν, νά ζητήσουν την καλύτερευσιν των όρων τής ζωής»⁴⁵.

μαχοι τής ελευθερίας των ιδεών δέν απέρριψαν την άποψη τής νομοθετικής προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος από δυνάμεις πού τό άντιστρατεύονται. Αύτή ή νομοθετική προστασία όμως, από ένα σημείο καί πέρα, συνεπιφέρει αναγκαστικά δίωξη καί ιδεών: ό σθεναρός υπερασπιστής του νομοσχεδίου Έλ. Βενιζέλος, δήλωνε στή βουλή ότι «είμαι, κύριοι, διατεθειμένος νά δεχθώ κάθε τροπολογία, ή όποία θά αφήσει την ελευθερίαν τής σκέψευς, αλλά θά επιμείνω, όπως παταχθή κάθε προπαγανδισμός επιδιώκων την διά βιαιών μέσων ανατροπήν τής κοινωνικής τάξεως — (...). Βεβαίως γκωρίζω ότι ή διάκρισις των όρίων είναι δύσκολος, αλλά νομίζω ότι όταν ένας ιδεολόγος εκδώσει ένα βιβλίον καί τό δώση εις τό βιβλιοπωλείον προς πώλησιν μέ την συνήθη τιμήν, αυτός δέν θά τιμωρηθεί διότι εκθέτει τάς σκέψεις του· εάν όμως αυτός διανείμη τό βιβλίον δωρεάν, αυτό σημαίνει, ότι προπαγανδίζει καί ή πράξις του γίνεται τότε κολάσιμος» (αναφέρεται από Ζησιάδη, όπ. π. σ. 62). Πρβλ. καί τις απόψεις του Ζησιάδη, ό όποιος δέν διστάζει νά παρατηρήσει ότι (...) ή προπαρασκευαστική δράσις του κομμουνισμού ενεργείται εντός των συνταγματικών άρχών αι όποιαι συνιστούν την βάση των νεωτέρων πολιτευμάτων. Συνεπώς εφ' όσον ή επαναστατική αύτη δράσις περιορίζεται εις τον άπλούν προπαγανδισμόν των ιδεών (...), δέν δύναται νά γίνη λόγος περί αναγωγής τής τοιαύτης κομμουνιστικής δράσεως εις έγκλημα. Άλλ' από τής στιγμής κατά την όποιαν (...) υπερβαίνει τά όρια τής άπλής φρονηματιστικής προπαγάνδας καί αποπειράται την ανατροπήν ή ενεργεί έστω προπαρασκευαστικώς επί τών άμέσων αποκλειστικῶ σκοπῶ τής βιαίας ανατροπής του καθεστώτος, ό Μπολσεβικισμός συνιστά έγκλημα καί ή έννομος τάξις δικαιούται νομίμου άμύνης», όπ. π. σ. 33. Πρβλ. γενικότερα Άρ. Μάνεση, Τό πρόβλημα τής ασφάλειας του κράτους καί ή ελευθερία, ΕΔΔ 1962 σ. 5 έπ. (ήδη σέ: Συνταγματική θεωρία καί πράξις, σ. 390 έπ. .

45. Ζησιάδου, όπ. π. σ. 67. Καί κατά τον Σδώλο, όπ. π. σ. 95, συνέχεια τής από σ. 93 ύποσ. 1, «ή εφαρμογή του νόμου, όπως ήτο αναπόφευκτον, παρέσυρε καί τά δικαστήρια εις αποφάσεις ριζηδόν πεπλανημένας», όπ. π. σ. 95. στήν συνέχεια τής από σ. 93 ύποσ. 1. Για την εφαρμογή του ν. 4229/1929, βλ. καί Κούνδουρου, όπ. π. σ. 93 έπ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΑΠΟ ΤΗ ΛΗΞΗ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΩΣ ΤΟ ΠΡΑΞΙ-ΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

1. Πολιτικές και νομικές συνέπειες του εμφυλίου πολέμου

(αα) Ο ρόλος πού διαδραμάτισαν τά πολιτικά κόμματα κατά τήν περίοδο 1950-1967 γίνεται πλήρως αντιληπτός αν συνδυαστεί με τίς συνταγματικές και πολιτικές συνέπειες πού ἐγχάραξε σ' αὐτή τήν περίοδο ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1946-1949.

Ἡ ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων κατοχῆς τό φθινόπωρο τοῦ 1944 βρῆκε τήν Ἑλλάδα οὐσιαστικά κάτω ἀπό τόν πολιτικό και — μέ ἐξαιρέση τίς κεντρικές περιοχές τῆς πρωτεύουσας — και τό στρατιωτικό ἔλεγχο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου (Ε.Α.Μ.). Τό Ε.Α.Μ., πού ἰδρύθηκε τό Σεπτέμβριο τοῦ 1941, δέν ὑπῆρξε μόνο ἡ ὀργάνωση, πού ἐνεργοποίησε, πολιτικά και στρατιωτικά, τίς εὐρύτατες μάζες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στήν ἀντίσταση ἐναντίον τῆς ξένης κατοχῆς· στούς κόλπους του πραγματοποιήθηκε και μία εὐρύτατη κοινωνική σμμαχία ἀγροτῶν, ἐργατῶν, διανοουμένων και τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων. Στό γεγονός αὐτό συντέινε ἀποφασιστικά και ἡ οὐσιαστική ἀπουσία πολιτικῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀστικής τάξης, και ἰδίως τῶν ἀστικῶν κομμάτων τοῦ μεσοπολέμου, ἀπό τόν ἐθνικοαπελευθερωτικό ἀγῶνα (μέ ἐξαιρέση τήν πολύ μικρότερη ὀργάνωση τοῦ ΕΔΕΣ, πού ἀνέπτυξε δραστηριότητα κυρίως στήν Ἠπειρο, και μάλιστα αὐτή καθαυτή ἡ φυσική ἀπουσία ἡγετικῶν ἀστικῶν πολιτικῶν προσωπικοτήτων ἀπό τήν

Ἑλλάδα. Τό ΕΑΜ, παρά τό γεγονός ὅτι δέν ιδρύθηκε μόνο ἀπό τό ΚΚΕ, βρέθηκε γρήγορα κάτω ἀπό τόν πολιτικό καί ὀργανωτικό ἔλεγχο τοῦ ΚΚΕ. Ἡ ταχύτατη ἐξάπλωση τοῦ Ε.Α.Μ. βοήθησε καί στήν ἐξ ἴσου γαργή ἀνάπτυξη τοῦ ΚΚΕ, πού ὑπῆρξε τό μόνο κόμμα πού συγκρότησε ὀργανώσεις, ἀρθρωμένες σέ ὅλη τή χώρα, νόμιμες στίς ἀπελευθερωμένες περιοχές, παράνομες στίς περιοχές πού βρισκόνταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν στρατευμάτων κατοχῆς, ἀλλά παντοῦ — μέ ἐξαίρεση ἴσως τήν Ἥπειρο — μέ μεγάλο ἀριθμό μελῶν καί μεγάλη ικανότητα νά κινητοποιοῦν λαϊκές μάζες.

Μετά τήν ἀπελευθέρωση ἐπέστρεψε στήν Ἑλλάδα ἡ ἡγεσία τῶν ἀστικῶν πολιτικῶν κομμάτων, ἡ ὁποία, ἐνισχυμένη ἀπό τό διεθνές συσχετισμό τῶν δυνάμεων καί ἐνισχυόμενη ἀπό τήν ἐνεργή ἐπέμβαση τοῦ ξένου παράγοντα, οἱ ἡγέτες τῶν ἀστικῶν κομμάτων, δέν ἦταν διατεθειμένοι νά δεχτοῦν καμιά παραχώρηση ικανή νά θέσει σέ κίνδυνο τήν κυριαρχία ἢ τά προνόμια τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, γιά τήν ἔκβαση τοῦ ὁποίου ἔπαιξαν καθοριστικό ρόλο διεθνεῖς παράγοντες, ἔληξε μέ τή στρατιωτική ἥττα τοῦ ΚΚΕ, ἀλλά καί μέ τήν κοινωνική καί πολιτική ἀπομόνωση τῶν κομμουνιστῶν¹.

Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1946-1949, «ὅπως ὅλοι οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι» — παρατηρεῖ ὁ Κ. Τσουκαλᾶς — «κατέληξε ἀναπόφευκτα σέ ἄνευ προηγουμένου συγκρούσεις ἀνάμεσα στούς νικητές καί τούς ἡττημένους, σέ μαζική ἔλλειψη ἀνοχῆς, καί σέ πλήρη καταπίεση. Ὅπως ὅλοι οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, δημιούργησε θεσμοποιημένες ἰδεολογικές καί πολιτικές πολώσεις, οἱ ὁποῖες χάραξαν ὅλους τούς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὅμως, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι συμβαίνει σέ τέτοιες συγκρούσεις (...) οἱ θεσμοί τοῦ ἐμφύλιου πολέμου (...) λειτούργησαν μέσα στά πλαίσια ἐνός κράτους τό ὁποῖο, τουλάχιστον τυπικά, ἦταν δημοκρατικό»².

1. Ἀπό τήν ἰδιαίτερα ἐκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά μέ τό ΕΑΜ καί τόν ἐμφύλιο πόλεμο, βλ. πρόχειρα καί ἀντί ἄλλων, Ν. Σβορώνου, Ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας, σ. 139 ἐπ., Κ. Τσουκαλᾶ, Ἡ ἑλληνική τραγωδία, σ. 46 ἐπ., 58 ἐπ., 73 ἐπ., 90 ἐπ.

2. C. Tsoucalas, The ideological impact of the Civil War, σέ Greece in the 1940, s. (ἐκδοτ. J. Iatrides), σ. 320.

Σ' αυτό τό θεσμικό πλαίσιο εντάσσεται ή «περιστασιακή νομοθεσία»³, πού εκδόθηκε γιά τίς ανάγκες του έμφυλίου πολέμου και περιβλήθηκε κυρίως τόν τύπο ψηφισμάτων τής 'Αναθεωρητικής Βουλής πού λειτουργούσε τότε⁴. Τό νομοθετικό αυτό πλέγμα, δέν καταργήθηκε ούτε έπαψε νά εφαρμόζεται μετά τήν πραγματική λήξη τών ενόπλων συγκρούσεων, ούτε καν μετά τήν ψήφιση και έναρξη τής ισχύος του Συντάγματος του 1952⁵. Μέ τά μέτρα αυτά παραμερίστηκαν οί συνταγμα-

3. Γιά τό χαρακτηρισμό αυτό βλ. 'Αρ. Μάνεση, Τό πρόβλημα τής ασφάλειας του Κράτους και ή 'Ελευθερία, ήδη sé Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 409 έπ., και ιδίως σ. 410. Πρβλ. και Tsatsos, Die neue griechische Verfassung, σ. 19-20.

4. Συλλογή τών μέτρων αυτών δημοσίευσε ό Κ. Π. Οικονομόπουλος, Έκτακτα στρατοδικεία και νομοθεσία άφορώσα τήν δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν. Γιά τά μέτρα αυτά βλ. άντι άλλων, Γ. Κατηφόρη, 'Η νομοθεσία τών βαρβάρων, σ. 81 έπ., Ρ. Κούνδουρου, 'Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην 'Ελλάδα, σ. 128 έπ., Φ. Βεγλερής, 'Η Εύρωπαϊκή Σύμβαση τών Δικαιωμάτων του 'Ανθρώπου και τό Σύνταγμα, σ. 30 έπ. και ιδίως σ. 33 έπ., 151 έπ., Μάνεση, όπ. π. σ. 409 έπ., 'Αν. Τάχου, Θεμελιώδεις ύποχρεώσεις τών δημοσίων υπαλλήλων, σ. 141-142, J. Meynaud, Πολιτικές δυνάμεις στην 'Ελλάδα, σ. 172 έπ., Ν. Αλινιζατος, Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises 1922-1974, ιδίως σ. 390 έπ., 403 έπ.

5. Συνταγματική βάση γιά τή συνέχιση τής ισχύος τών μέτρων αυτών ύπήρξε τό ψήφισμα τής 16ης/29ης 'Απριλίου 1952 «περί τής ισχύος τών από 14 'Οκτωβρίου 1944 και έφεξης εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων και Ψηφισμάτων». Γιά τό ψήφισμα αυτό βλ. άντι άλλων, Σβώλου-Βλάχου, Τό Σύνταγμα τής 'Ελλάδος τόμ. Α', σ. 13 έπ., πρβλ. και 21 έπ. Βλ. επίσης Π. Δαγτόγλου, 'Η συνταγματική εξέλιξις από τής εισαγωγής του ισχύοντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του Βασιλέως Παύλου, άνάτυπο από ΕΕΝ 33(1966), σ. 13 έπ., όπου διατυπώνεται ή παρατήρηση ότι «τό πρόβλημα τής νομιμότητας, ισχύος και δικαστικού έλέγχου τών ψηφισμάτων και τών συντακτικών πράξεων δέν δύναται βεβαίως νά κατανοηθή πλήρως (...) χωρίς αξιολόγησιν τών σπουδαίων πολιτικών του πλευρών. 'Η πλήρης απόρριψις τής νομικής ισχύος τών διαφόρων έξωσυνταγματικών περιορισμών του συντάγματος θά ήτο πιθανώς (άν και όχι αναμφισβητήτως) δογματικώς συνεπής, αλλά θά παρέσυρε τόν συνταγματολόγον μακράν τής πραγματικότητας (...)», Ν. Αλινιζατος, όπ. π. σ. 424 έπ. Παρ' όλο πού «άπό του τέλους του 1949 ή καταστολή τής ενόπλου άνταρσίας άποτελεί γεγονός πασίδηλον» (Μάνεσης, όπ. π. σ. 410), πρβλ. και 'Αλ. Βαμβέτσου, 'Η εκτόπισις και αί έννομοι συνέπειαι αυτής, Ν. Δικ. 17(1961), σ. 175, 'Αρ. Μάνεση, 'Ασφάλεια του κράτους και άνασφάλεια δικαίου, Πρόλογος στο βιβλίό του Ρούσσου Κούνδουρου: 'Η ασφάλεια του καθεστώτος, ήδη sé Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 579, Ρ. Κούνδουρου, όπ. π. σ. 154 ή λήξη του έμφυλίου πολέμου «αναγνωρίστηκε», «κηρύχθηκε»

τικές έγγγυήσεις πολιτικά σημαντικών ατομικών δικαιωμάτων και θεσπίστηκαν περιοριστικές ρυθμίσεις πού ήταν «εξόχως αύστηραί»⁶.

Στόχος και πυρήνας τών μέτρων αυτών, πού πάρθηκαν κατά τήν διάρκεια του έμφυλιου πολέμου, ήταν ή απαγόρευση κάθε δραστηριότητας του ΚΚΕ, πού διεξήγε ένοπλο άγώνα. Για δέ τούς πολίτες πού χαρακτηρίζονταν σάν κομμουνιστές, και έτσι «μή νομιμόφρονες» δέν εξασφαλιζονταν τά συνταγματικά δικαιώματα πού άφορούσαν ιδίως τήν πολιτική δραστηριότητα, τήν ελεύθερη διάδοση τών ιδεών και τήν ατομική ελευθερία τους. Παράλληλα θεσπίστηκε ένα προληπτικό σύστημα έλέγχου τών πολιτικών φρονημάτων τών πολιτών, ώστε μόνο όσοι κρίνονται σάν «νομιμόφρονες» και αποκτούν τό χορηγούμενο από τίς αστυνομικές άρχές σχετικό πιστοποιητικό, νά μπορούν νά συμμετέχουν πλήρως στήν κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή, και ιδίως νά γίνονται δεκτοί σέ δημόσιες ύπηρεσίες⁷.

Αποτέλεσμα τής διατήρησης τών «περιστασιακών» μέτρων του έμφυλιου και μετά τή λήξη του ήταν ή διαμόρφωση ενός «παράλληλου» συνταγματικού δικαίου⁸, τό όποιο ενώ εκπήγασε από τή νομοθεσία πού υπάγορευαν άνάγκες του έμφυλίου, ήταν προορισμένο νά εφαρμόζεται από τίς κρατικές και ιδίως τίς αστυνομικές άρχές σέ βάρος όσων αυτές θεωρούσαν σάν «μή νομιμόφρονες», δηλαδή σέ βάρος και νομίμων κομμάτων και οργανώσεων τής άριστερας και τών πολιτών πού πρέσθευαν άριστερές ιδέες κατά τήν περίοδο μετά τόν έμφύλιο πόλεμο.

νομοθετικά μόλις τό 1962, μέ τό ν.δ. 4234 τής 30/30 Ιουνίου 1962, όποτε και καταργήθηκαν «αι διατάξεις τής κειμένης νομοθεσίας, ή εφαρμογή τών όποιών, κατά ρητήν εν αύταις πρόβλεψιν, ήρτηται εκ τής διαρκείας τής άνταρσίας» (άρθρ. 1 § 1 έδ. α' ν.δ. 4234/1962).

6. Βλ. Άρ. Μάνεση, Τό πρόβλημα τής ασφάλειας του Κράτους και ή Έλευθερία, ΕΔΔΔ 6(1962), σ. 5 έπ., 113 έπ., ήδη σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ.410.

7. Συνοπτική παρουσίαση τών «περιστασιακών» μέτρων, βλ. σέ Κούνδουρο, όπ. π. σ. 128 έπ.

8. Βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Γ. Κατηφόρη, όπ.π. σ.80 έπ., Μάνεση, Άσφάλεια του κράτους και άνασφάλεια δικαίου, σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ.578, Γ. Δασκαλάκη, Η νέα ισχύουσα συνταγματική τάξις, σ.17 έπ., Meynaud, όπ.π. σ. 178 έπ. και ιδίως Alivizatos, όπ.π. σ.415 έπ. Βλ. και Α. Pantelis, Les grands problèmes de la nouvelle Constitution hellénique, σ.45 έπ. Nicolopoulos, Les notions de légitimité et de légalité en Grèce de 1967 à 1974, σ. 53 έπ., 66 έπ.

Τό «παράλληλο» αυτό συνταγματικό δίκαιο πού άρχισε νά διαμορφώνεται κατά τή διάρκεια του έμφυλιου πολέμου αναπτύχθηκε στή σκιά του Συντάγματος του 1952 γιά νά έξελιχθεί sé ένα «παρά-σύνταγμα»⁹ πού οί απαγορεύσεις καί οί περιορισμοί του προβλέφθηκαν άρχικά έναντίον του Κομμουνιστικού Κόμματος Έλλάδος (ΚΚΕ), ως αντίπαλης πλευράς του έμφυλιου πολέμου κατά τήν έφαρμογή τους όμως γιγαντώθηκαν. Μέ τήν «έπιτήδεια διεύρυνση τής έννοιας «κομμουνιστής» — παρατηρεί ό Μάνεσης — επιδιώχθηκε νά ύπαχθούν σ' αυτόν τόν χαρακτηρισμό, όχι μόνο τά μέλη του Κ.Κ., οί όπαδοί του καί οί ψηφοφόροι του, αλλά κάθε πολίτης μέ έν γένει προοδευτικές ή ριζοσπαστικές δημοκρατικές ιδέες», «οί όροι κομμουνιστής, σοσιαλιστής, αναρχικός, άριστερός, προοδευτικός, δημοκρατικός θεωρούνται ταυτόσημοι. Καί οί πολίτες, στους όποιους οί άρμόδιες ή άναρμόδιες άρχές, άνώτερα ή κατώτερα όργανα τής έξουσίας ή καί 'έθνικόφρονες' ιδιώτες προσήπταν αυτό τό 'στίγμα' ή άλλα άνάλογα, όπως π.χ. του 'συνοδοιόπου' — έτσι χαρακτηρίζονταν ιδίως οί κεντρώνι —, αντιμετωπίζονταν όλοι σάν «έθνικώς ύποπτοι» (...)¹⁰. Οί διατάξεις του «παρά-συντάγματος», πού έξακολου-

9. Μέ τό σχηματικό όρο «παρά-σύνταγμα» ύποδηλώνονται οί κανόνες ουσιαστικού συνταγματικού δικαίου πού έφαρμόστηκαν παρά τήν αντίθεσή τους πρός τό πνεύμα ή καί τό γράμμα του ισχύοντος τότε Συντάγματος του 1952. Ό όρος χρησιμοποιείται έκτεταμένα, π.χ. από τόν *Meynaud*, όπ. π. σ. 178, πού επαναλαμβάνει όρο πού χρησιμοποίησε ό Έλ. Έλιού στήν *Réunion des juristes pour la restauration des libertés publiques en Grèce*, — βλ. *Meynaud*, όπ. π. σ. 178, ύπος. 1) μαζί μέ τόν όρο «παράλληλο Σύνταγμα». Ό Μάνεσης χρησιμοποιεί τόν όρο «παρασύνταγμα-αντίσύνταγμα», όπ. π. σ. 578. Τόν όρο «para-constitution» χρησιμοποιεί ό *Alivizatos*, όπ. π. π.χ., σ. 351, 353, 415, (όπου χαρακτηρίζει ως «corpus constitutionnel», τά «περιστασιακά» μέτρα του έμφυλιου πολέμου). Τόν όρο «paraconstitution» χρησιμοποιεί καί ό *Pantelis*, όπ. π. σ. 46 μαζί μέ τόν όρο «constitution parallèle». Μέ τήν ίδια έννοια ό *Δαγτόγλου* χρησιμοποιεί τή διατύπωση «έξωσυνταγματικοί περιορισμοί του Συντάγματος», όπ. π. σ. 13, προσθέτοντας τήν παρατήρηση ότι «τό έλληνικό σύνταγμα δέν περιέχει άνάλογον πρός τήν του άρθρου 79 παρ. 1 του ισχύοντος γερμανικού συντάγματος απαγόρευσιν τών «Verfassungsdurchbrechungen».

10. Μάνεσης, όπ. π., σ. 577. «Οί δικτατορίες καί προδικτατορικές καταστάσεις», — παρατηρεί ό *Βεγλερής*, *Λόγια τής όργής καί τής έλπίδας* σ. 31-32, ύπος. 3— «άπλοποίησαν άκόμα τά πράγματα ρίχνοντας κάθε άπροσκήντο στους 'κομμουνιστάς' ή 'αναρχικούς' ή 'αναρχοκομμουνιστάς' καί κάθε προσκνημένο ή συνεργάτη στό 'Έθνος' ή τήν 'Έλλάδα'».

θοῦσαν νά ἰσχύουν καί νά ἐφαρμόζονται ἐπί μία δεκαεπταετία καί πλέον μετά τή λήξη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, συνέτειναν καθοριστικά στή διαμόρφωση ἑνός πρόσφορου πολιτικοῦ κλίματος, μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀνεξέλεγκτες ἐκεῖνες δυνάμεις, πού μέ κύριο ὀρμητήριο τόν στρατό κατόρθωσαν, μέ τό πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967, νά ἐπιβάλλουν — σέ βάρος ὅλου πιά τοῦ λαοῦ καί ὄχι μόνο τῶν ἠττημένων τοῦ ἤδη ἀρκετά μακρυνοῦ ἐμφυλίου — ἐπαυξημένες καί ἀπόλυτες τίς ἀπαγορεύσεις καί τούς περιορισμούς πού ἐκπήγαζαν ἀπό αὐτό τό «παρά-συνταγμα»¹¹.

(66) Στά «περιστασιακά» νομοθετικά μέτρα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἀνήκαν καί οἱ πρῶτοι στήν ἐλληνική συνταγματική ἱστορία κανόνες συνταγματικοῦ δικαίου πού ἀναφέρονταν *expressis verbis* στά πολιτικά κόμματα χωρίς νά ρυθμίζουν ἐκλογικό ἢ κοινοβουλευτικό δίκαιο. Πρόκειται βασικά, γιά διατάξεις πού ἀπαγόρευαν τή δράση ἑνός συγκεκριμένου κόμματος, τοῦ ΚΚΕ.

Οἱ σημαντικότερες σχετικές διατάξεις περιέχονται στόν ἀ.ν. 509/1947 «Περί μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καί προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν»¹². Κατά τό ἄρθρ. 1 § 1 τοῦ ἀ.ν. 509/1947 διαλύονται τό ΚΚΕ, τό Ἐθνικό Ἀπελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) καί ἡ Ἐθνική Ἀλληλεγγύη (ἐδ. α') «προπαρασκευάσαντα καί ἐνεργοῦντα τήν κατά τῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας προδοτικήν ἀνταρσίαν», ὅπως καί κάθε ἄλλο κόμμα, σωματεῖο ἢ ὀργάνωση πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι συνεργάζεται μέ αὐτά ἢ ἐπιδιώκει τήν «ἐφαρμογήν ἰδεῶν ἐχουσῶν ὡς σκοπόν τήν διά βιαιῶν μέ-

11. Τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα δίνει ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀ.ν. 509/1947 πού ἀπαγόρευε τό κομμουνιστικό κόμμα. Μέ τό νόμο αὐτό ἡ δικτατορία τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 ἐπέδιωσε καί πέτυχε «νά συγχέει τήν ἀσφάλεια τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος μέ τή δική τῆς ἀσφάλεια καί διαιώνιση», (Κούνδουρος, ὅπ. π. σ. 20). Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι μέ τό νόμο αὐτό διώχτηκαν σάν κομμουνιστές καί γιά δράση πού χαρακτηρίστηκε σάν κομμουνιστική ἄτομα πού οὔτε κομμουνιστές ἦταν οὔτε κομμουνιστική δράση ἀνέπτυξαν. Βλ. σχετικά Κούνδουρου, ὅπ. π. σ. 20 ἐπ., ἰδιαίτερα σ. 22 καί 27 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ παραπομπές.

12. Ἀ.ν. 509 τῆς 27/27 Δεκεμβρίου, ὅπως κυρώθηκε καί τροποποιήθηκε ἀπό τά ψηφίσματα ΜΗ' τῆς 15/19 Ἀπριλίου 1948, καί ΞΑ' τῆς 10/16 Αὐγούστου 1948.

των ανατροπήν του πολιτεύματος, του κράτους κοινωνικού συστήματος ή τήν απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Έπικρατείας» (έδ. 6'). Κατά τό άρθρ. 1 § 2 του ίδιου νόμου, μέ απόφαση του ύπουργικού συμβουλίου μπορούν νά ύπαχθούν στήν § 1 αυτού του νόμου (δηλαδή νά διαλυθούν) κόμματα πού δέν αναφέρονται στό άρθρ. 1 § 1 του ά.ν. 509/1947 ή πού ένδεχομένως θά συσταθούν μετά τήν έναρξη της ισχύος του, ένώ οί διατάξεις του άρθρ. 1 § 2-3 ρυθμίζουν τά σχετικά μέ τό κλείσιμο των γραφείων καί τήν κατάσχεση καί δήμευση των αρχείων καί της περιουσίας των κομμάτων πού διαλύονται κατά τόν ά.ν. 509/1947.

Τό άρθρ. 2 § 1 του ά.ν. 509/1947 δέν αναφέρεται σέ κόμματα αλλά σέ άτομα καί όρίζει ότι «όστις επιδιώκει τήν εφαρμογήν ιδεών έχουσών ως έκδηλον σκοπόν τήν διά βιαίων μέσων ανατροπήν του πολιτεύματος, του κρατους κοινωνικού συστήματος ή τήν απόσπασιν μέρους εκ του όλου της επικρατείας ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν, τιμωρείται εάν είναι αρχηγός ή οδηγός, διά της ποινής των προσκαίρων δεσμών, εις ιδίως δέ βαρείας περιπτώσεις, διά της ποινής των ισοβίων δεσμών ή του θανάτου, εάν δέ είναι άπλους συστασώτης διά ποινής φυλακίσεως, εις ιδίως δέ βαρείας περιπτώσεις διά ποινής της εϊρκτής ή των προσκαίρων δεσμών»¹³.

13. Άλλα «περιστασιακά» μέτρα περιέχονται στό άρθρ. 3 του ά.ν. 509/1947 πού ρυθμίζει τήν ευθύνη σέ περίπτωση πού «τό έν τῷ προηγουμένῳ άρθρῳ άδίκημα τελεσθῆ διά του τύπου, τό άρθρ. 4 ρυθμίζει τήν απαγόρευση συναθροίσεων ατόμων πού εμφορούνται από τίς ιδέες του άρθρ. 2, τό άρθρ. 5 ρυθμίζει τήν έκπτωση από τήν ύπηρεσία των δημοσίων υπαλλήλων (§ 1) καί των στρατιωτικών (§ 2) πού καταδικάζονται μέ βάση τόν ά.ν. 509/1947. Άκόμη, κατά τό άρθρ. 6 § 1 του ίδιου νόμου «δημόσιοι υπάλληλοι ή ύπηρετάι, καίτοι μή ύποπεσόντες εις αξιόποινον πράξιν του παρόντος Νόμου, προπαγανδίζοντες έν τούτοις κομμουνιστικάς αρχάς, ή προσβάλλοντες τήν ιδεάν της πατρίδος ή τά Έθνικά Σύμβολα, άπολύονται όριστικώς της ύπηρεσίας μετ' απόφασιν του οικείου Συμβουλίου». Άντίστοιχη ρύθμιση προβλέπεται καί για τούς στρατιωτικούς (άρθρ. 6 § 2). Σέ κόμματα καί ρητά στό ΚΚΕ αναφέρεται τό άρθρ. 3 του ά.ν. 516/1948 της 8/8 Ίανουαρίου 1948, «περί έλέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κλπ. υπαλλήλων καί ύπηρετών» (όπως κυρώθηκε καί τροποποιήθηκε από τό ΜΘ΄ ψήφισμα της 17/19 Άπριλίου 1948), κατά τό όποιο «μή νομιμόφρων διά τήν εφαρμογήν του παρόντος θεωρείται ό έν άρθρῳ 1 του παρόντος υπάλληλος ή ύπηρετής έφ' όσον πιστεύει εις τά κηρύγματα των προπαρασκευασάντων καί επιχειρούντων τήν άνταρσίαν, εμφορείται από άντεθνικάς άντιλήψεις ή προπαγανδίζει καθ' οίονδήποτε τρόπον υπέρ του κομμουνιστικού κόμματος, ή των μετ' αυτού κατά του Κράτους συμπραττόντων (...). Στήν αρχική μορφή του νό-

Ὁ ἀ.ν. 509/1947, πού κυρώθηκε μέ τό ΜΗ'/1948 ψήφισμα τῆς Δ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς διατηρήθηκε καί μετά τήν λήξη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Συμπληρώθηκε μάλιστα, δεκαπέντε χρόνια μετά τήν ἐκδόσή του, μέ τό ν.δ. 4234/1962 «περί ρυθμίσεως θεμάτων ἀφορώντων τήν ἀσφάλειαν τῆς χώρας», τοῦ ὁποίου τό ἄρθρ. 4 ρυθμίζει τήν κήρυξη ἐκπτώτων ἀπό τήν ἐλληνική ἰθαγένεια Ἑλλήνων πολιτῶν πού διαμένουν στό ἐξωτερικό καί δρουν ἢ ἔδρασαν «ἀντεθνικῶς» γιά νά ἐξυπηρετήσουν τούς σκοπούς τῶν κατὰ τό ἄρθρ. 1 ἀ.ν. 509/1947 «διαλυθέντων ἢ διαλυθησομένων κομμάτων ἢ ὀργανώσεων». Τό ἄρθρ. 6 § 1 τοῦ ν.δ. 4234/1962 προσθέτει στό τέλος τοῦ ἄρθρ. 1 § 2 τοῦ ἀ.ν. 509/1947 ἐδάφιο, κατὰ τό ὁποῖο «ἀπαγορεύεται πᾶσα ἐνέργεια ἀνασυστάσεως τοῦ κομ-

μου τό μέτρο αὐτό εἶχε συνδεθεῖ ρητά μέ τόν ἐμφύλιο πόλεμο. Ἀποσυνδέθηκε ὅμως ἤδη μέ τό ΜΘ' ψήφισμα τοῦ 1948, (βλ. σχετικά Οἰκονομόπουλου, ὅπ. π. σ. 102 ὑποσ. 2). Ἐπίσης τό ἄρθρ. 1 § 1 τοῦ ἀ.ν. 809 τῆς 29/29 Σεπτεμβρίου 1948 «περί παροχῆς εὐεργετημάτων εἰς συμμορίας, οἵτινες ἤθελον ἐνισχύσει τάς ἀρχάς διά τήν καταστολήν τῆς ἀνταρσίας» παρέχει σέ ὅσους «ἀνήκοντες εἰς ἐνόπλους ὀμάδας δρώσας κατὰ τοῦ Κράτους ἢ εἰς τό παρανόμως δρών Κ.Κ.Ε. ἐνεφανίσθησαν αὐθορμήτως ἀπό τῆς 14ης Ἰουνίου 1948 (ἡμέρας ἐνάρξεως τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Γράμμου) ἢ θέλουσιν ἐμφανισθῆ ἐφεξῆς αὐθορμήτως» παραγραφή γιά τίς ἀξιόποινες πράξεις τους πού σχετίζονται μέ τήν δράση τοῦ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κατὰ τήν κατοχή, τήν σύρραξη τοῦ Δεκεμβρίου 1944 ἢ γενικά τόν ἐμφύλιο πόλεμο καί μέχρι τήν ἡμέρα τῆς ἐμφάνισής τους ἢ τίς (ἀνάλογα) τῆς δημοσίευσης τοῦ νόμου, ἐφ' ὅσον ὑποδείξουν ἀποθήκες ὀπλων, ἐφοδίων κλπ., πού προσρίζονται γιά τήν ἀντίπαλη πλευρά τοῦ ἐμφυλίου ἢ «κρύπτας τοῦ παρανόμου ὀργανισμοῦ τοῦ Κ.Κ.Ε. εἰς τά ἀστικά κέντρα» (ἄρθρ. 1 § 1 ἐδ. α') ἢ ἐφ' ὅσον «παρέσχον ἀπό τῆς 14ης Ἰουνίου 1948 ἢ ἤθελον ἐφεξῆς παράσχει πληροφορίας, παραδώσει σχέδια, ἔγγραφα ἢ διαταγὰς χρησίμους διά τήν καταστολήν τῆς ἀνταρσίας ἢ ἤθελον συλλάβει καί παραδώσει εἰς τάς Ἀρχάς ἀρχηγόν ἢ ὑπαρχηγόν τῶν ἀνταρτῶν ἢ συμβάλει θετικῶς καί ἀποδεδειγμένως εἰς τήν σύλληψιν ἢ τόν φόνον αὐτοῦ». Ἀκόμη, κατὰ τό ἄρθρ. 10 § 1 τοῦ ψηφίσματος ΟΓ'/1949 τῆς 9/14 Ὀκτωβρίου 1949, «περί μέτρων Ἐθνικῆς Ἀναμορφώσεως», «οἱ κατὰ τήν δημοσίευσιν τοῦ παρόντος ψηφίσματος ἐκτίονες ποινάς ἐπιβληθεῖσας ὑπό τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ἢ Στρατοδικείων δι' ἀδικήματα σχέσιν ἔχοντα πρὸς τόν διεξαγόμενον συμμοριακόν ἀγῶνα ἢ τήν παράνομον δρᾶσιν τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος καί τῶν παραφυάδων αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον δέν ἤθελον θεωρηθεῖ ἐπικίνδυνοι, παραπέμπονται εἰς τόν διά τοῦ παρόντος συνιστώμενον Ὄργανισμόν Ἀναμορφωτηρίων Μακρονήσου». Ἀκόμη, στό κομμουνιστικό κόμμα καί στοὺς κομμουνιστές ἀναφέρεται καί ὁ ν. 2058 Ἀπριλίου 1952 «περί μέτρων εἰρηνεύσεως» καί τό ν.δ. 3382/1955 «περί παροχῆς εὐεργετημάτων εἰς τούς αὐθορμήτως προσελθόντας ἢ προσερχομένους κομμουνιστοσυμμορίας».

μουνιστικού κόμματος και των κατά τάς διατάξεις του παρόντος άρθρου διαλυμένων οργανώσεων, πάσα ενέργεια προς επικράτησιν αὐτῶν ὡς καί ἢ ἐπὶ τῷ ἐκδήλω σκοπῷ προβολῆς καί ἐνισχύσεως τούτων καθ' οἰονδήποτε τρόπον διάδοσις τῶν συνθημάτων ἢ τῶν ἀποφάσεων ἢ τῆς ἐκνόμου δράσεως αὐτῶν».

Ἔτσι κάθε κόμμα λοιπόν πού οἱ ἀπόψεις του θά μπορούσαν νά περιέχουν στοιχεῖα συγγένειας μέ ἐκεῖνες τοῦ κόμματος καί τῶν οργανώσεων πού διαλύθηκαν μέ βάση τόν ἀ.ν. 509/1947, ὀφείλει, μπροστά στον κίνδυνο νά χαρακτηριστοῦν οἱ πράξεις του «ἐνέργεια ἀνασυστάσεως τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος», νά προβάλλει σαφῆ στοιχεῖα ἀντιδιαστολῆς καί ἀντιπαράθεσης μέ τό διαλυμένο κόμμα. Παράλληλα ἐπιτρέπεται ἡ ἀναφορά σέ ἀποφάσεις (πού θά μπορούσαν, λ.χ., νά περιείχαν γνώμη γιά τήν τρέχουσα — κατά τό 1962 καί μετά — πολιτική κατάσταση) ἢ συνθήματα τοῦ ΚΚΕ πού ἐνδεχομένως δέν ἐνέπιπταν, ὅσον ἀφορᾶ τό περιεχόμενό τους σέ καμία ἀπαγορευτική διάταξη καί νά υἱοθετούνταν ἀπό νόμιμες ὁργανώσεις ὄχι ὡς συνθήματα παρανόμων κομμάτων ἀλλά ὡς περιεχόμενο νόμιμων διεκδικήσεων), ἐξαρτᾶται ὅμως ἀπό μιά πολιτική προϋπόθεση: ἡ ἀναφορά αὐτή πρέπει νά μή γίνεται «ἐπὶ τῷ ἐκδήλω σκοπῷ τῆς προβολῆς καί ἐνισχύσεως» τοῦ κόμματος καί τῶν ὁργανώσεων πού διαλύθηκαν. Ὁ παραπάνω «ἐκδηλος σκοπός» θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπάρχει κάθε φορά πού κάποιος πολίτης διαδίδει μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, π.χ. ἐπειδὴ τίς υἱοθετεῖ ὡς ἀπόψεις του, «ἀποφάσεις», ἢ «συνθήματα» κλπ., καί ἂν ἀκόμη εἶναι νόμιμα ὡς πρὸς τό περιεχόμενό τους, ἐφόσον ὅμως πηγάζουν ἀπό παράνομη πηγῆ, ἀπό κόμματα δηλαδή ἢ ὁργανώσεις πού διαλύονται μέ βάση τόν ἀν. ν. 509/1947, ὅπως συμπληρώθηκε ἀπό τό ν.δ. 4234/1962¹⁴.

14. Κατά τόν *Meynaud*, ὅπ. π. σ. 178, χαρακτηριστικὸ τοῦ ν.δ. 4234/1962 «εἶναι ἡ διατήρησις τοῦ συστήματος παρακολουθήσεως τῆς καταστολῆς. Τό κείμενο αὐτό διατηρεῖ τοὺς θεσμοὺς τῆς διοικητικῆς ἐκποπίσεως καί τοῦ πιστοποιητικοῦ νομιμοφροσύνης, (...) διατηρεῖ τήν ἐκπτώση τῆς ἰθαγενείας τῶν ἐξορίστων (...), διατηρεῖ τήν ἀπαγόρευση τοῦ Κ.Κ.». Βλ. ἐπίσης *Alivizatos*, ὅπ. π. σ. 446 ὑποσ. 79. Τό σχέδιο αὐτοῦ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος, πού δέν περιείχε οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ τό ν.δ. 4234/1962 ὅπως διαμορφώθηκε τελικά, ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ὀξείας καί ὁμόφωνης κριτικῆς ἐκ μέρους τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, (βλ. ΝοΒ 10 (1962), σ. 753 ἐπ., πού θεωρεῖ ὅτι, ἀπὸ τό πρῶτο ἄρθρο τοῦ (σχεδίου) νομοθετικοῦ διατάγματος «παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι διώκεται ἡ κατοχύρωσις διοικητ.

(γγ) Πολιτική ὄψη τῆς παράλληλη ὑπαρξῆς Συντάγματος καί «παρά-συντάγματος» ὑπῆρξε ἡ ἐγκαθίδρυση ἑνός καθεστῶτος «ἀστυνομουμένης δημοκρατίας», κατά τὴν εὐστοχη διατύπωση τοῦ Meynaud, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο «ἡ ἔκφραση αὐτή ὑπονοεῖ ὅτι οἱ θεμελιώδεις ἐλευθερίες δέν ἔχουν καταργηθεῖ καί ὑπάρχει ἡ δυνατότης χρήσεως ὀρισμένων ἀπ' αὐτές (ταῦ βήματος τῆς Βουλῆς π.χ.), δημαίνει ὅμως ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς παρουσίας των παντοῦ καί συχνά χάρη στήν παντοδυναμία των, τά σώματα ἀσφαλείας ἐκμηδενίζουν τελικά ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐλευθεριῶν αὐτῶν»¹⁵. Ὁ ἴδιος συγγραφέας σημειώνει τό γεγονός ὅτι «ἡ ἀντιπολίτευση, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ἀριστερᾶς, κατόρθωσε πάντα νά ἐκφράζει τίς γνώμες της καί νά ἀγωνίζεται δημόσια καί φανερά. Βέβαια — προσθέτει — ἡ ἀντιπολίτευση προσέκρουσε μέγάλες δυσχέρειες καί διέτρεχε σοβαροῦς κινδύνους κατά τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων της. Τό σύστημα περιελάμβανε ἐπίσης μία σημαντική δόση ἀστυνομικῶν ἐπεμβάσεων στήν ἀτομική ζωή — καί ὁ κίνδυνος αὐθαιρέτων

μέτρων στηριζομένων ἐπί τοῦ πλάσματος τῆς ἀνταρσίας, καθ' ὃν ἐκκρεμοῦν αἰτήσεις ἀκυρώσεως (...), ὅπ. π. σ. 753. Ἡ ἴδια κριτική προσάπτει στό σχέδιο διατάγματος τὴν ἐπιδίωξη νά διατηρήσει τό θεσμὸ τῆς ἐκτόπισης παρ' ὅλο πού εἶναι ἀντίθετος μέ τό Σύνταγμα καί τὴ Διεθνή Σύμβαση τῆς Ρώμης πού κυρώθηκε μέ τό ν. 2329/1953. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξη πού καθιστᾷ ποινικό ἀδίκημα «πλὴν ἄλλων, καί τὴν ἐπιδίωξιν, 'δι' οἰασδήποτε ἐνεργείας', καί 'καθ' οἰονδήποτε τρόπον', τῆς ἀναγνωρίσεως' ἢ ἀναβιώσεως' τῶν συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ Ν. 509/1947 διαλυθέντων κομμάτων ἢ ὀργανώσεων, τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν σκοπῶν αὐτῶν, ἢ τὴν διάδοσιν ἢ ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεών των ἢ τῆς ἐκνόμου δραστηριότητος αὐτῶν, συνιστᾷ τὴν σοβαρωτέραν ἀπειλήν κατά τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ πᾶσαν μορφήν, ἀντιβαίνει δέ καί πρὸς τὰς βάσεις τοῦ Δημοκρατικοῦ μας πολιτεύματος, ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ὁποίων ἡ νομοθετικὴ κήρυξις πολιτικῶν κομμάτων ὡς ἀνεπιδέκτων ἐκφράσεως γνώμης εἶναι ἀδιανόητος» (ὅπ. π. σ. 754). «Ἡ διάταξις αὐτή», προσθέτει ἡ ἀπόφασις τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, ὅπ. π. σ. 755, «ἀξιούσα τὴν γνώσιν τῶν σκοπῶν τῶν διαλυθέντων κομμάτων ἢ ὀργανώσεων καί τῶν ἐκάστοτε ἀποφάσεών των, δύναται νά ἀποβῇ ἀληθῆς παγίς διὰ πάντα πολίτην, ὅστις δέν δύναται νά εἶναι βέβαιος ὅτι δέν δέχεται ἢ ὑποστηρίζει λύσεις ἢ ἀπόψεις, ἅς ἐν τῇ δεδομένη στιγμῇ υἱοθετοῦν τά διαλυθέντα κόμματα (...), χαρακτηρίζει δέ αὐτὴ τὴ διάταξη ὡς ἀντισυνταγματικὴ ἐπειδὴ δέν περιγράφει σαφῶς τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόστασις τοῦ ἐγκλήματος. Κριτικὴ ἀσχεῖται ἐπίσης καί στὴ διεύρυνσις καί τὴ διατήρησις τοῦ θεσμοῦ τῶν πιστοποιητικῶν φρονημάτων. Βλ. σχετικὰ καί ἀπαντητικὴς δηλώσεις τοῦ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης Κ. Παπακωνσταντίνου, ὅπ. π. σ. 755 ἐπ., καί ἀνταπάντησις τοῦ προέδρου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν Σπ. Πάλλη, ὅπ. π. σ. 756 ἐπ.

μέτρων έφθανε τό μέγιστο όριο του όταν έπρόκειτο γιά τά στελέχη ή τούς όπαδούς τής βάσεως (...), όμως ή κυβέρνηση, καίτοι μέ πολλά από τά όργανα της έφρόντιζε νά καταστρέφει συστηματικά ώρισμένα στοιχεία τής αντιπολιτεύσεως, έδέχετο ή ήνείχετο τήν παρουσία καί τήν δραστηριότητα αντίπαλων αποφασισμένων νά τήν ανατρέψουν»¹⁶.

‘Η παράλληλη άστυνομευόμενη όψη του καθεστώτος ήταν άπαραίτητη γιά νά διασφαλιστεί ή ήγεμονία των άστικών κοινωνικών δυνάμεων. «‘Η στρατιωτική νίκη», σημειώνει εύστοχα ό Κ. Τσουκαλάς, «δέν

15. *Meynaud*, όπ. π. σ. 273. ‘Η αντίφαση πού περιέχει ό όρος «άστυνομευόμενη δημοκρατία» δέν διέφυγε από τήν προσοχή του ίδιου του *Meynaud*.

16. *Meynaud*, όπ. π. σ. 179. Χαρακτηριστικές γιά τή νοοτροπία αυτή, είναι λ.χ. καί οι παρακάτω παρατηρήσεις του ‘Αλ. Βαμβέτσου, κατά τόν όποιο «ή κομμουνιστική άπειλή επιβάλλει όπως επί τή βάσει τής εκάστοτε διαμορφωμένης πολιτικής πραγματικότητας ό εκλογικός νόμος, όχι βεβαίως επιδιώκει τήν νόθευσιν του λαϊκού φρονήματος, εάν τούτο κατά πλειοψηφίαν ήθελέν ποτε προχωρήσει εις τόν κομμουνισμόν (...), αλλά αποκλείει τήν έμμεσον εισβολήν τής κομμουνιστικής μειοψηφίας. Τοιαύτη έμμεσος εισβολή είναι δυνατή όταν είτε εθνικόφρονα κόμματα δεχθούν νά συμπράξουν μετά του κομμουνισμού καί νά διαβρώσουν ούτω τό ήθικόν του εθνικού όργανισμού είτε τμηματικά άποτελέσματα ώρισμένων εκλογικών περιφερειών ή καί εκλογικών τμημάτων άκόμη (...) δημιουργήσουν, λόγω τής ένδεχομένης, διά σχετικής πλειονοψηφίας, συνεπεία κατατμήσεως των εθνικοφρόνων δυνάμεων, επικρατήσεως του κομμουνισμού εις τάς περιφέρειας εκείνας ή τά τμήματα, τοιαύτην άτμόσφαιραν, ώστε νά προκληθή σύγχυσις κάμπουσα τό ήθικόν των ένόπλων δυνάμεων καί των σωμάτων άσφαλείας καί έπιτρέπουσα τήν υπό δυναμικών στοιχείων τής μειοψηφίας κατάληψιν τής άρχής», ‘Αλ. Βαμβέτσου. Τό κύρος των βουλευτικών εκλογών, άνάπτυπο από Ν.Δικ. 18 (1962), (σ.441 έπ.) σ. 3 έπ. ‘Ο συγγραφέας του χωρίου αυτού φαίνεται νά θεωρεί νομιμοποιημένη καί νόμιμη τήν εκπόνηση εκλογικών νόμων μέ σκοπό τήν άποτροπή όρισμένων εκλογικών άποτελεσμάτων. Είναι αλήθεια ότι δέν ζητά «νόθευσιν του λαϊκού φρονήματος, εάν τούτο κατά πλειοψηφίαν ήθελέν ποτε προχωρήσει εις τόν κομμουνισμόν». ‘Επειδή όμως πιστεύει ότι τό «ν.δ. 509/1947», όπως άποκαλεί τόν ά.ν. 509/1947, άπαγορεύει τό όνομα του ΚΚΕ, δέν εξαφανίζει όμως τόν κομμουνισμό «ό όποίος ζει καί δρ άνενοχλήτως υπό τήν προστασίαν των δημοκρατικών θεσμών, των όποίων επιδιώκει τήν διά τής βίας κατάλυσιν, τό γε νύν έχον υπό τό προσωπεϊόν τής Ε.Δ.Α., αύριον δέ υπό άλλο, τό όποϊον θά εκλέξη ή δαιμονία έφευρετικότης του», ζητά ό Βαμβέτσος, όπ. π. σ. 444, από τό κράτος νά «σοβαρευθή άπαγορεύον τάς όβιδιακάς μεταμορφώσεις του [κομμουνισμού] μετά άδιάβλητον διαδικασίαν». ‘Οποτε δέν θά συντρέχει πλέον λόγος νά νοθευθεί τό λαϊκόν φρόνημα, άφού δέν θά ύπάρχει περίπτωση νά αναδειχθεί ως πλειοψηφία ό κομμουνισμός, του όποίου όλες οι νοητές μεταμορφώσεις θά έχον άπαγορευθεί...

ἀρκοῦσε γιά νά στερεώσει τήν ἀνοδο τῆς δεξιᾶς. Κατά κάποιο τρόπο, οἱ πολιτικές τῆς δυσκολίες ὀξύνθηκαν μετά τή λήξη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Παρά τό ὅτι τό ἀστικό καθεστῶς περισώθηκε, ἡ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων παρέμεινε εὐθραυστη (...). Πρίν καλά-καλά συμπληρωθεῖ ἕνας χρόνος ἀπό τή λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν καί παρά τήν εὐρύτατη ἐπίδραση τῆς ἀντικομμουνιστικῆς προπαγάνδας, ἕνα πλατύ λαϊκό αἶσθημα γιά ἐπιείκεια, ἀμνηστεία καί ἐθνική συμφιλίωση, ἔμοιαζε νά ἐπιμένει. Στίς ἐκλογές τόσο τοῦ 1950 ὅσο καί τοῦ 1951, κόμματα πού ζητοῦσαν ἄμεση ὀμαλοποίηση τῆς πολιτικῆς κατάστασης καί τήν κατάργηση τῆς 'ἐξαιρετικῆς' (καταπιεστικῆς) νομοθεσίας συγκέντρωσαν πάνω ἀπό τό 30% τῶν ψήφων»¹⁷. Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες οἱ συντηρητικές ἀστικές δυνάμεις, μέ τή σύμφωνη γνώμη καί τήν παρότρυνση τοῦ «συμμαχικοῦ παράγοντα», ἔκριναν ὅτι ἡ διατήρηση τῶν «προσωρινῶν» μέτρων τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν ἀπαραίτητη γιά τή διατήρηση τῆς ἡγεμονίας τους. Οἱ δημοκρατικοί κοινοβουλευτικοί θεσμοί, ἄλλωστε, δέν παρέιχαν ἐγγύηση ὅτι θά ἔθεταν ἀποτελεσματικούς φραγμούς σέ ἐνδεχόμενες κοινωνικές διεκδικήσεις, ὅταν μάλιστα ἡ ἐμπειρία τοῦ ΕΑΜ ἔδειξε τή δύναμη καί τό δυναμισμό τῶν δημοκρατικά ὀργανωμένων λαϊκῶν στρωμάτων¹⁸.

Μέσα στό κλίμα τῆς «ἀστυνομευόμενης δημοκρατίας» ἐνισχύθηκαν καί αὐτονομήθηκαν ἰσχυρά κέντρα ἐξουσίας πού ἀπόκτησαν τή δύναμη νά ἐπηρεάζουν καθοριστικά τά κρατικά ὄργανα πού κατά τό Σύνταγμα εἶχαν τήν εὐθύνη καί τήν ἀρμοδιότητα νά διαμορφώνουν καί νά ἀσχοῦν τήν πολιτική ἐξουσία. Τά ἀνάκτορα¹⁹ καί ὁ στρατός , δύο ἀπό τά σημαντι-

17. Tsoucalas, ὅπ. π. σ. 325.

18. Βλ. Tsoucalas, ὅπ. π. σ. 326 ἐπ., ἰδίως σ. 327.

19. Ὁ ὅρος «ἀνάκτορα», ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, δέν ἐξαντλεῖται στό πρόσωπο τοῦ ἀνακτα. Περιλαμβάνει ἐπίσης καί «ἕναν περιορισμένο ἀριθμό προσώπων τά ὁποῖα κατέχουν θέσεις ζωτικῆς σημασίας καί ἀποτελοῦν τοῦς ἐμπίστους τοῦ Βασιλέως (...)». Σ' αὐτούς πρέπει νά προστεθεῖ ἕνας ἀριθμός ἀπό «σημαίνοντας πολιτικούς, ἱκανούς νά καταλάβουν ἀνάλογα μέ τήν κατάσταση τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ὑπουργικά λειτουργήματα» (Meynaud, ὅπ. π. σ. 343). Τό ἀνακτορικό δίκτυο ἐπεκτείνεται καί σέ ἐξωκυβερνητικούς κύκλους: ὅπως π.χ. σέ ἐπικεφαλῆς Τραπεζῶν, μέλη τῶν στρατιωτικῶν ἐπιτελείων, κατόχους ὑψηλῶν δημοσίων θέσεων, ἰσχυροῦς ἐπιχειρηματικούς κύκλους καί ἀλλοδαπούς (πρβλ. Meynaud, ὅπ. π. σ. 343). Τήν ἴδια ἀποψη ἐπαναλαμβάνει ὁ Bakojannis, *Militärherrschaft in Griechenland*, σ. 66. Ἀναλυτικότερα γιά τό ρόλο

κότερα κέντρα ισχύος, επιδόθηκαν συστηματικά σέ εξωσυνταγματικές επεμβάσεις στή λειτουργία τού πολιτεύματος πού θέσπιζε τό Σύνταγμα τού 1952, αλλοιώνοντας ούσιωδώς τούς κανόνες του: Τά συνταγματικά πλαίσια τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας πού ίδρυε καί έκθετε κάτω από τήν έγγυσή του τό Σύνταγμα υποκαταστάθηκαν από τά πολύ σπενότερα πολιτικά πλαίσια πού επέβαλαν καί έθεσαν κάτω από τόν έλεγχο τους ανάκτορα καί στρατός²⁰, καθώς καί ό λεγόμενος «συμμαχικός παράγων»²¹, έτσι ώστε νά μήν απέχει πολύ από τήν πραγματικότητα ή διαπίστωση ότι τήν έξουσία στή χώρα άσκούσε ένας «παράλληλος φορέας έξουσίας» ή, άλλιώς, μιά «παράλληλη κυβέρνηση»²².

των ανακτόρων, βλ. *Meynaud*, όπ. π. σ. 342 έπ. Παραδείγματα παλαιότερων επεμβάσεων των βασιλέων, βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, 'Εγγυήσεις Β', σ. 433 έπ. ύποσ. 17 σ. 437 ύποσ. 33 σ. 454 έπ. ύποσ. 73 πβλ. καί *Legg*, *Politics in Modern Greece*, σ. 195 έπ. Για τίς επεμβάσεις τού στρατού, βλ. ιδιαίτερα σέ *Meynaud*, όπ. π. σ. 350, 353 έπ., πβλ. καί *Legg*, όπ. π. σ. 190 έπ. Βλ. επίσης *Φ. Βεγλερής*, Λόγια τής όργής καί τής έλπίδας, σ. 45 έπ., *F.-W. Fernau*, *Armee, König und Parteien in Griechenland*, *Eur. Arch.* 23(1968), σ. 263 έπ.

20. Άλλης μορφής επεμβάσεις των στρατιωτικών καί παραστρατιωτικών σωμάτων καταγγέλλει σέ άγόρευσή του στή Βουλή ό 'Ηλ. 'Ηλιοϋ. Κατά τόν άγορητή «(...) έξυπνοϋν οι Λευκαδίτες καί βλέπουν γραμμένες εις ένα χωριό επιγραφές μέ κόκκινη μπογιά (...) 'Θάνατος εις τόν Βασιλέα, θάνατος εις τήν Χωροφυλακήν'. Καί γίνεται άνάκρισις καί συλλαμβάνεται ό δράστης, ό άρχηγός τής Τοπικής Μονάδος των ΤΕΑ καί εύρίσκειται ήδη προφυλακισμένος. Καί εξαγγέλλονται αι δολιοφθοραί, αι διαβόητοι, εκείνου τού άπερίγραπτου Παπαδοπούλου. Καί διαπιστούται μιά άτομική ευθύνη επί μεμονωμένου προσώπου άνευ σκοπού δολιοφθοράς (...). 'Απάντηση στις προγραμματικές δηλώσεις τής «Κυβερνήσεως» Στεφανοπούλου. Πρακτικά Βουλής τής 23 Σεπτεμβρίου 1965, σέ 'Ηλ. 'Ηλιοϋ, 'Η κρίση τής έξουσίας, σ. 259. Στην άγόρευσή του αυτή ό 'Ηλιοϋ κατάγγειλε όνομαστικά τόν άρχηγό τής χούντας καί μελλοντικό δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο.

21. Για τό λεγόμενο «συμμαχικό παράγοντα» καί τήν επέμβασή του στις έλληνικές πολιτικές εξελίξεις κατά τήν έποχή εκείνη, βλ. αντί πολλών, *Meynaud*, όπ. π. σ. 408 έπ., *Bakojannis*, όπ. π. σ. 50 καί στις εκεί παραπομπές. Πβλ. άκόμη τήν χαρακτηριστική παρατήρηση τού *Iatrides*, *American Attitudes Toward Greece of Couloumbis-Iatrides, Greek-American Relations*, σ. 71, ότι «although the role of American officials in the downfall of the Papandreou government and in the political turbulence of 1965-67 cannot at present be documented, it can hardly be doubted that Papandreou's enemies counted on the understanding and approval of United States representatives in Athens» (υπογράμμιση δική μου).

22. Για νά άποδώσει τήν έννοια μιās «παράλληλης έξουσίας», πού τήν άπάρτιζαν

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν πλαισίων αὐτῶν πρόβαλε μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια σὲ δύο χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις ὅπου ἡ λειτουργία τῶν συνταγματικῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν ἔτεινε νὰ διαμορφῶσει καταστάσεις ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια ἐλέγχου καὶ ἀνοχῆς τῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ στρατοῦ. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀφορᾷ τὶς ἐκλογές τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1961, πού ἔγιναν κάτω ἀπὸ τὸ βᾶρος τῆς ἐκλογικῆς νίκης τῆς ἀριστερᾶς στὶς προηγούμενες ἐκλογές τῆς 11ης Μαΐου 1958, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ εἶχε ἀναδειχθεῖ ἀξιωματικὴ ἀντιπολίτευση μὲ 24,43% τῶν ψήφων καὶ 79 βουλευτές. Ὁ στρατός καὶ τὰ σώματα ἀσφαλείας παρενέβησαν, μὲ βάση προετοιμασμένο σχέδιο πού ἡ ἐφαρμογὴ του δὲν προκάλεσε ἀντιδράσεις τῆς «ὑπηρεσιακῆς» καὶ φιλικῆς πρὸς τὴν αὐτὴ κυβέρνησης, καὶ νόθευσαν τὶς ἐκλογές οἱ ὁποῖες διεξήχθησαν μέσα σὲ κλίμα ἐκτεταμένων ἀθαιρεσιῶν καὶ διώξεων, στράφηκαν ἐναντίον τῆς ἀριστερᾶς, ἀλλὰ ἐπηρέασαν δυσμενῶς καὶ τὶς δυνάμεις τοῦ κέντρου²³.

Ἡ δευτέρα περίπτωση ἀφοροῦσε τὴν ἄρνηση τοῦ βασιλιᾶ νὰ ὑπογράψει, ὅπως ὀφείλε σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα²⁴ τὸ διάταγμα γιὰ τὴν

ἀνώτεροι στρατιωτικοί, ὁ θρόνος, ἰσχυροὶ οικονομικοὶ ὄμιλοι καὶ ὁ «συμμαχικὸς παράγων», ἡ ὁποία ἐπεδίωκε τὸν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ Κοινοβούλιο ἐλεγχὸ τῶν κοινωνικῶν (καὶ πολιτικῶν) ἐξελίξεων, ὁ *Bakojannis*, χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους «*Parallelmacht*», ὅπ. π. σ. 54 καὶ «*Nebenregierung*», ὅπ. π. σ. 55. Βλ. καὶ τὸν ἐκεῖ, σ. 54, παραπεμπόμενο *Papaspiliopoulos*, *Sozialpolitische Strukturen und ökonomische Entwicklung in Griechenland*, σὲ *Sartre* (ἔκδ.), *Der Weg in den Faschismus. Dokumentation zur politischen Situation*, Frankfurt 1970. Ὁ *Tsoucalas*, ὅπ. π. σ. 328 χρησιμοποιεῖ τὸν εὐρύτερο ὄρο «*parallel state*».

23. Γιὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων στὶς ἐκλογές τοῦ 1961 καὶ γιὰ τὸ σχέδιο «Περικλῆς», πού τὴν ἀποδεικνύει, βλ. *Meynaud*, σ. 112 ἐπ., ἰδιαίτερα σ. 113, σ. 263. Γιὰ ἀνεπαρκῆ τήρηση τῶ ἐγγυήσεων πρὸς ἀποφυγὴ βίας καὶ νοθείας μιᾶ καὶ ὁ *Βασιλέτσος*, ὅπ. π. σ. 3. Βλ. ἐπίσης *K. Legg*, ὅπ. π. σ. 139 κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ «*operation Pericles*» as it was known involved the chief of the armed services, as well as special agencies, e.g. the Greek Central Intelligence Agency», *Meynaud*, Bericht über die Abshaffung der Demokratie in Griechenland, σ. 27, *Bakojannis*, ὅπ. π. σ. 90, ὁ ὁποῖος σημειώνει, ὅπ. π. ὑπόσ. 4 (σ. 192), ὅτι «*der plan «Perikles*», wurde am 11. und 12.8.1961 in einer General-Stabssitzung ausgearbeitet, in der Georg Papadopoulos (...) als Sekretär fungierte. Das Begleitsschreiben des Planes trug den Vermerk «streng vertraulich» und «ausserordentlich dringend» sowie die Zeichen GEETHA/A, 3, FO532/00, 12.8.1961. Πρβλ. καὶ *R. Clogg*, *A Short History of Modern Greece*, σ. 178.

24. Βλ. σχετικὰ ἀντὶ ἄλλων *Μάνεση*, Ἐγγυήσεις, τ. Β' σ. 440 ἐπ. κατὰ τὸν

άντικατάσταση του ύπουργού Ἐθνικῆς Ἀμύνης, πού τοῦ ὑπέβαλε ὁ Πρωθυπουργός. Ἡ ἄρνηση αὐτή τοῦ βασιλιᾶ πού ὀδήγησε στήν παραίτηση μιᾶς κυβέρνησης, πού συγκέντρωνε σαφῆ κοινοβουλευτική πλειοψηφία, καθὼς καί οἱ μετέπειτα συνεχεῖς ἐπεμβάσεις του²⁵ στή διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, ἀλλοίωσαν τήν κατά Σύνταγμα λειτουργία τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, μεταθέτοντας ἔξω ἀπό αὐτούς τό κύριο βάρος τῆς λήψης τῶν ἀποφάσεων πού ἀφοροῦσαν τήν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Ἔτσι ἡ βιωσιμότητα τῶν κυβερνήσεων κατάντησε νά ἐξαρτᾶται ὄχι ἀπό τή λαϊκή ψήφο καί τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ κοινοβουλίου, σύμφωνα μέ ὅσα πρόβλεπε τό Σύνταγμα, ἀλλά ἀπό τήν ἀνοχή τῶν ἰσχυρῶν κέντρων ἐξουσίας, ὅπως τά ἀνάκτορα καί ὁ στρατός. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν, ἀπό τόν Ἰούλιο τοῦ 1965, ὡς τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1967, νά προξενήσει ἡ πολιτική ἀντιπαράθεση ἀφενός τῶν κομμάτων πού εἶχαν τήν ὑποστήριξή τους καί ἀφετέρου τῶν κομμάτων πού δέν συγκέντρωναν τήν ἀποδοχή στρατοῦ καί ἀνακτόρων, ἀπειλητικούς κλυδωνισμούς γιά τοὺς συνταγματικούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Ἡ λειτουργία τοῦ «πολιτεύματος», πού εἶχαν ἐξυφάνει τά ἐξωκοινοβουλευτικά κέντρα ἐξουσίας φάνηκε νά μὴν συμβιβάζεται καί νά «συγκρούεται» μέ τή λειτουργία τῶν κοινοβουλευτικῶν κανόνων ὅπως τήν προέβλεπε τό Σύνταγμα²⁶. Ἡ «σύγκρου-

ὁποῖο, σ. 441 «ὁ Βασιλεὺς δέν δικαιούται νά ἐπέμβῃ εἰς τήν σύνθεσιν τῆς Κυβερνήσεως, δηλαδή εἰς τήν ἐκ μέρους τοῦ ὀρισθέντος Πρωθυπουργοῦ ἐπιλογή τῶν συνεργατῶν του (...). Ἐφ' ὅσον οἱ Ὑπουργοί, εἶναι ἤδη ἐκτελεστικά ὄργανα τῆς πολιτικῆς τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας, καί ὄχι τοῦ Βασιλέως ὅπως συνέβαινε παλαιότερον, οὗτος δέν δύναται: i) νά διορίσῃ ὡς Ὑπουργόν πρόσωπον μὴ προτεινόμενον ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, οὔτε ii) νά μὴ διορίσῃ ὡς Ὑπουργόν πρόσωπον προτεινόμενον ὑπὸ τούτου». Βλ. ἐπίσης καί τήν ἐκεῖ ὑποσ. 40, ὅπου τονίζεται ὅτι ὁ βασιλιάς μπορεῖ μὲν νά πεῖ τήν γκώμη του σχετικὰ μέ τό σχηματισμό τῆς κυβέρνησης στόν ἀρχηγό τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας πρωθυπουργό, ὀφείλει ὅμως νά ὑποχωρήσει ἂν αὐτός τελικὰ ἐπιμεῖναι. Βλ. ἀκόμη Φ. Βεγλερῆ, Λόγια τῆς ὀργῆς καί τῆς ἐλπίδας, σ. 9.

25. Βλ. *Meynaud*, Οἱ πολιτικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα, μέρος Β': Ἡ βασιλική ἐκτροπή ἀπό τόν κοινοβουλευτισμό τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1965, σ. 72 ἐπ. Τήν συνταγματική διάσταση ἐκείνων τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ θρόνου, βλ. στή μονογραφία τοῦ Βεγλερῆ, Ἰουλιανά, ἰδίως σ. 7 ἐπ. σ. 24 ἐπ.

26. Γιά τοὺς κανόνες αὐτούς βλ. ἐκτενῶς Μάνεση, ὅπ. π. σ. 417 ἐπ., ἰδίως σ. 422 ἐπ., σ. 427 ἐπ., σ. 429 ἐπ., σ. 440 ἐπ., σ. 445 ἐπ., σ. 451 ἐπ.

ση» αυτή, πού γνώρισε πολλές διακυμάνσεις, φάνηκε πρὸς στιγμή, μέ τή διάλυση τῆς βουλῆς, στίς 14 Ἀπριλίου 1967 καί τήν ταυτόχρονη προκήρυξη ἐκλογῶν γιά τίς 28 Μαΐου 1967, νά κλίνει ὑπέρ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Στήν τελική της ἔκβαση ὅμως στρατιωτικό πραξικόπημα πού ἔγινε μέ τήν ἀνοχή — ἂν ὄχι μέ τή φανερό ἢ ὑπολανθάνουσα συναίνεση — τῶν ἀνακτόρων καί ἄλλων κέντρων ἰσχύος²⁷. Ὁ στρατός κατέλυσε τίς συνταγματικές δεσμεύσεις τῆς ἐξουσίας: ἀπό τό καθεστῶς τῆς «ἀστυνομευόμενης δημοκρατίας» ἐξαλείφθηκε ἡ δημοκρατία καί θριάμβευσε, μόνη καί ἀπόλυτη, ἡ ἀστυνόμηση...

27. Γιά τήν ἐπιβολή τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας καί τήν προετοιμασία τοῦ πραξικοπήματος τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967, βλ. τή βιβλιογραφία πού παραπέμπει ὁ Χ. Κριζῆς, *Τό Αὐταρχικό Κράτος*, σ. 31, ὑποσ. 1 καί 2. Πάντως, ὅσον ἀφορᾶ τό ἐκλογικό καί κοινοβουλευτικό δίκαιο, πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι καί κατά τήν περίοδο αὐτή τυπικοί κανόνες πού ρύθμιζαν τή συμμετοχή τῶν κομμάτων στίς ἐκλογές καί στή λειτουργία τῆς βουλῆς κατά τρόπο ἀνάλογο μέ τό σημερινό. Γιά τούς κανόνες αὐτούς, βλ. ἀντί ἄλλων Κοτσιάνου, *Τό κόμμα καί ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῷ δικαίῳ*, ΕΕΝ 18(1951), ἰδίως σ. 491 ἐπ., 494 ἐπ. καί τοῦ ἴδιου, *Πολιτικά κόμματα καί ἐκλογικά συστήματα*, Ἄρμ. Θ' (1955), ἰδίως σ. 295-296.

2. Τά κυριότερα χαρακτηριστικά τῶν κομμάτων κατά τήν περίοδο 1950-1967

Μέ μόνη ἐξαίρεση τό κόμμα τῆς «Ἐνιαίας Δημοκρατικῆς Ἀριστερᾶς» (Ε.Δ.Α.) πού εἶχε ὡς κύριο κορμό τούς ἡττημένους στόν ἐμφύλιο πόλεμο κομμουνιστές²⁸ τά κόμματα πού ἀναπτύχθηκαν κατά τήν περίοδο 1950-1967 χαρακτηρίζονταν ἀπό μία ἰδεολογική καί πολιτική ρευστότητα καί δέν ἀπόκτησαν ποτέ τήν ὀργανωτική καί πολιτική συνοχή πού διακρίνει τά κόμματα τῶν ἀστικῶν δημοκρατικῶν καθεστώτων, τῆς σύγχρονης ἐποχῆς πράγμα πού δέν ἄλλαξε οὔτε μέ τή σταδιακή συγχώνευση τῶν πολλῶν μικρῶν κομμάτων πού ἐμφανίστηκαν ἀρχικά στά τέσσερα κόμματα πού συμμετέσχαν στίς ἐκλογές ἀπό τό 1963²⁹.

Ἐνα πρῶτο χαρακτηριστικό τῶν κομμάτων τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου εἶναι ἡ σχέση τους μέ πρακτικές προστασίας-πελατείας, πού δέν ἔχουν ἐξαλειφθεῖ, ἰδιαίτερα, στήν ὑπαιθρο. Ἐνας σημαντικός διαμεσο-

28. «Ἡ Ε.Δ.Α. ἦταν τό ὑποκατάστατο τοῦ ἐκτός νόμου ΚΚΕ καί στήν πραγματικότητα διοικούνταν ἀπό ἐκπροσώπους τῆς ἐξόριστης κομμουνιστικῆς ἡγεσίας», παρατηρεῖ ὁ Κ. Τσουκαλᾶς, Ἡ ἐλληνική τραγωδία. Ἀπό τήν ἀπελευθέρωση ὡς τούς συνταγματάρχες, σ. 156. Βλ. ἐπίσης *Meynaud*, ὅπ. π. σ. 223 ἐπ., Στ. Ρουσσέα, Ὁ θάνατος μιᾶς δημοκρατίας. Ἡ Ἑλλάδα καί ἡ ἀμερικάνικη συνείδηση, σ. 34, *Clogg*, ὅπ. π. σ. 167, *Legg*, ὅπ. π. σ. 205 ἐπ. *Hintergrund*, dpa-Archiv/H G/655, σ. 12, *Athinaios-McHale*, ὅπ. π. σ. 249 ὑποσ. 3, *Bakojanis*, ὅπ. π. σ. 58. Πρβλ. ἐπίσης *M. Marceau*, *La Grèce des colonels*, σ. 145 ἐπ.

29. Στίς ἐκλογές τῆς 5ης Μαρτίου 1950 συμμετέσχαν μόνα τους ἡ σέ συνασπισμούς 44 κόμματα, τῆς 9ης Σεπτεμβρίου 1951 9, τῆς 16ης Νοεμβρίου 1952 8, τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1956 12, τῆς 11ης Μαΐου 1958 12, τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1961 6, βλ. *Meynaud*, ὅπ. π. σ. 537 ἐπ. (στατιστικό παράρτημα).

λαβητικός ρόλος των κομμάτων, ακριβέστερα του βουλευτή ανάμεσα στους πολίτες — τωρινούς ή ενδεχόμενους ψηφοφόρους του κόμματος — και τις κρατικές αρχές επηρεάζει την οργάνωση και τη λειτουργία των κομμάτων ιδιαίτερα στην έπαρχία όπου ο βουλευτής εξαρτάται άμεσα από τον ψηφοφόρο³⁰.

Ακόμη και αν περιέχει στοιχεία υπερβολής ή επιγραμματική παρατήρηση του K. Legg, ότι το δίκτυο των φιλικών σχέσεων με τους προεστούς του χωριού μεταβάλλεται σε ένα *de facto* κόμμα³¹, μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι το πλέγμα των προσωπικών σχέσεων ανάμεσα στα «πολιτευόμενα» στελέχη των κομμάτων, δηλαδή στους υποψήφιους βουλευτές και τους βουλευτές, και τους ψηφοφόρους τους αποκαθιστά ως ένα μεγάλο βαθμό την απρόσωπη λειτουργία μίας κομματικής οργάνωσης³².

Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ο προσωποπαγής και αρχηγικός χαρακτήρας των κομμάτων: στο κέντρο τους βρίσκεται ένας αρχηγός πού τά διοικεί όπως ο ίδιος νομίζει. Συχνά, ιδιαίτερα πριν από το 1961, τά κόμματα διαμορφώνονταν ως ομάδες βουλευτών γύρω από προσωπικότητες οι οποίες, με τον τρόπο αυτό, μπορούσαν να διεκδικήσουν αποτελεσματικότερα πρωθυπουργική ή υπουργική εντολή ή προσπαθούσαν να υπογραμμίσουν έντονα ή να επιβάλλουν τις απόψεις τους, σε περίπτωση πού κάποια διαφωνία τους οδήγησε έξω από ένα μεγαλύτερο κόμμα³³.

Η προσωπική ισχύς πού ασκούσε ο αρχηγός στο κόμμα του και ή οποία κατά κανόνα συμβάδιζε με τό γενικότερο πολιτικό του κύρος, συ-

30. Βλ. *Meynaud*, όπ. π. σ. 314 έπ., *Legg*, όπ. π. σ. 104, πρβλ. και σ. 197.

31. Βλ. σχετικά *Meynaud*, όπ. π. σ. 314, *Legg*, όπ. π. σ. 119 έπ., ιδιαίτερα σ. 121, πρβλ. και σ. 135. Πρβλ. και *Κοριζή*, όπ. π. σ. 100 και την εκεί ύποσ. 4.

32. *Legg*, όπ. π. 119.

33. Πρβλ. την παρατήρηση του *Legg* ότι «today clientage relationships are found in even the modern sectors of Greek society, and wherever they exist they have modified Greek attitude towards the political formula. This emphasis on human relationships has hindered the development of loyalty to any impersonal institution (...)», όπ. π. σ. 93. Έκτός από τις παραπάνω παρατηρήσεις ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει ότι και όσον αφορά την κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων, «promotions and appointments continued to be at least dependant on political affiliation», όπ. π. σ. 156.

νοδεύεται από τήν ανυπαρξία δημοκρατικών οργανωτικών δομών του κόμματος. Έτσι, καί όταν τά κόμματα αυτά εμφανίζονται μέ καταστατικά, κανόνες έσωκομματικής λειτουργίας κλπ., οί διατάξεις τους μένουν νεκρό γράμμα³⁴. Η δύναμη τών κομμάτων υπολογίζεται, ακριβέστερα: ταυτίζεται μέ τόν αριθμό τών ψήφων πού συγκέντρωσαν στίς πύ πρόσφατες έκλογές. Τά κόμματα έχουν βουλευτές, έχουν «πολιτευτές», δηλαδή υποψηφίους βουλευτές πού δέν εκλέχτηκαν, τοπικούς «παράγοντες», οπαδούς, αλλά όχι καί «μέλη» μέ τήν έννοια τών φυσικών προσώπων πού συναπαρτίζουν μιά ένωση σύμφωνα μέ άπρόσωπους καί γενικής ισχύος καταστατικούς κανόνες λειτουργίας³⁵. Είναι χαρακτηριστική για τό ζήτημα αυτό ή πληροφορία του K. Legg ότι τήν άνοιξη του 1965 τό σποραδικά εκδιδόμενο δελτίο τής «Έθνικής Ριζοσπαστικής Ένώσεως» τυπώνεται σέ 800 αντίτυπα, από τά όποια 100 προορίζονται για τούς βουλευτές του κόμματος³⁶.

Ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό στοιχείο τής περιόδου 1950-1967 ότι άρχισε νά δημιουργείται μιά σύγχυση ανάμεσα στό κράτος καί τό κόμμα πού θρισκόταν στήν κυβέρνηση, φαινόμενο ιδιαίτερα έντονο πριν από τό 1964, όταν παρατηρήθηκε «μιά πολύ προχωρημένη σύνδεση, καί από πολλές άπόψεις μιά οργανική σχεδόν ταύτιση, μεταξύ τών κομματικών οργανώσεων καί τών κυβερνητικών ύπηρεσιών»³⁷. Έτσι, κρατικές

34. Κατά τόν *Meynaud*, Bericht über die Abschaffung des Demokratie in Griechenland, σ. 25, «populäre Persönlichkeiten und ehrgeizige Politiker [gründeten] eine 'Partei' (...) Die so gebildeten 'Parteien' waren kaum mehr als die lose zusammengefasste Anhängerschaft dieser Politiker, die durch nichts als das gemeinsame Interesse, an lukrativer Ämter zu kommen, miteinander verbaunden war». Βλ. επίσης *Tsoucalas*, La lutte des classes et le régime des colonels, Les Temps modernes, 25(1969), σ. 132, *Paspaliopoulos*, Sozialpolitische Strukturen und ökonomische Entwicklung in Griechenland, σέ *Sartre* (έκδ.), Der Weg in den Faschismus, σ. 62 (παραπέμπεται από *Bakojannis*, όπ.π. σ.54), *Legg*, όπ. π. σ. 130 έπ., 132 έπ., πρβλ. καί τήν παρατήρηση του ίδιου, όπ. π. σ. 133 ότι «the character of the Greek political system makes the premiership and the ministerial offices crucial to a man's — or a party's — success».

35. Πρβλ. *Meynaud*, Οί πολιτικές δυνάμεις στήν Ελλάδα, σ. 278, 281 (για τό κόμμα τής Ένώσεως Κέντρου), σ. 235, 237, 241 έπ. (για τό κόμμα τής Έθνικής Ριζοσπαστικής Ένώσεως), *Legg*, όπ. π. σ. 129 έπ., ιδιαίτερα σ. 130.

36. Ο *Meynaud*, αναφέρεται ρητά στή «δυσκολία έφαρμογής στα έλληνικά κόμματα τής έννοιας του μέλους», όπ. π. σ. 14.

37. *Legg*, όπ. π. σ. 135.

υπηρεσίες αναλάμβαναν έργα όπως ή προβολή των απόψεων του κυβερνώντος κόμματος, ή αντίκρουση των απόψεων της αντιπολίτευσης, ή εξεύρεση χρηματικών πόρων για τή δραστηριότητα του κυβερνητικού κόμματος κλπ. Συχνά μάλιστα, όρισμένες κρατικές υπηρεσίες, όπως τά σώματα ασφαλείας, αποτέλεσαν ισχυρό βραχίονα πού εξαπέλυε τό κυβερνητικό κόμμα έναντίον κομμάτων τής αντιπολίτευσης³⁸. Μία από τίς συνέπειες του φαινομένου αυτού ήταν ή τάση, πού μέ τή μεγαλύτερη σαφήνεια παρατηρήθηκε στις εκλογές του 1961, νά θεωρείται τό κοινοβουλευτικά αυτόνοητο ένδεχόμενο τής εκλογικής αποδοκιμασίας του κυβερνητικού κόμματος περίπου σάν κίνδυνος ανατροπής του πολιτεύματος, όπως επίσης ή τάση νά μετατρέπεται ή πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα σέ συμπολιτευόμενα και αντιπολιτευόμενα κόμματα σέ σύγκρουση ανάμεσα στό κράτος και σέ κάποιες δυνάμεις πού αυτό θεωρούσε ξένες και έχθρικές και γι' αυτό αισθανόταν τήν ανάγκη νά άμυνθει έναντίον τους.

Έξαιρέση από τον παραπάνω τύπο κόμματος αποτέλεσε ή Ε.Δ.Α. ή όποία «κατατάσσεται στην κατηγορία των συγχρόνων κομμάτων, μέ άυστηρή δομή και μαζική στελέχωση»³⁹. Τό κόμμα αυτό, πού όπως ήδη σημειώθηκε είχε ως κύριο κορμό του τούς κομμουνιστές, στηρίξε τήν οργανωτική του ανάπτυξη σέ σαφείς ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές και στή δημιουργία άπρόσωπων οργανωτικών δομών πού συνένωναν μέλη του κόμματος μέ καταστατικά δικαιώματα και υποχρεώσεις και όχι σέ πλέγματα προσωπικών σχέσεων και γνωριμιών των πολιτευτών της. Ύπήρξε τό μόνο κόμμα, πού τον Δεκέμβριο του 1962 είχε ήδη πραγματοποιήσει τό δεύτερο Συνέδριό του, είχε κατορθώσει νά άποκτήσει αίρετά περιφερειακά και κεντρικά όργανα, πού λειτουργούσαν συλλογικά⁴⁰. Έτσι, αντίθετα από τά άλλα κόμματα, ή αποτελεσμα-

38. Κατά διατύπωση *Meynaud*, όπ. π. σ. 149. Βλ. επίσης *Legg*, όπ. π. σ.131.

39. Βλ. σχετικά *Meynaud*, όπ. π. σ. 261 έπ.

40. *Meynaud*, όπ. π. σ. 149. Τήν ίδια διαπίστωση επαναλαμβάνει ό *Bakojannis*, όπ. π. σ. 56. Ό ίδιος συγγραφέας παραθέτει τήν παρατήρηση βρετανού σχολιαστού πού διαπιστώνει ότι «σέ σύγκριση μέ τήν Ε.Δ.Α. ή κομματική όργάνωση τόσο τής ΕΚ όσο και των κομμάτων τής Δεξιάς, θυμίζει τήν όργάνωση μιās λέσχης χορτοφάγων», όπ. π. σ. 314. Για τήν όργάνωση και λειτουργία τής Ε.Δ.Α., βλ. *Meynaud*, όπ. π. σ. 193 έπ., *Legg*, όπ. π. σ. 197 έπ., *A. Athinaios* και *V. McHale*, *Community Chara-*

τικότητα τῆς Ε.Δ.Α. ὑπῆρξε συνάρτηση καί τῆς ικανότητάς της νά κινητοποιεῖ μέλη, ὀπαδοὺς καί ψηφοφόρους, ικανότητα πού ὡς ἓνα μεγάλο βαθμό ὄφειλε στήν ὀργάνωσή της.

cteristics and Voting Patterns in Urban Greece, *European Journal of Political Research* 7 (1979), σ. 241-2, *Marceau*, ὄπ. π. σ. 200-201.

3. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Θά μπορούσε κανείς, συνοψίζοντας, καί ὄχι χωρίς κάποια σχηματοποίηση, νά παρατηρήσει ὅτι κάτω ἀπό τό «διπλό» καθεστώς τοῦ Συντάγματος καί τοῦ «παρα-συντάγματος» ἀναπτύχθηκαν δύο τύποι κομμάτων. Κατά τρόπο μάλιστα πού φαίνεται παράδοξος, τό κόμμα πού προσάρμοσε περισσότερο τήν ἀνάπτυξη καί τήν ὀργάνωσή του στούς κανόνες λειτουργίας τῶν συνταγματικῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν ὑπῆρξε ἐκεῖνο πού συσπειρώσε στίς τάξεις του δυνάμεις πού, σύμφωνα μέ τήν ἰδεολογία καί τήν προηγούμενη πρακτική τους, ἀπέδιδαν τυπική μόνο σημασία στούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς καί εἶχαν προσπαθήσει, μέ τά ὄπλα κατά τήν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, νά τούς ἀντικαταστήσουν μέ ἄλλους.

Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι ἀνεξήγητο. Γιά τήν κομμουνιστική ἀριστερά ἡ ἀπλή καί μόνον ἐφαρμογή τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952, μέ τήν κατάργηση τῶν «παρα-συνταγματικῶν» κανόνων καί τήν ἐξάλειψη κάθε εἶδους «παρακοινοβουλευτικῶν» πολιτικῶν δραστηριοτήτων, συνεπαγόταν ὄχι μόνο τό τέλος τῶν διώξεων τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀλλά καί τή δημιουργία ἑνός πολιτικοῦ κλίματος πού θά τῆς ἐπέτρεπε νά ἀναπτύσσει ἀνεμπόδιστα τήν προσαρμοσμένη στό συνταγματικά πλαίσια πολιτική της δραστηριότητα⁴¹. Διόλου παράξενο λοιπόν ὅτι μετά τήν πολιτική κρίση τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1965 ἡ Ε.Δ.Α. πού κατά τήν ψήφιση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952 τό εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «κοιμμένο πάνω στ' ἀχνάρια ὁποιουδήποτε ὑποψήφιου δικτάτορα»⁴² καί εἶχε ὑποση-

41. Βλ. *Meynaud*, ὅπ. π. σ. 195.

42. «Ὡστόσο ἡ Ε.Δ.Α., παρ' ὅλες τίς θεωρητικές ἀντιρροήσεις καί τίς ἐπιφυλάξεις

στηρίζει ότι «τό λεγόμενο νέο Σύνταγμα ούτε τή θέληση του λαού αντιπροσωπεύει, ούτε τήν προκοπή του έγγυάται ούτε τίς ελευθερίες του εξασφαλίζει. "Ότι είναι όχι έκφραση τής λαϊκής θέλησης, αλλά υπαγόρευση όρων καθεστώςτος κατοχής, πού ή όλιγαρχία επιβάλλει στό Λαό άφου πρώτα τόν άλυσόδεσε»⁴³, υπεράσπισε μέ συνέπεια καί μαχητικότητα αυτό τό Σύνταγμα πού είχε παλαιότερα καταγγείλει, προβάλλοντας μάλιστα τό άκροτελεύτιο άρθρο 114, κατά τό όποίο «ή τήρησις του παρόντος Συντάγματος άφιερούται εις τόν πατριωτισμόν τώ Έλλήνων» ως έμβλημα καί δικών της πολιτικών διεκδικήσεων⁴⁴, ευθυγραμμιζόμενη στό σημείο αυτό, μέ τήν «Ένωσι Κέντρου» του Γ. Παπανδρέου.

Αντίθετα, τά υπόλοιπα κόμματα τελικά δέν είδαν συμφέρον στό νά προκαλέσουν τήν εξάλειψη των παράλληλων μηχανισμών άσκησης εξουσίας καί τήν κατάργηση του νομοθετικού πλέγματος πού καθιστούσε δυνατές τίς άποφασιστικές παρεμβάσεις τους. Η ύπαρξη του Συντάγματος, καί ή τυπική λειτουργία των θεσμών του εξασφάλιζαν στίς κυβερνήσεις μιάν άπαραίτητη δημοκρατική νομιμοποίηση· παράλληλα όμως ή συνύπαρξη «παρα-συνταγματικών» θεσμών καί «παρά-κοινοβουλευτικών», πρακτικών διασφάλιζε τίς κυβερνήσεις από όποιαδήποτε ή τουλάχιστο από όποιαδήποτε άπειλητική άμφισβήτηση, κυρίως εκ μέρους τής άριστερας, ακόμη καί αν ή άμφισβήτηση τής πολιτικής του πλειοψηφούντος κόμματος ή ή διαφιλονίκηση τής κυβέρνησης γίνονταν σύμφωνα μέ τούς συνταγματικούς κοινοβουλευτικούς κανόνες.

της, επειδή θέλει νά συμβάλλει όχι μόνο μέ τά λόγια, αλλά στήν πράξη, εποικοδομητικά για τήν επάνοδο τής ομαλότητας καί τής νομιμότητας στή χώρα. Έπειδή θεωρεί ότι από τό σημερινό χάος των ψηφισμάτων καί τής παντοδυναμίας τής εκτελεστικής εξουσίας καί μάλιστα του άστυνομικού μηχανισμού (...) προτιμότερο είναι ένα Σύνταγμα, ένα κάποιο Σύνταγμα, άρκει αυτό νά περιέχει ένα κατώτατο όριο εγγυήσεων καί τή δυνατότητα για μιá προοδευτική εξελικτική αλλαγή μέ νόμιμα μέσα, τό δήλωσε καί τό δηλώνει ότι θά ήτανε πρόθυμη νά συνεργαστεί στό νά δοθεί στή χώρα ένα πολίτευμα πού δέν θά εξέφραζε μέν τίς αρχές τής Ε.Δ.Α., πού δέν θά ικανοποιούσε τίς ανάγκες του Λαού, αλλά πού θά ήταν ένα πρώτο βήμα για τήν συνταγματική νομιμότητα», δηλώνει ήδη τό Δεκέμβριο του 1951 ό 'Ηλίας 'Ηλιού, (6λ. 'Ηλ. 'Ηλιού, Τό λίμπρο ντ' όρο τής όλιγαρχίας, σέ: Τό Σύνταγμα καί ή αναθεώρησή του, σ. 52-53).

43. 'Ηλιού, Τό συνταγματικό πρόβλημα, όπ. π. σ. 56.

44. 'Ηλιού, όπ. π. σ. 57.

Ἡ ἀνοδος τῶν δυνάμεων τοῦ κέντρου, στά πρώτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ὑπῆρξε καί ἔκφραση κοινωνικῶν καί πολιτικῶν διεκδικήσεων τόσο τῶν ἀνερχομένων μικροαστικῶν στρωμάτων ὅσο καί ἀγροτῶν καί ἐργατῶν⁴⁵. Ἡ Ἔνωση Κέντρου, κόμμα τοῦ ὁποίου «ἡ κοινωνική καί οἰκονομική δομή (...) παρέμεινε ἐλεγχόμενη ἀπό προσωπικότητες τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης»⁴⁶ βρέθηκε ὑπό τήν πίεση τῆς λαϊκῆς — καί ἐκλογικῆς — τῆς βάσης. Ὁ ἐν δυνάμει ριζοσπαστισμός τῆς συνέτεινε ἀποφασιστικά στήν ἀποξένωσή τῆς ἀπό τίς δυνάμεις τοῦ μεγάλου κεφαλαίου, τό θρόνο καί τό «συμμαχικό παράγοντα» καί, τελικά στήν πτώση τῆς. Ἡ ἐπικύληση τῶν θεσμῶν τῆς δημοκρατικῆς ὄψης τοῦ «διπλοῦ» καθεστῶτος, ἡ κοινωνική διάσταση τῶν λαϊκῶν αἰτημάτων καί, ἰδίως, οἱ μαζικές κινητοποιήσεις τῶν ἐτῶν 1965-1966 πού ἀποσκοποῦσαν στήν υπεράσπιση τῆς (ἀστικῆς)δημοκρατικῆς νομιμότητας, ἔλαβαν περιεχόμενο ἀπειλητικό γιά τίς κοινωνικές δυνάμεις, τῶν ὁποίων τήν ἡγεμονία ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἀστυνομευόμενη ὄψη τοῦ «διπλοῦ» καθεστῶτος. Ἡ ἀντίφαση αὐτή ὁδήγησε στή ρήξη ἀνάμεσα στίς δύο «ὄψεις» τῆς ἀστυνομευόμενης δημοκρατίας».

Οἱ συνταγματικοί κοινοβουλευτικοί θεσμοί δέν ἀποδείχτηκαν τελικά οἱ ἰσχυρότεροι. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ στίς ἐκλογές τοῦ 1961, ἐπληξε τήν ἀριστερά καί ἔβλαψε καί προκάλεσε τή βίαιη ἀντίδραση καί τοῦ κεντρῶου κόμματος⁴⁷ τό ὁποῖο συγκέντρωνε δυνάμεις πού εἶχαν ψηφίσει τό Σύνταγμα τοῦ 1952 καί εἶχαν ἀποδεχτεῖ τή διατήρηση τῆς «περιστασιακῆς νομοθεσίας» τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἦδη ὅμως μέσα στό νόθο συνταγματικό καί πολιτικό καθεστῶς εἶχαν ἐκτραφεῖ καί ἰσχυροποιηθεῖ αὐτόνομα κέντρα καί μηχανισμοί πού ἐπηρέαζαν ἀποφασιστικά τήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας καί δέν εἶχαν τή διάθεση νά ὑποτάξουν

45. Βλ. *Tsoucalas*, ὅπ. π. σ. 134 ἐπ., ἰδίως σ. 136.

46. *Tsoucalas*, ὅπ. π. σ. 135.

47. Πρβλ. *Meynaud*, ὅπ. π. Μέρος Β', σ. 67 ἐπ., 69 ἐπ. Ἡ ἀντιστροφή στήν στάση ἑνός κόμματος τῆς ἀριστερᾶς, ὅπως ἦταν ἡ Ε.Δ.Α., ἀπέναντι στό ἀστικό Σύνταγμα τῆς χώρας του, δέν ὑπῆρξε μόνο ἐλληνικό φαινόμενο. Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ *G. Stuby*, *Das Grundgesetz und die Forderung nach Demokratisierung aller gesellschaftlichen Lebensbereiche*, σ. 40, «die 1949 im Parlamentarischen Rat belächelte Feststellung des KPD-Abgeordneten Reimann, dass der Tag kommen werde, da die Kommunisten dieses Grundgesetz gegen die verteidigen werden, die es angenommen haben, hat sich (...) längst bewahrheitet (...)».

τήν ανέλεγκτη δύναμή τους σέ κοινοβουλευτικούς θεσμούς καί συνταγματικές δεσμεύσεις. Ἀκόμη καί ἂν ἡ κυβέρνηση τῆς Ἐνωσης Κέντρου τοῦ 1964 δέν τὰ ἀμφισβήτησε ριζικά οὔτε κατάργησε τούς «παρασυνταγματικούς» θεσμούς, ἡ δυναμική τῶν κοινοβουλευτικῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν φαινόταν νά παίρνει διαστάσεις πού ξεπερνοῦσαν τίς διαθέσεις τῆς. Ἔτσι, ὅταν μετά τήν κρίση τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1965 τούς ἐπικαλέσθησαν κόμματα καί δυνάμεις πού εἴτε εἶχαν συντελέσει στήν ὑπόνομησή τους ἀπό τό «παρα-σύνταγμα» καί τίς «παρακοινοβουλευτικές» πρακτικές⁴⁸ εἴτε τούς εἶχαν καταγγείλει σάν ἐντελῶς τυπικούς, χωρίς οὐσιαστική σημασία, — ἢ τό λιγότερο τήν εἶχαν ἀνεχτεῖ — ἡ ἐπίκληση αὐτή δέν μπόρεσε νά δώσει ἰκμάδα στούς ἀποξηραμένους καί ἤδη παράλυτους συνταγματικούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Πραγματοποιήθηκε ἔτσι, στίς 21 Ἀπριλίου 1967, δεκάξι χρόνια μετά τή διατύπωσή τῆς, ἡ προφητική ἐπισήμανση τοῦ Ἡλ. Ἡλιοῦ, ἐπί χρόνια κοινοβουλευτικοῦ ἐκπροσώπου τοῦ κόμματος τῆς Ε.Δ.Α., ὅτι «δέν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι μαζί μέ τόν Ἑλληνικό Λαό θά πληρώσουν καί τὰ στελέχη καί οἱ ὀπαδοί τῶν κομμάτων τοῦ Κέντρου τήν τύφλωση αὐτή τῆς ἡγεσίας των»⁴⁹, δηλαδή τή διατήρηση τῶν διατάξεων τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί τή θέσπιση συνταγματικοῦ καθεστώτος, πού δέν τίς καταργοῦσε. Ἡ, ἐπιγραμματικότερα, «τά δεσμά πού ψήφισαν θά τὰ δοκιμάσουν κι' οἱ ἴδιοι»⁵⁰. Τό πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 φρόντισε ὥστε νά τὰ δοκιμάσουν ὅλοι⁵¹.

48. Βλ. *Meynaud*, ὅπ. π. σ. 112 ἐπ. ἰδίως σ. 113 ὑποσ. 9.

49. Ἀντί ἄλλων πρβλ. *Legg*, ὅπ. π. σ. 197.

50. Ἡλιοῦ, ὅπ. π. σ. 56.

51. Λεπτομερῆ ἐξιστόρηση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων τῆς περιόδου πού ἐξετάστηκε βλ. σέ Σπ. Λιναρδάτου, Ἀπό τόν ἐμφύλιο στή χούντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ : ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ «ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ»¹ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ 1967-1974

1. Σημερινή χρησιμότητα μιᾶς ἐπισκόπησης τῶν δικτατορικῶν διατάξεων γιά τά πολιτικά κόμματα

Ἡ δικτατορία πού ἐπιβλήθηκε μέ τό πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 διατύπωσε λεπτομερεῖς «συνταγματικές» διατάξεις πού ρύθμιζαν δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις τῶν κομμάτων ὑπό τό καθεστώς

1. Ἡ δικτατορία τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 θέσπισε μέν «συνταγματικά κείμενα» τό 1968 καί τό 1973, δέν ἔθεσε ὅμως οὐδέποτε σέ λειτουργία τούς θεμελιώδεις θεσμούς τῶν πολιτευμάτων πού ὑποτίθεται ὅτι καθιδρύονται μέ αὐτά τά συνταγματικά κείμενα. «Παράνομα ἐπιβλήθηκε καί ἀνομιμοποιήτο παρέμεινε ὡς τό τέλος τό καθεστώς τῆς χούντας. Καθεστώς ἀθαιρεσίας: οἱ κρατοῦντες δέν δέχτηκαν ποτέ νά αὐτοπεριοριστοῦν, ὑπάγοντας τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας τους σέ νομικούς κανόνες σταθεροῦς καί προκαθορισμένους», παρατηρεῖ ὁ Ἀρ. Μάνεσης, «Ἑπταετίας τέλος», περιοδικό «Ὁ Πολίτης», τεύχ. 1 (1976), σ. 12 ἐπ. καί ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 533, πρβλ. καί 536-537. Βλ. ἐπίσης Α. Manassis, *Lé régime militaire grec: tyrannie sans statut de droit*, ἔφημ. «Le Monde», 21-22 Ἀπριλίου 1974, καί Α. Manassis, *De l' état de police à l' état de droit*, ἔφημ. «Le Monde», 15-16 Δεκεμβρίου 1974. Δέν πρόκειται λοιπόν γιά Σύνταγμα ἢ συνταγματικό καθεστώς ἢ συνταγματικές διατάξεις, ἀλλά γιά — ἐντός εἰσαγωγικῶν — «Σύνταγμα» ἢ «συνταγματικό» καθεστώς ἢ «συνταγματικές» διατάξεις. Γιά τά συνταγματικά κείμενα τῆς δικτατορίας, βλ. σχετική βιβλιογραφία σέ Χαρ. Κοριζῆ, *Τό αὐταρχικό κράτος*, σ. 33 ὑποσ. 6. Βλ. ἐπίσης παρουσίαση τοῦ «συνταγματικοῦ» κειμένου τοῦ 1968 σέ *Γνωμοδότηση Νομικῶν ἐμπειρογνομόνων ἐν-*

της «Πολιτείας του Συντάγματος του 1968»². Η «Πολιτεία» αυτή, όπως είναι γνωστό δεν λειτούργησε ποτέ, ούτε και υπήρξαν ποτέ κόμματα σαν αυτά που προέβλεπαν οι δικτατορικές «συνταγματικές» διατάξεις. Η επισκόπηση ωστόσο των δικτατορικών ρυθμίσεων που αφορούν τα κόμματα παρουσιάζει ειδικότερο ενδιαφέρον και ενόψει της μελέτης των αντίστοιχων διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος του 1975.

Πρώτα-πρώτα τόσο οι δικτατορικές ρυθμίσεις όσο και οι ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις κάνουν έκτεταμένη αναφορά στα πολιτικά κόμματα. Υπάρχει δε αντίστοιχία και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτή η αναφορά: και στη μιά και στην άλλη περίπτωση υπάρχει ένα βασικό, «οργανικό» άρθρο — τό άρθρο 29 του ισχύοντος Συντάγματος και τό άρθρ. 58 του «Συντάγματος» του 1968 και του 1973 — τό όποιο είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στα κόμματα και αποτελεί τή συνταγματική βάση της λειτουργίας τους, ενώ, παράλληλα προσδιορίζεται μέ — όχι λίγες — επί μέρους διατάξεις ή συμμετοχή των κομμάτων στη λειτουργία της βουλής και στην ανάδειξη της κυβέρνησης. Ειδικότερα τό άρθρ. 37 § 2 Σ, που προβλέπει τό διορισμό ως Πρωθυπουργού του αρχηγού του απόλυτως πλειοψηφούντος στη Βουλή κόμματος, αντιστοιχεί στό άρθρ. 43 § 2-3 του «Συντάγματος» της δικτατορίας, τό άρθρ. 39 Σ, που αναφέρεται στη συμμετοχή του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης στό Συμβούλιο της Δημοκρατίας αντιστοιχεί τό σχετικό μέ τή σύνθεση του «Συμβουλίου του Έθνους», δικτατορικό άρθρ. 54 § 2, τό

ταλθέντων υπό του Συμβουλίου της Εύρώπης επί του Σχεδίου Συντάγματος 10.7.1968 (Chr. Dominice, F. Capotorti, Lloyd of Hampstead), ΤοΣ 1(1975), σ. 420 έπ. (μέ εισαγωγή Φ. Βεγλερ), και τήν αναλυτική μονογραφία του Φ. Βεγλερ, Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Πρβλ. ακόμη *Bakojannis, Militärherrschaft in Griechenland*, σ.108 έπ. Βλ. επίσης τήν ειδική μονογραφία του *Nicolopoulos, Les notions de légitimité et de légalité en Grèce de 1967 à 1974*, ιδίως σ. 70 έπ., 87 έπ., 186 έπ.

2. Κατά διατύπωση του δικτάτορα, ή όποία αναφέρεται σέ Γ. Κατηφόρη, Η νομοθεσία των βαρβάρων, σ. 180. Οι διατάξεις του «Συντάγματος» του 1968 για τά κόμματα περιλήφθηκαν αυτούσιες στό «Σύνταγμα» του 1973 μέ μόνες παραλλαγές τήν αντικατάσταση του Βασιλιά από τόν Πρόεδρο της Δημοκρατίας στό άρθρ. 43 § 2-3 και 54 § 2, τήν προσθήκη των «διατελεσάντων Προέδρων της Δημοκρατίας» στό άρθρ. 54 § 2 περί του «Συμβουλίου του Έθνους» και τήν προσθήκη του άρθρ. 57 § 10 όσον αφορά τούς αριστίνδην βουλευτές.

άρθρ. 54 § 3 Σ, πού εισάγει τό θεσμό τών βουλευτῶν ἐπικρατείας ἀντιστοιχεί στό δικτατορικό ἀρθρ. 57 § 4 πού εισήγαγε τόν ἴδιο θεσμό, τό ἀρθρ. 68 § 3 Σ, πού ὀρίζει τήν «κατ' ἀναλογία τῆς δυνάμεως τῶν κομμάτων» σύσταση τῶν κοινοβουλευτικῶν καί ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν καί τῶν τμημάτων τῆς βουλῆς περιέχει ἀντίστοιχη ρύθμιση μέ τά δικτατορικά ἀρθρα 71 § 4 καί 77 § 1-2, ἐνώ κατά τό ἀρθρ. 72 § 1 τόσο τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 ὅσο καί τῶν δικτατορικῶν «Συνταγμάτων» τοῦ 1968 καί 1973, ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητα τῆς Ὀλομέλειας τῆς Βουλῆς ἢ συζήτηση καί ἢ ψήφιση νομοσχεδίων καί προτάσεων νόμων «περί πολιτικῶν κομμάτων» — κατά τό ἰσχύον Σύνταγμα — καί «περί διαλύσεως κομμάτων» — κατά τή δικτατορική ρύθμιση. Μερική, τουλάχιστον, ἀντιστοιχία ὑπάρχει καί ἀνάμεσα στό «ὀργανικό» περί κομμάτων ἀρθρο τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος καί στό ἀνάλογο ἀρθρο τοῦ δικτατορικοῦ κειμένου. Τό ἀρθρ. 29 § 1 ἐδ. α' Σ, κατά τό ὁποῖον «Ἕλληνες πολῖται ἔχοντες τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν δύνανται νά ἰδρῶουν ἐλευθέρως καί νά μετέχουν εἰς πολιτικά κόμματα», ἀποτελεῖ ἐλαφρά φραστική παραλλαγή τοῦ ἀρθρ. 58 § 1 τοῦ «Συντάγματος» τοῦ 1968 καί 1973. Στή συνέχεια ἀρθρ. 29 § 1 ἐδ. β' Σ, ὀρίζει ὅτι «ἡ ὀργάνωσις καί ἡ δράσις [τῶν κομμάτων] ὀφείλει νά ὑπηρετεῖ τήν ἐλευθέραν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», ἐνώ κατά τό ἀρθρ. 58 § 1 ἐδ. β' τοῦ δικτατορικοῦ κειμένου «τά πολιτικά κόμματα διά τῆς δράσεώς των ἐκφράζουν τήν λαϊκήν θέλησιν καί ὀφείλουν νά συμβάλλουν εἰς τήν προαγωγήν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος». Ἀναλυτικότερα, στό ἴδιο θέμα, ἡ διάταξη τοῦ ἀρθρ. 58 § 2 τοῦ δικτατορικοῦ «Συντάγματος» ὀρίζει ὅτι «ἡ ὀργάνωσις, τό πρόγραμμα καί ἡ δράσις τῶν κομμάτων δέον νά διέπωνται ὑπό ἐθνικῶν καί δημοκρατικῶν ἀρχῶν. Ὁ ἀρχηγός καί ἡ διοικοῦσα ἐπιτροπή πρέπει νά ἐκλέγωνται ὑπό ἀντιπροσωπευτικῶν συνελεύσεων τῶν μελῶν», ἐνώ στή συνέχεια θέτει ὑπό τήν ἔγκριση τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου τό ὑποχρεωτικό γιά τά κόμματα καταστατικό τους³.

Ἡ ἀναλογία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς δικτατορικές καί στίς ἰσχύουσες συνταγματικές ρυθμίσεις ὅσον ἀφορᾷ τίς — γενικά ὅμοιες — ἐπιμέρους διατάξεις πού καθορίζουν τή συμμετοχή τῶν κομμάτων στή λειτουργία τῆς βουλῆς καί στήν ἀνάδειξη τῆς κυβέρνησης δέν ἀρκεῖ γιά

3. Βλ. σχετικά ἀμέσως παρακάτω, σ. 146, 150-151.

τή συναγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά τήν αντίληψη πού διέπει τά δύο κείμενα, σχετικά μέ τή νομική καί συνταγματική θέση πού πρέπει νά έχουν τά κόμματα. Έχει μειωμένη σημασία τό ότι ή δικτατορία θεσπίζει υπέρ τών κομμάτων τά ίδια περίπου δικαιώματα — όσον αφορά τίς σχέσεις τους μέ τή βουλή καί τήν κυβέρνηση — πού θεσπίζει καί τό ισχύον Σύνταγμα, τή στιγμή πού ή δικτατορία θεσπίζει παράλληλα καί αυστηρούς απαγορευτικούς κανόνες, συνεπεία τών όποίων μόνον κόμματα όρισμένων ιδεολογικών καί πολιτικών προσανατολισμών θά μπορούσαν νά ασκήσουν τά δικαιώματα αυτά. Ουσιώδη συμπεράσματα από τή σύγκριση τών δύο ρυθμίσεων, κατά συνέπεια, προκύπτουν από τήν αντιπαραβολή τών διατάξεων από τίς όποιες προκύπτουν — ή θά μπορούσαν νά προέκυπταν — τά όρια θεμιτών ιδεολογικών καί πολιτικών κατευθύνσεων καί οί επιτρεπόμενοι κανόνες όργάνωσης λειτουργίας τών κομμάτων, καθώς καί οί συνέπειες γιά τήν παραβίασή τους.

Πρόκειται, πιό συγκεκριμένα, γιά τήν αντιπαραβολή του άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ, μέ τό άρθρ. 58 § 1 έδ. 6' καί § 2 του δικτατορικού «συνταγματικού» κειμένου. Τό ισχύον Σύνταγμα δέν αφήνει νά διαφανεί σαφώς άν καί κατά πόσον ή ρήτρα ότι ή όργάνωση καί ή δράση τών κομμάτων «οφείλει νά υπηρετή τήν έλευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος» (άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ) είναι ή όχι *lex perfecta*. Από τίς διατάξεις του δέν προκύπτει όχι μόνο τί ακριβώς οφείλουν νά «υπηρετούν» τά κόμματα, πώς ακριβώς οφείλουν νά τό «υπηρετούν», άν υπάρχουν απόψεις καί τρόποι όργάνωσης καί λειτουργίας πού κατά κανένα τρόπο δέν μπορούν νά «υπηρετούν τήν έλευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος» καί ποιό είναι, αλλά κυρίως ποιές είναι οί συνέπειες — μετά, μάλιστα, τήν απάλειψη διάταξης του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος του 1975, βάσει τής όποίας ήταν δυνατή ή απαγόρευση καί ή διάλυση πολιτικών κομμάτων — πού ύφίστανται τά κόμματα άν δέν «υπηρετούν» ό,τι κατά τό άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ, οφείλουν νά υπηρετούν⁴.

Στό σημείο αυτό οί δικτατορικές ρυθμίσεις είναι πληρέστερες, σαφείς — αντίθετα από τίς ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις — καί συνεπείς στό απαγορευτικό τους πνεύμα. Τό άρθρ. 58 § 1 έδ. 6' του

4. Έρμηνεία του άρθρ. 29 § 2 έδ. 6' Σ, επιχειρείται παρακάτω, σ. 203 έπ.

«Συντάγματος» τοῦ 1968 καί 1973, κατά τό ὅποιο τά πολιτικά κόμματα «(...) ὀφείλουν νά συμβάλλουν εἰς τήν προαγωγήν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος», προσδιορίζεται ἀπό τίς ἐπόμενες διατάξεις τοῦ ἴδιου ἄρθρου, ἀπ' ὅπου προκύπτει πῶς — μέ ποιές πολιτικές καί ἰδεολογικές ἀρχές καί τίνος εἶδους ὀργάνωση καί λειτουργία — ὀφείλουν τά κόμματα νά προάγουν τό «ἐθνικό συμφέρον», συνάγεται, ἐξ ἀντιδιαστολῆς, ποιά κόμματα καί γιά ποιούς λόγους ἀποκλείεται νά προάγουν τό «ἐθνικό συμφέρον», περιγράφονται οἱ κυρώσεις — καί προσδιορίζεται τό κρατικό ὄργανο πού τίς ἐπιβάλλει — ἐάν κάποιον κόμμα δέν πράξει ὅσα «ὀφείλει».

Ἡ ἀσάφεια, ὅμως, τῆς ἰσχύουσας συνταγματικῆς ρύθμισης αἴρεται μέ τήν ἐρμηνεία τῶν σχετικῶν διατάξεων. Στό σημεῖο αὐτό ὁ ἐρμηνευτής βρίσκεται μπροστά στίς ἐξῆς δύο μεθοδολογικές καί οὐσιαστικές ἐπιλογές: ἢ θά συμπληρώσει τήν λειψή διάταξη τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ, προσδιορίζοντας τί εἶναι ἡ «ἐλευθέρα λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», τήν ὅποια ὀφείλουν νά «ὑπηρετοῦν» τά κόμματα, πῶς — δηλαδή μέσα ἀπό ποιά γενικά ἰδεολογικά καί πολιτικά πλαίσια, μέ τί εἶδους ὀργάνωση καί λειτουργία καί μέ ποιές πράξεις ἢ παραλείψεις — τήν «ὑπηρετοῦν» καί ποιές εἶναι οἱ νομικές κυρώσεις καί τό ὄργανο πού τίς ἐπιβάλλει ἂν δέν τό πράξουν. Ἡ, διαφορετικά, εἶναι ὑποχρεωμένος νά θεωρήσει κενή νομικοῦ περιεχομένου, ἢ τουλάχιστον χωρίς νομικές συνέπειες — ἄρα *lex imperfecta* — τή διάταξη τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ.

Τήν ἐρμηνευτική ἐπιλογή ἐπηρεάζει καθοριστικά τό συνταγματικό καί πολιτικό πλαίσιο μέσα στό ὅποιο τοποθετεῖται ἡ ἀσαφής διάταξη. Ἡ δικτατορική ρύθμιση ἐναρμονίζεται πλήρως μέ τό πολιτικό καθεστῶς τό ὅποιο φιλοδόξησαν νά οἰκοδομήσουν οἱ δικτάτορες: πρόκειται γιά ἓνα καθεστῶς τοῦ ὁποίου τό «Σύνταγμα» ἐπιτρέπει τήν πολιτική δραστηριότητα μόνον ἐφόσον τηροῦνται ὀρισμένα — ἐπαρκῶς σαφῆ — ἰδεολογικά, πολιτικά καί ὀργανωτικά πλαίσια, καί, κατά συνέπεια, προβλέπει τή νομική δυνατότητα νά ἀπαγορεύονται τά κόμματα πού δέν τηροῦν τά πλαίσια αὐτά. Μέ ἄλλες λέξεις τό δικτατορικό πολίτευμα προϋπέθετε τή λειτουργία ὀρισμένων μόνον πολιτικῶν κομμάτων, ἐξ ἴσου ὅπως προϋπέθετε τήν ἀπαγόρευση τῆς λειτουργίας ἄλλων.

Στή συνέχεια ἐρωτᾶται: ἡ εἰδοποιός διαφορά, στό σημεῖο αὐτό, τοῦ δικτατορικοῦ πολιτεύματος ἀπό τό ἰσχύον πολίτευμα βρίσκεται στό ὅτι τό

ισχύον πολίτευμα προϋποθέτει άπλώς τή λειτουργία περισσοτέρων και τήν απαγόρευση όλιγοτέρων πολιτικών κομμάτων, δηλαδή στό ότι κατά τό ισχύον Σύνταγμα είναι ευρύτερα από ότι στις δικτατορικές ρυθμίσεις τά ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά πλαίσια, μέσα στά όποια επιτρέπεται ή έλεύθερη λειτουργία κομμάτων, ή, μήπως, ή ειδοποιός διαφορά τών συνταγματικών κανόνων από τις δικτατορικές ρυθμίσεις βρίσκεται στό ότι υπό τό ισχύον πολίτευμα δέν υπάρχουν ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά πλαίσια μέσα στά όποια νά επιτρέπεται ή έλεύθερη λειτουργία τών κομμάτων και, έπομένως, δέν υπάρχει ούτε νομική δυνατότητα απαγόρευσης τών πολιτικών κομμάτων;

Έάν γίνει δεκτό ότι ή διαφορά τών δύο ρυθμίσεων είναι άπλώς ποσοτική, ότι δηλαδή, υπό τό Σύνταγμα του 1975, άπλώς επιτρέπονται περισσότερα άπ' όσα θά είχαν επιτραπεί άν είχε λειτουργήσει ή «Πολιτεία τής 21ης 'Απριλίου 1967», τότε τό άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ, θά πρέπει νά έρμηνευθεί κατά τόν ίδιο τρόπο μέ τόν όποιο θά έρμηνεύοντο και οι δικτατορικές ρυθμίσεις. Ό έρμηνευτής, δηλαδή, για λόγους νομικής και λογικής συνέπειας όφείλει, μέ τήν άλληλουχία τών συλλογισμών του, νά αποκαταστήσει τή νομική και λογική άλληλουχία πού έχουν οι δικτατορικές ρυθμίσεις, νά προσδιορίσει δηλαδή μέ σαφήνεια και ακρίβεια τί «οφείλουν νά ύπηρετούν» τά κόμματα, πώς όφείλουν νά τό ύπηρετούν και τί συνέπειες θά ύποστούν άν δέν τό ύπηρετήσουν. Όσο δέ περισσότερο αναπτύσσει και εξειδικεύει τούς συλλογισμούς του, τόσο περισσότερο θά προσεγγίζει τήν πληρότητα και τό λεπτομερειακό χαρακτήρα τών σχετικών δικτατορικών ρυθμίσεων, τόσο τών «συνταγματικών» όσο και τών άλλων νομοθετικών ρυθμίσεων (όπως τό ν.δ. 800/1970-71), πού τις εξειδικεύουν. Έτσι, π.χ. ό έρμηνευτής του άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ, όφείλει νά προσδιορίσει μέ ακρίβεια ποιό είναι οι κανόνες βάσει τών όποιών κρίνεται άν ή «όργάνωση» ενός κόμματος «ύπηρετεί τήν έλευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος», ποιό κρατικό όργανο και μέ βάση ποιά διαδικασία αποφαινεται άν ύπήρξε παραβίαση αυτών τών κανόνων και τί συνέπειες θά ύποσσει τό κόμμα πού ένδεχομένως τούς παραβίασε, πράγματα τά όποια ήδη αποτελούν άντικείμενο τών δικτατορικών «συνταγματικών» ρυθμίσεων. Η διαφορά βρίσκεται στην έκταση τών περιορισμών και στην άυστηρότητα τών κυρώσεων.

Ἄν, ἀντίθετα, υἱοθετηθεῖ ἡ ἄλλη ἐρμηνευτική δυνατότητα, τότε πρέπει νά γίνει δεκτό ὅτι ἡ διαφορά τῶν δύο ρυθμίσεων δέν εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνον ποσοτική, ἀλλά ὅτι πρόκειται γιά ρυθμίσεις πού ἐντάσσονται σέ δύο πολιτεύματα πού διαφέρουν μεταξύ τους καί ὡς πρὸς τό ὅτι τό ἕνα ἐντάσσει στή λειτουργία του (ἄρα καί στά νομικά του πλαίσια) τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη καί διαπάλη ὄλων τῶν ἰδεολογικῶν καί πολιτικῶν ρευμάτων πού προκύπτουν ἀπό τήν κοινωνική ἐξέλιξη, ἐνῶ τό ἄλλο στηρίζεται στήν ἀπαγόρευση τῆς ἔκφρασης ὀρισμένων ἀπό τά ρεύματα αὐτά. Στήν περίπτωση αὐτή τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ, πρέπει νά ἐρμηνευτεῖ κατὰ τρόπο πού νά ἐπιτρέπει σέ ὅλα τά κόμματα νά ἀναπτύσσουν τήν ὀργάνωση καί τή δράση τους ἐλεύθερα, καί χωρίς τήν ὑποχρέωση νά σέβονται, ἐκτός ἀπό τή συνταγματική νομιμότητα, καί ἄλλους κανόνες, ἰδεολογικοῦ, πολιτικοῦ καί ὀργανωτικοῦ χαρακτήρα.

Ἰπὸ τό πρίσμα ὄλων τῶν παραπάνω παρατηρήσεων, ἡ σύντομη παρουσίαση τῶν σχετικῶν μέ τά κόμματα διατάξεων τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας ἀποκτᾶ καί μιά ἀμεσότερη σημασία: δείχνει — μέ ἀκρίβεια καί μέ σαφήνεια — ποιές εἶναι οἱ πρακτικές ἀπολήξεις μιᾶς περιοριστικῆς, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐλευθερία καί τήν ἀνεξαρτησία τῶν κομμάτων ἀπό τό κράτος, ἐρμηνείας τῶν διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος. Ἡ προσπάθεια νά μετατραπῆ σέ πλήρη κανόνα δικαίου ἡ ἰδεολογικοῦ περιεχομένου ρήτρα τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ, ὀδηγεῖ — μέ διαφορές ὅσον ἀφορᾶ τήν ἔκταση τῶν περιορισμῶν καί τή βαρύτητα τῶν κυρώσεων — σέ μιά ρύθμιση παρόμοια μέ ἐκείνη πού προετοίμαζε τό δικτατορικό καθεστῶς. Μπορεῖ ὅμως, τό νομικό καθεστῶς πού διέπει τίς ἐλευθερίες καί τίς ὑποχρεώσεις τῶν κομμάτων ὑπὸ τό δημοκρατικό πολίτευμα τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, νά ἔχει τά ἴδια θεμελιώδη χαρακτηριστικά — δηλαδή τήν ἐπιβολή συγκεκριμένων ἰδεολογικῶν πολιτικῶν καί ὀργανωτικῶν πλαισίων πού, γιά νά ἀσκήσουν τά δικαιώματα πού τούς ἀναγνωρίζονται, ὀφείλουν νά τά τηροῦν τά κόμματα μέ κίνδυνο νά ὑποστοῦν κυρώσεις πού φτάνουν μέχρι τήν ἀπαγόρευσή τους — μέ τίς ἀνάλογες ρυθμίσεις τίς ὁποῖες ἐξύφανε ἡ στρατιωτική δικτατορία γιά τίς ἀνάγκες τῆς «Πολιτείας τῆς 21ης Ἀπριλίου»;

2. Ἡ σκοπιμότητα τῆς θέσπισης τῶν δικτατορικῶν «συνταγματικῶν» διατάξεων

Τί λόγοι ὅμως ἀνάγκασαν τή δικτατορία νά προχωρήσει στήν «ἐπιχείρηση Σύνταγμα;»⁵.

(αα) Οἱ δικτάτορες, παρ' ὅλο πού ἐπιβλήθηκαν ἄμεσα καί ἐπιβλήθηκαν ἀπόλυτα, δέν παρουσίασαν τή δικτατορία τους ὡς αὐτοσκοπό, ἀλλά σάν μεταβατική — ἀλλά ὄχι ἀναγκαστικά ὀλιγόχρονη — περίοδο⁶,

5. Κατά τήν ἐπιτυχή διατύπωση τοῦ *Alivizatos*, *Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises, 1922-1974*, σ. 213. Βλ. ἐπίσης Βεγλερῆ, Λόγια τῆς ὀργῆς καί τῆς ἐλπίδας, σ. 12 ἐπ. Ἡ φροντίδα τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος νά ἐπενδυθεῖ συνταγματικό μανδύα ὑπῆρξε χαρακτηριστικό καί ἄλλων δικτατορικῶν καθεστώτων. Ἔτσι π.χ. ὁ ἀρχηγός τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου 1936 ἔπλασε καί αὐτός «συνταγματικά» σχέδια, βλ. σχετικά *Alivizatos*, ὅπ. π. σ. 88 ἐπ. Τό ἴδιο καί ἡ στρατιωτική δικτατορία πού ἐπιβλήθηκε στή Χιλή στίς 11 Σεπτεμβρίου 1973, τῆς ὁποίας τά «συνταγματικά» σχέδια παρουσιάζουν ζωηρές ὁμοιότητες μέ τά ἀντίστοιχα σχέδια τῆς δικτατορίας τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967, βλ. συνέντευξη τοῦ χιλιανοῦ ἀπολογητῆ τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστώτος τῆς χώρας του καί καθηγητῆ τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου Z. Gouzman στήν ἐφημερίδα «Le Monde» τῆς 26ης Φεβρουαρίου 1976 (ἀναφέρεται ἀπό *Alivizatos*, ὅπ. π. σ. 228, ὑποσ. 63).

6. Αὐτό τό διευκρίνησε ἤδη ἀπό τήν πρώτη συνέντευξη τύπου πού ἔδωσε ὁ ἡγέτης τῆς χούντας τῶν συνταγματαρχῶν τότε «ὑπουργός» προεδρίας τῆς κυβέρνησης, στίς 27 Ἀπριλίου 1967, ὅπου, ἀφοῦ παρομοίωσε τήν κατάλυση τοῦ συνταγματικοῦ καθεστώτος μέ ἐγχείρηση ἀσθενούς, εἶπε ὅτι «ὁ χρόνος ἀναρρώσεως τοῦ ἀσθενούς μετά τήν ἐγχείρησιν, ὡς καί ἡ διάρκεια τῆς ἐγχειρήσεως εἶναι κάτι τό ὅποιο ἐξαρτᾶται ἀπό τήν σοβαρότητα τῆς ἀσθενείας, τήν ὁποίαν αὐτήν τήν στιγμήν δέν θά ἤμπορουσα νά εἶπω ὅτι γνωρίζω (...). Πρόθεσις ὅλων μας εἶναι ἡ ταχύτερα δυνατή ἐπάνοδος εἰς τόν ὀμαλόν πολιτικόν βίον, ἀλλά μέ χώραν συγκεκριμένην καί ἄτομα κοινωνικῶς ἐλεύθερα (...), Γ. Παπαδόπουλου, Τό πιστεύω μας, τόμ. Α', σ.11-12 (ὑπογράμμιση δική μου).

ώστε από τό «φαῦλο» παρελθόν νά ὀδηγηθεῖ ἡ χώρα σέ ἓνα «ἀληθινά» δημοκρατικό μέλλον. Ἡ πρόσκαιρη αὐτή περίοδος, κατά τήν ὁποία τό δημοκρατικό πολίτευμα θά θρυσκόταν σέ «γύψο»⁷, ἔμελλε, σύμφωνα μέ τίς ἐξαγγελίες τῶν δικτατόρων νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό αὐτό πού οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν «πραγματικήν δημοκρατίαν»⁸. Οἱ συνταγματικές βάσεις τοῦ ἐξαγγελόμενου καθεστώτος θά ἐτίθεντο, καί μάλιστα «σύντομα» ἀπό τοῦς δικτάτορες. Τό πραγματικό μέλημα, ὅμως, τῶν δικτατορικών «συνταγματικών» κανόνων ἦταν νά μονιμοποιηθεῖ, νομιμοποιούμενη πίσω ἀπό ἓνα δημοκρατικόμορφο καθεστώς ἡ ἐξουσία τῶν δικτατόρων⁹. Οἱ δικτατορικοί «συνταγματικοί» κανόνες θά ἀποκτοῦσαν ἔτσι μιά ἰδιαίτερη ἰδεολογική καί πολιτική λειτουργία, στό βαθμό πού «ἦταν προορισμένοι νά νομιμοποιήσουν τήν αὐθαιρέσια καί εἰ δυνατόν, νά δώσουν «νόμιμη», ἀκόμη καί «νομιμοποιημένη» ὑπόσταση στούς κυβερνῶντες»¹⁰.

(66) Δέν ἦταν ὅμως μόνο ἡ ἰδεολογική, «νομιμοποιητική» λειτουργία ἑνός συνταγματικοῦ κειμένου πού ὀδήγησε τή δικτατορία στή σύνταξή του. Οἱ δικτάτορες εἶχαν καί τήν ἀνάγκη νά ὀργανώσουν πραγματικά ἓνα πολίτευμα, θεσπίζοντας καί θέτοντας σέ ἐφαρμογή πραγματικούς κανόνες λειτουργίας του. Ἐχοντας καταλύσει ὄχι μόνο τήν πολιτική δραστηριότητα τῶν ἀντιπάλων τους, ἀλλά κάθε πολιτική δραστηριότητα πού δέν ἐκπήγαζε ἀπό τήν ἴδια, ἡ δικτατορία ἐκδίωξε ἀπό τήν πολιτική σκηνή καί πολιτικές καί κοινωνικές δυνάμεις πού θά ἦταν διατεθειμένες ἢ πάντως θά εἶχαν ἴσως συμφέρον νά ἐνταχθοῦν καί νά λειτουργήσουν —

7. «Δέν ἔχουν ἐπουλωθεῖ τά τραύματα καί ἔπρεπε νά διατηρήσωμεν τόν γύψο καί μετά τήν ἐπιψήφισιν τοῦ Συντάγματος (...)», κατά διατύπωση τοῦ δικτάτορα στίς 16 Σεπτεμβρίου 1968, Παπαδόπουλου, ὅπ. π. τόμ. Δ', σ. 70.

8. Ἐτσι, π.χ. ὁ ἀρχηγός τῆς χούντας σέ ὁμιλία του πρὸς τά στελέχη τῶν σωματίων ἀσφαλείας, στίς 20 Ἰανουαρίου 1968, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε στό στόχο τοῦ ἴδιου καί τῶν συνεργατῶν του «νά βοηθήσωμεν τό κοινωνικό σύνολο εἰς μίαν ἐκπαίδευσιν περί τήν πολιτικήν του νοοτροπίαν, περί τήν πολιτικήν του ἀγωγήν», τονίζει ὅτι «ἐάν εἰς αὐτόν τόν τομέα ἐπιτύχωμεν (...), θά πρέπει νά εἰσθε βέβαιοι ὅτι ἐφαρμοζόμενου τοῦ Συντάγματος, θά ἔχωμεν εἰς τόν τόπον αὐτόν τήν δημοκρατίαν, τήν πραγματικήν δημοκρατίαν, τήν δημοκρατίαν τοῦ λαοῦ ὑπὸ τήν καλήν αὐτῆς ἔννοιαν (...)», Παπαδόπουλου, ὅπ. π. τόμ. Α', σ. 132, πρβλ. καί ἄλλες σχετικές δηλώσεις, π.χ. ὅπ. π. τόμ. Β', σ. 30.

9. Βλ. Alivizatos, ὅπ. π. σ. 207 ἐπ.

10. Alivizatos, ὅπ. π. σ. 6.

χωρίς να τό εκθέσουν σε κίνδυνο ανατροπής — μέσα στο πολίτευμα πού θά ἐγκαθίδρυσαν τά δικτατορικά «συνταγματικά» κείμενα. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ό Ν. Πουλαντζάς, «ή κατάργηση τών διαφόρων πολιτικών οργανώσεων του ίδιου του άρχοντος συγκροτήματος (τών πολιτικών κομμάτων), ή άκαμψία τών μηχανισμών και τό παράλληλο τών κλάδων τους, οί σπασμωδικές μετατοπίσεις του κέντρου πραγματικής εξουσίας, ή άρση τών δημοσίων ελευθεριών (...) όλα τούτα οδηγούσαν βαθμιαία σε μία εμβαλωματική ρύθμιση τών αντιθέσεων στο πλαίσιο του άρχοντος συγκροτήματος, βήμα προς βήμα και στά κρυφά. Κοντολογίς επρόκειτο για μία καταπληκτική άσυναρτησία (...) πού (...) απέκλειε τόν πολιτικό διακανονισμό [αυτών] τών αντιθέσεων»¹¹.

Ήταν λοιπόν αναγκασμένη ή δικτατορία να οργανώσει θεσμούς και διαδικασίες πολιτικής επίλυσης διαφορών πού προέκυπταν ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις πού δέν είχαν συμφέρον από τήν ανατροπή της. Παραχωρώντας συνταγματικές ασφαλιστικές δικλίδες, ή δικτατορία μπορούσε να ελπίζει και στη διατήρηση της εξουσίας της¹², τήν όποία μάλιστα θά στερέωνε ή λειτουργία τών δικτατορικών «συνταγματικών» κανόνων και θεσμών, αλλά και στην διαιώνιση του αποκλεισμού από τήν πολιτική δραστηριότητα τών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων πού θά άμφισβητούσαν και θά εξέθεταν σε κίνδυνο ανατροπής τήν εξουσία τών δικτατόρων.

(γγ) Οί δικτατορικές «συνταγματικές» ρυθμίσεις πού άφορούν τά πολιτικά κόμματα αποτυπώνουν μέ ενάργεια αυτό τό διπλό στόχο: «νομιμοποίηση» της δικτατορικής εξουσίας μέ τήν ταυτόχρονη ἐγκαθίδρυση ενός πολιτεύματος πού να εξασφαλίζει τήν άπρόσκοπτη συνέχισή της.

11. Ν. Πουλαντζά, Ή κρίση τών δικτατοριών (Πορτογαλία-Ελλάδα-Ίσπανία), σ. 69.

12. Κατά χαρακτηριστική διατύπωση του άρχηγού της χούντας «ό τσοπάνης διατηρεί τά τσοπανόσκυλα όχι μόνον όταν υπάρχει κλέφτης, αλλά και όταν απειλήται κλοπή. Επομένως αφήσατε να καθαρίσωμεν τήν κατάσταση, ώστε να μην απειλήται διά τόν Έλληνικόν Λαόν 'κλοπή όπωρών' περί τήν δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν, και τότε θά επανέλθη εν ισχύι ολόκληρον τό Σύνταγμα, δηλαδή θά απολύσωμεν τά τσοπανόσκυλα προς κάποιους άλλους ενδεχομένως, οί όποιοι θά τά χρειασθούν βραδύτερον», Γ. Παπαδοπούλου, όπ. π. τόμ. Γ', σ. 73, (υπογράμμιση δική μου).

Ἀλλά ἡ «ἐπιχείρηση Σύνταγμα» ἀπέτυχε ὀλοκληρωτικά. Αὐτό ὅμως δέν ὀφείλεται σέ ἔλλειπή σύλληψη, πλημμελή προετοιμασία ἢ ἐσφαλμένο τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς· ὀφείλεται στήν ἐσωτερική ἀντίφαση πού περιείχε ἡ ἀπόπειρα τῆς δικτατορίας νά «φιλελευθεροποιηθεῖ» καί νά μετεξελιχθεῖ σέ ἓνα ἐλεγχόμενο δημοκρατικόμορφο καθεστώς¹³. Πράγματι· οἱ θεσμοὶ πού ἐκπόνησε ἡ δικτατορία ἦταν καταδικασμένοι γιά νά εἶναι «πειστικοί» — ἄρα νά μποροῦν νά ἐπιτελέσουν μιά ἰδεολογική καί «νομιμοποιητική» λειτουργία — καί γιά νά εἶναι «λειτουργικοί» — ἄρα νά ἐπιτρέπουν τήν ἔκφραση τῶν μὴ ἀνταγωνιστικῶν πρὸς τὴ δικτατορία πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δυνάμεων — νά ἀφήνουν ὀπωσδήποτε κάποια περιθώρια πολιτικῶν δραστηριοτήτων ἢ, ἔστω, νά ἀνέχονται τὴ δημιουργία ἑνός πολιτικοῦ κλίματος, πού εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη κάποιων μαζικῶν λαϊκῶν διεκδικήσεων, οἱ ὁποῖες ὅμως θά ἀπέβαιναν ἐπικίνδυνες γιά τὴ δικτατορία. Προϋπόθεση ὅμως γιά τὴ μετέλιξη — καί ὄχι τὴν ἀνατροπὴ — τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ ἐξάλειψη κάθε περιθωρίου πολιτικῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν μαζῶν¹⁴. Ὅπως σωστά ἀναρωτιέται ὁ Πουланτζᾶς, «τί μπορεῖ νά σημαίνει ἡ παραχώρηση τοῦ δικαιώματος ἔκλογῆς ἐκπροσώπων» στὰ πανεπιστήμια (...) ὅταν ἡ δικτατορία βλέπει ὅτι τὰ μέτρα αὐτὰ ἐκφυλίζονται γρήγορα σέ γεγονότα ἀντίστοιχα μέ ἐκεῖνα τοῦ Πολυτεχνείου; (...)»¹⁵.

13. Γιά τὸ ζήτημα αὐτό βλ. ἀναλυτικότερα τίς διεισδυτικές παρατηρήσεις τοῦ Πουλαντζᾶ, ὀπ. π. σ. 127 ἐπ. Κατὰ τὸν Πουλαντζᾶ, ὀπ. π. σ. 127, ἡ πείρα ἔχει ἀποδείξει «ὅτι τὰ δικτατορικά καθεστῶτα εἶναι ἀνίκανα νά μεταρρυθμίσουν τὸν ἑαυτό τους, νά παρουσιάσουν δηλαδή μιά ἐσωτερική, συνεχῆ καί γραμμική ἐξέλιξη πρὸς μιά μορφή δημοκρατικοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος πού θά ἀντικαθιστοῦσε τὸ προηγούμενο μέσα ἀπὸ ἓνα ὀρόμο ἐλεγχόμενης ἰδιαδοχῆς». Πράγματι — συνεχίζει ὁ Πουλαντζᾶς ὀπ. π. σ. 128-129 — «μιά ἀπὸ τίς λειτουργίες τοῦ δημοκρατικοῦ κοινοβουλευτικοῦ κράτους (...) εἶναι νά ἐπιτρέπει τὴν τροποποίηση στίς σχέσεις δυνάμεων στὸ πλαίσιο τοῦ ἄρχοντος συγκροτήματος δίχως σοβαρὴ ἀναστάτωση τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν. Σ' αὐτὸ ἔγκειται συγκεκριμένα ὁ ρόλος τοῦ Συντάγματος καί τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας (...). Ἀλλὰ στὴ μορφή τοῦ Κράτους ἐκτάκτου ἀνάγκης ἡ ἀνακατανομὴ ἐξουσίας ἀποδεικνύεται ὀλοκληρωτικά ἀδύνατη. Μ' ἄλλα λόγια (...) οἱ πολιτικῆς κρίσεις πού διακρίνουν τὰ Κράτη ἐκτάκτου ἀνάγκης εἶναι πολὺ ἐπιφοβες γι' αὐτὰ ἀπ' ὅσο εἶναι στὰ δημοκρατικά κοινοβουλευτικά καθεστῶτα· τὰ τελευταία διαθέτουν θεσμικά μέσα γιά νά τίς διευθετήσουν ὡς ἓνα κάποιο σημεῖο».

14. Πρὸβλ. Πουλαντζᾶ, ὀπ. π. σ. 133.

15. Πουλαντζᾶς, ὀπ. π. σ. 134.

Έτσι ή προσπάθεια τών δικτατόρων βρέθηκε παγιδευμένη, «μπροστά στό (...) παλιό δίλημμα: ή παραχωρούν πολύ λίγα, όποτε οί υπότιθέμενοι μετασχηματισμοί τους δέν ανταποκρίνονται διόλου στίς ανάγκες τής κατάστασης, ή οί μετασχηματισμοί αύτοί συνιστούν μιάν άπαρχή ανταπόκρισης, αλλά τότε τά καθεστῶτα αύτά έχουν, σχεδόν αυτόματα, δώσει πάρα πολλά»¹⁶. 'Η δικτατορία, στήν καταδικασμένη προσπάθειά της νά μή δώσει ούτε πολύ λίγα ούτε πάρα πολλά, κατάρρευσε χωρίς, τελικά, νά δώσει τίποτε.

16. Κατά τήν όρθή διαπίστωση και εύστοχη διατύπωση του Πουλαντζά, όπ. π. σ. 135. Πρβλ. και τίς παρατηρήσεις του *Alvizato* ό όποίος μιλά για άπόπειρα τών συνταγματαρχών νά «concilier l' inconciliable, voire de réaliser dans un seul et unique texte constitutionnel l' impossible synthèse entre les principes démocratiques et libéraux d' une part, et les procédés consacrant sous un voile pseudojuridique l' arbitraire de l' autre» όπ. π. σ. 538. Βλ. επίσης και τίς παρατηρήσεις τών *A.-F. Demichel*, σέ Κορυζή, όπ. π. σ. 34 και ύποσ. 7

3. Τό νομικό καθεστώς τῶν πολιτικῶν κομμάτων κατά τίς δικτατορικές ρυθμίσεις

Οἱ στόχοι τῶν δικτατορικῶν «συνταγματικῶν»¹⁷ ρυθμίσεων τῆς δικτατορίας πού ἀφοροῦσαν τά κόμματα ἐξαγγέλθηκαν μέ σαφήνεια ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀρχηγό τῆς χούντας, ὁ ὁποῖος, παρουσιάζοντας σέ δημοσιογράφους τό κείμενο τοῦ «Συντάγματος» τοῦ 1968, δήλωνε, μεταξύ ἄλλων ὅτι «(...) ἔχομεν τό δεινόν τῆς κομματικῆς συναλλαγῆς καί τήν ἀδυναμίαν νά καλούμεθα νά ἐξυπηρετήσωμεν τήν Δημοκρατίαν διά τῆς ὀλιγαρχίας εἰς τά κόμματα. Δέν εἶναι δυνατόν νά υπάρξῃ δημοκρατική ἀντίληψις ὀργανώσεως τοῦ δημοσίου βίου, ἂν ἡ ἀντίληψις αὕτη δέν ἐνεργεῖ καί δέν ἐργάζεται καί ἐντός τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων, αἱ ὁποῖαι διεκδικοῦν τήν ψῆφον τοῦ λαοῦ καί διά τῆς ἐντολῆς τοῦ λαοῦ, τήν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας. Οὕτω περιεγράψαμεν ὅσον ἦτο δυνατόν σαφέστερον τάς ἀνάγκας δημοκρατικῆς λειτουργίας καί ὀργανώσεως τῶν κομμάτων (...)»¹⁸. Ἡ περιγραφή αὕτη, ἀποτυπώθηκε στίς «συνταγματικές» διατάξεις πού ἀναφέρονται στά πολιτικά κόμματα¹⁹. Στίς διατάξεις

17. Τά κείμενα πού τίς περιέχουν ἐκδόθηκαν σέ ἐνιαῖο τεύχος ἀπό τόν Ἄλκ. Παναγόπουλο, μέ τίτλο «Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος καί ἐκτελεστικοί νόμοι», ὅπου καί ἐπί μέρους βιβλιογραφικές ὑποδείξεις, βλ. καί Γ. Βαβαρέτου, Τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος 1968 (Ἑρμηνεία κατ' ἄρθρον).

18. Παπαδόπουλου, ὅπ. π. τόμ. Δ', σ. 69. Πρβλ. ἀκόμη καί σ. 80, 151 ἐπ. καί τόμ. Β', σ. 164, ὅπου δηλώνεται ὅτι (μέ τό «Σύνταγμα») «θέτομεν ἐκτός Δημοκρατίας τοὺς ἐχθροὺς τῆς (...) ἐπιβάλλομεν τήν ἀνάπτυξιν πολιτικῶν ὀργανισμῶν, κομμάτων, λειτουργούντων κατὰ δημοκρατικόν τρόπον καί ὡς πρὸς τήν ἀνάδειξιν τῶν διοικήσεων τῶν καί ὡς πρὸς ἀπάσας τάς λοιπὰς λειτουργίας τῶν».

19. Γιά τίς διατάξεις αὐτές, βλ. Κατηφόρη, ὅπ. π. σ. 163 ἐπ., 181 ἐπ., Alivizatos, ὅπ. π. σ. 532 ἐπ., Tzonos, Th., Les influences étrangères en droit

αυτές περιέχονται οι πολιτικές κατευθύνσεις, πού ή δικτατορία επιτρέπει και οι οργανωτικοί κανόνες πού επιβάλλει στά κόμματα, καθώς και οι συνέπειες πού συνεπάγεται ή μή τήρησή τους.

(α) Γενικά χαρακτηριστικά

Ένα πρώτο χαρακτηριστικό τών διατάξεων αυτών είναι ότι ρυθμίζουν εύρύτατους τομείς ένδεχομένων δραστηριοτήτων τών κομμάτων και μάλιστα κατά τρόπο ιδιαίτερα λεπτομερειακό. Οι ρυθμίσεις αυτές δέν συνιστούν ένα, έστω πολύ περιορισμένο, πλαίσιο μέσα στό όποιο τά κόμματα θά μπορούσαν νά αναπτύξουν κάποιες αυτόνομες και μή έλεγχόμενες δραστηριότητες και λειτουργίες. Δέν προβαίνουν ακόμη — πολύ λιγότερο — στή χάραξη ενός όριου ανάμεσα sé συνταγματικά θεμιτές και συνταγματικά άθεμιτες δραστηριότητες και λειτουργίες τών κομμάτων. Πρόκειται, αντίθετα, για τήν εξύφανση ενός πυκνότατου πλέγματος έξαντλητικά λεπτομερειακών διατάξεων πού δέν αφήνουν, τελικά, κανένα περιθώριο άνέλεγκτης πρωτοβουλίας, ούτε καν sé εκείνα τά κόμματα πού οι έμπνευστές τής «Πολιτείας του Συντάγματος του 1968» έδειξαν κάποια στιγμή διατεθειμένοι νά άνεχθούν.

Στά πολιτικά κόμματα αναφέρονται ρητά τά έξής άρθρα του «Συντάγματος» 1968/1973: 14 § 4 έδ. γ', στίχ. 3 (κατάσχεση έντύπου έξ αίτίας δημοσιεύματος πού αποβλέπει «όπωςδήποτε εις τήν προβολήν ή διάδοσιν, προς πολιτικήν έκμετάλλευσιν, απόψεων όργανώσεων και κομμάτων τελούντων έκτός νόμου»), 32 § 1 (παραπέμπει ρητά στό άρθρ. 61 § 2 όσον άφορά τά προσόντα έκλογής του Προέδρου τής Δημοκρατίας), 43 § 2-3 (διορισμός ως πρωθυπουργού του άρχηγού του κόμματος πού θά συγκεντρώσει στή βουλή τήν απόλυτη πλειοψηφία, 54 § 2 (συμμετοχή

constitutionnel grec, σ. 145 έπ., βλ. και βιβλιογραφικές ύποδείξεις sé Παναγόπουλο, όπ. π. σ. 148. Βλ. παρουσίαση τών διατάξεων αυτών sé Γνωμοδότηση νομικών έμπειρογνωμόνων, ΤοΣ 1(1975), σ.431-433 και άνάπτυξη και έρμηνεία τους Ν. Αντωνοπούλου, Συνταγματικών Δίκαιον (Πανεπιστημιακά παραδόσεις), τόμ. Β', τευχ. α', σ. 81 έπ. και ιδιαίτερα σ. 91 έπ. και Κ. Γεωργοπούλου, Έλληνικών Συνταγματικών Δίκαιον, τευχ. Α', σ.63 έπ. και του ίδιου, Επίτομον Συνταγματικών Δίκαιον, σ. 272 έπ. Ειδικά για τή διάλυση τών κομμάτων βλ. Β. Γεωργούλα, Ό θεσμός τής άντισυνταγματικότητας τών πολιτικών κομμάτων και τής στερήσεως τών καταχρηστικώς άσκουμένων έλευθεριών κατά τό Σύνταγμα τής Βόννης και τό ίσχύον Έλληνικών Σύνταγμα του 1968.

των αρχηγών των δύο κομμάτων που είναι τά ισχυρότερα στή βουλή στή συγκρότηση του Συμβουλίου του Έθνους), 57 § 4 (κατανομή βουλευτών Έπικρατείας στά κόμματα), § 6 (καθορισμός κατωτάτου όριου εκλογικού ποσοστού για τή συμμετοχή τους στή βουλή, πού «δέν δύναται νά είναι άνώτερον του ενός έκτου και κατώτερον του ενός δεκάτου διά τά κόμματα, ουδέ άνώτερον του ενός τρίτου και κατώτερον του ενός τετάρτου διά τούς συνασπισμούς κομμάτων»), § 7 (παραπέμπει ρητά στό άρθρ. 61 § 2 όσον αφορά τά προσόντα των βουλευτών πού διορίζει «άριστίδην» ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας) § 10 (άσυμβίβαστο ανάμεσα στήν ιδιότητα του διορισμένου βουλευτή και του μέλους του κόμματος), 61 § 2 εδ. στ' (κώλυμα εκλογιμότητας «έφ' όρου ζωής» έφ' όσον ο ένδιαφερόμενος συμβαίνει νά είναι «καταδικασθείς άμετακλήτως επί ενεργών συμμετοχών εις κόμμα κλπ. (...) σκοπός των όποιών είναι ή διάδοσις και εφαρμογή ιδεών τεινουσών εις τήν ανατροπήν του κρατούντος πολιτεύματος ή του κοινωνικού καθεστώτος ή εις απόσπασιν μέρους της Έπικρατείας»), § 3 (έκπτωση από τό βουλευτικό αξίωμα των βουλευτών πού έμπίπτουν στίς διατάξεις του άρθρ. 61 § 2), § 4 (έξαίρεση των αρχηγών των κομμάτων πού είναι άναγνωρισμένα κατά τό Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής από τό κώλυμα εκλογής για τέσσερεις συνεχείς περιόδους), 64 § 2 (άπαγόρευση μετάστασης βουλευτή σέ άλλο κόμμα κατά τή διάρκεια της βουλευτικής περιόδου), 71 § 4 (συγκρότηση τμημάτων της βουλής κατ' αναλογία της δύναμης των κομμάτων), § 72 § 1 (συζήτηση των σχεδίων ή προτάσεων νόμου «περί διαλύσεως κομμάτων» μόνον από τήν όλομέλεια της βουλής), 77 § 1-2 (σύσταση έπιτροπών της βουλής για έπεξεργασία και εξέταση σχεδίων ή προτάσεων νόμων και εξέταστικών έπιτροπών «κατ' αναλογίαν της δυνάμεως των κομμάτων»), άρθρ. 88 § 3 (κανείς δέν μπορεί νά διοριστεί μέλος κυβέρνησης ή ύφυπουργός άν έμπίπτει στίς περιπτώσεις του άρθρ. 61 § 2, 106 § 1 (τό Συνταγματικό Δικαστήριο αποφαινεται και μετά από αίτηση «άνεγνωρισμένου κατά τό Σύνταγμα και τον Κανονισμόν της βουλής κόμματος»), 124 § 4 (παραπέμπει ρητά στό άρθρ. 61 § 2 όσον αφορά τό κώλυμα εκλογιμότητας για τήν εκλογή Δημάρχου, Προέδρου Κοινότητας και κοινοτικού ή δημοτικού συμβούλου), 123 § 2 (άπόλυτο άσυμβίβαστο ανάμεσα στήν ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου, υπαλλήλου της βουλής, των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης και σέ «ιδεολογίας (...) συνδεομένας προς τάς αρχάς και τά προγράμματα

κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου», 130 (τό ίδιο απόλυτο ασυμβίβαστο του άρθρ. 123 § 2 επεκτείνεται και στους στρατιωτικούς). Τέλος, αποκλειστικά και μόνο αφιερωμένο στα πολιτικά κόμματα είναι το άρθρ. 58 του «Συντάγματος» 1968/1973²⁰.

Πέρα από τα παραπάνω άρθρα, το βασικό κείμενο που ρυθμίζει αναλυτικά και εξαντλητικά τα σχετικά με την ίδρυση, λειτουργία και διάλυση των κομμάτων είναι το ν.δ. 800/1970-71 «περί πολιτικών κομμάτων»²¹. Το νομοθέτημα αυτό, που είχε θεσπισθεί ως «θεσμικός νόμος» κατ' εφαρμογή του άρθρ. 58 § 7 του «Συντάγματος» του 1968, περιέχει 41 άρθρα και χωρίζεται σε έννέα κεφάλαια (Γενικές διατάξεις — άρθρ. 1-2), ίδρυση πολιτικών κομμάτων (άρθρ. 3-7), «οργάνωσις του κόμματος» (άρθρ. 8-17), «κανονισμός λειτουργίας του κόμματος» (άρθρ. 18-20), διοίκηση και λειτουργία του κόμματος (άρθρ. 21-25), συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία (άρθρ. 26-29), «πόροι-οικονομική διαχείρισις. Στοιχεία οργάνωσης και λειτουργίας» (άρθρ. 30-33), διάλυση του κόμματος (άρθρ. 34-38), τελικές και μεταβατικές διατάξεις (άρθρ. 39-41).

Η διαδικασία ελέγχου και διάλυσης των κομμάτων περιγράφεται ιδίως στα άρθρα 53-55 του ν.δ. 803/1970-71 «περί Συνταγματικού Δικαστηρίου»²². Το ίδιο διάταγμα κάνει μνεία των κομμάτων στα άρθρ.

20. Για την τελική του διαμόρφωση, βλ. 'Υπουργικόν Συμβούλιον, έστενογραφημένα πρακτικά του νέου Συντάγματος 1968, σ. 311 έπ. πρβλ. και σ. 896-897 και 1019. «Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος 1968» του «'Υπουργικού Συμβουλίου», σ. 274 έως 287. Για τό άρθρο αυτό βλ. αναλυτικότερα παρακάτω σ.146 έπ.

21 Ν.δ. 800 τής 30ής Δεκεμβρίου 1970 — 1ης 'Ιανουαρίου 1971. Τό ν.δ. αυτό πού φέρει τήν ύπογραφή των «'Αντοβασιλέα» Γ. Ζωϊτάκη, «'Πρωθυπουργού» Γ. Παπαδόπουλου, «'Αντιπροέδρου» Στ. Παττακού, «επί τής Δικαιοσύνης ύπουργού», 'Αγγελ. Τσουκαλά, καταρτίστηκε από έπιτροπή πού αποτελούσαν οί 'Ηλ. Γλυκοφρύδης, Σύμβουλος 'Επικρατείας, Κων. Γεωργόπουλος, καθηγητής Πανεπιστημίου, 'Επ. Νικολάου, Πάρεδρος Συμβουλίου 'Επικρατείας, Δημ. 'Αποστολίδης, δικηγόρος, Παν. Μασουρίδης, δικηγόρος και 'Αγγ. Καραγιαννόπουλος, δικηγόρος (βλ. Παναγόπουλος, έπ. π. σ. 148). Τό βασιλικό (προεδρικό) διάταγμα μέ τό όποίο θά έτίθετο σε ισχύ αυτό τό νομοθέτημα (άρθρ. 41 ν.δ. 800/1970-71) δέν εκδόθηκε ποτέ.

22 Ν.δ. 803 τής 30ής Δεκεμβρίου 1970/1ης 'Ιανουαρίου 1971. Αυτό τό ν.δ. φέρει τήν ύπογραφή των Γ. Ζωϊτάκη, Γ. Παπαδόπουλου, και Στ. Παττακού και καταρτίστηκε από έπιτροπή πού αποτελούσαν οί 'Αθ. Τσουτσος, Σύμβουλος 'Επικρατείας, Χαρ. Φραγκίστας, καθηγητής Πανεπιστημίου, Κων. Παπαμιχαλόπουλος, 'Επίτιμος Πρόεδρος Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Δημ. 'Αποστολίδης, δικηγόρος, (βλ. Πα-

3 § 4 ἐδ. γ'-δ' (κώλυμα διορισμοῦ ὡς μελῶν τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου τῷ καταδικασθέντων ἀλλὰ καί ὑποδίκων σέ τελεσιδικο βούλευμα «ἐπί ἐνεργῶ συμμετοχῇ εἰς κόμμα κ.λ.π. (...) σκοπός τῶν ὁποίων εἶναι ἡ διάδοσις καί ἐφαρμογή ἰδεῶν τεινουσῶν εἰς τήν ἀνατροπήν τοῦ κρατοῦντος πολιτεύματος, ἢ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος ἢ εἰς ἀπόσπασιν μέρους τῆς Ἐπικρατείας», 21 § 1 ἐδ. β'-γ', ι' (ὑπάγεται στήν ὀλομέλεια τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου ἢ ἔγκριση τοῦ καταστατικοῦ καί ἡ διάλυση καί θέση ἐκτός νόμου ὁποιοῦδήποτε κόμματος, ὅπως καί ἡ ἀπόφαση περὶ ἀμφισβητήσεων ἂν κάποιος βουλευτής, ὑπουργός ἢ ὑφυπουργός ἐμπίπτει σέ κάποιον ἀπό τά κωλύματα τοῦ ἄρθρ. 61 § 2 τοῦ «Συντάγματος», 27 § 4, 56 § 2-3, 57 § 2, 58 § 2 ὀρισμένα ζητήματα συμμετοχῆς τῶν κομμάτων καί τῶν ἀρχηγῶν τους σέ διαδικασίες ἐνώπιον τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου), 62 § 1 (δημοσίευση τῶν καταλόγων τῶν ὑποψηφίων βουλευτῶν Ἐπικρατείας μετὰ ἀπό ἔλεγχο «περὶ τῆς κατὰ τό ἄρθρο 58 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος νομίμου ὑποστάσεως τοῦ οἰκείου κόμματος»), 63 ἐδ. α' (ἀρμοδιότητα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου νά ἀποφαίνεται ἐάν κάποιος βουλευτής, ὑπουργός ἢ ὑφυπουργός ἐμπίπτει στίς διατάξεις τοῦ ἄρθρ. 61 § 2 τοῦ «Συντάγματος»).

Διατάξεις πού ἀφοροῦν ἄμεσα τά κόμματα περιέχουν τά ἄρθρ. 1 § 4, 6 ἐδ. δ', 13 § 2, 14 § 1 τοῦ ν.δ. 806/1970-71 «περὶ τοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Βουλῆς» (ἄρθρ. 1 § 4 καί 6 ἐδ. δ') καί στόν τόπο ἐνεργείας του (ἄρθρ. 13 § 2 καί 14 § 1)²³.

Στά κόμματα ἀναφέρονται τέλος καί ὀρισμένα ἄρθρα τοῦ ν.δ. 794/1970-71 «Περί δημοσίων συναθροίσεων». Πρόκειται γιά τά ἄρθρ. 2 ἐδ. β-γ, 4 § 4, 7 § 1 ἐδ. β' καί § 2, 9 § 2²⁴.

ναγόπουλου, ὅπ. π. σ. 123, ὅπου καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τό διάταγμα αὐτό τέθηκε σέ ἰσχύ, καί σχετικές βιβλιογραφικές ὑποδείξεις). Βλ. σχετικά καί *Alivizatos*, ὅπ. π. σ. 535 ἐπ.

23. ν.δ. 806 τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1970/1ης Ἰανουαρίου 1971. Τοῦτο τό ν.δ., πού φέρει τήν ὑπογραφή τῶν Γ. Ζωϊτάκη, Γ. Παπαδόπουλου, Στ. Παττακοῦ, καταρτίστηκε ἀπό ἐπιτροπή πού ἀποτελοῦσαν οἱ Κων. Γεωργόπουλος, καθηγητής Πανεπιστημίου, Γεωρ. Κασσιμάτης, δικηγόρος, καί Παν. Μασουρίδης, δικηγόρος (βλ. *Παναγόπουλου*, ὅπ. π. σ. 188, ὅπου καί σχετικές βιβλιογραφικές ἐνδείξεις).

24. Ν.δ. 794 τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1970/1ης Ἰανουαρίου 1971. Τό διάταγμα αὐτό φέρει τήν ὑπογραφή τῶν Γ. Ζωϊτάκη, Γ. Παπαδόπουλου, Στ. Παττακοῦ, καί

(6) Ὁ ἔλεγχος τῶν πολιτικῶν κομμάτων βάσει τοῦ ἄρθρου 58 τοῦ «Συντάγματος» τοῦ 1968 καί τοῦ 1973

Τό ἄρθρ. 58 τοῦ «Συντάγματος» 1968 καί τοῦ 1973 ἔχει ὡς ἑξῆς:

1. Ἕλληνες πολῖται, ἔχοντες τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν, δύνανται ἐλευθέρως νά ἰδρύουν πολιτικά κόμματα καί νά μετέχουν τούτων. Τά πολιτικά κόμματα διά τῆς δράσεώς των ἐκφράζουν τήν λαϊκὴν θέλησιν καί ὀφείλουν νά συμβάλλουν εἰς τήν προαγωγὴν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος.

2. Ἡ ὀργάνωσις, τό πρόγραμμα καί ἡ δράσις τῶν κομμάτων δέον νά διέπωνται ὑπό ἐθνικῶν καί δημοκρατικῶν ἀρχῶν. Ὁ ἀρχηγός καί ἡ διοικοῦσα ἐπιτροπὴ αὐτῶν πρέπει νά ἐκλέγωνται ὑπό ἀντιπροσωπευτικῶν συνελύσεων τῶν μελῶν. Τό καταστατικόν παντός κόμματος χρῆζει τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, τό ὁποῖον ἐλέγχει τήν πρὸς τό Σύνταγμα συμφωνίαν τῶν διατάξεων αὐτοῦ. Ἄνευ οὕτως ἐγκεκριμένου καταστατικοῦ οὐδέν κόμμα δικαιῶται νά μετάσχη ἐκλογῶν.

3. Τά κόμματα ὀφείλουν νά τηροῦν βιβλία ἐσόδων καί δαπανῶν, ὡς καί στοιχεῖα ἐλέγχου αὐτῶν. Εἰς τά βιβλία ταῦτα καταχωρίζονται ὀνομαστικῶς αἱ πάσης φύσεως εἰσφοραί. Ἐντός τοῦ μηνός Φεβρουαρίου ἐκάστου ἔτους ὑποχρεοῦνται τά κόμματα, ὅπως δημοσιεύουν οἰκονομικόν ἀπολογισμὸν τοῦ προηγούμενου ἔτους.

4. Ἡ ἐν γένει λειτουργία τῶν κομμάτων τελεῖ, κατὰ τὰ ἐιδικώτερον διά νόμου ὀριζόμενα, ὑπό τόν διαρκῆ ἔλεγχον τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, τό ὁποῖον δικαιῶται νά προβαίνει εἰς τήν διάλυσιν οἰουδήποτε κόμματος διά παράβασιν τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων.

5. Κόμματα, τῶν ὁποίων οἱ σκοποὶ ἢ ἡ δράσις ἀντιτίθενται ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἢ συγκεκαλυμμένως πρὸς τό πολίτευμα ἢ τείνουν εἰς ἀνατροπὴν τοῦ ὑφισταμένου κοινωνικοῦ καθεστῶτος ἢ ἐκθέτουν εἰς κίνδυνον τήν ἑδαφικὴν ἀκεραιότητα τοῦ Κράτους ἢ τήν δημοσίαν ἀσφάλειαν, τίθενται

¹ Ἀγγ. Τσουκαλά, καί καταρτίστηκε ἀπὸ ἐπιτροπὴν ποὺ ἀποτελοῦσαν οἱ Χαρ. Παναγιωτόπουλος, Σύμβουλος Ἐπικρατείας, Νικ. Ἀντωνόπουλος, καθηγητὴς Πανεπιστημίου, καί Τηλ. Φιλιππίδης, καθηγητὴς Πανεπιστημίου, (βλ. Παναγόπουλος, ὅπ. π. σ. 175 ὅπου καί ὀρισμένες βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις). Γιά τίς μνημονεύμενες διατάξεις, βλ. παρακάτω σ.150 ἐπ. πρβλ. καί Κατηφόρη, ὅπ.π. σ.141 ἐπ. καί κυρίως σ. 149 ἐπ.

εκτός νόμου και διαλύονται δι' απόφασεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ως νόμος ορίζει.

6. Οί βουλευταί του διαλυομένου κόμματος κηρύσσονται έκπτωτοι του αξιώματός των, αί δέ κατεχόμεναι παρ' αυτών εν τή Βουλή έδραι παραμένουν κεναί μέχρι πέρας της βουλευτικής περιόδου.

7. Νόμος ρυθμίζει τά της εφαρμογής των διατάξεων του άρθρου τούτου».

Τό άρθρο αυτό, πού οί διατάξεις του συμπληρώνονται και εξειδικεύονται κυρίως από τό ν.δ. 800/1970-71, περιέχει ρυθμίσεις πού διασφαλίζουν τόν πλήρη και διαρκή πολιτικό και οργανωτικό έλεγχο των κομμάτων εκ μέρους της εξουσίας. 'Ο πολιτικός έλεγχος, ό έλεγχος δηλαδή των σκοπών και της δράσης των κομμάτων πού στηρίζεται κυρίως στό άρθρ. 58 § 5 του «Συντάγματος» είναι αυστηρότερος και επιφέρει δυσμενέστερες συνέπειες. 'Ο οργανωτικός έλεγχος, πού είναι έλεγχος της «έν γένει λειτουργίας των κομμάτων και βασίζεται κυρίως στό άρθρ. 58 § 4 του «Συντάγματος» είναι λιγότερο άκαμπτos. Κοινή κατάληξη και των δύο περιπτώσεων είναι πάντως ή διάλυση των κομμάτων πού δυστροπούν: δυνητική, αν πρόκειται για παραβίαση του άρθρ. 58 § 4, ύποχρεωτική, αν πρόκειται για παραβίαση του άρθρ. 58 § 5.

'Ο στόχος του πολιτικού και του οργανωτικού έλέγχου²⁵ είναι ενιαίος: τά κόμματα, όπως τά θέλησαν οί δικτατορικές διατάξεις, δέν προορίζονται ν' αποτελούν φορείς πού εκφράζουν, έστω λειψά και περιορισμένα, τή λαϊκή θέληση. Αυτά πού οί δικτατορικές διατάξεις αποκαλούν «κόμματα» δέν είναι, τελικά, παρά εξαρτήματα ενός φορέα ενιαίας πολιτικής βούλησης²⁶: της «Πολιτείας» του Συντάγματος του 1968». Πολιτικά έγκλωβισμένα, ώστε νά μήν μπορούν νά εκφράσουν παρά μόνον όσα τό διοριζόμενο από τόν «Πρόεδρο της Δημοκρατίας», δηλαδή τό γνω-

25. 'Η διάκριση ανάμεσα σε «οργανωτικό» και «πολιτικό» έλεγχο των κομμάτων δέν σημαίνει ότι τελικά κάθε έλεγχος, είτε των αρχών και σκοπών τους είτε της δραστηριότητάς τους, δέν έχει πολιτικό χαρακτήρα. Έτσι π.χ. μέλημα των δικτατόρων όταν θέσπιζαν τό ν.δ. 800/1970-71 δέν ήταν νά επιβάλλουν στό κόμματα κάποια «ιδανική» μορφή οργάνωσης και λειτουργίας, αλλά νά αποτρέψουν τίς δυσάρεστες γι' αυτούς συνέπειες μιάς ανεξέλεγκτης οργανωτικά (άρα και πολιτικά) ανάπτυξης.

26. Πρβλ. παραπλήσιο προβληματισμό, για άλλες όμως συνθήκες, Agnoli, 'Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας, σ. 49.

στό δικτάτορα, Συνταγματικό Δικαστήριο²⁷, θεωρεί ότι «συμβάλλουν εις τήν προαγωγήν του ἔθνικου συμφέροντος», καί ὀργανωτικά κλεισμένα στούς λεπτομερέστατους σχετικούς κανόνες, ἔτσι ὥστε νά μήν εἶναι δυνατό νά μεταβληθοῦν σέ ὀργανωτικά σχήματα ἱκανά ἢ πρόσφορα νά δισχετεύσουν ὁποιαδήποτε, ἔστω προοπτικά, ἀπειλητική γιά τούς κρατοῦντες κοινωνική δυναμική, τά «κόμματα» αὐτά προβλέφθηκαν γιά νά στηρίζουν καί νά νομιμοποιοῦν τήν «Πολιτεία τοῦ Συντάγματος τοῦ 1968», ὄχι ὅμως καί νά ἀποτελέσουν φορεῖς ἢ ἐκφραστῆς λαϊκῆς κυριαρχίας²⁸.

Ὁ δέ κύκλος τοῦ ἀσφυκτικοῦ ἐλέγχου κάθε ἐνδεχόμενα αὐτόνομης πολιτικῆς δραστηριότητος τοῦ λαοῦ κλείνει μέ τό ἄρθρ. 2 § 6 ν.δ. 800/1970-71, κατά τά ὁποῖο «μεμονωμένα ἢ ἀνεξάρτητοι ὑποψηφιότητες κατά τάς βουλευτικές ἐκλογάς ἀπαγορεύονται». Ἔτσι κάθε «συνταγματικά», προβλεπόμενη πολιτική δραστηριότητα, πού ἀποσκοπεῖ στόν ἐπηρεασμό τοῦ ἐκλογικοῦ καί τοῦ νομοθετικοῦ σώματος, μπορεῖ νά δισχετευθεῖ καί νά ἐκφραστεῖ μόνο μέσα ἀπό τά «κόμματα» τῶν «συνταγματικῶν διατάξεων» τῆς δημοκρατίας καί μόνο μέ τίς λειτουργίες πού ἐπιβάλλονται καί τίς δραστηριότητες πού ἐπιτρέπονται σ'αὐτά.

27. Πρβλ. ἄρθρ. 98 καί 97 § 1 τοῦ «Συντάγματος» 1968/1973. Κατά τήν ὀρθή παρατήρηση τοῦ *Alivizatos*, ὅπ. π. σ. 537 «organe politique mais sans responsabilité politique, le tribunal constitutionnel des colonels était ainsi un facteur omnipotent par l'entremise duquel et dans la mesure où ils ne se réserveraient pas le droit d'intervenir d'une façon plus directe, les gouvernants sauraient fausser 'legalement' le fonctionnement des institutions et vider le principe du suffrage universel de toute substance».

28. Πρβλ. τήν παρατήρηση τοῦ *Κατηφόρη*, ὅπ. π. σ. 169-170 ὅτι «τῆ Χούντα (...) τήν ἐνδιαφέρει νά μήν ἀφήσει νά ξαναζωντανέψουν μέσα στό λαό οἱ πολιτικές συνθήκες καί οἱ ὀργανωτικές πού ἦ Ἄριστερά, εἴτε σάν ΚΚΕ, εἴτε σάν ΕΑΜ, εἴτε σάν ΕΔΑ καλλιέργησε (...). Οἱ συνθήκες αὐτές θά μπορούσαν νά βγοῦν στήν ἐπιφάνεια καί μέσα ἀπό κόμματα πού θά ἄρχιζαν τή ζωή τους 'ἐντός τῶν νομίμων πλαισίων', ἀλλά θά ἀνδρώνονταν στήν πολιτική κόνιστρα μέχρι πού νά φθάσουν νά ἀμφισβητήσουν τά πλαίσια τῆς τυραννίας». Ἡ παρατήρηση αὐτή, πού ὁ *Κατηφόρης* διατυπώνει γιά τά κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, ἰσχύει γιά ὅλα τά κόμματα, ἐφόσον, ξεκινώντας ἀπό τά θεσμικά πλαίσια τῆς δικτατορίας, ἔτειναν νά τά ἀμφισβητήσουν μέσα ἀπό μιά ἰσχυρή, ἀποτελεσματική καί μή ἐλεγχόμενη ὀργάνωση.

Ὁ πολιτικός ἔλεγχος τῶν κομμάτων θεμελιώνεται στό ἄρθρ. 58 § 1 ἐδ. 6', in fine, τοῦ «Συντάγματος» 1968 καί 1973, κατά τό ὁποῖο τά κόμματα «οἰφείλουν νά συμβάλλουν εἰς τήν προαγωγήν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος» καί στό ἄρθρ. 58 § 2 ἐδ. α' τοῦ ἴδιου «Συντάγματος», κατά τό ὁποῖο «ἡ ὀργάνωσις, τό πρόγραμμα καί ἡ δρᾶσις τῶν κομμάτων δεόν νά διέπωνται ὑπό ἐθνικῶν καί δημοκρατικῶν ἀρχῶν». Συμπληρώνεται δέ ἀρνητικά ἀπό τήν παράγραφο 5 τοῦ ἴδιου ἄρθρου πού παρέχει στό Συνταγματικό Δικαστήριον τήν ἀρμοδιότητα νά θέτει ἐκτός νόμου καί νά διαλύει «κόμματα, τῶν ὁποίων οἱ σκοποί ἤ ἡ δρᾶσις ἀντιτίθενται ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἤ συγκεκαλυμμένως πρὸς τό πολίτευμα ἢ τείνουν εἰς τήν ἀνατροπήν τοῦ ὑφισταμένου κοινωνικοῦ καθεστώτος ἢ ἐκθέτουν εἰς κίνδυνον τήν ἐδαφικήν ἀκεραιότητα τοῦ Κράτους ἢ τήν δημόσιαν ἀσφάλειαν».

Τίς παραπάνω διατάξεις συμπληρώνουν τό ἄρθρ. 2 τοῦ ν.δ. 800/1970-71, ὅπου, μετά τό ἄρθρ. 58 § 2 ἐδ. α' τοῦ «Συντάγματος» 1968/73, πού ἐπαναλαμβάνεται κατά λέξη, προστίθεται ὅτι ἡ ὀργάνωσις, πρόγραμμα καί δράσις τῶν κομμάτων πρέπει νά «ἀποσκοποῦν εἰς τήν πρόδον τοῦ ἔθνους, καί τήν εὐημερίαν τοῦ λαοῦ ἐν ἐλευθερίᾳ, ἰσότητι καί δικαιοσύνῃ» (ἄρθρ. 2 § 1 ν.δ. 800/1970-71). Στή συνέχεια προστίθεται ὅτι δέν ἐπιτρέπεται ἡ σύστασις κομμάτων μέ τούς σκοπούς πού ἀριθμῆι τό ἄρθρ. 58 § 5 τοῦ «Συντάγματος» 1968/1973 καί ἐπαναλαμβάνονται αὐτοῦσι οἱ στό ἄρθρο 2 § 2 τοῦ ν.δ. 800/1970-71. Τέλος, ὀρίζεται ὅτι τά πολιτικά κόμματα «δέν δύνανται νά ἐκφράζον τά συμφέροντα ὀρισμένης ἐπαγγελματικῆς ἢ ἄλλης ὁμάδος» π.χ. ταξικά (ἄρθρ. 2 § 3 in fine ν.δ. 800/1970-71).

Ὁ πολιτικός ἔλεγχος τῶν κομμάτων ἐπεκτείνεται καί στήν προεκλογική ἐκστρατεία τους. Κατά τό ἄρθρ. 28 § 1 τοῦ ν.δ. 800/1970-71 «ὁ προεκλογικός ἀγὼν ἐκάστου κόμματος στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἐγκεκριμένου²⁹ προγράμματος αὐτοῦ, διεξάγεται δέ ἐν σχέσει πρὸς τά ἀπασχολοῦντα τήν χώραν ζητήματα».

29. Προφανῶς ἀπό τήν «Γενική Συνέλευσις» τοῦ κόμματος κατά τό ἄρθρ. 9 § 2 ἐδ. 6' τοῦ ν.δ. 800/1970-71.

(γ) Ὁ ἔλεγχος τῶν πολιτικῶν κομμάτων βάσει τοῦ ν.δ. 800/1970-71 καί ἡ διάλυση τῶν κομμάτων ἀπό τό Συνταγματικό Δικαστήριον

Ὁ ὀργανωτικός καί οἰκονομικός ἔλεγχος τῶν κομμάτων θεμελιώνεται στό ἄρθρ. 58 § 2-3 τοῦ «Συντάγματος» 1968 καί τοῦ 1973, ἀναλύεται δέ σέ σειρά λεπτομερειακῶν διατάξεων τοῦ ν.δ. 800/1970-71. Κατά τό ἄρθρ. 1 αὐτοῦ τοῦ διατάγματος «Πολιτικόν κόμμα εἶναι ἡ ἐλευθέρα ἔνσως πολιτῶν, ἐχόντων τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν, σωματειακῶς ὀργανωμένη, ἥτις, ἐντός τῶν συνταγματικῶν πλαισίων καί διά νομίμων μέσων, ἐκφράζει τήν θέλησιν τῆς ὑποστηριζούσης τοῦτο μερίδος τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος καί συμβάλλει εἰς τήν προαγωγήν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος».

Τά κόμματα πρέπει νά ὀργανώνονται «εἰς ὀλόκληρον τήν Ἐπικράτειαν καί οὐχί μόνον εἰς τμήμα ταύτης» (ἄρθρ. 2 § 3 ν.δ. 800/1970-71. Παραπέρα τό ἴδιο ν.δ. προχωρεῖ σέ ἀπαρίθμηση τῶν προϋποθέσεων πού χρειάζονται γιά νά ἰδρυθεῖ ἕνα κόμμα: χρειάζονται ἑκατό τουλάχιστον ἔλληνες πολῖτες (ἄρθρ. 3 § 1, 4 § 1 καί 17) πού ὑπογράφουν τήν «συντακτική πράξη» τοῦ κόμματος σέ συμβολαιογράφο (ἄρθρ. 4 § 1) καί συντάσσουν καταστατικό μέ περιεχόμενο πού προσδιορίζεται ἀπό τό ἄρθρ. τοῦ ν.δ. 800/1970-71 καί τίθεται ὑπό τήν ἔγκριση τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου. Στό κεφάλαιο γ' τοῦ ἴδιου διατάγματος προσδιορίζεται πῶς θά διαρθρώνεται ἡ ὀργάνωση τοῦ κόμματος (ἄρθρ. 8 καί 13), ποιά εἶναι, πῶς ἀναδεικνύονται ἢ ἀπό ποιούς ἀπαρτίζονται καί ποιές ἀρμοδιότητες ἔχουν τά ὀργανα τοῦ κόμματος (ἄρθρ. 9-12 καί 14-16). Ὅ,τι σχετικό μέ τήν ὀργάνωση τοῦ κόμματος ἔμεινε ἀρρυθμιστο, συμπληρώνεται ἀπό τόν «κανονισμό λειτουργίας τοῦ κόμματος» (κεφ. δ' ἄρθρ. 18-20 ν.δ. 800/1970-71) ὁ ὁποῖος ἀναλύεται σέ «διαδικαστικό», «πειθαρχικό» καί «κανονισμό οἰκονομικῆς διαχειρίσεως» (ἄρθρ. 18 ν.δ. 800/1970-71). Στό κεφάλαιο Ε' τοῦ ἴδιου διατάγματος προσδιορίζεται λεπτομερειακά ὁ τρόπος λειτουργίας, ἡ συχνότητα τῶν συνεδριάσεων, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διαμορφώνουν καί λαμβάνουν ἀποφάσεις ἀπό ὅλα τά ὀργανα τοῦ κόμματος (ἄρθρ. 21-25). Ἡ κατάρτιση τῶν συνδυασμῶν, ἡ ὑπόδειξη τῶν υποψηφίων καί ἡ διεξαγωγή τῆς προεκλογικῆς ἐκστρατείας ρυθμίζονται ἀπό τό κεφάλαιο ΣΤ' (ἄρθρ. 26-28). Στό ἴδιο κεφάλαιο ρυθμίζεται τό ζήτημα τῆς ραδιοφωνικῆς καί τηλεοπτικῆς μετάδοσης προεκλογικῶν ἀνακοινώσεων τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 28 § 2-4), ὅπως ἐπίσης

καί τό ζήτημα τῆς προεκλογικῆς οικονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 29). Τέλος, τό κεφάλαιο 2 τοῦ ἴδιου διατάγματος, ἐξειδικεύοντας τό ἄρθρ. 58 § 3 τοῦ «Συντάγματος» 1968/1973, προσδιορίζει ποιοί εἶναι οἱ οικονομικοί πόροι τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 30), πῶς τηρεῖται ὁ τραπεζικός λογαριασμός πού κάθε κόμμα εἶναι ὑποχρεωμένο νά συναλλάσσεται (ἄρθρ. 31), ποιὰ εἶναι καί πῶς τηροῦνται τά λογιστικά βιβλία τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 32) καί ποιές εἶναι οἱ διαδικασίες δημοσιότητας τῶν οικονομικῶν καί ἐλέγχου τῆς οικονομικῆς διαχείρισης τῶν κομμάτων ἀπό τό Συνταγματικό Δικαστήριο (ἄρθρ. 33).

Τό Συνταγματικό Δικαστήριο ἀσκεῖ «διαρκῆ ἐλεγχον» στήν «ἐν γένει» λειτουργία τῶν κομμάτων, ἐλέγχει δηλαδή διαρκῶς ἄν καί κατά πόσον συμμορφώνεται μέ ὅσα προβλέπουν οἱ διατάξεις πού συνοπτικά παρουσιάστηκαν παραπάνω, καί μπορεῖ νά διαλύει ὅποιοδήποτε κόμμα δέν τίς τηρεῖ (ἄρθρ. 58 § 4 τοῦ «Συντάγματος» 1968/1973). Ἐπίσης, τό ἴδιο δικαστήριο εἶναι ὑποχρεωμένο νά θέσει ἐκτός νόμου καί νά διαλύσει τά κόμματα πού ἐμπίπτουν στίς περιπτώσεις τοῦ ἄρθρ. 58 § 5 τοῦ δικτατορικοῦ «Συντάγματος»³⁰.

Ὁ διαρκῆς ἐλεγχος, κατά τό ἄρθρ. 54 § 1 τοῦ ν.δ. 803/1970-71 ἀσκεῖται ἀπό τό Συνταγματικό Δικαστήριο «ἐπί τῆ βάσει τῶν στοιχείων ἅτινα κατά νόμον ὑποχρεοῦνται τά κόμματα, ὅπως ὑποβάλλουν εἰς τοῦτο καί ἐπί τῆ βάσει στοιχείων αὐτεπαγγέλτως ὑπό τούτου συλλεγομένων». Ὁ ἐλεγχος μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ καί μετά ἀπό αἴτηση τοῦ προέδρου τῆς βουλῆς, τοῦ εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου ἢ κόμματος πού ἔχει ἀναγνωριστεῖ κατά τό «Σύνταγμα» καί τόν κανονισμό τῆς βουλῆς καί περιέχει «συγκεκριμένην καταγγελίαν ἐν σχέσει πρὸς ἀποδιδομένης εἰς κόμμα ἐνεργείας ἢ παραλείψεις» (ἄρθρ. 54 § 2 ν.δ. 803/1970-71). Τό δικαστήριο, «μετ' ἐκτίμησιν τῆς βαρύτητος τῶν ἀποδειχθειῶν παραβάσεων», μπορεῖ ἢ νά τάξει προθεσμία στό κόμμα γιά νά συμμορφωθεῖ ἢ νά ἀποφασίσει τήν διάλυσή του (ἄρθρ. 54 § 3 ν.δ. 803/1970-71). Ἀνάλογη εἶναι ἡ διαδικασία μέ τήν ὁποία τίθεται ἐκτός νόμου καί

30. Γιά τή διάκριση τῶν δύο περιπτώσεων διάλυσης, βλ. Ὑπουργικόν Συμβούλιον, ἐστενογραφημένα πρακτικά τοῦ νέου Συντάγματος, σ. 319 ἐπ., Γεωργοπούλου, Ἑλληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, σ. 97 ἐπ. καί τοῦ ἴδιου, Ἐπίτομον Συνταγματικόν Δίκαιον, σ. 277 ἐπ.

διαλύεται ένα κόμμα για τους λόγους που προβλέπονται στο άρθρ. 58 § 5 του δικτατορικού «Συντάγματος», επειδή δηλαδή φέρεται στρεφόμενο έναντιον του κρατούντος πολιτεύματος, κοινωνικού καθεστώτος, κλπ., μόνο που σ' αυτή τήν περίπτωση, αν αποδειχθεί ότι οι σκοποί και ή δράση εμπίπτουν στις περιπτώσεις αυτής τής συνταγματικής διάταξης, τό δικαστήριο δέν έχει τήν εύχέρεια νά τάξει προθεσμία στό κόμμα για νά συμμορφωθεί, αλλά τό θέτει ύποχρεωτικά έκτός νόμου και απαγγέλλει τή διάλυσή του (άρθρ. 55 ν.δ. 803/70-71). Κατά τό άρθρ. 36 § 2 του ν.δ. 800/1970-71 ή διάλυση ενός κόμματος, έφόσον πρόκειται για περίπτωση του άρθρ. 58 § 5 του «Συντάγματος», μπορεί νά αποφασιστεί «καί διαρκούντος του έκλογικού αγώνος και μέχρι τής προτεραιάς τής διενεργείας τών έκλογών»!

Οί βουλευτές του κόμματος που διαλύεται μετά από απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου εκπίπτουν από τό αξίωμά τους είτε από τό χρόνο που άρχισε ό (μοιραίος) έλεγχος, είτε «κατά τας συντρεχούσας περιστάσεις» και αναδρομικά (άρθρ. 54 § 4 και 55 § 2 ν.δ. 803/1970-71), ενώ οί θέσεις τους στή βουλή παραμένουν κενές μέχρι τό τέλος τής βουλευτικής περιόδου (άρθρ. 58 § 6 του «Συντάγματος»).

Άκόμη, κατά τό άρθρ. 56 § 3 του «Συντάγματος» «στερούνται του έκλογικού δικαιώματος οί άμετακλήτως καταδικασθέντες εις οϊανδήποτε ποινήν διά πράξεις ή ενεργείας στρεφομένας κατά του κρατούντος πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος». Άν οί πράξεις αυτές άφορούν ή συνίστανται στή συμμετοχή τών καταδικασμένων σε κόμματα που τίθενται έκτός νόμου και διαλύονται κατά τό άρθρ. 58 § 2 του «Συντάγματος», δηλαδή επειδή στρέφονται κατά του πολιτικού ή κοινωνικού καθεστώτος ή κατά τής άκεραιότητας τής χώρας, τότε πρόσθετη συνέπεια τής απόφασης που θέτει έκτός νόμου και διαλύει ένα κόμμα είναι και ή στέρηση του έκλογικού δικαιώματος.

Ή περιουσία τών κομμάτων που τίθενται έκτός νόμου και διαλύονται δημεύεται (άρθρ. 37 § 1 ν.δ. 800/1970-71). Τά κόμματα που άπλώς διαλύονται, αλλά δέν τίθενται και έκτός νόμου, τελούν υπό έκκαθάριση και τό τυχόν ενεργητικό ύπόλοιπο κατατίθεται σε τράπεζα, άπ' όπου, αν μέσα σε πέντε χρόνια δέν αναζητηθεί από κόμμα που άποτελεί ανασύσταση εκείνου που διαλύθηκε, περιέρχεται στο δημόσιο. Ό τίτλος και τό έμβλημα κόμματος που τέθηκε έκτός νόμου και διαλύθηκε βάσει του αρ-

θρ. 58 § 5 του «Συντάγματος» δέν μπορεί νά ξαναχρησιμοποιηθεί ποτέ (άρθρ. 37 § 3 έδ. γ' ν.δ. 800/1970-71), ένώ άν πρόκειται για κόμμα πού διαλύθηκε βάσει του άρθρ. 58 § 4 του «Συντάγματος» μπορεί υπό όρους νά ξαναχρησιμοποιηθεί (άρθρ. 37 § 3 έδ. α'-β' ν.δ. 800/1970-71) και ιδιαίτερα άν τό κόμμα αυτό ανασυσταθεί (άρθρ. 38 ν.δ. 800/1970-71).

Άλλη συνέπεια τής διάλυσης ενός κόμματος από τό Συνταγματικό Δικαστήριο, είναι ότι οί βουλευτές του «έφ' όσον στεροούνται τής εκλογιμότητας» δέν έχουν τό δικαίωμα νά συναθροίζονται (άρθρ. 2 έδ. β' ν.δ. 794/1970-71). Τό ίδιο δικαίωμα στεροούνται και τά κόμματα πού τό καταστατικό τους δέν έγκρίθηκε από τό Συνταγματικό Δικαστήριο (άρθρ. 2 έδ. γ' ν.δ. 794/1970-71), ένώ απαγορεύεται μέ άπειλή ποινικών κυρώσεων «ή υπό τών μετεχόντων τής συναθροίσεως χρησιμοποίησης στολών, σημάτων ή άλλων διακριτικών διαλυθέντων κομμάτων ή δηλωτικών τών άρχών αυτών» (άρθρ. 4 § 4 και 9 § 2 έδ. α' ν.δ. 794/1970-71). Άλλωστε ή αστυνομική άρχή έχει δικαίωμα νά διαλύσει συνάθροιση κατά τήν όποία δέν τηρείται ό παραπάνω όρος (άρθρ. 7 § 1 έδ. δ' ν.δ. 794/1970-71), ένώ τά όργανα πού καλούνται νά πραγματοποιήσουν τή διάλυση μιās συνάθροισης μπορούν, σύμφωνα μέ σχετικό κανονισμό, «νά ποιήσωνται χρήση όπλων άνευ ουδεμίας διά τās συνεπίεσας εύθύνης» (άρθρ. 8 ν.δ. 794/1970-71)³¹.

31. Βλ. ειδικότερα ν.δ. 269 τής 15/29 Απριλίου 1972 «περί έγκρίσεως Κανονισμού διαλύσεως συναθροίσεων».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**Η ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΟ
ΙΣΧΥΟΝ ΔΙΚΑΙΟ**

(Α) Στις 23 'Ιουλίου 1974 στη διακυβέρνηση του κράτους βρέθηκαν ξανά οι κοινοβουλευτικές πολιτικές δυνάμεις, από τις οποίες τήν είχαν αφαιρέσει οι πραξικοπηματίες στις 21 'Απριλίου 1967. 'Η διάλυση του κράτους της δικτατορίας υπήρξε ή άλλη όψη της πολιτικής κατάρρευσης του «σκληρού πυρήνα» της «άστυνομευόμενης δημοκρατίας» που είχε επικρατήσει στην 'Ελλάδα μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Τά ισχυρά έξωκοινοβουλευτικά κέντρα εξουσίας, που είχαν αποτινάξει τις συνταγματικές τους δεσμεύσεις με τό πραξικόπημα της 21ης 'Απριλίου 1967 και είχαν ασκήσει, απόλυτα και ανέλεγκτα, τήν κρατική εξουσία, δέν μπόρεσαν νά δημιουργήσουν τις πολιτικές και θεσμικές προϋποθέσεις που θά τούς επέτρεπαν νά τήν διαιωνίσουν. Χάνοντας όμως τήν εξουσία, βρέθηκαν και χωρίς τήν καθοριστικής σημασίας ισχύ που είχαν πρίν τήν καταλάβουν.

Πιό συγκεκριμένα, ό θρόνος είχε ήδη υποστεί δύο ισχυρά πλήγματα, πρώτα μέ τήν άποτυχία του βασιλικού κινήματος τό Νοέμβριο του 1968 και μετά μέ τήν «τυπική» κατάλυση της μοναρχίας τόν Αύγουστο του 1973. Μέ τή μεταπολίτευση, τόν 'Ιούλιο του 1974, ό θρόνος δέν μπόρεσε νά εμφανιστεί ως δύναμη συμβιβαζόμενη μέ τό αναγεννώμενο κοινοβουλευτικό πολίτευμα· είχε υποστηρίξει, ή, τουλάχιστο, άνεχτεί τή δικτατορία για έπαρκή, όπως αποδείχτηκε, για τήν εδραίώσή της χρόνο. Παράλληλα θεωρήθηκε ότι είχε συμβάλει αποφασιστικά στην έλευση της δικτατορίας προκαλώντας τήν κρίση του 'Ιουλίου του 1965 και παρεμποδίζοντας, όσο μπόρεσε, τήν επίλυσή της, σύμφωνα μέ τούς συνταγματικούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς. 'Η ρήξη του θρόνου μέ τή στρατιωτική χούντα δέν άρχεσε για νά αναιρεθεί αύτή ή εικόνα. 'Ο στρατός, που άσκησε μόνος του τήν εξουσία, συμμαχώντας εύκαιριακά μέ σποραδικούς πολιτικούς, κατέρρευσε ως ήγεμονική πολιτική δύναμη, μέ τήν

πτώση τῆς δικτατορίας. Ἡ πολιτική του δοκιμάστηκε καί ἀπέτυχε. Παράλληλα ἐπιφανῆ στελέχη του, τά ὅποια εἶχαν ἐπανδρώσει τούς μηχανισμούς πού ὀδήγησαν στή δικτατορία καί τό ἴδιο τό δικτατορικό κράτος, διώχθηκαν ἀπό τό σπράτευμα, ἐνώ τά ἐπιφανέστερα ἀπό αὐτά ὀδηγήθηκαν στήν εἰρκτή, ὡς ἔνοχοι ἔσχατης προδοσίας. Ἀκόμη, μέ τήν πτώση τῆς δικτατορίας περιέπεσε σέ ἀνυποληψία, ἐπειδή διαφεύστηκε, ἡ ἰδεολογία πού διαπότισε τό μετεμφυλιακό κράτος. Ἡ 21η Ἀπριλίου ἀπέδειξε ὅτι ὑπῆρξε κίνδυνος γιά τή δημοκρατία, ὄχι ὅμως ἀπό τούς ἠττημένους κομμουνιστές, ἀλλά ἀπό τούς νικητές στρατιωτικούς. Ἡ ἰδεολογία αὐτή δέν ἔχασε μόνο τήν πειστικότητά της μπροστά σέ εὐρύτερες λαϊκές μάζες· κλονίστηκε καί στίς συνειδήσεις σημαντικῶν στελεχῶν τῆς παράταξης πού ὑπῆρξε ὁ κατεξοχὴν φορέας της, πρὶν ἀπό τίς 21 Ἀπριλίου 1967.

Ὡστόσο ἡ δικτατορία δέν ἀνατράπηκε ἀπό κάποιο κίνημα μέ διαμορφωμένους, ἔστω καί σέ ἀδρές γραμμές, καί σφυρηλατημένους, ἔστω τούς πυρῆνες νέων θεσμῶν. Περιέπεσε σέ πλήρη ἀνικανότητα νά ἐλέγξει τίς ἐσωτερικές τῆς ἀντιφάσεις, χωρίς ποτέ νά καταφέρει νά ἀποκτήσει ὀποιοδήποτε λαϊκό ἔρεισμα καί τελικά κατέρρευσε κάτω ἀπό τήν πίεση ἐξωτερικῶν γεγονότων, πού ἡ ἴδια προκάλεσε. Τῆ διαδέχτηκε ἕνα πολίτευμα, πού στά βασικά του χαρακτηριστικά ἦταν σάν τό θεσμοποιημένο ἀπό τό Σύνταγμα κοινοβουλευτικό πολίτευμα πού κατέλυσε ἡ δικτατορία.

Ἀλλά μετά τήν πτώση τῆς δικτατορίας δέν συνέχισαν νά λειτουργοῦν ὡς κέντρα πού στήριζαν, ἐπηρέαζαν ἢ ἐπικαθόριζαν τήν κρατική ἐξουσία τά παρά-κοινοβουλευτικά κέντρα ἰσχύος καί ἰδίως ὁ στρατός καί ὁ θρόνος. Οἱ πολιτικές ἐπεξεργασίες καί οἱ πολιτικές ἐπιλογές πού πραγματοποιοῦνταν σ' αὐτά τά κέντρα ἔπρεπε στό ἐξῆς νά πραγματοποιοῦνται ἀλλοῦ, καί συγκεκριμένα σέ νέου τύπου πολιτικούς θεσμούς, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία νά μὴν ἀντιπαρατίθεται πρὸς τή λειτουργία τοῦ διαμορφωμένου μεταδικτατορικοῦ πολιτεύματος. Ἐναν τέτοιο θεσμό μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τά πολιτικά κόμματα, ὁργανωμένα κατὰ τά πρότυπα τῶν κομμάτων πού λειτουργοῦσαν στίς δημοκρατίες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τήν πολιτική καί οἰκονομική σύνδεση μέ τήν ὅποια ἔθεσαν ὡς θεμελιώδη στόχο οἱ πρῶτες αἰρετές μεταδικτατορικές κυβερνήσεις.

Τό πολίτευμα πού διαμορφώθηκε μετά τή δικτατορία καί ἀποτυπώθηκε στό Σύνταγμα τοῦ 1975 εἶναι μιά «τυπική» ἀστική δημοκρατία, ἡ

όποια στή σύλληψή της, με εξαίρεση όσα αφορούν τόν αρχηγό του κράτους, έγινε νοητή ως «έκσυγχρονισμένη» παραλλαγή του προδικτατορικού πολιτεύματος. Για νά τονιστεί, άλλωστε, αυτή ή συνέχεια, αποκλήθηκε ή συνταγματική συνέλευση πού ψήφισε τό νέο Σύνταγμα «Αναθεωρητική Βουλή».

Αυτή ή «συνέχεια», όμως, συνοδεύτηκε από μία ριζική αλλαγή στή λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Οί εισηγητές του Συντάγματος, οί όποιοι καί είχαν τή δύναμη νά του δώσουν τό περιεχόμενο πού αυτοί θεωρούσαν πίο πρόσφορο, θέσπισαν ένα πολίτευμα προορισμένο νά λειτουργεί χωρίς τίς πολιτικές καί νομικές εμπλοκές πού άλλοτε προκαλούσαν τά έξωκοινοβουλευτικά κέντρα εξουσίας, καί ιδίως ό θρόνος καί ό στρατός, καί οί «παρασυνταγματικές» διατάξεις. Αυτή ή πολιτική επιλογή εκφράστηκε καί μέ τήν κατάργηση ουσιαστικά όλων των «έκτάκτων μέτρων» του εμφύλιου πολέμου καί τής μετέπειτα περιόδου· καί πρώτα-πρώτα του ά.ν. 509/1947, μέ αποτέλεσμα νά αρχίσουν νά λειτουργούν καί νόμιμα τά δύο τμήματα του διασπασμένου Κ.Κ.Ε. Είναι χαρακτηριστικό ότι, αντίθετα άπ' ό,τι είχε συμβεί μέ τήν άπελευθέρωση από τήν ξένη κατοχή τό 1944, μετά τή μεταπολίτευση του Ίουλίου του 1974, τό Κομμουνιστικό Κόμμα δέν είχε τή δύναμη νά επιβάλει στήν πράξη τή νόμιμη παρουσία του. Ή νομιμοποίησή του έγινε μέ τήν άρση του ά.ν. 509/1947 από τήν πρώτη μεταδικτατορική κυβέρνηση, τή γνωστή σαν «Κυβέρνηση Έθνικής Ένότητας», στήν όποία όμως ούτε συμμετείχαν ούτε άσκούσαν επιρροή οί κομμουνιστές. Άν ή πτώση τής δικτατορίας συμπαρέσυρε τίς παρακοινοβουλευτικές δυνάμεις καί μηχανισμούς πού τήν είχαν προκαλέσει, δέν συμπαρέσυρε όμως καί τήν «περιστασιακή» νομοθεσία του εμφύλιου πολέμου, τής όποίας ή κατάργηση υπήρξε έργο των πρώτων μεταδικτατορικών κυβερνήσεων. Όλα δείχνουν ότι επιλογή εκείνων πού εξέφραζαν τίς κυρίαρχες κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις, καί μάλιστα ή επιλογή του Κων. Καραμανλή, υπήρξε ή λειτουργία ενός «τυπικού» δημοκρατικού πολιτεύματος, χωρίς τήν επέμβαση των έξωκοινοβουλευτικών κέντρων εξουσίας καί χωρίς τήν ύπαρξη «παρασυνταγματικών» διατάξεων. Τά έμφυλιακά μέτρα καί τό μετεμφυλιακό πολιτικό κλίμα, τά όποια μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο κυριαρχούσαν μέχρι τή μεταπολίτευση τής 23ης Ίουλίου 1974 βρίσκονταν σέ ριζική αντίφαση μέ τό συγκροτούμενο πολίτευμα: ή πολιτική καί νομική

συνέχιση του εμφύλιου πολέμου ήταν όχι μόνο άχρηστη, αλλά και βλαβερή και για τις κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες, μετά την ιστορική εμπειρία της δικτατορίας, αναγκάστηκαν να επιλέξουν και να στηρίξουν την ήγemonία τους σε κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Έτσι όσο παράδοξο και αν ήχει, η λήξη του εμφύλιου πολέμου σήμανε και για την άλλη πλευρά μόλις στις 23 Ιουλίου 1974.

(B) Μέσα σ' αυτά τά πολιτικά πλαίσια εκδηλώθηκε ιδιαίτερη φροντίδα των εισηγητών του Συντάγματος; και προσωπικά του Κων. Καραμανλή, για την ενίσχυση του θεσμού του πολιτικού κόμματος. Η νομική διάσταση της φροντίδας αυτής εκδηλώθηκε με την ψήφιση πολλών συνταγματικών διατάξεων που ρυθμίζουν και κατοχυρώνουν τά πολιτικά κόμματα. Ήδη τό Γ' ψήφισμα της 24ης Δεκεμβρίου 1974, μέ ρητή μνεία των κομμάτων ή των αρχηγών κομμάτων στά άρθρ. 1 § 1, 2 § 1 και 5, 5 § 2-4 και 7, 7 § 2, είχε κατοχυρώσει και ρυθμίσει τή συμμετοχή τους στην εκπόνηση του νέου Συντάγματος, επιτρέποντας έτσι να προεικασθεί μιά εύρεια αντίληψη του συντακτικού νομοθέτη για τή λειτουργία των κομμάτων και μέσα στό ίδιο τό θεσπιζόμενο Σύνταγμα. Πράγματι: στά κόμματα αναφέρονται ρητά, εκτός από τό άρθρ. 29 Σ που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο σ' αυτά, τά άρθρ. 37 § 2-4, 54 § 3, 68 § 3, 74 § 4, 76 § 4 Σ καθώς και ή μεταβατική διάταξη του άρθρ. 113 § 2 Σ.

Από όλες αυτές τις συνταγματικές διατάξεις προβάλλει βαρύνων ό ρόλος που αναγνωρίζεται στά κόμματα μέσα στά πλαίσια του νέου πολιτεύματος: τό νέο αυτό πολίτευμα είναι, όπως και τό προδικτατορικό, αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία, μόνο που αυτή τή φορά είναι τά κόμματα ό θεσμός, μέσα στον οποίο πραγματοποιούνται, ή, τουλάχιστον, μέσα από τον οποίο διέρχονται οι πολιτικές επιλογές των διαφόρων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Τά κόμματα γίνονται αντιληπτά ως «σάρκα και αίμα της δημοκρατίας», χωρίς τά όποια οι θεσμοί της μένουν γυμνός σκελετός.

Η ίδια μέριμνα υπέρ των κομμάτων εκδηλώθηκε και στις προσπάθειες του Κ. Καραμανλή και επιτελών του να αποκτήσει ή «Νέα Δημοκρατία» όργάνωση και λειτουργία κατά τά πρότυπα αντίστοιχων κομμάτων των δημοκρατιών της Δυτικής Ευρώπης. Τό κόμμα αυτό ανάπτυξε

πρωτοφανή, για τήν παράταξη πού αποκαλείται «συντηρητική», έσω-κομματική δραστηριότητα και λειτουργία, μέ αποκορύφωμα τό «Προσυνέδριό» του, τό 1977 και τό Συνέδριό του, τό 1979. Τό κόμμα δέν εκπόνησε μόνο καταστατικό, προσπάθησε — και sé μεγάλο βαθμό μέ έπιτυχία — νά τό τηρήσει.

Ό θεσμός του πολιτικού κόμματος δοκιμάστηκε — και ενισχύθηκε — στή λεπτή και κρίσιμη στιγμή τής ανάδειξης νέου Πρωθυπουργού μετά τήν εκλογή του Κ. Καραμανλή, ως Προέδρου τής Δημοκρατίας τό Μάιο του 1980. Ή κοινοβουλευτική ομάδα του τότε κυβερνητικού κόμματος, εφαρμόζοντας σχετική συνταγματική διάταξη, ανάδειξε ουσιαστικά τόν Πρωθυπουργό και δέν επικύρωσε τυπικά μιά προειλημμένη απόφαση, όπως αποδείχτηκε από τό αποτέλεσμα τής σχετικής εκλογής. Ήπιβεβαίωσε έτσι τή δυνατότητα νά λειτουργήσει και στήν πράξη τό πολιτικό κόμμα ως κοινοβουλευτικός θεσμός επεξεργασίας και παραγωγής πολιτικών αποφάσεων.

(Γ) Ήκτός από τίς συνταγματικές διατάξεις, στά κόμματα αναφέρονται και διατάξεις εκλογικού, κοινοβουλευτικού και ποινικού δικαίου. Τό σύνολο των νομικών ρυθμίσεων πού αφορούν τά πολιτικά κόμματα κατατάσσεται, στή συνέχεια τής μελέτης, για νά έρευνηθεί συστηματικότερα, sé τρία τμήματα.

Ήπό τό Σύνταγμα προκύπτει, κατ' αρχή, ή νομική έννοια του πολιτικού κόμματος. Κατοχυρώνεται επίσης ή φύση τής ελευθερίας των κομμάτων ως άτομικού και πολιτικού δικαιώματος — άρα και ειδικότερα ή ελευθερία και ή ισότητα των κομμάτων. Εισάγονται ακόμη εξαιρέσεις και περιορισμοί όρισμένων κατηγοριών πολιτών από τό δικαίωμα νά οργανώνονται sé πολιτικά κόμματα. Τά παραπάνω ζητήματα αποτελούν τό αντικείμενο του πρώτου τμήματος.

Στό δεύτερο τμήμα εξετάζονται τά (ύποκειμενικά) δικαιώματα και οί ύποχρεώσεις των όποιων φορέας είναι τό κόμμα, ενώ στό τρίτο μελετώνται οί διατάξεις πού αφορούν τό κόμμα ως θεσμό του πολιτεύματος.

1ο Τμήμα: Ἡ νομική ἔννοια τοῦ κόμματος κατά τό ἰσχύον δίκαιο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΔΙΚΑΙΟ

1. Τό πολιτικό κόμμα ὡς ἔνωση πολιτῶν

Οὔτε τό Σύνταγμα οὔτε κανένας ἀπό τούς νόμους πού ἀναφέρονται στά πολιτικά κόμματα περιέχει ὄρισμό τοῦ κόμματος· ἡ νομική ἔννοια τοῦ κόμματος προκύπτει ἀπό τό Σύνταγμα καί κυρίως ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ.

Ἡ νομική ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ κόμματος περιέχει δύο βασικά στοιχεῖα: τό πρῶτο εἶναι ὅτι κόμμα ἀποτελεῖ μιά ἔνωση ἀτόμων, τῶν ὁποίων τά χαρακτηριστικά προσδιορίζει τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ καί τίς ἐξαιρέσεις τό ἄρθρ. 29 § 3 Σ. Τό δεύτερο στοιχεῖο, τό ὁποῖο προκύπτει καί ἔμμεσα ἀπό ἄλλες συνταγματικές διατάξεις, εἶναι ὁ εἰδικός νόμος — ἀκριβέστερα: συνταγματικός — σκοπός πού συνδέει τά μέλη τοῦ κόμματος καί πού εἶναι ἡ κατά τό Σύνταγμα ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ, «Ἕλληνες πολῖται, ἔχοντες τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν, δύνανται νά ἰδρύνουν ἐλευθέρως καί νά μετέχουν εἰς πολιτικά κόμματα, ἡ ὀργάνωσις καί ἡ δράσις τῶν ὁποίων ὀφείλει νά ὑπηρετῇ τήν ἐλευθέραν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Πολῖται, μή ἀποκτήσαντες ἔτι τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν δύνανται νά μετέχουν εἰς τά τμήματα νέων τῶν κομμάτων».

α) Ένωση φυσικών προσώπων

Κατ' αρχήν μόνο φυσικά πρόσωπα μπορούν να ιδρύουν πολιτικά κόμματα και να μετέχουν σ' αυτά, αφού οι Έλληνες πολίτες που έχουν τό δικαίωμα του εκλέγειν είναι έξ ορισμού μόνο φυσικά πρόσωπα. Από τή διατύπωση του άρθρ. 29 § 1 Σ, ώστόσο, δέν αποκλείει τή συγχώνευση ομάδων πολιτών ή και κομμάτων. Στίς περιπτώσεις αυτές οί πολίτες ιδρύουν τό κόμμα ή συμμετέχουν στό κόμμα που προκύπτει από τή συγχώνευση «έμμεσα», δηλαδή μέσω τής συμμετοχής τους στά συγχωνεύόμενα κόμματα κλπ. Εξάλλου και από τίς διατάξεις τής εκλογικής νομοθεσίας που διακρίνουν τά «κόμματα» από τούς «συνασπισμούς κομμάτων»⁸ προκύπτει ότι τά κόμματα νοούνται ώς ενώσεις φυσικών προσώπων, ατόμων, ενώ οί ενώσεις κομμάτων αποτελούν τούς συνασπισμούς.

Τό Σύνταγμα δέν όρίζει ελάχιστο αριθμό πολιτών που πρέπει να συμπήξουν ένα κόμμα. Στήν πράξη πάντως έγινε δεκτό ότι και δήλωση ενός μόνον ατόμου αρκεί για να ιδρυθεί ένα κόμμα¹.

(αα) Από τά κόμματα διακρίνονται οί συνασπισμοί κομμάτων, οί όποιοι εμφανίζονται κατ' έξοχήν στό εκλογικό δίκαιο².

Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 89 § 5 π.δ. 895/1981, «Περί κωδικοποίησης τών ισχυουσών διατάξεων τής περί εκλογής βουλευτών νομοθεσίας», «διά τήν εφαρμογήν του παρόντος θεωρείται ότι αποτελεί συνασπισμόν συνεργαζομένων κομμάτων και πών κόμμα, τό όποιον εμφανίζεται μέν ώς αυτότελές, είναι όμως πράγματι κεκαλυμμένος συνασπισμός δύο ή περισσότερων κομμάτων, εμφανιζομένων ώς κόμμα αυτότελές», ενώ κατά τό άρθρ. 34 § 2 του ίδιου π.δ. οί εκλογικοί συνδυασμοί είναι δυνατό να υπάρχουν και ώς συνδυασμοί «πλειόνων συνασπιζομένων κομμάτων». Από τίς διατάξεις αυτές προκύπτει ότι συνασπισμό αποτελεί τουλάχιστον ή εκλογική αλλά και ή μονιμότερη συνεργασία δύο ή περισσότερων κομμάτων. Η συνεργασία αυτή πρέπει να περιέχει και κάποιον σταθερό-

1. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι τά δύο μεγαλύτερα ελληνικά κόμματα ή «Νέα Δημοκρατία» και τό «Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα», ιδρύθηκαν μέ δηλώσεις τών ιδρυτών τους Κ. Καραμανλή και Ανδρ. Παπανδρέου, βλ. σχετικά Γ. Δρόσου, τά πολιτικά κόμματα τής Ελλάδας, Ελλάδα: Ιστορία και πολιτισμός, τόμ. 7ος, σ. 205 έπ. και 209 έπ.

2. Πρβλ. άρθρ. 3 § 1-2, 34 § 2, 4, 37 § 2-3, 40 § 1, 89 § 5-12, κοκ. π.δ. 895/1981.

τερο πολιτικό και οργανωτικό δεσμό των κομμάτων που συνεργάζονται, λ.χ. τήν εκλογική κάθοδο των συνασπιζομένων κομμάτων σε κοινό ψηφοδέλτιο υπό ενιαία ονομασία. Αντίθετα, δέν αποτελεί συνασπισμό ή εκλογική ή και μονιμότερη συνδυασμένη δράση δύο ή και περισσοτέρων κομμάτων, χωρίς όμως νά υπάρχει και ό σταθερότερος πολιτικός και οργανωτικός δεσμός, όπως λ.χ. ή κάθοδος ενός κόμματος σε όρισμένες μόνον εκλογικές περιφέρειες και ή κάθοδος ενός άλλου σε άλλες, μέ τήν ταυτόχρονη μεταξύ τους συμφωνία άμοιβαίας ύποστήριξης, εκεί όπου τό καθένα δέν προβάλλει συνδυασμούς μέ δικές του ύποψηφιότητες. Τά συνασπιζόμενα κόμματα διατηρούν πλήρη τήν αὐτοτέλειά τους, τό έμβλημα, τήν ονομασία τους κλπ. Ό συνασπισμός τους δέν συνεπάγεται γενικά τή συγχώνευση των επί μέρους δικαιωμάτων τους ως αὐτοτελών κομμάτων³. Σε όρισμένες περιπτώσεις ό συνασπισμός, εκτός από τήν ενιαία εκλογική κάθοδο, άσκει ενιαία όρισμένα δικαιώματα, όπως π.χ. τό δικαίωμα νά όρίζει αντιπροσώπους στά εκλογικά τμήματα⁴. ή τό δικαίωμα νά ύποβάλλει στόν πρόεδρο τής βουλής και στόν Εισάγγελέα του Άρείου Πάγου δήλωση μέ τήν ενιαία προσωνομία και τό έμβλημά του⁵.

Τό αν ή συνεργασία δύο κομμάτων αποτελεί συνασπισμό κρίνεται από τό Α΄ Τμήμα του Άρείου Πάγου που συνέρχεται αὐτεπάγγελτα σε Συμβούλιο και μέσα σε πέντε τό πολύ μέρες από τήν ανακήρυξη των συνδυασμών αποφαινεται άνεκκλητήως και «κατ' έλευθεραν κρίσιν εκ των ενόντων και άνευ δικονομικών διατυπώσεων»⁶, ενώ κάθε ύποψήφιος ή κόμμα μπορεί νά ύποβάλει, μέ ύπόμνημα και μόνον, στοιχεία για νά αποδείξει αν ύπήρξε καταδολίευση των σχετικών διατάξεων του εκλογικού νόμου από άλλα κόμματα ή ότι οι διατάξεις αυτές δέν καταδολιεύτηκαν

3. Έτσι, π.χ., κατά τό άρθρ. 34 § 4 π.δ. 895/1981, ή δήλωση μέ τήν όποία καταρτίζεται ό συνδυασμος συνασπισμού κομμάτων πρέπει νά περιέχει και «τά όνόματα των αποτελούντων τον συνασπισμόν κομμάτων».

4. Άρθρ. 40 § 1 π.δ. 895/1981.

5. Άρθρ. 37 § 2 π.δ. 895/1981. Η μέριμνα για νά διαφυλαχθεί ή αὐτοτέλεια των κομμάτων που απαρτίζουν τό συνασπισμό είναι εκδηλη και στις περιπτώσεις των άρθρ. 37 § 2 και 40 § 1 π.δ. 895/1981: ή δήλωση μέ τήν όποία καθορίζεται τό σήμα και ή προσωνομία του συνασπισμού και ή δήλωση μέ τήν όποία όρίζονται οι εκλογικοί του αντιπρόσωποι ύποβάλλονται, σύμφωνα μέ τις προαναφερόμενες διατάξεις, από κοινού από τους άρχηγούς ή τις διευθύνουσες επιτροπές των συνασπιζομένων κομμάτων.

6. Άρθρ. 89 § 6 π.δ. 895/1981.

από εκείνους πού υποβάλλουν τό υπόμνημα. Μέ τή ρύθμιση αὐτή ὁ ἐκλογικός νόμος υἱοθετεῖ τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ συνασπισμοῦ εἶναι πραγματικό γεγονός πού κρίνεται ἐλεύθερα ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο καί δέν προκύπτει ἀπλῶς ἀπό τή δήλωση τῶν κομμάτων ὅτι συνασπίζονται.

(β6) Ἄλλο ζήτημα εἶναι ἡ συγχώνευση μεταξύ κομμάτων. Ἐδῶ δύο ἢ περισσότερα κόμματα συνενώνονται σέ ἓνα κόμμα. Πρόκειται γιά τήν ἴδρυση ἑνός νέου πολιτικοῦ κόμματος πού δέν διαφέρει κατά τίποτε ἀπό τά κόμματα πού ἰδρύονται ἐξαρχῆς μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο. Τό νέο κόμμα ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔνωση ἀτόμων καί ὑπόκειται ἀπό τήν ἀρχή σέ ὅλες τίς ἀπαραίτητες διατυπώσεις πού ὑπόκεινται τά ἰδρυσόμενα κόμματα, ὅσον ἀφορᾷ τήν τήρηση τύπου δημοσιότητας, τή διαδικασία συμμετοχῆς στίς ἐκλογές κλπ. Ἡ τύχη τῶν ὀνομάτων καί τῶν ἐμβλημάτων πού τυχόν εἶχαν κατοχυρώσει τά κόμματα πού συγχωνεύτηκαν εἶναι ζήτημα πού κρίνεται κάθε φορά συγκεκριμένα⁷.

Πάντως γιά νά ξαναχρησιμοποιηθοῦν ἀπό ἄλλα κόμματα πρέπει νά παρέλθει ἓνα εὐλογο χρονικό διάστημα, ἀφενός γιά νά μήν προκύψει ζήτημα σύγχυσης ὡς πρὸς τήν ταυτότητα τοῦ κόμματος πού ἐνδεχομένως χρησιμοποιεῖ τώρα τό ὄνομα καί τό ἐμβλημα πού ἀνήκε σέ ἓνα ἀπό τά κόμματα πού συγχωνεύτηκαν, καί ἀφετέρου γιά νά διαφανεῖ ἡ σαφῆς πρόθεση ἐκείνων πού εἶχαν κατοχυρώσει τό ὄνομα καί τό ἐμβλημα ὄχι μόνο νά συγχωνευθοῦν μέ κάποιο ἄλλο κόμμα, ἀλλά καί νά παραιτηθοῦν ἀπό κάθε παρατέρα χρήση τους.

(γγ) Παραπλήσια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς προσχώρησης σέ ἓνα ἄλλο. Καί ἐδῶ πρόκειται οὐσιαστικά γιά συγχώνευση δύο κομμάτων, ὄχι ὅμως καί γιά ἴδρυση ἑνός νέου: τά μέλη τοῦ ἑνός παύουν νά ἀνήκουν στό κόμμα πού ἀνήκαν ὡς τώρα, τό ὁποῖο ἔτσι ἐκ τῶν πραγμάτων διαλύεται, καί προσχωροῦν σέ ἓνα ἄλλο. Γιά νά υπάρξει προσχώρηση πάντως, πρέπει ὁπωσδήποτε νά ὑπάρχει σαφῆς καί δημόσια γνωστοποιημένη δήλωση τῆς σχετικῆς βούλησης καί τοῦ κόμματος πού προσχωρεῖ. Διαφορετικά θά ὑπῆρχαν μεμονωμένες, ἔστω καί σέ εὐρεία κλίμακα, προσχωρήσεις μελῶν ἑνός κόμματος σέ ἓνα ἄλλο, ὄχι ὅμως καί τό *animus* ἑνός κόμματος (αὐτοῦ πού προσχωρεῖ) νά ἀποβάλλει τήν αὐτόνομη πολιτική καί νομική του ὑπόσταση.

7. Βλ. ἀναλυτικότερα παρακάτω, σ. 309 ἐπ.

Ἡ κάποια πρακτική σημασία τοῦ ζητήματος ἀφορᾶ τόν τίτλο καί τό ἔμβλημα τοῦ κόμματος πού προσχωρεῖ. Ἄν πραγματικά τό κόμμα αὐτό, ὡς ἐνιαῖος ὄργανισμός, παραιτεῖται στό ἐξῆς ἀπό τή χρήση τους, ἐφαρμόζονται ἀνάλογα ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω γιά τήν τύχη τοῦ σήματος καί τοῦ ἐμβλήματος τῶν κομμάτων πού συγχωνεύονται. Ἄν ὅμως δέν ὑπάρχει βούληση τοῦ κόμματος νά προσχωρήσει σέ ἕνα ἄλλο, τότε τά μέλη πού ἀποχωροῦν ἀπό ἕνα κόμμα γιά νά προσχωρήσουν σέ ἄλλο τεκμαίρεται ὅτι ἐγκαταλείπουν τό ὄνομα καί τό ἔμβλημα στό κόμμα ἀπό τό ὁποῖο ἀποχωροῦν.

(δδ) Τό κόμμα μετέχει στίς ἐκλογές μέ συνδυασμούς⁸. Ὁ συνδυασμός ἀπαρτίζεται ἀπό τοὺς ὑποψήφιους, πού ὀρίζει τό κόμμα σέ κάθε ἐκλογική περιφέρεια, καί καταρτίζεται μέ δήλωση τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ τῆς διευθύνουσας ἐπιτροπῆς τοῦ κόμματος ἢ τῶν ἀντιπροσώπων πού αὐτοὶ διορίσαν, ἢ ὁποία ἐπιδίδεται μέ δικαστικό ἐπιμελητή ἢ ἐγχειρίζεται μέ ἀπόδειξη στόν Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου δεκαἕξι τουλάχιστον ἡμέρες πρὶν ἀπό τήν ψηφοφορία⁹. Συνδυασμούς καταρτίζουν καί οἱ συνασπισμοὶ κομμάτων, ὅποτε τήν ἀντίστοιχη δήλωση ὑποβάλλουν οἱ ἀρχηγοὶ ἢ οἱ διευθύνουσες ἐπιτροπές ἢ οἱ ἀντιπρόσωποὶ τους¹⁰.

Ὁ συνδυασμὸς κόμματος δέν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικά τμήμα του. Διότι ἀνάμεσα στοὺς ὑποψηφίους πού προτείνει τό κόμμα, ἐνδέχεται νά ὑπάρχουν καί μὴ μέλη του. Κάθε συνδυασμὸς κόμματος, συνασπισμοῦ ἢ ἀνεξαρτήτων ἔχει καί ὀρισμένα αὐτοτελῆ δικαιώματα κατὰ τή διάρκεια τῆς ψηφοφορίας καί τῆς διαλογῆς τῶν ψήφων¹¹.

8. Ἄρθρ. 34 § 2 π.δ. 895/1981.

9. Ἄρθρ. 34 § 4-5 π.δ. 895/1981.

10. Ἄρθρ. 34 § 4 π.δ. 895/1981. Ὑπάρχουν ἐπίσης καί συνδυασμοὶ ἀνεξαρτήτων πού καταρτίζονται μέ δήλωση ὅλων ὅσοι συμμετέχουν σ' αὐτούς (ἄρθρ. 34 § 4 π.δ. 895/1981).

11. Βλ. ἄρθρ. 81 § 1 π.δ. 895/1981, ἀλλά καί 72-73, 77, 78 § 1, 85 § 2, 86 § 1, 87 § 1 κτλ. π.δ. 895/1981. Τά δικαιώματα αὐτά ἀποβλέπουν στή διασφάλιση τοῦ ἀδιάβλητου τῆς διεξαγωγῆς τῆς ψηφοφορίας καί τῆς διαλογῆς τῶν ψήφων καί εἶναι τά ἴδια μέ τά δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις πού ἔχουν καί τά κόμματα, βλ. σχετικὰ παρακάτω σ.302 ἐπ., καί τῶν ὁποίων ἡ ἀσκηση ἀπό τοὺς συνδυασμούς θεωρεῖται ὅτι γίνεται ἀπό ὅλα τά κόμματα πού τοὺς ἀπαρτίζουν, τά ὁποία καί δέν ἔχουν πλέον τή δυνατότητα νά ἀσκήσουν γιά δεύτερη φορά αὐτοτελῶς τά δικαιώματα πού ἤδη ἀσκήσε ὁ συνασπισμὸς στόν ὁποῖο μετέχουν.

(6) Ένωση ελλήνων πολιτών

Τό άρθρ. 29 § 1 Σ. επιφυλάσσει μόνο στους Έλληνες πολίτες τό δικαίωμα νά ιδρύουν καί νά μετέχουν σέ πολιτικά κόμματα. 'Ο περιορισμός τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ αποκλειστικά στους Έλληνες πολίτες βρίσκεται σέ ἀρμονία μέ τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ ὁποία ἐνεργοποιεῖται καί πραγματοποιεῖται καί μέ τήν ὀργάνωση καί δράση τῶν πολιτικῶν κομμάτων¹². 'Όπως εἶναι γνωστό, ἡ λαϊκή κυριαρχία, πού ἀπό τό άρθρ. 1 § 2 Σ θεσπίζεται ὡς «θεμέλιον» τοῦ πολιτεύματος, «ὑπαγορεύει καί συνεπάγεται τήν ἐν τῇ ἀσκῆσει τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας συμμετοχήν ὄλων κατ' ἀρχήν τῶν ὑπηκόων, καθισταμένων οὕτως ἐνεργῶν πολιτῶν»¹³. 'Όμως, τρόπος συμμετοχῆς στήν ἀσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας εἶναι καί ἡ συμμετοχή τῶν πολιτῶν στή δράση τῶν πολιτικῶν κομμάτων¹⁴. Κατά συνέπεια, δέν εἶναι νοητό νά θεωρηθεῖ ὅτι συμβιβάζεται μέ τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἡ συμμετοχή στήν ἀσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ὑπηκόων ἐνός ἀλλοδαποῦ κράτους, δηλαδή ἀτόμων πού ὑπάκουν σέ μία ἄλλη ἐξουσία ἀπό ἐκείνη πού συνδιαμορφώνουν μέ τήν συμμετοχή τους σέ πολιτικά κόμματα τῆς ξένης πρὸς αὐτούς χώρα. Μιά τέτοια συμμετοχή θά νόθευε τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, στό βαθμό πού ἡ ἀσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας θά προσδιοριζόταν καί ἀπό πρόσωπα πού δέν ἀνήκουν στό λαό, ἡ κυριαρχία τοῦ ὁποίου ἀσκεῖται καί μέ τήν συμμετοχή σέ πολιτικά κόμματα.

Ὡστόσο, τουλάχιστον ὡς τώρα δέν παρατηρήθηκε στήν ἐλληνική ἱστορία καταστρατήγηση ἢ ἀπόπειρα καταστρατήγησης τῆς ἀρχῆς τῆς κυριαρχίας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ μέ τή μέθοδο τῆς ἴδρυσης πολιτικῶν κομμάτων ἀπό ὑπηκόους ξένων κρατῶν ἢ τῆς διείσδυσῆς τους σέ ἐλληνικά πολιτικά κόμματα. Ἄλλωστε, κατά τίς συζητήσεις τῆς λεγόμενης «Ἐ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς» διαφάνηκε εὐρύτατη συμφωνία γιά τό ὅτι τά κόμματα δέν εἶναι ὑποχρεωμένα νά ἀνακοινῶνουν δημόσια τά ὀνόματα τῶν μελῶν τους¹⁵, ἐνῶ αὐτή καθαυτή ἡ ἀπόδειξη τοῦ ποιός εἶναι

12. Γιά τό δικαίωμα ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα ὡς ἐξειδίκευση τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, βλ. παρακάτω σ. 194 ἐπ.

13. Βλ. Ἄρ. Μάνεση, Ἐγγυήσεις, Β' σ. 64 — ὑπογράμμιση δική μου καί γενικότερα γιά τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, αὐτόθι, σ. 61 ἐπ., ἰδίως σ. 78 ἐπ., σ. 88 ἐπ.

14. Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 194 ἐπ.

15. Βλ. π.χ. τήν ἀγόρευση τοῦ Προέδρου τοῦ ΠΑΣΟΚ Ἄνδρ. Παπανδρέου σέ Πρακτικά, σ. 734-735, πρβλ. ἐπίσης τίς ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Λ. Κύρκου, ὅπ.π. σ.

καί ποιός δέν είναι μέλος ενός πολιτικού κόμματος μπορεί νά είναι πρακτικά δυσχερέστατη έως αδύνατη. Για τούς λόγους αυτούς, θά μπορούσε νά θεωρηθεί χωρίς ιδιαίτερη πρακτική σημασία ή υποχρέωση τών ελληνικών πολιτικών κομμάτων νά μήν περιλαμβάνουν άλλοδαπούς στά μέλη τους¹⁶.

Ύπάρχει όμως μία περίπτωση όπου ή διάταξη αυτή θά μπορούσε νά αποβεί σημαντική. Κατά τό άρθρ. 111 § 5 Σ «Έλληνες στερηθέντες, μέχρι τής ενάρξεως τής ισχύος τού παρόντος, καθ' οιονδήποτε τρόπο τής ιθαγενείας των, ανακτούν ταύτην κατόπιν κρίσεως υπό ειδικών επιτροπών εκ δικαστικών λειτουργών, ως νόμος όρίζει». Άρα τό Σύνταγμα αναγνωρίζει τήν ύπαρξη «Ελλήνων» πού δέν είναι όμως «Έλληνες πολίτες», επειδή έχουν στερηθεί τήν ελληνική ύπηκοότητα τήν όποία άλλοτε είχαν. Τά άτομα αυτά ανακτούν τήν ιθαγένειά τους υπό προϋποθέσεις πού κρίνονται από ειδικές επιτροπές από δικαστικούς λειτουργούς, αλλά πού προσδιορίζονται από τόν κοινό νομοθέτη. Πρόκειται κυρίως για πρόσωπα πού στερήθηκαν τήν ιθαγένειά τους για πολιτικούς λόγους¹⁷. Παράλληλα, όμως λειτουργούν στην Έλλάδα κόμματα πού δηλώνουν δημόσια ότι έχουν μέλη πού ανήκουν σ' αυτή τήν κατηγορία Έλλήνων, χωρίς νά γίνει λόγος για κυρώσεις εναντίον αυτών τών κομμά-

737, X. Φλωράκη, όπ.π. σ. 790 κ.ά.

16. Από τά ισχύοντα ευρωπαϊκά Συντάγματα, π.χ., τό Ισπανικό Σύνταγμα τού 1978 δέν όρίζει τίποτε στό άρθρ. 6 πού νά αναφέρεται στά κόμματα, ενώ τό Ιταλικό Σύνταγμα τού 1948 επιφυλάσσει sé όλους τούς πολίτες τό δικαίωμα νά οργανώνονται sé πολιτικά κόμματα. Σχετικά μέ τό Ιταλικό Σύνταγμα ό *Tesauero*, *Istituzioni di diritto pubblico*, τόμ. I, σ. 409, παρατηρεί ότι «il diritto di iscriversi ai partiti politici è un diritto pubblico, e, per ciò, a differenza delle libertà civili, è attribuito solo ai cittadini per dettato esplicito della carta costituzionale ...». Ο Θεμελιώδης Νόμος τού 1949 τής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας τής Γερμανίας δέν όρίζει τίποτε στό σχετικό άρθρ. 21, αλλά τό άρθρ. 3 § 2 έδ. 1 τού γερμανικού «νόμου περί τών πολιτικών κομμάτων» τής 24ης Ίουλίου 1967 δέν θεωρεί ως κόμματα τίς πολιτικές ενώσεις τών όποίων τά μέλη ή τά μέλη τής διοίκησης είναι στην πλειοψηφία τους άλλοδαποί, πρβλ. σχετικά, αντί άλλων *W. Henke*, *Das Recht der politischen Parteien*, σ. 81-82.

17. Για τή στέρηση τής ιθαγενείας πολυάριθμων πολιτικών προσφύγων πού κατέφυγαν κυρίως sé χώρες τής ανατολικής Ευρώπης μετά τή λήξη τού εμφυλίου πολέμου, βλ. *Γ. Παπαδημητρίου*, Τό δικαίωμα τής ψήφου: ή καρδιά τού συστήματος τών θεμελιωδών δικαιωμάτων, ΝοΒ 29 (1981), (ανάτυπο), σ. 12-13, τού ίδιου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, σ. 20 ύποσ. 20. Πρβλ. *Μάνεση*, *Έγγυήσεις, Β'*, σ. 113-117.

των¹⁸. Τό γεγονός πάντως ὅτι ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ἔστω καί ὡς ἐκκρεμότητα, αὐτή ἡ κατηγορία Ἑλλήνων περιλαμβάνει κινδύνους συνταγματικῶν προβλημάτων, ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων ἀφορᾶ Ἑλληνες πού ἀπώλεσαν τήν ἰθαγένειά τους γιά κατ' ἐξοχήν πολιτικούς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποδυναμωθεῖ, ἂν δέν ἔχουν ἐκλείψει τελείως¹⁹.

(γ) Ἐνωση πολιτῶν πού ἔχουν τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν

Τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ ὀρίζει ὅτι μποροῦν νά ἰδρῶν καί νά μετέχουν σέ πολιτικά κόμματα Ἑλληνες πολίτες «ἔχοντες τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν». Κατά τό ἄρθρ. 51 § 3 Σ, τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν ἔχουν οἱ πολίτες «ὡς νόμος ὀρίζει», ὁ ὁποῖος ὅμως «δέν δύναται νά περιορίσει τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν, εἰ μή μόνον λόγῳ μὴ συμπληρώσεως κατωτάτου ὀρίου ἡλικίας ἢ λόγῳ ἀνικανότητος πρός δικαιοπραξίαν ἢ συνεπεία ἀμετακλήτου ποινικῆς καταδίκης δι' ὠρισμένα ἐγκλήματα»²⁰. Ἐτσι, τό Σύνταγμα θεσπίζει τρεῖς γενικούς περιορισμούς τοῦ δικαιώματος τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν νά ὀργανώνονται σέ κόμματα.

(αα) Ὁ πρῶτος περιορισμός ἀφορᾶ τή μὴ συμπλήρωση κατωτάτου ὀρίου ἡλικίας. Ὁ περιορισμός αὐτός ἔγινε ἀντικείμενο εἰδικῶν συζητήσεων στή λεγόμενη «Ε' Ἀναθεωρητική Βουλὴ»²¹, ἡ ὁποία τελικά, γιά νά σχετικοποιήσῃ τόν ἀποκλεισμό τῶν πολιτῶν ἀπό τήν κομματική δραστη-

18. Αὐτό δηλώνουν, π.χ. τό ΚΚΕ καί τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ. Βλ. π.χ. τήν «Ἀπόφαση τῆς Συνδιάσκεψης τῆς Κ.Ο. [Κομματικῆς Ὀργάνωσης] Τσεχοσλοβακίας, τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, ἐφημ. «Αὐγή», 13.5.1982, ἀπ' ὅπου προκύπτει ὅτι μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ κόμματος αὐτοῦ εἶναι καί πρόσωπα πού ἔχουν στερηθεῖ τήν ἐλληνική ἰθαγένεια.

19. Ἰδιαίτερα μετά τήν κατάργηση τοῦ ἀ.ν. 509/1947.

20. Γιά τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν τούς περιορισμούς, βλ. Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικό Δίκαιο, τεύχ. Α', σ. 14 ἐπ., 16 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

21. Βλ. μεταξύ ἄλλων τίς ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Ἀπ. Κακλαμάνη, Πρακτικά, σ. 786, Ἰωάν. Σκουλαρίκη, ὅπ. π. σ. 787, Β. Κοντογιαννόπουλου, ὅπ. π. σ. 790. Ἡ βουλὴ πού ψήφισε τό ἰσχύον Σύνταγμα ἀποκλήθηκε «ἀναθεωρητική» ἂν καί ἐπρόκειτο γιά «συντακτική». Βλ. σχετικά Ἀρ. Μάνεση, Ἡ νομική φύση τῆς βουλῆς τῆς 17ης Νοεμβρίου 1974, ἐφημ. «Βῆμα», 15 Νοεμβρίου 1979, ἡδὲ σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 587 ἐπ., Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό δίκαιο, Ι, σ. 100 ἐπ. Πρβλ. Ραΐκου, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ δικαίου, σ. 25-26.

ριότητα λόγω νεαρής ηλικίας, πρόσθεσε ένα τρίτο εδάφιο στο άρθρ. 21 § 1 Σ, «πολίται, μή αποκτήσαντες έτσι τό δικαίωμα δύνανται νά μετέχουν εις τά τμήματα νέων τών κομμάτων»²². Τό εδάφιο αυτό κατοχυρώνει τή συμμετοχή τών «νέων» στην οργάνωση και δράση τών κομμάτων και ουσιαστικά άναιρεί τόν περιορισμό συμμετοχής σέ κόμματα τών Έλλήνων πολιτών πού δέν συμπλήρωσαν τό απαιτούμενο γιά τήν άσκηση του έκλογικού δικαιώματος όριο ηλικίας. Άν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι από τό Σύνταγμα δέν προβλέπεται καμιά ιδιαίτερη ρύθμιση γιά τά «τμήματα νέων» τών κομμάτων, θά μπορούσε νά παρατηρηθεί ότι και τυπικά άναιρείται ό περιορισμός τής συμμετοχής σέ κόμματα τών πολιτών πού δέν συμπλήρωσαν τό κατώτατο όριο ηλικίας πού απαιτείται γιά τήν άσκηση του έκλογικού δικαιώματος. Έτσι διατηρείται μόνον ό περιορισμός τών πολιτών αυτών νά ιδρύουν κόμματα, άφου γιά νά υπάρξει «τμήμα νέων» στό όποιο θά συμμετάσχουν, πρέπει προηγουμένως νά έχει ιδρυθεί τό κόμμα στό τμήμα του όποιου θά ένταχτούν οι «νέοι». Μέ τό άρθρ. 21 § 1 έδ. γ' Σ τό Σύνταγμα κατά κάποιον τρόπο έπεμβαίνει στην έσωτερική δομή τών κομμάτων και τά υποχρεώνει νά διατηρούν «τμήματα νέων», έφσον έχουν μέλη πού δέν συμπλήρωσαν άκόμη τήν έκλογική ηλικία. Άπό τήν επέμβαση όμως αυτή δέν συνεπάγεται ότι επιβάλλεται κάποιος συγκεκριμένος τρόπος λειτουργίας τών «τμημάτων νέων». Η διάκριση άλλωστε ανάμεσα σέ ένα μέλος ενός πού συμμετέχει σέ όποιοδήποτε τυχόν «τμήμα» του κόμματος και σέ ένα μέλος πού έμπρακτα συμμετέχει στό «τμήμα νέων» δέν είναι σαφής και ίσως ούτε καν διαπιστώσιμη, ακριβώς επειδή τό όποιοδήποτε μέλος κόμματος πού δέν έχει τήν έκλογική ηλικία μπορεί κάθε στιγμή νά δηλώσει ότι άνήκει στό «τμήμα νέων» αυτού του κόμματος.

(66) Ό δεύτερος γενικός περιορισμός τών έλλήνων πολιτών νά οργανώνονται σέ κόμματα άφορά «άνικανότητα προς δικαιοπραξίαν». Άν και δέν τό όρίζει ρητά τό Σύνταγμα επαφίεται στον κοινό νομοθέτη νά προσδιορίζει ποιοι έχουν αυτή τήν άνικανότητα. Στην κατηγορία αυτή αναφέρεται τό άρθρ. 5 υπό α' του π.δ. 895/1981, τό όποιο παραπέμπει

22. Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 1 του ν. 1224/81 «τροποποίηση τών διατάξεων 'της νομοθεσίας περί έκλογής βουλευτών', πού τροποποιεί τό άρθρ. 4 π.δ. 895/1981 τό δικαίωμα του εκλέγειν έχουν οι πολίτες πού συμπλήρωσαν τό 18ο έτος της ηλικίας τους.

εὐθέως στίς σχετικές διατάξεις τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα²³. Κατά τό ἄρθρ. 128 ΑΚ ἀνίκανοι γιά δικαιοπραξία εἶναι ὅσοι δέν συμπλήρωσαν τό 10ο ἔτος καί ὅσοι τελοῦν ὑπό δικαστική ἢ νόμιμη ἀπαγόρευση. Κατά τό ἄρθρο 1686 Α.Κ. ὑπό δικαστική ἀπαγόρευση τελεῖ ὅποιος «ἐνεκα διαρκοῦς νόσου ἀποκλειούσης τήν χρῆσιν τοῦ λογικοῦ ἀδυνατεῖ νά ἐπιμεληθῆ ἑαυτοῦ ἢ τῆς περιουσίας του» καί ὅποιος ἐνεκα σωματικῆς ἀναπηρίας ἰδίως διότι εἶναι ἐκ γενετῆς κωφός ἢ τυφλός ἢ ἄλαλος, ἀδυνατεῖ νά ἐπιμεληθεῖ ἑαυτοῦ ἢ τῆς περιουσίας». Ὁ συνταγματικός περιορισμός τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος ἀφορᾷ ὅσους εἶναι ἀνίκανοι γιά δικαιοπραξία, κατά συνέπεια κάθε περιορισμός ἐκείνων πού τελοῦν ὑπό δικαστική ἀντίληψη κατά τό ἄρθρ. 129 ΑΚ εἶναι ἀντισυνταγματικός, διότι δέν ἀφορᾷ ἀνίκανους, ἀλλά περιορισμένως ἰκανούς γιά δικαιοπραξία. Ἐπίσης οἱ συμπληρώσαντες τό 10ο ἔτος «περιορισμένως ἰκανοί πρὸς δικαιοπραξίαν» μποροῦν νά ἀνήκουν στά «τμήματα νέων» τῶν κομμάτων.

Ὁ παραπάνω περιορισμός δέν φαίνεται νά ἔχει πρακτική ἀξία. Διότι, ἀφενός εἶναι ἀπίθανο νά ἰδρῶουν κόμματα ἢ νά συμμετέχουν ἄτομα πού εἶτε δέν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν τό λογικό τους εἶτε πάσχουν ἀπό βαρῦτατη σωματική ἀναπηρία, ὥστε νά ἀδυνατοῦν νά ἐπιμεληθοῦν τόν ἑαυτό ἢ τήν περιουσία τους, εἶτε τέλος δέν συμπλήρωσαν τό 10ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, καί ἀφετέρου εἶναι δύσκολο νά νοηθοῦν εὐλογες κυρώσεις στήν παράδοση περίπτωση πού ἓνα κόμμα θά εἶχε ἀνάμεσα στά μέλη του καί ἀνίκανους γιά δικαιοπραξία.

(γγ) Ὁ τρίτος περιορισμός ἀφορᾷ τή «συνεπεία ἀμετακλήτου ποινικῆς καταδίκης» σέ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἢ ὅποια, κατά τό ἄρθρ. 51 § 3 ἐδ. 6' Σ ἐπέρχεται μόνο ἀφοῦ ἡ ἀπόφαση καταστεῖ ἀμετάκλητη καί ἀφορᾷ «ῶρισμένα» ἐγκλήματα πού προσδιορίζονται ἀπό τήν κοινή ποινική νομοθεσία. Ὅπως ἐξειδικεύεται ἀπό τό ἄρθρ. 5 ὑπό 6' π.δ. 891/1981 ἡ διάταξη αὐτή σημαίνει ὅτι δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά ὀργανώνονται σέ κόμματα «οἱ, συνεπεία ἀμετακλήτου ποινικῆς καταδίκης, ἐπί τινι τῶν ὑπό τοῦ Ποινικοῦ καί Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος ὀριζομένων ἐγκλημάτων, στερηθέντες αὐτοῦ, ἐν ὅσῳ διαρκεῖ ἡ στέρησις αὐτῆ»²⁴. Ἐτσι, μέσω τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 Σ, οἱ συνέπειες τῆς στέρησης

23. Πρβλ. Μάνεση, Ἐγγυήσεις Β', σ. 239-240.

24. Ἡ διάταξη αὐτή περιλήφθηκε αὐτοῦσια στό ἄρθρ. 5 στοιχ. 6' π.δ. 895/1981.

των πολιτικών δικαιωμάτων, πού άπαριθμούνται στό άρθρ. 63 Π.Κ. επεκτείνονται καί στην άρση του δικαιώματος όργάνωσης σε πολιτικά κόμματα²⁵.

25. Καί αυτός ό περιορισμός θά μπορούσε νά θεωρηθεί χωρίς πρακτική σημασία διότι δύσκολα ένα κόμμα θά δεχόταν νά έκτεθει στον κίνδυνο νά ύποστει πολιτική ζημία περιλαμβάνοντας στά μέλη του ποινικούς έγκληματίες, καί μάάλιστα άμετάκλητα καταδικασμένους σε θανατική ποινή, ισόβια ή πρόσκαιρη κάθειρξη ή σε φυλάκιση μέ διάρκεια μεγαλύτερη από ένα χρόνο, αλλά για έγκλήματα πού μαρτυρούν «παρά τω πράττοντι ήθικη διαστροφήν χαρακτήρος» (πρβλ. άρθρ. 59-61 Π.Κ.). 'Η ένδεχόμενη πρακτική αξία της, βρίσκεται στις περιπτώσεις στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων έπειδή προηγήθηκε καταδίκη για πολιτικά έγκλήματα. Σ' αυτή την περίπτωση πρόκειται περισσότερο για πολιτική άποδοκιμασία ανθρώπων καί όχι για βούληση πού έχει μειωμένο νομικό κύρος ως «έλαττωματική για λόγους ήθικης αναξιοτήτος», έτσι ώστε νά εξασφαλίζεται ή γνησιότητα καί ή αυθεντικότητα της ψήφου. (Πρβλ. Μάνεση, 'Εγ-γυήσεις, Β', σ. 213, επίσης σ. 222). 'Αλλά αυτή ή πολιτική άποδοκιμασία είναι έργο, π.χ. του εκλογικού σώματος καί όχι του νομοθέτη.

2. Τό πολιτικό κόμμα ως ένωση πολιτῶν πού ἐπιδιώκει τήν ἄμεση συμμετοχή στή διαμόρφωση καί ἄσκηση τῆς κρατι- κῆς ἐξουσίας

Ἡ νομική ἔννοια τοῦ κόμματος κατά τό ἰσχύον Σύνταγμα ὁλοκληρώνεται μέ τήν προσθήκη ἑνός δεύτερου στοιχείου, πού εἶναι ὁ συνταγματικός σκοπός τοῦ κόμματος, ὁ σκοπός δηλαδή, τόν ὁποῖο *ex constitutione* ὀφείλει νά ἔχει κάθε ένωση πολιτῶν πού θέλει νά συγκεντρώνει τά χαρακτηριστικά τοῦ κόμματος· πρόκειται γιά τήν ἐπιδίωξη τῶν κομμάτων νά συμμετέχουν κατά τρόπο ἄμεσο καί νομικά δεσμευτικό στή διαμόρφωση τῆς βούλησης ὀργάνων πού ἀσκοῦν κρατική πολιτική ἐξουσία

Ὁ σκοπός αὐτός δέν περιέχεται ρητά στό ἄρθρ. 29 § 1 Σ, προκύπτει ὅμως ἰδίως ἀπό τά ἄρθρα τοῦ Συντάγματος πού ἀφοροῦν τήν ἐπίδραση πού κατά τό Σύνταγμα ἀσκοῦν τά κόμματα στή λειτουργία καί τίς ἀποφάσεις τῶν ὀργάνων πού ἀσκοῦν τήν κρατική πολιτική ἐξουσία, καί συγκεκριμένα στό λαό, νοούμενο ὡς ἐκλογικό σῶμα καί ἀνώτατο ὄργανο τοῦ κράτους, στή βουλή καί στήν κυβέρνηση. Τά κόμματα εἶναι οἱ μόνες ἐνώσεις πολιτῶν πού κατά τό Σύνταγμα ἔχουν τή δυνατότητα, ὑπό τούς ὅρους πού περιέχονται στό ἄρθρ. 37 § 2-4 Σ, νά ἀναδεικνύουν Πρωθυπουργό²⁶. Εἶναι ἐπίσης οἱ μόνες ἐνώσεις πολιτῶν πού ἐπηρεάζουν ἄμεσα τήν κατά τό ἄρθρ. 68 § 3 Σ συγκρότηση τῶν τμημάτων τῆς βουλῆς καί τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν²⁷. Τά κόμματα εἶναι οἱ μόνες ἐνώσεις πού συμμετέχουν ἄμεσα στή νομοθετική λειτουργία, πράγμα πού πιστοποιεῖται καί ἀπό τό ἄρθρ. 73 § 4 καί 76 § 4 Σ²⁸, πού προβλέπουν περι-

26. Βλ. ἀναλυτικά παρακάτω, σ. 328 ἐπ.

27. Βλ. παρακάτω, σ. 316 ἐπ.

28. Βλ. παρακάτω, σ. 320 ἐπ.

πτώσεις ειδικής συμμετοχής στο νομοθετικό έργο της βουλής αρχηγών και των εκπροσώπων των κομμάτων, όχι όμως και βουλευτών που ένδεχόμενος θά εμφανίζονταν ως εκπρόσωποι άλλων ενώσεων. Η συμμετοχή των κομμάτων στην παραγωγή της κρατικής βούλησης, όπως προκύπτει και από τα παραπάνω άρθρα διακρίνεται για τον άμεσο χαρακτήρα της. Τα κόμματα δεν περιορίζονται στην ανάπτυξη πολιτικών δραστηριοτήτων, τή διοργάνωση διεκδικητικών κινητοποιήσεων, κλπ. ώστε να πείσουν τα κρατικά όργανα να υιοθετήσουν όρισμένες πράξεις και να απορρίψουν άλλες. Αντίθετα, στο βαθμό που συμμετέχουν στα αρμόδια κρατικά όργανα, τα κόμματα έχουν τή δυνατότητα να μεταβάλλουν άμεσα, και χωρίς διαμεσολάβηση καμιάς άλλης βούλησης, τις πολιτικές επιλογές που ήδη έχουν διαμορφώσει σε νομικά δεσμευτικές πράξεις της κρατικής εξουσίας.

Η δυνατότητα αυτή δεν πραγματοποιείται με μόνη τήν ύπαρξη ενώσεων πολιτών -κομμάτων- που επιδιώκουν να ασκήσουν κρατική εξουσία: εξαρτάται από τή συνδρομή όρων και προϋποθέσεων που τάσσουν τό Σύνταγμα και οι σχετικοί νόμοι και κυρίως από τή συμμετοχή των κομμάτων στις διαδικασίες που κατά τό Σύνταγμα καταλήγουν στή διαμόρφωση της σύνθεσης της βουλής, και της κυβέρνησης. Η ίδρυση ενός κόμματος δέ σημαίνει αυτόματα ότι τό κόμμα συμμετέχει στην εκλογική διαδικασία, ούτε στή βουλή, ούτε στην κυβέρνηση. Τα κόμματα όμως επιδιώκουν να συμμετάσχουν στην άσκηση της εξουσίας, πράγμα που μπορούν να επιτύχουν νόμιμα μόνο αφού προηγουμένως συμμετάσχουν στην κατά Σύνταγμα εκλογική και κοινοβουλευτική διαδικασία. Αυτή ή επιδίωξη των κομμάτων να ασκήσουν άμεσα πολιτική εξουσία συνιστά και τόν συνταγματικό σκοπό τους.

Με βάση παραπλήσιες σκέψεις κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα οι ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ') και ΣτΕ 4037/79 ('Ολομ.)²⁹. Ο σκοπός του κόμματος, σύμφωνα με τήν παραπάνω νομολογία του Συμβουλίου της Έπικρατείας είναι «ή διάδοσις των πολιτικών ιδεών [των κομμάτων] και του πολιτικού των προγράμματος και ή εν τῇ Βουλῇ και τῇ Κυβερνήσει, δι' άσκήσεως κυβερνητικού έργου ἢ δι' ελέγχου τῆς Κυβερνήσεως, κατά

29. ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ'), ΤοΣ 5(1979), σ. 600 έπ., ΣτΕ 4037/79 ('Ολομ.) ΤοΣ 5(1979), σ. 626 έπ.

περίπτωσιν, επίδρασις ἐπί τήν διαμόρφωσιν τῆς κρατικῆς δραστηριότητος συμφώνως πρὸς τὰς πολιτικὰς τῶν ιδέας καὶ τὸ πολιτικὸν τῶν προγράμμα»³⁰.

Ὁ συνταγματικὸς σκοπὸς τῶν κομμάτων ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς νομικῆς τους ἔννοιας καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τοὺς ἐπιμέρους πολιτικοὺς σκοποὺς τῶν κομμάτων, πού εἶναι ἀπόρροια ἢ τμῆμα τῆς δικῆς τους αὐτόνομης καὶ ἐλεύθερης δραστηριότητος. Ἀπὸ τὸ Σύνταγμα προκύπτει ὅτι κόμμα εἶναι μιά ἔνωση πολιτῶν πού ἐπιδιώκει νὰ ἀσκήσει ἄμεσα τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἐξουσίας δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον συντάγματικῆς ρύθμισης³¹.

30. ΣτΕ 4037 (Ὁλομ.), ὅπ. π. σ. 628. Μὲ τὸν ὄρισμό αὐτό, πού ἀποτελεῖ ἐπανάληψη, μὲ φραστικὲς παραλλαγές, τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ'), ὅπ. π. σ. 606, τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἀποδέχτηκε, στὸ σημεῖο αὐτό, τὴν ἀποψη τοῦ εἰσηγητῆ Συμβούλου Κ. Κακούρη, ΤοΣ 5(1979), ἰδίως σ. 618.

31. Βλ. ἀναλυτικὰ παρακάτω, σ.

3. Ἡ νομική ἔννοια τοῦ κόμματος κατὰ τό Σύνταγμα

Μετά ἀπό τίς παραπάνω παρατηρήσεις ἡ νομική ἔννοια τοῦ κόμματος κατὰ τό ἰσχύον Σύνταγμα μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ὡς ἑξῆς: κόμμα εἶναι ἔνωση ἐλλήνων πολιτῶν πού ἔχουν τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν, καί πού ἡ ὀργάνωση καί δράση της ἀποσκοπεῖ στήν ἄμεση, ἐκ μέρους της, κατὰ τό Σύνταγμα, ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Τό Σύνταγμα, μέ τό άρθρ. 29 § 1, σύμφωνα μέ τό όποιο «Έλληνες πολίτες έχοντες τό δικαίωμα του εκλέγειν δύνανται νά ιδρύουν ελευθέρως καί νά μετέχουν εις πολιτικά κόμματα, κατοχυρώνει τήν ελευθερία των κομμάτων τόσο ως «ελευθερία-αύτονομία» από τήν κρατική εξουσία όσο καί ως «ελευθερία-συμμετοχή»¹ στην άσκηση τής κρατικής εξουσίας. Η ελευθερία των κομμάτων εμφανίζεται, δηλαδή, στό ισχύον Σύνταγμα μέ διπλό χαρακτήρα: αφενός ως άτομική ελευθερία καί αφετέρου ως πολιτική ελευθερία².

1. Πρβλ. γιά τούς όρους αυτούς Άρ. Μάνεση, τό Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική τής πολιτικής ελευθερίας. Άρμ. ΙΣτ' (1962), σ. 535 έπ. καί ήδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη σ. 11 έπ., 43 έπ., 47 έπ., 52 έπ. καί τήν εκεί βιβλιογραφία, επίσης του ίδιου, Άτομικές ελευθερίες σ. 18 έπ., σ. 25.

2. Διαφορετική άποψη γι' αυτό τό ζήτημα έχει ό Κασμάτης, Τά πολιτικά κόμματα σάν συνταγματικός θεσμός, περιοδικό «Σύγχρονα θέματα», τεύχ. 8, Ιούλιος, 1980, σ. 59-60, ό όποιος ύποστηρίζει ότι πρόκειται γιά «καθαρό πολιτικό δικαίωμα», καί ό Μανιτάκης, Τό ύποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, σ. 144-145, ό όποιος επίσης θεωρεί τό «δικαίωμα ιδρύσεως πολιτικών κομμάτων» πολιτικό δικαίωμα. Διαφορετική άποψη, αλλά από άλλη σκοπιά, διατυπώνει ό Γ. Βλάχος, Τό Σύνταγμα τής Ελλάδος, πού θεωρεί, σ. 58, τό δικαίωμα όργάνωσης σέ κόμματα «γνήσιο άτομικό δικαίωμα συμμετοχής, στην άσκηση τής εξουσίας», τό όποιο μάλιστα, όπ. π. σ. 58 ύποσ. 15 «άποτελεί ειδικότερη εκδήλωση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι καί δέν μπορεί ν' αποχωριστεί δογματικά από αυτή».

1. Ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων ὡς ἀτομική ἐλευθερία

Ὁ ἀτομικός χαρακτήρας τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων υποδηλώνεται κατ' ἀρχήν στό ἴδιο τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ, ἀπό τή διατύπωση τοῦ ὁποίου προκύπτει ὅτι τό κόμμα εἶναι μιά ἐθελοντική καί ἐλεύθερη ἔνωση: ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει, π.χ. μέ τό ἐκλογικό δικαίωμα, τό ὁποῖο κατά τό ἄρθρ. 51 § 5 Σ εἶναι ὑποχρεωτικό, ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τῶν πολιτῶν νά ὀργανώνονται σέ πολιτικά κόμματα ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐλεύθερη βούλησή τους· ἰδρύνουν καί μετέχουν σέ κόμματα ἐφόσον θέλουν καί μόνο τότε.

Ὁ ἀτομικός χαρακτήρας τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων προβάλλεται καί ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα, τό ὁποῖο ἀποκτᾶ ὑπόσταση ὡς συνισταμένη δύο ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Πρόκειται γιά τήν ἐλευθερία τοῦ συνεταιρισμοῦ καί τήν ἐλευθερία τῆς γνώμης πού κατοχυρώνονται ἀντίστοιχα ἀπό τά ἄρθρ. 12 καί 14 Σ. Τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ, ἄν καί δέν κατατάσσεται τελικά³ στά ἀτομικά δικαιώματα, ἐμπεριέχει τίς ἐλευθερίες τοῦ ἄρθρ. 12 καί 14 Σ. Ἀναλυτικότερα, οἱ πολῖτες πού ὀργανώνονται σέ πολιτικό κόμμα ἀφενός ἀποτελοῦν ἔνωση μέ ὅλα τά χαρακτηριστικά τῶν ἐνώσεων μὴ κερδοσκοπικοῦ σκοποῦ κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 12 § 1 Σ, καί ἀφετέρου ἀσχοῦν τό δικαίωμα, νά ἐκφράζουν ἐλεύθερα τίς, γνώμες τους, κατά τήν ἔννοια

3. Ἀξίζει νά παρατηρηθεῖ — χωρίς αὐτό νά ἀποτελεῖ λόγο συναγωγῆς ἀσφαλῶν συμπερασμάτων — ὅτι ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρ. 29 Σ τόσο στά Σχέδια Συντάγματος, ὅσο καί κατά τή συζήτηση καί τήν ψηφοφορία στήν «Ε' Ἀναθεωρητική Βουλῆ», εἶχε καταταγεῖ ὑπό τόν ἀριθμό 12 στό τμήμα τοῦ Συντάγματος πού ἀναφερόταν στίς ἀτομικές ἐλευθερίες, ἀπό ὅπου, τελικά, μετατέθηκε στό τμήμα πού ἀφορᾶ τήν «ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς Πολιτείας».

του άρθρ. 14 § 1 Σ⁴, διότι, όταν συγκροτούν ένα πολιτικό κόμμα, εκφράζουν έξ' όρισμού ένα πολιτικό πρόγραμμα, — δηλαδή γνώμη για τό πώς θά πρέπει νά άσκηθει ή έξουσία — για τήν πραγματοποίηση του όποιου και όργανώνονται και δραστηριοποιούνται. Έτσι ή έλευθερία όργάνωσης σε πολιτικά κόμματα, έμπεριέχοντας τίς έλευθερίες του συνεταιρισμού και τής γνώμης, έχει και τά άτομικά «ιδιωτικά» χαρακτηριστικά των δύο αυτών έλευθεριών. Κάτω από αυτό τό πρίσμα ή έλευθερία όργάνωσης σε πολιτικά κόμματα μπορεί νά θεωρηθεί ως εξειδίκευση του άρθρ. 5 § 1 Σ, σύμφωνα μέ τό όποιο ό καθένας «δικαιούται (...) νά συμμετέχη εις τήν πολιτικήν ζωήν τής χώρας».

Ή σχέση, πάντως, του άρθρ. 29 § 1 Σ μέ τά άρθρ. 12 και 14 Σ άφορά τον — άρνητικό «άμυντικό» — χαρακτήρα τής έλευθερίας των κομμάτων και όχι τό περιεχόμενό τής. Τό τί είναι και πώς συνιστάται ένα κόμμα δέν προκύπτει από τά άρθρ. 12 και 14 Σ, ούτε έχουν εφαρμογή για τά κόμματα οι επί μέρους διατάξεις τους· τά ζητήματα αυτά ρυθμίζονται από τό άρθρ. 29 Σ και τίς άλλες συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται στά κόμματα⁵.

Από τήν «άτομική» φύση τής έλευθερίας των κομμάτων προκύπτει ότι ή έλευθερία αυτή έχει και άρνητικό-«άμυντικό» χαρακτήρα έναντι τής κρατικής έξουσίας: όπως τά δικαιώματα του άρθρ. 12 και του άρθρ. 14 Σ έτσι και τό δικαίωμα του άρθρ. 29 § 1 Σ διαγράφει μιά σφαίρα έλεύθερης δραστηριότητας ατόμων, μέσα στην όποία δέν δικαιούνται νά παρεμβαίνουν τά κρατικά όργανα. Ειδικότερη νομική συνέπεια του άρνητικού-«άμυντικού» χαρακτήρα τής έλευθερίας των κομμάτων είναι ή ανεξαρτησία τους από τήν κρατική έξουσία⁶.

4. Πρβλ. Ήλ. Κυριακόπουλου, Άτομικά δικαιώματα και δημόσιοι υπάλληλοι, σ. 32. Άναλυτικότερα παρακάτω σ. 287 έπ. Για τή σημασία τής έλευθερίας τής γνώμης στη «διαδικασία σχηματισμού ομάδων», βλ. Β. Φίλια, Τό συνταγματικόν δικαίωμα τής έλευθεροτυπίας και ή κατά τό άρθρον 367 Π.Κ. πρόσθετος προστασία, σ. 14-15 και ιδίως σ. 55-56 και τίς εκεί παραπομπές.

5. Έτσι, π.χ. τό αν είναι συνταγματικά επιτρεπτή ή απαγόρευση κομμάτων άποτελεί ζήτημα έρμηνείας και εφαρμογής του άρθρ. 29 Σ και όχι του άρθρ. 12 § 3 Σ. Για τίς σχέσεις μεταξύ άρθρ. 29 § 1 Σ και άρθρ. 14 Σ βλ. παρακάτω σ. 289 έπ.

6. Ένδιαφέρουσα και έμπεριστατωμένη προσέγγιση του ζητήματος του περιορισμού τής άυτονομίας των κομμάτων στις ΗΠΑ, βλ. σε *Th. Mitau, Judicial Determin-*

Ὡς ἀνεξαρτησία τῶν κομμάτων ἀπό τήν κρατική ἐξουσία νοεῖται τό συνταγματικό τους δικαίωμα νά μή δεσμεύονται ἀπό ὑποδείξεις ἢ κατευθύνσεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων ὅσον ἀφορᾷ τόν τρόπο ὀργάνωσης καί λειτουργίας τους καί, γενικότερα, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀσχοῦν τά δικαιώματα πού τοὺς ἀναγνωρίζουν τό Σύνταγμα καί οἱ νόμοι. Ἀρνητική ὄψη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν κομμάτων εἶναι ἡ ὑποχρέωση τῶν κρατικῶν ὀργάνων νά μήν ἐπεμβαίνουν στοὺς τομεῖς τῶν δραστηριοτήτων ὅπου τά κόμματα δικαιούνται νά ἀναπτύσσουν ἀνεξάρτητα τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τους. Ἔτσι, π.χ. κατά τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. α' Σ, σύμφωνα με τό ὁποῖο «νόμος δύναται νά ὀρίξη τήν οικονομικήν ὑπό τοῦ κράτους ἐνίσχυσιν τῶν κομμάτων», τά κρατικά ὄργανα, στά ὁποῖα περιλαμβάνεται καί ὁ κοινός νομοθέτης, δέν ἔχουν δικαίωμα οὔτε νά ἐξαρτήσουν τήν κρατική οικονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων ἀπό ὁποιαδήποτε ἀνταλλάγματα οὔτε νά περιορίσουν τήν ἐν γένει οικονομική δραστηριότητα τῶν κομμάτων, τόσο ὥστε οὐσιαστικά νά ἐξαρτοῦν τήν πολιτική τους δραστηριότητα ἀπό τήν κρατική οικονομική ἐνίσχυση.

Μιά εἰδική πλευρά τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν κομμάτων ἀποτελεῖ τό ζήτημα τῆς ὀργανωτικῆς τους ἀνεξαρτησίας. Συγκεκριμένα τίθεται τό ἐρώτημα: τό Σύνταγμα ἐπιβάλλει κάποιο συγκεκριμένο τρόπο ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης καί λειτουργίας τῶν κομμάτων ἢ ὄχι;

Ἀπό πολλές πλευρές ὑποστηρίζεται ζωηρά ὅτι ἡ δημοκρατική μορφή τοῦ πολιτεύματος ἐπιβάλλει τή δημοκρατική ἐσωτερική ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν κομμάτων⁷.

nation of Political Party Organizational Autonomy, *Minnesota Law Review* 42(1957), σ. 245, ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ τό φαινόμενο πῶς, στή νομολογία τῶν ΗΠΑ «in the name of better government and more honest politics the one time common law autonomy of political parties as nonprofit, unincorporated, voluntary associations was compromised by interventions based on statutory authority and administrative discretion, (ὅπ. π. σ. 245-246). Πρβλ. *Galloni*, ὅπ. π. σ. 154-155, γενικότερα γιά τό θέμα, βλ. *Mühlen*, *Parteienunabhängigkeit vom Staat*, Würzburg 1969, ὅπου καί βιβλιογραφικές παραπομπές.

7. Ἀπό τοὺς ἑλλήνες συγγραφείς, βλ. Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, I, σ. 244, Γ. Κασμάτη, *Συνταγματικό Δίκαιο* II, σ. 116-117, Ἄν. Δημητρόπουλου, Ἡ συνταγματική θέσις τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ἰδίως σ. 95 ἐπ. Γιά τίς πολιτικές καί νομικές πλευρές τοῦ ζητήματος τῆς «ἐσωκομματικῆς» δημοκρατίας, βλ. μεταξὺ πολλῶν, Βεγλερῆ, *Κόμματα καί πολιτικές ἀποφάσεις*, σέ Κοινωνικές καί πολιτικές δυ-

Τήν άποψη αυτή αναπτύσσει ο καθηγητής Δημ. Θ. Τσάτσος, κατά τον οποίο⁸ «ο κανόνας του άρθρ. 29 § 1 κατά τον οποίο ή οργάνωση και ή δράση των κομμάτων οφείλει νά ύπηρετή τήν ελευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος αλλά και στην έσωτερική τους δομή. Είναι φανερό πώς ο χαρακτήρας τής έσωτερικής δομής ενός κόμματος, όταν αυτό γίνει κυβέρνηση θά καθορίζει και τον τρόπο λειτουργίας του πολιτεύματος (...). Γι' αυτό ή (...) δημοκρατική έσωτερική οργάνωση των κομμάτων αποτελεί κατά τό άρθρ. 29 § 1 συνταγματική έπιταγή». "Όπως συνεχίζει ο Δ.Θ. Τσάτσος⁹, «ή συνταγματική κατοχύρωση των πολιτικών κομμάτων σημαίνει κύρια συνταγματική κατοχύρωση του πολίτη για ένεργητική συμμετοχή στό πολιτικό γίγνεσθαι. Ή συμμετοχή όμως αυτή έξαρτάται απόλυτα (...) από τή δυνατότητα τής ένδοκομματικής άμφισβήτησης».

Μέ τήν παραπάνω επιχειρηματολογία τίθεται τό έρώτημα μήπως ένα μη δημοκρατικά οργανωμένο κόμμα δέν μπορεί νά ανταποκριθεί στό ρόλο πού του έπιφυλάσσει ένα δημοκρατικό Σύνταγμα. Τίθεται επίσης τό ειδικότερο έρώτημα μήπως — ιδίως όταν λειτουργούν λίγα μεγάλα κόμματα — ο αυθαίρετος άποκλεισμός ενός μέλους από τή συμμετοχή στό

νάμεις στη σύγχρονη Ελλάδα, σ.275 έπ., *Lenk-Neumann*, Theorie und Soziologie der politischen Parteien, τόμ. 2ος κεφάλαιο VII, σ. 1 έπ. μέ σχετικά άποσπάσματα από έργα των *R. Michels*, *A. Schiffrin*, *O. Stammer*, *S. Neumann*, επίσης βλ. *W. Abendroth*, Innerparteiliche und innerverbandliche Demokratie als Voraussetzung der politischen Demokratie, *PVS* 5(1964), σ. 307 έπ., *G. Leibholz*, Verfassungsrechtliche Stellung und innere Ordnung der Parteien, Verhandlungen des 38. Deutschen Juristentages, σ. 1 έπ., *E. Forsthoff*, zur verfassungsrechtlichen Stellung und inneren Ordnung der Parteien, (passim), *U. Müller*, Die Demokratische Willensbildung in den politischen Parteien, (passim), *U. Lohmar*, Innerparteiliche Demokratie, (passim), *H. Trautmann*, Innerparteiliche Demokratie im Parteienstaat, (passim), *P. Haungs*, Innerparteiliche Demokratie im parlamentarischen Regierungssystem, «Civitas» (Jahrbuch für christliche Gesellschaftsordnung), 1965, σ. 41 έπ. Έκτεταμένη κριτική μελέτη του όλου ζητήματος στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γερμανίας, βλ. sé *M. Greven*, Parteien und politische Herrschaft: zur Interdependenz von innerparteilicher Ordnung und Demokratie in der BRD, ο όποιος επιχειρεί και ιδιαίτερη κριτική θεώρηση τής έννοιας «innerparteiliche Demokratie», όπ. π. σ. 256 έπ.

8. Βλ. Δ. Τσάτσου, όπ. π. σ. 244.

9. Βλ. Δ. Τσάτσου, όπ. π. σ. 245.

κόμμα του σημαίνει ότι ουσιαστικά χάνουν τό περιεχόμενό τους, για τόν αποκλειόμενο από τή συμμετοχή στό κόμμα του πολίτη, σημαντικά πολιτικά δικαιώματα, όπως τό δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Στό βαθμό πού ή απάντηση στά έρωτήματα αυτά είναι καταφατική, δέν προκύπτει άραγε *ex constitutione* ύποχρέωση τών κομμάτων νά οργανώνονται καί νά λειτουργούν μέ δημοκρατικό τρόπο, έτσι ώστε νά εξαλείφονται οί άρνητικές για τό συνταγματικό πολίτευμα συνέπειες μιās ένδεχόμενά αντιδημοκρατικής όργάνωσης καί λειτουργίας τους;

Όρισμένα ευρωπαϊκά Συντάγματα αφιέρωσαν ήδη διατάξεις τους στό ζήτημα τής δημοκρατικής όργάνωσης καί λειτουργίας τών κομμάτων¹⁰.

Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 49 του Συντάγματος τής Ίταλικής Δημοκρατίας «*tutti i cittadini hanno il diritto di associarsi liberamente in partiti per concorrere con metodo democratico, a determinare la politica nazionale*». Η έρμηνεία τής ρήτρας «*con metodo democratico*», διχάζει τήν ιταλική θεωρία: κατά μία άποψη ή ρήτρα αυτή αναφέρεται αποκλειστικά στην έξωτερική δραστηριότητα τών κομμάτων καί δέν δικαιολογεί έλεγχο ούτε τών ιδεολογικών καί πολιτικών αρχών ούτε τής έσωτερικής όργάνωσης τών κομμάτων. Μία δεύτερη άποψη ύποστηρίζει ότι μέ τή διάταξη αυτή επιβάλλεται στά κόμματα ή ύποχρέωση όχι μόνο νά σέβονται τούς κανόνες τής δημοκρατίας κατά τήν έξωτερική τους δραστηριότητα, αλλά νά είναι οργανωμένα καί νά λειτουργούν μέ δημοκρατικό τρόπο καί νά υιοθετούν δημοκρατικές αρχές καί προγράμματα¹¹.

Σαφέστερη είναι ή διάταξη του άρθρ. 21 § 1 έδ. γ' του Θεμελιώδους Νόμου τής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας τής Γερμανίας, σύμφωνα μέ τήν όποία ή «*innere Ordnung [der Parteien] muss demokratischen Grundsätzen entsprechen*». Η ρητή συνταγματική αυτή έπιταγή έξει-

10. Έκτός από τό ιταλικό καί τό γερμανικό Σύνταγμα, πού αναφέρεται άμέσως παρακάτω, παρόμοια διάταξη περιέχει καί τό άρθρ. 6 έδ. γ' του ισπανικού Συντάγματος του 1968, κατά τό όποίο «ή έσωτερική δομή καί λειτουργία [τών κομμάτων] πρέπει νά είναι δημοκρατική». Άντίστοιχη διάταξη περιείχε καί τό άρθρ. 57 του τουρκικού Συντάγματος του 1961, για τήν όποία βλ. αναλυτικότερα *Abandan Y.*, *Das türkische Parteiengesetz* σε *Festschrift für G. Leibholtz*, τόμ. Β', σ. 281 έπ.

11. Βλ. αντί άλλων *Biscaretti di Ruffia, Diritto costituzionale*, σ. 796 έπ. καί τήν εκεί βιβλιογραφία.

δικεύεται στο δεύτερο τμήμα (άρθρ. 6-16) του γερμανικού «Νόμου περί των πολιτικών κομμάτων» της 24ης Ιουλίου 1967, τό οποίο περιέχει λεπτομερείς κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας των κομμάτων και ειδικότερα κανόνες που προσδιορίζουν τό ελάχιστο υποχρεωτικό περιεχόμενο των καταστατικών των κομμάτων, τά απαραίτητα όργανα των κομμάτων και τόν τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας τους, τά δικαιώματα των μελών, τήν συγκρότηση και τίς αρμοδιότητες «κομματικών διαιτητικών δικαστηρίων»¹² κοκ.

Μέ τίς διατάξεις αυτές καθιερώνεται ένας τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας των κομμάτων που είναι παράλληλος ή πάντως αντίστοιχος μέ τόν τρόπο που ό Θεμελιώδης Νόμος ρυθμίζει τήν οργάνωση του κράτους και τή λειτουργία του πολιτεύματος. Οι «*demokratische Grundsätze*», («Θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές» πρός τίς όποιες κατά τό άρθρ. 21 § 1 εδ. γ' του Θεμελιώδους Νόμου αντιστοιχεί ή έσωτερική τάξη των κομμάτων, δέν είναι άλλες από τίς αρχές πάνω στίς όποιες στηρίζεται ή Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γερμανίας ως «*demokratischer (...) Bundesstaat*» (δημοκρατικό (...) Όμοσπονδιακό κράτος), σύμφωνα μέ τή διατύπωση του άρθρ. 20 § 1 του Θεμελιώδους Νόμου¹³.

12. Για τό άρθρ. 21 § 1 εδ. γ' του Θεμελιώδους Νόμου, βλ. μεταξύ πολλών, W. Luthmann, Die innere Ordnung der Parteien nach dem Grundgesetz und ihre Ausführung durch das Parteiengesetz, *Die rechtliche Ordnung des Parteiwesens* (Bericht der von Bundesminister des Inneren eingesetzten Parteienrechtskommission, σ. 154 έπ., W. Henke, Das Recht der politischen Parteien, σ. 49 έπ., K.-H. Seifert, Die politischen Parteien im Recht der Bundesrepublik Deutschland, σ. 179 έπ., Tsatsos-Morlok, Parteienrecht, σ. 35 έπ., Trautmann, όπ. π. σ. 146 έπ., U. Müller, όπ. π. σ. 95 έπ., Dux, Meinungsfreiheit als innere Ordnung der politischen Parteien, DVBl. 81 (1966), σ. 553 έπ., Lenz-Sasse, Parteiausschluss und Demokratiegebot, JZ 17(1962), σ. 233 έπ., Blank, Die innerparteiliche Willensbildung nach dem Grundgesetz, ihre Ausgestaltung im Parteiengesetz und ihre Berücksichtigung in den Parteistatuten, DVBl. 91(1976), σ. 564 έπ., Mühlen, Parteienunabhängigkeit vom Staat, σ. 51 έπ.

13. Βλ. U. Müller, όπ. π. σ. 103 έπ. Βλ. επίσης Tsatsos, Einführung in das Grundgesetz, σ. 88 και ιδίως, Tsatsos-Morlok, όπ. π. σ. 36 και τήν εκεί βιβλιογραφία. Πρβλ. όμως όπ. π. σ. 41, όπου οι συγγραφείς αυτοί υποστηρίζουν ότι όσον αφορά τήν άμεσότητα τής συμμετοχής των μελών των κομμάτων στην παραγωγή τής κομματικής βούλησης, είναι δυνατό ή έννοια «δημοκρατία» νά νοείται στο άρθρο του Θεμελιώδους Νόμου που αναφέρεται στα κόμματα (άρθρ. 21) διαφορετικά απ' ό,τι στο άρθρο που

Μέ τή λύση αὐτή ὁ νομοθέτης ἐπιβάλλει στό κόμμα νά λειτουργεῖ καί νά ὀργανώνεται κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωση τοῦ πολιτεύματος. Τό κόμμα ἀντιμετωπίζεται σάν παρακολούθημα τῶν κρατικῶν ὀργάνων, σάν εἶδος κρατικοῦ θεσμοῦ καί ὄχι ὡς ἔκφραση τῆς δυναμικῆς πού περιέχεται στήν κοινωνική ἐξέλιξη καί στούς φορεῖς τῆς. Τό ἰσχύον πολίτευμα ἀντιμετωπίζεται στατικά, σάν ἓνα δεδομένο σύστημα κανόνων, πού πηγάζει ἀπό ἓνα δεδομένο σύστημα ἀξιῶν καί γενικῶν ἀρχῶν καθολικῆς ἰσχύος, τίς ὁποῖες δέν ἐπιτρέπεται νά ἀνατρέψει ἡ κοινωνική ἐξέλιξη. Τά κόμματα ὅμως δέν εἶναι ὑποχρεωμένα νά ἀποφεύγουν νά ἀλλοιώσουν τό συσχετισμό τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων ἀπό τόν ὁποῖο προέκυψε, ὄχι σάν διαπίστωση καί ἐξειδίκευση «αἰωνίων» ἀξιῶν, ἀλλά ὡς νομικο-πολιτική πράξη τοῦ φορέα τῆς ἐξουσίας»¹⁴ τό Σύνταγμα. Οἱ συνταγματικές διατάξεις ἀποτελοῦν τά ὅρια τῶν δικαιωμάτων καί τῶν ὑποχρεώσεων τῶν κομμάτων, δέν ἀποτελοῦν ὅμως ἀναγκαστικά καί πηγές τῆς ἰδεολογίας τῆς ὀργάνωσης καί τῆς δράσης τους· αὐτές οἱ πηγές βρίσκονται στήν κοινωνία, στά συμφέροντα πού ἐκφράζει τό κάθε κόμμα καί στούς πολιτικούς στόχους πού ἐπιδιώκει. Ἔτσι τά κόμματα μποροῦν νά ἀντιλαμβάνονται ὅπως θέλουν τίς ἔννοιες «δημοκρατία» καί «δημοκρατικός», υἱοθετώντας ἐκείνη τή μορφή ὀργάνωσης καί λειτουργίας πού τούς φαίνεται προσφορότερη γιά τήν πραγματοποίηση τῶν πολιτικῶν τους ἐπιδιώξεων¹⁵.

Ἄλλωστε ὁ διαχωρισμός τῆς ὀργάνωσης καί λειτουργίας ἑνός κόμματος ἀπό τήν ἰδεολογία καί τήν πολιτική του δραστηριότητα περιέχει αὐθαιρεσία: δέν ὑπάρχει ὁ ἓνας καί ὁ μόνος δημοκρατικός τρόπος ὀργάνωσης καί λειτουργίας ἑνός κόμματος, ὁ ὁποῖος, τουλάχιστον στίς θεμελιώ-

θεσπίζει τή δημοκρατική λειτουργία τοῦ πολιτεύματος (ἄρθρ. 20). Ὁ προσδιορισμός ὅμως αὐτοῦ τοῦ διαφορετικοῦ περιεχομένου τῆς ἔννομιας «δημοκρατικός» δέν πηγάζει ἀπό τήν αὐτόνομη θέληση τῶν κομμάτων, ἀλλά ἀπό αὐτό πού οἱ συγγραφεῖς θεωροῦν ἀναγκαῖο γιά τή «λειτουργία τοῦ συστήματος»: «Je stärker sich die repräsentativen Elemente im Verfassungsrecht und Verfassungswirklichkeit entwickeln, desto systemnotwendiger wird es, dass sich die Demokratieverwirklichung im innerparteilichen Raum im Sinne der Stärkung der Mitglieder und Basismöglichkeiten (Elemente der unmittelbaren Demokratie), gestaltet».

14. Κατά διατύπωση τοῦ Μάνεση, Σύνταγματικό Δίκαιο, I, σ. 198.

15. Βλ. X. Κεφάλα, Ἡ νομική φύση τοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἀνάτυπο ἀπό «Ἑλληνική Δικαιοσύνη», Ἰούν. Ἰουλ. Αὔγ. 1981, σ. 9.

δεις του άρχες, ισχύει πάντοτε και για όλους. Αντίθετα, τά κόμματα οργανώνονται μέ εκείνο τόν τρόπο πού επιτρέπει τήν αποτελεσματικότερη έξυπηρέτηση τών συμφερόντων υπέρ τών οποίων αγωνίζονται, ενώ υπάρχει άλληλεξάρτηση και διαλεκτική σχέση ανάμεσα στά διάφορα ιδεολογικά, κοινωνικά και πολιτικά ρεύματα και στήν όργάνωση και λειτουργία τών κομμάτων πού τά εκφράζουν¹⁶. Έτσι, ή επίβολή ενός συγκεκριμένου τρόπου όργάνωσης και λειτουργίας στά κόμματα συνεπάγεται και τή θέσπιση όρισμένων, ιδεολογικών και πολιτικών πλαισίων μέσα στά όποια είναι αναγκασμένα νά κινούνται.

Άνεξάρτητα όμως από τήν αντίγνωμία περί τού τί *de lege ferenda* «είναι σκόπιμο» ή «πρέπει» νά ακολουθείται τελικά, τίθεται τό ζήτημα άν ή ρήτρα τού άρθρ. 29 § 1 έδ. β' Σ ότι «ή όργάνωσις (...) τών κομμάτων όφείλει νά ύπηρετῆ τήν έλευθέραν λειτουργίαν τού δημοκρατικού πολιτεύματος», περιέχει «συνταγματική επίταγή» βάσει τής όποίας τά κόμματα είναι ύποχρεωμένα νά όργανώνονται και νά αναπτύσσουν τίς έσωτερικές τους λειτουργίες μέ «δημοκρατικό τρόπο».

Ή διατύπωση τής διάταξης, καταρχήν, δέν επιβάλλει νά συναχθεί αναγκαστικά τό συμπέρασμα ότι τά κόμματα πρέπει νά είναι οργανωμένα κατά κάποιο συνταγματικά προσδιοριζόμενο τρόπο. Ή διάταξη αναφέρει ρητά ότι ή «όργάνωσις» τών κομμάτων «όφείλει νά ύπηρετεί τήν έλευθέραν λειτουργίαν τού δημοκρατικού πολιτεύματος». δέν λέει όμως πώς «ύπηρετεί» ένα κόμμα «τήν έλευθέραν λειτουργίαν τού δημοκρατικού πολιτεύματος». Ό ισχυρισμός ότι ή όργάνωση ενός κόμματος

16. Βλ. *Duverger*, *Les partis politiques*, σ. 17, κατά τόν όποίο «on désigne trois ou quatre types sociologiques [de partis] différents par leurs éléments, par leur armature générale, par les liens d' appartenance qui s' y nouent, par les institutions dirigeantes». Κατά τόν ίδιο συγγραφέα, όπ. π. σ. 17 έπ., ό πρώτος τύπος αντιστοιχεί στά άστικά κόμματα τού 19ου αιώνα, ό άλλος στά σοσιαλιστικά κόμματα τής ήπειρωτικής Ευρώπης, οι άλλοι τύποι στά κομμουνιστικά και τά φασιστικά, ενώ υπάρχουν και κόμματα πού βρίσκονται έξω από αυτό τό γενικό διάγραμμα, βλ. και αυτόθι, σ. 22 έπ., 45 έπ., 59 έπ. Πρβλ. και τίς διαφορές όργάνωσης μεταξύ τών άστικών-φιλελευθέρων και τών έργατικών κομμάτων, σέ *F. Neumann*, *Entstehung und Entwicklung der politischen Parteien*, σ. 237 έπ. και 241 έπ. Βλ. επίσης τήν παρατήρηση τού *Negri*, *Lo Stato di partiti* σέ *La forma stato*, σ. 130-131, σχετικά μέ τήν άλληλοσύνδεση ιδεολογικών και πολιτικών κατευθύνσεων και μορφών όργάνωσης τών κομμάτων.

υπηρετεί τήν ἐλεύθερη λειτουργία μόνο ἐφόσον τό κόμμα αὐτό «λειτουργεῖ δημοκρατικά» ἀποτελεῖ αὐθαίρετη μετατροπή μιᾶς — κατά τή διατύπωση τοῦ Κασσιμάτη¹⁷— «πολιτικῆς ἀξίωσης» σέ κανόνα δικαίου.

Πράγματι· τό Σύνταγμα περιέχει ἀναλυτικά τούς κανόνες πού, ἐφαρμόζοντας καί ἐξειδικεύοντας τήν κατά τό ἄρθρ. 1 § 2 Σ θεμελιώδη γιά τό πολίτευμα ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, περιέχουν τή λειτουργία καί παρέχουν τίς ἐγγυήσεις γιά τό σεβασμό τοῦ «ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», ὅπως αὐτό καθιερώνεται ἀπό τό Σύνταγμα. Εἶναι δέ δυνατό καί ἓνα «μή δημοκρατικά» ὀργανωμένο κόμμα νά ὑποβληθεῖ στήν κρίση καί ἀποσπάσει τή συναίνεση τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος καί νά σχηματίσει κυβέρνηση. Στήν περίπτωση αὐτή, ὅμως, δέν μπορεῖ νά βρεθεῖ νομικός λόγος γιά τόν ὅποιο ἓνα κόμμα, τό ὅποιο συγκεντρώνει τήν πλειοψηφία τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος — διαθέτει δηλαδή ὅ,τι τό Σύνταγμα θεωρεῖ ἀναγκαῖο καί ἐπαρκές προσόν γιά τήν κατ' ἐφαρμογή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἄσκηση τῆς ἐξουσίας — πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι δέν «υπηρετεῖ τήν ἐλευθέραν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος»(τουλάχιστον μέ τή μορφή αὐτή πού καθιερώνεται ἀπό τό Σύνταγμα). Μέ ἄλλες λέξεις, δέν εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἓνα κόμμα παραβαίνει συνταγματική ἐπιταγή ἐπειδή ἡ ὀργάνωσή του δέν «υπηρετεῖ τήν ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», παρά τό γεγονός ὅτι τό κόμμα αὐτό τηρεῖ ὅλους τούς κανόνες μέ τούς ὁποίους τό Σύνταγμα ρυθμίζει καί ἐγγυᾶται τή λαϊκή κυριαρχία. Αὐτό συμβαίνει διότι ἡ «ἐλευθέρα λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», ὅπως ἀναπτύσσεται ἀναλυτικά παρακάτω, τότε μόνο ἀποκτᾶ νομικά σημαντικό περιεχόμενο, ὅταν θεωρηθεῖ ὡς ἔννοια πού ὑποδηλώνει τό πολίτευμα πού θεσπίζει τό ἰσχύον Σύνταγμα¹⁸.

17. Κασσιμάτη, ὅπ. π. σ. 117.

18. Ἡ προβολή, π.χ. σήμερα στήν Ἑλλάδα, τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ἓνα κόμμα πού συκέντρωσε τή μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος καί τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία ἐδρῶν στή βουλή, παραβιάζει τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ ἐπειδή λ.χ. δέν ἔχει αἰρετή ἡγεσία — παρά τό ὅτι εἶχε τή δυνατότητα νά ἀποκτήσει — ἢ ἐπειδή, λ.χ., δέν ἔχει συγκαλέσει ἀποφασιστικό σῶμα πού ν' ἀντιπροσωπεύει τά μέλη του — παρά τό ὅτι εἶχε χρόνο νά τό συγκαλέσει ἐγκαίρως — καί, ἐπειδή παραβιάζει «συνταγματική ἐπιταγή», ὀφείλει νά ὑποστεί συγκεκριμένες κυρώσεις, μᾶλλον θά προκαλοῦσε κρίση παρά θά «υπηρετοῦσε» τή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Πρβλ. τήν ὀρθή παρατήρηση τοῦ Κεφαλά, ὅπ. π. σ. 9, ὅτι «δικαιούνται τά πολιτικά κόμματα στίς ἐσωτερικές ὀργανω-

Ἵπέρ τῆς ἀποφῆς ὅτι τὸ ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ δὲν ἐπιτάσσει «δημοκρατική» ὀργάνωση τῶν κομμάτων συνηγοροῦν ἄλλωστε καί οἱ προπαρασκευαστικές ἐργασίες τοῦ ἄρθρ. 29 Σ. Τὸ ἄρθρ. 12 § 2 τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου Συντάγματος περιεῖχε διάταξη σύμφωνα μέ τήν ὁποία «νόμος ὀρίζει τά τῆς ὀργανώσεως καί λειτουργίας τῶν κομμάτων ἐντός δημοκρατικῶν πλαισίων». Ἡ ἴδια διάταξη διατηρήθηκε στό ἄρθρ. 12 § 2 ἐδ. α' τῶν Σχεδίων Συντάγματος ὅπως διαμορφώθηκαν ἀπό τή Β' Ἵποεπιτροπή καί τήν Ὀλομέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος. Ἀπαλείφθηκε ὅμως, μετά ἀπό συζήτηση, κατά τήν υἱοθέτηση τοῦ Συντάγματος ἀπό τήν «Ε' Ἀναθεωρητική» βουλή¹⁹. Οἱ προπαρασκευαστικές ἐργασίες τοῦ ἄρθρ. 29 Σ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ συντακτικός νομοθέτης δέν παράλειψε, ἀλλά ἀρνήθηκε νά ἐπιβάλλει στόν κοινόν νομοθέτη τήν ὑποχρέωση — ἢ νά δημιουργήσει ὑπέρ αὐτοῦ τήν εὐχέρεια — νά θεσπίσει κανόνες πού νά ρυθμίζουν τήν ἐσωτερική ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν κομμάτων.

Στό ἴδιο συμπέρασμα ὀδηγεῖ *a contrario* τὸ ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ. Ἡ διάταξη αὐτή, πού προβλέπει τήν ἀνάδειξη ἀρχηγοῦ τῆς κοινοβου-

τικές καί λειτουργικές διεργασίες, νά ἐννοοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατίας, τις δημοκρατικές διαδικασίες, τήν ἐλεύθερη δράση κλπ. βασικές ἐννοιες — κλειδιά γιά τή λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, κατά τρόπο διαφορετικό». Πρβλ. καί τήν ἐκεῖ ὑποσ. 30.

19. Βλ. σχετικά τήν ἀγόρευση τοῦ βουλευτῆ Λ. Κύρκου, Πρακτικά τῆς Β' Ἵποεπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος, σ. 506, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι «τὸ θέμα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ [τῶν κομμάτων] καί τῆς λειτουργίας τους σέ δημοκρατικές βάσεις εἶναι γραμμένο στήν ἡμερήσια διάταξη τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς. Ἡ ἀνανέωση ὅμως αὐτή δέν μπορεῖ νά εἶναι ἔργο τοῦ νομοθέτη, ἀλλά καρπός τῶν ἐξελίξεων στά μὴ ἰδεολογικά κόμματα (...). Ὅποιαδήποτε παρέμβαση τοῦ νομοθέτη τοῦ τύπου τῆς παρ. 2 (τοῦ ἄρθρ. 12 τοῦ Κυβερνητικοῦ Σχεδίου Συντάγματος) θά ἀποτελοῦσε διείσδυση σ' ἓνα χῶρο πού ὀφείλει νά προσδιορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν πολιτική καί φιλοσοφική συνείδηση, ἐκείνων πού ἐκφράζονται ἀπό τὸ συγκεκριμένο κόμμα (...)» ὑπογραμμίσεις δικές μου. Βλ. ἐπίσης ἀγόρευση Ἀπ. Κακλαμάνη, ὅπ. π. σ. 508 καί 513. Ἀντίθετη ἀποψη ὑποστήριξαν οἱ βουλευτές Ἀθ. Μίχας, ὅπ. π. σ. 507-508, Λ. Μπουρνιάς, ὅπ. π. σ. 508, Ἀθ. Κανελλόπουλος, ὅπ. π. σ. 509, ὁ ὁποῖος παρά τὸ ὅτι ἀναγνωρίζει τόν κίνδυνο νά ψηφιστεῖ νόμος πού περιορίζει τήν ἐλευθερία τῶν κομμάτων («ὁ περίφημος θεσμικός νόμος τοῦ Παπαδόπουλου γιά τά κόμματα ἔχει ἀκόμα στ' αὐτιά μας»), νομίζει ὅτι πρέπει νά ὑπάρχει ἡ συζητούμενη διάταξη στό Σύνταγμα, διότι «εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι θά ὑπάρξει νόμος ὁ ὁποῖος θά ρυθμίσει τά τῶν κομμάτων», Ἰ. Μάργαρης, ὅπ. π. σ. 511, Γ.Β.

λευτικής ομάδας περιέχει τό μόνο²⁰ συνταγματικό κανόνα ό οποίος ρυθμίζει μία συγκεκριμένη έσωκομματική λειτουργία. Ό κανόνας αυτός εφαρμόζεται μόνο στην περίπτωση πού, σύμφωνα μέ τό άρθρ. 37 Σ, ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας οφείλει νά διορίσει τόν άρχηγό του κόμματος πού συγκεντρώνει τήν απόλυτη πλειοψηφία έδρών στή βουλή ως Πρωθυπουργό, αλλά τό κόμμα αυτό δέν έχει άρχηγό ή ό άρχηγός του δέν έχει έκλεγεί βουλευτής. Είναι δέ χαρακτηριστική ή προσοχή μέ τήν όποία είναι διατυπωμένη ή διάταξη αυτή: τίθεται ένα αρκετά βραχύ όριο, ώστε νά μήν έκκρεμει για πολύ ό διορισμός του Πρωθυπουργού καί προσδιορίζεται ένα έντελώς συγκεκριμένο κομματικό σώμα τό όποιο αποτελείται από τά μέλη του κόμματος πού έχουν αναδειχθεί σέ ένα κρατικό όργανο, τή βουλή, (ή κοινοβουλευτική ομάδα), έτσι ώστε νά είναι απόλύτως σαφές σέ ποιόν ανήκει ή άρμοδιότητα νά αναδείξει τό πρόσωπο τό όποιο — στην περίπτωση του άρθρ. 37 § 2 έδ. 6' Σ — θά κληθεί νά σχηματίσει κυβέρνηση. Η διαδικασία όμως έπιλογής του άρχηγού του κόμματος δέν προσδιορίζεται από τό Σύνταγμα αλλά αφήνεται στην κοινοβουλευτική ομάδα: τό άρθρο 37 § 2 6' Σ μιλά για «ανάδειξιν» του άρχηγού χωρίς νά υπεισέρχεται στον τρόπο μέ τόν όποιο θά γίνει αυτή ή ανάδειξη, πράγμα πού θεωρεί *internum corporis* τής κοινοβουλευτικής ομάδας²¹.

Μαγκάκης, όπ. π. σ. 511, Κ. Τρικούπης, όπ. π. σ. 512. Βλ. τήν άγόρευση του εισηγητή του άρθρ. 12 Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος στη Β' Ύποεπιτροπή βουλευτής Β. Κοντογιαννόπουλου, ό όποιος στη συζήτηση στην Όλομέλεια τής «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής», Πρακτικά, σ. 790-791, ύποστήριξε ότι «όρθως άπηλείφθη ή διάταξη πού προέβλεπε τήν επέμβαση του νομοθέτη στην έσωτερική όργάνωση καί λειτουργία των κομμάτων. Η δομή του κάθε κόμματος είναι αναφαίρετο δικαίωμα του ίδιου, καί γίνεται πάντοτε μέ γνώμονα τά κριτήρια πού τό ίδιον προκρίνει. Κατά συνέπειαν ή επέμβαση του νομοθέτου είναι ανεπίτρεπτος καί άποκρουστέα».

20. Ύπό μία έννοια θά μπορούσε νά θεωρηθεί ότι στη δομή αλλά όχι καί στην έσωτερική λειτουργία των κομμάτων αναφέρεται τό άρθρ. 29 § 1 έδ. γ' πού αναφέρεται στα «τμήματα νέων» των κομμάτων, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 170-171.

21. «Δέν θέλω ούτε μου έπέρασε ποτέ από τόν νουν», δηλώνει στην «Ε' Αναθεωρητική Βουλή», ό βουλευτής τής τότε πλειοψηφίας καθηγητής Κ. Τσάτσος, Πρακτικά, σ. 994 «ότι θά ήμπορούσαμεν ήμεις διά του Συντάγματος νά εισδώσωμεν εις τά 'interna corporis' κάθε κόμματος. Κάθε κόμμα είναι ελεύθερον νά συκροτήσει τήν όλη λειτουργία του καί τήν όργάνωσιν του κατά βούλησιν. Αυτό είναι αρχή ή όποία ήδη κατοχυρώνεται από τας περί άτομικών ελευθεριών σχετικώς διατάξεις». (Γιά τό άρθρ. 37 Σ βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, σ. 328 έπ.

Στό ίδιο συμπέρασμα καταλήγει τέλος και η νομολογία του Συμβουλίου της Έπικρατείας, κατά τό όποιο «έκ τών έν τή άναθεωρητική Βουλή συζητήσεων επί του σχεδίου του νυν άρθρου 29 του Συντάγματος προκύπτει σαφής και έντονος πρόθεσις άποφυγής, όσον τό δυνατόν περισσότερον, θεσπίσεως κανόνων ρυθμιζόντων τήν εμφάνισιν, όργάνωσιν και λειτουργίαν τών κομμάτων ίνα άποφευχθῆ πάσα επέμβασις εις τήν έλευθερίαν των. Εις τήν πρόθεσιν ταύτην όφείλεται και τό ότι τελικώς άπηλείφθη ή έν τῷ άρχικῷ σχεδίῳ του άρθρου ύφισταμένη πρόβλεψις εκδόσεως νόμου περί όργανώσεως και λειτουργίας τών κομμάτων. Η πρόθεσις αύτη είναι εκδηλος και εις τόν κοινόν νομοθέτην, προκύπτουσα ότι διά του Ν.Δ. 59/1974 όχι μόνον κατηργήθη (άρθρον 3) τό Ν.Δ. 800/1971, (τό όποιον είχε πλήρως όργανώσει τά της ίδρύσεως, λειτουργίας, αναγνωρίσεως και έλέγχου τών κομμάτων και είχε αναγάγει αυτά εις νομικά πρόσωπα), αλλά και ρητώς έθεσπίσθη ή έλευθερία σχετικώς με τήν ίδρυσιν και λειτουργίαν αυτών»²².

Πρέπει ακόμη να παρατηρηθεί ότι ή άποψη πού ύποστηρίζει ότι από τό άρθρ. 29 § 1 έδ. β' Σ πηγάζει ή συνταγματική έπιταγή της «δημοκρατικής» όργάνωσης τών κομμάτων δέν διευκρινίζει δύο ζητήματα πού έχουν καθοριστική σημασία: πρόκειται (α) για τά χαρακτηριστικά πού πρέπει να έχει ή όργάνωση ενός κόμματος ώστε να θεωρηθεί «δημοκρατική» και (β) για τίς κυρώσεις πού πρέπει να επιβάλλονται στα κόμματα πού παραβιάζουν τή συνταγματική έπιταγή της «δημοκρατικής όργάνωσης». Ο προσδιορισμός τών χαρακτηριστικῶν μιās συνταγματικά άποδεκτής «δημοκρατικής» όργάνωσης τών κομμάτων συνεπάγεται τή διατύπωση άρκετά λεπτομερειακῶν κανόνων, έτσι ώστε να είναι σαφές αν ένα κόμμα λειτουργεί σύμφωνα με αυτούς ή όχι. Τέτοιοι είναι οι κανόνες πού περιέχει, π.χ. ο γερμανικός «Νόμος περί πολιτικῶν κομμάτων» της 24ης Ιουλίου 1967, (Για να μην προβληθεί ως παράδειγμα τό δικτατορικό ν.δ. 800/1970-71), οι όποιοι όμως —πέρα από τίς όποιοσδήποτε άμφιβολίες για τήν όρθότητά τους— δέν έπαρκούν πάντοτε για να εξασφαλιστεί ούτε αύτή ή λειτουργία τών κομμάτων πού οι ίδιοι οι κανόνες

²². ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ'), ΤοΣ 5(1979), σ. 603, πού υιοθέτησε τή σχετική άποψη του εισηγητή Συμβούλου Κ. Κακούρη, ΤοΣ 5(1979), σ. 612.

χαρακτηρίζουν ως δημοκρατική²³.

Τό ζήτημα τών κυρώσεων είναι ακόμη πιό πολύπλοκο. Πρώτα-πρώτα επειδή πρίν επιβληθούν οί κυρώσεις είναι αναγκαίο νά προσδιοριστούν οί διαδικαστικοί-δικονομικοί κανόνες, βάσει τών όποίων άσκειται ό έλεγχος τής «δημοκρατικότητας» τής έσωτερικής λειτουργίας τών κομμάτων καθώς και τά όργανα πού άσκοϋν αυτό τόν έλεγχο και επιβάλλουν τίς κυρώσεις. Αυτό όμως είναι δύσκολο νά γίνει χωρίς νά ύπάρξει κίνδυνός υπερβολικής ή και άθέμιτης κρατικής παρέμβασης στην έσωτερική ζωή

23. Όρισμένες πτυχές τής έφαρμογής τής έσωκομματικής δημοκρατίας στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γερμανίας γεννούν έρωτηματικά και ως προς τή χρησιμότητα τής σχετικής διάταξης. Έτσι, π.χ. κατά μαρτυρία από τήν πρακτική του επί σειρά έτών κυβερνήτος γερμανικού Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος (C.D.U.), πού παρατίθεται σέ Müller όπ. π. σ.50-51, «als zum Beispiel auf dem Kölner Bundestag 1961 das Allegro giocoso aus der 4. Sinfonie von Brahms verklungen war 'nahm das Wort, der Vorsitzende des CDU, Bundeskanzler Dr. Adenauer'. Er berichtet Vorstand und Parteiausschuss hätten sich mit der Frage des Präsidiums beschäftigt und schlugen folgende Personen vor. 'Wenn kein Widerspruch erfolgt', so fuhr der Kanzler fort, 'können wir über die ganze Liste zusammen abstimmen. Ich glaube, Widerspruch erhebt sich nicht. Jedenfalls kann ich infolge der Scheinwerfer keinen Widerprechenden sehen. Ich stelle also fest, dass wir einverstanden sind, wenn wir insgesamt abstimmen. Bei der GesamtAbstimmungen erübrigt sich wohl eine geheime Abstimmung. Auch hier sehe ich keinen Widerspruch aus den gleichen Gründen wie eben. Ich darf daher annehmen, dass sie offen abstimmen, und bitte diejenigen, die nicht damit einverstanden sind, eine Hand zu erheben. Auch hier sehe ich niemanden, meine Damen und Herren'. (Zuruf: 'Doch, da drüben!') 'Wo denn, ich sehe nichts. Dann machen Sie doch die Lampen weg. Also ich stelle fest, dass die Wahl gegen eine Stimme erfolgt ist' (...). Auf demselben Parteitag wurden dann auch das Redaktionskomitee und die Mandatsprüfungskommission dadurch gewählt dass Präsident Johnen den Vorschlag von Parteivorstand und Parteiausschub verlas und die Wahl mit der Frage: 'Darf ich feststellen, dass sie mit diesen Vorschlag einverstanden sind?' und der Entgegennahme des Beifalls abschloss (...)', (ύπογράμμιση δική μου). 'Η παραπάνω πρακτική τής έκλογής κεντρικών όργάνων του τότε κυβερνητικού κόμματος στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γερμανίας δέν έμπόδισε γερμανούς θεωρητικούς του δικαίου τών κομμάτων, όπως ό Henke, νά θεωρήσουν, μέ συνοπτική επιχειρηματολογία ότι ό «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός», πού άποτελεί τόν τρόπο λειτουργίας τών κομμουνιστικών κομμάτων, προσκρούει στίς «θεμελιώδεις δημοκρατικές άρχές» (βλ. Henke, όπ. π. σ. 77), χωρίς όμως νά διανοηθούν ότι ή acclamatio, μέ τήν όποία λειτουργήσε, τουλάχιστον στην παραπάνω περίπτωση, τό κυβερνητικό κόμμα είναι δυνατό νά μήν συμβιβάζεται μέ τίς ίδιες «θεμελιώδεις δημοκρατικές άρχές»!

των κομμάτων μέ λόγο — ή πρόσχημα — τόν έλεγχο τής «δημοκρατικότητας» τής λειτουργίας τους²⁴. Ακόμη είναι δύσκολο νά βρεθούν αποτελεσματικές κυρώσεις, δεδομένου ότι δέν είναι συνταγματικά δυνατό ούτε νά απαγορευθούν τά κόμματα, αλλά ούτε καί νά απαγορευθει σ' αυτά νά συμμετέχουν στίς εκλογές καί στή βουλή καί νά αναδεικνύουν Πρωθυπουργό ή νά ασκούν τήν εξουσία άν καί συγκεντρώνουν όλες τίς προϋποθέσεις πού απαιτούν τά σχετικά άρθρα του Συντάγματος. Στήν περίπτωση όμως πού μόνη «κύρωση» θά ήταν ενός είδους καταγγελία του κρατικού οργάνου — π.χ. ενός δικαστηρίου — πού άσκησε τόν έλεγχο, ότι κάποιο κόμμα δέν είναι «δημοκρατικά» οργανωμένο, τότε τελικός κριτής θά είναι τό εκλογικό σώμα, τό όποιο όμως ήδη είναι ο τελικός «κριτής» συνολικά τής οργάνωσης, τής λειτουργίας, του προγράμματος κλπ. των κομμάτων καί έχει τήν ικανότητα νά τά οδηγήσει ή στήν εξουσία ή στήν (πολιτική) άφάνεια.

Τελικά, θά μπορούσε κανείς νά παρατηρήσει ότι ή αντίληψη πού θεωρεί ότι τό άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ περιέχει νομική υποχρέωση των κομμάτων νά είναι «δημοκρατικά» οργανωμένα, πηγάζει λιγότερο από αυτό καθαυτό τό Σύνταγμα καί περισσότερο από τήν τάση των οπαδών τής νά μετατρέψουν τήν πολιτική επιχειρηματολογία υπέρ τής ανάγκης νά υπάρχουν δημοκρατικά οργανωμένα κόμματα σε νομικά επιχειρήματα υπέρ τής έρμηνείας πού δίνουν στό άρθρ. 29 § 1 έδ. 6' Σ²⁵.

24. Πρβλ. τίς επιφυλάξεις του *Biscaretti di Ruffia*, όπ. π. σ. 798, ο όποιος αποκρούει τόν έλεγχο τής έσωτερικής λειτουργίας των κομμάτων παίρνοντας υπόψη ότι «la delicata situazione politica del nostro paese può effettivamente consigliare, in merito, un periodo di cauta attesa, per non accutizzare, con maldestri interventi, i già troppo accesi contrasti».

25. Έτσι, π.χ. ή (πολιτικά) πειστική επιχειρηματολογία του Δ. Τσάτσου, Σύνταγμα καί πολιτική πραγματικότητα, σ. 130 έπ., καί ιδίως σ. 136 έπ., ότι είναι ανάγκη νά υπάρχει δημοκρατική δομή καί έσωτερική λειτουργία των κομμάτων δέν μπορεί νά αποτελέσει πηγή δικαίου ως προς τή νομική υποχρέωση των κομμάτων νά λειτουργούν κατά ένα τρόπο πού θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί «δημοκρατικός».

2. Ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων ὡς πολιτική ἐλευθερία

Ὁ πολιτικός χαρακτήρας τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων προκύπτει ἰδίως ἀπό τὸ σκοπὸ τοῦ κόμματος, πού εἶναι ἡ ἄμεση συμμετοχὴ στὴ διαμόρφωση καὶ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ἐπιφυλάσσεται μόνο γιὰ πολίτες οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν: τὸ κόμμα ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἐνεργούς πολίτες καὶ ὡς συλλογικός πολίτης συμμετέχει στὴν παραγωγή τῆς κρατικῆς πολιτικῆς βούλησης καὶ στὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Ἡ πολιτικὴ φύση τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων δὲν παρουσιάζει ἀπλῶς παραπληρωματικό²⁶ χαρακτήρα σέ σχέση μέ τὴν ἀτομικὴ τῆς φύσης: τὸ Σύνταγμα, καθιερώνοντας τὴν ἐλευθερία τῶν κομμάτων θεσπίζει ἓνα συλλογικὸ πολιτικὸ δικαίωμα. Ἐτσι, λ.χ. στὸ δικαίωμα ψήφου τῶν πολιτῶν ἀντιστοιχεῖ τὸ δικαίωμα τῶν κομμάτων νὰ συμμετέχουν στὶς ἐκλογές προτείνοντας συνδυασμούς ὑποψηφίων βουλευτῶν· στὰ δικαιώματα τῶν βουλευτῶν, ὡς μελῶν τοῦ ὄργανου, πού ἀσχεῖ κατὰ κύριο λόγο τὴ νομοθετικὴ ἐξουσία, ἀντιστοιχοῦν δικαιώματα τῶν κοινοβουλευτικῶν ομάδων τῶν κομμάτων ὡς τμημάτων αὐτοῦ τοῦ ὄργανου κοκ. Δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα ἀτομικὸ δικαίωμα πού ἔχει πολιτικὴ σημασία· ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ κόμματα καὶ στὶς ἄλλες ἐνώσεις, οἱ ὁποῖες κατοχυρώνονται μέ τὸ ἄρθρ. 12 Σ, βρίσκεται στὸ ὅτι τὸ Σύνταγμα προβλέπει καὶ ρυθμίζει ἄμεση συμμετοχὴ τῶν κομμάτων στὴν παραγωγή καὶ τὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἐνῶ μιά ὁποιαδήποτε ἐνωσις, ὅπως λ.χ. ἓνα συνδικαλιστικὸ ἢ ἐπαγγελματικὸ σωματεῖο, μπορεῖ νὰ

26. Γιὰ τὴν παραπληρωματικότητα τῶν ἀτομικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων, βλ. Μάνεση, Ἀτομικὲς Ἐλευθερίες, σ. 23 ἐπ.

επιδρά ἔμμεσα στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀλλά δέν ἔχει τή δυνατότητα νά τήν ἀσκήσει ἄμεσα, τό πολιτικό κόμμα ἔχει τή νομική δυνατότητα ὄχι μόνο νά ἐπηρεάσει ἐκείνους πού τήν ἀσκοῦν, ἀλλά νά ἀσκήσει τό ἴδιο ἄμεσα τήν ἐξουσία.

Τό περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος τῶν κομμάτων νά συμμετέχουν στήν παραγωγή καί στήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας προκύπτει ἀπό ἰδιαίτερες συνταγματικές καί ἄλλες νομικές διατάξεις οἱ ὁποῖες ρυθμίζουν τή συμμετοχή του στήν παραγωγή τῆς βούλησης τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, στή συγκρότηση καί τή λειτουργία τῆς βουλῆς, καί στήν ἀνάδειξη τοῦ Πρωθυπουργοῦ καί ἐξειδικεύεται ἀπό αὐτές.

Κύρια συνέπεια τοῦ πολιτικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ προέκταση καί ἐξειδίκευση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας πού κατοχυρώνεται ὡς «θεμέλιον τοῦ πολιτεύματος» ἀπό τό ἄρθρ. 1 § 2 Σ. Ἀναλυτικότερα: ἡ ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ ὁποία διέπει τήν ὅλη δομή καί λειτουργία τοῦ πολιτεύματος²⁷, διέπει καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά κόμματα, ὡς συλλογικά ὑποκείμενα τῆς ἐξουσίας, συμμετέχουν στή διαμόρφωση καί στήν ἄσκησή της. Ἡ δέ ἐλευθερία τῶν ὑποκειμένων τῆς ἐξουσίας νά τήν ἀσκοῦν εἶναι στοιχεῖο τῆς ἔννοιας τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας²⁸ καί, ἐπομένως, ἡ ἀντίστοιχη ἐλευθερία τῶν κομμάτων ἀποτελεῖ ἐξειδίκευσή της. Ὑπό αὐτό τό πρίσμα, τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. α' Σ ἀποτελεῖ ἐξειδίκευση τοῦ ἄρθρ. 1 § 2 Σ.

Ἀπό τό χαρακτηρισμό τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων ὡς εἰδικῆς ἔκφρασης τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας προκύπτει ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτή ἀποτελεῖ θεμελιώδες στοιχεῖο τοῦ πολιτεύματος καί τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. α' Σ, τό ὁποῖο τήν κατοχυρώνει, ἐντάσσεται στίς διατάξεις πού καθορίζουν τήν βάση καί τή μορφή τοῦ πολιτεύματος ὡς Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία. Ἔτσι, οἱ διατάξεις πού κατοχυρώνουν τήν ἐλευθερία τῶν κομμάτων — ἀκριβέστερα αὐτή καθαυτή ἢ συνταγματική κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων²⁹ — δέν ὑπόκεινται σέ ἀναθεώρηση σύμ-

27. Γιά τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἀντί ἄλλων βλ. ἐκτενῶς Μάνεση, Ἐγγυήσεις, Β' σ. 37 ἐπ., 45 ἐπ., 78 ἐπ., 88 ἐπ., 96 ἐπ., 105 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ παραπεμπόμενη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Κασμάτη, Συνταγματικό Δίκαιο, II, σ. 66 ἐπ., Ράικου, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 84 ἐπ.

28. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 39, ἐπίσης σ. 67.

29. Θεμελιώδης καί μὴ ἀναθεωρητέα δέν εἶναι ἡ συγκεκριμένη διάταξη, οὔτε ἡ

φωνα μέ τό άρθρ. 110 § 1 Σ.

Ἐπίσης, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων ἀποτελεῖ ἐξειδίκευση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, οἱ συνταγματικές ἐγγυήσεις ὑπέρ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας εἶναι καί ἐγγυήσεις ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων. Εἰδικότερα, σύμφωνα μέ τό πρῶτο ἐδάφιο τοῦ άρθρ. 52 Σ «ἡ ἐλευθερία καί ἀνόθευτος ἐκδήλωση τῆς λαϊκῆς θελήσεως ὡς ἔκφρασις τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τελεῖ ὑπό τήν ἐγγύησιν πάντων τῶν λειτουργῶν τῆς Πολιτείας, οἵτινες ὑποχρεοῦνται νά διασφαλίζουν ταύτην εἰς πᾶσαν περίπτωσιν». Τό δεύτερο ἐδάφιο ἐπιτάσσει στό νομοθέτη νά ὀρίσει ποινικές κυρώσεις «κατά τῶν παραβατῶν τῆς διατάξεως ταύτης». Ἐκτός ἀπό τή συμμετοχή τῶν πολιτῶν στήν ψηφοφορία γιά τήν ἀνάδειξη τῆς βουλῆς, ἐκδήλωση τῆς λαϊκῆς θέλησης κατά τήν ἔννοια τοῦ άρθρ. 52 ἐδ. α' Σ ἀποτελεῖ καί ἡ ἴδρυση καί ἡ συμμετοχή σέ ἕνα κόμμα· ἄν μέ τήν ψήφο ἐκδηλώνεται ἡ πολιτική βούληση τοῦ λαοῦ κατά τή στιγμή τῆς ψηφοφορίας, ἡ ὀργάνωση σέ πολιτικό κόμμα ἀποτελεῖ μονιμότερη ἔκφραση τῆς πολιτικῆς βούλησης ὅσων εἶναι ὀργανωμένοι σ' αὐτό³⁰. Πρόκειται δέ γιά ἔκφραση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, διότι ἡ ὀργάνωση σέ πολιτικά κόμματα δέν σημαίνει ἀπλά καί μόνο τήν ἐκδήλωση πολιτικῶν πεποιθήσεων, δέν εἶναι δηλαδή ἀπλά καί μόνο μία μορφή τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης, ἀλλά συνιστᾷ καί βούληση τῶν ὀργανωμένων στό κόμμα πολιτῶν νά συμμετάσχουν μέσω τοῦ κόμματος στήν κατά Σύνταγμα ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Μέ τήν ἔννοια αὕτη ἀποτελεῖ ἤδη ὄχι μόνο ἐκδήλωση γνώμης, ἀλλά καί ἔκφραση λαϊκῆς κυριαρχίας, καί ὡς ἔκφραση λαϊκῆς κυριαρχίας προστατεύεται ἀπό τό άρθρ. 52 ἐδ. α' Σ³¹.

Ἀπό τό άρθρο αὐτό πηγάζει ἄμεσα καθήκον καί ὄχι μόνο τῶν κρατικῶν ὀργάνων ἀλλά καί τοῦ καθενός ἀπό τά πρόσωπα πού τά ἀπαρτίζουν νά «διασφαλίσουν εἰς πᾶσαν περίπτωσιν» τήν ἐλευθερία τῶν κομ-

συνταγματική διατύπωση μέ τήν ὁποία κατοχυρώνεται ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων, ἀλλά αὕτη καθαυτή ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων ὡς «ἀρχή», πού διέπει τό συνταγματικό πολίτευμα. Κατά συνέπεια, μία ἐνδεχόμενη ἀναθεώρηση καί ἀναδιατύπωση τῆς σχετικῆς διάταξης εἶναι συνταγματικά δυνατή, ὄχι ὅμως καί ἡ ἀναίρεση τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων. Βλ. σχετικά Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, σ. 247.

30. Πρβλ. ἐπίσης Κυριακόπουλου, Ἀτομικά δικαιώματα καί δημόσιοι ὑπάλληλοι, σ. 32.

31. Βλ. Κασμάτη, ὅπ. π. σ. 176.

μάτων. Πρόκειται για καθήκον τό οποίο πηγάζει άμεσα από τό Σύνταγμα και από τό οποίο, έπομένως δέν απαλλάσσει ούτε τυχόν αντίθετη διάταξη του νόμου ούτε, πολύ λιγότερο, αντίθετη διάταξη άνωτέρου όργάνου. 'Η έγγύηση του άρθρ. 52 έδ. α' Σ συμπεριλαμβάνει τήν υποχρέωση «πάντων τών λειτουργών τής Πολιτείας» όχι μόνο νά μήν έγείρουν αλλά και νά αίρουν τούς περιορισμούς τής έλευθερίας τών κομμάτων «εις πάσαν περίπτωσιν», άρα άπ' όπουδήποτε και άν προέρχονται.

3. Τό περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων

Τό περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων εἶναι διττό: περιλαμβάνει τήν ἐλευθερία τῶν πολιτῶν νά ὀργανώνονται σέ κόμματα καί τήν ἐλευθερία τῶν κομμάτων νά ἀναπτύσσουν τίς δραστηριότητές τους.

(αα) Ἡ ἐλευθερία τῶν ἐλλήνων πολιτῶν νά ὀργανώνονται σέ κόμματα, κατά τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. α' Σ, ἀναλύεται στίς ἐλευθερίες νά ἰδρῶουν κόμματα καί νά συμμετέχουν σέ κόμματα πού ἔχουν ἤδη ἰδρυθεῖ ἀπό ἄλλους. Ἀπό τό ἐπίρρημα «ἐλευθέρως» πού χρησιμοποιεῖ τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. α' Σ προκύπτει ὅτι οἱ πολίτες εἶναι ἐλεύθεροι νά ἰδρῶουν ὅποιο κόμμα θέλουν καί νά συμμετέχουν σέ ὅποιο κόμμα θέλουν χωρίς καμία παρέμβαση τῶν κρατικῶν ὀργάνων ἢ νά μὴν ἰδρῶουν καί νά μὴν συμμετέχουν σέ κάποιο ἢ σέ κανένα κόμμα. Ἡ ἀρνητική ἐλευθερία τῶν πολιτῶν νά μὴν ἀνήκουν σέ κόμματα ὑπογραμμίζεται καί μέ τή δυνητική διατύπωση τῆς διάταξης πού ὀρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες πολίτες «δύνανται», ἄρα δέν εἶναι συνταγματικά ἐπιτρεπτό νά ὑποχρεοῦνται νά ἀνήκουν σέ πολιτικά κόμματα ἢ σέ κάποιο πολιτικό κόμμα.

(ββ) Ἡ ἐλευθερία πού ἀπολαμβάνουν τά πολιτικά κόμματα ὡς ἐνιαῖες ὀντότητες ἀναλύεται στίς ἐλευθερίες νά διαμορφώνουν καί νά διατυπώνουν ἐλεύθερα τή γνώμη τους καί νά ἀναπτύσσουν ἐλεύθερα τή λειτουργία τους καί τή δραστηριότητά τους καί νά εἶναι ἐν γένει φορεῖς τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν πού προσιδιάζουν στή φύση τους³², καθώς καί νά ἀπολαμβάνουν τά εἰδικά δικαιώματα πού τούς ἀναγνωρίζονται ἀπό τό Σύνταγμα καί τούς νόμους. Τό Σύνταγμα δέν ἐπιβάλλει

32. Βλ. σχετικά παρακάτω σ. 275 ἐπ., 301 ἐπ.

ούτε συγχωρεί περιορισμό όσον αφορά τις ιδεολογικές και πολιτικές κατευθύνσεις κλπ. τών κομμάτων.

Κάτω από αυτό τό πρίσμα κρίνεται και ή συνταγματικότητα του ν.δ. 59/1974 «περί συστάσεως και επαναλειτουργίας πολιτικών κομμάτων» μέ βάση τό όποιο άρχισαν μετά τήν πτώση τής δικτατορίας και έξακολουθούν νά λειτουργοϋν σήμερα τά πολιτικά κόμματα. Σύμφωνα μέ τή δεύτερη παράγραφο του ν.δ. 59/1974 τά κόμματα, πριν αναλάβουν όποιαδήποτε δραστηριότητα, «ύποχρεοϋνται όπως καταθέσουν εις τόν Είσαγγελέα του Άρείου Πάγου δήλωσιν (...) ότι αι άρχαι του κόμματος αντιτίθενται προς πάσαν ενέργειαν αποσκοπούσαν εις τήν βιαίαν κατάληψιν τής έξουσίας ή τήν ανατροπήν του έλευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος». Η έπιβολή τής ύποχρέωσης στα κόμματα, νά προβαίνουν, έστω και άρνητικά, σε κάποια πολιτική δήλωση ένώπιον του Είσαγγελέα του Άρείου Πάγου δέν συμβιβάζεται εύκολα μέ τό άρθρ. 29 § 1 έδ. α' Σ. Μιά δήλωση τών κομμάτων σε δημόσια άρχή ότι αναλαμβάνουν δραστηριότητα δέν είναι αντισυνταγματική, έφόσον έχει τό χαρακτήρα ένός βεβαιωτικού και όχι συστατικού τύπου, ό όποιος, όχι κατ' ανάγκη ύποχρεωτικός για τά κόμματα, απαιτείται προκειμένου νά τά διασφαλίζει άπέναντι σε άλλα κόμματα, τό κράτος και ένδεχομένως κάθε τρίτο. Η αξία πού έχει αυτή ή δήλωση, ως τύπος πού κατοχυρώνει τά πολιτικά κόμματα, είναι σχετική, όπως προκύπτει και από τά άρθρα 37 § 1 του 38 § 1 π.δ.895/1981, «περί κωδικοποιήσεως τών ισχυουσών διατάξεων τής Έκλογικής Νομοθεσίας». Τό άρθρ. 37 § 1 του π.δ. 895/1971 αναφέρεται σε μία ειδικότερη μορφή δήλωσης, μέ τήν όποία τό κόμμα, μετά τήν προκήρυξη τών εκλογών γνωστοποιεί στον Είσαγγελέα του Άρείου Πάγου, μέσα σε σύντομη προθεσμία, «τό όνομα και τό έμβλημα του κόμματος ένιαία καθ' όλον τό Κράτος». Αυτά δηλώνονται «άπαξ» και τό κόμμα πού τά υπέβαλε «δικαιοϋται νά ποιείται έφ' έξής αποκλειστικήν χρήσιν». Κατά τό άρθρ. 38 § 1 π.δ. 895/1981 όμως, σε περίπτωση διαφωνίας ως προς τή χρήση του όνόματος και του έμβλήματος, ή σχετική έπιτροπή, αναγνωρίζει «δικαιοϋchon τό κόμμα τό όποιον και πρότερον κατά κοινήν αντίληψιν έποιείτο χρήσιν αυτών». Τό κριτήριο άρα για τό ποιο κόμμα έχει δικαίωμα νά χρησιμοποιεί ένα διαφιλονικούμενο όνομα ή έμβλημα είναι κατά τό άρθρ. 38 § 1 π.δ. 895/1981 ζήτημα πραγματικό: ή «κοινή αντίληψη». Δέν είναι ζήτημα πού κρίνεται αποκλειστικά από τό ποιο κόμμα υπέβαλε νωρίτερα τή σχετική δήλωση, ή όποία δέν

ισοδυναμεί με δήλωση αρχών όπως εκείνη της δεύτερης παραγράφου του ν.δ. 59/1974³³.

Ἡ τελευταία αὐτή δήλωση δέν βρίσκει συνταγματικό ἔρεισμα, ἐφόσον «ἐλευθέρως» καί ὄχι ὑπό ὅρους μποροῦν κατά τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. α΄ Σ, νά ὀργανώνονται σέ κόμματα οἱ Ἕλληνες πολίτες. Στερεῖται δέ καί πρακτικῶν συνεπειῶν, διότι ἐνώ δέν συνιστᾶ ἐγγύηση ὅτι τά κόμματα θά ἀποφύγουν νά προβοῦν σέ ἐνέργειες πού ἀποσκοποῦν «εἰς τήν βιαίαν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας ἢ τήν ἀνατροπήν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», δέν προσθέτει τίποτε στήν προστασία τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, ἀφοῦ οἱ ποινικές διατάξεις πού προστατεύουν τό πολίτευμα, ἀλλά καί τό ἄρθρ. 120 § 4 Σ, ἐφαρμόζονται ἐναντίον ὁποιουδήποτε καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἔχει προηγουμένως δηλώσει πίστη στό πολίτευμα κατά τήν ἔννοια καί μέ τόν τρόπο πού ἐπιβάλλει ἡ δεύτερη παράγραφος τοῦ ν.δ. 59/1974³⁴.

Ἡ συνταγματική κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων συνεπάγεται εἰδικότερα καί τή συνταγματική κατοχύρωση τοῦ «πολυκομματισμοῦ»³⁵: πρόκειται γιά τήν ἐλευθερία νά λειτουργεῖ ἀπεριόριστος ἀ-

33. Βλ. *Κασμάτη*, ὅπ. π. σ. 174-175, ὁ ὅποιος θεωρεῖ ὅτι «ἡ θέσπιση μέ νόμο ὅρων ἢ προϋποθέσεων γιά τή συμμετοχή τῶν κομμάτων στίς διαδικασίες τοῦ πολιτεύματος» ἀποτελεῖ παραβίαση τῆς «ἀρχῆς τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας», ἀλλά «ρυθμίσεις καθαρά διαδικαστικές γιά τήν ἄσκηση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων (τυπική δήλωση τοῦ τίτλου τοῦ κόμματος σέ δημόσια ἀρχή, δήλωση συμμετοχῆς στίς ἐκλογές, οἱ ὅρισμοί πού ἀφοροῦν τά ψηφοδέλτια κλπ.), δέν ἀντιβαίνουν στό Σύνταγμα». Γιά τά ἄρθρ. 37-38, π.δ. 895/1981, βλ. παρακάτω, σ. 309 ἐπ.

34. Πρέπει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ διάταξη αὐτή τοῦ π.δ. 59/1974 δέν ἐφαρμόστηκε ἢ τουλάχιστον ἡ μή ἀκριβῆς τήρησή της δέν ἐπέσυρε κυρώσεις στήν περίπτωση τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κινήματος Ἑλλάδας (ΕΚΚΕ), πού συμμετέσχε στίς ἐκλογές τῆς 17ης Νοεμβρίου 1974, χωρίς νά καταθέσει τή σχετική δήλωση στόν Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἀκριβέστερα, κατέθεσε δήλωση τῆς ὁποίας τό περιεχόμενο ἦταν ὅτι ἀρνεῖται νά δηλώσει ὅσα τοῦ ζητοῦνται ἀπό τή δεύτερη παράγραφο τοῦ π.δ. 59/1974.

35. Γιά τό ζήτημα αὐτό, βλ. *Τσάτσου*, ὅπ. π. σ. 246 ἐπ., *Κασμάτη*, ὅπ. π. σ. 174-175, *Κεφαλά*, ὅπ. π. σ. 5-6 καί *Τζονος*, *Les influences étrangères en droit constitutionnel grec*, σ. 151. Κατά τόν *A. Negri*, *La forma stato*, σ. 121 «lo stesso concetto di partito presuppone la molteplicità di altre associazioni in modo analogo esercitanti una funzione di rappresentanza di interessi individuali e di gruppo (βλ. καί σ. 122). Οἱ *Tsatsos-Morlok*, ὑποστηρίζουν, ὅπ. π. σ. 21, ὅτι «'Partei' setzt voraus die Legalität des gesellschaftlichen Pluralismus».

ριθμός κομμάτων και για την ελευθερία να λειτουργούν ανταγωνιστικά μεταξύ τους κόμματα.

Ό «πολυκομματισμός», ως χαρακτηριστικό του θεσπιζόμενου από τό Σύνταγμα πολιτεύματος προκύπτει τόσο από τή φύση τής ελευθερίας τών κομμάτων ως ατομικής και πολιτικής ελευθερίας όσο και από τίς ίδιες τίς διατυπώσεις συνταγματικῶν διατάξεων.

Άπό τή διπλή, ατομική και πολιτική, φύση τής ελευθερίας τών κομμάτων προκύπτει ότι τό Σύνταγμα κατοχυρώνει τήν ελευθερία ίδρυσης όποιουδήποτε κόμματος. Αυτό συμβαίνει επειδή αφενός τό κράτος δέν παρεμβαίνει στήν ελευθερία τών πολιτῶν νά οργανώνονται σέ πολιτικά κόμματα, μέ τήν έννοια ότι δέν παραβιάζει τή σφαίρα ελεύθερης δραστηριότητας τών ατόμων πού κατοχυρώνεται ιδίως μέ τό άρθρ. 29 § 1 Σ και αφετέρου δέν προσδιορίζει ούτε μέ θετικό ούτε μέ άρνητικό τρόπο ιδεολογικά και πολιτικά όρια, από τήν τήρηση τών όποιων νά εξαρτάται ή συμμετοχή τών κομμάτων στή διαμόρφωση και στήν άσκηση τής εξουσίας. Έτσι δέν υπάρχει νόμιμος τρόπος νά εμποδιστεί μία ομάδα πολιτῶν νά συγκροτηθεί σέ πολιτικό κόμμα, διαμορφώνοντας τή λειτουργία του, τίς ιδεολογικές του άρχές και τήν πολιτική του δραστηριότητα ανεξάρτητα από τίς άρχές τών άλλων κομμάτων, άρα ένδεχόμενα και ανταγωνιζόμενο μέ τά άλλα κόμματα.

Ό «πολυκομματισμός» κατοχυρώνεται και από τό άρθρ. 29 και τίς υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις πού αναφέρονται στά κόμματα. Οί διατάξεις αυτές είναι διατυπωμένες στόν πληθυντικό, αναφέρονται δηλαδή σέ κόμματα και όχι σέ κόμμα ή όταν αναφέρονται σέ ένα κόμμα, όπως τό άρθρ. 37 § 2-4 πού ρυθμίζει τό διορισμό του Πρωθυπουργού, τό προσδιορίζουν σέ σχέση μέ άλλα κόμματα, τών όποιων και προϋποθέτουν τή λειτουργία.

Τό δέ άρθρ. 39 Σ, πού καθιερώνει τό «Συμβούλιο τής Δημοκρατίας» και προσδιορίζει τή σύνθεσή του, κατοχυρώνει — ανεξάρτητα από τήν άχρηστία στήν όποία έχει περιπέσει τό «Συμβούλιο τής Δημοκρατίας» — τήν ελεύθερη λειτουργία όχι άπλώς κομμάτων, αλλά ειδικότερα αντιπολιτευομένων κομμάτων, δηλαδή κομμάτων πού ανταγωνίζονται τό κόμμα ή τά κόμματα πού βρίσκονται στήν εξουσία. Αυτό προκύπτει από τόν όρο «άρχηγός τής αξιωματικής έν τή Βουλή αντιπολιτεύσεως», ό όποιος κατά τό άρθρ. 39 Σ άποτελεί μέλος του «Συμβουλίου τής Δημοκρα-

τίας». Έτσι αναγνωρίζεται ή δυνατότητα νά λειτουργοῦν περισσότερα αντιπολιτευόμενα κόμματα, ἐφόσον ὁ ἀρχηγός τοῦ μεγαλύτερου ἀπό αὐτά συμμετέχει στό θεσμό πού καθιερώνει τό ἄρθρ. 39 Σ³⁶.

Ὁ «πολυκομματισμός» τέλος προκύπτει ἐξ ἀντιδιαστολῆς ἀπό τή συνταγματική ἀδυναμία νά τεθεῖ ἐκτός νόμου καί νά διαλυθεῖ κάποιο πολιτικό κόμμα: ἀπό τήν ἀδυναμία αὐτή συνάγεται ή ἐλευθερία τῆς λειτουργίας ὅσωνδήποτε καί ὁποιοιδήποτε κομμάτων.

Ἡ ἐλευθερία νά λειτουργεῖ ἀπεριόριστος ἀριθμός κομμάτων καί νά λειτουργοῦν κόμματα πού ἀνταγωνίζονται μεταξύ τους («πολυκομματισμός») ἀποτελεῖ μιά εἰδική μορφή τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων, ὅπως αὐτή καθιερώνεται ἀπό τό Σύνταγμα. Οἱ συνταγματικές ἐγγυήσεις, ἐπομένως, οἱ ὁποῖες διασφαλίζουν τήν ἐλευθερία τῶν κομμάτων — καί ἰδίως ὁ χαρακτηρισμός τῆς ὡς θεμελιώδους καί μὴ ἀναθεωρήσιμου χαρακτηριστικοῦ τοῦ πολιτεύματος — περιλαμβάνουν καί τήν ἐλευθερία λειτουργίας ἀπεριόριστου ἀριθμοῦ ἀνταγωνιστικῶν μεταξύ τους κομμάτων³⁷.

36. Γιά τό ἄρθρ. 39 Σ, βλ. παρακάτω σ. 345 ἐπ.

37. Βλ. Τσάτσου, ἴπ. π. σ. 247.

4. Ἡ «ἐλευθέρα λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος» (ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ) σάν ὄριο τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων

(αα) Σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ «ἡ ὀργάνωσις καί δρᾶσις [τῶν κομμάτων] ὀφείλει νά ὑπηρετῇ τήν ἐλευθέραν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος». Μέ τή διάταξη αὐτή τίθεται τό ζήτημα ἂν καί κατά πόσο τό Σύνταγμα ἐπιβάλλει ἕνα πρόσθετο περιορισμό, ἰδεολογικοῦ χαρακτήρα στήν ὀργάνωσις καί δράσις τῶν πολιτικῶν κομμάτων³⁸.

38. Ἡ διάταξη αὐτή προκάλεσε τήν ἐντονη κριτική τῆς ἀντιπολίτευσης κατά τίς προπαρασκευαστικές ἐργασίες καί τίς συζητήσεις τοῦ Συντάγματος. Βλ. ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Ἀθ. Κανελλόπουλου, Πρακτικά τῆς Β' Ὑποεπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος, σ. 509, Ἀ. Κύρκου, Πρακτικά σ. 737, Ἀθ. Κανελλόπουλου, Πρακτικά, σ. 783, ὁ ὁποῖος καί ἀμφισβητεῖ ἐκτός ἀπό τή σκοπιμότητα καί τήν πρακτική χρησιμότητα τῆς διατάξης, πρβλ. καί ἀγόρευσις Χ. Πρωτοπαπᾶ, Πρακτικά, σ. 793, Ἀπ. Κακλαμάνη, ὅπ. π. σ. 786-787, Χ. Φλωράκη, ὅπ. π. σ. 789-790, ὁ ὁποῖος μάλιστα διατύπωσε τήν καινοφανή ἄποψη «ἀντί τῆ ὀργάνωσις καί δράσις νά ὑπηρετῇ τήν ἐλευθέραν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος νά διατυπωθῇ ἔτσι ὥστε ἡ ἐλευθέρα λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καί τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν νά ἐξυπηρετοῦν τή δράσις καί τήν ἀνάπτυξη τῶν κομμάτων» (ὅπ. π.σ. 790), Δ. Ρίζου, ὅπ. π. σ. 797. Βλ. ἀντίθετη ἐπιχειρηματολογία κυρίως στίς ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Β. Κοντογιαννόπουλου, ὅπ. π.σ. 791 καί τίς παρατηρήσεις Κ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 786. Βλ. τήν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ Κ. Δημακόπουλου, Γύρω ἀπό τήν ἔννοια τοῦ σκληροῦ πυρήνα τῆς δημοκρατίας δυτικοῦ τύπου, ΤοΣ 3(1975), σ. 90 ἐπ., ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ τίς ἰδεολογικοῦ χαρακτήρα διατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952 («τό κρατοῦν κοινωνικόν καί πολιτειακόν καθεστῶς», ὅπ. π. σ. 95 ἐπ.) τῶν «συνταγματικῶν κειμένων τοῦ 1968 καί 1973» (ὅπ. π. σ. 99 ἐπ.) καί τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος («βίαιη ἀνατροπή τοῦ πολιτεύματος», «ἐλευθέρη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», ἀντίστοιχα ἄρθρ. 14 § 3 καί 21 § 1 Σ., ὅπ. π. σ. 105 ἐπ., 108 ἐπ.), πρβλ. καί σ. 139 ἐπ.

Ὁ ὅρος «ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος» δέν ἀπαντᾷ ἀλλοῦ στό Σύνταγμα ἀλλά οὔτε καί προσδιορίζεται ρητά ἀπό τό Σύνταγμα. Ὁ ὅρος ἀντιστοιχεῖ στόν ἀνάλογο γερμανικό «*freiheitliche demokratische Grundordnung*», πού χρησιμοποιεῖται στά ἄρθρα. 18, 21 § 2 καί 91 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας³⁹.

Κατά τή γερμανική θεωρία, τό ἄρθρ. 21 § 2 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου πού περιέχει τόν ὅρο «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη» — καί ἀντιστοιχεῖ στό ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ — ὑποδηλώνει τή «ριζική ἀπομάκρυνση ἀπό τήν τυπική δημοκρατία καί τή στροφή πρὸς μία δημοκρατία προσδεμένη σέ ἀξίες («*wertgebundene*») καί προπαντός ἱκανή νά ἀμύνεται («*wehrhafte*»)»⁴⁰. Ἡ «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη» εἶναι κατά ἓνα τυπικό ὄρισμό «τό σύστημα τῶν ὑψίστων ἀξιῶν καί διαμορφωτικῶν ἀρχῶν πού διέπουν τή φιλελεύθερη δημοκρατία μέσα στό συνολικό πλέγμα τῆς συνταγματικῆς τάξης»⁴¹.

39. Πρβλ. καί Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Σύνταγμα 1975, Διάταξις κατ' ἄρθρον ἐπισήμων Σχεδίων — τροπολογιῶν ψηφισθέντος τελικοῦ κειμένου, σ. 75, ὅπου μετά τήν παράθεση τοῦ ἄρθρ. 12 τοῦ Κυβερνητικοῦ Σχεδίου παρατίθεται σέ ὑποσημείωση ἡ ἔνδειξη «Ἄρθρ. 21 Γερμ. Σ/τος».

40. *K. Seifert, Zum Verbot politischer Parteien, DÖV, 14(1961)*.

41. «*Das System der obersten Wert- und Gestaltungsprinzipien der freiheitlichen Demokratie im Gesamtgefüge der verfassungsmässigen Ordnung*», *Seifert*, ὅπ. π. σ. 84. Ἀνάλογο ὄρισμό διατυπώνει καί ἡ νομολογία τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, βλ. *Seifert*, αὐτόθι, πού παραθέτει τό νομολογιακό ὄρισμό τῆς «*freiheitliche demokratische Grundordnung*» κατὰ τήν BVerfGE 2, 12 ἐπ. Για νά τονίσει τήν πρόσδεση τῆς δημοκρατίας, ὅπως αὐτή ἐμφανίζεται μέ τόν ὅρο «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη», πρὸς ὀρισμένες ἀξίες, παρατηρεῖ ὅτι «*wenn man einmal den Begriff Demokratie aus seiner Verbindung mit dem liberal-rechtsstaatlichen Gedanken gelöst hat, lässt sich schliesslich für jede Art von Repräsentation, sogar für die durch dem Wege der Aklamation von den Volksmassen bestätigten Führer noch die Bezeichnung 'Demokratie' in einem formalen Sinn in Anspruch nehmen*» (BVerfGE, 5, 85 — ὅπου γίνεται λόγος γιά «*oberste Werte der Verfassungsordnung*», τίς ὁποῖες ὀφείλει νά σέβεται κάθε κόμμα, σ. 42, πρβλ. καί σ. 36. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι οἱ παραπάνω σκέψεις ἀποτελέσαν τμήμα τοῦ σκεπτικοῦ τῆς ἀπόφασης μέ τήν ὁποία ἀπαγορεύτηκε ἡ λειτουργία τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Γερμανίας. Πρβλ. ἐπίσης *H. Maurer, Das Verbot politischer Parteien, AÖR 96 (1971)*, σ. 216. Ὁ *Henke*, ὅπ. π. σ. 256-257, πού ἀρνεῖται ὅτι μέ τόν ὅρο «*freiheitliche demokratische Grundordnung*» δηλώνονται ἀξίες, φαίνεται νά ἀρκεῖται στόν

Κατά τό Όμοσπονδιακό Δικαστήριο «στis βασικές αρχές αυτής τής τάξης (δηλ. τής φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης) πρέπει νά θεωρηθεί ότι άνήκουν τουλάχιστον ό σεβασμός τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων πού συγκεκριμενοποιούνται στό Θεμελιώδη Νόμο καί προπαντός τό δικαίωμα ζωής καί ελεύθερης ανάπτυξης τής προσωπικότητας, ή λαϊκή κυριαρχία, ή διάκριση τών έξουσιών, ή ευθύνη τής κυβέρνησης, ή νομιμότητα (τών πράξεων) τής διοίκησης, ή ανεξαρτησία τών δικαστηρίων, ή αρχή τού πολυκομματισμού καί τής «ισότητας τών ευκαιριών» γιά όλα τά κόμματα μέ τό δικαίωμα γιά τήν διαμόρφωση καί τήν άσκηση αντιπολίτευσης «σύμφωνα μέ τό Σύνταγμα»⁴².

Ή παρεισαγωγή στήν έννομη τάξη μέ τήν έννοια «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη», ενός «συστήματος αξιων», άρα ενός έξ όρισμού απόλυτης ισχύος συστήματος άξιοκρατικών κανόνων πού δεσμεύει τό δικαστή αλλά δέν προσδιορίζεται από τό Σύνταγμα καί τό νόμο, εμφανίζεται νά προϋποθέτει τήν αποδοχή, παράλληλα μέ τό «θετικό» Σύνταγμα πού αποτελείται από κανόνες δικαίου, καί κάποιων κανόνων «ύπερθετικού συνταγματικού δικαίου», πού αποτελείται από γενικές αρχές φιλοσοφικού χαρακτήρα, οι όποιες προσδιορίζουν τή δικανική κρίση ανεξάρτητα, ακριβέστερα «ύπεράνω» τών ρυθμίσεων τών συνταγματικών κανόνων⁴³.

όρισμό πού δίνει τό Συνταγματικό Δικαστήριο, δέν αναφέρει όμως πουθενά πού διαφέρει ή «*freiheitliche demokratische Grundordnung*» τού άρθρ. 21 § 2 τού Θεμελιώδους Νόμου από τήν «*verfassungsmässige Ordnung*» πού χρησιμοποιεί, λ.χ. τό άρθρ. 9 § 2 τού Θεμελιώδους Νόμου πού προβλέπει τή διάλυση άλλων ενώσεων προσώπων. Γιά τή σχέση μεταξύ «*verfassungsmässige Ordnung*» καί «*freiheitliche demokratische Grundordnung*», βλ. πρόχειρα, ν. *Heydte* Freiheit der Parteien, σ. 488 καί *U. Preuss*, Legalität und Pluralismus, σ. 22, πρβλ. καί τήν εκεί ύποσ. 22. Κατά τήν BVerfGE, 2, 1 «*diese Grundwerte bilden die freiheitliche demokratische Grundordnung, die das Grundgesetz innerhalb der staatlichen Gesamtordnung — der verfassungsmässigen Ordnung als fundamental ansieht*», παρατίθεται από ν. *Heydte*, όπ. π. σ. 489. Τήν «*freiheitliche demokratische Grundordnung*» ως ένα «έσωτερικά άξιοκρατικό πολιτικό σύστημα» καί ως στοιχείο τού «*αξιόμαχου τής δημοκρατίας*» εξετάζει έκτενώς ό Δημακόπουλος, όπ. π. σ. 113 έπ., 119 έπ., 120 έπ.

42. BVerfGE 5, 85, όπ. π. σ. 35. Ή BVerfGE 5, 85 παραθέτει στό σημείο αυτό αυτόούσιο τό αντίστοιχο τμήμα τής BVerfGE 2, 1 (14), ή όποία επίσης κατάληξε σε άπαγόρευση κόμματος.

43. Πρβλ. *Preuss*, όπ. π. σ. 25. Βλ. επίσης *Μάνεση*, Έγγυήσεις, Α', σ. 200 έπ., καί ιδίως σ. 206-207, σ. 206 ύποσ. 20, επίσης σ. 215-16. Πρβλ. καί Δημακόπουλο, όπ. π. σ. 113 έπ.

Κριτήριο για τὰ ὅρια τῆς ἐπιτρεπόμενης δράσης τῶν πολιτικῶν κομμάτων θεωρεῖται μιὰ «ὑπερθετική συνταγματικότητα»⁴⁴ μέ βάση τήν ὁποία τό Ὁμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (ὡς μόνο ὄργανο ἀρμόδιο για νά κρίνει τή συνταγματικότητα τῶν πολιτικῶν κομμάτων) μπορεῖ νά ἀπαγορεύει σάν «ἀντισυνταγματικά» («verfassungswidrig») τὰ κόμματα πού ἀντιστρατεύονται αὐτές τίς «θεμελιώδεις ἀξίες». Για τήν ἐλεύθερη δράση τῶν πολιτικῶν κομμάτων δέν ἀρκεῖ ἡ συμμόρφωση μέ τήν «τυπική νομιμότητα, («Legalität»), ἀλλά ἀπαιτεῖται καί ἡ μή πρόσκρουση σέ κάποια «οὐσιαστική νομιμότητα» («Legitimität»), πού προσδιορίζεται ἀπό τό δικαστή μέ βάση ὄχι τίς συνταγματικές διατάξεις, ἀλλά κάποιες φιλοσοφικές, ἰδεολογικές, πολιτικές κλπ. ἀξίες.

Ἡ ἀναγνώριση νομικοῦ κύρους σέ φιλοσοφικές ἢ ἄλλες ἀξίες συνεπάγεται ἄμεσα πρακτικά ἀποτελέσματα: Οἱ ἀξίες αὐτές, πού εἰσάγονται σάν «ἀμυντική θωράκιση» τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας καί τοῦ θεσπιζόμενου ἀπό τό Σύνταγμα πολιτεύματος καταντοῦν μέτρα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας κατά τῶν πολιτικῶν τῆς ἀντιπάλων⁴⁵. Ὅπως μέ χαρακτηριστική εἰλικρίνεια νομολογεῖ τό Ὁμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο: «Ἡ βούληση τοῦ νομοθέτη (τοῦ ἄρθρ. 21 § 2 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου) ἦταν νά μὴν ἀφήσει νά ἀναπτυχθεῖ κανένα κόμμα πού (...) ἀποβλέπει στό νά βλάψει τή «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη»⁴⁶, δέν πρόκειται για κάποιους παράνομους σκοπούς, οὔτε, πολύ λιγότερο για κάποιες παράνομες πράξεις· ἀντίθετα ἐξυπακούεται ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ κόμματος εἶναι σύννομη, δέν ἐπιτρέπεται ὅμως ἡ υἰοθέτηση ὀρισμένων πολιτικῶν στόχων πού δέν γίνονται ἀνεκτοί, στή συγκεκριμένη περίπτωση ἀπό τό Ὁμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο. Καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο οἱ πολιτικοί αὐτοί στόχοι χαρακτηρίζονται ὡς «ἀθέμιτοι» καί ἀπαγορεύονται σάν ἀντισυνταγματικοί.

44. Βλ. τόν ὄρο καί σχετική ἀνάπτυξη καί ἀντίκρουση σέ Μάνεση, ὅπ. π. σ. 180 ἐπ.

45. Βλ. Preuss, ὅπ. π. σ. 24 ἐπ. Κατά τόν Maurer, ὅπ. π. σ. 217 «gegen einer Partei kann (...) erst nur damit eingeschritten werden, wenn sie diese Ziele mit den dargelegten Mitteln der modernen Zersetzung und Umsturtztaktik zu erreichen versucht», πρόκειται δηλαδή ὄχι τόσο για παραβίαση νόμων, ἀλλά για μή ἀποδεκτή πολιτική τακτική.

46. BVerfGE 5, 85, ὅπ. π. σ. 38, πρβλ. καί σ. 37 — ὑπεγράμμισή δική μου.

Ἡ παρεισαγωγή ἑνός «συστήματος θεμελιωδῶν ἀξιών», σάν τμήματος τῆς ἔννομης τάξης δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις νά χαλκεύονται περιορισμοί συγκεκριμένων πολιτικῶν κομμάτων, οἱ ὁποῖοι ἀπαγγέλλονται ἀπό τὰ δικαστήρια χωρὶς νά ὑπάρχει — πλὴν τῶν «θεμελιωδῶν ἀξιών», πού προβάλλονται σάν δεσμευτικοὶ κανόνες, — οὔτε συνταγματικό ἔρρισμα τῶν περιορισμῶν αὐτῶν, οὔτε νομικὴ δυνατότητα ἐκείνων πού ἐναντίον τους στρέφονται ἢ ἐνδέχεται νά στραφοῦν οἱ περιορισμοὶ νά ἀναπτύξουν σύννομα καὶ συνταγματικά τίς δραστηριότητές τους. Τό γερμανικό Ὁμοσπονδιακὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριο συμπυκνώνει τὴν ἀντίληψη αὐτὴ διακηρύσσοντας ἀπερίφραστα ὅτι ἡ Ὁμοσπονδιακὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, «ἀκόμη καὶ ἂν κινοῦνται στὰ πλαίσια τῆς νομιμότητας, δὲν ἀνέχεται τοὺς ἐχθροὺς [τῆς φιλελεύθερης δημοκρατικῆς τάξης]»⁴⁷.

47. BVerfGE 3.119 ἐπ. (παρτιθεταὶ ἀπὸ *Preuss*, ὅπ. π. σ. 24, ὅπου καὶ ἄλλη σχετικὴ νομολογία, ὑποσ. 1). «Der politische Gegner», παρατηρεῖ ὁ *H. Ridder*, *Die soziale Ordnung des Grundgesetzes*, σ. 61-62, «gegen den die ganze 'streitbare Demokratie' nun antritt, wird zum 'Verfassungsfeind'. 'Verfassungsfeinde' aber müssen auch 'Rechtsfeinde' sein und verlieren, vermöge dieser Metamorphose ihren Rechtsschutz, wobei sich als sehr zweckdienlich erweist, dass nach einer gelungenen und von der Rechtssprechung freundlichst aufgenommenen juristischen Erfindung (...) der gerichtliche Rechtsschutz nicht etwa nur dem Schutze der einzelnen gesetzlich bestimmten Rechte dient, sondern auch dem Schutz eines mysteriösen Superbildes, das 'das objektive Recht' heisst und schon in der metalegale Sphäre der 'Legitimität' hineinweist». «Οἱ ἀναζητούστες ἀπολύτους ἀξίας εἶναι φυσικὸ νά μὴν ἰκανοποιοῦνται ἀπὸ τὴ σχετικότητα τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς ὡς πολιτικῆς βάσεως», παρατηρεῖ ὁ Ἀλ. Σβώλος, *Τὸ νέον Σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος*, σ. 119, καὶ προσθέτει: ὅπ. π. σ. 119, «ἀλλὰ τό μᾶλλον ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἀκριβῶς ἢ σχετικότης, ὑπὸ τὴν ὁποῖαν πρέπει ν' ἀντιλαμβανώμεθα τὴν ἀξίαν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, καθορίζει καὶ τὰ ὅρια μέ τὴν κατάλυση τῶν ὁποίων συνεχλεῖπει καὶ αὐτὴ». Πρβλ. τὴν ἔντονη κριτικὴ πού ἀσκεῖ ὁ *Δημακόπουλος*, ὅπ. π. σ. 123 ἐπ., ἰδίως σ. 129-130, στὴν, κατὰ τὴ διατύπωσή του, «ἐλεύθερη δημοκρατικὴ θεμελιωδὴ τάξη», (ὅπ. π. σ. 131), ὅπως αὐτὴ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴν κρατοῦσα γερμανικὴ θεωρία καὶ τὴ νομολογία, χαρακτηρίζοντάς τὴν ἐπιτυχῶς ὡς «ἄδεια φόρμα [πού] μπορεῖ νά πληρωθεῖ εὐκόλα σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν κρατούντων καὶ νά γίνῃ ὄργανο στὰ χέρια τους ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τοῦ κοινωνικοῦ status quo» (ὅπ. π. σ. 130), τὴν ὁποία ἢ ἐρμηνεῖα τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Δικαστηρίου μετέτρεψε σέ «βολικά κενὴ «ἔκφραση» (ὅπ. π. σ. 131).

66. Στο ελληνικό Σύνταγμα του 1975 (άρθρ. 29 § 1) ο όρος «ελευθέρα λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» τίθεται ως καθήκον, στο οποίο πρέπει να υποτάσσεται («οφείλει και να υπηρετή») ή οργάνωση και ή δράση των κομμάτων.

Τό Σύνταγμα, όπως ήδη παρατηρήθηκε, δεν προσδιορίζει νομικά τόν όρο, ο οποίος έτσι απομένει γενική και αφηρημένη έννοια πού διακρίνεται τόσο για τόν ιδεολογικό και πολιτικό της χαρακτήρα όσο και για τήν ασάφειά της. Γιατί όμως τό Σύνταγμα καταφεύγει σε μιά σιβυλλική διατύπωση σε ένα τόσο λεπτό ζήτημα, όπως είναι τά συνταγματικά όρια τής ελεύθερης δράσης τών κομμάτων;

‘Η ίδια ή διατύπωση «οφείλει να υπηρετή τήν ελευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος» προϋποθέτει:

(α) ότι υπάρχουν κόμματα πού κινούνται μέσα στα πλαίσια του Συντάγματος και τών νόμων, αλλά (β) ή οργάνωση και δράση τους δεν υπηρετεί τήν «ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Πράγματι· ή τήρηση του Συντάγματος είναι μιά σύμφυτη μέ τήν έννοια του Συντάγματος υποχρέωση όσων υπόκεινται στή συνταγματικά ασκούμενη κρατική εξουσία:

— περιλαμβάνεται ρητά, ως θεμελιώδης υποχρέωση «πάντων τών ‘Ελλήνων» στο άρθρ. 120 § 2 Σ,

— διασφαλίζεται αρνητικά μέ τήν υποχρέωση τών δικαστηρίων πού επιβάλλει τό άρθρ. 93 § 4 Σ να μην εφαρμόζουν νόμο μέ περιεχόμενο αντίθετο μέ τό Σύνταγμα,

— έμπεριέχεται στο γενικό κανόνα του άρθρ. 5 § 1 Σ, σύμφωνα μέ τόν όποιο ο καθένας μπορεί να αναπτύσσει ελεύθερα τήν προσωπικότητά του «έφ’ όσον δεν προσβάλλει τά δικαιώματα τών άλλων και δεν παραβιάζει τό Σύνταγμα και τά χρηστά ήθη». “Αρα ή υποχρέωση πού επιβάλλεται στα κόμματα να «υπηρετούν τήν ελευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος», δεν αποκτά ιδιαίτερο περιεχόμενο, ξεχωριστό από τήν υποχρέωση τών κομμάτων να τηρούν τό Σύνταγμα, παρά μόνο αν πρόκειται για κόμματα πού αν και τηρούν τό Σύνταγμα και τούς νόμους ενδέχεται να μην υπηρετούν τήν ελευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος». Τότε όμως ανακύπτουν τά έξής έρωτήματα: τί ακριβώς είναι δυνατό να μην «υπηρετούν» τά κόμματα; Ποιός και

πώς κρίνει ποιά κόμματα «ύπηρετούν» και ποιά όχι αυτό που περιγράφεται ως «ελευθέρα λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος»

Ἡ ἀπάντηση στά παραπάνω ζητήματα ὑπερβαίνει τά ὅρια τῆς *constitutio lata* καί συνυφαίνεται ἀναγκαστικά μέ μιά ἐγγύτερη θεώρηση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δεδομένων μέσα στά ὁποῖα καλεῖται νά ἐφαρμοστεῖ τό Σύνταγμα. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στούς συνταγματικούς θεσμούς καί στίς κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις πού στηρίζουν καί συντηροῦν τό κρατοῦν πολιτικό σύστημα διέπονται ἀπό μιά θεμελιώδη ἀντίφραση: ἡ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος μέσω τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν καί κανόνων, ὅπως ἡ ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ ἀνάδειξη βουλῆς ἀπό γενικές ἐκλογές καί ἡ ἐξάρτηση τῆς κυβέρνησης ἀπό τήν ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς, ἡ κατοχύρωση τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν ἐλευθεριῶν κλπ. ἐμπεριέχει ἕνα δυναμικό στοιχεῖο: τό «ἐνδεχόμενο νά καταστοῦν πλειοψηφία καί νά διεκδικήσουν τήν ἐξουσία μέσα ἀπό τίς ὑπάρχουσες θεσμοθετημένες διαδικασίες» δυνάμεις πού ἀντιστρατεύονται τό κοινωνικό καί πολιτικό *status quo* καί ἐπιδιώκουν τήν ἀντικατάσταση τοῦ «κρατοῦντος κοινωνικοῦ συστήματος» ἀπό ἕνα ἄλλο⁴⁸. Τότε ὅμως ὁ «κίνδυνος» ἀνατροπῆς ἢ ριζικῆς μεταβολῆς τοῦ πολιτεύματος δέν ἐλλοχεύει πιά στήν παράνομη δραστηριότητα ἐκείνων πού ἀποβλέπουν στήν ἀνατροπή ἢ στή ριζική μεταβολή, ἀλλά στήν ἀξιοποίηση τῶν νόμιμων δυνατοτήτων πού τούς προσφέρονται. Οἱ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἀναπτύσσονται μέ ἀφετηρία τά νόμιμα περιθώρια πού παρέχουν οἱ θεσμοί τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καί εἶναι οἱ «κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις πού λειτουργοῦν μέσα στό κρατοῦν καθεστώς, ἀλλά τό ἀμφισβητοῦν καί τό ἀντιστρατεύονται», ἐνδέχεται κάποτε νά τό ἀπειλήσουν πραγματικά. Τό καθεστώς τότε προσφεύγει σέ ἄλλες, καινοφανεῖς μεθόδους ἀμυνάς του: διώκει τούς ἀντιπάλους ὡς ἐπικίνδυνους, ἐπειδὴ δέν μπορεῖ νά τούς διώξει σάν ἐνόχους⁴⁹. «Τό νέο ἀκριβῶς φαινόμενο πού χαρακτηρίζει τά σύγχρονα κράτη»⁵⁰ — παρατηρεῖ ὁ Ἄρ. Μάνεσης — «ἐγκτεται στό ὅτι

48. Σχετικά βλ. γενικότερα, Ἄρ. Μάνεσης, Ἡ κρίση τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας καί τό Σύνταγμα, περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ. 8, Ἰούλιος 1980, σ. 20 ἐπ., ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 543 ἐπ., ἰδίως σ. 551 ἐπ., 555 ἐπ., 563 ἐπ.

49. Πρβλ. Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 552-553, 559-560.

50. Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 560.

για τήν προστασία του καθεστώτος δέν μεριμνά πιά μόνο ο ποινικός νομοθέτης, απαγορεύοντας παράνομες πράξεις, αλλά και, κατά πρώτο λόγο και μάλιστα ανενδοίαστα, ο συντακτικός νομοθέτης, προσπαθώντας νά παρεμποδίσει πολιτικές πράξεις νόμιμες. Πρόκειται για δραστηριότητες πού δέν ἐμπίπτουν στις διατάξεις τῶν ποινικῶν νόμων και ὅμως παρακωλύονται· δηλαδή οὐσιαστικά ἀπαγορεύονται, ἔστω και ἂν τυπικά ἐπιτρέπονται. Τέτοιες ὅμως περιπτώσεις ἀπαγορευμένης νομιμότητας ἀναιροῦν κάθε ἔννοια νομιμότητας (...) κύριος στόχος αὐτῶν τῶν συνταγματικῶν μεθοδεύσεων εἶναι ἡ παρεμπόδιση τῶν νέων κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων νά καταστοῦν πλειοψηφία. Αὐτό ὅμως σημαίνει ὅτι ἡ δημοκρατική ἀρχή νοθεύεται, παραμορφώνεται και οὐσιαστικά καταλύεται. "Όταν ἡ δημοκρατία τείνει νά γίνεи «διευθυνόμενη», αὐτοαναίρεῖται»⁵¹.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἐξηγοῦν τόν κύριο λόγο, για τόν ὁποῖο ὁ συγκεκριμένος συντακτικός νομοθέτης τοῦ 1975 κατέφυγε στή νομικά ἀπροσδιόριστη και ὀμιχλώδη ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ: πρόκειται για τή μέριμνά του νά ἀποτρέπει τή χρησιμοποίηση τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν και δικαιωμάτων ἀπό πολιτικά κόμματα πού εἶναι ἢ θά μπορούσαν νά ἀποβοῦν ἀπειλητικά για τό κοινωνικό και πολιτικό status quo.

(γγ) Τό ζήτημα ὅμως πού τίθεται προκειμένου νά ἐρμηνευθεῖ τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ δέν εἶναι ἡ ἀναζήτηση και ἡ σύλληψη τοῦ νοήματος τῆς «ἐλευθέρας λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», στή σφαῖρα τῆς πολιτικῆς ἢ ἀκόμη και τῆς φιλοσοφικῆς δεοντολογίας, ἀλλά ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τοῦ νομικοῦ περιεχομένου τῆς, ὅπως προκύπτει — ἂν προκύπτει — ἀπό τό ἰσχύον Σύνταγμα. Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα, ἐπιβάλλεται νά θεωρηθεῖ ἡ «ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος» νομική ἔννοια, πού τό περιεχόμενό τῆς φτάνει και ἐξαντλεῖται στά ὅρια τοῦ Συντάγματος και τῶν νόμων πού συμφωνοῦν μέ αὐτό. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ρήτρα τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ὀργάνωση και ἡ δράση τῶν κομμάτων ὀφείλουν νά ὑπηρετοῦν τήν ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, δέν μπορεί νά ἀποτελέσει πηγή οὔτε για διεύρυνση οὔτε για περιστολή τῶν δικαιωμάτων πού ἔχουν τά πολιτικά κόμματα και τῶν ὁποίων ἡ ἔκταση προσδιορίζεται ἀπό τό Σύνταγμα και τούς νόμους.

51. Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 560-561, βλ. ἐπίσης Ridder, ὅπ. π. σ. 61 ἐπ.

Πράγματι· διεύρυνση τών δικαιωμάτων τών κομμάτων θά σήμαινε ὅτι τά κόμματα ἀποκτοῦν, βάσει τοῦ ἀρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ, τή δυνατότητα νά παραβιάζουν «νόμιμα», ἀκριβέστερα: νά παραβιάζουν «θεμιτά» τίς διατάξεις πού προσδιορίζουν τά ὅρια τῆς νόμιμης ἀσκήσης τών δικαιωμάτων τους. Σάν ἔρεισμα δέ τῆς δυνατότητάς τους αὐτῆς θά προβαλόταν ἡ ἀνάγκη νά ὑπηρετήσουν τήν «ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος»: νά παραβιάσουν δηλαδή τό Σύνταγμα καί τούς νόμους γιά νά τηρήσουν ἕνα δεοντολογικό κανόνα, τοῦ ὁποίου τό ἀκριβές περιεχόμενο δέν προσδιορίζεται ἀπό τό Σύνταγμα, καί ἐπομένως, προσδιορίζεται ἀπό τίς δικές τους ἀντιλήψεις. Ἡ περί «ἐλεύθερης λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος» ἀντίληψη ἑνός κόμματος, ὅμως, δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει λόγο γιά τήν παραβίαση τών συνταγματικῶν καί τών ἄλλων νομικῶν κανόνων πού προσδιορίζουν τό περιεχόμενο καί τήν ἔκταση τών δικαιωμάτων τών κομμάτων.

Τό ἀρθρ. 29 § 1 ἐδ. 6' Σ δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει λόγο οὔτε γιά νά περισταλοῦν τά δικαιώματα τών κομμάτων, τά ὁποῖα, ὅπως ἐπανελημμένα σημειώθηκε προσδιορίζονται ἤ προκύπτουν ἀπό τό Σύνταγμα καί τούς νόμους. Τό ἀντίθετο θά σήμαινε ὅτι εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει ἕνα πεδίο νόμιμης, ἀλλ' ἀπαγορευμένης δραστηριότητας τών πολιτικῶν κομμάτων: πρόκειται γιά τίς πράξεις ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν μέν δικαιώματα τών κομμάτων, κάποιο ἢ κάποια κόμματα ὅμως δέν δικαιοῦνται νά ἀσκοῦν αὐτά τά δικαιώματα, ἐπειδή ἂν τά ἀσκοῦσαν δέν θά ὑπηρετοῦσαν τήν «ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος». Αὐτό, μέ ἄλλες λέξεις, σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζεται στά κρατικά ὄργανα ἡ δυνατότητα νά ἐμποδίζουν τά κόμματα νά ἀναπτύξουν ὀρισμένες δραστηριότητες, ὄχι ἐπειδή οἱ δραστηριότητες αὐτές ἀπαγορεύονται ἀπό τό Σύνταγμα καί τούς νόμους, ἀλλά ἐπειδή δέν «ὑπηρετοῦν» τήν περί «ἐλεύθερης λειτουργίας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος» ἀντίληψη τών ἐκάστοτε κρατικῶν ὀργάνων. Ἔτσι ὅμως οὐσιαστικά ἀναιροῦνται τό Σύνταγμα καί οἱ νόμοι πού προσδιορίζουν τά δικαιώματα τών κομμάτων καί ἀντικαθίστανται ἀπό ἕνα νομικά ἀδιάφορο καί ἀσαφούς περιεχομένου δεοντολογικό κανόνα.

Οἱ παραπάνω σκέψεις ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ «ἐλευθέρα λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», ἔννοια πού περιέχεται στό Σύνταγμα, ἀλλά, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, δέν προσδιορίζεται ἀπό

αυτό, μπορεί νά αποκτήσει νομικό κύρος μόνον ἂν θεωρηθεῖ ταυτόσημη μέ τό Σύνταγμα, ὀηλαδή μέ τό σύνολο τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, χωρίς, ἐπομένως, νά ἀποτελεῖ λόγο διεύρυνσης ἤ περιστολῆς τῶν ἤδη προσδιορισμένων ἀπό τό Σύνταγμα καί τούς νόμους δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων τῶν κομμάτων.

5. Ἡ ἀντισυνταγματικότητα τῆς ἀπαγόρευσης τῶν πολιτικῶν κομμάτων

Στό ἰσχύον Σύνταγμα, διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει σέ ἄλλα Συντάγματα⁵², δέν ὑπάρχει διάταξη πού νά προβλέπει τήν ἀπαγόρευση κομμάτων. Ἀντίθετα, κατὰ τό ἄρθρ. 12 § 3 τοῦ Κυβερνητικοῦ Σχεδίου

52. Τό ἄρθρ. 21 § 2 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου προβλέπει τή διάλυση κομμάτων ἐνώ ἡ Τελική Διάταξη XII τοῦ ἰταλικοῦ Συντάγματος ἀπαγορεύει τήν ἀνασύσταση, κάτω ἀπό ὅποιαδήποτε μορφή, τοῦ διαλυμένου φασιστικοῦ κόμματος. Γενικά γιά τό ζήτημα τῆς ἀπαγόρευσης τῶν κομμάτων, βλ. *E. Brunner*, Die Problematik der verfassungsrechtlichen Behandlung extremistischer Parteien in westeuropäischen Verfassungsstaaten. Εἰδικότερα γιά τήν Ὁμοσπονδιακή Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, βλ. ἀντί πολλῶν τή μονογραφία τοῦ *F. Stollberg* Die Verfassungsrechtlichen Grundlagen des Parteiverbots, Berlin, 1976, ὅπου καί γενικότερη βιβλιογραφία. Ἐπίσης, *Mangoldt-Klein*, Grundgesetz, σ.627 ἐπ., *K.-H. Seifert*, Die politischen Parteien im Recht der Bundesrepublik Deutschland, σ.449 ἐπ., ἰδίως σ.456 ἐπ., καί γιά τήν Ἰταλία βλ. *P. Biscaretti di Ruffia*, Diritto costituzionale, σ. 716 καί τίς παραπομπές τῆς ἐκεῖ ὑποσ. 129. Πρόταση γιά τή θέσπιση διαδικασίας γιά νά κηρύσσονται ἐκτός νόμου κόμματα πού ἐπιβουλεύονται τίς «θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ πολιτεύματος» ὑπέβαλαν στίς 21 Φεβρουαρίου 1963 στή Βουλή 26 βουλευτές τοῦ κόμματος τῆς «Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἐνώσεως», μέσα στά πλαίσια εὐρύτερης πρότασης ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος, ἡ ὁποία, τελικά, δέν ἔγινε δεκτή. Κατά τή διατύπωση τῆς σχετικῆς παραγράφου 6 τῆς πρότασης θά ἐτίθεντο ἐκτός νόμου κόμματα «(...) ἡ ὀργανώσεις τῶν ὁποίων, οἱ σκοποὶ των ἢ τὰ ὑπ' αὐτῶν χρησιμοποιούμενα μέσα κατατείνουν εἰς τήν ἀνατροπήν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτεύματος». Πρβλ. σχετικά Βεγλερῆ, Ἡ Σύμβαση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τό Σύνταγμα, σ. 72 καί τίς ἐκεῖ ὑποσ. 116 καί 117. Ὑπέρ τῆς δυνατότητας ἀπαγόρευσης τῶν κομμάτων τάχθηκε, φαίνεται, *de lege ferenda*, ὁ Δαγτόγλου, Προσανατολισμός καί σκοποὶ τοῦ νέου συντάγματος σ. 31, ἀλλά ἐπειδή ἡ ἀπαγόρευση «ένός ὡς ἀντισυνταγματικοῦ κηρυχθέντος κόμματος εἶναι δυνατόν νά μὴ εἶναι σκόπιμος ἀπό ἐπόψεως πολιτικῆς ἢ ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας (...) θά πρέπει ὡς ἐκ τούτου νά ἐπαφεθῆ εἰς τήν διάκρισιν τῆς κυβερνήσεως».

Συντάγματος «κόμματα, τῶν ὁποίων ἡ δρᾶσις τείνει εἰς ἀνατροπήν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἢ ἐκθέτει εἰς κίνδυνον τήν ἐδαφικήν ἀκεραιότητα τῆς χώρας, τίθενται ἐκτός νόμου δι' ἀποφάσεως τοῦ κατ' ἄρθρον 100 τοῦ παρόντος Συντάγματος Δικαστηρίου». Ἡ διάταξη αὕτη ἀπαλείφθηκε κατὰ τή σχετική συζήτηση στή Β' Ὑποεπιτροπή τοῦ Συντάγματος, ἀφοῦ ἀπορρίφθηκε ὄχι μόνο ἀπό τήν ἀντιπολίτευση ἀλλά καί ἀπό τόν Εἰσηγητή τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας⁵³. Ξαναπροστέθηκε ὅμως στήν πρόταση πού ὑπέβαλε στήν «Ε' Ἀναθεωρητική Βουλὴ» ἡ Ὁλομέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος γιά νά ἀπαλειφθεῖ ὀριστικά, μέ σύμφωνη γνώμη τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας καί τῆς ἀντιπολίτευσης, κατὰ τή συζήτηση καί τελική ψήφιση τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου ἀπό τή βουλὴ⁵⁴. Ἔτσι, ἤδη ἀπό τίς προπαρασκευαστικές καί τήν τελική συζήτηση τοῦ ἄρθρ. 12 τοῦ Σχεδίου Συντάγματος προκύπτει ὅτι ἡ βούληση τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη ἦταν σαφῆς ὡς πρὸς τήν ἄρνησή του νά ψηφίσει διάταξη πού νά ἐπιτρέπει τή διάλυση τῶν κομμάτων.

Μήπως ὅμως ἄλλες συνταγματικές διατάξεις εἶναι δυνατό νά δώσουν ἔρεισμα στή διάλυση κομμάτων ἢ τήν ἀπαγόρευση τῆς λειτουργίας τους μέ νόμο ἢ μέ πράξη ἄλλου κρατικοῦ ὀργάνου;

53. Κατὰ τόν εἰσηγητή τῆς πλειοψηφίας βουλευτὴ Β. Κοντογιαννόπουλο, Πρακτικά τῆς Β' Ὑποεπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος, σ. 506 «ἡ ἀπαγόρευσις ἐνὸς κόμματος πού παραβιάζει θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἀποτελεῖ ἐπιταγὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας καί τῆς δημοκρατίας. Ἀπὸ ἀπόψεως ὅμως πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς διατάξεως γεννῶνται ἀνυπέρβλητοι δυσχέρεια καί σοβαρότατοι κίνδυνοι. Δυσχέρεια ὡς πρὸς τόν προσδιορισμὸ ἐννοιῶν δυσκόλων καί ἐξελισσομένων, ὅπως ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας, τῆς Δημοκρατίας κλπ. Κίνδυνος ὡς πρὸς τή δυνατότητα χρησιμοποίησεως τῆς ἰδίας διατάξεως ἐναντίον κομμάτων, τὰ ὅποια ἀπλῶς δέν θά εἶναι ἀρεστά εἰς ὠρισμένη πολιτικὴ παράταξη, πού θά θελήσῃ μέ μιά ἐρμηνεία τῆς διατάξεως, νά ἀπαλλαγεῖ τῶν πολιτικῶν τῆς ἀντιπάλων». Τὴν ἴδια προβληματικὴ εἶχε ἀναπτύξει ἤδη ὁ Δ. Τσάτσος, Προβλήματα Δημοκρατίας, σ. 101-102, κατὰ τόν ὁποῖο «ἀπὸ ἀποψη τυπικῆς συνταγματικῆς συνέπειας ἡ ἀπαγόρευση ἀποτελεῖ ἐπιταγὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλο εἶναι τὸ πρακτικὸ ζήτημα πού γεννᾶ: οἱ δυσχέρειες τῶν ὀριακῶν περιπτώσεων, ἡ ἀμφισβήτηση πού δημιουργεῖ ἡ χάραξη ὀριστικῶν ὀρίων μέ βάση τίς δύσκολες ἐννοιες τῆς Ἐλευθερίας καί τῆς Δημοκρατίας πού κατὰ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα ἐξελίσσεται συνεχῶς (...). Ἡ πρακτικὴ σημασία τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀπαγορεύσεως — τελικά — παρουσιάζεται ἐκεῖ πού ὁ θεσμός, περιγραφόμενος βέβαια, ἐφαρμόζεται, οὐσιαστικά κατὰ τῆς πολιτικῆς μειοψηφίας».

54. Πρβλ. τίς σχετικές ἀγορεύσεις, Πρακτικά, σ. 782 ἐπ.

«Εἰς τὰ ὑφιστάμενα δεδομένα», παρατηρεῖ ὁ Θεμ. Τσάτσος⁵⁵ «ἤτοι τὴν ἀσκήσιν τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς ἀσκήσεως ταύτης ὑπὸ τῆς μειοψηφίας, προστετέθη καὶ ἔν εισέτι θεμελιώδους σημασίας δεδομένον: Ἡ ὕπαρξις πολιτικῶν κομμάτων, ὀργανώσεων ἢ ομάδων ἀντιτιθεμένων ἰδεολογικῶς εἰς τὴν πολιτικὴν δημοκρατίαν, ἐχθρευομένων δηλαδὴ τὴν πολιτείαν τὴν ἔχουσαν δημοκρατικὴν μορφήν». Καί, συνεχίζει, «τίθεται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ προστασία τῶν ἐπαναστατικῶς ὀρώντων κομμάτων καὶ ἀτόμων (...) συνιστᾷ ὀρθὴν ἐφαρμογὴν τῶν διατάξεων περὶ προστασίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς καὶ τοῦ πολίτου εἰδικῶς (...). Ἡ ἐξάρτησις τοῦ προπαρασκευαζομένου μελλοντικοῦ παρεμποδισμοῦ [τῆς ἀσκήσεως ἀπὸ κάποιον κάποιον δικαιώματος] ἐκ τῆς ἐνδεχομένης ἀποκτήσεως πρότερον τῆς πλειοψηφίας εἰς ἐλευθέρως ἐκλογὰς δὲν ἐπιφέρει μεταβολὴν τινὰ τῆς νομικῆς θέσεως τοῦ προβλήματος παντοῦ ὅπου δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἀναθεώρησις θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος, διότι καὶ μετὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς πλειονοψηφίας δὲν ἀποβαίνει νομίμως ἐφικτὴ ἡ κατάργησις τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος»⁵⁶. Οἱ παραπάνω σκέψεις εἶχαν ὀδηγήσει τὸ Θεμ. Τσάτσο στὸ συμπέρασμα ὅτι «πᾶς νόμος, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τὴν ἀπαράβατον προϋπόθεσιν τῆς προηγουμένης δικαστικῆς διαπιστώσεως, ὅτι ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς στρέφεται κατὰ τοῦ πολιτεύματος, ἀπαγορεύει τὴν ἐφαρμογὴν τῶν προστατευτικῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος ἐπὶ τῶν οὕτω ὀρώντων ἀτόμων καὶ κομμάτων, δέον νὰ κριθῆ συνταγματικὸς»⁵⁷. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο, πάντοτε κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα, συνιστᾷ ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ «τῶν περὶ καταχρήσεως δικαιώματος ἀρχῶν ἐν τῷ ἀστικῷ καὶ τῶν περὶ καταχρήσεως ἐξουσίας ἀρχῶν τοῦ διοικητικοῦ δικαίου ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἐκ τοῦ Συντάγματος δικαιωμάτων»⁵⁸. Ὁ συγγραφέας καταλήγει ὅτι ὁ ἀποκλεισμός τῆς συνταγματικῆς προστασίας ἐκεῖνων πού ἀποδεικνύουν ἔμπρακτα πρόθεση νὰ ἀνατρέψουν τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, δὲν συγχωρεῖται μόνο, ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλεται⁵⁹.

55. Θ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας ἐν τῷ Συνταγματικῷ Δικαίῳ, σ. 31.

56. Θ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 32-33.

57. Θ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 33.

58. Θ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 33.

59. Θ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 34.

Ἡ παραπάνω, κλασική γιά τό εἶδος τῆς, ἐπιχειρηματολογία δέν ἀρκεῖ, τουλάχιστον ὑπό τό ἰσχύον Σύνταγμα, νά δώσει συνταγματικό ἔρεισμα σέ ἐνδεχόμενη ἀπαγόρευση ἢ διάλυση κομμάτων μέ πράξη ὁποιοδήποτε κρατικοῦ ὄργανου.

Τό ἰσχύον Σύνταγμα θέτει ὡς θεμέλιο τοῦ πολιτεύματος τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας⁶⁰ καί, ἐξειδικεύοντας τήν ἀρχή αὐτή, θέτει τήν ἐλεύθερη καί ἀνόθευτη ἐκδήλωση τῆς λαϊκῆς θέλησης ὑπό τήν προστασία «πάντων τῶν λειτουργῶν τῆς πολιτείας, οἵτινες ὑποχρεοῦνται νά διασφαλίζουν ταύτην εἰς πᾶσαν περίπτωσιν». Ἡ θέληση τοῦ λαοῦ, τότε μόνον εἶναι κυρίαρχη, ὅταν ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενό τῆς ἀλλά μέσω τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν καί διαδικασιῶν, μπορεῖ νά μετατρέπεται σέ πράξεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Τό περιεχόμενο τῆς λαϊκῆς θέλησης δέν προσδιορίζεται, θετικά ἢ ἀρνητικά, οὔτε «προκύπτει», οὔτε «ἐξυπακούεται» ἀπό τίς συνταγματικές διατάξεις: ὁ λαός, «μπορεῖ νά θέλει ὅ,τιδήποτε, ἀρκεῖ ὅτι τό θέλει»⁶¹. Καί μπορεῖ, κατ' ἐπέκταση, νά ὀργανώνεται σέ κόμματα πού πρσθεύουν ὁποιοσδήποτε ἀπόψεις καί ἀναπτύσσουν ὁποιαδήποτε δραστηριότητα, ἀρκεῖ νά τηροῦν τίς συνταγματικές διατάξεις.

Αὐτό προκύπτει, ἄλλωστε, καί ἀπό τό ἀρθρ. 29 § 1 Σ πού ὀρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες πολῖτες πού ἔχουν τό ἐκλογικό δικαίωμα μποροῦν «ἐλευθέρως» νά ἰδρῦουν καί νά ἀνήκουν σέ πολιτικά κόμματα. Ἡ ἐλευθερία αὐτή χάνει τό νόημά τῆς καί μεταβάλλεται σέ προνόμιο ἂν καταντήσει ἐλευθερία μερικῶν μόνο κομμάτων. Ὅπως ἡ ἐλευθερία γνώμης καί ψήφου νοεῖται ἰδίως ὡς ἐλευθερία ἀντίθετης γνώμης καί ἀρνητικῆς ψήφου, ἔτσι καί ἡ ἐλευθερία ὀργάνωσης σέ κόμματα δέν μπορεῖ παρά νά νοεῖται ὡς ἐλευθερία ὀργάνωσης ἰδίως σέ ἀντιπολιτευόμενα κόμματα⁶². Ἡ δέ ἀναίρεση τῆς ἐλευθερίας γιά μερικά ἢ γιά ἓνα ἔστω κόμμα, ὅποιοι καί ἂν εἶναι οἱ στόχοι του ἢ ἡ ἰδεολογία του, ὀδηγεῖ σέ ἀρνηση αὐτῆς καθαυτῆς τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς, διότι μέ τόν τρόπο αὐτό ἀπαγορεύεται στούς

60. Γιά τήν ὁποία βλ. παραπάνω σ. 195, ὑποσ. 27.

61. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 565-566 καί τοῦ ἰδίου, Τό πρόβλημα τῆς ἀσφαλείας τοῦ Κράτους καί ἡ Ἐλευθερία, ΕΔΔΔ 6(1962), σ. 5 ἐπ. καί 113 ἐπ., ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 393 ἐπ.

62. Πρβλ. Μάνεση, Συνταγματικές Ἐλευθερίες, σ. 34, πρβλ. ἐπίσης Maurer, Das Verbot politischer Parteien, AöR, σ. 215.

πολίτες τῶν ὁποίων ἡ θέληση θεωρεῖται κυρίαρχη νά θέλουν ὅ,τι ἀκριβῶς συνιστᾶ τήν ιδιότητά τους ὡς κυριάρχων⁶³. Ἐπαρκές κριτήριο καί μόνο ὄριο γιά τό ἐπιτρεπτό ἤ μή τῶν δραστηριοτήτων τῶν κομμάτων εἶναι οἱ συνταγματικοί κανόνες καί οἱ νόμοι πού στηρίζονται σ' αὐτούς.

Ἰδιαίτερα ἔντονα προβάλλει ἡ ἀναίρεση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς, ὅταν δικαιολογεῖται ἡ ἀπαγόρευση ὀρισμένων πολιτικῶν κομμάτων ἐνώπιον τοῦ ἐνδεχομένου νά γίνουν πλειοψηφία⁶⁴. Τό Σύνταγμα ἐξασφαλίζει καί ἐγγυᾶται τή δυνατότητα νά ἐναλλάσσονται στήν ἐξουσία διαφορετικά καί ἀντίθετα μεταξύ τους κόμματα — δηλαδή τήν πραγματική δυνατότητα τοῦ λαοῦ νά διαμορφώνει κυρίαρχα τήν πλειοψηφία πού καλεῖται κάθε φορά νά ἀσκήσει τήν ἐξουσία. Ἡ προβολή τοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι ἕνα κόμμα πρέπει νά ἐμποδιστεῖ νά γίνει πλειοψηφία, ἐπειδή, ἂν γίνει πλειοψηφία θά κινδυνεύσει τό πολίτευμα, δέν εὐσταθεῖ. Κατ' ἀρχήν εἶναι αὐτονόητο ὅτι οὔτε ὡς πλειοψηφία δικαιούται ἕνα κόμμα νά μήν τηρεῖ τό Σύνταγμα⁶⁵. Τό Σύνταγμα, ἄλλωστε, θεσπίζει δικαίωμα καί ὑποχρέωση τῶν Ἑλλήνων νά προβάλλουν ἄμυνα ἐναντίον κάθε ἀπόπειρας βίαιης ἀνατροπῆς τοῦ πολιτεύματος (ἄρθρ. 120 § 1 Σ). Ἡ ἀπαγόρευση τῆς λειτουργίας τῶν κομμάτων, ἐνῶ αὐτή καθαυτή συνιστᾶ παράβαση θεμελιωδῶν διατάξεων του, δέν προσθέτει τίποτε στούς μηχανισμούς ἄμυνας τοῦ πολιτεύματος⁶⁶. Ἡ καταπολέμηση, ἐξάλλου μιᾶς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δύναμης, πού εἶναι ἱκανή, εἴτε ὡς μειοψηφία, εἴτε ὡς πλειοψηφία νά ἐπιχειρήσει τήν ἀνατροπή τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, δέν εἶναι νομικό ζήτημα⁶⁷.

Ἀκόμη, σύμφωνα μέ πειστική ἐπιχειρηματολογία τοῦ Φ. Βεγλερῆ⁶⁸, τό ἄρθρ. 281 ΑΚ δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει βάση γιά ἀνάλογη

63. Βλ. σχετική ἐπιχειρηματολογία, σέ Ἦλ. Ἡλιοῦ. Τό Σύνταγμα καί ἡ ἀναθεώρησή του, σ. 202 ἐπ. καί 211 ἐπ.

64. Πρόκειται γιά τά κατά Θ. Τσάτσο, ὅπ. π. σ. 32, «ἐπαναστατικά ὑπό αἴρεσιν» κόμματα.

65. Πρβλ. τή σύμφωνη γνώμη, στό σημείο αὐτό, τοῦ Θ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 33.

66. Κριτική κατά τῆς ἀπαγόρευσης τῶν κομμάτων ἀσχεῖ ἐπίσης ὁ Δ. Τσάτσος, Σύνταγμα καί πολιτική πραγματικότητα, σ. 123-124. Πρβλ. καί ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Ἀθ. Κανελλοπούλου, Πρακτικά, σ. 783 καί Χ. Πρωτοπαπᾶ, ὅπ. π. σ. 793.

67. Πρβλ. Ἡλιοῦ, ὅπ. π. σ. 196 καί τίς ἐκεῖ παρατιθέμενες παρατηρήσεις τοῦ Βαμβέτσου.

68. Βλ. Βεγλερῆ, ὅπ. π. σ. 76-78.

χρήση τῆς ἔννοιας τῆς κατάχρησης δικαιώματος μέ σκοπό τήν περιστολή τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων. Αυτό διότι τό ἄρθρ. 281 ΑΚ ἀποσκοπεῖ στήν παροχή προστασίας ἰδιωτικῶν συμφερόντων ἔναντι ἀπειλῆς πού προέρχεται ἀπό ἄσκηση ἄλλων ἰδιωτικῶν δικαιωμάτων. Ἀντίθετα, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Βεγλερῆς⁶⁹, τά θεμελιώδη δικαιώματα εἶναι «κανόνες διατυπωμένοι ἔτσι ὥστε νά παρέχουν σταθερή προστασία στά ἄτομα ἐ ν α ν τ ῖ ο ν δυνάμεων πού εἶναι ἰσχυρότερες ἀπό αὐτό, ἀλλά καί ἀ π ό τ ῖς δυνάμεις αὐτές. Ἐ ν α ν τ ῖ ο ν τοῦ Κράτους ἢ ἀκριθέστερα τῶν κυβερνῶντων, γιατί διαθέτουν, μαζί μέ τά ὑλικά μέσα ἐξαναγκασμοῦ καί συντριβῆς κάθε ἀντιστάσεως καί τό ἠθικό καί ψυχολογικό νά δικαιολογοῦν τήν χρήση τους μέ τό νόμο (αὐτό εἶναι ἡ ἀπαγόρευση τῶν βασάνων, οἱ προσωπικές καί πολιτικές ἐλευθερίες καί τά σχετικά δικαιώματα). Ἀ π ό τό Κράτος, σάν ἀπαίτηση εἴτε συνδρομῆς του διά τήν ἀντιμετώπιση κινδύνων τῆς ζωῆς καί τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου (κοινωνικά καί μορφωτικά δικαιώματα), εἴτε ἐ π ε μ β ἄ σ ε ω ς τῶν ὀργάνων του, νομοθετικῶν καί ἐκτελεστικῶν, γιά νά προστατεύσουν τό ἄτομο ἀπό ἐπιβουλές τῆς ἐλευθερίας του προερχόμενες ἀπό ἄλλους ἰδιώτες (σεβασμός τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, «τριτενέργεια» τῶν δικαιωμάτων προσωπικῆς ἐλευθερίας)». Κατά συνέπεια δέν εἶναι δυνατή ἡ ἐπίκληση τῆς κατάχρησης δικαιώματος, πού θεσπίζει τό 281 ΑΚ γιά τόν περιορισμό θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν⁷⁰.

Τέλος, οὔτε τό ἄρθρ. 25 § 3 Σ, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο δέν ἐπιτρέπεται καταχρηστική ἄσκηση δικαιώματος, μπορεῖ νά ἀποτελέσει συνταγματικό ἔρεισμα γιά τήν ἀπαγόρευση ἢ διάλυση κομμάτων ἀπό κρατικά ὄργανα. Ὅπως ἔγινε δεκτό, ἡ διάταξη αὐτή εἶναι *lex imperfecta*⁷¹ καί δέν συνιστᾷ νέα περίπτωση ἀναστολῆς τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων δίπλα σέ ἐκεῖνη τοῦ ἄρθρ. 48 Σ. Ἀλλωστε, καί ἂν ἀκόμη γινόταν δεκτό ὅτι μέ βάση τό ἄρθρ. 25 § 3 Σ εἶναι νομικά δυνατό νά ἀπαγορευθεῖ ἡ ἄσκηση κάποιου δικαιώματος, ἡ ἀπαγόρευση αὐτή θά ἀφοροῦσε κάποιο

69. Βεγλερῆ, ὅπ. π. σ. 77-78.

70. Ὁ Βεγλερῆς, μάλιστα, ὅπ. π. σ. 78, καταλήγει στό νά χαρακτηρίσει τήν «στήριξη ἐπιχειρημάτων πάνω στό ἄρθρο 281 ΑΚ γιά μιά ἀντίστοιχη τάχα καθιέρωση τῆς καταχρήσεως καί γιά τά συνταγματικά δικαιώματα» ὡς «καθαρό σόφισμα».

71. Βλ. ἀντί ἄλλων Μάνεση, ὅπ. π. σ. 83 ἐπ. καί ἰδίως σ. 89 καί Βεγλερῆ, ὅπ. π. σ. 71 ἐπ. καί ἰδίως 78 ἐπ.

ατομικό δικαίωμα — πού φορέας του είναι τά πολιτικά κόμματα — και όχι αυτό καθαυτό τό δικαίωμα ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα ὅπως διασφαλίζεται ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ.

Πρέπει ἀκόμη νά σημειωθεί ὅτι τό ἄρθρ. 29 Σ δέν ἀναστέλλεται κατὰ τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 48 Σ καί τήν ἐπιβολή τοῦ «νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας». Τά κόμματα λειτουργοῦν, ὑπό τούς περιορισμούς τοῦ ἄρθρ. 48 Σ, ἀλλά λειτουργοῦν καί κατὰ τή διάρκεια τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ «νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας», δηλαδή καί σέ περίπτωση πολέμου ἢ ἐπιστρατεύσεως ἐξαιτίας ἐξωτερικῶν κινδύνων καί σέ περίπτωση «σοβαρᾶς διαταραχῆς ἢ ἐκδήλου ἀπειλῆς κατὰ τῆς δημοσίας τάξεως καί ἀσφαλείας τοῦ κράτους ἐξ ἐσωτερικῶν κινδύνων»⁷². Ἐφόσον λοιπόν οὔτε στήν περίπτωση πού ἡ δημόσια τάξη καί ἡ ἀσφάλεια τοῦ κράτους ἀπειλοῦνται «ἐκδήλως» θεωρεῖ τό Σύνταγμα ὅτι συντρέχει λόγος ἀναστολῆς τοῦ ἄρθρ. 29 Σ, δηλαδή ἀπαγόρευσης τῶν κομμάτων πού ἐνδεχομένως διαταράσσουν ἢ ἀπειλοῦν φανερά τήν δημόσια τάξη ἢ καί τήν ἀσφάλεια τοῦ κράτους, κατὰ μείζονα λόγο, δέν εἶναι συνταγματικά ἐπιτρεπτό νά συγχωρηθεῖ ἀπαγόρευση κομμάτων ἀπλά καί μόνον ἐπειδή κρατικό ὄργανο θεωρεῖ ὅτι ἓνα κόμμα, χωρίς νά παραβιάζει συνταγματικές διατάξεις, στρέφεται ὅμως κατὰ τοῦ πολιτεύματος.

Ἐπειτα ἀπό τίς παραπάνω παρατηρήσεις, μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς συμπέρασμα ὅτι ἡ ἢ ἀπαγόρευση πολιτικῶν κομμάτων δέν εἶναι συνταγματικά ἐπιτρεπτή, ὅχι μόνο ἐπειδῆ ὁ συντακτικός νομοθέτης ἀπέρριψε σαφῶς καί ἀπερίφραστα διάταξη πού τή θέσπιζε, ἀλλά καί ἐπειδῆ τό Σύνταγμα δέν παρέχει ἔρεισμα γιά νά στηριχθεῖ αὐτή ἢ ἀπαγόρευση⁷³.

72. Ἄρθρ. 48 § 1 ἐδ. α' Σ.

73. Τήν ἴδια ἄποψη ὑποστηρίζουν ὁ Κασμάτης, Τά πολιτικά κόμματα σάν συνταγματικός θεσμός, περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ. 8, Ἰούλιος 1980, σ. 60, κατὰ τόν ὁποῖο δέν ὑπάρχει, ὑπό τό ἰσχύον Σύνταγμα, τρόπος οὔτε νά διαλυθεῖ, οὔτε νά τεθεῖ ἐκτός νόμου, οὔτε νά ἀπαγορευθεῖ λόγω καταχρηστικῆς ἄσκησης δικαιωμάτων ἓνα πολιτικό κόμμα, ἀλλά «μόνο οἱ συγκεκριμένες πράξεις ὑπόκεινται στόν ἔλεγχο νομιμότητος καί στίς κυρώσεις τοῦ νόμου», καί ὁ Ραΐκος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, σ. 127-128, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι εἶναι «ἀνεπίτρεπτος ἢ ἀναγκαστική διάλυσις τῶν κομμάτων, ἀκόμη καί ἐκείνων τά ὁποῖα διακηρύσσουν πανηγυρικῶς ὅτι ἀποβλέπουν εἰς τήν βιαίαν ἀνατροπήν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καί τήν ἐγκαθίδρυσιν Δικτατορίας!».

6. Σχετικά με τή νομική προσωπικότητα τών κομμάτων

Οι συνταγματικές (καί οί λοιπές νομικές) διατάξεις πού κατοχυρώνουν τήν έλευθερία τών κομμάτων και ρυθμίζουν τή νομική τους θέση, τά καθιστοῦν ὑποκείμενα δικαιωμάτων και ὑποχρεώσεων⁷⁴. Ἐρωτᾶται ὅμως προκύπτει ἀπό τό σύνολο τών διατάξεων πού ἀναφέρονται στά πολιτικά κόμματα ὅτι τά κόμματα ἔχουν νομική προσωπικότητα;

Τό ζήτημα ἀντιμετωπίστηκε στήν πράξη ἤδη κατά τή διάρκεια τῆς ἰσχῦος τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952· συγκεκριμένα ἡ Ἐφετ. Ἀθηνῶν 796/1961⁷⁵ θεωρεῖ τά κόμματα ὡς «μῆ ἀνεγνωρισμένα σωματεῖα» τά ὅποια εἶναι φορεῖς δικαιωμάτων και ὑποχρεώσεων, δέν ἔχουν ὅμως νομική προσωπικότητα ἐφόσον δέν τήν ἀπέκτησαν σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα.

Μετά τήν ψήφιση τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος τοῦ 1975 ἡ Ἐφ. Λαρίσης 242/1977⁷⁶, ἀναγνωρίζει νομική προσωπικότητα στά κόμματα. Μέ τό ζήτημα ἀσχολήθηκε συστηματικά ἡ ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ')⁷⁷. Ἡ ἀπόφαση αὐτή δέχτηκε, ὡς πρὸς τό ζήτημα τῆς νομικῆς προσωπικότητας τών κομμάτων τή σχετική πρόταση τοῦ Εἰσηγητῆ

74. Βλ. ἐκτενῶς παρακάτω (2ο τμήμα), σ. 275 ἐπ., 301 ἐπ.

75. Ποιν. Χρ. ΙΑ', σ. 103 ἐπ. και τήν ἐκεῖ, σ. 604, (ἀποκλίνουσα) ἀγόρευση τοῦ Ἀντεισαγγελέα Θ. Σχρέχη.

76. ΤοΣ 4(1978), σ. 217 και Ποιν.Χρ. ΚΖ' και ἐκεῖ παρατήρηση τοῦ Γ. Καραμανώλη. (Πρβλ. και τήν ἀγόρευση τοῦ εἰσαγγελέα Παντιῶρα, σέ Πλημ. Ἀμαλιάδος, 68/1978, ΤοΣ 4 (1978), σ. 308 .

77. ΤοΣ 5(1979), σ. 600 ἐπ. Βλ. και τήν ἐκεῖ σ. 626 ἐπ. σύμφωνη ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό ΣτΕ 4037/79 (Ὁλομ) και τή σχετική εἰσήγηση τοῦ Συμβούλου τῆς Ἐπικρατείας Κ. Κακούρη, ΤοΣ 5(1979), σ. 608 ἐπ.

Συμβούλου Κ. Κακούρη⁷⁸, ο οποίος υποστήριξε ότι τό κόμμα είναι μὲν ὑποκείμενο τῶν δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων πού τοῦ ἀναγνωρίζονται ἀπό τό Σύνταγμα καί τούς νόμους, δέν ἔχει ὅμως νομική προσωπικότητα ὄχι μόνο ἐπειδὴ δέν ἔχει ἀναγνωριστεῖ σύμφωνα μέ τή σχετική διαδικασία τοῦ Α.Κ., ἀλλά καί ἐπειδὴ «ἂν ὑπῆρχε νομοθετική πρόθεση νά δοθεῖ νομική προσωπικότης γενικά στά κόμματα, ὁ νόμος θά εἶχε μεριμνήσει νά ὀρίσει τουλάχιστον ὀρισμένες στοιχειώδεις προϋποθέσεις π.χ. ἐλάχιστο ἀριθμό ἐγγεγραμμένων μελῶν, τρόπο θεβαιώσεως τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἀρχηγοῦ κλπ.»⁷⁹.

Τήν ἀποψη αὐτή ἀντικρούει σέ τεκμηριωμένη μελέτη τοῦ ὁ Χ. Κεφαλάς⁸⁰, ὁ ὁποῖος ἀφού παραθέσει ἀναλυτική καί πειστική ἐπιχειρηματολογία, γιά τή μεγαλύτερη ἀσφάλεια τόσο τῶν συναλλασσομένων μέ τά κόμματα, ὅσο καί τῶν κομμάτων ἐάν ἀναγνωρίζονταν σ' αὐτά νομική προσωπικότητα, θεωρεῖ ὅτι «ἡ ὀργάνωση καί λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ κόμματος σέ συνδυασμό μέ τό νομικό πλαίσιο ρύθμισής της, ἀλλά καί ἡ συνολική κοινωνική του συνεισφορά δείχνουν ὅτι εἶναι κατάλληλος φορέας τῶν πῶ σημαντικῶν ιδιοτήτων τῆς νομικῆς προσωπικότητος»⁸¹. Ἐπομένως «ἀπό τή στιγμή πού [τό κόμμα] θά καταθέσει τή δήλωση τοῦ ν.δ. 59/1974, ἐκπληρώνει τήν κοινή τυπική προϋπόθεση δημοσιότητας ὄλων τῶν νομικῶν προσώπων καί ἀποκτᾶ νομική προσωπικότητα»⁸².

Ἡ παραπάνω ἀποψη παρά τήν ἀναμφισβήτητη δύναμη ὀρισμένων ἀπό τά ἐπιχειρημάτά της, δέν ἀποδεικνύει τελικά ὅτι ὑπάρχει σαφής πρόθεση τοῦ Συντάγματος ἢ τοῦ νόμου ν' ἀναγνωριστεῖ νομική προσωπικότητα στά κόμματα. Ἡ δέ-χρησιμότητα τῆς νομικῆς προσωπικότητος τοῦ κόμματος δέν ἀρκεῖ γιά νά ὑποκαταστήσει τήν ἔλλειψη τῆς πρόθεσης αὐτῆς τοῦ νομοθέτη. Ἔτσι, ὅπως καταλήγει ὁ Δ. Τσάτσος, πρέπει τελικά νά γίνει δεκτό ὅτι «σύμφωνα μέ τή νομική του ἰδιομορφία [ῶς «προϋπόθεση λειτουργίας τοῦ πολιτικοῦ συστήματος πού ἐγκαθιδρύεται

78. ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ'), ὅπ. π. σ. 602-603.

79. Εἰσήγηση Κακούρη, ὅπ. π. σ. 615.

80. Χ. Κεφαλάς, Ἡ νομική φύση τοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἀνάτυπο ἀπό Ἑλλ. Δικ. Ἰουν.-Ἰουλ.-Αύγ. 1981, ἰδίως σ. 12 ἐπ., 15 ἐπ., 18 ἐπ., 20 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ πλάσεις νομολογιακές καί βιβλιογραφικές παραπομπές.

81. Κεφαλάς, ὅπ. π. σ. 21.

82. Βλ. Κεφαλάς, ὅπ. π. σ. 23.

από τό Σύνταγμα]», τό πολιτικό κόμμα ἔχει τήν ικανότητα νά εἶναι ὑποκείμενο δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων ἐκεῖ πού αὐτή ἡ ικανότητα εἶναι λειτουργικά ἀναγκαῖα γιά τήν ἐκπλήρωση τῆς συνταγματικῆς του ἀποστολῆς»⁸³.

83. Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, I, σ. 246. Κατά τό Σβώλο, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τόμ. Β', I, σ. 69, τό κόμμα ἔχει τόν τύπο «σωματείου, ἀνεγνωρισμένου ἤ μή». (Πρβλ. καί Πρωτ.Θεσ/κης 4/1936, EEN 14(1936), σ. 235). Ἐπίσης ἀποψη γιά τό γαλλικό δίκαιο, βλ. σέ Kheitmi, *Les partis politiques et le droit positif français*, σ. 40 ἐπ. Δέν θεωροῦνται νομικά πρόσωπα τά κόμματα οὔτε στό δίκαιο τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας (βλ. ἀντί ἄλλων Henke, ὅπ. π. σ. 272 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ παραπομπές. Βλ. ἐπίσης τήν παρατήρηση τοῦ G. Roellecke, DRiZ 46(1968), σ. 118 ὅτι «Parteien üben Funktionen von Verfassungsorganen, nicht von Vereinen aus. Auf sie ist bürgerliches Recht daher nur dort anzuwenden, wo der verfassungsrechtliche Status keine Rolle spielt. Πρβλ. ἀκόμη R. Ostheim, *Rechtsfähigkeit der politischen Parteien im bürgerlichen Recht*, Juristische Blätter, 86 (1964), σ. 533 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ παρατιθέμενη ἀνταλλαγή γνώμων, S. Galeotti, *Les partis politiques dans le cadre des groupements et des organismes sans personnalité juridique en droit italien*, Pol. 37 (1972), σ. 272 ἐπ., ἰδίως σ. 275-276, ὅπου τό κόμμα χαρακτηρίζεται ὡς «exemple typique du sujet de droit sans personnalité juridique». Πρβλ. ἐπίσης τήν ἀποψη πού ἀναπτύσσει ὁ Δημητρόπουλος, Ἡ συνταγματική θέσις τῶν πολιτικῶν κομμάτων, σ. 194 ἐπ., γιά τά πολιτικά κόμματα ὡς «ένώσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Ἡ ἰσότητα τῶν κομμάτων ὡς «ἀτομικό» καί «πολιτικό» δικαίωμα

Ἡ διπλή φύση τῆς ἐλευθερίας ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα, ἡ ὁποία ἔχει τή μορφή ἀτομικοῦ καί πολιτικοῦ δικαϊώματος¹ ἀντανακλάται καί στήν ἰσότητα τῶν κομμάτων, ὅπως αὐτή προκύπτει ἀπό τό Σύνταγμα².

(αα) Ἡ ἰσότητα τῶν κομμάτων ἐμφανίζεται κατ' ἀρχήν ὡς ἰσότητα κατά τήν ἄσκηση ἀτομικῶν δικαιωμάτων τῶν ὁποίων ἀντικείμενο εἶναι

1. Βλ. σχετικά ἐκτενῶς, παραπάνω, σ. 179 ἐπ.

2. Γιά τή συνταγματική ἀρχή τῆς ἰσότητας γενικά, βλ. ἀντί ἄλλων, Ἄρ. Μάνεση, Ἡ συνταγματική ἀρχή τῆς ἰσότητας καί ἡ ἐφαρμογή της ὑπό τῶν δικαστηρίων, ΕΕΝ 25(1958), σ.444 ἐπ., ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 317 ἐπ., Ἄντ. Μανιτάκη, Ἡ συνταγματική ἀρχή τῆς ἰσότητας καί ἡ ἐννοια τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ΤοΣ 4(1978), σ. 433 ἐπ. (καί ἀνάτυπο), Ἄρ. Μάνεση-Ἄντ. Μανιτάκη, Ἡ ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητας καί τό ἀσυμβίβαστο ἀσκήσεως δικηγορίας ἀπό πανεπιστημιακοὺς βοηθοὺς, γκωμοδότηση, Ἄρμ. 32(1978), σ. 546 ἐπ. καί τήν ἀπό τούς συγγραφεῖς αὐτοὺς παραπεμπόμενη βιβλιογραφία καί νομολογία. Εἰδικότερα γιά τήν ἰσότητα τῶν κομμάτων, βλ. τήν ἀναλυτική μονογραφία τοῦ *H.-R. Lipphardt*, *Die Gleichheit der politischen Parteien vor der öffentlichen Gewalt*, ἰδίως σ. 31 ἐπ., 38 ἐπ. Ἄπό τούς ἔλληνες συγγραφεῖς, βλ. Ραΐκου, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 411 ἐπ., Δημ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, I, σ. 245, Γ. Κασμάτη, Συνταγματικό Δίκαιο, II, σ. 138 ἐπ.

μέλη κομμάτων ή κόμματα. Η ισότητα αυτή προκύπτει από τή συνδυασμένη έρμηνεία τών άρθρ. 4 § 1 Σ, σύμφωνα μέ τό όποίο «οί Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου» και 29 § 1 Σ, πού όρίζει ότι «Έλληνες πολίται (...) δύνανται νά ιδρύουν ελευθέρως και νά μετέχουν εις πολιτικά κόμματα»: από τίς δύο αυτές διατάξεις προκύπτει ότι οί Έλληνες είναι ίσοι όσον αφορά τό δικαίωμά τους νά οργανώνονται σέ πολιτικά κόμματα. Έφόσον, κατά τό άρθρ. 4 § 1 Σ, οί Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του «νόμου» γενικά, είναι ίσοι και ενώπιον του άρθρ. 29 § 1 Σ, ειδικά. Έτσι, ό τρόπος μέ τόν όποίο ασκείται τό δικαίωμα όργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα επιβάλλεται νά είναι ενιαίος για όλους τούς Έλληνες πολίτες: ό,τι επιτρέπεται ή δέν επιτρέπεται και κάτω από τούς όρους υπό τούς όποιους επιτρέπεται για τόν ένα Έλληνα πολίτη, όσον αφορά τό δικαίωμά του νά οργανώνεται σέ κόμματα, πρέπει κατά τόν ίδιο τρόπο νά επιτρέπεται ή νά μήν επιτρέπεται και για τούς άλλους.

Προέκταση τής ισότητας τών Έλλήνων πολιτών ως μελών τών κομμάτων, είναι και ή ισότητα τών κομμάτων, κατά τήν άσκηση τών δικαιωμάτων τών όποιων είναι φορείς. Πράγματι ή άνιση μεταχείριση τών κομμάτων κατά τήν άσκηση τών δικαιωμάτων τους συνεπάγεται αντίστοιχα άνιση μεταχείριση και του κάθε ενός μέλους τών κομμάτων, έφόσον τό μέλος ενός κόμματος έχει τήν ευχέρεια νά ασκήσει ένα δικαίωμα, τό όποίο δέν μπορεί νά ασκηθεί από τό μέλος ενός άλλου κόμματος. Αν όμως «οί Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου», γενικά, είναι ίσοι και, ειδικότερα, υπό τήν ιδιότητά τους ως μέλη κομμάτων. Έπομένως, κάθε διαφοροποίησή τους, πού προκύπτει από τή διαφορετική μεταχείριση τών κομμάτων στα όποια ανήκουν, συνιστά «άνιση μεταχείριση» και προσκρούει στο άρθρ. 4 § 1 Σ³.

3. «Λίαν άμφίβολον», θεωρεί ό Ράϊκος, όπ. π. σ. 411, τή συνταγματική θεμελίωση «της άρχής της ίσης μεταχείρισεως τών πολιτικών κομμάτων». Αυτό διότι ή «σαφής» διατύπωση του άρθρ. 4 § 1. [«Οί Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου»] αποκλείει, κατά Ράϊκο, όπ. π. σ. 412 «τήν εφαρμογήν της ισότητας επί τών ενώσεων προσώπων κεκτημένων ή μή νομικήν προσωπικότητα». Θεωρεί, τελικά, ό Ράϊκος, ότι δέν καθιερώνεται ρητά από τό Σύνταγμα, είναι όμως αναμφισβήτητη ή άρχή της ίσης μεταχείρισεως τών πολιτικών κομμάτων» ως «αυτονόητον» συστατικόν στοιχείον του δημοκρατικού πολιτεύματος» (όπ. π. σ. 412). Παρατηρεί πάντως, όπ. π. σ. 412-413, ότι ή άρχή αυτή «δέν φαίνεται νά έχη μεγάλην πρακτικήν σημασίαν διότι αί πλείσται και σπουδαιότεραι περιπτώσεις εφαρμογής της καλύπτονται υπό της άρχής της ισό-

(66) Ἄλλὰ ἡ ἰσότητα τῶ κομμάτων θεσπίζεται καί ὡς ἰσότητα κατὰ τή συμμετοχή τους στήν παραγωγή καί τήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἦδη παρατηρήθηκε⁴ ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων ἔχει καί πολιτικό χαρακτήρα καί ὡς πολιτική ἐλευθερία ἀποτελεῖ ἐξειδίκευση τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὅπως αὐτή θεσπίζεται ἀπό τό ἄρθρ. 1 § 2 Σ: τά κόμματα ὡς συλλογικοί πολῖτες, συμμετέχουν στή διαμόρφωση καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, καί εἰδικότερα, μέ τούς τρόπους πού προβλέπουν καί ρυθμίζουν τό Σύνταγμα καί οἱ νόμοι⁵.

Ἡ ἰσότητα κατὰ τή διαμόρφωση καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπό τά ὑποκείμενά της ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας⁶. Ἔτσι, τά κόμματα, ὡς συλλογικά ὑποκείμενα τῆς ἐξουσίας πού συμμετέχουν στήν παραγωγή καί τήν ἄσκησή της, πραγματοποιοῦν τή συμμετοχή τους σ' αὐτή ὡς νομικῶς ἴσα συλλογικά ὑποκείμενα τῆς ἐξουσίας. Προσκρούει, ἄρα, στήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας — καί εἰδικότερα στό ἄρθρ. 1 § 2 Σ — ἡ διαφορετική, δυ-

τητος τῆς ψήφου τῶν πολιτῶν. Διότι ἡ παράβασις τῆς πρώτης ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα καί παραβάσιον τῆς δευτέρας». Στή γερμανική θεωρία καί νομολογία κρατεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἰσότητα τῶν κομμάτων προκύπτει ἀπό τή συνδυασμένη ἐρμηνεία τῶν ἄρθρ. 3 § 1 καί 21 § 1 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου, τά ὅποια ἀντιστοιχοῦν στά ἄρθρ. 4 § 1 καί 29 § 1 τοῦ ἰσχύοντος ἑλληνικοῦ Συντάγματος. Βλ. σχετικά, ἀντί πολλῶν, *W. Henke, Das Recht der politischen Parteien*, σ. 241 ἐπ., καί τήν ἐκεῖ σ. 242, παρατιθέμενη νομολογία. Ἀπό τή γερμανική νομολογία, βλ. π.χ. τήν *BVerfGE 7, 99(107)*, σέ *NJW 57, 1513* παραπεμπόμενη ἐπίσης ἀπό *H.-Chr. Jülich, Chancengleichheit, der Parteien*, σ. 66 (καί ἐκεῖ ὑποσ. 23) καί σχολιαζόμενη ἀπό *W. Weber*, σέ *Sendeziten und Wahlpropaganda der politischen Parteien im Rundfunk*, *DÖV*, 1962, 241 ἐπ., κατὰ τήν ὅποια «[Wie das *BVerfG* bereits mehrfach entschieden hat], ist der Grundsatz der Chancengleichheit der politischen Parteien grundrechtlich gesichert. Dies ergibt sich aus Art. 3. Abs 1 und 3 in Verbindung mit Art. 21 Abs. 1 GG». - (Πρβλ. ὅμως τήν παρουσιαζόμενη ἀπό τό *Ράϊκο*, ὅπ. π. σ. 412, διαφορετική αἰτιολόγηση τῆς ἰσότητος ἀπό τόν *E. Forsthoff*.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 194 ἐπ.

5. Γιά τούς ὁποίους βλ. παρακάτω, κεφάλαιο, σ. 301 ἐπ. Γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἐλευθερία καί τήν ἰσότητα τῶν κομμάτων, βλ. *K. Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, σ. 69, τοῦ ἴδιου, *Die verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien, im modernen Staat*, *VV. DStRL 17(1959)*, ἰδίως σ. 36, *Tsatsos-Morlok, Parteienrecht*, σ. 74 ἐπ.

6. Βλ. ἀντί πολλῶν, ἐκτενῶς Ἄρ. Μάνεση, Ἑγγυήσεις, Β', σ. 45 ἐπ. Βλ. ἐπίσης *Κασιμάτης*, ὅπ. π. σ. 125 ἐπ., 178 ἐπ., 130 ἐπ.

σμενής ή ευνοϊκή, μεταχείριση όρισμένων κομμάτων. Έτσι, ή ψήφος κάθε πολίτη έχει ίση νομική βαρύτητα⁷ κατά τή διαμόρφωση τής κρατικής θέλησης, έτσι και οι έκλογικοί συνδυασμοί κάθε κόμματος έχουν ίσες νομικές δυνατότητες νά συμπράξουν στό σχηματισμό τής κρατικής θέλησης⁸.

(γγ) Είτε ως ισότητα κατά τήν άσκηση ατομικών δικαιωμάτων, είτε ως ισότητα κατά τή συμμετοχή τους στή διαμόρφωση και τήν άσκηση τής κρατικής εξουσίας, ή ισότητα τών κομμάτων νοείται τόσο ως ισότητα τών κομμάτων ενώπιον του νόμου όσο και ως ισότητα του νόμου έναντι τών κομμάτων⁹. Ειδικότερα, τά κόμματα, κατ' άρχή δικαιούνται

7. Βλ. Μάνεση, όπ. π. σ. 48 έπ., και 248 έπ., επίσης Παπαδημητρίου, Συνταγματικό Δίκαιο, τεύχ. α', σ. 55 έπ.

8. Κατά τον Δ. Τσάτσο, όπ. π. σ. 145 «ό θεσμός του κόμματος, ως θεσμός ύλοποίησης και ουσιαστικοποίησης τής λαϊκής κυριαρχίας, προϋποθέτει τον ελεύθερο ανταγωνισμό κάτω από ίσες προϋποθέσεις. Ο Κασμάτης, όπ. π. σ. 128, θεωρεί τήν ισότητα ως «θεμελιώδη άρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος», ή όποία έχει «πολλαπλή εφαρμογή (...) στήν ίδρυση και στή λειτουργία τών πολιτικών κομμάτων», (όπ. π. σ. 138). Υποστηρίζει δε, όπ. π. σ. 138-139, ότι ή «άρχή τής ισότητας» εφαρμόζεται «(α) στήν ίδρυση τών πολιτικών κομμάτων και τή συμμετοχή σε αυτά· (β) τήν εσωτερική οργάνωση και λειτουργία τους· και (γ) τή λειτουργία άποστολής τους». - Στή γερμανική νομολογία ή «ισότητα ευκαιριών» («Chancengleichheit») τών κομμάτων εμφανίζεται, εκτός από συνάρτηση τών άρθρ. 3 § 1 και 21 § 1 του Θεμελιώδους Νόμου (βλ. άμέσως παραπάνω, ύποσ. 3), και ως «συστηματικό τμήμα τής θεμελιώδους δημοκρατικής τάξης» (BVerfGE 1. 208(242) και «βάση τής δημοκρατικής τάξης» (BVerfGE 1. 208 (2 § 5), πρβλ. Jülich, όπ. π. σ. 64 έπ., «Die Chancengleichheit sei zwar nicht im Grundgesetz ausdrücklich statuiert, ergebe sich jedoch aus der Freiheit der Parteigründung und dem Mehrparteienprinzip» (ύπογράμμιση δική μου). Η ισότητα τών κομμάτων συνάγεται επίσης και από τήν ισότητα τής ψήφου. Κατά τήν BVerfGE, 3, 19(22), (πού παραπέμπεται από τον Jülich, όπ. π. σ.65 ύποσ.19) «wenn Art 38 GG den Grundsatz der 'gleichen Wahl' normiert, so will er damit nicht nur den individuellen Wählern gleiche Behandlung zusichern, sondern auch den politischen Parteien selbst in alle Phasen der Wahl das Recht auf gleiche Chancen geben», (ύπογράμμιση δική μου). Ο ίδιος συγγραφέας, όπ. π. σ. 99 έπ., χαρακτηρίζει τήν «ισότητα ευκαιριών» τών κομμάτων ως «Erweiterung der Wahlgleichheit».

9. Για τό ζήτημα τής ισότητας ενώπιον του νόμου και τής ισότητας του νόμου, βλ. Μάνεση, Η συνταγματική άρχή τής ισότητας και ή εφαρμογή της υπό τών δικαστηρίων, Ε Ε Ν 25(1958), σ. 444 έπ. ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη, ιδίως σ. 317 έπ. και τήν εκεί (ιδίως σ. 318-319) πλούσια βιβλιογραφία και Μανιτάκη, όπ. π. σ. 439 έπ.

νά έχουν ίση μεταχείριση από τά κρατικά όργανα πού εφαρμόζουν τούς νόμους. Έτσι, π.χ. αν μιά δημόσια αρχή χορηγήσει άδεια για νά χρησιμοποιηθεί ένας δημόσιος χώρος (π.χ. μιά αίθουσα ή μιά πλατεία) λ.χ. για προεκλογική συγκέντρωση ενός κόμματος όφείλει νά χορηγήσει αντίστοιχη άδεια σε όποιοδήποτε άλλο κόμμα τό ζητήσει. Αν δέν τό πράξει παραβιάζει τή συνταγματική επίταγή τής ισότητας τών κομμάτων — όπως αυτή συνάγεται από τίς παραπάνω παρατηρήσεις — καί ή πράξη μέ τήν όποία άρνεϊται νά χορηγήσει αντίστοιχη άδεια προσκρούει στα άρθρα 4 § 1 καί 1 § 2 Σ σε συνδυασμό μέ τό άρθρ. 29 § 1 Σ¹⁰.

Δικαιούνται επίσης, τά κόμματα, νά έχουν ίση μεταχείριση από τά κρατικά όργανα πού θεσπίζουν τούς νόμους. Έτσι, π.χ. αν ένας νόμος, πού είναι δυνατό νά εκδοθεί δυνάμει του άρθρ. 29 § 1 Σ καί νά εισαγάγει τήν κρατική οικονομική ενίσχυση τών πολιτικών κομμάτων¹¹, προβλέπει τή διανομή τών επιχορηγουμένων ποσών μεταξύ όρισμένων μόνο κομμάτων καί όχι όλων τών πολιτικών κομμάτων, ό νόμος αυτός, ως προς τίς διατάξεις του πού ρυθμίζουν τή διανομή τών ενισχύσεων είναι αντισυνταγματικός, διότι προσκρούει στα άρθρ. 4 § 1 καί 1 § 2 Σ σε συνδυασμό μέ τό άρθρ. 29 § 1 Σ.

10. Ό *Henke*, όπ. π. σ. 234, αναφέρει ότι κατά τήν προεκλογική περίοδο του 1969 πολλοί δήμοι, οι όποιοι άρνήθηκαν νά εκμισθώσουν δημοτικούς χώρους για τή διοργάνωση προεκλογικών εκδηλώσεων από τό Έθνικο-δημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (NPD), ύποχρεώθηκαν τελικά, στίς περισσότερες περιπτώσεις, νά τό πράξουν μετά από σχετικές αποφάσεις διοικητικών δικαστηρίων.

11. Βλ. σχετικά παρακάτω σ. 347 έπ.

2. Ὁ ἀναλογικός χαρακτήρας τῆς ἰσότητος τῶν κομμάτων

Ἡ ἰσότητος τῶν κομμάτων, ὅπως αὐτή προκύπτει καὶ καθιερώνεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, δὲν εἶναι ἀπόλυτη.

Μία πρώτη διαφοροποίηση πηγάζει ἤδη ἀπὸ τὴ διαφοροποίηση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ κόμματα, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴ συμμετοχὴ τους στὴ διαμόρφωση τῆς ἐξουσίας. Ἡ νομικὴ συμμετοχὴ τοῦ πολίτη π.χ., στὴν παραγωγή τῆς βούλησης τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος ἔχει τὴ μορφή τῆς ψήφου· κάθε ψήφος δὲ περιέχει τὴ δήλωση τῆς βούλησης ἑνὸς μόνου πολίτη καὶ ἔχει τὴν ἴδια νομικὴ βαρύτητα μὲ κάθε ἄλλη ψήφο. Ἡ ἰσότητος, δηλαδή τῆς ψήφου «δὲν εἶναι δυνατό νά νοηθεῖ ὡς ἰσότητος κατ' ἀριθμὸν (...) εἶναι μαθηματικὴ καὶ ὄχι ἀναλογικὴ»¹². Τὸ κόμμα, ὅμως, συμμετέχει στὴ διαμόρφωση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ὄχι μόνον μὲ μία «προσωπικοῦ» χαρακτήρα πολιτικὴ βούληση, ἴση μὲ κάθε ἄλλη πολιτικὴ βούληση «προσωπικοῦ» χαρακτήρα. Ἡ (ἐνιαία) θέληση τοῦ κόμματος συμπυκνώνει καὶ ἐκφράζει τίς θελήσεις ἐκείνων πού τὸ ἀκολουθοῦν ἢ, τουλάχιστο, τὸ ψηφίζουν. Ἔτσι, π.χ. ἂν ἓνα κόμμα ἔχει πολυάριθμους ψηφοφόρους καὶ ἀναδεικνύει ἀντίστοιχα πολλοὺς βουλευτές, ἢ θέλησή του στὴ βουλή εἶναι συνισταμένη πολυαρίθμων — νομικά ἴσων μεταξύ τους — θελήσεων. Ἄν ἔχει ὀλιγάριθμους ψηφοφόρους ἢ θέλησή του εἶναι συνισταμένη ἀντίστοιχα λίγων — νομικά ἴσων μεταξύ τους — θελήσεων. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἢ ἀπολύτως ἴση μεταχείρισι, λ.χ., τῶν ἄνισων κοινοβουλευτικῶν ομάδων τῶν κομμάτων — π.χ. κατὰ τὴ συγκρότησι τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν ἢ τῶν τμημάτων τῆς βουλῆς (ἄρθρ. 68 § 3 Σ) — συνιστᾶ, στὴν οὐσία τῆς ἀναίρεσι τῆς ἰσότητος, διότι

12. Μάνεσις, Ἐγγυήσεις Β', σελ. 249.

αποτελεί όμοια μεταχείριση των άνομοιών¹³. ή κατ' απόλυτη ισότητα των κοινοβουλευτικών ομάδων συγκρότηση των κοινοβουλευτικών επιτροπών και των τμημάτων της βουλής συνιστά δυσμενώς άνιση μεταχείριση των μεγαλύτερων σε κοινοβουλευτική δύναμη κομμάτων και ευνοϊκά άνιση μεταχείριση των μικροτέρων. Κατά συνέπεια επιβάλλεται ή εφαρμογή αναλογικής ισότητας¹⁴, έτσι ώστε οι άνόμοιες περιπτώσεις να ρυθμίζονται κατά άνόμοιο τρόπο και οι όμοιες κατά όμοιο.

Ό αναλογικός χαρακτήρας της ισότητας των κομμάτων προκύπτει και από τό γράμμα του Συντάγματος, και ιδίως από τό άρθρ. 68 § 3 Σ σύμφωνα μέ τό όποιο «αί κοινοβουλευτικά και εξεταστικά επιτροπαί ως και τά κατά τά άρθρα 70 και 71 τμήματα της βουλής συνιστώνται κατ' αναλογίαν της δυνάμεως των κομμάτων (...)». Αναλογική ισότητα υποδηλώνει επίσης τό άρθρ. 15 § 2 Σ, όπου επιτάσσεται ή «επί ίσοις όροις» μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων από τή ραδιοφωνία και τήν τηλεόραση¹⁵.

13. Βλ. Μάνεση, 'Η συνταγματική αρχή της ισότητας, και ή εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων, ΕΕΝ 25(1958), σ. 44 έπ. ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη σ. 320.

14. Για τήν αναλογική ισότητα, βλ. αντί άλλων Μάνεση, όπ. π. σ. 320 έπ., 328 έπ., Μάνεση-Μανιτάκη, όπ. π. σ. 547 έπ., Μανιτάκη, όπ. π. σ. 441 έπ. και τήν εκεί (ύποσ. 14) πλούσια βιβλιογραφία. Σχετικά μέ τόν αναλογικό χαρακτήρα της ισότητας όσον άφορά τά κόμματα, βλ. Κασμάτη, όπ. π. σ. 141. Κατά τόν Jülich, όπ. π. σ. 96 «Chancengleichheit bedeutet (...): das Recht der Parteien gegenüber staatlichem Handeln auf Nichtbeeinträchtigung ihrer (unterschiedlichen) faktischen Ausgangspositionen». Κατά τόν K. Hesse, όπ. π., σ. 36, ή «verfassungsrechtliche Stellung der Gleichheit bedeutet prinzipiell schmatische Gleichheit: eine rechtliche Unterscheidung zwischen grossen und kleinen, Regierungs- und Oppositionsparteien ist unzulässig (...). Allen politischen Parteien im Rechtssinne des Begriffs kommt daher grundsätzlich der gleiche Status zu. Es darf keinen anderen Voraussetzungen abhängig gemacht werden, als denen, die das Grundgesetz für den Parteibegriff aufstellt». 'Ο ίδιος συγγραφέας δέχεται ώστόσο αποκλίσεις από τήν εφαρμογή της απόλυτης ισότητας, πρβλ. όπ. π. σ. 37 και ιδίως 38 έπ.

15. 'Η αρχή της αναλογικής ισότητας προκύπτει επίσης και από τό μεταβατικού περιεχομένου άρθρ. 113 § 2 έδ. 6' Σ, στό όποιο όρίζεται ότι «μέχρι της έναρξεως της ισχύος του νέου Κανονισμού της Βουλής, ή 'Επιτροπή του άρθρου 71 του Συντάγματος συγκροτείται έξ έξήκοντα τακτικών μελών και τριάκοντα αναπληρωματικών, επίλεγμένων υπό του Προέδρου της Βουλής έξ όλων των κομμάτων και ομάδων και κατ' αναλογίαν της δυνάμεως αυτών». Πρβλ. επίσης και τό άρθρ. 1 § 1 του Γ' Ψηφίσματος

Ἡ ἐφαρμογή τῆς ἀναλογικῆς ἰσότητος στίς σχέσεις τοῦ κράτους μέ τά πολιτικά κόμματα ἀποκλείει κατ' ἀρχήν τήν θέσπιση πλήρων ἐξαιρέσεων ὑπέρ ἢ κατὰ ὀρισμένων κομμάτων¹⁶: ἀναλογική μεταχείριση τῶν κομμάτων σημαίνει σύμμετρη μεταχείριση ὅλων τῶν κομμάτων, ὄχι ἐξαιρεση μερικῶν.

Δέν συνιστᾶ ὅμως κάθε ἀνόμοια μεταχείριση ἀνομοίων περιπτώσεων ἀναλογική μεταχείριση. Ἡ διαφορετική μεταχείριση, «τότε μόνον εἶναι σύμφωνος πρός τήν ἰσότητα, ὅταν ἀνταποκρίνεται καί καθ' ὃ μέτρον ἀνταποκρίνεται πρός τά πραγματικά δεδομένα τῆς συγκεκριμένης ἀνομοιότητος», μέ ἄλλες λέξεις, «ἡ ἀνομοία μεταχειρίσις διά νά θεωρηθῆ ἴση», προϋποθέτει ὄχι μόνον ἀνομοιότητα τῶν ὑπό ρύθμισιν θεμάτων, ἀλλά καί ρύθμισιν εὐθέως ἀνάλογον, τελοῦσαν ἐν ἀλληλουχία πρός τήν συγκεκριμένην ἀνομοιότητα¹⁷.

Κατ' ἐξοχήν δέ ἀντικειμενικό κριτήριο γιά νά διαπιστωθεῖ, μεταξύ τῶν κομμάτων, τό μέγεθος τῆς ἀνομοιότητος πού δικαιολογεῖ ἀνόμοια μεταχείρισή τους ἀπό τό κράτος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ψήφων — δηλαδή τῶν ἴσων, ἰσοδυνάμων καί ἀδαιρέτων, ἐφόσον κάθε ψήφος εἶναι προσωπική, ἀναλογεῖ δηλαδή σέ ἕναν καί μόνο σέ ἕναν πολίτη, δηλώσεων πολιτικῆς βούλησης — πού συγκεντρώνει κάθε κόμμα στίς ἐκλογές. Πράγματι· στό βαθμό τουλάχιστο πού τό κόμμα συμμετέχει στή διαμόρφωση καί στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας μέσα ἀπό τοὺς θεσμούς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος τό ὁποῖο θεσπίζεται ἀπό τό Σύνταγμα

τῆς 24ης Δεκεμβρίου 1974 «περί συστάσεως εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς καί εἰδικοῦ Κανονισμοῦ τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς πρός ἀναθεώρησιν καί συμπλήρωσιν τοῦ Συντάγματος τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1952», ὅπου ὀρίζεται ὅτι ἡ κοινοβουλευτική ἐπιτροπή συνιστᾶται μέ τό παραπάνω ψήφισμα, συγκροτεῖται «ἐκ βουλευτῶν πάντων τῶν ἐν τῇ Βουλῇ Κομμάτων κατ' ἀναλογίαν τῆς δυνάμεως αὐτῶν. Κατ' ἐξαιρέσιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας, ἐπί τῷ τέλει ὅπως ἅπαντα τά μετασχόντα τῶν ἐκλογῶν τῆς 17ης Νοεμβρίου 1974 Κόμματα καί Συνασπισμοί Κομμάτων ἐκπροσωποῦνται εἰς κατὰ τό ἀρθρ. 2 παρ. 2, τοῦ παρόντος. Ὑποεπιτροπᾶς δύναται δι' ἀποφάσεως τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς, νά αὐξηθῆ ὁ ἀριθμός τῶν τακτικῶν μελῶν τοῦ ἀριθμοῦ 37». Γιά τή συγκρότηση τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν κατὰ τό Σύνταγμα καί τῶν τμημάτων τῆς βουλῆς, βλ. παρακάτω, σ. 316 ἐπ.

16. Πρβλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 330 ἐπ., 331 ἐπ., καί Μάνεση-Μανιτάκη, ὅπ. π. σ. 548 ἐπ.

17. Κατά διατύπωση τοῦ Μάνεση, ὅπ. π. σ. 321. Βλ. καί ἐκτενῆ νομολογία σέ Μανιτάκη, ὅπ. π. σ. 441 ὑποσ. 14.

(βουλή, κοινοβουλευτική κυβέρνηση), ή συμμετοχή του αυτή είναι, πρωταρχικά, συνισταμένη των ψήφων πού αποσπᾶ. Καί ὁ ἀριθμός τῶν ψήφων πού ἔλαβε κάθε κόμμα — δηλαδή ὁ ἀριθμός τῶν πολιτῶν πού τό περιέβαλαν μέ τήν πολιτική ἐμπιστοσύνη τους, παρέχοντάς τους τή δυνατότητα (ἤ τήν «ἐξουσιοδότηση») νά συμμετάσχουν στή διαμόρφωση καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας — εἶναι τό πλέον ἀντικειμενικό κριτήριο γιά νά διαφοροποιηθεῖ ἡ μεταχείριση τῶν κομμάτων ἀπό τό κράτος.

Ὡς κριτήριο μπορεῖ νά προταθεῖ καί ὁ ἀριθμός τῶν βουλευτῶν πού ἀναδεικνύει τό κόμμα (ἐφόσον μέσω βουλευτῶν ἐκφράζεται ἡ βούληση τῶν ἐκλογέων στά διάφορα κρατικά ὄργανα), κριτήριο πού ἤδη χρησιμοποιεῖται κατά τή μεταχείριση τῶν κομμάτων ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς¹⁸. Δέν εἶναι ὅμως ἀναγκαστικά ἀντικειμενικό τό κριτήριο αὐτό, διότι εἶναι δυνατόν, ἐξαιτίας τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος ἡ ἀναλογία ἐδρῶν νά ἀποκλίνει οὐσιωδῶς ἢ καί νά εἶναι ἐντελῶς ἀναντίστοιχη μέ τήν ἀναλογία ψήφων ἀνάμεσα στά κόμματα. Ἡ δέ ἀναλογία ψήφων ἀποτελεῖ πιστότερο δείκτη τῆς ἀναλογίας τοῦ μέγεθους καί τῆς ἐπιρροῆς πού ἀσκοῦν τά κόμματα στους πολίτες, ἐπειδή ἀποτελεῖ τό μόνο δείκτη πού στηρίζεται σέ ἀναντίρρητα ἀριθμητικά δεδομένα.

Ὁ ἀριθμός τῶν ψήφων, πάντως, δέν μπορεῖ σέ καμμία περίπτωση νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέτρο ἀναλογικῆς διαφοροποίησης τῶν κομμάτων στή φάση τῆς διεκδίκησης ἐκ μέρους τους τῆς λαϊκῆς ψήφου καί, ἰδίως κατά τήν προεκλογική περίοδο. Ἡ διαφοροποίηση τῶν κομμάτων προκύπτει ἀπό τίς ἐκλογές καί, ἐπομένως, δέν ἐπιτρέπεται νά τίς «ἐπικαθορίζει». Ἡ προεκλογική περίοδος ἔχει κάθε φορά τό χαρακτήρα ἀφετηρίας γιά τή διαμόρφωση νέων συσχετισμῶν ψήφων καί βουλευτικῶν ἐδρῶν ἀνάμεσα στά κόμματα. Τό δέ προηγούμενο — καί μετά τή διάλυση τῆς βουλῆς καί τήν προκήρυξη ἐκλογῶν ἤδη νομικά ἀνύπαρκτο — ἐκλογικό ἀποτέλεσμα δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ βάση διαφοροποιήσεων στή μεταχείριση τῶν κομμάτων ἀπό τό κράτος κατά τή συμμετοχή τους στήν ἐν γένει ἐκλογική διαδικασία, ἀπό τήν ὁποία καί θά προκύψει τό νέο ἐκλογικό ἀποτέλεσμα. Ἔτσι, τουλάχιστο κατά τή συμμετοχή τους στίς ἐκλογές, τά κόμματα δικαιοῦνται ἀριθμητική καί ὄχι ἀναλογική ἰσότητα¹⁹.

18. Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 322 ἐπ.

19. Ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Jülich, ὅπ. π. σ. 100, «ein in der Vergangenheit liegendes Wahlergebnis ist ein unzulässiger Vergleichs Gesichtspunkt für Par-

teien, die sich im Wettbewerb für die Gewinnung der nächsten Wahlen befinden». Τήν ἴδια ἀποψη ὑποστηρίζει καί ὁ *Weber*, κατά τόν ὅποιο, ὅπ π. σ. 243, ὑπάρχουν περιπτώσεις «wo das Verfassungsrecht selbst ein strikte Gleichbehandlung gebietet», πράγμα πού συμβαίνει κατά τήν προετοιμασία τῶν ἐκλογῶν («Wahlvorbereitung»), ὅπου «herrscht die verfassungskräftige Regel der formalisierten Wahlrechtsgleichheit»; hier gebietet dass alle Parteien formal gleich behandelt müssen» Ἡ ἀποψη αὐτή, ὡστόσο, κατά κανόνα δέν ἐπιβάλλεται, πρβλ. π.χ. *Weber*, ὅπ. π. σ. 241, καί BVerfGE 7, 99 (108), ὅπου τό προηγούμενο ἐκλογικό ἀποτέλεσμα θεωρεῖται ἐπαρκῆς ἔνδειξη γιά τόν ἐνεστώτα στίς νέες ἐκλογές. (Βλ. καί DÖV 15(1962),700).

3. Τό δικαίωμα τῶν κομμάτων γιά «ἐπί ἴσοις ὄροις» μεταχείριση ἀπό τή ραδιοφωνία καί τήν τηλεόραση (ἄρθρ. 15 § 1 Σ)

Τό ἄρθρ. 15 § 1 Σ ἐξαιρεῖ τή ραδιοφωνία καί τήν τηλεόραση ἀπό τίς προστατευτικές διατάξεις πού περιέχει ὑπέρ τοῦ τύπου τό ἄρθρ. 14 Σ, ἐνώ κατά τό ἄρθρ. 15 § 2 Σ ἡ ραδιοφωνία καί ἡ τηλεόραση βρίσκονται κάτω ἀπό τόν ἄμεσο ἔλεγχο τοῦ κράτους καί ἀποσκοποῦν στήν «ἀντικειμενικήν καί ἐπί ἴσοις ὄροις μετάδοσιν πληροφοριῶν καί εἰδήσεων, ὡς καί προϊόντων τοῦ λόγου καί τῆς τέχνης (...)

Ἐρωτᾶται: τό ἄρθρ. 15 § 2 Σ, καί ἰδίως ἡ φράση «ἐπί ἴσοις ὄροις» ἀφορᾶ τά κόμματα καί, ἂν ναί, τί ἀκριβῶς δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις δημιουργεῖ;

Ἦδη κατά τίς συζητήσεις τοῦ ἄρθρ. 15 Σ ἡ «Ε' Ἀναθεωρητική Βουλή», ἐντοπίστηκε ἀπό τόν εἰσηγητή τῆς πλειοψηφίας ὅτι «τό πρόβλημα τό ὁποῖο μᾶς ἀπασχόλησεν ἀπό τήν πρώτην ἡμέραν εἰς τήν Βουλὴν ἦταν τό πρόβλημα τῆς ἴσης μεταχειρίσεως τῶν πολιτικῶν κομμάτων (...) διὰ τῆς παραγράφου 2 τοῦ ἄρθρ. 15 ὠρίσαμεν καί ἐλύσαμεν τό πρόβλημα αὐτό ἡγουν τήν ἴσην μεταχείρισιν τῶν κομμάτων καί τήν ἐν γένει ἰσηγορίαν εἰς τήν μετάδοσιν (...)»²⁰. Τό τμήμα τοῦ ἄρθρ. 15 § 2 Σ πού ἀναφέρεται στήν «ἐπί ἴσοις ὄροις» ἀναμετάδοση πληροφοριῶν καί εἰδήσεων δέν ἀμφισβητήθηκε ἀπό τήν ἀντιπολίτευση²¹. Ratio, λοιπόν τῆς διάταξης αὐτῆς εἶναι ἡ θέσπιση γενικότερα πολιτικῆς καί ἰδεολογι-

20. Ἀγόρευση Ἀ. Κατσαούνη, Πρακτικά, σ. 560.

21. Βλ. ἀγόρευση τῶν βουλευτῶν Ἀθ. Κανελλοπούλου, Πρακτικά, σ. 568, καί 599, Γ. Μαύρου, ὅπ. π. σ. 569, Ἀπ. Καλαμάνη, ὅπ. π. σ. 571, Λ. Κύρκου, ὅπ. π. σ. 576. Ἐπίσης βλ. Δημητρώπουλου, Ἡ δομὴ καί ἡ λειτουργία τῆς σύγχρονης δημοκρατίας, σ. 130.

κῆς, ἀλλὰ καί ἐιδικότερα κομματικῆς ἰσηγορίας κατὰ τὴ μετάδοση εἰδήσεων καὶ πληροφοριῶν ἀπὸ τῆ ραδιοφωνία καὶ τὴν τηλεόραση²².

Ἡ ἐπὶ ἴσοις ὅροις μετάδοση ἀφορᾶ πραγματικά γεγονότα²³, δηλαδὴ «πληροφορίες» καὶ «εἰδήσεις». Εἶναι δέ «εἶδηση μιά ἐπίκαιρη πληροφορία. Πληροφορία εἶναι ἐπομένως ἡ γενικὴ καὶ εἶδηση ἡ εἰδικὴ ἔννοια. Εἶδηση εἶναι μόνο ὅταν ἔχει εἰδησεογραφικὴ ἀξία (news value)»²⁴. Ἡ ἴση μεταχείριση πού ἐπιτάσσει τὸ ἄρθρ. 15 § 2 Σ ἐφαρμόζεται μὲν καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὴ μετάδοση προϊόντων «λόγου καὶ τέχνης», ὅπως ὅμως σωστά παρατηρήθηκε «ἀφορᾶ εἰς τὴν πρᾶξιν κυρίως τὰς πολιτικῶς σπουδαίας πληροφορίας καὶ εἰδήσεις»²⁵, πράγμα εὐλογο, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη πόσο ἀποτελεσματικά μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν τὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν θεατῶν τους ἢ ραδιοφωνία καὶ ἢ τηλεόραση, προβάλλοντας μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο μιά «πολιτικῶς σπουδαία» πληροφορία.

«Πολιτικά σπουδαίες», εἶναι, τουλάχιστον, ὅσες εἰδήσεις ἢ πληροφορίες τείνουν νὰ εἶναι πρόσφορες νὰ ὀδηγήσουν τίς πολιτικὲς ἀπόψεις τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν θεατῶν πρὸς μιά συγκεκριμένη πολιτικὴ ἢ κομματικὴ κατεύθυνση ἢ νὰ τίς ἀπομακρύνουν ἀπὸ ἄλλες. Τὸ ἂν, πάντως, μιά εἶδηση ἢ πληροφορία εἶναι πολιτικὰ σημαντικὴ εἶναι ζήτημα πραγματικὸ καὶ κρίνεται κάθε φορά συγκεκριμένα.

Ἐπειδὴ δέ, ἤδη ἐξ ὀρισμοῦ, τὰ πολιτικὰ κόμματα προετοιμάζουν καὶ παράγουν πολιτικὰ γεγονότα, εἶναι φανερό ὅτι πολιτικὰ σπουδαῖες εἰδήσεις καὶ πληροφορίες, εἶναι, ὄχι ἀποκλειστικά καὶ οὔτε ἀναγκαστικά ὅλες, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν εἰδήσεις καὶ πληροφορίες πού ἀναφέρονται στὴ δραστηριότητα, στίς ἀπόψεις κλπ. τῶν πολιτικῶν κομμάτων.

22. Ὁ Δαγτόγλου, Προσανατολισμός καὶ σκοποὶ τοῦ νέου συντάγματος, ΤοΣ 1 (1975), σ. 34, θεωρεῖ «ἀπαραίτητον τὴν ἐγγύησιν ἀντικειμενικότητος καὶ κομματικῆς ὠδετερότητος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ραδιοφωνίας καὶ Τηλεοράσεως».

23. Πρβλ. σχετικὰ Φίλια, Τὸ συνταγματικὸν δικαίωμα τῆς ἐλευθεροτυπίας, σ. 8 ἐπ., 10 ἐπ.

24. Π. Δαγτόγλου, Ἡ ραδιοτηλεόραση κατὰ τὸ Σύνταγμα κατὰ τὸ νόμο 230/1975, EEN 47(1980), σ. 10.

25. Π. Δαγτόγλου, Ραδιοτηλεόρασις καὶ Σύνταγμα, σ. 41, (ὑπογράμμισή δική μου).

Τόσο από τή διατύπωση του άρθρ. 15 § 2 Σ και τίς σχετικές προπαρασκευαστικές συζητήσεις όσο και, κυρίως, από τό σκοπό του άρθρου 15 § 2 Σ, ό όποίος είναι ή εξασφάλιση πολιτικής και κομματικής ισηγορίας κατά τή μετάδοση ειδήσεων και πληροφοριών από τή ραδιοφωνία και τήν τηλεόραση, προκύπτει ότι τό Σύνταγμα ιδρύει αξίωση τών κομμάτων για «άντικειμενικήν και επί ίσοις όροις μετάδοσιν» τών πληροφοριών και τών ειδήσεων πού τούς άφορουν²⁶.

Πρόκειται, ειδικότερα, για αξίωση μέ διττό περιεχόμενο: τά κόμματα έχουν έννομο συμφέρον νά άπαιτούν (α) νά μεταδίδονται οί πολιτικά σημαντικές πληροφορίες και ειδήσεις. Πράγματι· σκοπός πού ρητά θέτει τό άρθρ. 15 § 2 Σ, είναι ή άναμετάδοση, αυτή καθεαυτήν, πληροφοριών, ειδήσεων, προϊόντων λόγου και τέχνης κλπ., από τή ραδιοφωνία και τήν τηλεόραση· τό δέ άρθρ. 15 § 2 Σ όρίζει, παραπέρα, πώς πρέπει νά πραγματοποιείται ό σκοπός αυτός («επί ίσοις όροις» άναμετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, «διασφαλιζομένης» πάντως, «τής ποιοτικής στάθμης τών έκπομπών»), τήν όποία επιβάλλει ή κοινωνική άποστολή τής ραδιοφωνίας και τής τηλεόρασης και ή πολιτιστική άνάπτυξη τής χώρας). Έφόσον δέ τά κόμματα, για νά πραγματοποιήσουν τό συνταγματικό τους σκοπό, — δηλαδή τή συμμετοχή στή διαμόρφωση και τήν άσκηση τής εξουσίας — παράγουν πολιτικά γεγονότα, τών όποίων ή άναμετάδοση περιέχεται στους σκοπούς πού θέτει τό άρθρ. 15 § 2 Σ για τή ραδιοφωνία και τήν τηλεόραση, έχουν τά κόμματα έννομο συμφέρον νά άπαιτούν τήν πραγματοποίηση του στόχου πού θέτει τό άρθρ. 15 § 2 Σ, στό βαθμό πού αυτή συνεπάγεται άναμετάδοση ειδήσεων και πληροφοριών πού τούς άφορουν.

Τά κόμματα έχουν επίσης έννομο συμφέρον νά άπαιτούν (β) τήν «επί ίσοις όροις» άναμετάδοση τών ειδήσεων και τών πληροφοριών πού τά άφορουν. Πρόκειται για αξίωση τών κομμάτων νά έχουν ισότιμη μεταχείριση από τή ραδιοφωνία και τήν τηλεόραση. Για τούς λόγους πού αναπτύχθηκαν ήδη έκτενώς²⁷, αλλά και εξ αίτίας τής διατύπωσης τής διάταξης, περιεχόμενο τής παραπάνω αξίωσης τών κομμάτων είναι ή άναλογική μεταχείρισή τους κατά τήν άναμετάδοση τών ειδήσεων και

26. Βλ. Δαγτόγλου, όπ. π. σ. 147.

27. Βλ. άμέσως παραπάνω, σ. 223 έπ.

των πληροφοριών που τά αφορούν²⁸.

Τό άρθρ. 15 § 2 Σ δέν ἀφορά ἀποκλειστικά καί τήν ἀναμετάδοση κομματικῶν ἀνακοινώσεων ἢ τήν παρουσίαση γεγονότων, κλπ. μόνο ἀπό τήν κομματική δραστηριότητα. Ἀντίθετα, στίς διατάξεις τοῦ άρθρ. 15 § 2 Σ ἐμπίπτουν καί ἡ μετάδοση εἰδήσεων ἢ πληροφοριῶν που συνιστοῦν ἔμμεση, ἀλλά σαφῆ προβολή ἢ παρασιώπηση τῆς δραστηριότητος ἢ τῶν ἀπόψεων ὀρισμένων κομμάτων. Ἔτσι, ἐνώ λ.χ. ἡ μετάδοσή εἰδήσεων ἢ πληροφοριῶν ἀπό τό νομοθετικό ἔργο τῆς βουλῆς δέν ὀδηγεῖ ἀπό μόνη της στή δυσμενῆ ἢ εὐμενῆ μεταχείριση ὀρισμένων κομμάτων, ἡ προβολή τῶν ἔργων καί τῶν λόγων τῆς κυβέρνησης καί τῶν ὑπουργῶν εἶναι δυνατό νά συνεπάγεται παραβίαση τοῦ άρθρ. 15 § 2 Σ ἐφόσον δέ συνοδεύεται ἀπό τήν ἀνάλογη μετάδοση τῶν ἐνδεχόμενων ἀντιδράσεων λ.χ. τῶν ἀντιπολιτευόμενων κομμάτων στό παρουσιαζόμενο κυβερνητικό ἔργο. Κριτήριο, συνεπῶς, γιά τό ἐάν πρόκειται νά ἐφαρμοστῆ ὡς πρός τίς εἰδήσεις ἢ πληροφορίες κομματικοῦ περιεχομένου τό άρθρ. 15 § 2 Σ δέν εἶναι μόνο ἡ πηγῆ τῶν εἰδήσεων ἢ τῶν πληροφοριῶν, ἀλλά καί τό περιεχόμενό τας²⁹.

28. Βλ. ἐκτενῶς παραπάνω, σ. 228 ἐπ. Πρέπει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀναλογικός χαρακτήρας τῆς ἰσότητος τῶν κομμάτων κατά τή μεταχείρισή τους ἀπό τή ραδιοφωνία καί τηλεόραση ἀποκλείει τή δυνατότητα νά στερηθεῖ πλήρως ἕνα κόμμα που συμμετέχει στίς ἐκλογές τό δικαίωμα νά χρησιμοποιήσῃ τηλεοπτικό ἢ ραδιοφωνικό χρόνο. Πρβλ. σχετικά τήν BVerfGE 7, 99 (N.J.W. 41 (1957), σ. 1513 ἐπ.), κατά τήν ὁποία «keinesfalls steht es den Organen der Rundfunk zu, Parteien, die zur Teilnahme an der Wahl zugelassen sind, von der Benutzung des Rundfunks abzuschliessen, weil sie diese Parteien für unbedeutend oder gar für schädlich halten». Τή σχετική ρύθμιση στήν Ὁμοσπονδιακή Γερμανία, βλ. σέ Henke, Parteienrecht, σ. 245 ἐπ., καί τίς ἐκεῖ ἐκτενεῖς βιβλιογραφικές καί νομολογιακές παραπομπές, καί Weber, Sendezeiten für Wahlpropaganda der politischen Parteien im Rundfunk, DÖV, 15(1962), σ. 241 ἐπ.

29. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τίς λεγόμενες «κυβερνητικές ἀνακοινώσεις», ὅταν ἔχουν κομματικό περιεχόμενο. Στίς ἀθηναϊκές ἐφημερίδες τῆς 14ης Ἀπριλίου 1981, λ.χ. δημοσιεύτηκε ἡ ἐξῆς εἶδηση: «Ἡ δήλωση τοῦ προέδρου τοῦ ΠΑΣΟΚ κ. Ἄ. Παπανδρέου, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἡ ἀπόφαση τοῦ κ. Ράλλη νά μῆ διευρύνει τόν ἀριθμό τῶν ὑποψηφίων βουλευτῶν, δέν μᾶς ἐξέπληξε. Γιατί εἶναι ἤδη γνωστό τό παρασκήνιο καί ἡ συμπαιγνία τῶν παραγόντων τῆς «ΝΔ». Ἐάν δέ ὁ κ. Ράλλης εἶναι τόσο βέβαιος γιά τό ἀποτέλεσμα τῆς προσεχοῦς ἐκλογικῆς ἀναμέτρησης, τόν καλοῦμε νά υποβάλει τήν παραίτησή του καί νά ζητήσῃ ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τή διάλυση τῆς Βουλῆς καί τήν

άμεση προσφυγή στη λαϊκή κυριαρχία. Ίδού ή Ρόδος, ιδού και τό πήδημα». Στόν πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ κ. Ά. Παπανδρέου, κυβερνητικός εκπρόσωπος, απάντησε ως εξής: «Άς εγκαταλείψει ό κ. Παπανδρέου τά λογοπαίγνια για τή Ρόδο και τό πήδημα και άς έτοιμαστει νά δεχτεί τήν ήττα του στις έκλογές του Νοεμβρίου. Του τήν έγγωώμεθα». Στην περίπτωση αυτή ή απάντηση του «κυβερνητικού εκπροσώπου» έχει καθαρά κομματικό περιεχόμενο. Ή προέλευσή της δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθει ως λόγος για νά μίν εφαρμοστεί, κατά ένδεχόμενη αναμετάδοσή της από τό ραδιόφωνο ή τήν τηλεόραση, τό άρθρ. 15 § 2 Σ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ (άρθρ. 29 § 3 Σ)

1. Ἡ πολιτική σημασία τῶν περιορισμῶν τοῦ άρθρ. 29 § 3 Σ.

α) Γενικό χαρακτηριστικό: ἡ ἀποτροπή τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ἀπό κομματικές δραστηριότητες

Μέ τό άρθρ. 29 § 3 Σ, ἀπαγορεύονται ἢ περιορίζονται οἱ κομματικές δραστηριότητες ὄλων σχεδόν τῶν κατηγοριῶν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καί λειτουργῶν καί εἰσάγεται ἐξαίρεση στό άρθρ. 29 § 1 Σ, πού ὀρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες πολίτες πού ἔχουν τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν μποροῦν ἐλεύθερα νά ἰδρῶουν καί νά συμμετέχουν σέ πολιτικά κόμματα. Χωρίς τή θέσπιση αὐτῆς τῆς ἐξαίρεσης οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι θά μπορούσαν νά ὀργανώνονται ἀνεμπόδιστα σέ πολιτικά κόμματα, καί κάθε περιορισμός τους ὡς πρὸς αὐτό τό δικαίωμα θά ἦταν ἀντισυνταγματικός. Ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Κυριακόπουλος, ἡ «ἐλευθερία τῆς γνώμης εἶναι πρό παντός ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτικῶν φρονημάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἐκφράσεως αὐτῶν εἴτε μεμονωμένως εἴτε ὁμαδικῶς. Καί ἡ προσχώρησις εἰς ὄρισμένον κόμμα εἶναι τό ἀπλούστερον διά τά ἄτομα μέσον ἐκδηλώσεως τῶν πολιτικῶν των φρονημάτων»¹. Ἐξ ἄλλου, συνεχί-

1. Ἡλ. Κυριακόπουλος, Ἀτομικά δικαιώματα καί δημόσιοι ὑπάλληλοι, σ. 32. Ἐδῶ ὁ Κυριακόπουλος, συνάγει τό δικαίωμα ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα ἀπό τή συνταγματικά κατοχυρωμένη ἐλευθερία γνώμης. Παρά τό ὅτι τό δικαίωμα ὀργάνωσης σέ κόμματα ὑπό τό ἰσχύον Σύνταγμα δέν εἶναι ἀπλά καί μόνο προέκταση τῆς ἐλευθερίας

ζει, «ἐφ' ὅσον διά τῆς μεθ' ὄρκου βεβαιουμένης παρά τοῦ ὑπαλλήλου πίστεως εἰς τό πολίτευμα δέν ὀφείλει οὗτος νά παραιτηθῆ ἀγαθοῦ ἀνήκοντος εἰς ὄλους κατά τό ἄρθρ. 16 § 1 ἐδ. α' τοῦ Συντάγματος², εἶναι φανερόν ὅτι δικαιούται νά ἐκδηλώνη τά πολιτικά αὐτοῦ φρονήματα ὡς καί οἰοσδήποτε μή ὑπάλληλος, μέ αὐτήν, κατ' ἀρχήν, ὅπως καί αὐτός ἐλευθερίαν καί, κατά λογικήν συνέπειαν νά ἀνήκη εἰς οἰονδήποτε πολιτικόν κόμμα καί νά ὑπερμάχη τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ (...) δέν εἶναι δυνατόν, οὔτε κἀν ὡς ὑπόθεσις, νά ληφθῆ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ἐνδεχομένη ἀντίληψις ὅτι εἶναι ἀνεκτὴ κατά τό Σύνταγμα ἢ ἀπαγόρευσις τῆς ὑπαγωγῆς τῶν ὑπαλλήλων εἰς ὠρισμένον κόμμα (...). Καί οὔτε ὡς ἐξαιρέσις κἀν εἶναι δυνατό ν' ἀναγνωρισθῆ ὅτι ὑφίσταται διά τόν ὑπάλληλον περιορισμός τοῦ νά ἀνήκη εἰς τι κόμμα — λ.χ. τό κομμουνιστικόν — λόγῳ τῆς περισσότερον ἀρνητικῆς τούτου θέσεως ἀπέναντι τοῦ κρατούντος πολιτεύματος. Τοιοῦτός τις περιορισμός, ἀπαγορεύων τήν ἐκδήλωσιν ὠρισμένης γνώμης — διότι περί τούτου πράγματι πρόκειται — ἀντιβαίνει εἰς τό Σύνταγμα καί ὄχι μόνον ἂν προέρχεται ἐκ τῆς ἐρμηνείας ἀποκλείεται νά γίνη δεκτός, ἀλλά καί νομοθετικῶς δέν εἶναι δυνατός (...). Τοιοῦτός τις περιορισμός θά ἦτο δυνατόν νά ἐννοηθῆ μόνον εἰς τήν περίπτωσιν, καθ' ἣν τό κόμμα ἐτίθετο 'ἐκτός νόμου', ὅποτε, παρανόμου θεωρουμένης τῆς τοιαύτης κομματικῆς ὀργανώσεως καί τῆς ἐκδηλώσεως συνεπῶς ἀναλόγων φρονημάτων, θά ἐδικαιολογεῖτο ὅπως καί ὁ ὑπάλληλος στερεῖται ἐξ ἴσου ἀπό τῆς ἀπόψεως ταύτης τῆς σχετικῆς ἐλευθερίας (...)»³. Οἱ χαρακτηριστικῆς αὐτές παρατηρήσεις, πού ἐγίναν ὑπό τό καθεστῶς τοῦ δημοκρατικοῦ Συντάγματος τοῦ 1927, τό ὅποιο, πάντως, δέν περιεῖχε διάταξη ἀντίστοιχη μέ τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ, θά μπορούσαν νά ὑποστηριχτοῦν ἀνάλογα καί ὑπό τό σημερινό Σύνταγμα. Ἰδιαιτέρα μάλιστα μετά τήν ρητή συνταγματική κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῶν πολιτῶν νά ὀργανώνονται σέ πολιτικά κόμματα, χωρὶς τήν ἐπίσης ρητή ἐξαιρέση πού εἰσάγει

τῆς γνώμης, οἱ παρατηρήσεις αὐτές τοῦ Κυριακόπουλου, διατηροῦν καί σήμερα τήν ὀρθότητά τους. (Πρβλ. καί παρακάτω σ. 289 ἐπ.).

2. Ἄρθρ. 16 § 1 ἐδ. α' τοῦ Συντάγματος τοῦ 1927, κατά τό ὅποιο «Ἐκαστος δικαιούται νά δημοσιεύῃ προφορικῶς ἐγγράφως καί διά τοῦ τύπου τούς στοχασμούς του, τερῶν τούς νόμους τοῦ Κράτους». Μέ μικρὴ, μᾶλλον φραστική, παραλλαγή ἢ διάταξη αὐτὴ περιλήφθηκε στό ἄρθρ. 14 § 1 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος τοῦ 1975.

3. Κυριακόπουλος, ὅπ. π., σ. 45-47.

τό άρθρ. 29 § 3 Σ θα ήταν πάρα πολύ δύσκολη ή και ανέφικτη ή ανεύρεση συνταγματικών έρεισμάτων, ώστε να περιοριστεί, και — πολύ περισσότερο — να αναιρεθεί τό δικαίωμα τών δημοσίων υπαλλήλων να οργανώνονται σε πολιτικά κόμματα⁴.

4. Ούτε μέ βάση τό άρθρ. 12 § 4 εδ. α' Σ, κατά τό οποίο «Διά νόμου δύνανται να επιβληθούν περιορισμοί εις τό δικαίωμα τών δημοσίων υπαλλήλων όπως συνεταιρίζωνται», μπορεί να αναιρεθεί τό δικαίωμα τών δημοσίων υπαλλήλων να οργανώνονται σε πολιτικά κόμματα. Αυτό όχι μόνο διότι τό δικαίωμα όργανωσης σε πολιτικά κόμματα δέν είναι άπλά και μόνο προέκταση του δικαιώματος του συνεταιρισμού (πρβλ. σελ. 286), αλλά και επειδή οι περιορισμοί πού μπορούν να επιβληθούν βάσει του άρθρ. 12 § 4 εδ. α' Σ δέν πρέπει να «άναιρούν τήν ούσία» του συγκεκριμένου δικαιώματος, βλ. Μάνεση, Άτομικές Έλευθερίες, σ. 77. Στο σχέδιο νόμου περί δημοσίων υπαλλήλων τής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας τής Γερμανίας είχε άρχικά προστεθεί διάταξη σύμφωνα μέ τήν όποία «[der Beamte] darf in der Öffentlichkeit nicht als aktiver Anhänger einer politischen Partei hervortreten», βλ. σχετικά Götzl, H., Die Einschränkung des Grundrechts der freien Meinungsäußerung durch das Beamtenverhältnis, σ. 114. Κατά τό δίκαιο τής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας τής Γερμανίας μπορούν, κατ' άρχήν, να άνήκουν σε κόμματα και οι υπάλληλοι, και οι δικαστές και — υπό όρισμένους περιορισμούς — οι στρατιώτες. (Βλ. άντί άλλων Tsatsos-Morlok, Parteienrecht, σ. 56 έπ., επίσης K. Schweiger, Parteienprivileg und dienstrechtliche Treuepflicht, JZ 29(1974), σ. 46 έπ., και τήν εκεί βιβλιογραφία. Δέν μπορούν όμως να είναι μέλη κομμάτων πού, χωρίς να είναι αναγκαστικά παράνομα, χαρακτηρίζονται ως «έχθρικά προς τό Σύνταγμα» (verfassungsfreundlich). (Βλ. σχετικά άντί πολλών Tsatsos-Morlok, όπ. π. σ. 111 έπ. και τίς εκεί παραπομπές στη γερμανική νομολογία. Επίσης Götzl, όπ. π. σ. 111, ό όποίος τονίζει όπ. π. σ. 111, ότι «unerlässlich ist aber für den Beamten das Bekenntnis zur freiheitlich demokratischen Grundordnung», Menzel, Parteienstaat und Beamtenurn, DÖV 23(1970), σ. 443 έπ., Arndt, Die Verfassungstreuepflicht im öffentlichen Dienstrecht und das Grundgesetz, DÖV 26 (1973), σ. 584 έπ. και τίς εκεί νομολογιακές και βιβλιογραφικές παραπομπές. Πρβλ. επίσης και Brandt E., Die politische Treuepflicht, σ. 154 έπ., 157, 200 έπ., 213 έπ.). Άξιοσημείωτο είναι ότι παραπλήσια αντίληψη διέπει τά δικτατορικά «Συντάγματα» του 1968 και 1973: γενικά δέν άπαγορεύουν στους δημοσίους υπάλληλους, στρατιωτικούς κλπ., ν' άνήκουν σε κόμματα. Τούς άπαγορεύουν όμως να έμφορούνται από ιδεολογίες πού άποσκοπούν στην άνατροπή ή τήν ύπονόμευση του ύφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος (ή — όσον άφορά μόνον τούς στρατιωτικούς — τήν άμβλυση του έθνικού φρονήματος τών Έλλήνων) ή «συνδέονται προς τάς άρχάς και τά προγράμματα κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου», (άρθρ. 123 § 2 και 130 § 2 του «Συντάγματος» του 1978). Σχετικά, βλ. πρόχειρα Κ. Γεωργόπουλου, Έλληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τεύχ. Α', σ. 285 και 289. Ακόμη, κατά τό άρθρ. 98 § 3 του ιταλικού Συντάγματος του 1948 είναι δυνατό να περιοριστεί μέ νόμο τό δικαίωμα

Ἡ ἐξαίρεση τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 Σ ἔχει ἰδιότυπο χαρακτήρα: δέν πρόκειται γιά τόν περιορισμό ἢ γιά κάποιον περιοριστικό προσδιορισμό τῶν ὁρίων τῆς ἄσκησης τοῦ δικαιώματος ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα, ἀντίστοιχο μέ τούς περιορισμούς ἄλλων ἀτομικῶν δικαιωμάτων ὅπως λ.χ. τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητος⁵, τῶν συναθροίσεων⁶ κλπ.⁷. Ἀντίθετα, πρόκειται γιά τόν ὀλικό ἢ μερικό ἀποκλεισμό μιᾶς κατηγορίας προσώπων ἀπό τήν ἄσκηση τοῦ δικαιώματος ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα⁸. Τό ἄρθρ. 29 § 3 Σ, κατά κυριολεξία, δέν «περιορίζει» τό περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ, τάσσοντάς το π.χ. ὑπό τήν ἐπιφύλαξη εἰδικοῦ νόμου⁹ ἢ ἐξαρτώντας τήν ἄσκησή του ἀπ' ἴδια ἀρχῆς κοκ, ἀλλά ἀναίρει τήν κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ — ἀκριβέστερα: ἀπαγορεύει τήν ἄσκησή του — ἄν πρόκειται νά ἀσκηθεῖ ἀπό πολίτες πού θρῖσκονται σέ κάποια εἰδική σχέση μέ τό κράτος καί ἐξαιτίας αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς εἰδικῆς τους σχέσης. Πρόκειται δηλαδή γιά περιορισμό τῆς δραστηριότητος συγκεκριμένων ἀνθρώπων καί ὄχι γιά ἀφηρημένο καί ἀπρόσωπο προσδιορισμό τοῦ περιεχομένου ἑνός δικαιώματος.

Στό ἄρθρ. 29 § 3 Σ ἀντανακλάται μιᾶ διαφορετική ἐκτίμηση τῶν συντακτῶν τοῦ Συντάγματος γιά ἴδια δεδομένα: Κατά τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ ἡ ὀργάνωση καί ἡ δράση τῶν κομμάτων «οφείλει νά ὑπηρετῇ τήν

νά ἐντάσσονται σέ κόμματα τά μέλη τοῦ δικαστικοῦ σώματος, μόνιμοι στρατιωτικοί ἐν ἐνεργείᾳ, ἀστυνομικοί ὑπάλληλοι καί ἀστυνομικά ὄργανα, καθώς καί διπλωματικοί καί προξενικοί ἀντιπρόσωποι πού θρῖσκονται στό ἐξωτερικό. Ἐπίσης, σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 43 τοῦ Κοινοβότου τοῦ 1929 — πού μνεῖα του γίνεται στό ἄρθρ. 7 τοῦ ἰσχύοντος ἰταλικοῦ Συντάγματος — ἀπαγορεύεται στούς κληρικούς («*ecclesiastici e religiosi d' Italia*»), νά μετέχουν σέ ὅποιοδήποτε κόμμα. (Γιά τίς διατάξεις αὐτές καί τούς νόμους πού τίς ἐξειδικεύουν βλ. ἀντί ἄλλων *Biscaretti di Ruffia, Diritto costituzionale*, σ. 792 καί τίς ἐκεῖ ὑποσ. 123, 124.

5. Στήν ὁποία ἔχει δικαίωμα ὁ καθένας «ἐφ' ὅσον δέν προσβάλλει τά δικαιώματα τῶν ἄλλων καί δέν παραβιάζει τό Σύνταγμα ἢ τά χρηστά ἥθη», ἄρθρ. 5 § 1 ἐδ. 6' Σ.

6. Πού μπορεῖ νά περιορίζεται ὡς πρὸς τίς ὑπαίθριες συναθροίσεις κατά τό ἄρθρ. 11 § 2 ἐδ. 6' Σ.

7. Πρβλ. π.χ. ἄρθρ. 9 § 4 ἐδ. γ', ἄρθρ. 12 § 2, ἄρθρ. 14 § 1 Σ. κοκ.

8. Ἀντίστοιχοι περιορισμοί τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ὑπάρχουν καί στά ἄρθρα 12 § 4 (περιορισμοί στό δικαίωμα τοῦ συνεταιρισμοῦ) καί 25 § 2 ἐδ. 6' Σ. (περιορισμοί ἢ / καί πλήρης ἀναίρεση τοῦ δικαιώματος γιά ἀπεργία).

9. Ὅπως π.χ. τό ἄρθρ. 14 § 1 Σ κατά τό ὅποιο «ἐκαστος δύναται νά ἐκφράζη (...) τούς στοχασμούς του τῆρῶν τούς νόμους τοῦ Κράτους».

έλευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος». "Αρα, αν ένας Έλληνας πολίτης ιδρύσει ή συμμετέχει σε ένα πολιτικό κόμμα τηρώντας τις τυπικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις που οφείλει να τηρεί σύμφωνα με το άρθρ. 29 § 1 Σ, σεβόμενος τις άλλες συνταγματικές διατάξεις, τους νόμους κλπ. τότε, κατά την ρητά εκφρασμένη συνταγματική διατύπωση, «ύπηρετεί την έλευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος»¹⁰ και μάλιστα ήδη με αυτή και μόνη την οργάνωση και τη δραστηριοποίησή του στο πολιτικό κόμμα που προτιμά. Αντίθετα, για τους δημοσίους υπαλλήλους και λειτουργούς που υπόκεινται στους περιορισμούς του άρθρ. 29 § 3 Σ φαίνεται να αποκλείεται ή να περιορίζεται ουσιαστικά ή δυνατότητα «να υπηρετούν την έλευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος» με την οργάνωση και την δραστηριοποίησή τους σε πολιτικά κόμματα. Προφανώς όμως βρίσκεται έξω από το πνεύμα και το γράμμα του Συντάγματος και θα αποτελούσε έννοιολογική και λογική αντίφαση ο συνταγματικός περιορισμός ή η απαγόρευση σε όποιονδήποτε να «ύπηρετεί» το πολίτευμα που το ίδιο το Σύνταγμα θεσπίζει και στο οποίο οποιού τη λειτουργία και διατήρηση υποτάσσει τελικά όλες του τις ρυθμίσεις.

Το άρθρ. 29 § 3 Σ., λοιπόν, δεν μπορεί παρά να εκφράζει την τελική εκτίμηση του συντακτικού νομοθέτη ότι η οργάνωση σε πολιτικά κόμματα και γενικότερα η ενεργή κομματική δραστηριότητα των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών όχι μόνο δεν ύπηρετεί, αλλά αντίθετα βλάπτει τη λειτουργία του πολιτεύματος, ή, τουλάχιστον, την εκθέτει σε τόσο σοβαρό κίνδυνο, ώστε να είναι απαραίτητη ή συνταγματική μέριμνα, να, αποτρέπονται οι κομματικές δραστηριότητες των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών.

6) Η πολιτική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης ως λόγος για την αποτροπή των δημοσίων υπαλλήλων από κομματικές δραστηριότητες

Η βαθύτερη πολιτική σημασία του άρθρ. 29 § 3 Σ προβάλλει έντονότερα με μία προσέγγιση της πολιτικής λειτουργίας της δημόσιας

10. Για την «έλευθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος», βλ. παραπάνω, σ. 203 επ.

διοίκησης, και ιδίως μέ τήν επισήμανση τού οιονεί «αυτόνομου» ρόλου πού ἔχουν ἐπωμιστεῖ οἱ διάφοροι μηχανισμοί τού κράτους γιά τή διαμόρφωση καί τήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς πολιτικῆς.

Ἡ συνεχῆς διεύρυνση τῶν δραστηριοτήτων τού κράτους, ἡ αὐξανόμενη παρέμβασή του σέ εὐρύτατους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς¹¹ ζωῆς ἀποτελεῖ βασικό χαρακτηριστικό τουλάχιστον τῶν σύγχρονων (ἀστικῶν) κοινοβουλευτικῶν δημοκρατιῶν ὅπως εἶναι καί ἡ Ἑλλάδα. Τό φαινόμενο αὐτό, ὅσο κι ἂν ἐπιδέχεται διαφορετικές καί συχνά ἀλληλοαναιρούμενες ἐρμηνεῖες, τουλάχιστον ὡς πραγματικό γεγονός δέν ἀμφισβητεῖται πιά σοβαρά. Ὅπως παραστατικά παρατηρεῖ ὁ *Ralph Miliband*¹², «τώρα περισσότερο παρά ποτέ οἱ ἄνθρωποι ζοῦν κάτω ἀπό τήν σκιά τού κράτους. Ὅ,τι κι ἂν θέλουν νά πετύχουν, ἀτομικά ἢ συλλογικά, ἐξαρτᾶται τώρα κυρίως ἀπό τήν κρατική ἐπικύρωση καί ἐνίσχυση (...). Στό κράτος προσκρούουν τά κύματα τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης. Οἱ ἄνθρωποι στίς μεταξύ τους ἀντιπαραθέσεις συναντοῦν τό κράτος σέ ὄλο καί μεγαλύτερη κλίμακα (...). Μπορεῖ κανεῖς νά ἀδιαφορεῖ γιά τό τί κάνει τό κράτος· δέν μπορεῖ ὅμως νά μένει ἀνεπηρέαστος ἀπό αὐτό (...). Αὐτή ἡ ἐπέκταση τῶν δραστηριοτήτων τού κράτους ἔχει σαφῆ κοινωνικά καί πολιτικά ὅρια, τουλάχιστον ὡς πρὸς τό ὅτι δέν ἀναιρεῖ τό κοινωνικό καί πολιτικό σύστημα τῶν σύγχρονων ἀναπτυγμένων καπιταλιστικῶν κρατῶν». Κατά τόν Π. Δαγτόγλου, «μέ τήν βιοτική μέριμνα¹³ εἶναι τελικά συνδεδεμένη ἡ κοινωνική ἀνακατανομή, μιά καί ὅλες οἱ κοινωνικές παροχές αὐτές καθ'αυτές ἀποτελοῦν ἀνακατανομή. Ὅστόσο μέσω τῆς βιοτικῆς μέριμνας [ἡ κοινωνική ἀνακατανομή] ἀποσκοπεῖ σέ μιά διόρθωση (ὄχι ἀναίρεση)

11. Ὁ *N. Poulantzas*, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, σ. 267, μιλά ἤδη γιά μιά «*étatisation de la vie sociale*». Πρβλ. καί *Γ. Παπαχατζῆ*, Σύστημα τού ἰσχύοντος ἐν Ἑλλάδι Διοικητικοῦ Δικαίου, σ. 416 ἐπ. Βλ. ἐπίσης *Δαγτόγλου*, Ἡ ἀρχή τῆς ἀμεροληψίας τῆς δημοσίας διοικήσεως, Α', σ. 4. *N. Ἀλιβιζάτου*, Βουλὴ καί κυβέρνησις στή νομοθετικὴ λειτουργία, Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς Ἐπιστήμης 1(1981), σ. 89 ἐπ., πρβλ. καί παρακάτω, ὑποσ. 16, *Götzl*, ὅπ. π. σ. 108, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι τό ἰδιαίτερα εὐρὸ πεδίο τῆς διακριτικῆς εὐχέρειας τῆς διοίκησης, παρέχει στὸν ὑπάλληλο αὐξημένες δυνατότητες νά ὑλοποιεῖ τίς κομματικές του ἀντιλήψεις κατὰ τήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του.

12. *R. Miliband*, *The State in Capitalist Society*, σ. 3.

13. Τήν «*Daseinsvorsorge*», πού ἀποτελεῖ μιά ἀπὸ τίς πολλῆς κρατικῆς δραστηριότητες.

της βασικά προσδιοριζομένης από τους κανόνες της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς κατανομής του κοινωνικού εισοδήματος»¹⁴.

Ένα άμεσα ορατό αποτέλεσμα της επέκτασης των κρατικών δραστηριοτήτων είναι η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαφόρων κρατικών υπηρεσιών (άλλά και των δημοσίων επιχειρήσεων) και η συνακόλουθη αύξηση του αριθμού του προσωπικού τους¹⁵: Τό κράτος δρᾷ μέσω προσωπών, και όσο περισσότερο διευρύνεται η πολλαπλά παρεμβατική του τάση, τόσο περισσότερα πρόσωπα απαιτούνται για να δοθεί συγκεκριμένη υλική υπόσταση στις πολλές δραστηριότητες που απορρέουν από αυτό τον διογκωμένο παρεμβατικό του ρόλο.

Ένα δεύτερο επακόλουθο της επέκτασης των κρατικών δραστηριοτήτων είναι η ανάληψη πολλών ουσιαστικών αποφασιστικών αρμοδιοτήτων από τις δημόσιες υπηρεσίες. Ήδη, ένα πολύ μεγάλο τμήμα της νομοπαρασκευαστικής — δηλαδή σέ τελική ανάλυση της νομοθετικής — εργασίας της βουλής είναι έργο των δημοσίων υπηρεσιών¹⁶. «Η νομιμοποίηση πού τήν ενσάρκωνε τό Κοινοβούλιο, και πού είχε ως πλαίσιο αναφοράς έναν οικουμενικό όρθολογισμό, γλυστρά προς μία νομιμοποίηση ενός όρθολογισμού — όργανου της αποτελεσματικότητας¹⁷, πού τόν ενσαρκώνει η εκτελεστική εξουσία-διοίκηση. Ακόμη περισσότερο, οί γενικοί και οικουμενικοί νόμοι πού εξακολουθούν να ψηφίζονται από τό κοινοβούλιο, πού είναι κατά βάθος άπλοί νόμοι-πλαίσια, δέν εφαρμόζονται

14. P. Dagtoglou, *Beamtenrechtsreform und parlamentarische Demokratie*, σ. 27.

15. Βλ. Dagtoglou, όπ. π. σ. 31, πρβλ. Παπαχατζή, όπ. π. σ. 399 έπ. Ειδικότερα για τήν Ελλάδα μετά τό 1945, βλ. Tsoucalas, *The Ideological Impact of Civil War*, σέ J. Iatrides (έκδότ.), *Greece in the 1940*, σ. σ. 322-323.

16. «Τό 99,9% από τους 1212 νόμους της μεταδικτατορικής έπταετίας προέρχεται από κυβερνητική πρωτοβουλία», παρατηρεί ό Άλιβιζάτος, όπ. π. σ. 84, και, συνεχίζει, όπ. π. σ. 87 «όσο για τήν κανονιστική αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας, τήν έκδοση δηλαδή κανονιστικών πράξεων (...) από τήν κυβέρνηση, τους ύπαργούς και τά άλλα όργανα διοίκησης, μετά από προηγούμενη εξουσιοδότηση νόμου, παρατηρούμε μία συνεχή διεύρυνση του τομέα τούτου της κυβερνητικής νομοθεσίας, η οποία σήμερα αποτελεί τό συνηθέστερο τρόπο θέσπισης κανόνων δικαίου. Έτσι, εξαιρετικά πλατιοί και κρίσιμοι τομείς της κρατικής δραστηριότητας, όπως π.χ. η ενεργειακή, η αγορανομική και η πιστωτική πολιτική, έχουν ύπαρχει στην αποκλειστική εϋθνή της κυβέρνησης και της διοίκησης γενικότερα».

17. «rationalité instrumentale de l' efficacité».

παρά μόνο μετά από μία διαδικασία συγκεκριμενοποίησης και εξειδίκευσης από πλευράς της εκτελεστικής εξουσίας (...). Αυτό επιτρέπει όχι μόνο την παρέλκυση των κοινοβουλευτικών αποφάσεων, αλλά επίσης και την παραμόρφωσή τους, πράγμα που τώρα πιά συμβαίνει σε μεγάλη έκταση»¹⁸. 'Αλλά οι αποφασιστικές αρμοδιότητες που ουσιαστικά περιέρχονται στη διοίκηση σημαίνουν τελικά τη μετακύλιση σ' αυτήν ουσιαστικών πολιτικών αρμοδιοτήτων. «Οι ύψηλές απαιτήσεις ειδικότητας, που θέτει ο προγραμματισμός στις δημόσιες υπηρεσίες δέν πρέπει νά προκαλούν σύγχυση: ο προγραμματισμός, όχι μόνον όσον αφορά τίς βασικές του επιλογές, αλλά συχνά και τίς επί μέρους μορφές του, προσδιορίζεται πολιτικά» παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Δαγτόγλου¹⁹, ενώ κατά την όρθή επισήμανση του Πουλαντζά, «ή διοίκηση δέν είναι πιά εκείνος ο μηχανισμός που (...) ήταν κατά βάση επιφορτισμένος μέ την εκτέλεση της πολιτικής. 'Η γραφειοκρατία του κράτους (...) αποβαίνει όχι μόνο ο τόπος, αλλά και ο βασικός πρωταγωνιστής της επεξεργασίας της κρατικής πολιτικής»²⁰, και προσθέτει ότι «ή διοίκηση όλο και λιγότερο καταφέρει νά διατηρεί τό πλάσμα μιās διάκρισης ανάμεσα σε διοικητικές και πολιτικές αποφάσεις. Τώρα πιά πολιτικοποιείται μέ άνοικτό και μαζικό τρόπο, όχι πώς κάποτε υπήρξε πραγματικά ούδέτερη, αλλά μέ την έννοια ότι τά κέντρα των αποφάσεων τώρα πιά εγκαθίστανται μέσα στά ίδια τά δικά της κυκλώματα»²¹.

18. *Poulantzas*, όπ. π. σ. 243. Βλ. επίσης Γ. Κασιμάτη, 'Η «εκτέλεση» των νόμων ως τεχνική ματαίωσης της θέλησης της Βουλής, 'Επιθεώρηση Πολιτικής 'Επιστήμης, 1(1981), σ. 95 έπ. Στην πολύ ένδιαφέρουσα αυτή μελέτη παρατίθενται (σ. 99-100) έπτά παραδείγματα νόμων της περιόδου 1975-1981, οι όποιοι έμειναν άνενεργοί επειδή «δέν εκτελέστηκαν από την διοίκηση». Τή «μή εκτέλεση» τεσσάρων από αυτούς, και συγκεκριμένα των ν. 360/1976, 998/1979, 815/1978, 947/1979, άποδίδει ο Κασιμάτης (σ. 101), σε έλλειψη πολιτικής βούλησης είτε «έξ ύπαρχής» (σ. 101-102), είτε εκ των ύστέρων (σ. 102 έπ.).

19. *Dagtoglou*, όπ. π. σ. 29.

20. *Poulantzas*, όπ. π. σ. 249. Πρβλ. επίσης τίς ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις και ιστορικά παραδείγματα από τή Γερμανία σε *Menzel*, όπ. π. σ. 439 έπ.

21. *Poulantzas*, όπ. π. σ. 262, βλ. επίσης σ. 269, 273-274. 'Ενδιαφέροντα στοιχεία γ' αυτή τή λειτουργία της διοίκησης μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 βλ. σε Π. Παυλόπουλου, 'Η άρχή της νομιμότητας και τό Σύνταγμα του 1975: 'Η θεσμοποίηση μιās κρίσεως; Περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ. 6' ('Ιούλιος 1980), σ. 36 έπ., ιδιαίτερα σ. 38 έπ.

Σάν βασική αρχή, πάνω στην οποία θεμελιώνεται ή οργάνωσή της, εμφανίζεται ή αρχή της πολιτικής ουδετερότητας της δημόσιας διοίκησης²². Περιεχόμενο της πολιτικής ουδετερότητας είναι κατ' αρχήν ότι τά όργανα της διοίκησης, κατά τή σύννομη²³ άσκηση τών καθηκόντων τους, οφείλουν νά μήν δεσμεύονται από έντολές, ύποδείξεις, κατευθύνσεις κ.λ.π. πολιτικών κομμάτων ή άλλων έξωυπηρεσιακών παραγόντων, ούτε καί νά μεροληπτοϋν υπέρ υπέρ ή κατά τών κομμάτων των ή όποιουδήποτε συναλλάσσεται μέ αυτά²⁴. 'Η αρχή της πολιτικής ουδετερότητας της διοίκησης έχει ακόμη καί τό νόημα «της έτοιμότητας νά υπηρετήσουν (οί υπάλληλοι) τήν έκάστοτε νόμιμη κυβέρνηση²⁵ καί μάλιστα «αίχί άπλά νά βρίσκονται στή διάθεση της Κυβέρνησης, αλλά νά εργάζονται γιά τήν πραγματοποίηση καί γιά τήν επιτυχία της κυβερνητικής πολιτικής (...). Σημαίνει (ή αρχή αυτή) κάτι περισσότερο από τήν άπλή νομιμότητα καί άπαιτεί έτοιμότητα ενεργητικής δραστηριοποίησης μέσα στά πλαίσια της ύπηρεσίας»²⁶. Συναφής πρός τήν έννοια της πολιτικής ουδετερότητας εμφανίζεται καί ή έννοια της άμεροληψίας της διοίκησης

22. 'Αντί πολλών, βλ. 'Αν. Τάχου, Θεμελιώδεις ύποχρεώσεις τών δημοσίων υπαλλήλων, Μέρος IV σ. 171 έπ. καί τίς εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές. Κατά τόν Τάχο, όπ. π. σ.207 έπ., συνταγματικό έρεισμα γιά τόν προσδιορισμό του περιεχομένου της πολιτικής ουδετερότητας είναι τό άρθρ.29 § 3 Σ. Βλ. επίσης Π. Δαγτόγλου, Γενικό διοικητικό δίκαιο, Α', σ. 109 έπ., *Dagtolou*, όπ. π. σ. 47 έπ. καί τίς μονογραφίες τών *U. Allegretti*, *L' imparzialità amministrativa*, καί *K. Schlaich*, *Neutralität als verfassungsrechtliches Prinzip*, ιδιαίτερα σ.47 έπ.'Επίσης *Pacelli*, *Attività amministrativa e partiti politici*, σ. 166 έπ.

23. 'Η νομιμότητα τών πράξεων τών διοικητικών οργάνων είναι τυπική καί ουσιαστική προϋπόθεση πού πρέπει νά ύπάρχει άπαραίτητα πριν καί γιά νά διερευνηθεί άν τηρείται ή όχι ή πολιτική ουδετερότητα της διοίκησης. «Σήμερα (...) όποιαδήποτε μορφή δράσεως (τών διοικητικών αρχών) πρέπει πρό πάντων νά είναι νόμιμη καί κατά δεύτερο λόγο σκόπιμη καί επιτυχής. Γιατί καί ή περισσότερο σκόπιμη ενέργεια είναι καταδικαστέα, όταν αντίθαινει στην «αρχή της νομιμότητας» (*Παπαχατζής*, όπ. π. σ. 465).. 'Η δραστηριότητα, λοιπόν της δημόσιας διοίκησης πρέπει κατά κυριολεξία νά είναι καί νόμιμη καί πολιτικά ουδέτερη. Πρβλ. αντί άλλων *Allegretti*, όπ. π. σ. 149 έπ. καί *Schlaich*, όπ. π. σ. 57 έπ. Γιά τήν αρχή της νομιμότητας της δημόσιας διοίκησης βλ. *Δαγτόγλου*, όπ. π. σ. 83, καί αναλυτικά *Παπαχατζή*, όπ. π. σ. 452 έπ. καί 466 έπ., *Τάχου*, όπ. π. σ. 29 έπ.

24. 'Αναλυτικότερα, βλ. *Τάχου*, όπ. π. σ. 175 έπ. καί ιδίως σ. 184-185, σ. 207 έπ. καί 235 έπ.

25. *Δαγτόγλου*, όπ. π. σ. 33, πρβλ. καί σ. 109.

26. *Dagtolou*, όπ. π. σ. 49.

πού έχει κυρίως θετικό περιεχόμενο. Πρόκειται όχι για άποχή τής διοίκησης από έπιρροές ή πράξεις πού θά τραυμάτιζαν τήν πολιτική τής ουδέτερότητα, αλλά για μιά «θετική έννοια» πού υποδηλώνει τή «δίκαιη παρέμβαση», για τήν «πρόσφορη πράξη», τής διοίκησης²⁷.

Ἡ «ἀρχή» τής πολιτικῆς ουδέτερότητας, πού υιοθετεῖται καί ἀπό τό ἰσχύον Σύνταγμα²⁸, ὅσο καί ἂν δέν συνεπάγεται τήν ἀποσύνδεση τής διοίκησης ἀπό ἀποφασιστικές γιά τή δραστηριότητά τής κοινωνικές καί πολιτικές έπιρροές²⁹, δέν παρέχει ἀπάντηση στό ἐξῆς ἐρώτημα: πώς

27. Βλ. *Τάχου*, ὅπ. π. σ. 185, *Dagtolou*, ὅπ. π. σ. 48. Βλ. ἐπίσης ἰδιαίτερα *Δαγτόγλου*, ὅπ.π. σ.108 ἐπ. Κατά τόν *Allegretti*, ὅπ.π. σ.62 ἐπ., ἡ έννοια τής «imparzialità dell' amministrazione», συνδυάζει ἕνα ἀρνητικό στοιχείο, πού εἶναι ἡ «*éstraneità a fini e a qualificazioni soggettive di parte*», πού τό ἀποκαλεῖ «*neutralità*» (ὅπ.π. σ.63 ὑποσ.26) καί ἕνα θετικό στοιχείο δυνάμει τοῦ ὁποῖου «*il soggetto imparziale cura un fine che ragruppa, considerandole da un punto di vista globale, le varie qualificazioni parziali, così que la qualificazione espressa nell' attività imparziale é unitaria e globale ed insieme si articola alle qualificazioni parziali facendi capo alle singole parti*» (ὅπ. π. σ. 67). Κατά τόν ἴδιο συγγραφέα ὅπ. π. σ. 68 ἐπ. ἡ «imparzialità» πρέπει νά συγκεντρώνει δύο θεμελιώδεις ἀξίες, τήν ἀλήθεια καί τή δικαιοσύνη. Γιά διάφορα θετικά ἢ ἀρνητικά, περιεχόμενα πού δίνονται στήν έννοια «ουδέτερότητα» βλ. *Schlaich*, ὅπ. π. ἰδιαίτερα σ. 220-221. - Αὐτή ὅμως ἡ «έτοιμότητα ἐνεργητικῆς δραστηριοποίησης» γιά μιά «δίκαιη παρέμβαση» καί «πρόσφορη πράξη» (*Δαγτόγλου*) ἢ ἡ συνισταμένη τής «ἀλήθειας» καί τής «δικαιοσύνης» (*Allegretti*) ἤδη προϋποθέτουν περιθώρια αὐτόνομης πρωτοβουλίας τής διοίκησης. Μέσα σ' αὐτά τά περιθώρια ἡ βούληση τής διοίκησης ὀφείλει, κατά τά διδασκόμενα, νά διαμορφώνεται «δίκαια» «πρόσφορα» κοκ. Ἄλλά «δίκαια» ἢ «πρόσφορα», σέ τελευταία ἀνάλυση, δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρά τήν περί δικαίου ἢ περί προσφόρου ἀντίληψη πού υιοθετοῦν ἐκεῖνοι πού στελεχώνουν τή διοίκηση, καί πού ἀποτελεῖ τόν πραγματικό γνώμονα τῶν δραστηριοτήτων τους. Πόσο «ουδέτερες» ἢ «ἀμερόληπτες» ὅμως μποροῦν νά εἶναι οἱ ἀντιλήψεις τῶν (ἐκάστοτε) διοικούντων; Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὅπως σωστά παρατηρεῖ καί ἀναπτύσσει ὁ *Schlaich*, ἰδιουπία τής έννοιας «ουδέτερότητα» («*Neutralität*») εἶναι ὅτι δέν εἶναι ἐπιδεκτική ἐνός ἐνιαίου νομικοῦ ὀρισμοῦ (ὅπ. π. σ. 221 ἐπ., 226 ἐπ.)

28. Κυρίως στό ἄρθρ. 103 § 1 ἐδ. α' Σ, κατά τό ὅποιο «οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι εἶναι ἐκτελεσταί τής θελήσεως τοῦ Κράτους καί ὑπηρετοῦν τόν λαόν, ὀφείλοντες πίστιν εἰς τό Σύνταγμα καί ἀφοσίωσιν εἰς τήν Πατρίδα», ἀλλά καί σέ ἄλλες διατάξεις, ὅπως λ.χ. τά ἄρθρ. 56-57 Σ πού περιέχουν τά βουλευτικά ἀσυμβίβαστα. Βλ. ἀναλυτικά *Τάχου*, ὅπ. π. σ. 119 ἐπ., Ἐπίσης πρβλ. Δ. Θ. Τσάτου, Τό κοινοβουλευτικόν ἀσυμβίβαστον ἐν τῷ ἑλληνικῷ συνταγματικῷ Δικαίῳ, (πού ἀναφέρεται στά ἀντίστοιχα ἄρθρ. 71-72 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952), σ. 59 ἐπ. καί ἰδιαίτερα σ. 64 ἐπ.

29. Χαρακτηριστική καί καταλυτική κριτική στήν έννοια τής «ουδέτερότητας»

διαμορφώνονται οι αποφάσεις που παίρνονται από τη διοίκηση, έστω μέσα στα πλαίσια των γενικών νομοθετικών επιλογών, ή, ακριβέστερα: έφ' όσον πράγματι ασκείται πολιτική μέσω των επιλογών που γίνονται από την διοίκηση, από τους ποιούς παράγοντες επηρεάζεται ή πολιτική αυτή;

Οι περιορισμοί του άρθρ. 29 § 3 Σ βρίσκονται σέ άμεση συνάρτηση μέ τό πρόβλημα αυτό: μέ τό άρθρ. 29 § 3 Σ εισάγεται ένα στοιχείο

της διοίκησης ασκεί ό *Miliband*, όπ. π. σ. 108, πρβλ. και σ. 109 έπ. «Όσον άφορά τόν τρόπο κατά τόν όποίο ασκείται ή έξουσία (δηλ. ή διοικητική λειτουργία), ή έννοια της «ουδέτερότητας» που συχνά τή συνδέουν μ' αυτόν άσφαλώς είναι όλως διόλου παραπλανητική-πραγματικά, άρκει και μιάς στιγμής σκέψη για νά καταφανεί ότι ή έννοια αυτή είναι παράλογη: άνθρωποι που βρίσκονται βαθειά στα δημόσια πράγματα και παίζουν μείζονα ρόλο όχι μόνο στην έφαρμογή αλλά και στη διαμόρφωση της πολιτικής (...) από όρισμένες συγκεκριμένες ιδεολογικές κατευθύνσεις, (...) και αυτές οι κατευθύνσεις δέν μπορεί παρά νά επηρεάζουν τόν όλο χαρακτήρα και τήν κατεύθυνση (...) του τρόπου μέ τόν όποιο προσεγγίζουν τους στόχους.- Ούτε ύπάρχει περιθώριο μεγάλης άμφιβολίας ως προς τό που κλίνουν αυτές οι ιδεολογικές κατευθύνσεις: γενικά, στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, οι άνώτεροι ύπάλληλοι αναμένεται νά παίζουν ένα συντηρητικό ρόλο (...). Μέ δεδομένες τίς ιδεολογικές τους κατευθύνσεις, δέν ύπάρχει κανένα λόγος για τόν όποίο οι άνώτεροι ύπάλληλοι δέν θά έπρεπε νά είναι λίγο-πολύ 'ουδέτεροι' ανάμεσα στα διάφορα συντηρητικά κόμματα και ομάδες που διαδέχονται τό ένα τ' άλλο στην κυβέρνηση (...). 'Ο *Miliband*, ολοκληρώνει και συνοψίζει αυτή τήν κριτική μέ τή διαπίστωση, όπ. π. σ. 115-116, ότι ή «κρατική γραφειοκρατία, σέ όλα της τά σημεία, δέν είναι ένα άπόρσωπο, άποιδεολογικοποιημένο («un-ideological»), άπολιτικό («a-political») στοιχείο στην κοινωνία, υπέράνω των συγκρούσεων στις όποιες έμπλέκονται τάξεις, συμφέροντα και ομάδες. Μέ βάση τίς ιδεολογικές της ένισχυμένες μέ τά δικά της συμφέροντα, αυτή ή γραφειοκρατία, αντίθετα, είναι ένα άποφασιστικά σημαντικό και άφοσιωμένο στοιχείο της διατήρησης και άμυνας της δομής της έξουσίας και των προνομίων, στοιχείο που είναι σύμφυτο στον αναπτυγμένο καπιταλισμό». Κριτική της έννοιας της πολιτικής ουδέτερότητας, βλ. επίσης σέ *Τάχο*, όπ. π. σ. 175 έπ., 190 έπ., ό όποιος συμπεραίνει, όπ. π. 182-183, ότι «ή έννοια της πολιτικής ουδέτερότητας του δημοσίου ύπαλλήλου, άποτελεί νομική κατασκευή που ή λογική και νομική αντίνομία της είναι κατάδηλη», για νά διαπιστώσει τελικά, όπ. π. σ. 184, ότι «ό θεσμός της πολιτικής ουδέτερότητας των δημοσίων ύπαλλήλων άποτελεί πλασματική νομική σύλληψη, που ή έφαρμογή της σαν κανόνα δικαίου ελάχιστα μπορεί νά πραγματοποιηθεί». Ριζική κριτική των αντίλήψεων για πολιτική ουδέτεροτητα όχι ειδικά της διοίκησης, αλλά γενικότερα «της πολιτείας», ασκεί ό Δ. Τσάτσος, *Σύνταγμα και πολιτική πραγματικότητα*, σ. 43 έπ. και ιδίως σ. 45 έπ. και σ. 123, όπου υποστηρίζει ότι «ή έννοια της 'πολιτικής ουδέτερότητας' του κράτους είναι άσυνβίβαστη μέ τήν άρχή της κυριαρχίας ενός πολιτικοποιημένου λαού».

πολιτικής ενότητας του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών που συνίσταται στην αρνητική στάση που επιβάλλει το Σύνταγμα στους δημόσιους υπάλληλους ως προς την ανάπτυξη κομματικών δραστηριοτήτων. Είναι δέ στοιχείο πολιτικής ενότητας, διότι, αν και οι περιορισμοί αναφέρονται στην ανάπτυξη δραστηριοτήτων υπέρ ή κατά όλων ανεξαιρέτα των κομμάτων, οδηγούν τελικά το προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών προς πολύ συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές κατευθύνσεις. Ειδικότερα:

Οι απαγορεύσεις αποκτούν συγκεκριμένο περιεχόμενο ήδη αν θεωρηθούν μέσα από το πρίσμα των ιστορικών και πολιτικών συνθηκών μέσα στις οποίες συγκροτήθηκαν και στελεχώθηκαν οι κρατικοί μηχανισμοί, ιδιαίτερα στην περίοδο μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου³⁰. Συνταγματικό έρεισμα της πολιτικής επιλογής του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών υπήρξε το άρθρ. 100 § 1 και 2 του Συντάγματος του 1952, που είχε καταρτιστεί από την Δ' Αναθεωρητική Βουλή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Τουτό όριζε ότι α) ο δημόσιος υπάλληλος, εκτός από πίστη και αφοσίωση γενικά στην πατρίδα, όφειλε «πίστην και αφοσίωσιν εις τά εθνικά ιδεώδη»³¹ ενώ «ιδεολογίαί αποσκοπούσαι εις την διά βιαιών μέσων ανατροπήν του ύφισταμένου κοινωνικού ή πολιτικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του υπαλλήλου». Χωρίς αυτά τά «ήθικά» προσόντα ο υπάλληλος δέν μπορούσε ούτε νά προσληφθεί ούτε νά παραμείνει στην ύπηρεσία³². Για τή διάταξη αυτή, όπως σχεδόν αυτούσια περιλήφθηκε στό άρθρ. 41 § 1 του Έπαλληλικού Κώδικα που ίσχυε τότε και περιέχεται ήδη στόν ισχύοντα υπαλληλικό Κώδικα (άρθρ. 70 § 2 π.δ. 611/1977) «έν είναι βέβαιον: ότι ή

30. Πρβλ. παραπάνω, σ. 103 έπ., ιδίως σ. 106.

31. Κατά τό άρθρ. 100 § 1 του Συντάγματος του 1952. «Ο δημόσιος υπάλληλος όφειλε πίστιν και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα και τά εθνικά ιδεώδη (...) ενώ κατά τό άρθρ. 103 § 1 έδ. α' Σ του ισχύοντος Συντάγματος. «Οί δημόσιοι υπάλληλοι (...) (όφείλου) πίστιν εις τό Σύνταγμα και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα». Βλ. όμως άρθρ. 70 § 2 του Έπαλληλικού Κώδικα, (π.δ. 611/1977).

32. Για τό θέμα αυτό βλ. Τάχου, έπ. π. σ. 123 έπ., 137 έπ. και ειδικότερα, για τό ισχύον Σύνταγμα, σ. 147 έπ., σ. 165 έπ. και την εκεί βιβλιογραφία, σ. 143 ύποσ. 23, Δένδια, Διοικητικόν Δίκαιον, τόμ. Α', σ. 266 έπ., Έλ. Κυριακοπούλου, Δίκαιον των πολιτικών διοικητικών υπαλλήλων, σ. 110 έπ. και σ. 110 ύποσ. 22. Πρβλ. όμως Μ. Στασινοπούλου, Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου, σ. 354 έπ.

ώς άνω διάταξις περιελήφθη εις τό Σχέδιον Συντάγματος τής έπιτροπής του ψηφίσματος ΞΗ/1949 τό όποϊον άποτελει και σήμερα συνταγματικόν κείμενον, υπό τήν επήρειαν των καταθλιπτικώς κρισίμων διά τήν ύπόστασιν του κράτους εκτάκτων περιστάσεων, (...), και προς τόν σκοπόν όπως προστατευθῆ ή κρατική μηχανή από τήν διείσδυσιν κομμουνιστών εις αυτήν (...). Έκ παραλλήλου, ως σημειωθῆ ότι τοιαύτη διάταξις δέν απαντάται εις τά προγενέστερα έλληνικά Συντάγματα, άλλ' ούτε και εις τά ξένα νέα Συντάγματα φιλελευθέρων δημοκρατικών κρατών»³³.

Παρά τόν «εξαιρετικό» και «περιστασιακό» χαρακτήρα τους³⁴ οι διατάξεις του άρθρ. 100 § 1 και 2 του Συντάγματος του 1952 απέτέλεσαν τό νομικό-πολιτικό θεμέλιο, πάνω στό όποιο συγκροτήθηκε ή στελέχωση του κρατικού μηχανισμού τουλάχιστον ως τήν πτώση τής στρατιωτικής δικτατορίας στις 23 Ίουλίου 1974³⁵. Έτσι ή άπαγόρευση

33. Άρ. Μάνεση, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 463/1955 Άρμ. 1955, σ. 378 επ.· πρβλ. επίσης του ίδιου, Έγγυήσεις, Β', σ. 108-113. Άξίζει νά παρατηρηθει ότι ή παραπάνω σχολιαζόμενη ΣτΕ 463/1955, αφού προβαίνει σε συγκεκριμένη εκτίμηση τής πολιτικής συμπεριφοράς υπαλλήλου πού προσφεύγει στό Συμβούλιο τής Έπικρατείας για νά άκυρώσει πράξη άπόλυσής τους «Ούτος (...) ουχι άπλως δέν ανεμίχθη εις τόν έαμοκομμουνισμόν αλλά και ήναντιώθη νά πράξη τούτο(...) μετά τήν συμφωνίαν τής Βαρκίτζης προσεχώρησεν εις τάς εθνικάς οργανώσεις και προσέφερον καλās ύπηρεσίας εις τό Κράτος εις τόν άγώνα του κατά των συμμοριτών (...)», (όπ. π. σ. 370-371), άκυρώνει τήν πράξη τής άπόλυσής του επειδή «ουδεμία άμφιβολία ύφίσταται ως προς τά ύγιή εθνικιστικά αυτου φρονήματα» (όπ. π. σ. 371, ύπογράμμιση δική μου). Κατακυρώνει δηλαδή ως προσόν πού απαιτείται για νά έχει κάποιος τήν ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου τήν έμπρακτη άφοσίωσή του σε μία από τίς, ήδη από τότε, νόμιμες ιδεολογίες. Πρβλ. και σχετική παρατήρηση Χ. Θηβαίου, στην Δ' Άναθεωρητική Βουλή του 1948, σε Τάχο, όπ. π. σ. 144 ύποσ. 24.

34. Βλ. Μάνεση, 379, επίσης Τάχο, όπ. σ. 142.

35. Πρβλ. σχετικά Τάχο, όπ. π. σ. 141 επ., 143 επ. Πάντως, παρά τή μεταβολή τής αντίστοιχης συνταγματικής διάταξης, περιέχονται στον ισχύοντα Έπαλληλικό Κώδικα αυτούσιες οι διατάξεις του υπό προηγούμενο συνταγματικό καθεστώς υπαλληλικού δικαίου, μέ τίς όποιες επαναφέρεται ως άρνητικό προσόν και ως πειθαρχικό παράπτωμα ή «έλλειψις πίστεως και άφοσίωσης προς τήν Πατρίδα και τά εθνικά ιδεώδη, ως και επιδιώξεις έργω ή λόγω τής διά χιαιών μέσων άνατροπής του ύφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος» (άρθρ. 206 § 1 έδ. α', π.δ. 611/1977, πρβλ. και άρθρ. 23 § 1 έδ. β' και ιδίως άρθρ. 70 § 2 π.δ. 611/1977, κατά τό όποιο «ιδεολογία, σκοπούσαι τήν διά χιαιών μέσων άνατροπήν του ύφισταμένου πολιτικού ή κοι-

της ανάληψης κομματικών δραστηριοτήτων στο προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών που σφυρηλατήθηκαν τουλάχιστον επί 25 χρόνια σε όμοιογενή πολιτική ιδεολογία δεν πλήττει με την ίδια ένταση τις πολιτικές ιδεολογίες που ήταν από πάντοτε «θεμιτές» και όχι ασυμβίβαστες με την ιδιότητα του υπαλλήλου και οι όποιες εύρισκαν νομικά και (ουσιαστικά) πρόσφορο τό έδαφος για να αναπτυχθούν στο προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών. Αντίθετα, πλήττει κατ' έξοχήν τις πολιτικές ιδεολογίες των οποίων ή διάδοση προσέκρουε άλλοτε σε νομικά (και πραγματικά) εμπόδια και που παρά τό γεγονός ότι ή υιοθέτησή τους δεν στερεί πιά από τόν υπάλληλο τό δικαίωμα και τή δυνατότητα να ανήκει στή δημόσια υπηρεσία³⁶, δεν έχουν πραγματική δυνατότητα «ισότιμης» παρουσίας μέσα στή δημόσια διοίκηση.

Και ανεξάρτητα όμως από τήν ιδιαίτερη ιστορική τους φόρτιση οι απαγορεύσεις του άρθρ. 29 § 3 Σ δεν έχουν τις ίδιες ουσιαστικές συνέπειες για όλα αδιακρίτως τά κόμματα. Για τά κόμματα που στήριζαν και στηρίζουν τό πολιτικό και κοινωνικό status quo ή ανάπτυξη οργανώσεων μέσα στις δημόσιες υπηρεσίες έχει πολύ μικρότερη σημασία από ό,τι για τά κόμματα που δραστηριοποιούνται για να πετύχουν τή μετεξέλιξη ή και τή ριζική μεταβολή του. Οι πολιτικοί στόχοι των κομμάτων τής πρώτης κατηγορίας (τά όποια στήν Ελλάδα μάλιστα, κατά παράδοση, και ιδιαίτερα κατά τήν περίοδο που συγκροτούνταν ό σύγχρονος κρατικός μηχανισμός, δεν είχαν αναπτύξει οργανώσεις)³⁷ εξυπηρετούνται και χωρίς τήν κομματικά οργανωμένη διακλάδωσή τους μέσα στή διοίκηση. Αναλυτικότερα: ό κρατικός μηχανισμός είναι συγκροτημένος κατά τρόπο που να αποτελεί πρόσφορο μέσο, για τήν εξυπηρέτηση

νομικού καθεστώτος αντίκεινται απόλυτως προς τήν ιδιότητα του υπαλλήλου»). Πρβλ. και τήν παρατήρηση του Ίωαν. Χρυσικοπούλου, Κώδιξ Δημοσίων Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ., κατά τόν όποιο, σ. 112, «υπάρχει ανάγκη όπως έρευνάται μήπως ή εύρύτατη διατύπωση τής διατάξεως (άρθρ. 70 § 2 π.δ. 611/1977) όδηγει εις καταχρήσεις και δημιουργείται αντίθεση προς τό άρθρον 14 του Συντάγματος και τας εν γένει αρχάς τής ελευθερίας τής σκέψεως και των πολιτικών πεποιθήσεων».

36. Πρβλ. ώστόσο παραπάνω, σ. 106, ύποσ. 7. Παρά τήν αντισυνταγματικότητά τους οι διατάξεις ιδιαίτερα των άρθρ. 70 § 2 και 206 § 1 έδ. α' π.δ. 611/1977 δεν παύουν να αποτελούν πραγματικό εμπόδιο στή δυνατότητα όλων των πολιτών που έχουν τά προσόντα που απαιτεί τό Σύνταγμα να προσπελαύνουν τις δημόσιες υπηρεσίες.

37. Πρβλ. παραπάνω. σ. 119 έπ.

των αναγκών της συντήρησης, όχι όμως και της μετεξέλιξης, ή, πολύ λιγότερο, της μεταβολής του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος. Άσκει έτσι μια λειτουργία παραπληρωματική προς εκείνη των συντηρητικών πολιτικών κομμάτων, έτσι ώστε ένα μεγάλο τμήμα από την επεξεργασία και την άσκηση της πολιτικής τους επιτελείται από αυτές καθαυτές τις δημόσιες υπηρεσίες, ενώ τα κόμματα αυτά συγκεντρώνουν τις προσπάθειές τους στη διατήρηση μιάς κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας ικανής να αποτρέπει κάθε κίνδυνο κλονισμού του κρατούστος κοινωνικού και πολιτικού συστήματος³⁸. Γιά τα συντηρητικά αυτά κόμματα και γιά την εξυπηρέτηση της πολιτικής τους οί οργανώσεις μέσα στον κρατικό μηχανισμό έχουν μικρότερη σημασία. Τα κόμματα όμως, πού οί πολιτικές τους κατευθύνσεις τείνουν στή μεταβολή του κοινωνικού και πολιτικού status quo δέν μπορούν νά υπολογίζουν ούτε στή μερική, έστω, εξυπηρέτηση της δικής τους πολιτικής από τις δημόσιες υπηρεσίες, ούτε σέ κάποια «ουδέτερότητά» της. Άντίθετα, καθοριστική σημασία γιά την έπιτυχία των πολιτικών τους στόχων έχει και ή ανάπτυξη και ή αποτελεσματική λειτουργία των οργανώσεών τους, (όπου και συνήθως υπερέχουν άπέναντι στά άλλα κόμματα)⁴⁰. Έπομένως τό Σύνταγμα όταν στερεί από όλα έξ ίσου τά κόμματα τή δυνατότητα νά αναπτύσουν οργανώσεις μέσα στίς δημόσιες υπηρεσίες, ουσιαστικά εξυπηρετεί — ή τουλάχιστον δέν παραβιάζει — την πραγματοποίηση των πολιτικών στόχων των κομμάτων πού δέν έχουν ανάγκη νά αναπτύξουν ιδιαίτερες οργανώσεις μέσα στίς δημόσιες υπηρεσίες, ενώ παράλληλα δημιουργεί έμπόδια γιά τά κόμματα πού στηρίζουν την έπιτυχία των πολιτικών τους στόχων και στίς δημόσιες υπηρεσίες. Τό άρθρ. 29 § 3 Σ λοιπόν, δέν αίρει τή δημόσια διοίκηση πάνω από τά «μερικά» συμφέροντα, γιά νά τή θέσει στην εξυπηρέτηση κάποιου «γενικού» συμφέροντος. Άντίθετα, κατατείνει στό νά άρει τή διοίκηση, πού έχει ήδη τεθεί στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων πού εκφράζονται μέ τό συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, όσο τό δυνατό μακρύτερα από κάθε έπιρροή πού θά μπορούσε νά παρεμποδίσει αυτή την πολιτική της λειτουργία.

38. Βλ. *Poulantzas*, όπ. π. σ. 260-261.

39. Βλ. παραπάνω σ. 121-122.

40. Πρβλ. παραπάνω σ. 119 έπ.

Πρέπει, τέλος, να υπογραμμιστεί ότι με το άρθρ. 29 § 3 Σ ή δημόσια διοίκηση δεν προστατεύεται από κάποιες παράνομες πράξεις, στις οποίες ενδεχομένως θα ήθελαν να τήν εξωθήσουν όλα ή μερικά κόμματα, αλλά από τήν καθόλα νόμιμη δραστηριότητα των πολιτικών κομμάτων, ώστε να παραμείνει ένα «κλειστό σώμα», έξω από τήν οργανωμένη επίρεια όλων των οργανωμένων πολιτικών τάσεων και ρευμάτων, και ιδίως των ριζοσπαστικών.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι οι απαγορεύσεις του άρθρ. 29 § 3 Σ κατατείνουν στην εξασφάλιση ενός ουσιώδους πολιτικού ρόλου των δημοσίων υπηρεσιών: του ρόλου ενός βασικού οργανωτή των πολιτικών συμφερόντων κοινωνικών δυνάμεων που ασχούν τήν ήγemonία μέσα στο κοινωνικό-πολιτικό σύστημα που επικρατεί⁴¹.

Ο ρόλος αυτός διασφαλίζεται και με τήν ιδεολογική και πολιτική συνοχή τήν οποία καλλιεργεί στή διοίκηση ή υποχρέωση του προσωπικού της να απέχει από κομματικές δραστηριότητες. Στή θέση των διαφόρων «επί μέρους» κομματικών πεποιθήσεων προβάλλει για τό προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών ή ιδεολογία μιās «αποτελεσματικότητας», «λειτουργικότητας», «τεχνοκρατίας»⁴² που εντάσσονται σε κάποιο ασαφούς περιεχομένου, «γενικό συμφέρον», ενώ στή θέση των «επί μέρους» κομματικών συμφερόντων προβάλλει τό συμφέρον του κράτους, δηλαδή του κρατούντος κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Τό ιδανικό αυτό της εξυπηρέτησης του κράτους περιγράφεται με ανάγλυφη πληρότητα σε τμήμα μιās απόφασης τής 22.5.1975 του Συνταγματικού Δικαστηρίου τής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας τής Γερμανίας. Σύμφωνα με τήν απόφαση αυτή «ή υποχρέωση πολιτικής πίστης απαιτεί περισσότερο από μιὰ τυπικά όρθή, αλλά κατά τά λοιπά αδιάφορη, ψυχρή, έσωτερικά απομακρυσμένη στάση απέναντι στο κράτος και τό Σύνταγμα (...). Από τόν υπάλληλο αναμένεται να γνωρίζει και να αναγνωρίζει αυτό τό κράτος και τό Σύνταγμά του ως μιὰ ύψηλή θετική αξία, τήν όποία αξίζει τόν κόπο να υπερασπίζεται κανείς. Η υποχρέωση πολιτικής πίστης δοκιμάζεται σε έποχές κρίσης και σε σοβαρές καταστάσεις σύγκρουσης κατά τίς όποιες τό κράτος αναμένει ότι ό υπάλληλος θα πάρει ένεργητικά τό μέρος

41. Βλ. Poulantzas, όπ. π. σ. 259 έπ.

42. Πρβλ. Poulantzas, όπ. π. σ. 269-270.

του (...)⁴³. 'Ως υποχρέωση «πολιτικής πίστης» νοείται κατ' έξοχήν ή υποχρέωση του υπαλλήλου νά είναι έτοιμος νά ταυτιστεί μέ τήν ιδέα του κράτους πού καλείται νά υπηρετεί, δηλαδή τή φιλελεύθερη δημοκρατική νομική καί κοινωνική τάξη πού διέπει αυτό τό κράτος (...)⁴⁴. Οί τάσεις πού διακρίνονται σ' αυτή τή σχετικά πρόσφατη απόφαση του γερμανικού Συνταγματικού δικαστηρίου, δέν είναι καθόλου ξένες πρós τίς κατευθύνσεις πού τείνουν νά επικρατήσουν στην έλληνική έννομη τάξη. Στίς κατευθύνσεις αυτές, φαίνεται νά εντάσσονται καί οί περιορισμοί πού επιβάλλει τό άρθρ. 29 § 3 Σ.

Μέ τίς απαγορεύσεις του άρθρ. 29 § 3 Σ, εξασφαλίζονται ουσιαστικές προϋποθέσεις γιά τήν κατά τό δυνατό μεγαλύτερη απεξάρτηση τής πολιτικής λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών από τήν πιθανή έναλλαγή των κυβερνήσεων, άρα καί πολιτικών προγραμμάτων πού στην ύλοποίηση των όποιων καλείται ή διοίκηση νά επιδείξει τήν ένεργητική της σύμπραξη. Τό ευρύ καί συνεχώς διευρυνόμενο περιθώριο πραγματοποίησης αποφασιστικών επιλογών από τή διοίκηση περιττειχίζεται έτσι, ώστε νά είναι δύσκολη ή χρησιμοποίησή του κατά τρόπο πού νά μήν έξυπηρετεί, ή, πολύ περισσότερο νά αντιστρατεύεται αυτά πού γίνονται αντιληπτά ως «συμφέροντα του κράτους». Μέ τόν τρόπο αυτό ένισχύεται ή πολιτική «άνθεκτικότητα» των κρατικών μηχανισμών άπέναντι στον «κίνδυνο» ριζικών μεταρρυθμίσεων πού ένδεχόμενα θά προσπαθούσε νά επιφέρει μιά απρόβλεπτη κοινοβουλευτική καί κυβερνητική πλειοψηφία. Έτσι όμως μειώνεται ένα μεγάλο μέρος από τήν πραγματική δυνατότητα μιάς τέτοιας πλειοψηφίας νά ύλοποιήσει τό πολιτικό της πρόγραμμα, αξιοποιώντας τίς δυνατότητες πού νομικά, κατά τό Σύνταγμα πάντοτε, διατηρούνται αλώβητες.

43. Τό άπόσπασμα αυτό τής BVerfGE 39, (334-331) παρατίθεται από τόν E. Brandt (έκδοτ.), Die politische Treuepflicht, σ. 213-214.

44. Brandt, όπ. π. σ. 222.

2. Τό περιεχόμενο των διατάξεων του άρθρ. 29 § 3 Σ.

Κατά τό άρθρ. 29 § 3 Σ. «Απαγορεύονται απόλυτως αί οίασδήποτε μορφής έκδηλώσεις υπέρ πολιτικών κομμάτων, τών δικαστικών λειτουργών, τών στρατιωτικών έν γένει καί τών όργάνων τών σωμάτων άσφαλείας καί τών δημοσίων υπαλλήλων, ώς καί ή ένεργός υπέρ κόμματος δράσις, τών υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου τοπικής αυτοδιοικήσεως».

Η παράγραφος αυτή δέν υπήρχε στό Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος ούτε στά Σχέδια τής Β΄ Υποεπιτροπής καί τής Όλομέλειας τής Έπιτροπής του Συντάγματος. Προστέθηκε κατά τήν τελική συζήτηση για τό Σύνταγμα στην Όλομέλεια τής λεγόμενης «Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής»⁴⁵ sé δύο όμοιες ώς πρός αυτό τό σημείο τροπολογίες βουλευτών τής κυβερνητικής πλειοψηφίας⁴⁶. Οί σχετικές τροπολογίες συγκέντρωσαν πάνω της όξυτάτη τήν κριτική τής αντιπολίτευσης⁴⁷. Παρ' όλη

45. Για τή νομική φύση τής βουλής αυτής, βλ. παραπάνω σ.170 ύποσ. 21.

46. Βλ. τίς τροπολογίες sé Βουλής τών Έλλήνων, Σύνταγμα του 1975 (Διάταξις κατ' άρθρον έπισήμων σχεδίων-τροπολογιών ψηφισθέντος τελικού χειμένου), σ. 77-78.

47. Πιό συγκεκριμένα ό βουλευτής Άθ. Κανελλόπουλος, χαρακτήρισε τή διάταξη «άντιδημοκρατική καί άντισυνταγματική». Κατά τόν Άθ. Κανελλόπουλο, (Πρακτικά σ.784-785), ή διάταξη αυτή καταλύει τήν αρχή τής ισότητας. Καί κατ' ουσίαν όμως είναι άπορριπτέα διότι «(...) σκοπός [της] είναι νά μή πολιτικολογούν, ή άν θέλετε, νά μήν κομματίζονται ώρισμένες κατηγορίες πολιτών κατά τήν εκτέλεση τών καθηκόντων τους (...). Πέραν τών καθηκόντων τους παύουν νά είναι Έλληνες πολίτες όλοι αυτοί; Θα ήτο δυνατόν νά αποκλείσουν ώρισμένες κατηγορίες πολιτών από του νά είναι μέλη ενός Κόμματος, δηλαδή από του νά εκφράσουν τήν πολιτική τους βούληση; (...). [Αυτό] ουσιαστικά σημαίνει ότι ευνουχίζουν πολιτικά μεγάλο μέρος από τούς πολίτες στην Έλ-

όμως τήν κριτική, ή διάταξη περιέλαβε, μέ μικρή φραστική παραλλαγή, αὐτούσια τή διατύπωση τῶν τροπολογιῶν. Μέ τή διάταξη αὐτή τό Σύνταγμα σχετικοποιεῖ καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀναίρει ἐντελῶς τήν ἐλευθερία πού κατοχυρώνεται μέ τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ.

λάδα». Κατά τόν ἴδιο βουλευτή, τό νά μήν «κομματίζονται» οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι κατά τήν ὑπηρεσία τους μπορεί νά ἐξασφαλισθεῖ μέ τήν ἐφαρμογή τῶν πειθαρχικῶν διατάξεων τοῦ Ὑπαλληλικοῦ Κώδικα καί τούς ποινικούς νόμους. Μέ αὐτή τή βασική ἐπιχειρηματολογία συμφώνησαν οἱ ὀμιλητές τῆς ἀντιπολίτευσης, βλ. ἀγόρευση τοῦ γενικοῦ εἰρηγητῆ τῆς μειοψηφίας, Δ. Τσάτσου, κατά τόν ὁποῖο ἐνασκούντες δημόσιο λειτουργήματα, ἐξ αἰτίας τῆς ἴδιας τῆς φύσης τοῦ λειτουργήματος «δέν μπορούν νά εἶναι καί δέν εἶναι οὐδέτεροι», (ὅπ. π. σ. 785). Κατά τόν Δ. Τσάτσο, ἡ ἀπάλειψη τῆς διάταξης θά εἶναι προστατευτική τοῦ πολίτη καί τοῦ κράτους δικαίου, διότι «ἐάν (...) ἀνοίξομε τό ὄρομο γιά κομματική συμμετοχή καί ἐφ' ὅσον εἶναι στοιχειωδῶς ἐντιμος [ὁ ὑπάλληλος] θά δηλώσει δημόσια τό πού ἀνήκει καί ἔτσι θά μπορῆ ἡ συμπεριφορά του νά κρίνεται ἀπό τήν κοινή γνώμη, ὅχι ἐπί τῆς βάσει μιᾶς ἀνυπάρκτου ἀπολιτικότητας ἀλλά μέ βάση τήν κομματική του ἐνταξή». Σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση τοῦ βουλευτῆ Α. Κύρκου, ἄν δέν διαγραφεῖ ἡ διάταξη «οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι δέν ἐξαγγέλλουν τήν πολιτική τους ιδιότητα. Θά εἶναι δυσχερέστατο νά πῆτε ποιοί εἶναι οἱ ἐνταγμένοι, θά εἶναι δυσχερέστατο νά τοῦς ἐμποδίσετε νά μετᾶσχουν κρυφίως σέ κόμματα καί θά δημιουργηθῆ ἀκόμη περιπλοκότερο πρόβλημα. Διότι βεβαίως ὅλοι, ἡ οἱ περισσότεροι, ἐνῶ ἔχουν μιᾶ ἰδεολογική ἐνταξή σέ κάποιο κόμμα, ὅχι ὀργανωτική, καί ἐξ αὐτῆς τῆς ἰδεολογικῆς ἐντάξεως μπορεί νά προκύψουν ζητήματα ἐρμηνείας καί διώξεων» (ὅπ.π. σ. 795). Βλ. ἐπίσης τίς ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Α. Κακλαμάνη, ὅπ.π. σ.787, Γ. Σκουλαρίκη, ὅπ.π. σ.788, Χ. Φλωράκη, ὅπ.π. σ.790, Χ. Γραμματιδῆ, ὁ ὁποῖος, μάλλον σέ ἀπόπειρα χαριτολογίας, παρατηρεῖ ὅτι «εἰς τήν θέσιν τῆς Κυβερνήσεως θά ἔλεγον νά μετέχουν [σέ κόμματα] οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἡ πλειοψηφία τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ τό κόμμα τό ὁποῖον κυβερνά (...). Ὅλοι ἀκολουθοῦν τοῦς εὐτυχούντες (...). Διατί νά μήν εἶναι [οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι] μέ ἐκείνους πού κυβερνοῦν καί νά συντρέγουν καί αὐτοί εἰς τήν ὥραϊαν τράπεζαν ὡς καί νά συνευωχῶνται μέ τοῦς κυβερνώντας;» ὅπ.π. σ.793, Χ. Πρωτοπαπά, ὅπ. π. σ.794, Γ. Ἰορδανίδη, ὅπ. π. σ. 795, Γ. Κουτσοχέρα, Δ. Ρίζου, καί Κ. Κάππου, ὅπ.π. σ.787. Οἱ ὀμιλητές τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας περιέστρεψαν τήν ἐπιχειρηματολογία τους γύρω ἀπό τήν ἀνάγκη ἀμεροληψίας τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων κατά τήν ἐξάσκηση τῶν καθηκόντων τους. Βλ. ἰδιαίτερα τήν ἀγόρευση τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπί τοῦ Συντάγματος Κ. Τσάτσου, κατά τόν ὁποῖο, ὅπ. π. σ. 786 «πολιτική οὐδετερότης δέν ὑπάρχει. Ἄλλά ὑπάρχουν κλίμακες πολιτικῆς τοποθετήσεως. Δρά πολιτικῶς. Δικαιούμαι νά ἔχω πολιτικήν θέσιν (...). Ἀπό κει καί πέρα ὅμως κατερχόμεθα εἰς ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, τῆς κομματικῆς τοποθετήσεως. Μπορῶ νά εἶμαι πιστός ἐνός κόμματος ὁπαδός ὅταν εἶμαι δημόσιος ὑπάλληλος ὑπό τήν εὐρυτάτην ἐννοίαν πού εἶπα, ἀλλά δέν μπορῶ νά δράσω κομματικῶς ὑπέρ κόμματος εἰς τό ὁποῖον ἀνήκω (...). Μπορεῖ (...) ὁ οἰοσδήποτε ὑπάλληλίσκος εἰς τήν ἐπαρχίαν,

Στό άρθρ. 29 § 3 Σ θεσπίζονται δύο κατηγορίες περιορισμών του δικαιώματος των πολιτών να οργανώνονται σε πολιτικά κόμματα. Για τους δικαστικούς λειτουργούς, στρατιωτικούς, τά όργανα των σωμάτων ασφαλείας και τους δημοσίους υπαλλήλους, ο περιορισμός του δικαιώματος αυτού είναι απόλυτος (άρθρ. 29 § 2 έδ. α' Σ), ενώ για τους υπαλλήλους νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, δέν φτάνει ως τήν εξαίρεσή τους από τήν απόλαυση του δικαιώματος να οργανώνονται σε πολιτικά κόμματα (άρθρ. 29 § 3 έδ. β' Σ). Οι περιορισμοί αυτοί άφορούν τήν άσκηση του δικαιώματος να οργανώνονται σε πολιτικά κόμματα πρόσωπα πού συγκεντρώνουν μέν τά προσόντα πού άπαιτούνται κατά τή διάταξη του άρθρ. 29 § 1 Σ, είναι δηλαδή έλληνες πολίτες πού έχουν τό εκλογικό δικαίωμα, υπόκεινται όμως στους περιορισμούς του άρθρ. 29 § 3 Σ, εξαιτίας τής ειδικής σχέσης πού έχουν προς τό κράτος ως ασκούντες διάφορες κρατικές λειτουργίες.

α) 'Ο απόλυτος περιορισμός του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ.

Τό πρώτο έδάφιο του άρθρ. 29 § 3 Σ, άπαγορεύει απόλύτως οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις των δικαστικών λειτουργών των στρατιωτικών «έν γένει» και των όργάνων των σωμάτων ασφαλείας υπέρ πολιτικών κομμάτων.

(αα) «Δικαστικοί λειτουργοί» είναι κατά τό Σύνταγμα τά πρόσωπα πού συγκροτούν τά δικαστήρια, τά μέλη του εισαγγελικού κλάδου και όλων των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων στά όποία άνήκει και τό Συμβούλιο τής 'Επικρατείας και τά μέλη και ό έπίτροπος του 'Ελεγκτι-

μπορεί και έχει και θά έχη τήν κομματικήν του τοποθέτησιν (...). 'Αλλά δέν μπορεί έν τή άσκήσει των καθήκοντων του [ύπογράμμισή δική μου], να σκέπτεται ότι θά ύποστηρίξει τον κομματικόν φίλον του ή ότι θά ύποστηρίξη τας κομματικές αρχάς εις τας όποιας πιστεύει τό κόμμα του. 'Εν τή άσκήσει του καθήκοντός του θά ύποστηρίξη τας αρχάς τας όποιας ή εκάστοτε κυβέρνησις θέλει να εφαρμόσει και ή όποια πηγάζει από τήν πλειοψηφίαν του 'Ελληνικού λαού (...), τήν κομματικήν του (...) πολιτικήν δράσιν τήν αποκλείομεν»,

Πρβλ. επίσης παρατήρηση του 'Υπουργού Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκη, κατά τήν άγόρευση του βουλευτή 'Αθ. Κανελλόπουλου, όπ. π. σ. 784, καθώς και τήν άγόρευση του κυβερνητικού βουλευτή Κ. Σερεπίσιου, όπ. π. σ. 797. 'Εντονη κριτική στη διάταξη άσκει ό Γ. Βλάχος, Τό Σύνταγμα τής 'Ελλάδος, σ. 88-89.

κού Συνεδρίου⁴⁸. Στους δικαστικούς λειτουργούς δέν περιλαμβάνονται οι γραμματείς τών δικαστηρίων καί τό υπόλοιπο προσωπικό τής γραμματείας τών δικαστηρίων, πού κατά τή διατύπωση του άρθρ. 92 Σ είναι υπάλληλοι καί όχι δικαστικοί λειτουργοί, πράγμα όμως πού δέν συνεπάγεται διαφορετική μεταχείρισή τους ως πρός τήν εφαρμογή του άρθρ. 29 § 3 Σ⁴⁹.

«Στρατιωτικός» είναι εκείνος «ο οποίος ανήκει (έστω καί υπό τήν ιδιότητα του έφέδρου) εις τόν κατά ξηράν Στρατόν, τό Ναυτικόν, τήν Αεροπορίαν, τήν Χωροφυλακήν, τό Λιμενικόν Σώμα καί τό σώμα Φαροφυλάκων, αξιωματικός, άνθυπασπιστής ή όπλίτης καί ανεξαρτήτως βαθμού ή κλάδου όπου υπάγεται»⁵⁰. Οι όπλίτες, όπως καί οι έφεδροι αξιωματικοί, αποκτούν τήν ιδιότητα του στρατιωτικού από τή στιγμή πού κατατάσσονται για όρισμένη νόμιμη αίτία (π.χ. κλήση σε εκπλήρωση θητείας, επιστράτευση) καί πριν ακόμα όρκιστούν, ενώ οι μόνιμοι αξιωματικοί, οι άνθυπασπιστές καί οι μαθητές τών στρατιωτικών σχολών τή στιγμή τής όρκωμοσίας τους. Στρατιωτικοί θεωρούνται, από τήν πρώτη μέρα τής υποχρέωσής τους να καταταγούν, καί οι άνυπότακτοι. Οι στρατιωτικοί χάνουν τήν ιδιότητά τους με τή λήξη τής υποχρέωσής τους προς στράτευση καί τή χορήγηση άπολυτηρίου, τήν παραίτηση, τήν άποστρατεία ή τήν άπόταξή τους ή αν συντρέξει γεγονός πού

48. Πρβλ. άρθρ. 89-91 Σ, επίσης, βλ. Κυριακόπουλου, όπ. π. σ. 17 έπ., Δικαστικοί λειτουργοί είναι καί τά μέλη τών διοικητικών δικαστηρίων (Συμβούλιο Έπικρατείας, Έλεγκτικό Συνέδριο, ήδη καί τακτικά διοικητικά δικαστήρια καί οι γενικοί έπίτροποι καί άντεπίτροποι τής έπικρατείας στό Έκλογικό Συνέδριο καί τά τακτικά διοικητικά δικαστήρια (Παπαχατζής, όπ. π. σ. 300), επειδή τά δικαστήρια αυτά ασκούν δικαιοδοτική καί όχι διοικητική λειτουργία. (Γιά αντίθετη άποψη του Θ. Αγγελόπουλου, καί συνοπτική άντίκρουσή της, βλ. Κυριακόπουλο, όπ. π. σ. 17-18 ύποσ. 12). Αυτό άλλωστε προκύπτει καί από τά άρθρ. 90 καί 91 Σ, καί κυρίως από τίς διατάξεις περί προαγωγών, τοποθετήσεων, μεταθέσεων, άποσπάσεων καί πειθαρχικής εξουσίας επί τών δικαστικών λειτουργών. Αναλυτικότερα για τά διοικητικά δικαστήρια, αντί άλλων βλ. Έπ. Σπηλιωτόπουλου, Έγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου, σ. 303 έπ. καί για τίς έγγυήσεις ύπέρ τών μελών τους, σ. 307 έπ.

49. Βλ. Παπαχατζή, όπ. π. σ. 300 (για τούς γραμματείς τών διοικητικών δικαστηρίων).

50. Βλ. Κ. Βουγιούκα, Στρατιωτικόν Ποινικόν Δίκαιον, σ. 27, πρβλ. άρθρ. 22 § 2 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα. Για τή διάκριση πολιτικών-στρατιωτικών υπαλλήλων, βλ. πρόχειρα Παπαχατζή, όπ. π. σ. 299-300.

αποκλείει τή στρατιωτική ιδιότητα⁵¹. Στρατιωτικοί δέν είναι οί πολιτικοί υπάλληλοι τών υπηρεσιών του Στρατού καί τών Σωμάτων Ασφαλείας, τά όργανα τών Σωμάτων Ασφαλείας πλύν τής Χωροφυλακής καθώς καί άλλοι κλάδοι δημοσίων υπαλλήλων μέ στρατιωτική όργάνωση (όπως π.χ. οί φύλακες φυλακών ή οί τελωνοφύλακες). Αυτόι υπόκεινται στους περιορισμούς του άρθρ. 29 § 3 Σ ως δημόσιοι υπάλληλοι έν γενεί. Τό Σύνταγμα, χρησιμοποιώντας, χωρίς ιδιαίτερη επίτυχία, τή διατύπωση στρατιωτικοί «έν γενεί», δέν υπαινίσσεται κάποια επέκταση ή κάποια διασταλτική έρμηνεία του όρου «στρατιωτικός», αφού κάποιοι «έν είδει» στρατιωτικοί, τών όποιών ή στρατιωτική ιδιότητα θά μπορούσε νά τεθεί έν άμφιβόλφ δέν φαίνεται νά είναι γνωστοί στην έλληνική νομοθεσία. Άλλωστε, όπως ήδη παρατηρήθηκε, στους περιορισμούς του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ υπόκεινται καί οί υπάλληλοι όρισμένων κλάδων δημοσίων υπαλλήλων πού είναι όργανωμένοι στρατιωτικά. Η διατύπωση «στρατιωτικοί έν γενεί» υποδηλώνει περισσότερο τήν κατηγορηματικότητα μέ τήν όποία τό Σύνταγμα επιτάσσει τήν άποχή από κομματικές εκδηλώσεις τών πολιτών (άνδρών καί γυναικών), πού μέ όποιοδήποτε τρόπο συμβαίνει νά άνήκουν στις Ένοπλες Δυνάμεις⁵².

Στά όργανα τών Σωμάτων Ασφαλείας περιλαμβάνεται τό στρατιωτικά όργανωμένο προσωπικό τής Αστυνομίας Πόλεων, του Λιμενικού Σώματος καί του Πυροσβεστικού Σώματος (πρβλ. άρθρ. 2 § 2 στοιχ. γ' π.δ. 611/1977).

Ός «δημόσιοι υπάλληλοι» κατά τήν έφαρμογή του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ. θεωρούνται όλα τά έμμεσα, έμμεσα όργανα του Κράτους πού διατελούν προς αυτό σε προαιρετική, άμεση, υπηρεσιακή καί πειθαρχική σχέση⁵³, για τά όποια τό Σύνταγμα δέν προβλέπει ειδικά διαφορετική

51. Για τήν κτήση καί άπώλεια τής ιδιότητας του στρατιωτικού, βλ. Σ. Γιαννήρη, Έρμηνεία του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικος, σ. 34 καί αναλυτικότερα Βουγιούκα, όπ. π. σ. 28 έπ.

52. Οί «μη στρατιωτικοί υπαγόμενοι εις τάς ποινικάς διατάξεις του Κώδικος» (άρθρ. 21 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα, βλ. σχετικά Γιαννήρη, όπ. π. σ. 30 έπ.) δέν φαίνεται νά έμπίπτουν στις άπαγορεύσεις του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ άκριβώς επειδή δέν είναι στρατιωτικοί. Θά μπορούσε ώστόσο νά υποστηριχθεί, για τήν ταυτότητα του νομικού λόγου, ότι οί ιδιώτες πού εργάζονται στις υπηρεσίες του στρατού (άρθρ. 21 υπό α' Σ.Π.Κ.), έμπίπτουν στους περιορισμούς του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ.

53. Άρθρ. 1 § 2 π.δ. 611/1977, Κυριακοπούλου, όπ. π. σ. 26 έπ., Παπαχρατζή,

ρύθμιση (όπως συμβαίνει λ.χ. με τους υπαλλήλους των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, τους περιορισμούς των οποίων ρυθμίζει το άρθρ. 29 § 3 ἐδ. β' Σ.), ἂν δὲν τὰ ἐξαιρεῖ ἀπὸ τούς περιορισμούς αὐτούς. Ἔτσι, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ άρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ. δημόσιοι υπάλληλοι εἶναι, π.χ. καὶ οἱ «ὑπάλληλοι ἀρμοδιότητος τοῦ Ἰπουργείου Ἐξωτερικῶν», ἢ τὸ «κύριο προσωπικό τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους»⁵⁴, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰπαλληλικὸς Κώδικας προβλέπει ρητὰ τὴν ἐξαιρέσή τους ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεών του.

Τέλος, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ άρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ. εἶναι ἀδιάφορο ἂν σέ ὀρισμένες ἀμφίβολες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ πρόσωπο πού ἀνήκει στὴ μιά ἢ στὴν ἄλλη ἀπὸ τίς παραπάνω κατηγορίες. Βέβαια, ἡ ὑπαγωγή κάποιου στὴν κατηγορία τῶν «δικαστικῶν λειτουργῶν», καὶ ὄχι λ.χ., στὴν κατηγορία τῶν «στρατιωτικῶν», ὅπως θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι συμβαίνει στὴν περίπτωση ἑνὸς στρατοδίκη συνεπάγεται ἐνδεχομένως διαφορετικὴ πειθαρχικὴ μεταχείριση, δὲν ἐπηρεάζει ὅμως αὐτὴ καθαυτὴ τὴν ἔκταση τῶν περιορισμῶν τοῦ άρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ.

(β6) Τὸ άρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ, ἀπαγορεύει στοὺς υπαλλήλους τῶν παραπάνω κατηγοριῶν «οἰασδήποτε μορφῆς ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τῶν πολιτικῶν κομμάτων».

Τὸ Σύνταγμα, ἀποσκοπώντας στὸν πλήρη ἀποκλεισμό αὐτῶν τῶν ἐμμέσων ὀργάνων τοῦ κράτους ἀπὸ κομματικὲς δραστηριότητες, υἱοθέτησε μιά ἀπόλυτη καὶ κατηγορηματικὴ διατύπωση (ἀπαγορεύονται ἀπολύτως αἱ οἰασδήποτε μορφῆς ἐκδηλώσεις), ἡ ὁποία, ἂν ἐρμηνευόταν αὐστηρὰ γραμματικά, θά μπορούσε ἴσως νά ὀδηγήσει σέ ἀναίρεση ἄλλων συνταγματικῶν κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους.

Μέ τὸ άρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ. ἀπαγορεύονται «ἐκδηλώσεις» ἀπαγορεύεται δηλαδή ἡ συμπεριφορὰ μὲ τὴν ὁποία ἐξωτερικεύονται τὰ φρονήματα, οἱ πεποιθήσεις, ἢ ἡ βούληση τῶν υπαλλήλων. Κατὰ τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς διάταξης, οἱ «ἐκδηλώσεις» μποροῦν νά εἶναι μόνο δημόσιες⁵⁵, δηλαδή νά πραγματοποιοῦνται ἔτσι ὥστε νά εἶναι δυνατό νά γίνουν

ὅπ. π. σ. 294, βλ. Δένδια, ὅπ. π. σ. 240 ἐπ., πρβλ. καὶ Ἀγγελόπουλο, ὅπ. π. ἰδιαίτερα σ. 84 ἐπ., βλ. καὶ Ἀνδρεάδη, ὅπ. π. σ. 516 ἐπ.

54. Ἄρθρ. 2 § 2 στοιχ. α' καὶ β' π.δ. 611/1977.

55. Ἡ ἔννοια «δημόσιος» εἶναι νομικὴ καὶ ὑπόκειται στὸν ἔλεγχο τοῦ ΣτΕ, πρβλ. Στᾶσινόπουλου, ὅπ. π. σ. 373.

αντιληπτές από όποιονδήποτε και νά μὴν ἀποτελοῦν ἐκμυστηρεύσεις ἢ προσωπικές ἐπιστολές ἢ συνομιλίες κλπ. Στίς ἐκδηλώσεις αὐτές περιλαμβάνονται καί συζητήσεις πού κάνει ὁ ὑπάλληλος κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπηρεσίας του, οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως μοιάζουν νά ἔχουν «προσωπικό» χαρακτήρα.

Ἔτσι π.χ. ἀπαγορεύεται στὸν ὑπάλληλο νά ἐκφράζεται μέσα στοῦ ὑπηρεσιακοῦ του γραφεῖο ὑπὲρ ἢ κατὰ κάποιου κόμματος, καί ἂν ἀκόμη ἢ ἐκδήλωση αὐτὴ πραγματοποιεῖται σέ συζήτηση, μὴ προσιτὴ σέ τρίτους, μέ ἄτομο πού ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τὸν ὑπάλληλο γιὰ ὑπηρεσιακοὺς καί ὄχι γιὰ ὁποιοσδήποτε προσωπικοὺς λόγους.

Ἀντίθετα, ὁ ὑπάλληλος μπορεῖ νά ἐκδηλώνει κομματικές ἀπόψεις στὸν κύκλο τῶν προσωπικῶν, οικογενειακῶν κλπ. σχέσεών του. Τό ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. α' Σ δὲν ἐπηρεάζει καθόλου τὸ δικαίωμα τοῦ ὑπαλλήλου νά ψηφίζει, δηλαδή νά ἐκφράζει — διότι τότε δὲν «ἐκ-δηλώνει» — μέ τὴν ψήφο του, ἢ ὁποία καλύπτεται ἀπὸ τὸ συνταγματικὰ διασφαλισμένο ἀπόρρητο⁵⁶, τὰ ὑπὲρ κάποιου κόμματος φρονήματά του⁵⁷.

56. Γιὰ τὸ ἀπόρρητο τῆς ψήφου, βλ. ἀντὶ ἄλλων ἐκτενῶς Μάνεση, Ἐγγυήσεις, Β', σ. 272 ἐπ. καὶ Παπαδημητρίου, Συνταγματικό Δίκαιο, σ. 92 ἐπ. καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές.

57. Ἡ εὐρύτητα τῆς σχετικῆς διατύπωσης θά μπορούσε ἴσως, μέ μιὰ ἀκραία ἐρμηνεία, νά θέσει ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ δικαίωμα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων νά ψηφίζουν, ἀφοῦ καί ἡ ψήφος εἶναι κάποιας μορφῆς δήλωση. Τό γεγονός ὅτι τὸ δικαίωμα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων νά ψηφίζουν γενικά δὲν ἀμφισβητήθηκε, δὲν σημαίνει καί ὅτι θεωρήθηκε αὐτονόητο, ἔτσι ὥστε νά μὴ χρειάζεται νά γίνεταί σχετικὴ μνεῖα, βλ. Δένδια, ὅπ. π. σ. 231 καὶ ἀντὶ ἄλλων Κυριακόπουλο, Δίκαιον τῶν πολιτικῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, σ. 138, κατὰ τὸν ὁποῖο «εἶναι (...) ἀπολύτως ἐλεύθερος ὁ ὑπάλληλος ὅπως ψηφίσει ὑπὲρ παντός κόμματος (...). Καί τοῦτο διότι ἡ πολιτικὴ πεποίθησις τοῦ ὑπαλλήλου, ἐκδηλωμένη διὰ τῆς ψήφου εἶναι ἀπαραβίαστος ὅπως καί οἰουδήποτε ἄλλου (...). Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κυριακόπουλος, στηρίζει τὸ ἐπιχειρημά του στοῦ ἀπαραβίαστο τῆς ψήφου τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου, δηλαδή στὴν ἀνυπαρξία νομικῆς δυνατότητας διακρίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς, καί ὄχι στοῦ ὅτι εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ δημόσιος ὑπάλληλος ἔχει τὸ «δικαίωμα» νά ὑποστηρίξει ὁποιοδήποτε νόμιμο κόμμα, ὅπως κάθε ἄλλος πολίτης. Εἶναι λοιπὸν ἐλεύθερος ὁ ὑπάλληλος «ὅπως ψηφίσει ὑπὲρ παντός κόμματος (sic!) ἔστω καί ἂν διὰ τῆς ψήφου του ἐνισχύῃ πολιτικὴν ὀργάνωσιν ἀντιμαχμένην αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος καὶ τοῦ συντάγματος, εἰς τὸ ὅποιον ὤμοσεν ὑπακοήν!» (ὅπ. π.σ. 138, ὑπογράμμισή δικῆ μου). Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀπαγορεύσεων τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 Σ, βλ. Τάχου, Θεμελιώδεις ὑποχρεώσεις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, σ. 208-209.

Γιά να έμπέσει τέλος, ένας υπάλληλος στις απαγορεύσεις του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ δέν είναι απαραίτητη ή συνεχής δραστηριότητα, αρκεί και μεμονωμένη εκδήλωσή του⁵⁸.

Τό άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ απαγορεύει καταρχήν στους υπαλλήλους πού υπάγονται στις διατάξεις του νά οργανώνονται σέ πολιτικά κόμματα. Αυτό συμβαίνει επειδή ή ένταξη σέ κάποιο πολιτικό κόμμα αποτελεί ήδη εκδήλωση υπέρ αυτού του κόμματος και έμπρακτη ενίσχυση τών πολιτικών του στόχων, τής ύλοποίησης του προγράμματός του κλπ.⁵⁹. Βέβαια, ή ένταξη σέ κόμμα δέν διαπιστώνεται άν τό κόμμα ή ό ίδιος ό έντασσόμενος δέν τή δημοσιοποιήσει μέ οποιοδήποτε τρόπο. Άλλωστε, όπως έχει παρατηρηθεί τό κόμμα δέν είναι υποχρεωμένο νά γνωστοποιεί τά όνόματα τών μελών του, αλλά ούτε και οι πολίτες μπορούν νά υποχρεωθούν νά δηλώσουν άν ανήκουν ή όχι σέ κάποιο κόμμα⁶⁰. Αφού λοιπόν δέν υπάρχει νόμιμος τρόπος νά έξαναγκαστεί ούτε ό υπάλληλος νά δηλώσει άν ανήκει σέ κάποιο κόμμα ούτε τό κόμμα νά δηλώσει άν έχει υπαλλήλους μεταξύ τών μελών του, ή απαγόρευση έχει πρακτική σημασία μόνο στην περίπτωση πού είτε τό κόμμα είτε ό ίδιος ό υπάλληλος δημοσιοποιήσει (π.χ. μέ δήλωσή του) μιá ενδεχόμενη κομματική ένταξη.

Βάσει του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ δέν επιτρέπεται επίσης στους υπαλλήλους νά εκδηλώνονται υπέρ κομμάτων ανεξάρτητα από τό άν είναι μέλη τους. Η εκδήλωση αυτή θά μπορούσε νά γίνεται π.χ. μέ δημόσιες όμιλίες, άρθρογραφία στις έφημερίδες, ανάληψη καθηκόντων εκλογικού αντιπροσώπου του κόμματος σέ εκλογικό τμήμα, ανάληψη προπαγανδιστικών δραστηριοτήτων⁶¹, άκόμη και έναντίον κάποιου ή κάποιων πολιτικών κομμάτων. Άν και στό γράμμα του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ δέν περιέχεται ρητά ή απαγόρευση αυτή, δέν παύει ωστόσο νά ύπονοείται σαφώς, επειδή, αρχικά, είναι δυνατό κάποιος νά εκφράζεται έμμεσα υπέρ κάποιου κόμματος κατηγορώντας άλλο ή άλλα.

Η διάταξη αυτή, άλλωστε, αποσκοπεί στό νά εξασφαλίσει τήν άποχή όρισμένων κατηγοριών πολιτών από τήν οργανωμένη πολιτική και

58. Πρβλ. παρακάτω, σ. 271.

59. Πρβλ. παραπάνω σ. 289 έπ., επίσης βλ. Κυριακοπούλου, Άτομικά δικαιώματα και δημόσιοι υπάλληλοι, σ. 32.

60. Βλ. σ. 362 ύποσ. 25.

61. Πρβλ. και άρθρ. 41 και 52 § 1 π.δ. 895/1981.

μάλιστα κομματική δραστηριότητα. Ἡ ἐξασφάλισή αὐτῆ ἀφορᾶ τόσο τῆ «θετικῆ» ὑπὲρ κόμματος δράσῃ τους ὅσο καὶ τὴν «ἀρνητικῆ» κατὰ κόμματος δράσῃ τους, ἐπειδὴ καὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ μορφή οργανωμένης πολιτικῆς δραστηριότητας.

Οἱ πολίτες πού ἐμπίπτουν στὶς διατάξεις τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ δὲν στεροῦνται καὶ τὴν ἀπόλαυσή ἄλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων ἐλευθεριῶν: τὸ ἄρθρ. 29 § 3 Σ θεσπίζει ἐξαίρεση ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 29 § 1 Σ καὶ ὄχι περιορισμούς ἄλλων ἀτομικῶν ἢ πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἄλλα δικαιώματα περιορίζονται ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 29 § 3 Σ μόνο στὸ βαθμὸ πού ὁ περιορισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ νά καταστοῦν δυνατὸς οἱ ἐξαίρεσεις ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 Σ πού προβλέπει τὸ ἄρθρ. 29 § 3 Σ.

Οἱ πολίτες, λ.χ., πού ὑπάγονται στὸ ἄρθρ. 29 § ἐδ. α' Σ ἀπολαμβάνουν ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες πολίτες τὸ δικαίωμα «ὅπως συνέρχονται ἡσύχως καὶ ἀόπλως»⁶². Ἔτσι, δὲν ἀποτελεῖ παραβίαση τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ, ἡ συμμετοχὴ τους σέ συγκέντρωση προεκλογικοῦ ἢ ἄλλου πολιτικοῦ χαρακτήρα, στὸ βαθμὸ πού ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο πού πραγματοποιεῖται ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ δὲν πιστοποιεῖται «ἐκδήλωση» τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου ὑπὲρ ἑνὸς κόμματος. Τὸ ἂν εἶναι ἢ ὄχι ἐκδήλωση ὑπὲρ κόμματος κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ εἶναι ζήτημα πραγματικό.

Ἡ ἀπλή, π.χ., συμμετοχὴ ἑνὸς ὑπαλλήλου, σέ μιά, ἔστω προεκλογικὴ συγκέντρωση ἑνὸς κόμματος δὲν συνιστᾷ ἀναγκαστικὰ ἐκδήλωση ὑπὲρ τοῦ κόμματος πού τὴν πραγματοποιεῖ, ἐπειδὴ εἶναι δυνατὸ ὁ ὑπάλληλος νά συμμετέχει γιὰ νά μορφώσει γνώμη περὶ τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ τοῦ κόμματος πρὶν ἀποφασίσει πῶς θά διαθέσει τὴν ψήφου του⁶³. Ἄν ὅμως

62. Ἄρθρ. 11 Σ.

63. Πρβλ. καὶ ΑΣΔΥ (Ἀπόφ.) 34/1966 κατὰ τὴν ὁποία ἡ παρουσία ὑπαλλήλου σέ προεκλογικὴ ὁμιλία καὶ σέ συνεστίαση ὑποψηφίου βουλευτῆ δὲν ἀποτελεῖ πειθαρχικὸ ἀδίκημα, ἐφόσον ὑπάρχει στενὴ καὶ οἰκογενειακὴ φιλία τοῦ ὑπαλλήλου μὲ τὸν υποψήφιο (ἀναφέρεται Μαθιοδάκη-Ἀνδρεοπούλου-Χατζηθεοδώρου), Ἑρμηνεῖα Ὑπαλληλικοῦ Κώδικος, σ. 391), πρβλ. ὅμως Δένδια, ὅπ. π. σ. 24-325.

Ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ νομολογία τοῦ 1966 καὶ τοῦ 1967, πού παραθέτει ὁ Χρυσικόπουλος, Κώδιξ δημοσίων ὑπαλλήλων, καὶ ὑπαλλήλων ν.π.δ.δ., σ. 120, ἀπαγορεύεται στὸν ὑπάλληλο νά συμμετέχει «εἰς συγκεντρώσεις ἢ συνεστιάσεις κομματικῆς

ό υπάλληλος εμφανιστεί στη συγκέντρωση π.χ. κρατώντας «πλακάτ» με προπαγανδιστικά συνθήματα υπέρ του κόμματος ή με σήμα στην κομβιοδόχη ή επιδιόμενος σε διανομή προπαγανδιστικού υλικού (προκηρύξεων κλπ.), τότε υπάρχει περίπτωση παραβίασης του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ. Κατά τον ίδιο τρόπο ο υπάλληλος, εφόσον δεν προβαίνει σε εκδηλώσεις υπέρ ή κατά κάποιου κόμματος, δεν στερείται λόγω των απαγορεύσεων του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ, τό δικαίωμά του νά εκφράζει και νά διαδίδει προφορικά, γραπτά και μέ τόν τύπο τούς στοχασμούς του τηρώντας τούς νόμους του κράτους⁶⁴.

Επίσης, τό άρθρ. 21 § 3 Σ δέν μπορεί νά ερμηνευθεί κατά τρόπο πού νά απαγορεύει στους υπαλλήλους νά προμηθεύονται εφημερίδα ή άλλο έντυπο πού άπηχει τίς απόψεις κάποιου κόμματος⁶⁵. Η τοποθέτη-

χρoιάς κατά πάσαν περίοδoν, έστω και μή προεκλογικήν, έφ' όσον βεβαίως δύναται νά χαρακτηρισθή ως ενέχουσα εκδήλωσιν πολιτικού χαρακτήρος».

64. Άρθρ. 14 § 1 Σ. Τά όρια, πάντως ανάμεσα στην ύποστήριξη όρισμένων απόψεων για κάποιο ζήτημα και στην εκδήλωση υπέρ κάποιου κόμματος δέν είναι εύκολο νά προσδιορίζονται μέ απόλυτη σαφήνεια και σταθερότητα: είναι δυνατό οί απόψεις πού εκφράζει για ένα ζήτημα ένας υπάλληλος νά ύποστηρίζονται από κάποια ή κάποια κόμματα και νά αποδοκιμάζονται από άλλα. Σε περιπτώσεις άμφισβητήσεων δέν πρέπει νά παροράται ότι τό Σύνταγμα δέν εξαίρεσε τούς υπαλλήλους από τήν προστασία του άρθρ. 14 § 1 Σ, παρά μόνον όταν πρόκειται για εκδηλώσεις υπέρ ή κατά κόμματος. Τό άρθρ. 29 § 3 Σ παραβιάζεται μόνον όταν προκύπτει σαφώς θέληση του υπαλλήλου νά εκδηλωθεί και εκδήλωσή του υπέρ ή κατά κόμματος, και όχι αν οί απόψεις πού εκφράζει συμβαίνει νά είναι παραπλήσιες ή ίδιες μέ απόψεις κάποιου κόμματος. Οί περιορισμοί πού περιέχονται στό άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ δέν αποτελούν λόγο για νά αναιρεθεί ή εφαρμογή του άρθρ. 14 § 1 Σ για τίς κατηγορίες πού έμπίπτουν στις διατάξεις του.

65. Πρβλ. ad hoc ΣτΕ 2209/77 (τμ. Γ'), (είσηγητής Γ. Κουβελάκης), ΤοΣ 3(1977), σ. 636 κατά τήν όποία «τό δικαίωμα αυτό (δηλ. τής έκφρασης φιλοσοφικών, θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων περιλαμβάνει (...) και τήν έλευθερίαν τής άντλήσεως πληροφοριών ή ιδεών από κάθε προσιτόν μέσον ενημερώσεως (...) χωρίς, κατ' άρχήν, ή κρατική έξουσία νά έχη δικαίωμα έπεμβάσεως. Και δύναται μέν, καθ' όσον άφορά τούς δημόσιους υπαλλήλους και ειδικώτερον τούς στρατιωτικούς (...), νά επιβληθούν ώρισμένοι περιορισμοί, οί όποίοι όμως ούδέποτε δύνανται νά οδηγήσουν εις τήν κατάργησιν του άναφεθέντος άτομικού δικαιώματος (...). Έξ άλλου, έφ' όσον τό Σύνταγμα κατοχυρώνει τήν έλευθερίαν του τύπου και άκώλυτον κυκλοφορίαν του, χωρίς καμμίαν διάκρισιν από απόψεως ιδεολογικού περιεχομένου τών έντύπων, ή προμήθεια και ή άνάγνωσις τούτων δέν δύναται νά έμποδισθή δι' οίουδήποτε τρόπου (...). Κατ' άκολουθίαν τών άνωτέρω, προκύπτει ότι, ή υπό του αίτούντος χωροφύλακος (...) προ-

ση όμως τής εφημερίδας καθημερινά π.χ. στό υπηρεσιακό τους γραφείο έτσι ώστε νά εκτίθεται ό τίτλος της στή θεά όποιοιδήποτε έρχεται sé επαφή μέ τήν ύπηρεσία του ύπαλλήλου, συνιστά παραβίαση του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ, εφόσον μέ αυτό τόν τρόπο εκδηλώνει δημόσια τίς κομματικές του πεποιθήσεις.

Ανάλογες είναι οί συνταγματικά όρθές λύσεις sé κάθε περίπτωση πού ή ύπέμετρη επέκταση τών απαγορεύσεων του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ θά θίγει ένα άλλο άτομικό δικαίωμα.

Είναι αδιάφορο αν για τήν εφαρμογή του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ οί εκδηλώσεις υπέρ κόμματος γίνονται κατά τίς ώρες τής ύπηρεσίας τών ύπαλλήλων ή όχι. Τό αν οί επιλήψιμες εκδηλώσεις γίνονται μέσα ή έξω από τήν ύπηρεσία είναι δυνατό νά επηρεάζει, π.χ. τήν πειθαρχική βαρύτητα του παραπτώματος, δέν επιδρά όμως σ' αυτή καθαυτή τήν εφαρμογή του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ. Τό περιεχόμενο τών απαγορεύσεων του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ αλλά και ή κατηγορηματικότητα μέ τήν όποία είναι διατυπωμένες («απόλύτως») επιτρέπουν νά συναγάγουμε τό συμπέρασμα ότι τό Σύνταγμα επιδιώκει τόν απόλυτο περιορισμό του δικαιώματος όρισμένων κατηγοριών κρατικών ύπαλλήλων και λειτουργών νά εκδηλώνονται υπέρ πολιτικών κομμάτων: μέ τό άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ τό Σύνταγμα δέν επιδιώκει τόσο τήν επιβολή άμεροληψίας ή «κομματικής ουδετερότητας» κατά τήν ένασκηση τών κρατικών λειτουργιών⁶⁶, όσο κυρίως νά περιορίσει τήν άσκηση όρισμένων δικαιωμάτων, πού έτσι κι άλλως καλούνται νά ασκούν κατά άμερόληπτο και «κομματικά ουδέτερο» τρόπο τίς κρατικές λειτουργίες πού τούς ανατίθενται⁶⁷.

6) Ό σχετικός περιορισμός του άρθρ. 29 § 3 έδ. β' Σ

(αα) Κατά τό δεύτερο εδάφιο του άρθρ. 29 § 3 Σ απαγορεύεται απόλυτως «ή ενεργός υπέρ κόμματος δράσις τών ύπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, τών δημοσίων επιχειρήσεων ως και τών οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως».

μήθεια και ανάγνωσις τών εφημερίδων «Ριζοσπάστης» και «Αύγή» [πρόκειται για εφημερίδες πού ανήκουν sé κόμματα και άπηχούν τίς απόψεις τους], δέν συνιστά πειθαρχιόν παράπτωμα (...)]. Πρβλ. και Τάχου, όπ. π. σ. 127.

66. Πρβλ. αναλυτικά παραπάνω, σ. 239 έπ.

67. Πρβλ. παραπάνω, ιδίως σ. 247-248.

Ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. 6' Σ ἐξαιρούνται κατ' ἀρχήν οἱ δημόσιοι λειτουργοί, τούς ὁποίους τό Σύνταγμα ἀντιδιαστέλλει ρητά πρὸς τούς δημοσίους ὑπάλληλους⁶⁸. Διακρίνονται δέ οἱ δημόσιοι λειτουργοί ἀπό τούς δημοσίους ὑπάλληλους ἀφενός κατὰ τό ὅτι ἡ ὑπηρεσιακή τους ἐξάρτηση εἶναι χαλαρότερη ἀπό ἐκείνη τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καί ἀφετέρου κατὰ τό ὅτι διαθέτουν εὐρύτερα περιθώρια πρωτοβουλίας καί ἀνεξαρτησίας κατὰ τήν ἄσκηση τοῦ λειτουργήματός τους⁶⁹.

Ὑπάλληλοι τῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου εἶναι τὰ ἔμμεσα ὄργανα τῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου πού διατελοῦν σέ προαιρετική, ἄμεση, ὑπηρεσιακή καί πειθαρχική σχέση πρὸς αὐτά⁷⁰.

Τά μέλη τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων δέν ἐμπίπτουν σ' αὐτή τήν κατηγορία, ὄχι ἐπειδὴ ἐξαιρούνται ρητά ἀπό τήν ἐφαρμογή τῶν διατάξεων τοῦ Ὑπαλληλικοῦ Κώδικα (ἄρθρ. 2 § 2 στοιχ. δ' π.δ. 611/1977), ἀλλά ἐπειδὴ τό ἴδιο τό Σύνταγμα διακρίνει τό διδακτικό προσωπικό ἀπό τούς διοικητικούς ὑπάλληλους τῶν ἀνωτάτων ἰδρυμάτων, τά ὁποῖα, σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 16 § 5 Σ ἀποτελοῦν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Τό Σύνταγμα, στό ἄρθρ. 16 § 6 ἀποκαλεῖ τούς καθηγητές δημοσίους λειτουργούς καί χαρακτηρίζει τά ἔργα τοῦ ὑπόλοιπου διδακτικοῦ προσωπικοῦ ὡς «ὡσαύτως ἐπιτελούμενον

68. Ἐκτός ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 3 Σ, πρβλ. καί τά ἄρθρ. 56 § 1, 16 § 6, ἐδ. α', 87-91 Σ.

69. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας, Π. Ζέπου, στήν Ε' Ἀναθεωρητική Βουλή, κατὰ τόν ὁποῖο, Πρακτικά, σ. 507, «ὁ μὲν δημόσιος ὑπάλληλος ἐκτελεῖ ἐντολάς, ἐνῶ ὁ ἀσκῶν δημόσιον λειτουργήμα, εἶναι θεβαίως δημόσιος ὑπάλληλος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει κάποιαν ἀνεξαρτησίαν». Κατὰ τόν Θ. Τσάτσον, Αἱ γενικαί ἀρχαί τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, σ. 157 «Λειτουργοί (...) εἶναι (...) οἱ συνεργῶντες νομίμως εἰς τήν ἄσκησιν τῶν λειτουργιῶν τῆς πολιτείας. Ὡς συνεργεία (...) νοεῖται ἡ ἄμεσος, οὐχί ἡ ἀπλή ἀνοχή μηδέ ἡ ἐκουσία συμμόρφωσις πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ νόμου (...)», ἀναφέρεται ἀπό Τάχο, ὅπ. π. σ. 27 ὑποσ. 15. Ἀναλυτικά γιά τή διάκριση δημοσίων ὑπαλλήλων καί λειτουργῶν, βλ. Τάχου, ὅπ. π. σ. 17 ἐπ., καί ἰδίως 25 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Παπαχατζή, ὅπ. π. σ. 297.

70. Ἄρθρ. 1 § 2 π.δ. σ. 611/1977 βλ. ἐπίσης Δένδια, ὅπ. π. σ. 381 ἐπ., Κυριακοπούλου, Δίκαιον τῶν πολιτικῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, σ. 20 ἐπ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Ἑλληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον, σ. 85. Γιά τήν ἔννοια τοῦ νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου, βλ. Κυριακοπούλου, ὅπ. π. σ. 225 ἐπ., 234 ἐπ., Παπαχατζή, ὅπ. π. σ. 206 ἐπ. καί 389 ἐπ., Δένδια, ὅπ. π. σ. 189 ἐπ., Σπηλιωτοπούλου, σ. 25 ἐπ. καί κυρίως σ. 269 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Βλ. καί Ἀνδρεάδη, ὅπ. π. σ. 156 ἐπ.

δημόσιον λειτούργημα»⁷¹. Τό Σύνταγμα δέν περιέλαβε τήν ιδιότητα τοῦ καθηγητῆ ἀνωτάτου ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος στά κοινοβουλευτικά ἀσυμβίβαστα πού περιέχονται στά ἄρθρ. 56-57, ἐνῶ ἡ Συντακτική Πράξη τῆς 2.10.1974 ρυθμίζει ζητήματα σχετικά μέ τήν ἄσκηση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔργου τῶν καθηγητῶν κατά τή διάρκεια τῆς ἐνδεχόμενης βουλευτικῆς τους θητείας. Ἐτσι, εἰδικά γιά τούς καθηγητές τῶν Πανεπιστημίων κλπ. τό Σύνταγμα ὄχι ἀπλῶς ἀνέχεται ἢ ἐπιτρέπει, ἀλλά προϋποθέτει ὅτι, ὡς δυνάμει ὑποψήφιοι βουλευτές καί ὡς βουλευτές, μποροῦν νά ἀναπτύσσουν — καί μάλιστα ἐνεργή-κομματική δραστηριότητα⁷². Μέ τό ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. 6' Σ ὅμως, πού ἐπειδή εἰσάγει ἐξαιρέση ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ γενικοῦ κανόνα τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 Σ πρέπει νά ἐρμηνεύεται στενά⁷³, θεσπίζονται περιορισμοί μόνο σέ βάρος τῶν ὑπαλλήλων τῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου. Τό Σύνταγμα, ἄλλωστε, ἀπαριθμεῖ περιοριστικά κατηγορίες τῶν πολιτῶν πού ὑπόκεινται στούς περιορισμούς τῶν ἐδαφίων α' καί β' τοῦ ἄρθρ. 29 § 3: ἂν ἡ ἐπέκταση τῶν περιορισμῶν αὐτῶν καί στό «ἀσκῶν δημόσιο λειτούργημα» λοιπό διδακτικό προσωπικό τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων ἦταν ἐπιθυμητή γιά τό συντακτικό νομοθέτη, θά εἶχε διατυπωθεῖ *expressis verbis*, ὅπως συνέβη στό ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. α' Σ μέ τούς δικαστικούς λειτουργούς. Ποιό εἶναι τό «λοιπόν διδακτικόν προσωπικόν» τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, δέν προκύπτει ἀπό τό Σύνταγμα, ἀλλά καθορίζεται ἀπό τή σχετική νομοθεσία. Πρόκειται γιά τούς ὑφηγητές, πού μαζί μέ τούς καθηγητές κάθε κατηγορίας, συναπαρτίζουν τό κύριο διδακτικό προσωπικό καί γιά τούς εἰδικούς ἐπιστήμονες, τούς ἐπιμελητές καί τούς βοηθούς, πού ἀποτελοῦν τό ἐπικουρικό διδακτικό προσωπικό. Ἡ διαφορά τῶν δύο κατηγοριῶν βρῖσκεται στή «μεῖζονα ὑπηρεσιακή διασφάλισι»⁷⁴ τοῦ κύριου διδακτικοῦ προσωπικοῦ, ὄχι ὅμως καί στό ἔργο πού ἐπιτελοῦν, τό ὁποῖο

71. Γιά τίς διακρίσεις τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων καί τίς σχετικές νομοθετικές καί βιβλιογραφικές παραπομπές, βλ. Τάχου, ὅπ. π. σ. 20-22.

72. Βλ. Μάνεση, Ἡ συνταγματική προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, περιοδ. «Ὁ Πολίτης», τεύχ. 6, Νοέμβρης 1976, σ. 16 ἐπ., σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 686 ἐπ., 705 ἐπ., ιδίως σ. 713. Βλ. ἐπίσης Τάχου, ὅπ. π. σ. 222-223.

73. Βλ. Βλάχου, Τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, σ. 89, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τήν ἀνάγκη συσταλτικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 Σ, Κασιμάτη, Σύνταγματικό δίκαιο, III, σ. 139.

74. Τάχου, ὅπ. π. σ. 20-21.

είναι ταυτόσημο. Όπως παρατηρεί ο Τάχος, «ή διαφορά μπορεί να νοηθεί μόνον σαν ποσοτική και όχι σαν ποιοτική»⁷⁵. Η μείζων υπηρεσιακή διασφάλιση των καθηγητών, ή οποία προκύπτει εϋθέως από τό Σύνταγμα, δέν σημαίνει ότι τό λοιπό διδακτικό προσωπικό των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων παύει νά είναι κατηγορία δημοσίων λειτουργών και είναι ή εξομοιώνεται πρὸς τούς δημοσίους υπαλλήλους. Καί γι' αὐτό και οί περιορισμοί τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. 6' Σ, δέν ἐπεκτείνονται καί πρὸς τό «λοιπόν διδακτικόν προσωπικόν» των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Στούς περιορισμούς τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. 6' Σ ὑπόκεινται καί οί υπάλληλοι των δημοσίων ἐπιχειρήσεων, δηλαδή ἐπιχειρήσεων πού ιδρύονται ἀπό τό κράτος ή ἀπό νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ὡς νομικά πρόσωπα ἰδιωτικοῦ δικαίου, μέ κεφάλαιο πού εἰσφέρεται καί ἀνήκει στό κράτος⁷⁶.

Στούς υπαλλήλους αὐτῆς τῆς κατηγορίας περιλαμβάνεται ὅλο τό προσωπικό των δημοσίων ἐπιχειρήσεων ἀνεξάρτητα ἀπό τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους προσλαμβάνεται σέ αὐτές, τή σχέση ἐργασίας στήν ὁποία ὑπόκειται ή, ἂν πρόκειται γιά τά ἀποφασιστικά ὄργανα τῆς ἐπιχείρησης, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διορίζεται⁷⁷. Δέν ὑπόκεινται ὅμως στό ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ οί υπάλληλοι των δημοτικῶν ἐπιχειρήσεων. Τό Σύνταγμα, στό ἄρθρ. 56 § 1, διακρίνει ἀνάμεσα σέ δημόσιες καί δημοτικές ἐπιχειρήσεις. Συνεπῶς, γιά νά υπαχθοῦν καί οί υπάλληλοι των δημοτικῶν ἐπιχειρήσεων στούς περιορισμούς τοῦ ἄρθρ. 29 § 3 ἐδ. 6' Σ θά ἔπρεπε νά υπάρχει ρητή μνεία στό κείμενο τοῦ Συντάγματος.

75. Τάχου, ὅπ. π. σ. 21. Βλ. σχετικά Μάνεση, Ἡ συνταγματική προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, σέ Συνταγματική Θεωρία καί Πράξη, σ. 699, πρβλ. καί σ. 686 ἐπ., 713 ἐπ. Ὁ Ράϊκος, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 433 φαίνεται νά θεωρεῖ τό λοιπό, πλὴν των καθηγητῶν διδακτικό προσωπικό των Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων (ὑφηγητές, ἐπιμελητές, βοηθοί), ὅτι εἶναι, δυνάμει τοῦ ἄρθρ. 16 § 6 ἐδ. α' Σ «ἐμμισθοί δημόσιοι λειτουργοί».

76. Γιά τή διάκριση των δημοσίων ἀπό τούς δημοτικούς υπαλλήλους, βλ. Ἀγγελόπουλο, ὅπ. π. σ. 86 ἐπ. καί ἀντί ἄλλων Ἀν. Τάχου, Διοικητικόν Οἰκονομικόν Δίκαιον, σ. 251, καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Γιά τήν ἔννοια τῆς δημόσιας ἐπιχείρησης, βλ. τοῦ ἰδίου, ὅπ. π. σ. 249 ἐπ. καί ἀναλυτικότερα τή μονογραφία τοῦ Ἐπ. Σπηλιωτόπουλου, Ἡ δημοσία ἐπιχείρησης.

77. Πρβλ. Τάχου, ὅπ. π. σ. 257 ἐπ.

Στους ίδιους περιορισμούς, τέλος, υπόκεινται και οι υπάλληλοι των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, δηλαδή τά έμμεσα έμμισθα όργανα των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, τά όποια συνδέονται με αυτούς με προαιρετική υπηρεσιακή και πειθαρχική σχέση, αντίστοιχη με τή σχέση των δημοσίων υπαλλήλων προς τό Κράτος⁷⁸. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι υπάλληλοι των δήμων και κοινοτήτων, πού κατά τό Σύνταγμα αποτελούν τήν πρώτη βαθμίδα των οργανισμών τής τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως και οι υπάλληλοι των τοπικών συνδέσμων δήμων και κοινοτήτων (άρθρ. 140 έπ. π.δ. 933/1975) και, όταν συσταθούν, των δευτεροβάθμιων όργάνων τοπικής αυτοδιοίκησης πού προβλέπονται από τό άρθρ. 102 § 1 έδ. 6' και § 4 Σ⁷⁹.

(66) Κατά τό άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ αντίθετα από τό προηγούμενο έδάφιο απαγορεύεται απόλυτως μόνον ή «ένεργός υπέρ κόμματος δράσις» των παραπάνω κατηγοριών πολιτών. Η διατύπωση τής διάταξης δέν προσδιορίζει με σαφήνεια τήν έκταση των περιορισμών πού εισάγει. Η απαγόρευση τής ένεργητικής δραστηριότητας υπέρ κάποιου κόμματος σημαίνει έξ αντιδιαστολής ότι υπάρχουν περιθώρια έπιτρεπόμενης μή ένεργητικής κομματικής δραστηριότητας. Τό Σύνταγμα έπιτρέπει— ακριβέστερα: άνέχεται— μερικές, όχι όμως όλες τές ένδεχόμενες κομματικές δραστηριότητες των υπαλλήλων στους όποιους αναφέρεται τό άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ. Η διάταξη δέν προσδιορίζει με σαφήνεια τήν έκταση και τό είδος αυτής τής έπιτρεπόμενης δραστηριότητας ή, άλλιώς, ως προς τό κριτήριο με βάση τό όποιο ή κομματική δραστηριότητα πολιτών πού υπάγονται στους περιορισμούς του άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ θεωρείται «ένεργός» άρα απαγορευμένη ή «μή ένεργός» άρα έπιτρεπτή. Κάποιος αριθμός κομματικών δραστηριοτήτων, όπως λ.χ. ή προσχώρηση σε ένα κόμμα⁸⁰, ή

78. Αντί άλλων, βλ. Κυριακόπουλο, όπ. π. σ. 128 και τήν εκεί βιβλιογραφία και Παπαχατζή, όπ. π. σ. 377 έπ. και τήν εκεί βιβλιογραφία.

79. Όχι όμως και οι υπάλληλοι των τοπικών και τής Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, πού δέν αποτελεί δευτεροβάθμιο οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης, και είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, βλ. Κυριακόπουλου, όπ. π. σ. 135.

80. Βλ. Τάχου, Θεμελιώδεις ύποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, όπ. π. σ. 208, κατά τόν όποιο, μάλιστα, ούτε ή διάταξη του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ πού περιέχει απόλυτη απαγόρευση των όποιασδήποτε μορφής έκδηλώσεων υπέρ των πολιτικών κομμάτων μπορεί νά στηρίξει άποψη «περί απαγορεύσεως και τής συμμετοχής του δη-

παροχή οικονομικής συνδρομής, ή απλή παρουσία στα γραφεία του, ή ορισμένη προπαγάνδισή των απόψεων κλπ. του κόμματος, δέν μπορούν νά θεωρηθούν απαγορευμένες, διότι τότε θά εξέλιπαν τά περιθώρια τής επιτρεπόμενης κοιμματικής δραστηριότητας, πού κατοχυρώνεται έμμεσα μέ τό άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ. Αντίστοιχα, απαγορεύονται όρισμένες κοιμματικές δραστηριότητες του υπαλλήλου, όπως λ.χ. ή συμμετοχή του σέ ήγητικά όργανα του κόμματος, ή προβολή των απόψεων του κόμματος από τόν υπάλληλο, π.χ. μέ συστηματική ένυπόγραφη άρθρογραφία στόν ήμερήσιο τύπο, πού αποτελούν σαφώς ένεργητική δραστηριότητα υπέρ κόμματος, άλλιώς ό περιορισμός του άρθρ. 29 § 2 έδ. 6' Σ μένει χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο.

Η έκτασή των περιορισμών του άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ υπόδηλώνεται ακόμη καί μέ τόν όρο (υπέρ κόμματος) «δράσεις», πού χρησιμοποιείται σέ αντίθετη μέ τόν όρο (υπέρ κόμματος) «έκδηλώσεις» του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ. Ένώ μέ τόν όρο «έκδηλώσεις» απαγορεύεται καί ή μεμονωμένη ακόμη πράξη μέ τήν όποία έξωτερικεύονται κοιμματικές προτιμήσεις, ό όρος «δράσεις», πού χρησιμοποιείται στήν προκείμενη διάταξη, δέν περιλαμβάνει μιά μεμονωμένη πράξη, άλλα υπόδηλώνει δέσμη από έκδηλώσεις των κοιμματικών προτιμήσεων του υπαλλήλου, οι όποιες μπορεί νά συνιστούν ή όχι ένεργητική δραστηριότητα υπέρ κάποιου κόμματος. Τελικά, ένα γενικό νομικό κριτήριο, μέ βάση τό όποιο κρίνονται οι άμφισβητήσιμες περιπτώσεις δέν φαίνεται νά συναγεται από τίς σχετικές διατάξεις του Συντάγματος. Κατά συνέπεια, ό έξειδικευμένος χαρακτηρισμός περιστατικών ως επιτρεπόμενης ή απαγορευμένης δραστηριότητας των υπαλλήλων κατά τό άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ είναι ζήτημα πραγματικό καί κρίνεται κάθε φορά *in concreto*⁸¹.

Η έφαρμογή του άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ, όπως καί ή έφαρμογή του άρθρ. 29 § 3 έδ. α' Σ, δέν είναι δυνατό νά συνεπάγεται τόν άυτοτελή

μοσίου υπαλλήλου, σέ κόμμα υπό τήν ιδιότητα του παθητικού μέλους», βλ. αναλυτικότερα σ. 207-209.

81. Η έκδηλωση, λ.χ. των κοιμματικών πεποιθήσεων ενός υπαλλήλου απ' όσους υπάγονται στό άρθρ. 29 § 3 έδ. 6' Σ μπορεί νά κριθεί διαφορετικά άν πραγματοποιήθηκε κατά τή διάρκεια κεντρικής προεκλογικής συγκέντρωσης του κόμματος στήν πρωτεύουσα καί διαφορετικά άν πραγματοποιήθηκε μέσα στα γραφεία τής υπηρεσίας του υπαλλήλου καί σέ χρόνο άσχετο μέ τίς εκλογές.

περιορισμό άλλων ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των υπαλλήλων⁸²: τó άρθρ. 29 § 3 εδ. 6' Σ περιορίζει τó δικαίωμα óργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα και θίγει άλλα ατομικά δικαιώματα μόνο έμμεσα και μόνο στο βαθμό πού αυτό είναι απολύτως αναγκαίο, ώστε νά μπορούν νά λειτουργήσουν οι διατάξεις του.

Τέλος, ανάλογα μέ όσα ισχύουν για τίς απολύτως απαγορευμένες (από τó άρθρ. 29 § 1 εδ. α' Σ) εκδηλώσεις «ύπέρ» κόμματος, τó άρθρ. 29 § 3 εδ. 6' Σ, απαγορεύει τήν όποιαδήποτε ενεργητική «ύπέρ» αλλά και έναντίον κόμματος δράση τών υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, δημοσίων επιχειρήσεων και όργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης⁸³.

γ) Τó ζήτημα τών κυρώσεων

Τίς απαγορεύσεις τού άρθρ. 29 § 3 Σ επαναλαμβάνει, στο κεφάλαιο πού αναφέρεται στις «θεμελιώδεις υποχρεώσεις τών υπαλλήλων» ó Ύπαλληλικός Κώδικας (π.δ. 611/1977): Σύμφωνα μέ τó άρθρ. 74 § 1 εδ. α' τού π.δ. 611/1977 «απαγορεύονται απολύτως εις τούς δημοσίους υπαλλήλους αί οίασδήποτε μορφής εκδηλώσεις ύπέρ πολιτικών κομμάτων, ως και ή ενεργός ύπέρ κόμματος δράσις τών υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου». Ή παραβίαση τών απαγορεύσεων αυτών συνιστά, όπως ρητά προσδιορίζει τó άρθρ. 206 § 1 στοιχ. ε' τού π.δ. 611/1977 πειθαρχικό αδίκημα τού υπαλλήλου⁸⁴. Σύμφωνα μέ τή διάταξη αυτή «μεταξύ τών πειθαρχικών αδικημάτων καταλέγονται ιδίως (...) αί οίασδήποτε μορφής εκδηλώσεις δημοσίων υπαλλήλων ύπέρ πολιτικών κομμάτων ως και ή ενεργός ύπέρ κόμματος δράσις υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου»⁸⁵. Τó παραπάνω πειθαρχικό αδίκημα δέν περιλαμβάνεται μεταξύ εκείνων πού τιμωρούνται μέ όριστική

82. Βλ. παραπάνω σ. 264.

83. Βλ. παραπάνω σ. 263-264.

84. Για τήν έννοια τού πειθαρχικού αδικήματος τών δημοσίων υπαλλήλων, βλ. άντί άλλων Θ. Τσάτσου, Μελέται διοικητικού δικαίου, σ. 81 έπ.

85. Τó άρθρο αυτό αποδίδει προσαρμοσμένη στο άρθρο 29 § 3 Σ, αντίστοιχη διάταξη τού άρθρ. 48 τού ν. 1811/1951· «περί κώδικος καταστάσεως τών δημοσίων διοικητικών υπαλλήλων». (Βλ. Χρυσικόπουλου, όπ. π. σ. 120. Πρβλ. επίσης Τάχου, όπ. π. σ. 229).

παύση και όρίζονται αποκλειστικά από τό άρθρ. 207 § 4 τοῦ π.δ. 611/1977· κατά συνέπεια οί υπάλληλοι πού παραβιάζουν τίς κατά τό άρθρ. 29 § 3 Σ καί, αντίστοιχα 74 § 1 ἐδ. α' τοῦ π.δ. 611/1977 υποχρεώσεις υφίστανται τή συνήθη πειθαρχική διαδικασία πού προβλέπει ό Ὑπαλληλικός Κώδικας⁸⁶.

86. Ἄρθρ. 207 ἐπ. τοῦ π.δ. 611/1977. Γιά τήν παρουσίασή τους, βλ. πρόχειρα Χρυσικόπουλου, ὄπ. π. σ. 259 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές καί νομολογιακές παραπομπές.

2ο Τμήμα: Τό πολιτικό κόμμα ως υποκείμενο ατομικών και πολιτικών ελευθεριών

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ

Τό Σύνταγμα κατοχυρώνοντας τήν ἐλευθερία ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, διασφαλίζει καί, ὡς ἓνα βαθμό, ρυθμίζει τήν ἐλευθερία τῶν κομμάτων νά ἀναπτύσσουν ἀκώλυτα τήν ὀργάνωση καί τίς δραστηριότητές τους¹. Ἡ συμμετοχή τῶν κομμάτων στή διαμόρφωση καί ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ρυθμίζεται μέ εἰδικότερες συνταγματικές διατάξεις (ἤ προκύπτει ἀπό αὐτές) ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη δραστηριοτήτων πού δέν συνιστοῦν συμμετοχή στή διαμόρφωση καί ἄσκηση τῆς ἐξουσίας διασφαλίζεται ἰδίως ἀπό τίς συνταγματικές διατάξεις πού ἀναφέρονται στά ἀτομικά δικαιώματα.

Ὡς ἔνωση προσώπων τό κόμμα μπορεῖ νά ἀποτελέσει φορέα ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μάνεσης², «πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ὑποκείμενα τῶν συνταγματικά προστατευομένων ἀτομικῶν δικαιωμάτων ὄχι μόνο τά κατ' ἀκριβολογία νομικά πρόσωπα, ἀλλά καί οἱ

1. Βλ. παραπάνω σ. 198 ἐπ.

2. Βλ. Ἄρ. Μάνεση, *Συνταγματικά δικαιώματα*, σ. 45-46. Γιά τά κόμματα ὡς φορεῖς θεμελιωδῶν δικαιωμάτων βλ. ἰδίως Henke, *Das Recht der politischen Parteien*, σ. 229 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές καί νομολογιακές παραπομπές.

χωρίς νομική προσωπικότητα ενώσεις προσώπων καθώς και οί έν γένει ομάδες πού έχουν κάποια νομική ύπόσταση. Διότι (...) ή συνταγματική προστασία τών ατομικών ελευθεριών θά καταντουσε ανεπαρκής και άλυσιτελής, άν περιοριζόταν μόνο στα φυσικά πρόσωπα και δέν περιελάμβανε και τίς ομάδες, στίς όποιες είναι όπωσδήποτε ένταγμένα και μέσω τών όποιων ιδίως ενεργούν».

Θά μπορούσε στό σημείο αυτό νά προβληθει τό επιχείρημα ότι τό κόμμα τουλάχιστον έφόσον άσκει κρατική έξουσία (π.χ. όταν διαθέτει τήν απόλυτη πλειοψηφία έδρών στή βουλή), δέν μπορεί νά αποτελέσει ύποκειμένο ατομικών δικαιωμάτων: άν τά ατομικά δικαιώματα προστατεύουν ιδίως από ένδεχόμενες αυθαιρεσίες τής κρατικής έξουσίας, τό κόμμα πού άσκει τήν κρατική έξουσία δέν έχει ανάγκη αυτής τής προστασίας.

Τό κόμμα όμως ούτε είναι ούτε μετατρέπεται σε κρατικό όργανο κατά τήν άσκηση τής έξουσίας³. Πιοθενά, από καμιά συνταγματική ή άλλη νομική διάταξη δέν προκύπτει ότι τό κόμμα, ως ένωση πολιτών κατά τό άρθρ. 29 § 1 Σ, αποτελεί κρατικό όργανο ή δημόσια αρχή ή άσκει καθήκοντα κρατικού όργάνου ή δημοσίας αρχής. Τό κόμμα είναι μία έθελοντική («ιδιωτική») ένωση πολιτών μέ τελικό σκοπό τήν άσκηση τής έξουσίας· δέν παύει όμως νά είναι μία έθελοντική («ιδιωτική») ένωση πολιτών και όταν πραγματοποιει τό σκοπό του αυτό. Οι αποφάσεις του δέν αποτελούν εο ipso αποφάσεις κρατικών όργάνων, τά δε τμήματα, τά «όργανα», οί «όργανώσεις» κοκ του κόμματος δέν μετατρέπονται σε κρατικά όργανα μόλις τό κόμμα, π.χ., συγκεντρώνει τήν απόλυτη πλειοψηφία έδρών στή βουλή. Ός έθελοντική («ιδιωτική») ένωση πολιτών τό κόμμα έχει ανάγκη προστασίας από τό κράτος, ακόμη και όταν ανήκει σ' αυτό και ό Πρωθυπουργός⁴ και ή απόλυτη πλειοψηφία τών βουλευτών. Άλλωστε, οί πολιτικές επιλογές του κόμματος, μετατρέπονται μέν σε πράξεις τής νομοθετικής έξουσίας και τής κυβέρνησης,

3. Πρβλ. και τίς σχετικές παρατηρήσεις του Henke, όπ. π. σ. 230 έπ.

4. Πρβλ. σχετικά τήν Πλημ. Θεσ/χης 94/1966 (Βουλ.), Ποιν. Χρ. ΙΣΤ', σ. 432-433, όπου έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στίς δραστηριότητες του Πρωθυπουργού ως δημοσίας αρχής και στίς δραστηριότητές του ως άτομου «σχετικώς προς τών έν τή σφαίρα τών κομματικών του αγώνων εκδηλουμένην πολιτικήν δραστηριότητα». Βλ. και παρακάτω σ. 388, ύπόσ. 38.

άλλά εξειδικεύονται, εξατομικεύονται και υλοποιούνται μέσω τής καθημερινής πρακτικής τών διοικητικών, δικαστικών, αστυνομικών κλπ. κρατικών οργάνων, τό προσωπικό τών οποίων όχι μόνο δέν αναδεικνύεται μέσω κομμάτων — όπως ο Πρωθυπουργός και οί βουλευτές — αλλά και, σύμφωνα μέ τό άρθρ.29 § 3 Σ, στίς περισσότερες περιπτώσεις απαγορεύεται νά ανήκει σέ κόμματα. Έτσι, π.χ. όταν ένα κόμμα, πού βρίσκεται στήν κυβέρνηση, επικαλείται λ.χ. τή συνταγματική προστασία του ασύλου τής κατοικίας (άρθρ. 9 Σ), δέν τήν επικαλείται έναντι «του έαυτου του», δηλαδή έναντι τής βουλής — όπου έχει τήν απόλυτη πλειοψηφία —, ή έναντι τής κυβέρνησης — ή οποία αποτελείται από μέλη του — αλλά έναντι λ.χ. ενός αστυνομικού οργάνου, πού, ενώ σύμφωνα μέ τό άρθρ.29 § 3 Σ⁵ δέν έχει καν τό δικαίωμα νά εκδηλώνει και νά αναπτύσσει οποιαδήποτε κομματική δραστηριότητα, ένδεχομένως παραβιάζει δικαιώματα του κόμματος, τά οποία πηγάζουν από τό άρθρ. 9 Σ.

Τό πολιτικό κόμμα δέν αποτελεί ύποκείμενο όλων τών ατομικών ελευθεριών πού κατοχυρώνει τό Σύνταγμα, αλλά μόνο όσων προσιδιάζουν στό χαρακτήρα του ως ένωσης προσώπων. Πρόκειται, ειδικότερα, γιά τό άσυλο τής κατοικίας (άρθρ. 9 Σ), τό δικαίωμα αναφοράς στίς αρχές (άρθρ. 10 Σ), τό δικαίωμα τής ιδιοκτησίας (άρθρ. 17 Σ), τό άπόρρητο τής επικοινωνίας (άρθρ. 19 Σ), τό δικαίωμα γιά παροχή έννομης προστασίας (άρθρ. 20 Σ) και τή συναφή πρós αυτό αρχή του νόμιμου δικαστή (άρθρ. 8 § 1 Σ). Ός ιδιαίτερη περίπτωση αντιμετωπίζεται ή ελευθερία τής γνώμης τών κομμάτων, ή οποία θεωρείται τμήμα τής ελευθερίας τών κομμάτων και κατοχυρώνεται από τό άρθρ. 29 § 1 Σ, έν μέρει όπως ρυθμίζεται από τό άρθρ. 14 Σ. Όρισμένα ειδικά δικαιώματα πού άντλεί τό κόμμα από τό άρθρ. 15 Σ εξετάζονται, λόγω του περιεχομένου τους, στό κεφάλαιο πού αναφέρεται στήν ισότητα τών πολιτικών κομμάτων.

5. Γιά τό ζήτημα αυτό βλ. παραπάνω, σ.257 έπ.

1. Τό πολιτικό κόμμα ως υποκείμενο επί μέρους ατομικῶν δικαιωμάτων

(α) Τό ἄσυλο τῆς «κατοικίας» τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 9 Σ)

Τό ἄρθρ. 9 Σ καθιερώνει καί προστατεύει τό ἄσυλο τῆς κατοικίας⁶. Κατά τό πρῶτο ἐδάφιο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἡ κατοικία «ἐκάστου», ἄρα καί ἐνώσεων προσώπων ὅπως τά πολιτικά κόμματα «εἶναι ἄσυλον». Ἡ «κατοικία», ὅπως προστατεύεται κατά τό ἄρθρ. 9 Σ «ἐκλαμβάνεται ὡς πραγματική κατάσταση (...) καί θεωρεῖται κάθε χῶρος πού χρησιμοποιεῖται (...) ἢ γιά ἐργασία καί πού δέν εἶναι προσιτός σέ ὄλους». Ἔτσι «κατοικία» ἐνός κόμματος εἶναι ἕνας χῶρος, πού «δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά εἶναι οἰκοδομημένος, περιτειχισμένος ἢ στεγασμένος· ἀρκεῖ νά εἶναι περιφραγμένος, ὥστε νά μή μποροῦν ἄλλοι νά μποῦν ἐλεύθερα σ' αὐτόν»⁷ καί τόν ὅποιο χρησιμοποιεῖ τό κόμμα γιά τίς δραστηριότητές του, ἐπιτρέποντας τήν εἴσοδο μόνο σέ ὅποιους θέλει⁸.

Ἡ συνταγματική προστασία περιλαμβάνει καταρχήν τά γραφεῖα τοῦ κόμματος. Ὡς γραφεῖα δέν νοοῦνται μόνο τά γραφεῖα τῆς ἑδρας τῆς κεντρικῆς διοίκησης τοῦ κόμματος, ἀλλά καί τά γραφεῖα τῶν κατά τόπους ὀργανώσεών του· ἀπό τά κατά τόπους γραφεῖα ἄλλωστε, ἀναπτύσσονται πολλές κομματικές δραστηριότητες καί ἡ προστασία πού παρέχεται μέ τό ἄρθρ. 9 Σ θά κινδύνευε νά χάσει μεγάλο τμήμα ἀπό τό οὐσιαστικό της

6. Βλ. ἀντί ἄλλων, ἐκτενῶς, Μάνεση, ὅπ. π. σ. 222 ἐπ. καί Σγουρίτσα, Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. Β', τεύχ. Β', σ. 59 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

7. Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 223.

8. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 224-225.

περιεχόμενο αν δεν τά περιλάμβανε. Η προστασία αυτή καλύπτει και άλλα οικήματα και χώρους που χρησιμοποιεί το κόμμα στο βαθμό που ή προσπέλαση σ' αυτά δεν είναι προσιτή χωρίς τή συγκατάθεσή του. Τέτοια είναι, π.χ., χώροι όπου εναποθηκεύεται λ.χ. ύλικό προπαγάνδας ή γραφείου, χώροι όπου βρίσκονται τά αρχεία του κόμματος κλπ., όπως επίσης και τά γραφεία των εφημερίδων ή ακόμη και τών οικονομικών επιχειρήσεων που ανήκουν στο κόμμα.

Αντίθετα, ή προστασία αυτή δεν επεκτείνεται σε χώρους που ανήκουν στο κόμμα ή πάντως στεγάζουν κομματικές δραστηριότητες, αλλά είναι προσιτοί σε όποιονδήποτε, όπως λ.χ. λέσχες που ένδεχομένως διατηρεί το κόμμα και όπου συχνάζουν τά μέλη του, αλλά ή είσοδος είναι ελεύθερη σε όποιονδήποτε. Τό ίδιο ισχύει π.χ. και για μιά διαρκή έκθεση προπαγανδιστικού ύλικού ή μιά βιβλιοθήκη του κόμματος προσιτή στο κοινό ή έμπορικά καταστήματα λ.χ. βιβλιοπωλεία, όπου ασκούν έμπορία επιχειρήσεις ιδιοκτησίας του κόμματος κοκ.

Ερωτάται: εφαρμόζεται, προκειμένου περί πολιτικών κομμάτων, τό άρθρ. 9 § 1 έδ. 6' Σ κατά τό οποίο «ή ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του ατόμου είναι άπαραβίαστος»; Μιά στενά γραμματική έρμηνεία αυτής τής διάταξης φαίνεται νά οδηγεί σε άρνητικό συμπέρασμα, αφενός επειδή τά κόμματα — προφανώς — δεν έχουν οικογενειακή ζωή και αφετέρου επειδή ή έννοια τής λέξης «άτομο» που χρησιμοποιείται για νά υποδηλώσει τό υποκείμενο του δικαιώματος του εδαφίου αυτού, είναι στενότερη από τήν έννοια τής λέξης «έκαστος» που χρησιμοποιείται για νά υποδηλώσει τό υποκείμενο του ασύλου τής κατοικίας.

Η συνδυασμένη έρμηνεία, ώστόσο, τών άρθρ. 5 § 1 και 9 § 1 έδ. 6' Σ έπιτρέπει νά συναχθεί τό συμπέρασμα ότι μιά προστασία άνάλογη μέ τήν προστασία τής ιδιωτικής ζωής του ατόμου, τήν οποία παρέχει τό άρθρ. 9 § 1 έδ. 6' Σ, καλύπτει όχι κάποια «ιδιωτική ζωή» τών κομμάτων, αλλά τίς ιδιαίτερες έσωκομματικές λειτουργίες και δραστηριότητές τους. Τό άσυλο τής «κατοικίας» τών κομμάτων θά ήταν λειψό, ιδιαίτερα όταν ή ύπαρξη σύγχρονων τεχνικών μέσων δίνει τή δυνατότητα νά παρακολουθείται τό έσωτερικό ενός χώρου π.χ. μέ υπερευαίσθητα ηλεκτρονικά όπτικά ή άκουστικά μηχανήματα, χωρίς νά ύπάρχει άνάγκη «κλασικής μορφής» παραβίασής του, αν δεν ύπήρχε πλήρης συνταγματική προστασία τών κομμάτων και έναντι αυτού του είδους τών παραβιάσεων του ά-

σύλου. Ἡ ἀνάλογη ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 9 § 1 ἐδ. 6' Σ στήν περίπτωση τῶν πολιτικῶν κομμάτων, παρέχει σ' αὐτά συνταγματική προστασία μιᾶς ἰδιαίτερης «ἐσωτερικῆς» τους ζωῆς. Ἡ παρείσφρυση παρεισάκτων σ' αὐτή τήν κατά κάποιο τρόπο «ἰδιωτική» ζωή τοῦ κόμματος, προσκρούει στά ἄρθρ. 5 § 1 καί 9 § 1 ἐδ. 6' Σ.

(β) Τό δικαίωμα ἀναφορᾶς στίς ἀρχές (ἄρθρ. 10 § 1 Σ)

Ἀπό τή διατύπωση τοῦ ἄρθρ. 10 § 1 Σ κατά τό ὅποιο «ἐκαστος ἢ πολλοί ὁμοῦ ἔχουν τό δικαίωμα, τηροῦντες τούς νόμους τοῦ Κράτους, ὅπως ἀναφέρωνται εἰς τās ἀρχάς ὑποχρεουμένας εἰς ταχεῖαν ἐνέργειαν ἐπί τῇ θάσει τῶν κειμένων διατάξεων καί εἰς ἔγγραφον ἠτιολογημένην ἀπάντησιν πρὸς τόν ἀναφερόμενον», προκύπτει ὅτι τά κόμματα δέν στεροῦνται τό δικαίωμα ἀναφορᾶς στίς ἀρχές⁹. Τό δικαίωμα αὐτό, πού ἡ πρακτική του ἀξία ἤδη εἶναι μικρή καί παρωχημένη¹⁰, ἔχει ἀκόμη μικρότερη σημασία γιά τά πολιτικά κόμματα, τά ὅποια μποροῦν νά ἐλέγχουν τή δράση τῶν δημοσίων ἀρχῶν μέ δραστικότερο τρόπο, ὅπως π.χ. μέ τόν κοινοβουλευτικό ἔλεγχο¹¹ ἢ μέσω τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν¹². Ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τῆς ἀναφορᾶς, τό ὅποιο συμπληρώνεται ἀπό τό δικαίωμα ἀναφορᾶς στή βουλή¹³ δέν ἀποτελεῖ συνήθη πρακτική κομμάτων, ἀποτελεῖ ὅμως συνταγματικά κατοχυρωμένη ἐλευθερία τους.

(γ) Ἡ οἰκονομική ἐλευθερία τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 5 § 1,3 καί 17 § 1 Σ)

Οἱ πολιτικές δραστηριότητες τοῦ κόμματος δέν μποροῦν νά ἀποκτήσουν ὑπόσταση χωρίς νά καταναλωθοῦν ὑλικά ἀγαθά ἀποτιμητά σέ χρήμα μέ ἀποτέλεσμα τό κόμμα νά θρίσκειται στήν ἀνάγκη νά δρᾷ καί σάν *fiscus*. Ἡ δυνατότητα, ἄλλωστε καί ὁ τρόπος, μέ τόν ὅποιο τά κόμματα ἀντεπεξέρχονται στίς οἰκονομικές ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς τους δραστηριότητας ἐπιδρῶν ἀποφασιστικά στήν ἰκανότητά τους νά

9. Γιά τό δικαίωμα τῆς ἀναφορᾶς, βλ. ἀντί ἄλλων, Σγουρίτσα, ὅπ. π. σ. 150 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

10. Βλ. Σγουρίτσα, ὅπ. π. σ. 157.

11. Ἄρθρ. 70 § 6 Σ. Πρβλ. καί ἄρθρ. 91 καν. βουλ.

12. Ἄρθρ. 68 § 2 Σ.

13. Ἄρθρ. 69 Σ.

συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κρατικής βούλησης: αυτό άλλωστε υπογραμμίζεται και με τη θέσπιση του άρθρ. 29 § 2 Σ που προβλέπει τη δυνατότητα κρατικής οικονομικής ενίσχυσης των κομμάτων.

Τά κόμματα είναι υποκείμενα της οικονομικής ελευθερίας¹⁴ βάσει του άρθρ. 5 § 1 Σ, σύμφωνα με το οποίο «έκαστος δικαιούται (...) να συμμετέχη εις τήν (...) οικονομικήν ζωήν της Χώρας, εφόσον δέν προσβάλλει τά δικαιώματα των άλλων και δέν παραβιάζει τό Σύνταγμα και τά χρηστά ήθη», και του άρθρ. 5 § 3 Σ, τό οποίο όρίζει ότι «ή προσωπική ελευθερία είναι άπαραβίαστος. Ούδείς (...) ή άλλως πως περιορίζεται ει μή όταν και όπως ο νόμος όρίζει». Οι διατάξεις αυτές επιτρέπουν στά κόμματα να αναπτύσσουν τήν οικονομική δραστηριότητα που είναι άπαραίτητη για να προσπορίζονται τά άπαραίτητα για τήν όργάνωση και τή λειτουργία τους υλικά μέσα. Έτσι, τά κόμματα μπορούν λ.χ. ν' αναπτύσσουν κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, να παράγουν και να πουλούν διαφημιστικά τους έντυπα κλπ.

Τά κόμματα, ειδικότερά, αποτελούν υποκείμενα της ελευθερίας της ιδιοκτησίας βάσει, ιδίως, του άρθρου 17 § 1 Σ, κατά τό οποίο «ή ιδιοκτησία τελεί υπό τήν προστασίαν του Κράτους (...)» και του άρθρ. 17 § 2 Σ, βάσει του οποίου ούδείς στερείται της ιδιοκτησίας αυτού, ει μή

14. Για τήν οικονομική ελευθερία βλ. αντί άλλων Μάνεση, όπ. π. σ. 151 έπ., Άν. Μανιτάκη, Τό υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, σ. 191 έπ., 198 έπ. και Μάνεση-Μανιτάκη, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα (γυμνοδότηση) ανάπτυπο από ΝοΒ 29(1981) σ.1199 έπ., σ.16 έπ., ιδίως σ. 20 έπ. και τήν εκεί παραπεμπόμενη βιβλιογραφία και νομολογία. Πρέπει να σημειωθεί ότι δέν υπάρχει όμογνωμία ως προς τό εάν τό συνταγματικό έρεισμα της οικονομικής ελευθερίας είναι τό άρθρ. 5 § 1 ή τό άρθρ. 5 § 3 Σ. Κατά τον Μάνεση, όπ. π. σ. 152-153, ή συνταγματική προστασία της οικονομικής ελευθερίας προκύπτει από τό άρθρ. 5 § 3 Σ. Κατά τό Μανιτάκη, όπ. π. σ. 198 έπ., ή ελευθερία της εργασίας και του επαγγέλματος συνδέεται ιδιαίτερα με τό άρθρ. 5 § 1 Σ ενώ άλλες μορφές της οικονομικής ελευθερίας, όπως ή ελευθερία του εμπορίου και της βιομηχανίας υπάγονται βασικά στό άρθρ. 5 § 3 Σ. Άλλοι συγγραφείς (βλ. Μανιτάκη, όπ. π. σ. 198 ύποσ. 15), θεωρούν μοναδικό έρεισμα της οικονομικής ελευθερίας τό άρθρ. 5 § 1 Σ. Για λόγους πληρέστερης και αποτελεσματικότερης προστασίας της οικονομικής ελευθερίας των πολιτικών κομμάτων, ως έρεισμά της θεωρείται εκτός από τό άρθρ. 5 § 3 και τό άρθρ. 5 § 1 Σ.- Σχετικά με τό υποκείμενο της οικονομικής ελευθερίας, πβλ. τήν παρατήρηση του Μάνεση, όπ. π. σ. 153 ότι «κατ' έξοχήν υποκείμενα του ατομικού δικαιώματος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είναι σήμερα όχι τά φυσικά, αλλά τά νομικά πρόσωπα».

μόνον διά δημοσίαν ωφέλειαν (κλπ.) (...)). Έτσι τά κόμματα μπορούν νά ἔχουν τήν κυριότητα κινητῆς ἢ ἀκίνητης περιουσίας, ὅπως λ.χ. οἰκημάτων γιά τή στέγαση τῶν γραφείων τους ἢ τῶν οἰκονομικῶν τους ἐπιχειρήσεων, ἐγκαταστάσεων (π.χ. τυπογραφικῶν ἢ μικροφωνικῶν ἢ ἐξοπλισμῶν γραφείων) κοκ. Ὡς «ἰδιοκτησία» χαρακτηρίζονται ἀπό τό Σύνταγμα ὅλα τά περιουσιακά δικαιώματα¹⁵.

Πρέπει, πάντως, νά παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἀνάπτυξη, ἀκόμη καί μεγάλη ἔκταση, οἰκονομικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπό τά κόμματα, δέν σημαίνει ὅτι τά κόμματα κατά κάποιον τρόπο «ἐκτρέπονται» σέ κερδοσκοπικούς σκοπούς: ἡ οἰκονομική δραστηριότητα τῶν κομμάτων δέν κατατείνει στήν αὔξηση τῆς προσωπικῆς περιουσίας τῶν μελῶν τους, ἀλλά στόν προσπορισμό ὑλικῶν μέσων γιά τήν πολιτική δραστηριότητα τῶν κομμάτων.

(δ) Τό ἀπόρρητο τῶν ἀνταποκρίσεων τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 19 § 1 Σ)

Μέ τό ἄρθρ. 19 § 1 Σ, πού προστατεύεται τό ἀπόρρητο «τῶν ἐπιστολῶν καί τῆς καθ' οἰονδήποτε ἄλλον τρόπον ἐλευθερίας ἀνταποκρίσεως ἢ ἐπικοινωνίας», διασφαλίζεται ἡ δυνατότητα τῶν κομμάτων νά ἐπικοινωνοῦν διατηρώντας μυστικό τό περιεχόμενο τῆς ἀνταπόκρισης ἢ τῆς ἐπικοινωνίας τους¹⁶.

Τό ἀπόρρητο τῆς ἀνταπόκρισης «ἐπεκτείνεται πέρα ἀπό τίς ἐπιστολές καί σέ ὅλα τά μέσα τηλεπικοινωνίας πού ὑπάρχουν σήμερα, εἴτε ἐνσύρματα εἴτε ἀσύρματα — τηλεγραφίας, τηλεφωνίας, τηλετυπίας (telex) — καθώς καί σέ ὅποιαδήποτε ἀνακαλυφθοῦν μελλοντικά»¹⁷.

Τό ἀπόρρητο τῆς ἀνταπόκρισης τῶν κομμάτων καλύπτει τόσο τήν ἐπικοινωνία μεταξύ κόμματος καί τρίτων ὅσο καί τήν ἐσωτερική ἐπικοινωνία τοῦ κόμματος (ὅπως, λ.χ., τήν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στήν κεντρι-

15. Βλ. ἀντί ἄλλων τή μελέτη τοῦ Γ. Κασμάτη, Τά συνταγματικά ὅρια τῆς ἰδιοκτησίας. Βλ. ἀκόμη Κ. Μπέη, Τά συνταγματικά θεμέλια τῆς δικαστικῆς προστασίας, σ. 203-204.

16. Σχετικά μέ τό ἀπόρρητο τῶν ἀνταποκρίσεων, βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 232 ἐπ., καί Σγουρίτσα, ὅπ. π. σ. 100 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία καί τή μονογραφία τοῦ Ἄν. Τάχος, Τό ἀπαρabiάστον τοῦ ἀπορρήτου τῶν ἐπιστολῶν καί τῆς ἐν γένει ἀνταποκρίσεως. Ὁ Τάχος, ὅπ. π. σ. 28, παρατηρεῖ ὅτι τό ἀπόρρητο τῶν ἀνταποκρίσεων καλύπτει καί τίς ἀνταποκρίσεις τῶν πολιτικῶν κομμάτων.

17. Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 236.

κή και σε κάποια περιφερειακή διοίκηση του κόμματος — δηλ. τήν επικοινωνία ανάμεσα στα διάφορα κομματικά όργανα). "Όσον αφορά τήν έσωτερική επικοινωνία του κόμματος, πρέπει να παρατηρηθεί ότι παρά τό ότι δέν πρόκειται, κατά κυριολεξία, για μία επικοινωνία ανάμεσα σε «δύο τουλάχιστον πρόσωπα» εκείνο πού στέλνει τό μήνυμα και εκείνο πού τό δέχεται¹⁸, ύπάρχει, και στην περίπτωση αυτή ένα κύκλωμα πού περιέχει αποστολέα και δέκτη μηνύματος, οί όποίοι δέν παραιτήθηκαν από τήν προστασία τής μυστικότητας τής επικοινωνίας τους έναντι επεμβάσεων τής κρατικής εξουσίας, ή όποία και διαθέτει τό μονοπώλιο τής ταχυδρομικής, τηλεγραφικής και τηλεφωνικής ανταπόκρισης¹⁹.

Ή προστασία του απόρρητου τής επικοινωνίας — άρα και τής επικοινωνίας των κομμάτων — δέν είναι απόλυτη: σύμφωνα μέ τό άρθρ.19 έδ. 6' Σ «νόμος όρίζει τάς έγγυήσεις υπό τάς όποίας ή δικαστική αρχή δέν δεσμεύεται εκ του απόρρητου διά λόγους έθνικής ασφαλείας ή πρόσ διακρίβωσιν ιδιαιτέρως σοβαρών έγκλημάτων»²⁰.

(ε) Τό δικαίωμα των κομμάτων για παροχή ένομησ προστασίας και ή αρχή του νόμιμου δικαστή (άρθρ. 20 § 1) και 8 § 1 Σ).

Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 20 § 1 Σ, «έκαστος δικαιούται εις παροχήν έννόμου προστασίας υπό των δικαστηρίων, και δύναται να αναπτύξει ένώπιον τούτων τάς απόψεις του περί των δικαιωμάτων ή συμφερόντων του, ως νόμος όρίζει»²¹. Μέ τό άρθρ. 20 § 1 Σ άφενός θεσπίζεται τό θεμε-

18. Μάνεσης, όπ. π. σ. 234.

19. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις του Ν.Ν. Σαριπόλου, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου τής Ελλάδος, τόμ. Γ', σ. 143, ό όποιος σημειώνει ότι τό απόρρητο των ανταποκρίσεων καλύπτει και πολιτικές σκέψεις και ενέργειες και πολιτική αλληλογραφία και αποβαίνει έτσι ουσιώδες στοιχείο του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

20. Για τούς περιορισμούς του απόρρητου των ανταποκρίσεων, βλ. Μάνεση, όπ. π. σ. 239 έπ.

21. Μέ τό δικαίωμα παροχής έννομησ προστασίας ασχολείται εκτενώς στην έμπεριστατωμένη μονογραφία του μέ τίτλο «Ή συνταγματική κατοχύρωση τής αιτήσεως άκυρώσεως» ό Π. Παυλόπουλος, σ. 112 έπ., ιδίως σ. 116 έπ. και τήν εκεί παραπεμπόμενη βιβλιογραφία και νομολογία και ιδίως τίς εκεί σ. 120 ύποσ. 31-33. Βλ. ακόμη Κ.Α. Bettermann, Τό συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα δικαστικής προστασίας. Άρμ. (1980), σ. 708 έπ., Γ. Μητσοπούλου, Ή ικανότης ως διαδίκων των ένώσεων προσώπων των μή κεκτημένων νομικήν προσωπικότητα, Δ, 1, 433 έπ., Π. Δαγτόγλου,

λιώδες δικαίωμα τῆς παροχῆς ἔννομης δικαστικῆς προστασίας καί ἀφετέρου εἰσάγεται ἕνας γενικός ἐρμηνευτικός κανόνας «ἐν τῇ ἐννοίᾳ παροχῆς ἐνδίκου προστασίας καί εἰς ἅς περιπτώσεις εἶναι αὕτη ἀμφίβολος ἐπί τῇ βάσει τοῦ ἰσχύοντος δικονομικοῦ δικαίου»²².

Ὑποκείμενο τοῦ δικαίωματος πού κατοχυρώνει τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ εἶναι «ἕκαστος», ἐπομένως μπορεῖ νά εἶναι καί ἕνα πολιτικό κόμμα. Ἄλλωστε, τά πολιτικά κόμματα, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, εἶναι φορεῖς συγκεκριμένων δικαιωμάτων, καί μάλιστα καί περιουσιακῶν δικαιωμάτων τά ὁποῖα εἶναι ἐπίδεκτικά καί δικαστικῆς ἀμφισβήτησης καί δικαστικῆς προστασίας. Τό δικαίωμα ἔννομης προστασίας, ὅπως γίνεται σήμερα δεκτό²³, δέν ταυτίζεται μέ τό ἐπίδικο (ιδιωτικό) δικαίωμα, οὔτε θεωρεῖται προέκτασή του, ἀλλά εἶναι ξεχωριστό δικαίωμα, δημοσίου δικαίου, πού στρέφεται ἔναντι τοῦ κράτους· ἐάν, ὥστόσο, τά κόμματα δέν ἀποτελοῦσαν ὑποκείμενα καί τῶν δικονομικῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων, θά κινδύνευαν νά μείνουν χωρίς περιεχόμενο τά οὐσιαστικά τους δικαιώματα.

(αα) Μέ τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ κατοχυρώνονται καί ὑπέρ τῶν κομμάτων «δύο διαφορετικά δημόσια δικαιώματα: τό δικαίωμα δικαστικῆς ἀκρόασης καί τό δικαίωμα δικαστικῆς προστασίας»²⁴. Τό δικαίωμα δικαστικῆς ἀ-

Γενικό Δικονομικό Δίκαιο, τόμ. Γ', σ. 39 ἐπ., Ἰ. Κοντιιάδης, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, σ. 386 ἐπ., Κ. Μπέη, Τά συνταγματικά θεμέλια τῆς δικαστικῆς προστασίας, ἰδίως σ. 200 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Ἰ. Κοντιιάδης, Τό δικαίωμα πρὸς παροχὴν ἐνόμου προστασίας κατὰ τό ἄρθρ. 119 τοῦ νέου Συντάγματος, ΕΕΝ 36(1969), σ. 392 ἐπ. Ἡ μελέτη τοῦ Κοντιιάδης, ἀναφέρεται στήν ὑπαρξὴ τοῦ δικτατορικοῦ «Συντάγματος» τοῦ 1968, πού εἶναι πανομοιότυπη μέ τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ. Γιά τὴν ἴδια διάταξη βλ. Κ. Μπέη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν δικονομικὴν σκέψιν, σ. 15 ἐπ. καί τοὺς ἐκεῖ παραπεμπόμενους συγγραφείς.

22. Μητσόπουλος, ὅπ. π. σ. 77. Βλ. ἐπίσης Κοντιιάδης, ὅπ. π. σ. 402.

23. Βλ. Κ. Μπέη, Τά συνταγματικά θεμέλια τῆς δικαστικῆς προστασίας, σ. 196-197.

24. Βλ. Κ. Μπέη, ὅπ. π. σ. 200 ἐπ., Γ. Οἰκονομοπούλου, Ἐννοια καί ἔκταση τοῦ συνταγματικοῦ δικαίωματος δικαστικῆς ἀκρόασης καί προστασίας, σ. 10 ἐπ. Τό δικαίωμα αὐτό χαρακτηρίζεται καί ὡς ἀξίωση γιὰ δικαστικὴ ἀντίληψη. Πρόκειται γιὰ «ἐξουσία, φύσεως δημοσίου δικαίου ὅπως αἰτήσεται παρὰ τῆς πολιτείας ἐνδίκον προστασίαν διὰ τῶν δικαιοδοτικῶν αὐτῆς ὀργάνων. Ἡ ἐξουσία δ' αὕτη, ὡς ἀξίωσις ἐπὶ δικαστικῇ ἀντιλήψει, καί κατ' ἄλλην ἔκφρασιν ὡς ἀξίωσις ἐπὶ ἀπονομῇ δικαιοσύνης (...) ἀφορᾷ τὴν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας καί διὰ τῶν δικαιοδοτικῶν ὀργάνων ἐκπλήρωσιν τῆς

κράσης αναλύεται, ειδικότερα, στή δυνατότητα του διάδικου νά απευθυνθεί στο δικαστήριο προβάλλοντας τά ουσιαστικά καί δικονομικά του επιχειρήματα καί στήν αντίστοιχη υποχρέωση του δικαστηρίου νά εξετάσει τούς ισχυρισμούς τών διαδίκων²⁵. Τό δικαίωμα δικαστικής προστασίας ἔχει ὡς ἀντικείμενο «καί [τίς] τρεῖς μορφές ἔννομης προστασίας, δηλαδή ὄχι μόνο [τή] διάγνωση ἀλλά καί [τήν] ἐξασφάλιση, ὅπως ἐπίσης καί τήν ἀναγκαστική ἐκτέλεση τοῦ κρίσιμου δικαιώματος»²⁶.

Τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ πάντως, ὅπως προκύπτει καί ἀπό τή διατύπωσή του, παρέχει στά κόμματα ἔννομη προστασία μόνον ὅταν πλήττονται ἢ ἀμφισβητοῦνται τά δικά τους ἰδιαίτερα συμφέροντα ἢ δικαιώματα²⁷. Τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ δέν ἀποτελεῖ συνταγματικό ἔρεισμα γιά κάποιας μορφῆς *actionis popularis*, μέ τήν ὁποία τά κόμματα μποροῦν νά προσφεύγουν στά δικαστήρια γιά νά ἄρουν ὁποιαδήποτε παρανομία ἢ νομική ἀμφισβήτηση, ἀπ' ὅπουδήποτε καί ἂν προέρχεται καί πρὸς ὁπουδήποτε καί ἂν στρέφεται. Εἰδικότερα, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ὁ συνταγματικός σκοπός τών κομμάτων, δηλαδή ἡ συμμετοχή στή διαμόρφωση καί στήν ἄμεση ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, τά μετατρέπει σέ φορεῖς κάποιου αὐξημένου καί γενικότερου ἐνδιαφέροντος γιά τήν τήρηση τῆς νομιμότητας, ἔτσι ὥστε νά μποροῦν νά ἀξιῶνουν δικαστικά τήν ἄρση κάθε παρανομίας, νομιμοποιούμενα παντοῦ καί πάντοτε, ἀκόμη καί ὅταν δέν πλήττονται ἰδιαίτερα δικαιώματά τους.

Ζητήματα συναφῆ μέ τό δικαίωμα ἔννομης προστασίας τών κομμάτων ἀνέκυψαν κατά τήν ἐκδίκαση ἀπό τό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας αἴτησης πού ὑπέβαλε τό κόμμα τῆς ΕΔΗΚ ζητώντας τήν ἀκύρωση μιᾶς ἀπόφασης τῆς ἐξ Ἵπουργῶν Οἰκονομικῶν Ἐπιτροπῆς καθῶς καί «πά-

υποχρέωσης της πρὸς ἀπόφασιν περὶ τοῦ παραδεκτοῦ τοῦ ὑποβαλλομένου τῶ δικαστηρίου αἰτήματος, ὑπαρχόντων δέ τῶν ὄρων καί περὶ τῆς βασιμότητος αὐτοῦ» (Μητσόπουλος, ὅπ. π. σ. 77). Τό δικαίωμα γιά παροχή ἔννομης προστασίας στρέφεται εὐθέως κατά τοῦ κράτους ὡς φορέα τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. Πρόκειται ὅμως γιά ἀξίωση πού «ὡς πρὸς τό ἀνώτατον ἀρμόδιον κρατικόν ὄργανον (...) λογικῶς δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι ἀγώγιμος» (Κοντιιάδης, ὅπ. π. σ. 399, πρβλ. καί τήν ἐκεῖ ὑποσ. 103, παρατήρησιν τοῦ W. Groth.).

25. Βλ. Κ. Μπέη, ὅπ. π. σ. 201-202.

26. Βλ. Κ. Μπέη, ὅπ. π. σ. 203.

27. Βλ. Κοντιιάδη, ὅπ. π. σ. 404. Πρβλ. ἐπίσης ΣτΕ 4037/79 (Ὁλομ.) ΤοΣ 5(1973), σ. 628.

σης έτέρας συναφούς εκτελεστής διοικητικής πράξεως». Μέ την παραπάνω απόφαση τής έξ Ύπουργών Οικονομικής Έπιτροπής εγκρίθηκε ή αναθεώρηση μιās σύμβασης μεταξύ του έλληνικού δημοσίου και τής εταιρίας «ΠΕΤΡΟΛΑ ΕΛΛΑΣ». Η σύμβαση προέβλεπε ότι ή εταιρία αυτή θά εισήγαγε όρισμένα κεφάλαια από τό έξωτερικό και ότι τά κεφάλαια αυτά «θά τύχουν, αιτήσεϊ του αναδόχου τής παρεχομένης υπό του Ν.Δ. 2687/53 προστασίας». Μέ την αίτηση αυτή ασχολήθηκαν πρώτα τό Δ΄ Τμήμα και μετά ή Όλομέλεια του Συμβουλίου τής Έπικρατείας και εξέδωσαν, αντίστοιχα τίς αποφάσεις ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ΄) και ΣτΕ 4037/79 (Όλομ.)²⁸.

Τό συναφές μέ τό δικαίωμα έννομης προστασίας τών κομμάτων θέμα πού αντιμετώπισαν οί δύο παραπάνω αποφάσεις αφορούσε τό άν νομιμοποιείται τό κόμμα σέ άσκηση αίτησης άκύρωσης ένώπιον του Συμβουλίου τής Έπικρατείας. Έρωτάται, ειδικότερα: έφόσον τό κόμμα είναι φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και έφόσον έχει έννομα συμφέροντα πού επιδέχονται προσβολή από διοικητική πράξη, δικαιούται νά προσφεύγει στό Συμβούλιο τής Έπικρατείας σύμφωνα μέ τό άρθρ. 47 § 1 του ν. 170/1973 «περί του Συμβουλίου τής Έπικρατείας»; Κατά τό άρθρ. 47 § 1 του ν. 170/1973 «εις άσκησιν αιτήσεως άκυρώσεως δικαιούται ό ιδιώτης ή τό νομικόν πρόσωπον, εις τούς όποίους αφορά ή διοικητική πράξις ή τών όποίων προσβάλλονται έξ αυτής έννομα συμφέροντα, έστω και μή χρηματικά».

Η ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ΄) εξάρτησε τό δικαίωμα νά ασκείται αίτηση άκύρωσης από τό εάν τό κόμμα έχει νομική προσωπικότητα και έκρινε, κατά πλειοψηφία ότι «έφ' όσον τό αίτουν κόμμα δέν προσάγει στοιχειά αποδεικνύοντα ότι αποτελεί σωματεϊον ανεγνωρισμένον (...) δέν αποτελεί νομικόν πρόσωπον και κατά συνέπειαν δέν δύναται νά ασκήσιν αίτησιν άκυρώσεως βάσει του άρθρ. 47 § 1 του Ν. 170/1973»²⁹.

Σέ αντίθετη λύση, όσον αφορά τό ζήτημα αυτό, κατέληξε ή ΣτΕ 4037/79, (Όλομ.) σύμφωνα μέ την όποία «ή διάταξις αύτη [άρθρ. 47 § 1 ν. 170/1973] παρέχουσα τό δικαίωμα πρός άσκησιν αιτήσεως άκυρώ-

28. ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ΄), ΤοΣ 5(1979), σ. 600 έπ., ΣτΕ 4037/79 (Όλομ.) ΤοΣ 5(1979), σ. 626 έπ.

29. ΣτΕ 2145/79 (Τμ. Δ΄), όπ. π. σ. 603.

σεως εις τὰ φυσικά καί νομικά πρόσωπα (...) αναφέρεται κατά τήν ἀληθῆ αὐτῆς ἔννοιαν καί εις τὰς ἐνώσεις προσώπων αἱ ὁποῖαι καθίστανται ὑπό τῆς ἐννόμου τάξεως φορεῖς δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων (..) ὡς εἶναι τὰ πολιτικά κόμματα (...). Κατ' ἀκολουθία τῶν σκέψεων τούτων τό αἰτοῦν πολιτικόν κόμμα ἔχει τήν ἰκανότητα τοῦ νά εἶναι διάδικον καί ἀπό τῆς ἀπόψεως ταύτης, νομιμοποιεῖται, κατ' ἀρχήν, εις ἄσκησιν αἰτήσεως ἀκυρώσεως»³⁰. Στό σημεῖο αὐτό ἡ ΣτΕ 4037/79 υἱοθέτησε τήν ἀποψη τοῦ εἰσηγητῆ, συμβούλου Κ. Κακούρη, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι στό ἄρθρ. 47 § 1 τοῦ ν. 170/1973 ὑπάρχει κενό, ὅσον ἀφορᾷ τό δικαίωμα ἐνώσεων πού δέν ἔχουν νομική προσωπικότητα νά ἀσκοῦν αἴτηση ἀκύρωσης στό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας. Τό κενό αὐτό πληροῦν οἱ διατάξεις τῶν ἄρθρ. 62 καί 63 § 4 Κ. Πολ. Δ., κατά τίς ὁποῖες «ἐνώσεις προσώπων πρὸς ἐπιδίωξιν σκοποῦ (...)» μή ἀποτελοῦσαι σωματεῖον καί ἐταιρεῖαι μή κεκτημένα νομικήν προσωπικότητα δύνανται νά εἶναι διάδικοι (...)» καί «(...) παρίστανται ἐπὶ δικαστηρίου διά προσώπων εις τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ διαχείρισις τῶν ὑποθέσεων αὐτῶν»³¹. Ἐπομένως τὰ κόμματα, πού ἀποτελοῦν ἔνωση προσώπων ἢ ὁποῖα ἐπιδιώκει ἓνα σκοπό, νομιμοποιοῦνται νά ἀσκοῦν αἴτηση ἀκύρωσης.

Ἡ παραπάνω ἀποψη, τήν ὁποῖα υἱοθέτησε καί ἡ ΣτΕ 4037/1979 (Ὁλομ.), εἶναι καί ἡ σύμφωνη μέ τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ, πού, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἀποτελεῖ καί γενικό ἐρμηνευτικό κανόνα, ὁ ὁποῖος ἐπιβάλλει τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 47 § 1 τοῦ ν. 170/1973 κατά τρόπο πού νά διασφαλίζει στά κόμματα τό δικαίωμα νά προσφεύγουν στό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ³². Ἐπομένως, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι τό ἄρθρ. 47 §

30. ΣτΕ 4037/79 (Ὁλομ.), ὅπ. π. σ. 626-627.

31. Βλ. Εἰσήγηση τοῦ Συμβούλου τῆς Ἐπικρατείας Κ. Κακούρη, ΤοΣ 5(1979), σ. 617 καί contra τήν ἐκεῖ (ὑποσ.20) μνημονευομένη ΣτΕ 1688/76, σύμφωνη πρὸς τήν ἐπίσης ἐκεῖ (ὑποσ. 20) παραπεμπόμενη ἀποψη τοῦ Ἐπ. Σπηλιωτόπουλου.

32. Τήν ἴδια ἀποψη ὑποστηρίζει, συμφωνώντας μέ τή λύση πού ἔδωσε ἡ ΣτΕ 4037/79 (Ὁλομ.) ὁ Παυλόπουλος, ὅπ.π. σ.221 ἐπ., ἰδίως σ.222. Βλ. ἐπίσης Δαγτόγλου, ὅπ.π. σ.47 καί πρβλ. τή γνώμη τοῦ Β. Σκουρή, Ἡ ἄσκηση αἰτήσεως ἀκυρώσεως ἀπό τρίτους, σέ Τιμητικό Τόμο Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας (1929-1979), I, σ.373, κατά τόν ὁποῖο τό δικαίωμα τοῦ διοικουμένου, «νά ἀποταθεῖ στό δικαστήριον καί ν' ἀξιώσει ἔλεγχου τῆς νομιμότητος τῆς ἀποφάσεως μέ τήν ὁποῖα ἐπεμβαίνει ἡ διοίκηση στήν ἰδιωτική του σφαῖρα καί περιορίζει τήν ἐλευθερία ἢ τήν ἰδιοκτησία του, ἀπορρέει εὐθέως ἀπό τό δικαίωμα παροχῆς ἐννομῆς (δικαστικῆς) προστασίας» πού θεσπίζεται ἀπό τό ἄρθρ. 20 § 1 Σ.

1 του ν. 170/1973 περιέχει κενό, του οποίου η πλήρωση γίνεται με τό άρθρ. 62 (καί τό άρθρ. 63 § 4) ΚΠολΔ, είτε επειδή τό άρθρο αυτό περιέχει γενικό δικονομικό κανόνα είτε κατά ρητή παραπομπή του άρθρ. 40 του ν. 170/1973³³.

(66) Συνυφασμένη μέ τό δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας είναι ή αρχή του νόμιμου δικαστή πού κατοχυρώνεται από τό άρθρ. 8 § 1 Σ, κατά τό όποιο «ούδείς (άρα ούτε και τά κόμματα) άφαιρείται άκων του παρά του νόμου όρισμένου εις αυτόν δικαστου»³⁴.

Μέ τό άρθρ. 8 § 1 Σ προστατεύεται τό δικαίωμα των κομμάτων νά δικάζονται από τον «νόμιμο δικαστή», δηλαδή από εκείνον «πού είναι καθ' ύλην ή κατά τόπο ή βάσει όποιουδήποτε άλλου κριτηρίου άρμόδιος νά δικάσει και κάθε άλλη υπόθεση, όμοια από άποψη περιεχομένου ή προσώπου, μέ τήν συγκεκριμένη υπόθεση για τήν όποία πρόκειται κάθε φορά³⁵.

33. Για τήν ικανότητα των προσώπων πού δέν έχουν νομική προσωπικότητα νά ασκούν αίτηση άκύρωσης, βλ. έκτενώς Παυλόπουλου, όπ. π. σ. 218 έπ., ιδίως σ. 219 έπ. και ειδικότερα για τά πολιτικά κόμματα σ. 221-222 και τίς εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές.

34. Βλ. αντί άλλων Μάνεση, όπ. π. σ. 211 έπ. και Κ. Μπέη, 'Ο ισόβιος νόμιμος δικαστής και ή κοινή γνώμη, σέ τόμο προς τιμήν Γ. Ράμμου, σ. 689 έπ. 'Επίσης Ράϊκου, όπ. π. σ. 389 έπ.

35. Μάνεσης, όπ. π. σ. 212-213.

2. Ἡ κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 29 § 1 Σ) καί ἡ ρύθμιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 14 § 2-6 Σ)

Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τό δικαίωμα ὀργάνωσης σέ πολιτικά κόμματα ἐμπεριέχει (ἤ: προϋποθέτει) ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τοῦ συνεταιρισμοῦ (ἄρθρ. 9 Σ) καί τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης (ἄρθρ. 14 Σ)³⁶. Αὐτό συνεπάγεται μιά ἰδιαιτερότητα στίς σχέσεις ἀνάμεσα στό ἄρθρ. 29 Σ ἀφενός καί στό ἄρθρ. 9 Σ καί 14 Σ ἀφετέρου· συγκεκριμένα ἀνακύπτει τό ζήτημα ἂν καί κατά πόσο τά ἄρθρ. 9 καί 14 Σ ἐπηρεάζουν τήν ἔκταση καί τό περιεχόμενο τοῦ ἄρθρ. 29 Σ. Εἰδικότερα:

(αα) Ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 Σ, κατά τό ὅποιο οἱ Ἕλληνες πολίτες πού ἔχουν τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν μποροῦν ἐλεύθερα νά ἰδρύνουν κόμματα καί νά μετέχουν σ' αὐτά, ἐνέχει ἤδη ἔκφραση γνώμης: γιά νά γίνει μέλος κόμματος ὁ πολίτης εἶναι ἀνάγκη ἢ νά διατυπώσει κάποιο πρόγραμμα (ὡς ἰδρυτικό μέλος τοῦ κόμματος) ἢ νά ἀποδεχθεῖ κάποιο πρόγραμμα ἢ, τουλάχιστο, νά δεχθεῖ νά παραμένει μέλος μιάς ἔνωσης, ἡ ὁποία διατυπώνει πρόγραμμα, πολιτικές ἀπόψεις καί πολιτικές τοποθετήσεις κλπ. Παράλληλα, μιά ἔνωση πολιτῶν δέν μπορεῖ νά εἶναι κόμμα ἂν δέν διατυπώνει κάποιο πολιτικό πρόγραμμα ἢ κάποιες πολιτικές ἐπιδιώξεις, ἀπό τίς ὁποῖες νά προκύπτει ὅτι ὑπάρχει σύνδεσμος ἀνάμεσα στήν ἔνωση αὐτή καί στό συνταγματικό σκοπό τοῦ κόμματος, δηλαδή τή συμμετοχή στή διαμόρφωση καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας.

Ἐπομένως ἐρωτᾶται: ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ἄρθρ. 29 § 1 Σ, πού κατοχυρώνει τήν ἐλευθερία τῶν κομμάτων καί στό ἄρθρ. 14 Σ πού

36. Βλ. παραπάνω, σ. 180 ἐπ.

κατοχυρώνει και ρυθμίζει την ελευθερία γνώμης; Ειδικότερα: μπορεί ένα κόμμα να είναι υποκείμενο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που πηγάζουν από το άρθρ. 14 Σ ή, μήπως, έφ'όσον ή άσκηση του δικαιώματος όργάνωσης σε κόμματα ενέχει έκφραση γνώμης (ιδίως κατά την έννοια του άρθρ. 14 § 1 Σ), τό άρθρ. 29 Σ αποτελεί — ως προς αυτή την έκφραση γνώμης την όποια ενέχει — *lex specialis* σε σχέση με τό άρθρ. 14 Σ, και, έπομένως, ή ελευθερία γνώμης των κομμάτων δέν κατοχυρώνεται από τό άρθρ. 14 Σ αλλά από αυτό καθαυτό τό άρθρ. 29 Σ, από τό όποιο και προκύπτει άμεσα ή έκταση της ελευθερίας της γνώμης των κομμάτων και τό περιεχόμενο της συνταγματικής της προστασίας;

Τό ζήτημα δέν είναι χωρίς πρακτικές συνέπειες. Έτσι, π.χ. άν θεωρηθεί ότι τό κόμμα αποτελεί υποκείμενο των δικαιωμάτων που πηγάζουν από τό άρθρ. 14 Σ, τότε, σε περίπτωση εφαρμογής του «νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας» (άρθρ. 48 § 1 Σ), είναι δυνατό να άνασταλεί ή ισχύς του άρθρ. 14 Σ, άρα και ή ελευθερία γνώμης των κομμάτων. Άν όμως θεωρηθεί ότι ή ελευθερία γνώμης των κομμάτων πηγάζει και προστατεύεται από τό άρθρ. 29 Σ, τότε ακόμα και σε περίπτωση εφαρμογής του άρθρ. 48 § 1 Σ, ή ελευθερία αυτή δέν άναστέλλεται, επειδή τό Σύνταγμα δέν προβλέπει άναστολή της ισχύος του άρθρ. 29 Σ.

Στήν Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, όπου υπάρχει ανάλογη ως προς τό σημείο αυτό ρύθμιση της ελευθερίας της γνώμης και της ελευθερίας των κομμάτων, αναπτύχθηκαν διστάμενες άπόψεις. Κατά μία γνώμη, που διατυπώνει π.χ. ό Henke³⁷ τό κόμμα είναι άναμφίβολα φορέας της ελευθερίας της γνώμης, ή όποια μάλιστα «αποτελεί ένα από τά ούσιωδέστερα δικαιώματα των κομμάτων»³⁸. Τό περιεχόμενο και τά όρια της ελευθερίας της γνώμης των κομμάτων, όμως, προσδιορίζονται όχι βάσει του άρθρου που κατοχυρώνει την ελευθερία γνώμης (άρθρ. 5 του Θεμελιώδους Νόμου), αλλά βάσει του άρθρου που κατοχυρώνει την ελευθερία και ρυθμίζει την όργάνωση και λειτουργία των κομμάτων (άρθρ. 21 του Θεμελιώδους Νόμου).

Κατά την άποψη του Dagtoglou³⁹ τό κόμμα είναι μιά ένωση ή

37. Henke, Das Recht der politischen Parteien, σ. 239 έπ.

38. Henke, όπ. π. σ. 239.

39. P. Dagtoglou, Die Parteipresse, σ. 31 έπ.

όποια εξ όρισμού εκφράζει γνώμη⁴⁰. Έτσι ή έλευθερία γνώμης τών κομμάτων ρυθμίζεται μέ βάση όχι τή γενική διάταξη (άρθρ. 5 § 1 τού Θεμελιώδους Νόμου) αλλά τήν *lex specialis*, ή όποια περιέχεται στό άρθρο πού κατοχυρώνει καί ρυθμίζει τήν έλευθερία τών κομμάτων (άρθρ. 21 τού Θεμελιώδους Νόμου). Αναφερόμενος ειδικότερα στήν έλευθερία τού τύπου, ό Dagtoglou, παρατηρεί ότι «ή έλευθερία τύπου τών πολιτικών κομμάτων εξασφαλίζεται, ως αναπόσπαστο, για τήν έποχή μας, τμήμα τής λειτουργικής τους έννοιας, πλήρως καί αποκλειστικά από τό άρθρ. 21 § 1 τού Θεμελιώδους Νόμου. Στήν περίπτωση αυτή δέν εφαρμόζεται τό άρθρ. 5 § 1 Σ»⁴¹.

Τό άρθρ. 29 § 1 τού ισχύοντος έλληνικού Συντάγματος κατοχυρώνει τήν έλευθερία τών κομμάτων· διασφαλίζει, δηλαδή τήν έλευθερη ανάπτυξη κάθε δραστηριότητας, χωρίς τήν όποια δέν είναι δυνατό νά συσταθούν καί νά λειτουργήσουν πολιτικά κόμματα. Έπομένως, τό άρθρ. 29 § 1 Σ — καί όχι τό άρθρ. 14 § 1 Σ — κατοχυρώνει καί τήν έλευθερία γνώμης στό βαθμό πού ή έλευθερία αυτή έμπεριέχεται, ως αναπόσπαστο τμήμα, στήν έλευθερία τών κομμάτων.

Αποτελεί δέ τμήμα τής έλευθερίας τών κομμάτων, ή έλευθερία γνώμης έφόσον αφορά γνώμη πού διατυπώνεται από ένα κόμμα καί περιέχει τίς απόψεις του. Απαιτείται, δηλαδή, νά υπάρχει ένας δεσμός ανάμεσα στήν εκφραζόμενη γνώμη καί στό κόμμα πού τήν εκφράζει⁴². Η

40. «Partei ist eine meinungsäussernde Vereinigung per definitionem» (Dagtoglou, όπ. π. σ. 32).

41. Dagtoglou, όπ. π. σ. 33. Κατά μία, μάλλον ενδιάμεση, άποψη τών D. Tsatsos-M. Morlok, Parteienrecht, σ. 84, ή έλευθερία γνώμης τών κομμάτων προστατεύεται καί από τό άρθρ. 5 καί από τό άρθρ. 21 τού Θεμελιώδους Νόμου. Πρβλ. επίσης τήν παρατήρηση τού Μάνεση, όπ. π. σ. 634, κατά τόν όποιο ή έλευθερία τού τύπου, ως στοιχείο τού δημοκρατικού πολιτεύματος προστατεύεται εκτός από τό άρθρ. 14 Σ καί από τά άρθρ. 5 § 1 Σ καί 29 § 1 Σ.

42. Έτσι, δέν έμπίπτει στήν εφαρμογή τού άρθρ. 29 § 1 Σ όποιαδήποτε γνώμη εκφράζεται π.χ. από κάποιο μέλος ενός κόμματος αποκλειστικά καί μόνον έπειδή εκφράζεται από μέλος κόμματος· δέν άρκει, δηλαδή, ή ιδιότητα τού μέλους τού κόμματος για νά εξαιρεθεί κάποιος από τήν εφαρμογή τού άρθρ. 14 § 1 Σ. Η έλευθερία γνώμης ενός μέλους κόμματος τότε μόνον προστατεύεται κατά τό άρθρ. 29 § 1 καί όχι κατά τό άρθρ. 14 § 1 Σ, ή γνώμη αυτή όταν είτε άπηχει άποψη τού κόμματος σχετικά μέ τή διαμόρφωση ή καί τήν άσκηση τής εξουσίας, είτε συνιστά έναν τρόπο μέ τόν όποιο συμμετέχει

ὑπαρξη, πάντως, αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ — χωρὶς τὸν ὁποῖο δὲν ἐφαρμόζεται τὸ ἄρθρ. 29 § 1 ἀλλὰ τὸ ἄρθρ. 14 § 1 Σ — εἶναι ζήτημα πραγματικό, καὶ κρίνεται συγκεκριμένα κάθε φορά.

Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας γνώμης τῶν κομμάτων, ὅπως αὐτὴ κατοχυρώνεται ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 29 § 1 Σ, συνίσταται κατ' ἀρχὴν στό δικαίωμα πληροφόρησης τοῦ κόμματος, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά διαμορφώσει γνώμη⁴³. Ἡ ἐλευθερία λήψης καὶ μετάδοσης πληροφοριῶν, ἀν καὶ δὲν κατοχυρώνεται ρητὰ οὔτε στό ἄρθρ. 14 § 1 Σ, ἀποτελεῖ ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης, διότι, γιά νά ἔχει κάποιος τὴ δυνατότητα νά διαμορφώσει μιὰ γνώμη, πρέπει νά ἔχει καὶ τὴ δυνατότητα νά γνωρίζει τίς πληροφορίες πού εἶναι ἀπαραίτητες.

Ἡ ἐλευθερία λήψης (καὶ μετάδοσης) πληροφοριῶν, ἄλλωστε, προστατεύεται ρητὰ ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 10 § 1 ἐδ. 6' Σ τῆς εὐρωπαϊκῆς «Σύμβασης τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἡ ὁποία μέ τὸ ν.δ. 53/74 καὶ κατὰ τὸ ἄρθρ. 28 § 1 Σ, ἀπέκτησε αὐξημένη τυπικὴ ἰσχὺ ὡς ὑπερσχύουσα «πάσης ἀντιθέτου διατάξεως νόμου»⁴⁴. Ἡ αὐξημένης τυπικῆς ἰσχύος διασφάλιση τοῦ δικαιώματος τῶν κομμάτων νά ἀντλοῦν πληροφορίες μπορεῖ ὥστόσο νά ὑποβάλλεται σέ νομοθετικούς περιορισμούς, πού ἀφοροῦν κρατικά ἀπόρρητα, ἐφόσον ὅμως οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ δὲν ἀναι-

σέ κόμμα ἐκεῖνος πού τὴν ἐκφράζει. Ἐπίσης δὲν ἐφαρμόζεται τὸ ἄρθρ. 29 § 1 Σ γιά νά διασφαλισθεῖ ἡ ἐλευθερία ἐντύπου μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ τὸ ἐντυπο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἰδιοκτησία ἐνός κόμματος λ.χ. ὡς ἀντικείμενο ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητάς του: οἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρ. 29 § 1 Σ κατοχυρώνουν τὴν ἐλευθερία τῶν ἐντύπων μόνον ἐφόσον ἀνήκουν στὰ κόμματα δηλαδή ἐλέγχονται ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἀπηχοῦν τίς ἀπόψεις μέ τίς ὁποῖες προσπαθοῦν τὰ κόμματα νά ἐπιδράσουν στή διαμόρφωση καὶ τὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας.

43. Βλ. Μάνεση, Ἡ συνταγματικὴ προστασία τῆς ἐλεύθερης κυκλοφορίας τῶν ἐντύπων καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς στὴν πράξη, ΤοΣ 3(1977), σ. 1 ἐπ. καὶ ἤδη σέ Συνταγματικὴ θεωρία καὶ πράξη, σ. 639, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ὁποίου μέ τὸ ἄρθρ. 14 § 1 Σ διασφαλίζεται ἡ «ἐλευθερία σχηματισμοῦ γνώμης». Βλ. καὶ Β. Φίλια, Τὸ συνταγματικὸν δικαίωμα τῆς ἐλευθεροτυπίας καὶ ἡ κατὰ τὸ ἄρθρον 367 Π.Κ. πρόσθετος προστασία σ. 20-21. Βλ. ἐπίσης ΣτΕ 2209/1977, ΤοΣ 3(1977), σ. 638. Τὸ ἄρθρ. 5 § 1 ἐδ. α' τοῦ γερμανικοῦ Θεμελιώδους Νόμου κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα ὁποιοῦδήποτε «sich aus allgemein zugänglichen Quellen ungehindert zu unterrichten».

44. Βλ. ἀναλυτικά Βεγλερῆ, Ἡ Σύμβαση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ Σύνταγμα, σ. 17 ἐπ. καὶ ἰδίως σ. 96 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Μάνεση, ὅπ. π. σ. 639 καὶ τὴν ἐκεῖ (ὑποσ. 17), παραπεμπόμενη βιβλιογραφία.

ρουν τελικά κάθε ή σχεδόν κάθε πηγή πληροφόρησης, έτσι ώστε να μένει χωρίς περιεχόμενο τό σχετικό δικαίωμα⁴⁵.

Ἡ ἐλευθερία γνώμης τῶν κομμάτων περιέχει, ἐπίσης, τήν ἐλευθερία νά ἐκφράζουν καί νά διαδίδουν τίς ἀπόψεις τους⁴⁶. Τό κόμμα μπορεί ὄχι μόνο νά «δημοσιοποιεῖ» («ἐκφράζει») τή γνώμη του ἀλλά καί νά τήν κυκλοφορεῖ σέ μεγάλο κύκλο προσώπων ἔτσι ὥστε νά ἐπηρεάζει τή διαμόρφωση τῆς δικῆς τους γνώμης⁴⁷.

Τά κόμματα μποροῦν νά ἐκφράζουν τή γνώμη τους προφορικά, γραπτά ἢ «διά τοῦ τύπου». Προφορικά τά κόμματα μποροῦν νά ἐκφράζουν τή γνώμη τους μέ ὁποιοδήποτε πρόσφορο μέσο, ὅπως μέ συνθήματα πού ἐκφωνοῦνται ἢ ἐκπέμπονται ἀπό τηλεβόα, τραγούδια πού ἀνακροῦνται ἀπό μεγάφωνα, ἐπιμέρους («ιδιωτικές») προφορικές συζητήσεις πού κάνουν τά μέλη κόμματος κλπ. Γραπτά («ἐγγράφως») ἐκφράζουν τά κόμματα τίς ἀπόψεις τους μέ ἔγγραφα μέσα πού δέν ἀποτελοῦν «τύπο»: τέτοια εἶναι τά χειρόγραφα ἢ ζωγραφισμένα «πανώ», ἡ ἀναγραφή σέ τοίχους συνθημάτων ἢ παραστάσεων πού δηλώνουν ἀπόψεις τους κλπ.

Στή γενική προστασία τῆς ἐλευθερίας γνώμης τῶν κομμάτων πού παρέχει τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ περιλαμβάνεται καί ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων νά ἐκφράζουν καί νά διαδίδουν τίς ἀπόψεις τους καί «διά τοῦ τύπου». Τύπος εἶναι «πᾶν ὅ,τι ἐκ τυπογραφίας ἢ οἰουδήποτε ἄλλου μηχανικοῦ ἢ χημικοῦ μέσου παράγεται εἰς ὅμοια ἀντίτυπα καί χρησιμεύει εἰς πολλαπλασιασμόν ἢ διάδοσιν χειρογράφων, εἰκόνων, παραστάσεων, μετά ἢ, ἄνευ σημειώσεων ἢ μουσικῶν ἔργων (...)»⁴⁸. Ἄρα τύπος εἶναι π.χ. ἐκτός ἀπό τά βιβλία, τά περιοδικά καί τίς ἐφημερίδες καί οἱ ἀφίσες, οἱ προκηρξίες, οἱ κάθε εἶδους προπαγανδιστικές εἰκόνες καί παραστάσεις σέ χαρτί, μέταλλο, πλαστικό, ἢ ἄλλη ὕλη κοκ⁴⁹.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου τῶν κομμάτων περιλαμβάνει εἰδικότερα τό

45. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 640 ἐπ.

46. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 638 καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές παραπομπές.

47. Πρβλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 643, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει ὅτι μέ τά ἄρθρ. 29 § 1 Σ εἶναι «συνταγματικά κατοχυρωμένη ἡ προσπάθεια [τῶν κομμάτων] γιά διέυρυνση τῆς ἐπφροῆς τους».

48. Ἄρ. 1 ἄ.ν. 1092/1932 «περί τύπου», βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 635 καί τούς ἐκεῖ (ὑποσ. 7) παραπεμπόμενους συγγραφείς.

49. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 635-636.

δικαίωμά τους νά ιδρύουν καί νά διατηροῦν τυπογραφεία⁵⁰ καί τό δικαίωμα νά ἐκδίδουν «ιδίῳ ὀνόματι» ἐφημερίδες, περιοδικά καί κάθε εἴδους ἔντυπα καί τό δικαίωμα νά κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα τά κομματικά τους ἔντυπα⁵¹.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου⁵² ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς μορφές τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης καί κατοχυρώνεται γενικά ὑπέρ «ἐκάστου» ἀπό τό ἄρθρ. 14 § 1 Σ (κατά τό ὅποιο «ἐκάστος δύναται νά ἐκφράζῃ (...) καί διά τοῦ τύπου τούς στοχασμούς του τηρῶν τούς νόμους τοῦ Κράτους καί ὑπέρ τῶν κομμάτων ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 1 Σ. Στό ἄρθρ. 14 § 2-9 Σ περιέχονται εἰδικές διατάξεις πού ρυθμίζουν τήν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου. Οἱ διατάξεις αὐτές ἀποτελοῦν κατ' ἀρχή ἐξειδίκευση τοῦ ἄρθρ. 14

50. Πρβλ. Σγουρίτσα, ὅπ. π. σ. 71.

51. Βλ. ἀναλυτικά Μάνεση, ὅπ. π. σ. 642 ἐπ. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ρύθμιση τοῦ ἀ.ν. 199/1945 «Περί συμπληρώσεως τοῦ ἀ.ν. 1998/39 «περί σημάτων». (Βλ. κείμενο σέ Κώδικα Νόμων, 1945, σ. 69-70). Σύμφωνα μέ τό μοναδικό ἄρθρο τοῦ νόμου αὐτοῦ «ἀπαγορεύεται ἡ ἐκδόσις ἢ ἡ κυκλοφορία ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ ὑπό τίτλον χρησιμοποιοῦμενον ἤδη πρὸς διάκρισιν ὑφισταμένου κατὰ κοινήν ἀναγνώρισιν πολιτικοῦ κόμματος ἄνευ ἐγγράφου ἀδείας τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ, ἐλλείψει δὲ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐκπροσωποῦντος κατὰ κοινήν ἀναγνώρισιν τό κόμμα.- Εἰς τήν αὐτήν ἀπαγόρευσιν ὑπάγεται ἡ ἐκδόσις ἢ κυκλοφορία ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ ὑπό τίτλον περιέχοντα τόν ὡς ἄνω διακριτικόν τίτλον κόμματος ἢ χαρακτηριστικόν τμήμα αὐτοῦ κατὰ τρόπον δυνάμενον νά παραπλανήσῃ τό κοινόν ὅτι ἡ ἐφημερίς ἢ τό περιοδικόν ἀπηχοῦν τὰς πολιτικές κατευθύνσεις τοῦ κόμματος.- Οἱ περὶ ὧν αἱ προηγούμεναι παράγραφοι τίτλοι δέν δύναται νά γίνουιν δεκτοί πρὸς κατάθεσιν ὡς σήματα ἄνευ ἐγγράφου ἀδείας τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ τοῦ ἐκπροσωποῦντος κατὰ τ' ἀνωτέρω τό κόμμα, ἐπισυναπτομένης εἰς τήν κατὰ τό ἄρθρ. 5 τοῦ 1998/39 περί σημάτων νόμου δῆλωσιν πρὸς τό Ἰπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.- Αἱ μέχρι σήμερον γενόμεναι καταθέσεις τίτλων ἐμπιπτόντων εἰς τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος, οὐδέν δικαίωμα παρέχουν εἰς τόν καταθέτην, θεωρούμεναι ὡς μὴ γενόμεναι.- Ἐν περιπτώσει παραβάσεως τῶν διατάξεων τοῦ παρόντος ἐφαρμόζονται αἱ διατάξεις τῶν ἄρθρ. 24-30 τοῦ 1998/39 ν. περί σημάτων. Τό δικαίωμα πρὸς ἐγκλησιν, ἔγερσιν ἀγωγῶν, ἢ λήψιν οἰοῦδῆποτε μέτρου ἀνήκει εἰς τόν ἀρχηγόν τοῦ κόμματος ἢ τόν κατὰ κοινήν ἀναγνώρισιν ἐκπροσωποῦντα αὐτό. Ἡ ποινική ἀγωγή ἀρκεῖται καί αὐτεπαγγέλτως.- Ἡ ἰσχὺς τοῦ παρόντος ἄρχεται ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του εἰς τήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.».

52. Γενικά γιά τήν ἐλευθερία τοῦ τύπου, βλ. Μάνεση, Ἡ συνταγματική προστασία τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐντύπων καί ἡ ἐφαρμογή της στήν πράξη, ΤοΣ 3(1977), σ. 1 ἐπ., ἤδη σέ Συνταγματικὴ θεωρία καί πράξη, σ. 633 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία καί νομολογία.

§ 1 Σ, αποτελούν όμως και εξειδίκευση τής ελευθερίας τής γνώμης τών κομμάτων, όπως αυτή κατοχυρώνεται από τό άρθρ. 29 § 1 Σ. Τό άρθρ. 29 § 1 Σ κατοχυρώνει τήν ελευθερία γνώμης τών κομμάτων κατά τρόπο αντίστοιχα γενικό μέ τόν τρόπο πού τό άρθρ. 14 § 1 Σ κατοχυρώνει τήν ελευθερία γνώμης «εκάστου». Τό άρθρ. 29 § 1 Σ δέν απαλλάσσει τά κόμματα από τήν υποχρέωση νά τηρούν ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις πού εξειδικεύουν και ρυθμίζουν τήν ελευθερία τού τύπου. Στο βαθμό πού δέν υπάρχουν, ούτε συνάγονται, ειδικές ρυθμίσεις τής ελευθερίας τού τύπου τών κομμάτων, εφαρμόζονται οί διατάξεις τού άρθρ. 14 § 2-9 Σ. Τά πολιτικά κόμματα, επομένως, αποτελούν υποκείμενα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων πού πηγάζουν από τό άρθρ. 14 § 2-9 Σ.

Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 14 § 2 Σ «ό τύπος είναι ελεύθερος . Ἡ λογοκρισία και πᾶν ἄλλον προληπτικόν μέτρον ἀπαγορεύεται».

Ἰπό τό πρίσμα τής παραπάνω διάταξης είναι αντισυνταγματική και συνεπώς μή εφαρμοστέα ἡ διάταξη τού άρθρ. 97 § 1 τού π.δ. 850/1981 «περί κωδικοποιήσεως εἰς ἐνιαῖον κείμενον τών ἰσχυουσῶν διατάξεων τής ἐκλογικῆς νομοθεσίας», σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ἀπαγορεύεται ἡ ἐκτέλεσις διαφημίσεων πρὸς ἐκλογικούς σκοπούς ἄνευ ἀδείας τής ἀστυνομικῆς ἀρχῆς». Ἡ ἀπαγόρευση αὐτή, τουλάχιστο ὅσον ἀφορᾷ τήν «ἐκτέλεση» διαφημίσεων «διὰ τού τύπου», προσκρούει εὐθέως στό άρθρ. 14 § 2 ἐδ. 6' Σ, πού ἀπαγορεύει κάθε προληπτικό μέτρο κατά τού τύπου, ἀρα και τήν ἐξάρτηση τής ελευθερίας του ἀπό ἄδεια ἀστυνομικῆς ἀρχῆς⁵³.

53. Ὁ Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 658 ὑποσ. 64, θεωρεῖ ὅτι ἡ συνταγματικότητα τής διατάξεως αὐτῆς περισώζεται ἐάν ἡ ἄδεια τής ἀστυνομικῆς ἀρχῆς δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τή διακριτική τῆς εὐχέρεια ἀλλά χορηγεῖται αὐτόματα μέ τήν προσαγωγή ἀπόδειξης ὅτι ὁ διαφημιζόμενος γιά ἐκλογικούς σκοπούς κατέβαλε τό ἀπαιτούμενο δημοτικό ἢ κοινοτικό τέλος καθαρισμοῦ (ἀρθρ. 97 § 2 τού π.δ. 850/1981). Ἡ διάταξη ὅμως ἀναφέρεται σέ «ἄδεια» — ἀπαιτεῖ δηλαδή ἐκτός ἀπό τήν καταβολή τού τέλους και μιά ἀπόφαση τής ἀστυνομικῆς ἀρχῆς — και δέν ἀποκλείει τή δυνατότητα νά προσφύγει ἡ ἀστυνομική ἀρχή στή μή ἀπαλειφόμενη διακριτική τῆς εὐχέρεια γιά νά ἀρνηθεῖ τή χορήγηση τής ἄδειας, παρά τήν καταβολή τού σχετικοῦ τέλους. Ἡ ἐρμηνεῖα πού προτείνει ὁ Μάνεσης, εἶναι μέν σύμφωνη μέ τό άρθρ. 14 § 2 Σ, προσκρούει ὅμως και στό πνεῦμα και στό γράμμα τού άρθρ. 97 τού π.δ. 850/1981, τό ὁποῖο, ὡς πρὸς τίς ἐξεταζόμενες διατάξεις πάσχει ἀπό αντισυνταγματικότητας και, ἐπομένως εἶναι ἀπλῶς μή εφαρμοστέο.

Ἀμφίβολης συνταγματικότητας εἶναι ἐπίσης ὀρισμένες διατάξεις τοῦ ν. 1144/1981 «Περί ἐπικολλήσεως ἐντύπων, διενεργείας ἐτέρων συναφῶν πράξεων, ὡς καί ρυθμίσεως θεμάτων τινῶν ἀφορώντων εἰς τοὺς ΟΤΑ καί τὸ Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν», μέ τις ὁποῖες ἐξαρτᾶται ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων τῶν ὁποίων ὁ νόμος αὐτός κάνει ρητὴ μεία στό ἄρθρ. 2 § 5 — νά ἐπικολλοῦν ἐντυπα (π.χ. ἀφίσες) ἢ ἄλλα δηλωτικά τῶν ἰδεῶν τους ἔγγραφα ἢ σύμβολα — ἀπό ἄδεια τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν ἀρχῶν (ἄρθρ. 2 § 1 καί 5 § 5, τοῦ ν. 1144/1981). Ἡ ἄδεια αὐτὴ ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἐντυπα ἀποτελεῖ προληπτικὸ μέτρο; κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 14 § 2 Σ, καί γι' αὐτὸ οἱ διατάξεις πού τὴν ἐπιβάλλουν εἶναι ἀντισυνταγματικές⁵⁴.

54. Εἰδικότερα, ὁ ν. 1144/81 ὀρίζει ὅτι «ἡ ἐπικολλήσις ἐντύπων ἢ χειρογράφων πάσης φύσεως, ὡς καί ἡ καθ' ὅιονδήποτε τρόπο ἀνάρτησις, ἀναγραφή ἢ προβολὴ διαφημίσεων, συνθημάτων, ὀνομάτων, συμβόλων, ἀνακοινώσεων ἢ προσκλήσεων καί πάσα ἐν γένει ἀναγραφή ἢ παράστασις» (ἄρθρ. 1 ν. 1144/1981) ἐπιτρέπεται σέ ὀρισμένες μόνο χώρους πού προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 2 § 1 τοῦ ἴδιου νόμου, μέσα σέ εἰδικὰ σταθερά ἢ κινητὰ πλαίσια πού «πληροῦν τὰς ἐκάστοτε δι' ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν ὀριζομένης προδιαγραφάς» καί «κατασκευάζονται καί τοποθετοῦνται τὰ μὲν σταθερά μερίμνη καί δαπάναις τοῦ ἀρμοδίου δήμου ἢ κοινότητος ἢ ἄδεια τοῦ οικείου ΟΤΑ, τὰ δὲ κινητὰ μερίμνη καί δαπάναις τῶν ἐνδιαφερομένων» (ἄρθρ. 2 § 2 ν. 1144/1981) καί μόνον μετὰ ἀπὸ ἄδεια δημοτικῆς ἢ κοινοτικῆς ἀρχῆς (ἄρθρ. 5 ν. 1144/1981). Ἡ ἄδεια χρειάζεται ἐπίσης καί γιὰ νά χρησιμοποιηθοῦν οἱ «ἐπαρκεῖς μόνιμοι χώροι οἱ ὁποῖοι «καθορίζονται ὑποχρεωτικῶς καί δι' ἀποφάσεως τοῦ οικείου (δημοτικῶ ἢ κοινοτικῶ) συμβουλίου (...) πρὸς χρῆσιν τῶν πολιτικῶν κομμάτων (...)» (ἄρθρ. 2 § 5 ν. 1144/1981). Ἀκόμη, σύμφωνα μέ διάταξη πού εἰσάγει τὸ ἄρθρ. 9 τοῦ ν. 1144/1981, κάθε διαφήμιση μέσα στὰ διοικητικὰ ὅρια τῶν δήμων καί κοινοτήτων «ἐνεργεῖται μετὰ προηγουμένην ἄδειαν τοῦ δημάρχου ἢ προέδρου τῆς κοινότητος, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ διαφημιζομένου, εἰς ἣν προσαρτᾶται καί σχέδιον τῆς διαφημίσεως», ἀλλὰ «ὁ δήμαρχος ὀφείλει νά ἀρνηθεῖ τὴν χορήγησιν ἀδείας διαφημίσεως, ἐάν αὕτη (...) ζημιῶ ἀπὸ καλαισθητικῆς ἀπόψεως τὴν ἐν γένει ἐμφάνισιν τῆς πόλεως ἢ τοῦ χώρου» (διάταξη πού εἰσάγει τὸ ἄρθρ. 10 τοῦ ν. 1144/1981). (Εἰδικότερα γιὰ τὴ συνταγματικὴ προστασία τῶν ἀφισοκολλήσεων, βλ. ἐκτενῶς Μάνεση, ὅπ. π. σ. 657 ἐπ. καί Γ. Κασσιμάτη, Ἡ ἀντισυνταγματικότης τῆς ἀπαγόρευσης τῶν ἀφισοκολλήσεων, ΤοΣ 3 (1977), σ. 37 ἐπ.). Κατ' ἀρχὴν ζήτημα ἀντισυνταγματικότητας τῶν παραπάνω διατάξεων μπορεῖ νά τεθεῖ μόνο στό βαθμὸ πού περιέχουν περιορισμούς τῆς ἔκφρασης γνώμης καί ὄχι περιορισμούς τῶν ἐμπορικῶν διαφημίσεων, οἱ ὁποῖες εἶναι προέκτασις τῆς ἐλευθερίας τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος καί δὲν ἐμπίπτουν οὔτε στό ἄρθρ. 14 οὔτε στό ἄρθρ. 29 Σ. (βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 645-646 καί τίς ἐκεῖ ὑποσ. 32-34). Ἀμφίβολης συνταγματικότητας εἶναι ἐπίσης οἱ διατάξεις πού ἐπιβάλλουν τὴν ἐπικολλήσιν ἐντύπων

Στή συνέχεια τό άρθρ. 14 § 3 Σ όρίζει πότε επιτρέπεται «κατ' εξαίρεσιν, ή κατάσχεσις, παραγγελία του είσαγγελέως μετά τήν κυκλοφορίαν» έφημερίδων και άλλων έντύπων, ενώ στό άρθρ. 14 § 4-7 Σ ρυθμίζεται ή διαδικασία τής εκδόκασης τών «αδικημάτων τύπου» και οι συνέπειες τής παραβίασης του άρθρ. 14 § 3 Σ. Οι παραπάνω διατάξεις εφαρμόζονται και προκειμένου περί πολιτικών κομμάτων.

Διευκρίνιση χρειάζεται, όμως, ή διάταξη του άρθρ. 14 § 6 Σ, κατά τήν όποία «τό δικαστήριο, μετά τρεις τουλάχιστον καταδικάς διά διάπραξιν τών έν παραγράφω 3 προβλεπομένων έγκλημάτων, διατάσσει τήν όριστική ή προσωρινή παύσιν τής εκδόσεως του έντύπου και είς βαρείας περιπτώσεις τήν απαγόρευσιν άσκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, ως νόμος όρίζει». Η διάταξη αυτή, όσον αφορά τά κομματικά έντυπα, πρέπει νά έρμηνευθεί κατά τρόπο πού νά μήν συνεπάγεται πλήρη απαγόρευση του κόμματος νά εκδίδει έντυπο «ιδίω όνόματι». Η έλευθερία του κόμματος νά εκδίδει δικά του έντυπα πού άπηχούν τίς απόψεις του άποτελεί τμήμα τής έλευθερίας τών κομμάτων τήν όποία κατοχυρώνει τό άρθρ. 29 § 1 Σ. Έτσι, ή «όριστική ή προσωρινή παύσις του έντύπου» και ή «απαγόρευση άσκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος» δέν μπορούν νά έχουν ως συνέπεια άδυναμία, έστω και προσωρινή, του κόμματος νά εκδίδει δικά του έντυπα πού άπηχούν τίς δικές του απόψεις⁵⁵.

(π.χ. άφισών), τήν ανάρτηση συνθημάτων, συμβόλων κλπ. τών κομμάτων μέσα σε πλαίσια τά όποία προδιαγράφονται με ύπουργική άπόφαση και, έφόσον είναι σταθερά και όχι κινητά, κατασκευάζονται και τοποθετούνται με φροντίδα και δαπάνες ή κατόπιν άδείας του «οικείου» δήμου ή κοινότητας (άρθρ. 2 § 1-2 ν. 1144/1981). Άν όμως ό Ίπουργός δέν εκδώσει τή σχετική άπόφαση ή ό «οικείος» δήμος ή κοινότητα δέν κατασκευάσει ή δέν δώσει τήν άδεια νά κατασκευαστούν τά πλαίσια, τά κόμματα δέν έχουν δυνατότητα νά επικολλούν λ.χ. άφισες ή νά αναρτούν σύμβολα κλπ.- Τέλος τό άρθρ. 19 § 1 του ν. 1144/1981 παραπέμπει στό άρθρ. 97 του π.δ. 650/1974 «ως έτροποποιητή και συνεπληρώθη μεταγενεστέρως». Πρόκειται για τή διάταξη του άρθρ. 97 του π.δ. 850/1981, τής όποίας ή άντισυνταγματικότητα έπισημάνθηκε άμέσως παραπάνω.

55. Για τό θέμα αυτό πρβλ. τίς παρατηρήσεις του *Dagtolou*, όπ. π. σ. 45 έπ., ό όποιος, με πειστικά επιχειρήματα, ύποστηρίζει ότι ή έλευθερία τών «κομματικών δημοσιογράφων» («Parteijournalisten») νά εκφράζουν μέσω του τύπου τίς απόψεις τους δέν υπάγεται στό άρθρο πού προστατεύει τήν έλευθερία τών κομμάτων (άρθρ. 21 του γερμανι-

Σύμφωνα, τέλος, με τό άρθρ. 14 § 9 Σ «νόμος δύναται νά προσδιορίση ὅτι τά μέσα χρηματοδότησεως ἐφημερίδων καί περιοδικῶν δέον νά καθίστανται γνωστά». Ἡ διάταξη αὐτή δέν μπορεί νά ἐφαρμοστεῖ ὅσον ἀφορᾷ κομματικές ἐφημερίδες καί κομματικά περιοδικά. Πρόκειται γιά ἐφημερίδες καί περιοδικά τά ὁποῖα ἀνήκουν σέ κόμματα — δηλαδή τελοῦν ὑπό πολιτικό καί οἰκονομικό ἔλεγχο κομμάτων — καί ἀπηχοῦν τίς ἀπόψεις τῶν κομμάτων στά ὁποῖα ἀνήκουν. Τά ἔξοδα γιά τήν ἐκδόση τῶν ἐντύπων αὐτῶν ἀποτελοῦν τμήμα τῶν συνολικῶν δαπανῶν πού πραγματοποιοῖ τό κόμμα γιά τήν ὅλη ὀργάνωση καί λειτουργία τους, οἱ δέ κανόνες δημοσιότητας τῶν οἰκονομικῶν τῶν κομμάτων ρυθμίζονται ἀποκλειστικά ἀπό τό άρθρ. 29 § 2 Σ⁵⁶. Τό άρθρ. 29 § 2 Σ δέν ἐπιτάσσει τή γνωστοποίηση τῶν μέσων χρηματοδότησεως τῶν κομμάτων, οὔτε τῶν ἐπί μέρους κομματικῶν δραστηριοτήτων, ὅπως εἶναι ἡ ἐκδόση ἐφημερίδων καί περιοδικῶν. Ἀντίθετα, στό βαθμό πού τά κόμματα ἐκδίδουν ιδιαίτερες, ὀφειλόμενες σέ ἐκλογικούς σκοπούς δαπάνες γιά ἐφημερίδες καί περιοδικά, ὑποχρεοῦνται ἐφόσον ἐκδοθεῖ ὁ νόμος πού προβλέπει τό άρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ νά τίς δημοσιοποιήσουν.

Ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτικῶν κομμάτων νά ἐκφράζον καί νά διαδίδουν προφορικά, γραπτά καί «διά τοῦ τύπου» τίς ἀπόψεις τους, δέν τά ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ὑποχρέωση νά τηροῦν τούς νόμους τοῦ κράτους, οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν αὐτό τό δικαίωμα, δηλαδή μεθοδεύουν τήν ἐξασφάλιση τῆς ἀποτελεσματικῆς ἀσκήσεως του καί δέν μπορούν νά προβαίνουν σέ τόσο εὐρεῖς περιορισμούς, ὥστε νά πλήττεται ἢ καί νά ἀναιρεῖται ἡ οὐσία τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλεύθερης ἐκφρασεως τῶν ἀπόψεων τῶν κομμάτων. Ἔτσι, π.χ. ἡ ἀπαγόρευση ἀφισκοκολλήσεων σέ εἰδικούς χώρους ἀρχαιολογικῆς ἀξίας, ἡ θέσπιση τέλους καθαρισμού γιά τίς προκηρύξεις πού ρίχνονται στούς δρόμους, ἡ ἐπιβολή ὑγειονομικῶν κλπ. διατάξεων γιά τή

κῶ Θεμελιώδους Νόμου πού ἀντιστοιχεῖ στό άρθρ. 29 Σ) ἀλλά στό άρθρο πού προστατεύει τήν ἐλευθερία τῆς γνώμης (άρθρ. 5 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου, πού ἀντιστοιχεῖ στό άρθρ. 14 Σ). Αὐτό διότι «(...) [die] Journalisten, die für die parteigebundene Presse arbeiten (...) sind keine 'Teile' der Partei (...) Der Mensch der in der Partei tritt, wird durch die Partei (mindestens rechtlich!) nicht etwa 'absorbiert', (...) er bleibt (...) eine Person, die ein selbstständiger Träger von Grundrechten ist» (Dagloglou, ὅπ. σ. 45).

56. Βλ. ἐκτενῶς παρακάτω, σ. 347 ἐπ.

λειτουργία τυπογραφείων δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ὅτι προσκρούουν στό Σύνταγμα⁵⁷.

Ἔτσι π.χ. οἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρ. 1 ἀ.ν. 942/1946 «περί λήψεως μέτρων πρὸς κατευνασμόν τῶν πολιτικῶν παθῶν», τό ὁποῖο «εἶχε ἐκδοθεῖ γιά παροδική ἀντιμετώπιση ἐξαιρετικῶν - καί περασμένων πιά - ἀνωμάλων περιστάσεων»⁵⁸ καί βάσει τῶν ὁποίων ἐπιβάλλονται κυρώσεις σέ ὅποιον ἐκφράζει καί διαδίδει προφορικά, γραπτά, ἢ «διά τοῦ τύπου» ἀπόψεις ἢ φέρεи σύμβολα (π.χ. «κονκάρδα» ἢ στολή) πού δηλώνουν ὅτι ἀνήκει σέ ὀρισμένη πολιτική ὀργάνωση ἢ ἰδεολογία εἶναι σαφῶς ἀντισυνταγματικές, διότι ἀντίκεινται στό ἄρθρ. 14 Σ.

Τέλος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μάνεσης, εἶναι ἀντισυνταγματική καί ἡ ρύθμιση τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων καί περιοδικῶν ἀπό τό ν.δ. 2943/1954 «περί τρόπου πωλήσεως ἐφημερίδων καί περιοδικῶν». Ἐάν οἱ διατάξεις του πού ἐπιφυλάσσουν τό «δικαίωμα πωλήσεως πρὸς τό κοινόν» «μόνον» στούς ἐπαγγελματίες ἐφημεριδοπῶλες καί περιπτεριούχους (ἄρθρ. 1 § 1, 5 ν.δ. 2943/1954) θεωρηθεῖ ὅτι στεροῦν ἀπό τοὺς ἐκδότες τῆ δυνατότητα νά διαθέτουν μέ ἄλλο τρόπο τά ἐντυπά τους»⁵⁹. Διότι τό δικαίωμα τοῦτο τῶν ἐκδοτῶν ἐμπεριέχεται στήν καθιερωμένη ρητά ἤδη ἀπό τό ἄρθρο 14 παρ. 1 τοῦ νέου Συντάγματος ἐλευθερία διάδοσης, δηλαδή κυκλοφορίας τῶν στοχασμῶν «διά τοῦ τύπου». Καί ἀποκτᾶ μάλιστα εἰδικό βάρος, ὅταν πρόκειται γιά πώληση «ἐφημερίδων ἀρχῶν» (κομματικῶν ἐφημερίδων) πού ἐκφράζουν καί διαδίδουν τίς θέσεις, ἰδέες καί ἀπόψεις πολιτικῶν κομμάτων, τά ὁποῖα, στήν ἤδη συνταγματικά κατοχυρωμένη προσπάθειά τους γιά διεύρυνση τῆς ἐπιρροῆς τους, δικαιοῦνται ἀναμφισβήτητα, ἐνόψει καί τοῦ ἄρθρου 29 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 νά κινητοποιοῦν πρὸς τοῦτο τά μέλη καί τοὺς ὁπαδούς τους (...)⁶⁰.

57. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 641, καί σ. 657 ἐπ.

58. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 647-648. Βλ. ἐπίσης, σ. 648 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ παραπομπές. Βλ. ἰδίως τήν ἐκεῖ σ. 650 ὑποσ. 43α' παρατιθέμενη καί σχολιαζόμενη νομολογία.

59. Βλ. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 642 ἐπ., καί σ. 662-663 καί τίς ἐκεῖ παραπομπές. Βλ. ἐπίσης τῆ νεώτερη ΑΠ 809/79, ΤοΣ 7(1981), σ. 236 ἐπ., ἰδίως σ. 300.

60. Βλ. Μάνεσης, ὅπ. π. σ. 643.

Κατά τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 48 Σ εἶναι δυνατό νά ἀνασταλεῖ ἡ ἰσχὺς τῶν διατάξεων τοῦ ἄρθρ. 14 ὅχι ὅμως καί τοῦ ἄρθρ. 29 Σ. Ἔτσι, ἡ ἐνδεχόμενη ἀναστολή τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης δέν συνεπάγεται καί ἀναστολή τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης τῶν κομμάτων. Τά κόμματα συνεχίζουν νά λειτουργοῦν, ὑπὸ τοὺς περιορισμούς τοῦ «νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας» — χωρίς π.χ. νά ἀπολαμβάνουν τήν ἰδιαιτέρη προστασία τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου πού περιέχει τό ἄρθρ. 14 § 2-7 Σ — οἱ ὁποῖοι ὅμως δέν μποροῦν νά φθάσουν μέχρι τήν πλήρη στέρηση τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης τους. Τό ἀντίθετο θά σήμαινε μία *in fraudem constitutionis* ἐπέκταση τῶν ἀπαγορεύσεων τοῦ ἄρθρ. 48 Σ: ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης τῶν κομμάτων ἰσοδυναμεῖ μέ ἀναστολή αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων (ἐφόσον, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε ἡ ἐλευθερία τῆς γνώμης τῶν κομμάτων εἶναι ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἐλευθερίας τῶν κομμάτων), δηλαδή μέ ἀναστολή τῆς ἰσχύος τοῦ ἄρθρ. 29 Σ, πράγμα τό ὁποῖο, ὅμως, δέν προβλέπει τό ἄρθρ. 48 Σ⁶¹.

61. Γιά τοὺς ἴδιους λόγους πού ἀναπτύχθηκαν παραπάνω, σ.291 ἐπ., ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐξειδίκευση τοῦ ἄρθρ. 12 Σ, τό ὁποῖο κατοχυρώνει τήν ἐλευθερία τοῦ συνεταιρισμοῦ. Τό ἄρθρ. 29 Σ, μάλιστα, διασφαλίζοντας καί ρυθμίζοντας τήν ἐλευθερία τῶν ἐλλήνων πολιτῶν νά ὀργανώνονται σέ κόμματα, δέν ἀφίνει κενά, γιά τήν πλήρωση τῶν ὁποίων εἶναι δυνατό νά προσφύγει κανεὶς στό ἄρθρ. 12 Σ (Πρβλ. σχετικά τήν Ἐφετ. Ἀθηνῶν 289/1978, ΤοΣ 4(1978), σ. 559 ἐπ., μέ τήν ὁποία ἐπικυρώνεται ἡ διάλυση τοῦ σωματείου «Πανελληνίος Ἐνωσις Βασιλοφρόνων». Ἡ ἀπόφαση αὐτή, ὅπ. π. σ. 562, ἀντιδιαστέλλει, καί θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων εἶναι «ὅμως διάφορος» ἀπό τήν ἐλευθερία τοῦ συνεταιρισμοῦ). Κατά τό γερμανικό δίκαιο (ὅπως καί κατά τό προΐσχύσαν ἐλληνικό, βλ. Μάνεση, Ἐγγυήσεις, Β', σ. 430 ὑποσ. 23) ἡ ἐλευθερία τῶν κομμάτων θεωρεῖται, κατά τήν κρατούσα ἀντίληψη, ἐξειδίκευση τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνεταιρισμοῦ. («Anwendungsfall», κατά διατύπωση τῶν *Mangold-Klein*, Grundgesetz, σ.624). Βλ. σχετικά ἀντί πολλῶν, *Tsatsos-Morlok*, Parteienrecht, σ. 175, *Henke*, Das Recht der politischen Parteien, σ. 232-233 καί τὰς ἐκεῖ παραπεμπόμενους συγγραφείς, v. *Heydte*, Freiheit der Parteien Grundrechte, τόμ. 2ος, σ. 457 ἐπ. (Πρβλ. καί τήν ταυτόσημη ἄποψη τοῦ Βλάχου, παραπάνω, σ. 179 ὑποσ. 2.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Ι. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Οί εκλογικοί νόμοι¹ και ό νόμος «περί τρόπου διεξαγωγής τών κατά τό Σύνταγμα προκηρυσσομένων δημοψηφισμάτων»² ρυθμίζουν αντίστοιχα τή συμμετοχή τών κομμάτων στή διεξαγωγή τών εκλογών και του δημοψηφίσματος. Τό π.δ. 895/1981 ρυθμίζει επίσης τήν κατοχύρωση του σήματος του κόμματος καθώς και τή διαδικασία μέ τήν όποία επιλύονται διαφορές ως προς τήν ιδιότητα του άρχηγού του κόμματος ή «τής διευθύνουσής επιτροπής αυτού».

1. Πρόκειται για τό π.δ. 895/1981 «Περί κωδικοποίησης τών ισχυουσών διατάξεων τής εκλογικής νομοθεσίας», τό όποιο ρυθμίζει τό εκλογικό δίκαιο πού αφορά τήν εκλογή τών μελών τής ελληνικής βουλής, και για τό ν. 1180/1981 «Περί εκλογής αντιπροσώπων εις τήν Συνέλευσιν τών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ευρωπαϊκόν Κοινοβούλιον) και άλλων τινών διατάξεων».

2. Ν. 350/1976.

1. Τά δικαιώματα τῶν κομμάτων κατά τούς ἐκλογικούς νόμους καί τό νόμο περί διεξαγωγῆς δημοψηφισμάτων

(α) Τά δικαιώματα τῶν κομμάτων κατά τόν ἐκλογικό νόμο (π.δ. 895/1981)

Ἡ ἐκλογική νομοθεσία, ὅπως κωδικοποιήθηκε ἀπό τό π.δ. 895/1981, προβλέπει τή συμμετοχή τοῦ κόμματος στήν προπαρασκευή τῆς ψηφοφορίας, στή διεξαγωγή τῆς ψηφοφορίας καί στήν κατανομή τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν σύμφωνα μέ τά ἀποτελέσματα τῆς ψηφοφορίας.

Ἡ συμμετοχή τοῦ κόμματος στήν προπαρασκευή τῆς ψηφοφορίας συνίσταται στή δυνατότητα ἐλέγχου τῆς κατάρτισης τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων³, στήν κατάρτιση τῶν συνδυασμῶν⁴ καί στήν ἐκτύπωση καί διανομή τῶν ψηφοδελτίων⁵.

Σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 24 τοῦ π.δ. 895/1981, μπορεί νά παρακολουθεῖ τή διαδικασία ἀναθεώρησης τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων σέ κάθε νομαρχιακό γραφεῖο ἀνά ἕνα ἀντιπρόσωπος τῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζονται κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς⁶, ἀρμόδια ἐξουσιοδοτημένοι ἀπό τόν ἀρχηγό τοῦ κόμματός του.

Οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτοί ἔχουν δικαίωμα, μέσα στόν Ἰανουάριο καί Φεβρουάριο κάθε ἔτους νά υποβάλλουν στό ἀρμόδιο νομαρχιακό γραφεῖο

3. Ἄρθρ. 24 καί 13, 16, 17, 18 καί 29 π.δ. 895/1981.

4. Ἄρθρ. 34, 35 καί 3 π.δ. 895/1981. Βλ. ἐπίσης Ράϊκου, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 130 ἐπ.

5. Ἄρθρ. 64 καί 65 π.δ. 895/1981.

6. Γιά τά ὁποῖα βλ. ἀμέσως παρακάτω, σ. 322 ἐπ.

ένσταση για τή διαγραφή από τούς εκλογικούς καταλόγους προσώπων πού είτε έχουν έγγραφει χωρίς νά έχουν δικαίωμα είτε παραμένουν στους εκλογικούς καταλόγους άν καί απώλεσαν τό εκλογικό τους δικαίωμα μετά τήν έγγραφή τους⁷. Οί ἴδιοι αντιπρόσωποι μπορούν ἐπίσης από τίς 5 ὡς τίς 20 Ἀπριλίου νά υποβάλλουν ένσταση κατά τῆς ἐγγραφῆς κάποιου στίς κατ' ἄρθρ. 16 στοιχ. στ' π.δ. 895/1981 καταστάσεις πού περιέχουν τίς αἰτήσεις ἐγγραφῆς στους εκλογικούς καταλόγους καί τά ὀνόματα τῶν διαγραφτέων από αὐτούς⁸. Οί ἐνστάσεις, πού υποβάλλονται γραπτά, ἐπί ἀποδείξει καί ἀφοροῦν ἕνα μόνο πρόσωπο, ἐκδικάζονται ἀπό τό οἰκείο πρωτοδικεῖο πού ἐκδίδει ἀπόφαση ὀριστική καί μή ὑποκείμενη σέ κανένα ἐνδικο μέσο. Οί «ἐνδιαφερόμενοι», ἄρα καί οἱ ἐνιστάμενοι αντιπρόσωποι τῶν κομμάτων, ὀφείλουν νά προσάγουν τά ἀποδεικτικά τους στοιχεία μέχρι τή συζήτηση, στήν ὁποία μπορούν καί νά παρασταθοῦν οἱ ἴδιοι ἤ μέσω πληρεξουσίου⁹.

Ἡ προβλεπόμενη ἀπό τίς παραπάνω διατάξεις συμμετοχή τῶν κομμάτων στόν ἔλεγχο τῆς σύνταξης τῶν εκλογικῶν καταλόγων, ἀποτελεῖ μιᾶ ἐγγύηση πού ἀποβλέπει νά κατοχυρώσει τήν ἀδιάβλητη σύνταξή τους. Ἡ ἐγγύηση ὅμως δέν εἶναι πλήρης στό βαθμό πού ἐπιφυλάσσει τή δυνατότητα ἐλέγχου μόνο στά κόμματα πού ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς. Νόμιμο συμφέρον νά ἐλέγχουν τή σύνταξη τῶν εκλογικῶν καταλόγων ἔχουν ὅμως ὅλα τά κόμματα ἤ τουλάχιστον τά κόμματα πού προτίθενται νά ἐκθέσουν ὑποψηφιότητες στίς περιοχές τῶν ὁποίων τούς εκλογικούς καταλόγους καταρτίζουν τά νομαρχιακά γραφεῖα. Τό γεγονός ὅτι τίς σχετικές ἐνστάσεις μπορούν νά υποβάλλουν καί «πᾶς ἔχων τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν» (ἄρθρ. 13 § 1 τοῦ π.δ. 895/1981) καί «πᾶς εκλογεύς» (ἄρθρ. 17 § 1 τοῦ ἴδιου διατάγματος) δέν ἀναιρεῖ τήν κατά παραβίαση τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος δυσμενῆ μεταχείριση ὅσον κομμάτων δέν ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς. Ἡ ἐφαρμογή, ἄλλωστε, ὅσον ἀφορᾶ τά κόμματα, τῆς «ἀναλογικῆς ἰσότητος»,

7. Ἄρθρ. 13 § 1 π.δ. 895/1981.

8. Ἄρθρ. 17 § 1 π.δ. 895/1981.

9. Ἄρθρ. 18 § 2 π.δ. 895/1981. Ἀκόμη, σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 20 § 4 π.δ. 895/1981, τά κόμματα πού εἶναι ἀναγνωρισμένα κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς «δικαιούνται μιᾶς πλήρους σειρᾶς εκλογικῶν καταλόγων τοῦ Κράτους, ἄνευ καταβολῆς οἰουδήποτε ἀντιτίμου».

συνεπάγεται, όπως ήδη σημειώθηκε¹⁰ μία διαφοροποίηση στη μεταχείρισή τους από τό νόμο, όχι όμως και τήν πλήρη στέρηση δικαιωμάτων τους. Τά κόμματα αυτά έχουν βάσιμο λόγο νά προσφύγουν στά διοικητικά δικαστήρια κατά τής πιθανής άρνησης τών νομαρχιακών άρχων νά επιτρέψουν στους αντιπροσώπους τους νά παρακολουθούν τή διαδικασία αναθεώρησης τών έκλογικών καταλόγων, όπως και οι αντιπρόσωποι τών κομμάτων πού είναι αναγνωρισμένα κατά τόν κανονισμό τής βουλής.

Έκτός από τόν έλεγχο πού άσκούν κατά τήν κατάρτιση τών εκλογικών καταλόγων, τά κόμματα συμμετέχουν στήν προπαρασκευή τής ψηφοφορίας και προτείνουντας συνδυασμούς. Τά κόμματα ή οι συνασπισμοί κομμάτων καταρτίζουν τούς συνδυασμούς μέ δήλωση του άρχηγού ή τής διευθύνουσας έπιτροπής τους ή του αντιπροσώπου τους¹¹. Η δήλωση, πού έχει συστατικό χαρακτήρα, επιδίδεται μέ δικαστικό έπιμελητή ή έγχειρίζεται επί άποδείξει στον εισαγγελέα του Άρείου Πάγου¹². Αν μετά τήν ύποβολή τής δήλωσης, μέ τήν όποία καταρτίζεται ό συνδυασμός πεθάνει ένας ύποψήφιος, τά κόμματα μπορούν κατά τόν ίδιο τρόπο πού καταρτίζουν τούς συνδυασμούς νά προτείνουν τήν αντικατάστασή του. Η σχετική δήλωση πρέπει νά επιδοθεί μέ δικαστικό έπιμελητή στον πρόεδρο του δικαστηρίου πού είναι άρμόδιο για τήν ανακήρυξη του ύποψήφιου τουλάχιστον όκτώ μέρες και νά γνωστοποιηθεί στον εισαγγελέα του Άρείου Πάγου τουλάχιστον πέντε μέρες πριν από τίς εκλογές¹³.

Τά κόμματα ή οι συνασπισμοί κομμάτων πού προτείνουν δικούς τους συνδυασμούς τουλάχιστον στίς μισές εκλογικές περιφέρειες του κράτους μπορούν νά προτείνουν έως δώδεκα ύποψηφίους για τούς κατ' άρθρ. 54 § 3 Σ εκλεγόμενους βουλευτές έπικρατείας¹⁴. Η πρότασή τους γίνεται

10. Βλ. παραπάνω, σ. 228 έπ.

11. Άρθρ. 34 § 4 έδ. α' π.δ. 895/1981.

11. Άρθρ. 34 § 4 έδ. α' π.δ. 895/1981.

12. Άρθρ. 34 § 5 π.δ. 895/1981.

13. Άρθρ. 36 § 1 π.δ. 895/1981.

14. Άρθρ. 3 § 1 π.δ. 895/1981. Για τό θεσμό τών βουλευτών έπικρατείας βλ. Κ. Ζύρα, 'Ο θεσμός τών βουλευτών Έπικρατείας, ΕΕΝ 47 (1980), σ.754 έπ. και για τή ρύθμιση πού περιέχει ό εκλογικός νόμος, ιδίως σ. 755-756. Επίσης Ράϊκου, όπ. π. σ. 177 έπ. Πρβλ. ακόμη τή σχετική συζήτηση στήν «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» ιδίως Πρακτικά Α' Υποεπιτροπής, σ. 340 έπ., 378 έπ., 516 έπ.

όπως και ή πρόταση τών λοιπών υποψηφίων¹⁵, αλλά οί υποψήφιοι βουλευτές επικρατείας «αναγράφονται υποχρεωτικώς κατά τήν σειράν προτάσεως και ανακηρύξεως αὐτῶν». Τά κόμματα δηλαδή δέν προτείνουν μόνον τά ὀνόματα, ἀλλά ἀποφασίζουν και ποιοί κατά σειρά θά ἐκλεγοῦν βουλευτές επικρατείας, ἄν τό κόμμα συγκεντρώσει τό ἀπαραίτητο γιά τήν ἐκλογή τους ποσοστό. Ὅπως μάλιστα ὀρίζει τό ἄρθρ. 4 ἐδ. α' π.δ. 895/1981, «τά ὑπέρ ἐκάστου κόμματος ἢ συνασπισμοῦ κομμάτων ἐγκυρα ψηφοδέλτια εἰς ἅπασαν τήν Ἐπικράτειαν θεωροῦνται ὡς ψῆφοι δοθεῖσαι και ὑπέρ τοῦ «ψηφοδελτίου υποψηφίων Ἐπικρατείας» τοῦ ἀντίστοιχου κόμματος ἢ συνασπισμοῦ κομμάτων». Ἔτσι, μετά τήν καινοτομία τοῦ θεσμοῦ τών βουλευτῶν επικρατείας πού εἰσάγει τό Σύνταγμα, ὁ ἐκλογικός νόμος εἰσάγει τήν καινοτομία τοῦ ἐκ τών προτέρων προσδιορισμοῦ ἀπό τά κόμματα τῆς σειρᾶς ἐκλογῆς υποψηφίων βουλευτῶν: οἱ ἐκλογεῖς ἀποφασίζουν μέ τήν ψῆφο τους μόνον ἄν και πόσοι βουλευτές επικρατείας ἀναλογοῦν σέ κάθε κόμμα· τό κόμμα ἀποφασίζει μόνο του, και χωρίς νά ὑπάρχει δυνατότητα τών ψηφοφόρων νά τροποποιήσουν αὐτή του τήν ἀπόφαση, ποιοί θά εἶναι οἱ βουλευτές επικρατείας πού θά ἀναδειξεί¹⁶.

Σύμφωνα μέ τό π.δ. 895/1981, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἔχουν δικαίωμα νά προτείνουν υποψήφιους βουλευτές επικρατείας μόνον τά κόμματα ἢ συνασπισμοί πού συμμετέχουν μέ συνδυασμούς τους στίς μισές τουλάχιστον ἐκλογικές περιφέρειες τῆς χώρας. Πρόκειται γιά περιορισμό πού εἶναι δύσκολο νά βρεῖ συνταγματικό ἔρεισμα, ἐνῶ εἶναι ἀμφίβολο ἄν συμβιβάζεται μέ τήν ἀρχή τῆς ἴσης μεταχείρισης τών κομμάτων. Τό ἄρθρ. 54 § 3 Σ ὀρίζει ὅτι οἱ βουλευτές, οἱ ὁποῖοι «δύνανται νά ἐκλέγονται ἐνιαίως καθ' ἅπασαν τήν Ἐπικράτειαν» ἐκλέγονται «ἐν συναρτήσει πρὸς τήν συνολικήν ἐν τῇ Ἐπικρατείᾳ ἐκλογικήν δύναμιν ἐκάστου

15. Ἄρθρ. 3 § 2 π.δ. 895/1981.

16. Γιά τή συνταγματικότητα αὐτῆς τῆς ρύθμισης βλ. Μάνεση, Προτάσεις γιά τροποποίηση τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος, ἐφημ. «Καθημερινή» 1/5/1981, σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη, ἰδίως σ. 724 ἐπ., τόν ἴδιο, Οἱ ἐκλογές βουλευτῶν και τό Σύνταγμα, ἐφημ. «Βῆμα», 16/2/1982 και τίς σύμφωνες ἀπόψεις τοῦ τέως Πρωθυπουργοῦ Π. Κανελλόπουλου, Πρακτικά Βουλῆς, περίοδος Β' Σύνοδος Δ' συνεδρίαση ΡΕ', (29/6/1981), σ. 7539. Βλ. και Ζώρα, ὅπ. π. σ. 763-764. Τήν ὄλη ρύθμιση ἀμφισβητοῦν ὁ Βεγλερῆς, Παρατηρήσεις πάνω στήν ἀπόφαση 3/1975, τοῦ Ἐκλογοδικείου, ΤοΣ 1(1975), σ. 516 ἐπ., ἰδίως σ.517-519, και ὁ Ράϊκος, ὅπ.π. ἰδίως σ.181 και ὁ ἴδιος, Ἐκλογικόν Δικονομικόν Δίκαιον, σ. 436 ἐπ.

κόμματος, ως νόμος όρίζει». Τό Σύνταγμα δέν προσδιορίζει ότι οί βουλευτές έπικρατείας εκλέγονται αναγκαστικά κατ' αναλογία τών ψήφων πού πήραν τά κόμματα. Η διατύπωση «έν συναρτήσει» πρός τήν συνολική εκλογική δύναμη, πού υίοθετεί τό άρθρ. 54 § 3 Σ, άφίνει μεγαλύτερα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας στόν κοινό νομοθέτη από ότι ή διατύπωση «κατ' αναλογίαν τής δυνάμεως» πού υίοθετεί, π.χ. τό άρθρ. 68 § 3 Σ· καί δέν επιτρέπει στό νομοθέτη ούτε νά άγνοήσει τήν εκλογική δύναμη τών κομμάτων αλλά ούτε καί νά προσδιορίσει τή δυνατότητά τους νά αναδεικνύουν βουλευτές έπικρατείας μέ άλλο κριτήριο εκτός από τή συνολική εκλογική τους δύναμη¹⁷.

17. Βουλευτές Έπικρατείας εκλέχτηκαν γιά πρώτη φορά μέ τίς εκλογές τής 17ης Νοεμβρίου 1974, πρίν από τήν ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος, βάσει του άρθρ. 2 πού συμπλήρωσε τό σχετικό μέ τόν αριθμό τών εκλεγομένων βουλευτών, τό εκλογικό σύστημα καί τίς εκλογικές περιφέρειες άρθρ. 68 του Συντάγματος του 1952. Σύμφωνα μέ τήν προσθήκη αυτή οί βουλευτές Έπικρατείας εκλέγονται «κατ' αναλογίαν τής συνολικής έν τή Έπικρατεία, εκλογικής δυνάμεως εκάστου κόμματος ή συνδυασμού κομμάτων» (μέ τόν όρο «συνδυασμός κομμάτων», έννοείται, όπως προκύπτει καί από τό κείμενο του ίδιου άρθρου αυτής τής Συντακτικής Πράξης ή έννοια «συνασπισμός κομμάτων»). Στην κατανομή τών έδρών τών βουλευτών έπικρατείας, ώστόσο, έλαβαν μέρος, δυνάμει του άρθρ. 3 του ν.δ. 65/1974 (του εκλογικού νόμου πού ίσχυε τότε), μόνο τά κόμματα πού συμμετέσχαν στή δεύτερη κατανομή έδρών, καί συγκεκριμένα ή «Νέα Δημοκρατία» καί ή «Ένωσή Κέντρου-Νέες Δυνάμεις». Η ανακήρυξη τών βουλευτών έπικρατείας σύμφωνα μέ τόν παραπάνω τρόπο κατανομής τους άμφισβητήθηκε μέ δύο ένστάσεις ένώπιον του Έκλογοδικείου. Αυτό όμως, τελικά άπέρριψε τίς ένστάσεις (βλ. άποφάσεις 1/1975 καί 3/1975 του Έκλογοδικείου, ΤοΣ 1(1975), αντίστοιχα σ. 69 έπ. καί 515 έπ.), μέ κύριο σχετικό έπιχείρημα ότι, «ή συνταγματική ρήτρα περί εκλογής αυτών «κατ' αναλογίαν τής συνολικής, έν τή Έπικρατεία, δυνάμεως εκάστου κόμματος ή συνδυασμού κομμάτων», ουδόλως έχει τήν έννοιαν ότι καθιερούται ή άπλή αναλογική διά τήν κατανομήν τών θέσεων τούτων, άλλ' ότι άπλώς ή ανάδειξις τών βουλευτών τούτων θέλει ένεργηθή έν συναρτήσει καί αναφορά πρός τήν εκλογικήν δύναμιν τών κομμάτων καί υπό τό σύστημα όπωσδήποτε όπερ ό κοινός νομοθέτης θέλει θεσπίσει ένιαίως διά τήν εκλογήν πάντων τών βουλευτών» (άπόφ. 1/1975 του Έκλογοδικείου, ΤοΣ 1(1975), σ. 69) καί παρά τήν αντίθετη πρόταση του Εισηγητή Συμβούλου Έπικρατείας Ν. Γαβαλά, βλ. τό κείμενο τής εισηγήσεως sé ΤοΣ 1(1975), σ. 512 έπ., ιδίως σ. 514. Κριτική τής άπόφασης άσκει ό Βεγλερής, Παρατηρήσεις πάνω στην άπόφαση 1/1975 του Έκλογοδικείου, ΤοΣ 1(1975), σ. 70 έπ. Τήν άποψη του Βεγλερή, υίοθετεί καί ό Άθ. Ράϊκος, Έκλογικόν Δικονομικόν Δίκαιον, σ. 430 έπ. βλ. ιδίως σ. 444 έπ. Βλ. τήν παρουσίαση τής σχετικής έπιχειρηματολογίας sé Ζώρα, όπ. π. σ. 756 έπ.- Στο άρθρ. 54 § 3 Σ, όπως σωστά παρατηρεί, σχολιάζοντας τό πανομοιότυπο, ως πρός αυτό τό σημείο σχέδιο Συντάγματος, ό Γαβαλάς, όπ. π. σ. 513 «πιθανώς λόγω τής

Ὁ ἐκλογικὸς νόμος ὁμως, ἀπαιτῶντας συμμετοχὴ τουλάχιστον στίς μισές ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς χώρας, δέν συναρτᾶ τὴν ἀνάδειξη τῶν βουλευτῶν ἐπικρατείας ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ δύναμη ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ συμμετοχὴ τῶν κομμάτων¹⁸.

Ἄλλωστε, κατὰ τὰ ἄρθρ. 3 § 2 καὶ 89 § 3 τοῦ π.δ. 895/1981, τὸ ποσοστὸ πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴν κατανομὴ τῶν βουλευτῶν Ἐπικρατείας εἶναι 17% τῶν ψήφων γιὰ τὰ κόμματα, 25% γιὰ συνασπισμούς δύο κομμάτων καὶ 30% γιὰ συνασπισμούς μὲ περισσότερα ἀπὸ δύο κόμματα: κατὰ τὸ ἰσχύον ἐκλογικὸ σύστημα, ὁμως, ἓνα κόμμα εἶναι δυνατό νὰ συγκεντρώσει τὸ 17% τῶν ψήφων συμμετέχοντας σὲ λιγότερες ἀπὸ τίς μισές ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς χώρας. Ὁ ἐνδεχόμενος ἀποκλεισμός αὐτοῦ τοῦ κόμματος ἀπὸ τὴν κατανομὴ τῶν βουλευτῶν ἐπικρατείας δέν συμβιβάζεται μὲ τὴ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ τῆς ἴσης μεταχείρισης τῶν κομμάτων, ἐπειδὴ στερεῖ ἀπὸ ἓνα κόμμα δικαιώματα πού ἄλλα κόμματα μὲ ἀνάλογη δύναμη δέν στεροῦνται, οὔτε μὲ τὸ ἄρθρ. 54 § 3 Σ, ἐπειδὴ ἀγνοεῖ τὴν ἐκλογικὴ δύναμη ἑνὸς κόμματος καὶ ἐξαρτᾶ τὴ συμμετοχὴ του στὴν κατανομὴ τῶν βουλευτῶν ἐπικρατείας ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ του συμμετοχὴ.

Τέλος, τὰ κόμματα ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐκτυπώσουν τὰ ψηφοδέλτια καί, ὁκτώ τουλάχιστον μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ψηφοφορία, νὰ παραδώσουν στὸν «οἰκεῖο» νομάρχην ἐπαρκῆ ἀριθμὸ ψηφοδελτίων γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς περιφέρειᾶς του¹⁹.

πρακτικῆς ἀμφισβήτησεως, ἡ λέξις «ἀναλογία» (πού εἶχε υἱοθετησῆ τὸ ἄρθρ. 2 τῆς Συντακτικῆς Πράξης τῆς 24.9.1974) ἀντικατεστάθη διὰ τῆς λέξεως «ἐν συναρτήσει» ἥτις εἶναι πάντως γενικωτέρα καὶ ἐπιδέχεται εὐρύτεραν ἐρμηνείαν». Ὁ Ζώρας, ἀντίθετα, ὅπ. π. σ. 760, θεωρεῖ τὴ μεταβολὴ αὐτὴ «φραστικὴ», δέχεται ὁμως ὅπ. π. σ. 761, ὅτι ὀφείλεται στὰ προβλήματα πού δημιούργησε ἡ (ἀρχικὴ) διατύπωση τῆς Συντακτικῆς Πράξης.

18. Ἡ δὲ ἐκλογικὴ συμμετοχὴ τῶν κομμάτων, καὶ ἂν ἀκόμη μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἔνδειξη, δέν μπορεῖ νὰ ἀποκλείσει ἀσφαλὲς κριτήριον τῆς ἐκλογικῆς δυνάμει τῶν κομμάτων: ὑπῆρξαν κόμματα — ὅπως λ.χ. στίς ἐκλογές τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1981 τὸ κόμμα τῆς ΕΔΗΚ ἢ ὁ συνασπισμὸς ΚΟΔΗΣΟ-ΚΑΕ — τὰ ὅποια, ἂν καὶ συμμετέσχαν σχεδὸν σὲ ὅλες τίς ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς χώρας, συγκεντρώσαν πολὺ χαμηλὰ ποσοστὰ ψήφων. Ἄλλωστε, ἂν κατὰ τὸ Σύνταγμα ἡ ἐκλογικὴ συμμετοχὴ ἦταν ἐπαρκὲς κριτήριον γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν βουλευτῶν ἐπικρατείας δέν θά χρειαζόταν προσφυγὴ στὴν ἐκλογικὴ δύναμη τῶν κομμάτων.

19. Ἄρθρ. 64 § 1 π.δ. 895/1981.

Τό κόμμα συμμετέχει στή διαδικασία διεξαγωγής τῆς ψηφοφορίας μέ τήν παρουσία καί τήν ἄσκηση ἐλεγκτικῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν ἀντιπροσώπων καί πληρεξουσίων του²⁰. Τό δικαίωμα διορισμοῦ ἀντιπροσώπων ἔχουν οἱ συνδυασμοί τῶν κομμάτων ἢ οἱ συνασπισμοί κομμάτων καί τό ἄσκει μέ ἔγγραφη δήλωσή του ὁ ἀρχηγός τοῦ κόμματος ἢ ὁ ὑποψήφιος τοῦ συνδυασμοῦ πού ἐξουσιοδοτήθηκε ἀπό αὐτό²¹. Ἀντιπροσώπους διορίζουν ἐκτός ἀπό τούς συνδυασμούς καί τά κόμματα μέ ἔγγραφη δήλωση τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ τῆς διευθύνουσας ἐπιτροπῆς στόν πρόεδρο τοῦ ἀρμοδίου πρωτοδικείου ἢ τόν εἰσαγγελέα τοῦ Ἄρειου Πάγου ὁ ὁποῖος καί τόν κοινοποιεῖ πρὸς τούς προέδρους τῶν πρωτοδικῶν²².

Οἱ ἀντιπρόσωποι ἔχουν δικαίωμα «νά παρευρίσκονται κατά τήν ψηφοφορία, νά προτείνωσιν πᾶσαν παρατήρησιν ἢ ἔνστασιν ὡς πρὸς τήν τάξιν αὐτῆς, πρὸς τό συμφέρον τῶν ὑποψηφίων, νά θέτωσι τήν σφραγίδα των εἰς τήν κάλπην, νά παρευρίσκωνται εἰς τήν διαλογὴν τῶν ψήφων καί νά ἐνασκῶσι πᾶν ἄλλο δικαίωμα ἐπιτρεπόμενον ὑπὸ τοῦ νόμου», ἢ ἀπουσία τους ὁμως «δέν κωλύει τὰς ἐκλογικὰς ἐργασίας»²³. Ἰδιαιτέρα οἱ ἀντιπρόσωποι ἔχουν δικαίωμα νά ὑποβάλλουν στήν ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ ἐνστάσεις «ἀναφερομένας εἰς παραβάσεις τοῦ νόμου, λαβούσας χώραν κατά τήν διάρκειαν τῆς ψηφοφορίας ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τοῦ ἐκλογικοῦ καταστημάτος» ἢ «περὶ τοῦ ἐγκύρου τῶν ψηφοδελτίων»²⁴. Οἱ ἐνστάσεις εἶναι γραπτές, καταχωροῦνται στό βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς ψηφοφορίας, καί δέν διακόπτουν τήν ψηφοφορίαν (ἐφόσον γίνονται κατά τήν διάρκειαν τῆς) καί γι' αὐτές ἀποφαίνονται αἰτιολογημένα ἢ ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ, ἢ ὁποῖα καί καταχωρίζει τίς ἀποφάσεις τῆς στά πρακτικά²⁵. Ἐάν πρόκειται γιὰ ἐνσταση σχετικὰ μέ τήν ἐγκυρότητα ψηφοδελτίων, ἢ ἐφο-

20. Ἄρθρ. 40 § 1 π.δ. 895/1981.

21. Ἄρθρ. 40 § 3 ἐδ. 6' π.δ. 895/1981.

22. Ἄρθρ. 40 § 3 ἐδ. α' π.δ. 895/1981. Κωλύονται νά διοριστοῦν ἀντιπρόσωποι ὀρισμένες κατηγορίες πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων, οἱ θρησκευτικοὶ λειτουργοὶ καί οἱ μοναχοί, οἱ πρόεδροι τῶν δημοτικῶν συμβουλίων, οἱ ἀνήλικοι καί τὰ μέλη τῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν (ἄρθρ. 41 π.δ. 895/1981). Ἐκτός ἀπό τούς ἀντιπροσώπους στά ἐκλογικὰ τμήματα, τά κόμματα μποροῦν νά διορίζουν μέ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο ἀνά ἕνα πληρεξούσιο σέ κάθε ἐκλογικὴ περιφέρεια, (ἄρθρ. 40 § 4 ἐδ. 6' π.δ. 895/1981).

23. Ἄρθρ. 81 § 1-2 π.δ. 895/1981.

24. Ἄρθρ. 78 § 1 ἐδ. α' καί § 4 π.δ. 895/1981.

25. Ἄρθρ. 78 § 1 ἐδ. 6' στοιχ. 2-3 π.δ. 895/1981.

ρευτική επιτροπή αποφαίνεται αφού ακούσει τόν αντιπρόσωπο τής δικαστικής αρχής²⁶. 'Ανάλογες ελεγκτικές αρμοδιότητες έχουν οί αντιπρόσωποι τών κομμάτων καί κατά τή διακοπή τής διαλογής²⁷. Τέλος, ανά ένας αντιπρόσωπος τών συνδυασμών μπορεί νά παρίσταται κατά τόν κατά πρωτοδικεία καταρτισμό του πίνακα τών αποτελεσμάτων²⁸.

Μέ τά άρθρα 37 καί 38 του π.δ. 895/1981 ρυθμίζεται ή κατοχύρωση του όνόματος καί του έμβλήματος τών κομμάτων καί τών συνασπισμών.

Κατά τό άρθρ. 37 § 1 π.δ. 895/1981, μετά τή δημοσίευση του προεδρικού διατάγματος πού διατάσσει τή διενέργεια εκλογών καί τό αργότερο είκοσι δύο μέρες πριν από τίς εκλογές, κάθε πολιτικό κόμμα γνωστοποιεί μέ έγγραφη δήλωση του αρχηγού του ή τής διευθύνουσας επιτροπής του προς τόν πρόεδρο τής βουλής καί τόν εισαγγελέα του 'Αρείου Πάγου τό όνομα καί τό έμβλημά του. Τό όνομα καί τό έμβλημα του κόμματος δηλώνονται «έφ' άπαξ» δηλαδή μία φορά καί όχι κάθε φορά πριν από τίς εκλογές καί πρέπει νά είναι «ένιαία καθ' όλον τό Κράτος»²⁹. Τό όνομα καί τό έμβλημα ενός κόμματος πρέπει νά είναι ένιαία μόνον όσον αφορά τίς βουλευτικές εκλογές. 'Αν, αντίθετα, ένα κόμμα ύποστηρίζει συνδυασμούς σέ δημοτικές ή κοινοτικές εκλογές, όχι άπλώς δέν δικαιούται, αλλά οφείλει νά χρησιμοποιήσει άλλο όνομα ή έμβλημα για τό συνδυασμό πού ύποστηρίζει: κατά τό άρθρ. 145 § 5 έδ. 6' του δημοτικού καί κοινοτικού κώδικα³⁰ «άπαγορεύεται νά όρίζεται ή νά χρησιμοποιείται ως όνομα ή ως έμβλημα (του συνδυασμού) (...) όνομα ή έμβλημα πολιτικής όργανώσεως (...)». 'Απαγορεύεται νά χρησιμοποιηθεί ως όνομα ή έμβλημα κόμματος σύμβολο θρησκευτικής λατρείας, ή «σημαία τής Πατρίδος», ή άλλο παρεμφερές σύμβολο ή «σημείο ιδιαιτέρας εύλαβείας», όπως επίσης καί τό 'στέμμα. 'Ο πρόεδρος τής βουλής καί ό εισαγγελέας του 'Αρείου Πάγου ανακοινώνουν αυτές τίς δηλώσεις

26. Άρθρ. 78 § 4 π.δ. 895/1981.

27. Άρθρ. 85 § 2 π.δ. 895/1981.

28. Άρθρ. 88 § 8 π.δ. 895/1981.

29. Άρθρ. 37 § 1 έδ. 6' π.δ. 895/1981.

30. Ν. 1065/1980. «Περί κωρώσεως του Δημοτικού καί Κοινοτικού Κώδικα». Βλ. κριτική κατά τής διάταξης αυτής σέ Τάχου, Θεμελιώδεις ύποχρεώσεις τών δημοσίων υπαλλήλων, σ. 199 ύποσ. 42 Π.

τών κομμάτων στό Ἰπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, τό ὁποῖο γνωστοποιεῖ τά ὀνόματα καί ἐμβλήματα τῶν κομμάτων στίς ἐφορευτικές ἐπιτροπές καί «μεριμνά» ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ χρήση τους μόνο ἀπό τούς δικαιούχους³¹.

Τό ἄρθρ. 37 § 1 καί 4 π.δ. 895/1981 προβλέπουν ἀνάλογη ρύθμιση γιά τά ὀνόματα καί ἐμβλήματα τῶν συνασπισμῶν κομμάτων ὅπως καί τῶν συνδυασμῶν ἀνεξαρτήτων.

Σέ περίπτωση διαφωνίας ὡς πρός τή χρήση τοῦ ὀνόματος ἢ τοῦ ἐμβλήματος ἑνός κόμματος (ἢ, κατ' ἀναλογία συνασπισμοῦ) ἀποφαίνεται εἰδική ἐπιτροπή πού συνιστάται κατὰ τό ἄρθρ. 38 § 1 π.δ. 895/1981³². Ἡ ἐπιτροπή αὐτή ἀναγνωρίζει τό «δικαιούχον κόμμα», τό ὁποῖο εἶναι ἐκεῖνο πού «πρότερον καί κατὰ κοινήν ἀντίληψιν ἐποιεῖτο χρήσιν (τοῦ ὀνόματος καί τοῦ ἐμβλήματος)».

Ἀπό τήν παραπάνω ρύθμιση προκύπτει ὅτι δέν ἀρκεῖ ἡ δήλωση πού ὑποβάλλεται στόν Πρόεδρο τῆς Βουλῆς καί στόν Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου γιά νά διαπιστωθεῖ ὁ δικαιούχος τοῦ ὀνόματος καί τοῦ ἐμβλήματος τοῦ κόμματος. Ἡ διαπίστωση τοῦ κόμματος πού ἔχει δικαίωμα νά χρησιμοποιεῖ κάποιο ὄνομα ἢ ἐμβλημα εἶναι ζήτημα πραγματικό: ἡ ἐπιτροπή πού κρίνει τίς ἀναφεύμενες διαφωνίες συνεκτιμᾷ κάθε φορά συγκεκριμένα τά στοιχεῖα πού ἔχει στή διάθεσή της — ἕνα ἀπό τά ὁποῖα εἶναι καί ἡ δήλωση τοῦ ἄρθρ. 37 § 1 π.δ. 895/1981 — βάσει τῶν ὁποίων καί ἀποφαίνεται τελικά. Σκοπός, δηλαδή, τῶν διατάξεων αὐτῶν εἶναι νά μπορεῖ νά κατοχυρωθεῖ καί νομικά τό ὄνομα καί τό ἐμβλημα μέ τά ὁποῖα ἕνα κόμμα εἶναι ἤδη γνωστό «κατά κοινήν ἀντίληψιν». Κατά συνέπεια ἡ δήλωση τοῦ ἄρθρ. 37 § 1 π.δ. 895/1981 ἀρκεῖ γιά νά διαπιστωθεῖ πλήρως ὁ δικαιούχος ἑνός ὀνόματος ἢ ἐμβλήματος στήν περίπτωση πού δέν ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα, βάσει τῶν ὁποίων νά μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ἄν κάποιο κόμμα ἔχει ἤδη χρησιμοποιήσει τό διαφιλονικούμενο ὄνομα ἢ ἐμβλημα ἢ ποιό ἀπό τά κόμματα πού διεκδικοῦν τό ἴδιο ὄνομα ἢ ἐμβλημα τό ἔχει χρησιμοποιήσει «κατά κοινήν ἀντίληψιν νωρί-

31. Ἄρθρ. 37 § 3 π.δ. 895/1981.

32. Ἡ ἐπιτροπή αὐτή ἀποτελεῖται «ἐκ τοῦ Προέδρου, τοῦ Εἰσαγγελέως, καί τοῦ Ἀρχαιστέρου Ἀντιπροέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου καί τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ Διοικήσεως τοῦ Ἰπουργεῖο Ἐσωτερικῶν» (ἄρθρ. 38 § 1 ἐδ. α' π.δ. 895/1981).

τερα»³³.

(6) *Τά δικαιώματα τών κομμάτων κατά τό ν. 1180/1981 «περί έκλογής Έλλήνων αντιπροσώπων εις τήν Συνέλευσιν τών Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων».*

‘Ο ν. 1180/1981, πού ρυθμίζει τή διαδικασία έκλογής Έλλήνων αντιπροσώπων γιά τή Συνέλευση τών Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων, γνωστή ως «Εύρωπαϊκό Κοινοβούλιο», έκδόθηκε γιά νά ύλοποιήσει τήν «Πράξη περί τής έκλογής τών αντιπροσώπων στή Συνέλευση μέ άμεση καί καθολική ψηφοφορία προσηρτημένη στήν άπόφαση του Συμβουλίου τής 20ης Σεπτεμβρίου 1976»³⁴.

33. Διαφορετική είναι, αντίθετα, ή αντίστοιχη ρύθμιση του δημοτικού καί κοινοτικού κώδικα (ν. 1065/1980). Σύμφωνα μέ τό άρθρ. 45 § 5 εδ. γ’ του ν. 1065/1980, «άν γίνουν περισσότερες δηλώσεις (μέ τίς όποιες δηλώνονται οί συνδυασμοί πού συμμετέχουν στίς δημοτικές ή κοινοτικές έκλογές) μέ τό ίδιο όνομα ή έμβλημα, δικαίωμα χρήσεως έχει όποιος τό δηλώσει πρώτος».

34. Έ.τ.Κ. 179/27-7-1979 τεύχ. Α’. Γιά τήν Πράξη αυτή, από τήν ελληνική βιβλιογραφία βλ. πρόχειρα Π. Δαγτόγλου, Εύρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, α’, σ. 236 έπ. καί ιδίως Δ. Ρίζου, Τό έκλογικό δικαίωμα τών Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων, άνάτυπο από «Ήπειρωτική Δικαιοσύνη», 1980, ιδιαίτερα σ. 11 έπ. Άγ. Μαρκόπουλου, ‘Η δι’ άμέσου καί καθολικής ψηφοφορίας έκλογή του Εύρωπαϊκού Κοινοβουλίου καί αί άρμοδιότητες αυτού, ΤοΣ 5(1979), ιδίως σ.233 έπ. (γιά τή νομική φύση τής «Πράξης»), Σ. Δρακοπούλου, Τό Εύρωπαϊκό Κοινοβούλιο στή σημερινή μορφή του, ΕΔΔΔ 23(1979), ιδίως σ. 258 έπ. ‘Ο νόμος 1180/81 προκάλεσε έντονες συζητήσεις στή Βουλή κυρίως εξ αιτίας τροποποιήσεων του έκλογικού νόμου γιά τό ελληνικό κοινοβούλιο καί όχι τόσο γιά τό περιεχόμενό του, στό όποιο, γενικά, συμφώνησαν όλες οί πτέρυγες τής Βουλής. Βλ. σχετικές συζητήσεις σέ *Πρακτικά Βουλής τών Έλλήνων, Περίοδος Β’, Σύνοδος Δ’, συνεδρίαση ΡΝΕ’* (22/6/1981), όπου καί άγορεύσεις τών βουλευτών Κ. Καλλία (εισηγητή τής τότε πλειοψηφίας), σ. 7284 έπ., Γ. Μωραΐτη, (εισηγητή τής τότε άξιωματικής αντιπολίτευσης), σ.7286 έπ., τίς κριτικές παρατηρήσεις του βουλευτή Γ. Μπαντουβά, σ. 7289, 7290 καί τήν άπάντηση του Κ. Παπακωνσταντίνου, σ. 7289), ‘Ιωάν. Πεσμαζόγλου, σ. 7291 έπ., Λ. Κύρκου, σ. 7293 έπ. ‘Επίσης συνεδρίαση ΡΝΖ’ (24/6/1981), όπου καί άγόρευση του τ. Πρωθυπουργού Π. Κανελλόπουλου, σ. 7371 έπ., συνεδρίαση ΡΝΗ’ (25/6/1981), σ. 7404 έπ., ΡΕ’ (29/6/1981), σ. 7526 έπ. Στο νόμο γιά τίς έκλογές Έλλήνων αντιπροσώπων ήταν άφιερωμένη καί ή κύκνεια κοινοβουλευτική άγόρευση του επί έτη κοινοβουλευτικού εκπρόσωπου τής ΕΔΑ ‘Ηλ. ‘Ηλιού, (συνεδρίαση ΡΕ’ τής 29/6/1981), ό όποίος άρχισε τήν όμιλία του μέ τή δήλωση ότι δέν προτίθεται νά έκθέσει ύποψηφιότητα στίς έπόμενες έκλογές.

Ἡ ἐκλογή αὐτή γίνεται κατά τρόπο βασικά πανομοιότυπο μέ τήν ἐκλογή βουλευτῶν γιά τήν ἐλληνική βουλή καί ὁ ν. 1180/1981 κατά κανόνα παραπέμπει εὐθέως ἤ κατ' ἀναλογία στίς διατάξεις τοῦ ἐκλογικοῦ δικαίου πού ἰσχύει γιά τίς ἐκλογές τῆς ἐλληνικῆς βουλῆς³⁵. Ἐτσι τά δικαιώματα καί οἱ ὑποχρεώσεις τῶν κομμάτων κατά τήν ἐκλογή ἀντιπροσώπων γιά τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο εἶναι κατά βάση τά ἴδια μέ τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις τους κατά τήν ἐκλογή τῶν βουλευτῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου³⁶.

Ἐπίσης ὡς ὁρισμένες διαφορές. Κατ' ἀρχή μόνο τά κόμματα ἢ οἱ συνασπισμοί συνεργαζομένων κομμάτων μποροῦν νά υποβάλλουν προτάσεις ὑποψηφίων. Ἡ πρόταση γίνεται μέ δήλωση πού υποβάλλεται στόν Ἰπουργό Ἐσωτερικῶν³⁷. Κάθε κόμμα ἢ συνασπισμός καταβάλλει παράβολο, τό ὁποῖο ὅμως ἐπιστρέφεται ἐφόσον θά συγκεντρώσει 3% τῶν ψήφων ἢ ἀναδειξει τουλάχιστον ἕναν ἀντιπρόσωπο³⁸. Οἱ ὑποψήφιοι προτείνονται, ἀνακηρύσσονται καί ἐκλέγονται μέ σειρά πού καθορίζουν τά κόμματα καί οἱ συνασπισμοί³⁹, δηλαδή κατά τόν τρόπο πού ἐκλέγονται οἱ

35. Βλ. π.χ. ἄρθρ. 1 § 1, 2 § 1-2, 3 § 1 ἐδ. 6' καί δ', 3 § 7, 8, 4 § 1 ἐδ. γ', 5, 6 § 1, 8 § 2 ἐδ. γ', 9 § 1 ἐδ. α' ν. 1180/1981. Τά ἄρθρ. αὐτά παραπέμπουν σέ διατάξεις τοῦ π.δ. 650/1974, τό ὁποῖο κωδικοποιῶσε τήν ἐκλογική νομοθεσία πρὶν ἀπό τήν ἐκδοχή τοῦ π.δ. 895/1981. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά τίς ἴδιες διατάξεις, ὑπάρχουν ὅμως ὁρισμένες διαφορές, ὅπως π.χ. ἡ ἐξάλειψη ἀπό τήν ἀντίστοιχη διάταξη (ἄρθρ. 5) τοῦ π.δ. 895/1981 τῶν περιπτώσεων πού περιλαμβάνονται στό ἄρθρ. 5 στοιχ. 6'-δ' π.δ. 650/1974. Στήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 5 π.δ. 650/1974 ὅμως παραπέμπει τό ἄρθρ. 1 § 1 ν. 1180/1981. Μέ δεδομένο τό ὅτι ἡ παρεμπόριστη διάταξη ἄλλαξε περιεχόμενο ἀπό τή νεώτερη διάταξη τοῦ ἄρθρ. 5 π.δ. 1180/1981, εἶναι ἐφαρμοστέα κατά τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 1 § 1 ν. 1180/1981 καί ἡ νέα διάταξη πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀρχικά παραπεμπόμενη. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά κάθε περίπτωση πού μιά παραπεμπόμενη διάταξη ἀντικαταστάθηκε ἀπό ἄλλη μέ διαφορετικό περιεχόμενο.

36. Πρβλ. π.χ. ἄρθρ. 4 § 1, 5 § 2 ἐδ. γ' ν. 1180/1981.

37. Ἄρθρ. 3 § 1 ἐδ. α' καί γ', ν. 1180/1981.

38. Ἄρθρ. 3 § 5, ν. 1180/1981.

39. Ἄρθρ. 3 § 4 καί 7 § 1 ν. 1180/1981. Ἡ ρύθμιση αὐτή εἶναι ἀνάλογη μέ τή ρύθμιση πού προβλέπεται ἀπό τό π.δ. 895/1981 γιά τήν ἐκλογή τῶν βουλευτῶν ἐπικρατείας, βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 305 ἐπ.

Γιά τό ζήτημα ἂν ἡ ἐκλογή τῶν ἀντιπροσώπων στό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατ' αὐτό τόν τρόπο συμβιβάζεται μέ τήν ἀρχή τῆς ἀμεσότητας τῆς ψήφου, πού καθιερώνεται στό ἄρθρ. 51 § 2 Σ, βλ. Ἄρ. Μάνεση, Οἱ ἐκλογές τῶν βουλευτῶν καί τό Σύνταγμα, ἐφημ. «Τό Βῆμα» 16.2.1982.

βουλευτές επικρατείας. Τέλος, ενώ οι ένστάσεις πού δικαιούνται νά ασκήσουν όσα κόμματα ή συνασπισμοί κομμάτων πρότειναν συνδυασμούς⁴⁰. «ήθελον έγερθει επί τή βάσει τών διατάξεων τής προσηρητημένης εις τήν απόφασιν του Συμβουλίου τών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων Πράξεως, περί έκλογής τών αντιπροσώπων εις τήν Συνέλευσιν δι' άμέσου καθολικής ψηφοφορίας, τής 20ης Σεπτεμβρίου 1979» κρίνονται από τό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο καί όχι από τό κατ' άρθρ. 100 Σ 'Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο.

(γ) Τά δικαιώματα τών κομμάτων κατά τό ν. 350/1976 «περί διεξαγωγής τών κατά τό Σύνταγμα προκηρυσσομένων δημοψηφισμάτων»

Ο νόμος 350/1976 «περί τρόπου διεξαγωγής τών κατά τό Σύνταγμα προκηρυσσομένων δημοψηφισμάτων» προβλέπει όρισμένα δικαιώματα τών κομμάτων κατά τή διεξαγωγή τής ψηφοφορίας σέ δημοψηφίσματα. Ειδικότερα, τό άρθρ. 8 § 1 του ν. 350/1976 προβλέπει ότι κατά τή διεξαγωγή του δημοψηφίσματος μπορεί νά παρίσταται σέ κάθε έκλογικό τμήμα ανά ένας αντιπρόσωπος τών κομμάτων πού είναι αναγνωρισμένα κατά τόν κανονισμό τής βουλής. Ο αντιπρόσωπος διορίζεται μέ έγγραφη δήλωση του αρχηγού ή τής διευθύνουσας επιτροπής του κόμματος πού κατατίθεται κατά τήν έναρξη τής ψηφοφορίας στην έφορευτική επιτροπή. Μέσα σέ πέντε μέρες από τή δημοσίευση του προεδρικού διατάγματος μέ τό όποιο προκηρύσσεται τό δημοψήφισμα, ό πρόεδρος τής βουλής γνωστοποιεί στό ύπουργείο έσωτερικών τά κόμματα πού είναι αναγνωρισμένα κατά τόν κανονισμό τής βουλής, εάν δέ ή βουλή έχει διαλυθεί, «τόν κατάλογο τών κομμάτων αυτής», δηλαδή τόν κατάλογο τών κομμάτων πού συμμετείχαν σ' αυτήν ανεξάρτητα από τό αν ήταν αναγνωρισμένα από τόν κανονισμό τής. Τό ύπουργείο γνωστοποιεί μέ τή σειρά του αυτά τά κόμματα στίς έφορευτικές επιτροπές⁴¹. Τέλος, κατά τό άρθρ. 8 § 3 του ίδιου νόμου, «τά πολιτικά κόμματα δικαιούνται νά διορίζουν διά συμβολαιογραφικής πράξεως ανά ένα πληρεξούσιο εις έκαστην έκλογικήν περιφέρειαν». Τό δικαίωμα αυτό αφορά όλα τά πολιτικά κόμματα, ανεξάρτητα από τήν εκπροσώπησή τους στή βουλή. Οί αντιπρόσωποι τών κομμάτων έχουν βασικά τά ίδια δικαιώμα-

40. Άρθρ. 8 § 2 έδ. 6' ν. 1180/1981.

41. Άρθρ. 8 § 2 ν. 350/1976.

τα πού ἔχουν καί ἀπό τόν ἐκλογικό νόμο, στίς διατάξεις τοῦ ὁποίου καί παραπέμπει τό ἄρθρ. 14 τοῦ ν. 350/1976⁴².

42. Πρὸς. καί ἄρθρ. 11, 15 στοιχ. α', 17 § 1, ν. 350/1976.

II. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

1. Οί συνταγματικές διατάξεις πού ρυθμίζουν τή συμμετοχή τών κομμάτων στή συγκρότηση καί τή νομοθετική λειτουργία τής βουλής (άρθρ. 68 § 3, 73 § 4 καί 76 § 4 Σ).

Τό Σύνταγμα, στό τέταρτο καί στό πέμπτο κεφάλαιο τοῦ Γ' τμήματός του, πού ἀναφέρονται στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τής βουλής, περιέχει διατάξεις πού προβλέπουν τή συμμετοχή τών κομμάτων στή σύνθεση καί συγκρότηση καί στή νομοθετική ἐργασία τής βουλής¹. Μέ τίς διατάξεις αὐτές ἐξασφαλίζεται ἡ συμμετοχή τοῦ κόμματος στήν ἄσκηση τής νομοθετικῆς λειτουργίας, παρατηρεῖται δέ, καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, μιά λειτουργική σύμπτωση ἀνάμεσα στό τμήμα τοῦ κόμματος, πού ἡ συμμετοχή του στή νομοθετική λειτουργία ἀναγνωρίζεται συνταγματικά καί ἀνάμεσα στό τμήμα τοῦ κρατικοῦ ὀργάνου, τής βουλής, ἡ ὁποία ἔχει τήν ἀρμοδιότητα νά ἀσκεῖ τή νομοθετική ἐξουσία².

1. Γιά τήν ὀργάνωση τής βουλής ὑπό τό ἰσχyon Σύνταγμα, βλ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο I, σ. 309 ἐπ., Ραΐκου, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 206 ἐπ.

2. Ὁ *Biscaretti di Ruffia*, *Diritto costituzionale*, σ. 782, ἀναφέρεται σέ «*vere e proprie unioni istituzionali fra il gruppo parlamentare — organo dello Stato et il gruppo parlamentare-organo od associazione interna del partito, senza convertire, invece, il partito stesso (...), in vero e proprio organo statale (come di taluno si è scritto)*». Γιά μιά γενικότερη εἰσαγωγή στό ζήτημα τών νομικῶν-πολιτικῶν σχέσεων μεταξύ τών κομμάτων, τών κοινοβουλευτικῶν τούς ὁμάδων καί τών βουλευτῶν, βλ. μεταξύ πολλῶν, *C. Rossano*, *Partiti e Parlamento*, *passim* καί ἰδίως σ. 258 ἐπ., ὅπου καί συγκριτικές παρατηρήσεις, (εἰδικά γιά τή νομική φύση τών κοινοβουλευτικῶν

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο όρος «κόμμα», όπως χρησιμοποιείται στα άρθρ. 68 § 3, 73 § 4 και 76 § 4 Σ³, τά όποια ρυθμίζουν τή συμμετοχή τών κομμάτων στή συγκρότηση τής βουλής και στή νομοθετική τής εργασία, έχει, κυρίως, τήν έννοια «κοινοβουλευτική ομάδα κόμματος» και όχι «ένωση πολιτών» κατά τό άρθρ. 29 § 1 Σ. Αυτό συμβαίνει επειδή τό περιεχόμενο τών παραπάνω διατάξεων περιορίζεται αποκλειστικά στήν όργάνωση και λειτουργία τής βουλής στήν όποία τά κόμματα μπορούν νά συμμετέχουν μόνο μέ τήν κοινοβουλευτική τους ομάδα. Πρόκειται ουσιαστικά γιά κανόνες κοινοβουλευτικού δικαίου πού άλλοτε αποτελούσαν αντικείμενο τών κανονισμών βουλής, αλλά ήδη περιλήφθηκαν στό Σύνταγμα και έχουν έτσι αύξημένη τυπική ισχύ.

(α) *Η συμμετοχή τών κομμάτων στή συγκρότηση τών κοινοβουλευτικών επιτροπών και τών τμημάτων τής βουλής (άρθρ. 68 § 3 Σ)*

Κατά τό άρθρ. 68 § 3 Σ «αί κοινοβουλευτικάί εξεταστικάί επιτροπαί ως και τά κατά τά άρθρα 70 και 71 τμήματα τής βουλής συνιστώνται κατ' αναλογίαν τής δυνάμεως τών κομμάτων, τών ομάδων και τών ανεξαρτήτων, ως ό Κανονισμός όρίζει». Πρόκειται: α) γιά τίς επιτροπές πού επεξεργάζονται τά νομοσχέδια και τίς προτάσεις νόμων πού υποβάλλονται στή βουλή, β) γιά τίς εξεταστικές επιτροπές πού συνιστώνται μέ ειδική πλειοψηφία γιά εξέταση ειδικών ζητημάτων, γ) γιά τά τμήματα πού ασκούν μέρος του νομοθετικού έργου και συνιστώνται στήν αρχή κάθε βουλευτικής συνόδου και δ) γιά τό τμήμα πού λειτουργεί κατά τή διάρκεια τής διακοπής τών εργασιών τής βουλής⁴.

ομάδων σ. 285 έπ.), *G. Stuby*, Die Macht des Abgeordneten und die innerparteiliche Demokratie. Der Staat, 8(1964), σ. 303 έπ., *M. Bassani*, Partiti e Parlamento, ιδίως σ. 61 έπ., *A. Pawelczyk*, Die Fraktionsdisziplin, ιδίως σ. 19 έπ. (πρβλ. επίσης, *D. Tsatsos*, Mandatsverlust bei Verlust der Parleimitgliedschaft? DÖV 24(1971), σ.253 έπ., *Henke*, Das Recht der politischen Parteien, σ.145

3. Γιά τίς επιτροπές και τά τμήματα τής βουλής, βλ. *Τσάτσου*, όπ. π. σ. 310 έπ. και αναλυτικότερα, *Ράικου*, όπ. π. σ. 210 έπ., 212 έπ.

4. Πρβλ. τήν παρατήρηση του *Κοτσιάνου*, Τό κόμμα και ή θέσις αυτού εν τω δικαίω, EEN 18 (1951), σ. 492, ότι υπό τον όρο «κόμμα» εμφανίζονται τρεις διάφοροι φαινομενικώς μορφαί (...). Ούτω έχομεν: α) τό πολιτικόν κόμμα, β) τήν εκλογικόν ομάδα και γ) τήν κοινοβουλευτικόν ομάδα, βλ. και τήν εκεί (σ. 495), ύποσ. 27.

Τό άρθρ. 68 § 3 Σ υιοθετεί τή διάκριση ανάμεσα σέ «κόμματα», «ομάδες» καί «ανεξάρτητους». Κατ' ἀρχή καί οί τρεῖς ὅροι ἀναφέρονται σέ βουλευτές, ἐφόσον οί ἐπιτροπές καί τά τμήματα τῆς βουλῆς ἀπαρτίζονται μόνο ἀπό μέλη τῆς. Εἶναι δέ προφανές ὅτι «ανεξάρτητοι» εἶναι οἱ βουλευτές πού δέν δήλωσαν στό προεδρεῖο τῆς βουλῆς ὅτι ἀνήκουν στήν κοινοβουλευτική ομάδα κάποιου κόμματος ἢ πού δήλωσαν ὅτι καθίστανται ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν κοινοβουλευτική ομάδα τοῦ κόμματος στό ὁποῖο ἀνήκαν. Δέν προκύπτει ὅμως ἀπό τό Σύνταγμα κατά τί διακρίνονται τά «κόμματα» ἀπό τίς «ομάδες». Οὔτε τό άρθρ. 73 § 4 Σ, πού κάνει μιᾶ ἀντίστοιχη διάκριση ανάμεσα σέ «ἀρχηγό κόμματος» καί «ἐκπρόσωπο ομάδας», ἐπιτρέπει τόν προσδιορισμό αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν. Ἡ ἔννοια τῆς «κοινοβουλευτικῆς ομάδας κόμματος», ὅπως χρησιμοποιεῖται στό άρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ προσεγγίζει τήν ἔννοια «κόμματος» τοῦ άρθρ. 68 § 3 Σ, ἐφόσον μέσα στή βουλή δέν ὑπάρχουν κόμματα ὡς ἐνώσεις πολιτῶν κατά τό άρθρ. 29 § 1 Σ, ἀλλά μόνον βουλευτές πού ἔχουν ἐλεγεί ὑπό τό ἔμβλημα κομμάτων καί συνιστοῦν τίς κοινοβουλευτικές τους ομάδες καί ὄχι τήν ἀπροσδιόριστη ἔννοια «ομάδα».

Ἀντίθετα, ἡ διάκριση ανάμεσα σέ «κόμματα» καί «ομάδες» προκύπτει σαφῶς ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς, ὅπου, κατά τό άρθρ. 19 § 1 οἱ κοινοβουλευτικές ομάδες διακρίνονται σέ ομάδες «ἀναγνωριζομένων κατά τόν Κανονισμόν κομμάτων», ὅταν ἀνήκουν σ' αὐτές οἱ βουλευτές κομμάτων πού εἴτε συγκέντρωσαν τουλάχιστον τό 10% τῶν ἐγκύρων ψήφων στίς ἐκλογές εἴτε ἀνέδειξαν τουλάχιστον τό ἕνα εἰκοστό τῶν βουλευτῶν, καί σέ «ἀπλές ομάδες» πού περιλαμβάνουν τίς κοινοβουλευτικές ομάδες τῶν ὑπολοίπων κομμάτων καί τούς ἀνεξάρτητους βουλευτές, πού θεωροῦνται ὅτι ἀποτελοῦν μιᾶ ομάδα.

Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ παραπάνω διάκριση πού γίνεται στόν κανονισμό τῆς βουλῆς δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι δεσμεύει κατά τήν ἐρμηνεῖα τοῦ άρθρ. 68 § 3 Σ, τό ὁποῖο ἔχει αὐξημένη τυπική ἰσχύ ἔναντι τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς, τό περιεχόμενο καί ἡ διατύπωση τῆς συνταγματικῆς διάταξης ἐπιτρέπουν νά συναχθεῖ τό συμπέρασμα ὅτι τόσο οἱ «ομάδες» ὅσο καί τά «κόμματα» στά ὁποῖα ἀναφέρεται τό άρθρ. 68 § 3 Σ, εἶναι «κοινοβουλευτικές ομάδες», κατά τήν ἔννοια τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς, πού διαφέρουν ὅμως μεταξύ τους ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν μελῶν

τους.

Ἡ διάκριση αὐτή πάντως, ἂν δέν ὑπῆρξε καρπός βιασύνης καί προχειρότητας εἶναι περιττή· ἤδη ἡ ἐπιταγή τῆς «κατ' ἀναλογίαν» συγκρότησης τῶν ἐπιτροπῶν καί τμημάτων τῆς βουλῆς τῆς ἀφαιρεῖ κάθε πρακτικό περιεχόμενο, ἐνῶ ἡ ἐπιλογή τῶν ὄρων «κόμμα» καί «ὀμάδα» πού κάνει τό ἄρθρ. 68 § 3 Σ δέν ἀρκεῖ γιά νά δεσμεύσει τόν κοινό νομοθέτη, οὔτε, εἰδικότερα, τή βουλή ὅταν ψηφίζει τόν κανονισμό τῆς νά εἰσαγάγει διαφορετική ρύθμιση γιά τά κατ' ἄρθρ. 68 § 3 Σ «κόμματα» καί διαφορετική γιά τίς «ὀμάδες». Ἡ μόνη σχετική δέσμευση πού προκύπτει ἀπό τό ἄρθρ. 68 § 3 Σ εἶναι ὅτι ὅλα τά κόμματα πού ἐκπροσωποῦνται στή βουλή δικαιούνται νά συμμετέχουν «κατ' ἀναλογίαν» στή συγκρότηση τῶν ἐπιτροπῶν καί τῶν τμημάτων τῆς, πράγμα τό ὅποιο μπορεῖ νά ἐξασφαλιστεῖ καί χωρίς νά ὑπάρχει διάκριση ἀνάμεσα σέ «κόμματα» καί «ὀμάδες».

Οἱ ἐπιτροπές καί τά τμήματα συνιστῶνται «κατ' ἀναλογίαν τῆς δυνάμεως τῶν κομμάτων, τῶν ὀμάδων καί τῶν ἀνεξαρτητῶν». Τό Σύνταγμα υἱοθετεῖ ἐδῶ εὐρύτερη διατύπωση ἀπό ἐκείνη τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 Σ, πού ἀναφέρεται στόν ἀρχηγό τοῦ «διαθέτοντος ἐν τῇ Βουλῇ τήν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τῶν ἐδρῶν κόμματος», καί τοῦ ἄρθρ. 37 § 4 Σ, ἀφορᾶ τόν ἀρχηγό τοῦ «δεύτερου εἰς κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος»: στίς περιπτώσεις τοῦ ἄρθρ. 37 Σ πρόκειται γιά τή δύναμη τῶν κομμάτων στή βουλή, ἐνῶ στήν περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 68 § 3 ἐναπόκειται στή βουλή νά διευκρινίζει, κατά τήν ψήφιση τοῦ κανονισμοῦ τῆς, ἂν οἱ ἐπιτροπές καί τά τμήματα θά συγκροτηθοῦν κατ' ἀναλογία τῆς ἐκλογικῆς ἢ τῆς κοινοβουλευτικῆς δυνάμεως τῶν κομμάτων πού ἐκπροσωποῦνται στή βουλή. Κατά τόν ἰσχύοντα κανονισμό, πάντως, τά μέλη τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς ὀρίζονται, ἀπό τόν πρόεδρο τῆς βουλῆς, «ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν» κάθε κοινοβουλευτικῆς ὀμάδας.

Κατά τό ἰσχύον Σύνταγμα οἱ σχέσεις ἐκλογέα καί βουλευτῆ διέπονται ἀπό τή λεγόμενη ἀντιπροσωπευτική ἐντολή: οἱ βουλευτές, κατά ρητή συνταγματική ἐπιταγή «ἀντιπροσωπεύουν τό ἔθνος». Αὐτό σημαίνει, κατά τά διδασκόμενα στό κλασικό συνταγματικό δίκαιο, ὅτι ὁ βουλευτής ἐκφέρει στή βουλή γνώμη, δεσμευόμενος ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τή συνείδησή του. Ἡ ἐνδεχόμενη, δηλαδή, ἀποδοκιμασία τοῦ κόμματος, ὑπό τό σῆμα τοῦ ὁποίου ἐκλέχτηκε ὁ βουλευτής δέν ἐπιδρά οὔτε στό

κύρος τῆς ἐκλογῆς του οὔτε στό κύρος τῆς ψήφου του στή βουλή. Ρυθμίζοντας, ὅμως, τό Σύνταγμα τή συμμετοχή κομμάτων στή συγκρότηση τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς καί στή νομοθετική τῆς ἐργασία, καθιερώνει μία σαφή ἀπόκλιση ἀπό τή ρυθμιζομένη ἀπό τήν ἀντιπροσωπευτική ἐντολή θέση τοῦ βουλευτῆ κατά τή λειτουργία τῆς βουλῆς. Πιο συγκεκριμένα: στόν πυρήνα τῶν διατάξεων πού θεσπίζουν καί ρυθμίζουν τή συγκρότηση τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς βρίσκεται ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ βουλή ἔχει καταταμηθεῖ σέ πολιτικά κόμματα: τά μέλη τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς ἐκπροσωποῦν, κατά τή συμμετοχή τους σ' αὐτά ὄχι ὁλόκληρο τό ἔθνος, ἀλλά μόνο τό κόμμα τους. "Ὅλη ἡ σχετική συνταγματική ρύθμιση στηρίζεται στήν ὑπαρξη, κάθε φορά, ἐνός δεσμοῦ ἀνάμεσα στήν ψήφο τοῦ μέλους τοῦ τμήματος ἢ τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς καί στή γνώμη τοῦ κόμματος γιά τό ζήτημα πού τίθεται ὑπό συζήτηση καί σέ ψηφοφορία. Μέ ἄλλες λέξεις: τό Σύνταγμα προϋποθέτει μία σχέση ἐμπιστοσύνης ἀνάμεσα στό κόμμα, τό ὁποῖο ὑποδεικνύει τά μέλη τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν, καί στούς βουλευτές του, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζονται καί ψηφίζουν σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ κόμματός τους. Χωρίς αὐτή τήν προϋπόθεση δέν εἶναι δυνατή ἡ λειτουργία τῆς βουλῆς, παρά μόνο σέ ὀλομέλεια. Ἡ παραπάνω ρύθμιση, ὡστόσο, δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀφαιρεθοῦν οἱ νομικές συνέπειες τοῦ συνταγματικοῦ κανόνα πού ὀρίζει ὅτι οἱ βουλευτές ἀντιπροσωπεύουν τό ἔθνος: οὔτε τό κύρος τῆς ἐκλογῆς τους ὡς βουλευτῶν, οὔτε τό κύρος τῆς ψήφου τους ὡς βουλευτῶν καί ὡς μελῶν τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς θίγεται ἀπό ἐνδεχόμενη ἀποδοκιμασία, ἐκ μέρους τοῦ κόμματος, τῆς ψήφου τοῦ ἐκπροσώπου του σέ κάποιο τμήμα ἢ σέ κάποια ἐπιτροπή τῆς βουλῆς. Ἡ διάσταση ὅμως ἀνάμεσα στό μέλος μιᾶς ἐπιτροπῆς ἢ ἐνός τμήματος καί στό κόμμα πού ἐκπροσωπεῖ εἶναι δυνατό νά ἔχει ἄλλες νομικές συνέπειες. Συγκεκριμένα ἡ ἐνδεχόμενη μεταβολή τῆς κοιμματικῆς ἔνταξης τῶν μελῶν τῶν τμημάτων ἢ τῶν ἐπιτροπῶν εἶναι δυνατό νά ἀλλοιώσει ἢ νά ἀνατρέψει τήν ἀναλογία μεταξύ τῶν κοιμμάτων, ἡ ὁποία κατά τό Σύνταγμα πρέπει νά διέπει τή σύνθεση τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά γεννηθεῖ συνταγματική ὑποχρέωση νά υπάρξει ἀναδιάρθρωση τῆς ἐπιτροπῆς ἢ τοῦ τμήματος, ὅπου ἀλλοιώθηκε ἡ ἀναλογία μεταξύ τῶν κοιμμάτων.

(6) Ἡ συμμετοχή τῶν κομμάτων στή νομοθετική λειτουργία τῆς βουλῆς (ἄρθρ. 73 § 4 καί 76 § 4 Σ)

Τά ἄρθρ. 73 § 4 καί 76 § 4 Σ ρυθμίζουν τή συμμετοχή τῶν κομμάτων στήν ἄσκηση τῆς νομοθετικῆς λειτουργίας τῆς βουλῆς⁵.

Κατά τό ἄρθρ. 73 § 4 Σ «εἶναι (...) παραδεκτή τροπολογία ἢ προσθήκη ὑποβαλλομένη ὑπό ἀρχηγοῦ κόμματος ἢ ἐκπροσώπου ομάδος κατά τά ἐν παραγράφῳ 3 τοῦ ἄρθρου 74 ὀριζόμενα, προκειμένου περί νομοσχεδίων ἀναφερομένων εἰς τήν ὀργάνωσιν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καί τῶν ὀργανισμῶν δημοσίου ἐνδιαφέροντος, εἰς τήν ὑπηρεσιακῆν ἐν γένει κατάστασιν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, τῶν στρατιωτικῶν καί τῶν ὀργάνων τῶν σωμάτων ἀσφαλείας, τῶν ὑπαλλήλων ὀργανισμῶν τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ἢ ἄλλων νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, ὡς καί δημοσίων ἐν γένει ἐπιχειρήσεων». Μέ τή διάταξη αὐτή, τό Σύνταγμα θεσπίζει ἐξαίρεση ἀπό τό ἄρθρ. 73 § 3 Σ κατά τό ὅποιο προτάσεις νόμου, τροπολογίες ἢ προσθήκες πού προέρχονται ἀπό τή βουλή δέν «εἰσάγονται πρὸς συζήτησιν» ἐφόσον συνεπάγονται δαπάνες ἢ μείωση τῶν ἐσόδων ἢ τῆς περιουσίας τοῦ Δημοσίου, τῶν ὀργανισμῶν τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ἢ ἄλλων νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου. Γιά νά γίνουν δεκτές, κατ' ἐξαίρεση, τροπολογίες ἢ προσθήκες πρέπει ἀφενός νά ἀναφέρονται στίς περιπτώσεις πού ἀπαριθμεῖ τό ἄρθρ. 73 § 4 Σ καί ἀφετέρου νά ὑποβάλλονται «ὑπό ἀρχηγοῦ κόμματος ἢ ἐκπροσώπου ομάδος».

Καί στήν περίπτωση αὐτή, ὅπως καί στό ἄρθρ. 68 § 3 Σ, τό Σύνταγμα κάνει διάκριση ἀνάμεσα σέ «κόμματα» πού ἔχουν «ἀρχηγό» καί σέ «ομάδες» πού ἔχουν ἐκπρόσωπο. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά κοινοβουλευτικές ομάδες πού ἀνάλογα μέ τό μέγεθος κατατάσσονται ἀπό τόν ἰσχύοντα κανονισμό τῆς βουλῆς: σέ «κόμματα» ἢ σέ «ἀπλές ομάδες».

Σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 76 § 4 ἐδ. α' Σ, «νομοσχέδιον ἢ πρότασις νόμου, χαρακτηριζόμενον ὑπό τῆς Κυβερνήσεως ὡς κατεπεῖγον, εἰσάγεται πρὸς ψήφισιν μετὰ περιορισμένην συζήτησιν, εἰς ἣν μετέχουν, πλὴν τῶν οικείων εἰσηγητῶν, ὁ Πρωθυπουργός ἢ ὁ ἀρμόδιος Ὑπουργός, οἱ Ἀρχηγοί τῶν ἐν τῇ Βουλῇ κομμάτων καί ἀνά εἰς ἐκπρόσωπος τούτων». Ποιοί εἶναι οἱ «Ἀρχηγοί τῶν ἐν τῇ Βουλῇ κομμάτων» καί πῶς ἐκπροσωποῦνται ἐξειδικεύεται στόν κανονισμό τῆς βουλῆς.

5. Γιά τά ἄρθρα αὐτά βλ. Ραΐκου, ὅπ. π., ἰδίως σ. 239 ἐπ., 246 ἐπ.

Κοινό χαρακτηριστικό των άρθρ. 73 § 6 και 76 § 6 έδ. α' Σ είναι ότι επιφυλάσσουν ένα τμήμα τής νομοθετικής εργασίας τής βουλής αποκλειστικά στα κόμματα: τόσο η πρωτοβουλία για τις παραπάνω προσθήκες και τροπολογίες του άρθρ. 73 § 4 Σ όσο και η συμμετοχή στη συζήτηση των κατεπειγόντων νομοσχεδίων και προτάσεων νόμων μπορεί να γίνει μόνο από βουλευτές που εμφανίζονται με την ιδιότητα εκπροσώπου κομμάτων, και ειδικότερα με την ιδιότητα εκπροσώπου κοινοβουλευτικών ομάδων. Έτσι, σε αντιστοιχία με το τεκμήριο κοινοβουλευτικής εμπιστοσύνης, που βρίσκεται στον πυρήνα των ρυθμίσεων του άρθρ. 37 Σ, η ρύθμιση των άρθρ. 73 § 4 και 76 § 4 Σ στηρίζεται στο τεκμήριο τής ενιαίας πολιτικής — άρα και νομοθετικής — βούλησης των μελών των κοινοβουλευτικών ομάδων των κομμάτων, ή όποια εκφράζεται μέσω των αρχηγών ή των εκπροσώπων τους και στο τεκμήριο ότι υπάρχει σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στην κοινοβουλευτική ομάδα — και, ευρύτερα, στο κόμμα — και στον αρχηγό ή εκπρόσωπό της έτσι ώστε να υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στην πολιτική-νομοθετική βούληση τουλάχιστον τής κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος και στη γνώμη ή την ψήφο του αρχηγού ή του εκπροσώπου. Χωρίς την αντιστοιχία αυτή ή όλη σχετική συνταγματική ρύθμιση αποβαίνει έωλη. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι τά τεκμήρια αυτά, όπως προκύπτει από το άρθρ. 73 § 4 και 76 § 4 Σ εμφανίζεται ως άμαχητο: το κόμμα μέσα στη βουλή εκφράζεται, στις περιπτώσεις αυτές, με την πρωτοβουλία και τη γνώμη του αρχηγού ή του εκπροσώπου του, έφόσον δέ εκφραστεί, οί βουλευτές του δέν έχουν τή δυνατότητα να επιδράσουν αναδρομικά στη στάση του κόμματος. Η μόνη νομική δυνατότητα που έχουν οί βουλευτές του κόμματος να επηρεάζουν τή στάση του κόμματος κατά τή διαδικασία των άρθρ. 73 § 4 και 76 § 4 Σ είναι να αλλάξουν τον αρχηγό ή τον εκπρόσωπό τους επειδή, π.χ. ή στάση που τήρησε δέν συνέπιπτε με τήν πολιτική και τή νομοθετική τους βούληση. Η αλλαγή όμως αυτή δέν έχει αναδρομική ισχύ και, όπως και ή ένδεχόμενη καταψήφιση εκ μέρους των βουλευτών του κόμματος των πρωτοβουλιών ή των γνωμών του αρχηγού ή του εκπροσώπου τους, δέν ανατρέπει τή διαδικασία των άρθρ. 73 § 4 και 76 § 4 Σ ούτε επιβάλλει τήν επανάληψή της.

2. Τά δικαιώματα τῶν κομμάτων κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς

Διατάξεις πού ρυθμίζουν δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις τῶν κομμάτων περιέχονται καί στόν κανονισμό τῆς βουλῆς. Ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς δέν εἶναι νόμος πού ἀναφέρεται εἰδικά σέ ζητήματα τῆς λειτουργίας τῶν κομμάτων. Ρυθμίζοντας ὅμως τή διαδικασία μέ τήν ὁποία λειτουργεῖ ἡ βουλή, ρυθμίζει καί ζητήματα πού ἀφοροῦν δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις τῶν κομμάτων μέσα στή βουλή. Ἀκριβέστερα, ρυθμίζει τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις τῶν κοινοβουλευτικῶν ὁμάδων κατά τή λειτουργία τῆς βουλῆς: πρόκειται γιά κανόνες πού θά μπορούσαν νά ἀποκληθοῦν «δίκαιο κοινοβουλευτικῶν ὁμάδων»⁶.

Ἡ ψήφιση καί τό γενικό περιεχόμενο τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς ρυθμίζονται ἀπό τό ἄρθρ. 65 § 1 Σ, κατά τό ὁποῖο «ἡ Βουλή ὀρίζει τόν τρόπο τῆς ἐλευθέρως καί δημοκρατικῆς λειτουργίας αὐτῆς διά Κανονισμοῦ ψηφιζομένου ἐν Ὀλομελείᾳ (...) καί δημοσιευομένου διά τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως παραγγελία τοῦ Προέδρου αὐτῆς». Ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς ἔχει ἰσχύ νόμου. «ἀλλά πρόκειται περί ὅλως ἰδιοτύπου νόμου, τουτέστιν θεσπιζομένου ὑπό μόνης τῆς βουλῆς καί ἀνισχύρου ὡς πρὸς τά θέματα τά μή ἐμπίπτοντα εἰς τήν θεματικὴν ἰδιοτυπίαν τοῦ κανονισμοῦ, κατισχύοντος ὅμως τῶν κειμένων ὡςάκις πρόκειται περί τοιούτων θεμάτων»⁷.

6. Κατά μετάφραση τοῦ γερμανικοῦ ὄρου «Fraktionsrecht» πού ἀντιδιαστέλλεται ἀπό τό (γενικότερο) ὄρο «Parteienrecht».

7. Βλ. Θ. Τσάτσου, Τό πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας ἐν τῷ Συνταγματικῷ δικαίῳ. Βλ. ἐπίσης Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, I, σ. 126 ἐπ., Μάνεση, Συνταγματικὸν Δίκαιον (Παραδόσεις), σ. 288, Ραΐκου, Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου, σ. 67-68,

Ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς ἀναφέρεται στά πολιτικά κόμματα, ὅταν διακρίνει τίς κοινοβουλευτικές ομάδες σέ ομάδες πού ἀναγνωρίζονται ὡς κόμματα «διά τήν λειτουργίαν τῆς Βουλῆς» καί σέ «ἀπλές ομάδες» καί ὅταν ρυθμίζει τά δικαιώματά τους στή Βουλή καθώς καί τά δικαιώματα τῶν ἀρχηγῶν τους.

Ἄξιζει νά παρατηρηθεῖ ὅτι παρά τή σαφή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν ὄρο «κόμμα» καί στόν ὄρο «κοινοβουλευτική ομάδα», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τήν κοινοβουλευτική ὑπόσταση τοῦ κόμματος, ὁ ὄρος «κόμμα» χρησιμοποιεῖται στόν κανονισμό τῆς βουλῆς γιά νά ὑποδηλώσει τήν ἔννοια «κοινοβουλευτική ομάδα κόμματος».

Κατά τό ἄρθρ. 19 § 2 τοῦ ἰσχύοντος κανονισμοῦ τῆς βουλῆς γιά τή λειτουργία τῆς Βουλῆς ἀναγνωρίζονται ὡς κόμματα μόνον: εἴτε ὅσα ἔχουν κοινοβουλευτική ομάδα πού περιλαμβάνει τουλάχιστον τό ἕνα εἰκοστό τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν, «παραλειπομένου τοῦ τυχόν κλάσματος», δηλαδή δεκαπέντε βουλευτές ἀπό τούς τριακόσιους τῆς σημερινῆς βουλῆς, εἴτε ἐκεῖνα πού συγκέντρωσαν στίς ἐκλογές ἀπό τίς ὁποῖες προῆλθε ἡ βουλή τουλάχιστο τό 10% τῶν ἔγκυρων ψήφων. Ἡ ἀναγνώρισή τους κατά τόν κανονισμό ἐξαρτᾶται κάθε φορά ἀπό τή συνδρομή μιᾶς ἀπό τίς δύο αὐτές προϋποθέσεις⁸. Οἱ ἀνεξάρτητοι βουλευτές πού δέν συμπράττουν οὔτε συνεργάζονται μέ κοινοβουλευτική ομάδα, θεωροῦνται χωρίς νά ἔχει σημασία ὁ ἀριθμός τους ὅτι ἀποτελοῦν ξεχωριστά «ἀπλή» ομάδα.

Τά κατά τά ἄρθρ. 70 καί 71 § 1 Σ τμήματα τῆς βουλῆς, οἱ κοινοβουλευτικές ἐπιτροπές, οἱ ἐπιτροπές διεθνῶν σχέσεων, οἱ ἐξεταστικές ἐπιτροπῆς τῆς βουλῆς συγκροτοῦνται ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν βουλευτῶν κάθε κοινοβουλευτικῆς ομάδας⁹.

Οἱ τρεῖς μεγαλύτερες κοινοβουλευτικές ομάδες δικαιοῦνται νά ἀναδείξουν ἀπό ἕνα γενικό εἰσηγητή στήν ἐπιτροπή ἐπί τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀπολογισμοῦ καί γενικοῦ ἰσολογισμοῦ¹⁰.

Κοτσιάνου, Πολιτικά κόμματα καί ἐκλογικά συστήματα, Ἄρμ. Θ' (1955), σ. 295, ὑποσ. 7 καί τούς ἐκεῖ παραπεμπόμενους συγγραφείς.

8. Ἄρθρ. 19 § 5 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

9. Ἄρθρ. 19 § 4 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

10. Βλ. ἄρθρ. 10 § 2, 23, 73, 26-27 καί 90 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

Σέ δύο από τίς πέντε «ειδικές επιτροπές», πού συγκροτούνται μέ ελεύθερη ἐπιλογή τῶν μελῶν τῆς ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς βουλῆς, τή διαρκή ἐπί τοῦ κανονισμοῦ καί τήν εἰδική ἐπί τοῦ λογιστικοῦ, ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς προβλέπει τήν ἀντιπροσώπευση τῆς «μειοψηφίας» καί σέ μία, τήν τριμελή «Ἐποπτεία συντάξεως τοῦ Δελτίου τύπου» τῆς «ἀντιπολίτευσης»¹¹.

Ἡ μεγαλύτερη ἀριθμητικά κοινοβουλευτική ομάδα ἀπό ἐκεῖνες πού δέν συμμετέχουν στήν κυβέρνηση καί εἶναι ἡ «μείζων ἀντιπολίτευσις» καί ὁ ἀρχηγός τῆς, ὁ κατά τό ἄρθρ. 39 § 2 Σ «ἀρχηγός τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολιτεύσεως» ἀπολαμβάνει ἰδιαίτερα δικαιώματα πού τοῦ ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς καί τούς νόμους.

Σύμφωνα μέ τόν κανονισμό τῆς βουλῆς «ἀρχηγοί κομμάτων», μέ τά συναφῆ δικαιώματα πού ἀπονέμονται στούς ἀρχηγούς κομμάτων θεωροῦνται μόνον:

α) οἱ ἀρχηγοί τῶν «ὑπό τοῦ κανονισμοῦ ἀναγνωριζομένων ἐκάστοτε κομμάτων»,

β) ὅσοι ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς ὡς ἀρχηγοί κομμάτων, σέ τρεῖς τουλάχιστον (συνολικά) βουλευτικές περιόδους ἢ σέ μία ἀπό τίς ἀμέσως δύο προηγούμενες, καί

γ) οἱ ἀρχηγοί κομμάτων πού διετέλεσαν πρόεδροι κυβέρνησης, ἢ ὁποία ἔτυχε ψήφου ἐμπιστοσύνης τῆς βουλῆς. Ἄν στήν ἴδια κοινοβουλευτική ομάδα ὑπάρχουν περισσότερα πρόσωπα πού συγκεντρώνουν τίς παραπάνω προϋποθέσεις, ἀρχηγός ἀναγνωρίζεται μόνον ἓνα κατά τήν παραπάνω σειρά¹². Τά ἴδια ἰσχύουν κατ' ἀναλογία καί ὅταν πρόκειται γιά συνασπισμούς κομμάτων¹³. Οἱ ἀπλές κοινοβουλευτικές ομάδες δέν ἔχουν «ἀρ-

11. Ἄρθρ. 24 § 2 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

12. Ἄρθρ. 25 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

13. Ἄρθρ. 118 § 3 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς. Οἱ κοινοβουλευτικές ομάδες τῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς καί οἱ ἀπλές ομάδες ἐφ' ὅσον συμμετέχει σ' αὐτές τό ἓνα τριακοστό τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν, πού στή σημερινή βουλή ἀνέρχεται σέ 10 βουλευτές ἢ ἐφ' ὅσον πῆραν τουλάχιστο τό ἓνα εἰκοστό πέμπτο τοῦ συνόλου τῶν ἔγκυρων ψήφων (ἄρθρ. 118 § 3), δικαιούνται νά ἔχουν ἰδιαίτερη αἴθουσα στό κτίριο τῆς βουλῆς καί προσωπικό, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τους, (ἄρθρ. 116 § 1 καί 5). Οἱ ὑπόλοιπες ομάδες τῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζονται κατά τόν κανονισμό δικαιούνται νά ἔχουν γραφεῖα καί προσωπικό, ὄχι ὅμως

χηγός», μπορούν όμως να όρίζουν εκπρόσωπό τους με γραπτή και πάντοτε ανακλητή δήλωσή τους στον πρόεδρο τής βουλής¹⁴.

Ό κανονισμός τής βουλής προχωράει σε αρκετά λεπτομερειακή ρύθμιση τής διαδικασίας, με τήν όποία συζητάει ή βουλή και ειδικότερα του τρόπου με τόν όποιο συμμετέχουν στή συζήτηση οι άρχηγοί κομμάτων. Γενική παρατήρηση είναι ότι οι άρχηγοί έχουν δικαίωμα να παίρνουν τό λόγο όποτε τόν ζητήσουν, να προηγούνται τών ύπολοίπων βουλευτών στή σειρά όμιλίας και να μιλουں για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τούς βουλευτές. Ός προς τά διαδικαστικά αυτά ζητήματα ό κανονισμός τής βουλής έξομοιώνει τούς άρχηγούς προς τούς ύπουργούς¹⁵.

καί αίθουσες (άρθρ. 116 § 3). Στις τρεις μεγαλύτερες κοινοβουλευτικές όμάδες παραχωρείται και ιδιαίτερο γραφείο για τούς άρχηγούς τους (άρθρ. 116 § 1 έδ. 6'), ενώ για τά γραφεία του άρχηγού τής μείζονος αντιπολιτεύσεως και του άρχηγού του δεύτερου κατά σειρά δύναμης κόμματος τής αντιπολίτευσης άναλογεί αντίστοιχο προσωπικό (άρθρ. 116 § 1 και 4).

14. Άρα τεκμαίρεται ότι ό άρχηγός του κόμματος είναι πάντοτε βουλευτής και ταυτόχρονα άρχηγός τής κβινοβουλευτικής όμάδας του κόμματος στο όποιο ανήκει. Σύμφωνα με τόν κανονισμό τής βουλής, οι άρχηγοί κομμάτων μπορούν, με δήλωσή τους στον πρόεδρο τής βουλής να διορίζουν βουλευτές ως άναπληρωτές εκπροσώπους τής κοινοβουλευτικής όμάδας τους, στήν όλομέλεια και στα τμήματα τής βουλής (άρθρ. 20 § 4 έδ. α'). Αυτοί άναπληρώνουν κατά τή σειρά ή τό αντικείμενο του διορισμού των (άρθρ. 20 § 4 έδ. 6') τούς άρχηγούς στα δικαιώματα που τούς άναγνωρίζει ό κανονισμός εκτός από τις περιπτώσεις προσωπικών ζητημάτων (άρθρ. 21 § 2 και 54 § 1-3). Σε όρισμένες περιπτώσεις οι άρχηγοί μπορούν να διορίζουν έναν ή δύο ειδικούς άγορητές, αν ή κοινοβουλευτική όμάδα του κόμματος στο όποιο ανήκουν περιλαμβάνει τουλάχιστο τό ένα πέμπτο των βουλευτών στή σημερινή βουλή (άρθρ. 50 § 1). Άκόμη οι άρχηγοί δηλώνουν γραπτά στον πρόεδρο τής βουλής τά όνόματα των μελών των κοινοβουλευτικών τους όμάδων που συμμετέχουν στα τμήματα και τις έπιτροπές τής βουλής. (άρθρ. 10 § 4). Οι ίδιοι μετέχουν στις συνεδριάσεις των τμημάτων και των κοινοβουλευτικών έπιτροπών, όπως ό πρωθυπουργός (ενώ οι ύπουργοί και οι ύφυπουργοί μετέχουν μόνο στις περιπτώσεις που οι έπιτροπές ή τά τμήματα ασχολούνται με θέματα τής άρμοδιότητάς τους), αλλά δέν ψηφίζουν παρά μόνο αν είναι οι ίδιοι μέλη των τμημάτων ή των έπιτροπών.

15. Πρβλ. άρθρ. 47-49, 76-81, 83-88 του κανονισμού τής βουλής. Κατά τή συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων τής κυβέρνησης, οι άρχηγοί μιλουں μετά τόν πρωθυπουργό αλλά πριν από τούς ύπουργούς (άρθρ. 46 § 2 του κανονισμού τής βουλής και «όργανώνουν» με σύμφωνη γνώμη του προέδρου τής βουλής συζήτηση «επί συγκεκριμένου θέματος», τήν όποία μπορεί να ματαιώσει μόνο έγγραφη αντίρηση του ενός

Ἀπό τὰ ιδιαίτερα διαδικαστικά δικαιώματα τῶν ἀρχηγῶν κομμάτων οἱ ἐκπρόσωποι «ἀπλῶν κοινοβουλευτικῶν ομάδων» ἔχουν μόνο τό δικαίωμα νά ἀκούονται πρὶν ὑπαχθεῖ κάποιο νομοσχέδιο ἢ πρόταση νόμου ἐνός ἢ περισσότερων ὑπουργείων στό ἄλλο τμήμα τῆς βουλῆς ἀπό ἐκεῖνο τό ὁποῖο ἀνήκει¹⁶ καί τό δικαίωμα νά συμμετέχουν στή γενική συζήτηση ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ¹⁷.

Μνεΐα τῶν κομμάτων γίνεται στό ἄρθρ. 5 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς, ὅπου ρυθμίζονται τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ προεδρείου τῆς βουλῆς, στό ὁποῖο ἐκπροσωποῦνται τό κόμμα τῆς «μείζονος ἀντιπολιτεύσεως» καθὼς καί τό δεύτερο κατὰ δύναμη τῆς ἀντιπολίτευσης¹⁸.

Τέλος, ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς ἀναγνωρίζει στά κόμματα τό δικαίωμα νά ὑποδεικνύουν ὀνόματα προσώπων μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ βουλή, κατ' ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 33 Σ, ἐκλέγει μέ μυστική ψηφοφορία τόν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας¹⁹. Ἀπό τὴν ἴδια διάταξη προκύπτει ὅτι τό δικαίωμα αὐτό ἀνήκει ἀποκλειστικά στά κόμματα ἐφόσον οὔτε ἀτομική ὑποβολή ὑποψηφιότητος ἐπιτρέπεται, ἀλλὰ οὔτε καί ἀνακοινώνονται στή βουλή ὀνόματα τυχόν ἐνδιαφερομένων. Ἡ δέ κατηγορηματική διατύπωση τοῦ ἄρθρ. 19 § 2 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς δέν ἐπιτρέπει νά

τρίτου τῶν βουλευτῶν (σὴ σημερινή βουλή 100), (ἄρθρ. 52 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς)."

16. Ἄρθρ. 72 § 7 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

17. Ἄρθρ. 88 § 4 ἐδ. 6' τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς. Ἐπίσης κατὰ τό ἄρθρ. 118 § 3 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς: «ἐκπρόσωποι ἀπλῶν ομάδων, εἰς τὰς ὁποίας μετέχει τό ἐν τριακοστὸν τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν ἢ αἱ ὁποῖαι ἔλαβον τό ἐν εἰκοστὸν πέμπτον τουλάχιστον τοῦ συνόλου τῶν ἐγκύρων ψήφων καί ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζεται ὡς ἀρχηγὸς κόμματος ἐκπρόσωπος μικροτέρας ἀριθμητικῆς ομάδος, διαρκούσης τῆς διανουμένης Περιόδου, δικαιοῦνται νά ὁμιλοῦν μετὰ τοὺς ἀρχηγούς τῶν κομμάτων καί ἐφ' ὅσον ἔλαβον οὗτοι τόν λόγον, ἅπαξ δέ μόνον καί οὐχί πλέον τῶν εἴκοσι λεπτῶν τῆς ὥρας, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῶν σχεδίων ἢ προτάσεων νόμων ἢ ἐπὶ γενικευομένης ἐπερωτήσεως, ἐπὶ ἀπαντήσεως εἰς τὰς προγραμματικὰς δηλώσεις τῆς Κυβερνήσεως, ὡς καί ἐπὶ προτάσεως ἐμπιστοσύνης ἢ δυσπιστίας κατὰ τῆς Κυβερνήσεως ἢ μέλους αὐτῆς, μὴ ἀσκούντες κατὰ τὰ λοιπὰ τὰ εἰς τοὺς ἀρχηγούς τῶν κομμάτων ἀναγνωριζόμενα δικαιώματα».

18. Βλ. ἄρθρ. 5 § 1 ἐδ. 6' τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς, κατὰ τό ὁποῖο «εἰς τῶν Κοσμητόρων καί εἰς τῶν Γραμματέων πρέπει νά προέρχεται ἐκ τῶν βουλευτῶν τοῦ κόμματος τῆς μείζονος ἀντιπολιτεύσεως, εἰς δέ Γραμματεῦς ἐκ τοῦ ἐπομένου κατὰ σειράν κόμματος τῆς Ἀντιπολιτεύσεως».

19. Ἄρθρ. 100 § 2 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς.

θεωρηθεί ότι τό κόμμα πού προτείνει τόν ύποψήφιο Πρόεδρο τής Δημοκρατίας είναι άλλο από τήν κοινοβουλευτική ομάδα πού πάλι κατά τό ίδιο άρθρο αναγνωρίζεται ως κόμμα.

III. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΠΡΩ- ΘΥΠΟΥΡΓΟΥ

1. Ἡ κοινοβουλευτική ομάδα ὡς φορέας τεκμηρίου κοινοβου- λευτικής ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Πρωθυπουργό (ἄρθρ. 37 § 2- 4 Σ)

(α) Γενικές παρατηρήσεις

Μέ τὸ ἄρθρ. 37 § 2-4 Σ, πού θεσπίζει τὴ διαδικασία διορισμοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ διορισμοῦ καὶ παύσης τῶν μελῶν τῆς κυβέρνησης καὶ τῶν ὑφυπουργῶν, ἀναγνωρίζεται στό πολιτικό κόμμα ὁ οὐσιώδης ρόλος τοῦ φορέα τεκμηρίου κοινοβουλευτικῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Πρωθυπουργό καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τὴν κυβέρνησι:

Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἀναθέτει τὴν ἐντολή σχηματισμοῦ κυβέρνησης σέ ἀρχηγό κόμματος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐτός συγκεντρώνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν βουλευτῶν τοῦ κόμματός του καὶ στήν περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 37 § 2, τῆς ἀπόλυτης πλειοψηφίας τῆς βουλῆς.

Κατά τίς διατάξεις τοῦ ἄρθρ. 37 § 2-4 Σ, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας διορίζει Πρωθυπουργό τόν ἀρχηγό κόμματος πού διαθέτει τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία ἐδρῶν στή βουλή· ἂν κανένα κόμμα δέν ἔχει αὐτὴ τὴν πλειοψηφία παρέχει διερευνητικὴ ἐντολή στόν ἀρχηγό τοῦ κόμματος πού ἔχει τὴ σχετικὴ πλειοψηφία καὶ ἂν αὐτός ἀποτύχει νά λάβει ψῆφο ἐμπιστοσύνης, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας παρέχει διερευνητικὴ ἐντολή στόν ἀρχηγό τοῦ δεύτερου σέ δύναμη κόμματος στή βουλή. Μέ τίς διατάξεις αὐτές τὸ Σύνταγμα καθιερώνει, γιὰ πρώτη φορά ρητὰ, τὴν «ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης»¹.

1. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Τσάτσος, Πρακτικά, σ. 994 «καὶ ἐδῶ (...) ἐφαρμόζεται ἡ ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης εἰς τὴν πλέον εὐαίσθητον φάσιν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς, εἰς τὴν

Ἡ ρύθμιση πού καθιέρωσε τό ἄρθρ. 37 § 2-4 Σ προκάλεσε ἔντονες διχογνωμίες κυρίως κατά τίς συζητήσεις στίς ἐπιτροπές τοῦ Συντάγματος², πράγμα πού ἀντανακλάται καί στίς διαδοχικές διακυμάνσεις τῶν λύσεων πού ἔδωσαν στό θέμα οἱ ἐπί τοῦ Συντάγματος κοινοβουλευτικές ἐπιτροπές. Ἡ Ὀλομέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος τροποποιώντας τό ἀντίστοιχο ἄρθρ. 38 τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου Συντάγματος, υἱοθέτησε τήν ἀποψη ὅτι ὁ Πρωθυπουργός πρέπει νά διορίζεται διαδοχικά, ὁ ὑποδεικνυόμενος ἀπό τό κόμμα πού διαθέτει τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία ἐδρῶν στή βουλή, ὁ ὑποδεικνυόμενος βουλευτής τοῦ κόμματος πού ἔχει τή σχετική πλειοψηφία στή βουλή καί τέλος τό «δεύτερον κατά πολιτικήν δύναμιν κόμμα». Τό τελικό κείμενο τοῦ Συντάγματος περιέλαβε σχεδόν αὐτούσια τήν ἀρχική ρύθμιση τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου, ἡ ὁποία εἶχε υἱοθετηθεῖ καί ἀπό τήν Α' Ὑποεπιτροπή τοῦ Συντάγματος, προσθέτοντας ὅμως τήν πενθήμερη προθεσμία μέσα στήν ὁποία, κατά τό ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ., καλεῖται ἡ κοινοβουλευτική ὁμάδα νά ἀναδείξει τόν ἀρχηγό της καθώς καί τή φράση «ἡ δέν ὑπάρχη ἐκπρόσωπος» στίς περιπτώσεις πού ἡ κοινοβουλευτική ὁμάδα καλεῖται νά ἀναδείξει τόν ἀρχηγό της.

Εἰδικότερα, στό ἄρθρ. 37 § 2 τό Σύνταγμα ρυθμίζει τό διορισμό Πρωθυπουργοῦ ὅταν ὑπάρχει κόμμα πού μπορεῖ νά σχηματίσει μόνο του κυβέρνηση. Κατά τό ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. α' Σ «Πρωθυπουργός διορίζεται ὁ ἀρχηγός τοῦ διαθέτοντος ἐν τῇ Βουλῇ τήν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τῶν ἐδρῶν κόμματος». Μέ τή διάταξη αὕτη ὁ διορισμός Πρωθυπουργοῦ καί τό συνακόλουθο δικαίωμά του νά προτείνει τό διορισμό καί τήν παύση

στιγμήν τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Πρωθυπουργοῦ τῆς χώρας (...), ὁ Πρόεδρος δεσμεύεται ἀπό τήν ἀρχήν τῆς δεδηλωμένης νά ἐκλέξῃ Πρωθυπουργόν τόν Ἀρχηγόν τοῦ πλειοψηφούντος κόμματος». Γιά τίς ρυθμίσεις αὐτές βλ. ἀναλυτικότερα Γ. Ἀναστασιάδης, Ὁ διορισμός καί ἡ παύση τῶν κυβερνήσεων στήν Ἑλλάδα, σ. 161 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. ἐπίσης Ἀν. Παντελῆ, Τρεῖς προεδρικές ἀρμοδιότητες: Ὁ διορισμός πρωθυπουργοῦ, ἡ παύση κυβερνήσεως καί ἡ κήρυξη καταστάσεως πολιορκίας, ΤοΣ 7(1981), σ. 244, Ράικου, ὅπ., σ. 311 ἐπ., Tsatsos, Die neue griechische Verfassung, σ. 26-27.

2. Βλ. Πρακτικά Α' Ὑποεπιτροπῆς σ. 148 καί 152 ἐπ. Πρακτικά Ὀλομελείας τῆς Ἐπιτροπῆς, σ. 333 ἐπ. καί τίς συζητήσεις πού ἔγιναν στήν Ὀλομέλεια τῆς «Ε' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς», Πρακτικά, σ. 983 ἐπ., ἀπό τίς ὁποῖες ὅμως ἀπέσχε ἡ ἀντιπολίτευση.

των υπόλοιπων μελών της κυβέρνησης και των ύφυπουργών εξαρτάται από τό ἄν ὑπάρχει τεκμήριο ἐμπιστοσύνης της βουλῆς στό πρόσωπο τοῦ διοριζόμενου Πρωθυπουργοῦ. Αυτό προκύπτει ἤδη ἀπό τή διατύπωση της διάταξης, ἡ ὁποία, μέ τή φράση «ἀρχηγός κόμματος διαθέτοντος ἐν τῇ Βουλῇ τήν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τῶν ἐδρῶν» ἀπαιτεῖ τήν ἐμπιστοσύνη τῶν βουλευτῶν τοῦ κόμματος αὐτοῦ πρός τό πρόσωπο τοῦ διοριζόμενου Πρωθυπουργοῦ. Ἡ πλειοψηφία αὐτή, ὅπως σωστά παρατήρησε κατά τίς προπαρασκευαστικές συζητήσεις της σχετικῆς διάταξης ὁ Κ. Τσάτσος «δέν ἀφορᾶ δεδηλωμένο πρόσωπο ἀλλά ἀριθμό βουλευτῶν»³. Ὡς ἀρχηγός δέ τοῦ κόμματος κατά τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. α' Σ, νοεῖται ὁ φορέας ἐμπιστοσύνης της κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας τοῦ κόμματος⁴. Μέ τή ρύθμιση αὐτή καθιερώνεται συνταγματικά ὅ,τι ἤδη ἐπικρατοῦσε στήν πράξη⁵: ὁ Πρωθυπουργός καί μέσω αὐτοῦ ἡ κυβέρνηση ἀναδεικνύουν

3. Πρακτικά Α' Ὑποεπιτροπῆς, σ. 159.

4. Πρβλ. καί τό ἐπιχείρημα μέ τό ὅποιο ὁ τότε Ὑπουργός Προεδρίας Κ. Στεφανιάκης, ὑποστήριξε στό Α' Συνέδριο της «Νέας Δημοκρατίας», τήν ἀνάγκη ἐκλογῆς ἀρχηγοῦ τοῦ κόμματός του ἀπό τήν Κοινοβουλευτική ὁμάδα καί κατά τόν ὅποιο Πρακτικά Α' Συνεδρίου της «Νέας Δημοκρατίας», σ. 91-92 «ἡ Κοινοβουλευτική ὁμάς, εἴτε τό κόμμα εὐρίσκεται στήν ἐξουσία εἴτε εὐρίσκεται στήν Ἀντιπολίτευση, αὐτή καί μόνη στηρίζει τόν ἀρχηγόν, ἐάν τοῦ ἀρνηθεῖ, εἰς τήν Κυβέρνησιν τήν ἀρχηγίαν, πέφτει ἀμέσως ἀπό τήν Πρωθυπουργίαν, καί ἀπό τήν Κυβέρνησιν. Ἐάν τοῦ ἀρνηθεῖ, ὅταν εὐρίσκεται στήν Ἀντιπολίτευσιν, παύει νά εἶναι Ἀρχηγός».

5. Τήν πρακτική, πού εἶχε ἤδη ἐπικρατήσει ἀπό παλαιότερα, ὁ Ἄλ. Σβώλος, Συνταγματικόν Δίκαιον, σ. 361, περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Ἐπί τῇ βάσει τοῦ μηχανισμού τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, κατά κανόνα, ὁ Ἀνώτατος Ἀρχων ἀναθέτει ἐκάστοτε τόν σχηματισμόν τοῦ «Ὑπουργείου» εἰς πρόσωπον ἀνήκον εἰς τό πλειοψηφοῦν εἰς τās Βουλὰς ἢ μίαν ἐξ αὐτῶν κόμμα. Τό πρόσωπον τοῦτο, ὁ Πρωθυπουργός, εἶναι συνήθως καί ἀρχηγός ὄλου τοῦ κόμματος, προτείνει κατά τύπους ἢ κατ' οὐσίαν εἰς τόν Ἀνώτατον Ἀρχοντα τούς συνεργάτας του ὑπουργούς καί ἐξασφαλίζει τήν ὁμοιογένειαν τοῦ ὑπουργείου (...). Οὕτω τά κόμματα σχηματίζουσι, ὅπως συνήθως λέγεται, τās Κυβερνήσεις, ἧτοι προσδιορίζουσι ἐμμέσως, εἴτε ἀρχήθεν, εἴτε τελικῶς — κατόπιν ἐκλογῶν — τήν προσωπικήν συγκρότησιν αὐτῶν εἴτε ἐπιβάλλουσι εἰς αὐτάς τό ἴδιόν των πρόγραμμα». Οἱ ρυθμίσεις τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. α' Σ. οὐσιαστικά ἀποτελοῦν νομική καί κανονιστική διατύπωση της πρακτικῆς στήν ὁποία ἀναφέρονται οἱ παραπάνω ἀκριβεῖς διαπιστώσεις τοῦ Σβώλου. Ὡστόσο, ἀπό τήν πρακτική αὐτή εἶχαν σημειωθεῖ παρεκκλίσεις. Κατά τόν Ἀρ. Μάνεση, Ἐγγυήσεις, τόμ. Β', σ. 429 ἐπ. καί ὑποσ. 22, 23, καί κατά τό Σύνταγμα τοῦ 1952 ὁ ἀρχηγός τοῦ κράτους ὀφείλε νά διορίζει Πρωθυπουργό τόν ἀρχηγό τοῦ πλειοψηφοῦντος κόμματος.

ται από τό κόμμα πού ἔχει τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία στή βουλή. Στή θέση τοῦ πλάσματος τῆς «συναίνεσης τῆς βουλῆς», ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει μέ τή συναίνεση τῆς πλειοψηφίας τῆς βουλῆς, τό Σύνταγμα ἀπαιτεῖ τήν πραγματικότητα τῆς συναίνεσης τοῦ κόμματος, τό ὁποῖο εἶναι σέ θέση νά ἐξασφαλίσει αὐτό πού ἀποκαλεῖται «συναίνεση τῆς Βουλῆς». Ἔτσι τό πολιτικό κόμμα, χωρίς νά περιβάλλεται status κρατικοῦ ὄργανου, ἀποκτᾶ τή συνταγματική ἀρμοδιότητα νά πραγματοποιεῖ, μέσω τῆς κοινοβουλευτικῆς του ὁμάδας, τήν πολιτική ἐπιλογή τῆς ἀνάδειξης Πρωθυπουργοῦ, καί μέσω αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ Κυβέρνησης, ἐπιλογή στήν ὁποία προσδίδει τόν τύπο καί τό κύρος ἀπόφασης κρατικοῦ ὄργανου ἢ βουλῆ. Μέ τή διάταξη αὐτή, πού συμπληρώνεται ἀπό τό ἀμέσως ἐπόμενο ἐδάφιο τῆς ἴδιας παραγράφου, ἡ ἀρχή τῆς δεδηλωμένης καθιερώνεται, κατά τή φάση τοῦ διορισμοῦ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ὡς ἀρχή τῆς δεδηλωμένης ἐμπιστοσύνης τοῦ κόμματος, τό ὁποῖο τεκμαίρεται ὅτι εἶναι σέ θέση νά ἐξασφαλίσει τήν ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς.

(β) Ἡ ἐκλογή ἀρχηγοῦ ἀπό τήν κοινοβουλευτική ὁμάδα (ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ)

(α) Σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ «ἄν τό κόμμα δέν ἔχη ἀρχηγόν ἢ ἄν ὁ ἀρχηγός αὐτοῦ δέν ἐξελέγη βουλευτής ἢ δέν ὑπάρχη ἐκπρόσωπος, ὁ διορισμός ἐνεργεῖται μετά τήν ὑπό τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδος τοῦ κόμματος ἀνάδειξιν ἀρχηγοῦ αὐτῆς, πραγματοποιουμένην τό βραδύτερον ἐντός πενθημέρου ἀπό τῆς ὑπό τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς ἀνακοινώσεως εἰς τόν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας τῆς ἐν τῇ Βουλῇ δυνάμει τῶν κομμάτων». Ἡ διάταξη αὐτή συμπληρώνει τό προηγούμενο ἐδάφιο α' τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 Σ⁶, καθιερώνοντας τή διαδικασία μέ τήν ὁποία ἐκδηλώνεται ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας τοῦ κόμματος, πού ἔχει τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία στή βουλή, πρὸς ἓνα πρόσωπο, τό ὁποῖο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀποκτᾶ αὐτή τήν ἐμπιστοσύνη διορίζεται Πρωθυπουργός.

Μέ τή ρύθμιση τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 ἐδάφ. 6' Σ θεμελιώνεται κατ' ἀρχήν ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας τοῦ κόμματος ἀποτελεῖ *sine qua non* προϋπόθεση γιά τήν ἀνάδειξη Πρωθυπουργοῦ⁷.

6. Βλ. ἀμέσως παραπάνω, σ. 323 ἐπ.

7. Πρὸς τὴν ἀγορεύσει καὶ παρατηρήσει ἰδίως τῶν βουλευτῶν Κ. Τσάτσου, Πρακτικά Α' Ὑποεπιτροπῆς, σ. 153, Πρακτικά Ὀλομέλειας τῆς Ἐπιτροπῆς, σ. 334, 335, 338, Πρακτικά, σ. 994-995, Ν. Γαζῆ, Πρακτικά Α' Ὑποεπιτροπῆς, σ. 162, Κ.

Έτσι διευκρινίζεται περαιτέρω τό νόημα καί τού προηγουμένου εδαφίου α': ό άρχηγός κόμματος, ανεξάρτητα από όποιαδήποτε άλλα, ένδεχομένως γενικότερα, καθήκοντα πού έπιτελεί κατά τή λειτουργία τού κόμματος, τότε μόνο μπορεί νά θεωρηθεί ότι έχει τά προσόντα για νά διοριστεί Πρωθυπουργός, όταν διαθέτει πάντως καί τήν εμπιστοσύνη τής κοινοβουλευτικής ομάδας τού κόμματος τού όποιού ήγείται.

Η ratio τής διάταξης θρίσκειται στή θέσπιση μιās διαδικασίας, ή όποια — περιορίζοντας τήν άλλοτε ιδιαίτερα εύρεία διακριτική ευχέρεια άρμοδιότητα τού άρχηγού τού κράτους, ως πρός τήν έπιλογή τού προσώπου τού Πρωθυπουργού μεταξύ τών βουλευτών τού πλειοψηφούντος κόμματος — νά εξασφαλίζει, σέ σύντομο χρονικό διάστημα, τήν ανάδειξη τού Πρωθυπουργού μέσα από τήν κοινοβουλευτική διαδικασία — καί ειδικότερα από τήν κοινοβουλευτική ομάδα τού κόμματος πού διαθέτει τήν απόλυτη πλειοψηφία έδρών στή βουλή⁸.

Παπαρρηγόπουλου, Πρακτικά, σ. 983, Α. Κατσαούνης, όπ. π. σ. 988, όπως επίσης καί τήν παρατήρηση τού τότε Υπουργού Έσωτερικών, Κ. Στεφανοπούλου, όπ. π. σ. 991. Βλ. καί τίς γενικές παρατηρήσεις τού Δημητρόπουλου, Η συνταγματική θέσις τών πολιτικών κομμάτων, σ.168 έπ., καί αναλυτικότερα τού ίδιου, Η δομή καί ή λειτουργία τής σύγχρονης δημοκρατίας, σ. 124 έπ.

8. Σύμφωνα μέ τίς όρθές παρατηρήσεις τού βουλευτή Ν. Γαζή, Πρακτικά Α' Υποεπιτροπής, σ. 162, «Όλες αυτές οι διατάξεις δέν είναι διά νά ρυθμίσουν τά έσωτερικά τών κομμάτων. Άλλά νά δεσμεύσουν τόν Πρόεδρο τής Δημοκρατίας καί νά τού πη ό Συντακτικός νομοθέτης, εάν δέν έχης τήν εμφανή δεδηλωμένην μιās πλειοψηφίας δέν ήμπορείς νά κάμης τεχνάσματα καί νά βάλης εκείνον πού θέλεις. Άλλά θά καλέσης τήν πλειοψηφίαν τού κόμματος πού θά πής ποίον θέλετε Άρχηγόν καί θά αποφασίσει τό κόμμα ποιός θά είναι ό Άρχηγός. Αυτό λοιπόν είναι διά τόν περιορισμόν τών άρμοδιοτήτων τού Προέδρου». Πρβλ. καί τόν διάλογο τών βουλευτών Ν. Αλαβάνου καί Κ. Τσάτσου, Πρακτικά Όλομελείας τής Έπιτροπής τού Συντάγματος, σ. 336, όπου ό πρώτος ρωτά τί θά κάνει ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας αν ή κοινοβουλευτική ομάδα τού κόμματος πού έχει τήν πλειοψηφίαν δέν αναδείξει άρχηγό αλλά προτείνει άλλο πρόσωπο ως Πρωθυπουργό καί ό Κ. Τσάτσος, άπαντά ότι ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας «ύποχρεούται νά τόν κάνη Πρωθυπουργό». Βλ. επίσης τίς άγορεύσεις τών Αθ. Κανελλόπουλου, Πρακτικά Όλομέλειας Έπιτροπής, σ. 337, Γ. Α. Μαγκάκη, όπ. π. σ.341 καί ιδίως τίς παρατηρήσεις τού εισηγητή τής πλειοψηφίας στήν «Ε' Αναθεωρητική Βουλή», Κ. Παπαρρηγοπούλου, Πρακτικά, σ. 983, ό όποιος συνδέει τή ρύθμιση πού τελικά περιέλαβε τό άρθρο 37 § 2 Σ μέ τήν άρχή τής δεδηλωμένης. Κατά τό Βεγλερής, Ίουλιανά, σ.28-29, «διά τής άπ' ευθείας καί κατ' ιδίαν — έν άγνοία τού Πρωθυπουργού — συνηθείας τού Βασιλέως μετά στελεχών τού έν τή Βουλή κόμματος εις τό όποιον ό Πρωθυπουργός άνήκει (καί τού όποιού είναι συνήθως άρχηγός) πρός άντικατάστασίν του

Γιά νά πετύχει τόν παραπάνω σκοπό, τό άρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ (α) δέν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐνδεχόμενη ἐμπιστοσύνη τοῦ «ρυθμιστῆ τοῦ πολιτεύματος», δηλαδή τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, ἀποτελεῖ προσόν γιά τό διορισμό ἑνός προσώπου ὡς Πρωθυπουργοῦ πρὶν νά κληθεῖ νά ἀναδείξει τόν ἀρχηγό τῆς ἡ κοινοβουλευτικῆς ὁμάδα πού ἔχει τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία ἐδρῶν στή βουλή καί πρὶν διαρρεύσει ἡ συνταγματικά προσδιορισμένη σχετικὴ προθεσμία (β) θεσπίζει διαδικασία μέ τήν ὁποία ἡ κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα τοῦ κόμματος πού διαθέτει τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία ἐδρῶν στή βουλή — ἄρα τό τμῆμα ἐκεῖνο τῆς βουλῆς πού κατά τεκμήριο εἶναι σέ θέση νά ἐξασφαλίσει στήν κυβέρνηση πού θά σχηματιστεῖ ψῆφο ἐμπιστοσύνης — ἀναδεικνύει τό πρόσωπο πού δικαιούται νά διοριστεῖ Πρωθυπουργός καί νά λάβει τήν ἐντολή σχηματισμοῦ κυβέρνησης, (γ) ἰδρύει νομικὴ ὑποχρέωση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας νά διορίσει Πρωθυπουργό τό πρόσωπο πού ἀναδεικνύεται σύμφωνα μέ αὐτὴ τῆ διαδικασία.

(66) Τό ἀρθρο 37 § 2 ἐδ. 6' Σ ἐφαρμόζεται ἂν τό κόμμα δέν ἔχει ἀρχηγό ἢ ἂν ὁ ἀρχηγός του δέν ἐκλέχτηκε βουλευτῆς ἢ «δέν ὑπάρχει ἐκπρόσωπος».

Τό Σύνταγμα δέν ὀρίζει ποιός εἶναι «ἀρχηγός κόμματος»⁹. Ἡ ιδιό-

(...), καταργεῖται ἡ ἔννοια τοῦ κοινοβουλευτικοῦ κόμματος. Τοῦτο δέν εἶναι πλέον ὁμάς βουλευτῶν πολιτευομένων ὑπὸ κοινὴν σημαίαν ἰδεολογίας, παραδόσεων ἢ συμπαθειῶν καί συνδεομένων μέ κάποιον δεσμόν κοινῆς πίστεως καί πειθαρχίας εἰς τὰς ληφθείσας ἀποφάσεις, ἀλλὰ κοινότοπος βουλευτῶν εἰς τοὺς ὁποίους δέν ἀναγνωρίζεται οὐδέ τό δικαίωμα ν' ἀναδεικνύουν καί ν' ἀντικαθιστοῦν διὰ συλλογικῆς καί ἀβιάστου πρωτοβουλίας τόν ἀρχηγόν καί ἐκπρόσωπον τῆς ὁμάδος, ἐκείνων δηλαδή ὅστις νομιμοποιεῖται κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί ἐφ' ὅσον τό κόμμα μόνον ἢ ἐν συνασπισμῶ μέ ἄλλα διαθέτει τήν πλειοψηφίαν εἰς τήν Βουλὴν, νά λάβῃ καί διατηρήσῃ τήν ἐντολήν σχηματισμοῦ Κυβερνήσεως καί τήν προεδρίαν τῆς (...) ἢ χρῆσις τῆς μεθόδου ὑπὸ τοιαύτην τελεολογίαν μεταθέτει εἰς τόν Βασιλέα σύσσωμον τήν διοίκησιν τῶν κομμάτων (...). Πρβλ. σχετικά καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ Μάνεση, Ἐγγυήσεις Β', σ. 436 ἐπ. καί τήν ἐκεῖ ὑποσ. 33, τήν πρακτικὴ αὐτῆ ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Κράτους ἀποσκοπεῖ νά ἀποτρέψῃ τό ἀρθρ. 37 § 2 6' Σ. Βλ. ἀκόμη Ἀναστασιάδης, ὅπ. π. σ. 169, Δημητρόπουλου, ὅπ. π. σ. 134 ἐπ.

9. Κατὰ τήν περιεκτικὰ λιτὴ διατύπωση τοῦ Κ. Τσάτσου, Πρακτικά Ὀλομέλειας τῆς Ἐπιτροπῆς, σ. 335, «ὅταν λέμε ἀρχηγόν ἐννοοῦμεν τόν φορέα τῆς ἡγεσίας». Αὐτό εἶναι, συνεχίζει ὁ Κ. Τσάτσος, «τό πρόσωπο εἰς τό ὁποῖο θά ἀναθέσωμεν τήν Κυβέρνησιν, οἰονδήποτε τίτλον καί ἂν φέρῃ». Πρβλ. καί τήν παρατήρησιν τοῦ βουλευτῆ Θ. Μανασῆ, κατὰ τόν ὁποῖο, ὅπ. π. σ. 340, «ὑπάρχουν κόμματα, τῶν ὁποίων τὰ καταστα-

τητα του «άρχηγού κόμματος», κατά την εφαρμογή του άρθρ. 37 Σ θεωρείται δεδομένη· γι' αυτό και η κοινοβουλευτική ομάδα δεν αποφαινεται παρά μόνο αν δεν υπάρχει αρχηγός. Έξάλλου, ο διορισμός Πρωθυπουργού δεν έχει διαπλαστικό χαρακτήρα ως προς την ιδιότητα του αρχηγού κόμματος: η ανάθεση της εντολής σχηματισμού Κυβέρνησης στον αρχηγό ενός κόμματος σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αναγνωρίζει ένα πασίδηλο γεγονός: την ιδιότητα «άρχηγού κόμματος», του προσώπου που λαβαίνει την εντολή. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν έχει τη συνταγματική ευχέρεια να «έρμηνεύσει» τά νομικά και πραγματικά δεδομένα (όπως π.χ. τις διατάξεις του καταστατικού του κόμματος ή το μέγεθος της άμφισβήτησης του αρχηγού από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος) ούτε όταν υπάρχει αμφιβολία ως προς τό ποιός έχει την ιδιότητα του «άρχηγού κόμματος». Τέτοια αμφιβολία θά προέκυπτε, λ.χ., αν ένας αριθμός βουλευτών του κόμματος δήλωνε ρητά ότι δεν αναγνωρίζει πιά ως αρχηγό εκείνον που μέχρι τότε ήταν αρχηγός κόμματος κοκ. Σέ παρόμοιες περιπτώσεις ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας οφείλει να θεωρήσει ότι δεν υπάρχει αρχηγός κόμματος, άρα συντρέχει λόγος εφαρμογής του άρθρ. 37 § 2 έδ. 6' Σ.

Η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος έχει την αρμοδιότητα να αναδείξει αρχηγό και στην περίπτωση που ο αρχηγός του κόμματος δεν

τικά προβλέπουν αρχηγόν. Άλλα προβλέπουν Πρόεδρον τής Κεντρικής των Έπιτροπής, άλλα Γενικόν Γραμματέα (...) είτε όμιλούμεν περί αρχηγού, είτε περί Προέδρου, είτε περί Γενικου Γραμματέως, είτε περί εκπροσώπου, έννοούμεν τό αυτό πρόσωπον». Η έπιλογή, πάντως, του όρου «αρχηγός», προκάλεσε κριτική τής αντιπολίτευσης. «Εάν βρεθεί ένα κόμμα τό όποιον προτείνει τρεις προσωπικότητες, τήν μία ως Πρωθυπουργό, τήν δευτέραν ως αρχηγό κόμματος και τήν τρίτη ως Κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο, τί θά γίνει; Διατί θέλετε να εγκαθιδρύσετε τά αρχηγικά κόμματα; Αυτό είναι μία επέμβαση του νομοθέτη στα έσωτερικά των κομμάτων, τά όποια θά πρέπει να χαρακτηρίζονται από πλήρη αυτονομία», παρατηρεί ό βουλευτής Δ. Τσάτσος, Πρακτικά Όλομέλειας τής Έπιτροπής, σ. 335, 6λ. και τήν άποψη των Θ. Μανασή, όπ. π. σ. 335, Άθ. Κανελλόπουλου, όπ. π. σ. 335-336, Άπ. Κακλαμάνη, σ. 336, Γ. Α. Μαγκάκη, όπ. π. σ. 341. Τίς άπόψεις αυτές άντικρούει ό βουλευτής Κ. Παπαρρηγόπουλος, κατά τόν όποιο, όπ. π. σ. 337, «τύποις ό έκλογικός άγών διεξάγεται επί όνόματι του κόμματος και μή λησμονώμεν ότι ό αείμνηστος Γεώργιος Παπανδρέου πήρε τό 53% προσωπικώς.- Ό Λαός ψηφίζει βασικώς τόν Άρχηγόν και πιστεύει τόν Άρχηγόν και τό πρόγραμμα τό όποιον θά εφαρμόση ό Άρχηγός ως Πρωθυπουργός και ως Κυβέρνησις». Πρβλ. και τίς παρατηρήσεις του Κ. Τσάτσου, Πρακτικά, σ. 995-996.

έχει έκλεγει βουλευτής. Μέ τή διάταξη αυτή τό Σύνταγμα καθιερώνει τή βουλευτική ιδιότητα ως απαραίτητη προϋπόθεση για τό διορισμό του Πρωθυπουργού, όταν ο διορισμός γίνεται κατά τό άρθρ. 37 § 2 Σ, πράγμα τό όποιο συμβαίνει και όταν ο διορισμός γίνεται κατά τίς διατάξεις του άρθρ. 37 § 3 και 4 εδάφια α' Σ, δηλαδή μετά τήν ανάθεση διερευνητικής έντολης στον άρχηγό του «σχετικώς πλειοψηφούντος» και του δεύτερου σε «κοινοβουλευτική δύναμη» κόμματος. Αντίθετα, τό άρθρ. 37 § 2 έδ. 6' Σ, δέν έναρμονίζεται μέ τά άρθρα 37 § 4 έδ. 6' Σ και 38 § 1 έδ. 6' Σ, τά όποια προβλέπουν τή δυνατότητα μή κοινοβουλευτικού πρωθυπουργού, όταν ο Πρωθυπουργός είναι πρόσωπο «δυνάμενον, κατά τήν κρίσιν (του Προέδρου της Δημοκρατίας), νά τύχη ψήφου εμπιστοσύνης της Βουλής» και διορίζεται «μετά γνώμη του Συμβουλίου Δημοκρατίας» και όταν, μετά από παραίτηση του Πρωθυπουργού ή αποδοκιμασία της κυβέρνησης από τή βουλή, διοριστεί Πρωθυπουργός «πρός άμεσον διάλυσιν (της βουλής) και διενέργειαν εκλογών». Μέ τή διάταξη του άρθρ. 37 § 2 έδ. 6' τό Σύνταγμα φαίνεται νά θεωρεί ότι ή μή εκλογή του άρχηγού ενός κόμματος ως βουλευτή, ακόμη και όταν τό κόμμα αυτό επιτύχει τήν απόλυτη πλειοψηφία των έδρών στη βουλή, αποτελεί είδος προσωπικής αποδοκιμασίας αυτού του άρχηγού και γι' αυτό τό λόγο δέν συμβιβάζεται μέ τό διορισμό του ως Πρωθυπουργού^{9α}.

9α. «Και τούτο [ή βουλευτική ιδιότητα] είναι αναγκαίον», ύποστηρίζει παρουσιάζοντας τήν εισήγηση του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος ο βουλευτής Κ. Παπαρηγόπουλος, Πρακτικά Α' Υποεπιτροπής, σ. 148, «διότι εις τό Δημοκρατικόν πολίτευμα είναι άδιανόητον και νά σκεφθώμεν ότι καιτοι ο Άρχηγός του κόμματος — έστω και πλειοψηφήσαντος — δέν εξελέγη ως βουλευτής, δέν περιεβλήθη τουτέστιν προσωπικώς υπό της εμπιστοσύνης του λαού, διορίζεται Πρωθυπουργός». Αντίθετη άπαφη διατύπωσε ο Κ. Τσάτσος, κατά τον όποιο, όπ.π. σ. 159-160, «Πρέπει ο εκλεγμένος νά είναι εκ της κοινοβουλευτικής ομάδος, άρα αν παρ' έλπίδα (...) δέν ύπάρξη δυνατότης νά σχηματισθή Κυβέρνησις ούτε μέ τήν μία ούτε μέ τήν άλλη ομάδα τί θά γινή (...)». Θά γινή εκείνο τό όποιο έγινε μέ τον Ζαΐμη, τον Έλευθ. Βενιζέλο (...). Αυτό σημαίνει ότι εγώ είχα δίκαιο όταν έλεγα νά είναι και έξωκοινοβουλευτικός. Διότι ύπάρχουν περιπτώσεις έκτακτες πού δέν μπορεί νά γινή τίποτε άλλο. Έχουμε μίαν προσωπικότητα, ένα θραβείο Νόμπελ της ειρήνης και του λέμε πάρε τήν Πρωθυπουργία». Βλ. και τίς παρατηρήσεις των βουλευτών Ν. Αλαβάνου, όπ. π. σ. 160, Α. Σεχιώτη, όπ. π. σ. 161, Ν. Γαζή, Πρακτικά Όλομέλειας της Έπιτροπής, σ. 340, Θ. Μαναβή, όπ. π. σ. 340, Κ. Τριανταφύλλου, Πρακτικά, σ. 989-990, Κ. Στεφανόπουλου, όπ. π. σ. 991.

Πάντως τό κόμμα δέν ύποχρεώνεται νά αναδείξει νέο άρχηγό, αλλά μόνον άρχηγό τής κοινοβουλευτικής του ομάδας. Καί στό σημείο αυτό, δηλαδή, τό Σύνταγμα άποφεύγει νά ύπεισέλθει στά έσωτερικά του κόμματος καί περιορίζεται στό νά άπαιτήσσει τήν εκδήλωση τής έμπιστοσύνης τής κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος σέ ένα βουλευτή πού, στή συνέχεια, θά κληθεί νά διοριστει Πρωθυπουργός.

Τέλος, ή κοινοβουλευτική ομάδα καλείται νά αναδείξει άρχηγό της καί όταν «δέν ύπάρχει εκπρόσωπος».

Πρίν αναζητηθεί τό νόημα του τμήματος αυτού του άρθρου 37 § 2 έδ. 6', πρέπει νά παρατηρηθεί ότι από τά πρακτικά τών συζητήσεων τής «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» δέν προκύπτει μέ σαφήνεια άν ή φράση αυτή άποτελεί ή όχι κείμενο του Συντάγματος. Πράγματι, όπως προκύπτει από τήν άνάγνωση τών σχετικών πρακτικών κατά τή συνεδρίαση 4 Α' τής 22.5.1975, ό τότε Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης, διάβασε πριν από τήν ψήφισή του τό σχετικό άρθρο 38 του Σχεδίου Συντάγματος πού εκπόνθησε ή Όλομέλεια τής επί του Συντάγματος Κοινοβουλευτικής Έπιτροπής, χωρίς νά συμπεριλάβει τή φράση αυτή. Τό άρθρο ψηφίστηκε όπως άναγνώσθηκε από τον Υπουργό Δικαιοσύνης. Στην τελική όμως καταχώρηση του άρθρου στα πρακτικά τής Βουλής «ως διευτυπώθη από τον Υπουργόν τής Δικαιοσύνης» προστίθεται ή φράση «ή δέν ύπάρχει εκπρόσωπος»¹⁰.

Τό Σύνταγμα περιέχει τή λέξη «εκπρόσωπος» (κόμματος ή κοινοβουλευτικής ομάδας) δύο ακόμη φορές. Πρόκειται για τό άρθρο 73 § 4 Σ, όπου γίνεται λόγος για τό παραδεκτό όρισμένων τροπολογιών ή προσθηκών πού υποβάλλονται στή βουλή από «εκπρόσωπο ομάδας» καί τό άρθρο 76 § 4 όπου ρυθμίζεται ή συμμετοχή «εκπροσώπων [κομμάτων]» στή συζήτηση κατεπειγόντων νομοσχεδίων καί προτάσεων¹¹. Καί στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για συμμετοχή τών «εκπροσώπων» αυτών στή νομοθετική λειτουργία τής βουλής· πρόκειται για συνταγματικές διατάξεις πού θεσπίζουν κοινοβουλευτικό δίκαιο καί προσδιορίζουν κατά συγκεκριμένο τρόπο τά καθήκοντα αυτών τών εκπροσώπων, έτσι ώστε νά μήν είναι δυνατό νά θεωρηθεί ότι ύπάρχει ταύτιση ή έστω στενή συγγένεια

10. Βλ. τίς σχετικές διατυπώσεις σέ Πρακτικά, σ. 1000 καί 1001.

11. Βλ. αναλυτικότερα, παραπάνω, σ. 320-321.

ανάμεσα στις έννοιες του «έκπροσώπου» κατά τὰ ἄρθρα 73 § 4 καί 75 § 4 Σ καί τοῦ «έκπροσώπου» τοῦ ἄρθρου 37 § 2 ἐδ. 6' Σ.

Πάντως, ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπό τό ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ, ἐφόσον τό κόμμα ἔχει ἀρχηγό, δέν συντρέχει λόγος νά διοριστεῖ Πρωθυπουργός ὁ «έκπρόσωπος». Ὁ «έκπρόσωπος» διορίζεται στήν περίπτωση πού τό κόμμα ἐμφανίζεται μέ συλλογική διοίκηση — ἢ ἀλλιῶς: «συλλογική ἡγεσία» — καί ἀρνεῖται νά παρουσιάσει κάποιο πρόσωπο μέ καθήκοντα «ἀρχηγοῦ», ὅπως π.χ. κάποιο πρόσωπο πού προεκλογικά προβάλλεται ὡς ὑποψήφιος Πρωθυπουργός ἢ πού μετεκλογικά ἐπιφορτίζεται μέ τὰ καθήκοντα τοῦ ἀναγνωρισμένου κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς ἀρχηγοῦ κόμματος κοκ¹². Στήν περίπτωση αὐτή, ὅπως προκύπτει ἀπό τό Σύνταγμα, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶναι ὑποχρεωμένος νά διορίσει Πρωθυπουργό ἐκεῖνον πού ὀρίστηκε ἀπό τό κόμμα ὡς «έκπρόσωπος», προκειμένου, ἐφόσον συντρέχουν καί οἱ ἄλλες προϋποθέσεις, νά διοριστεῖ Πρωθυπουργός. Κατά τὰ λοιπά, ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ ἀρχηγοῦ κόμματος, ἡ μόνη σχέση πού ἀπαιτεῖ τό Σύνταγμα νά ἔχει ὁ «έκπρόσωπος» μέ τό κόμμα του εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας στό πρόσωπό του¹³.

12. Βλ. τή σχετική παρατήρηση τοῦ Κ. Τσάτσου, Πρακτικά Ὀλομέλειας τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος, σ. 336, κατά τό ὅποιο «ἄς ποῦμε ὅτι ἔχομεν ἓνα κόμμα ἄνευ ἀρχηγοῦ. Θά μαζευτῆ τό κόμμα καί θά πῆ, αὐτός εἶναι ὁ ἐκπρόσωπός μας καί (...). Ἀπό ἐκεῖνη τήν ὥρα εἶναι δεσμευμένος ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας», πρβλ. τήν παρατήρηση τοῦ ἴδιου, ὅπ. π. σ. 340, πρβλ. καί τό σχετικό διάλογο, ὅπ. π. σ. 338-339.

13. Κατά τίς συζητήσεις στήν Ὀλομέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος, ἀναπτύχθηκε ἔντονος προβληματισμός κατά πόσον ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 Σ ἀφορᾷ ἢ πρέπει νά ἀφορᾷ καί τοὺς συνασπισμούς κομμάτων (βλ. σχετικά τίς ἀγορεύσεις καί παρατηρήσεις τῶν βουλευτῶν Μ. Στεφανίδη, Πρακτικά Ὀλομέλειας τῆς Ἐπιτροπῆς, σ. 334, 335, Π. Νικολόπουλου, ὅπ. π. σ. 335, Ἀπ. Κακλαμάνη ὁ ὁποῖος, ὅπ. π. σ. 336, ὑποστήριξε ὅτι «τό κόμμα καί ὄχι ὁ συνασπισμός θά ὑποδείξῃ τόν Πρωθυπουργό», βλ. καί σ. 337, Κ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 337, Γ. Παναγιωτόπουλου, ὅπ. π. σ. 337, Ἀθ. Κανελλόπουλου, ὅπ. π. σ. 338, ὑποστήριξε ὅτι «ἐάν μὲν πρόκειται γιά ἓνα κόμμα, τό κόμμα ὑποδεικνύει τόν Πρωθυπουργόν, ἐάν πρόκειται περί συνασπισμοῦ, ὁ συνασπισμός ὑποδεικνύει τόν Πρωθυπουργόν») ἢ, εἰδικότερα, μόνο τοὺς συνασπισμούς πού εἶχαν συστηθεῖ προεκλογικά (βλ. σχετικά τίς ἀγορεύσεις καί παρατηρήσεις τῶν βουλευτῶν Χ. Καρατζᾶ, Πρακτικά Ὀλομέλειας τῆς Ἐπιτροπῆς, σ. 335, Ἀπ. Κακλαμάνη, ὁ ὁποῖος ὅπ. π. σ. 336, ἀφού ὑποστήριξε ὅτι «ὁ συνασπισμός τῶν κομμάτων ὅπως ἔχει τό σύ-

Ἐφόσον συντρέχει μία ἀπό τίς παραπάνω προϋποθέσεις, ἡ κοινοβουλευτική ομάδα τοῦ κόμματος ἔχει τό καθήκον νά «ἀναδείξῃ ἀρχηγόν αὐτῆς». Στήν κοινοβουλευτική ομάδα ἀνήκουν ὅλοι οἱ βουλευτές πού κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς δήλωσαν μετά τήν ἐκλογή τους ὅτι

στημα τό κοινοβουλευτικόν μέχρι σήμερα εἶναι ἐκλογικός καί ἄλλο εἶναι τό ἀντικείμενον τῶν ἐκλογῶν, ἄλλο τό ἀντικείμενον τῆς διακυβερνήσεως τοῦ τόπου μετά τās ἐκλογάς», προτείνει, ὅπ. π. σ. 337, «προκειμένου περί συνασπισμοῦ νά ὑποδεικνύεται ὑπό τοῦ λαβόντος τās περισσότερας ἑδρας κόμματος τοῦ συνασπισμοῦ, ὁ Πρωθυπουργός», διευκρινίζοντας ὅτι «δέν προτείνω νά ὑποδεικνύεται ἀπό ὅλα τά κόμματα τοῦ συνασπισμοῦ», Κ. Παπαρηγοπούλου, ὅπ. π. σ. 337, Κ. Τσάτσου, ὅπ. π. σ. 338, Ν. Γαζῆ, ὁ ὁποῖος, ὅπ. π. σ. 339 θεωρεῖ ὅτι «δέν εἶναι ὀρθόν νά λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν συνδυασμοί μετεκλογικοί (...) εἶναι ἀντίθετον μέ τήν λαϊκὴν ἐντολήν, τό κόμμα ἐκεῖνο, τό ὁποῖον ὁ λαός ἔφερε πρῶτον, νά τίθεται ἐκποδῶν ἀπό ἓνα μετεκλογικόν συνασπισμόν τῶν ἐπομένων κομμάτων»). Παρά τή γενικότητα τῆς διατύπωσης «ἢ δέν ὑπάρχει ἐκπρόσωπος» εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ νά βρεθῆ μέσα στό Σύνταγμα, τό ὁποῖο ἀγνοεῖ τήν ἔννοια τοῦ συνασπισμοῦ καί χρησιμοποιεῖ γιά τήν ὅλη ρύθμιση τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 τίς ἔννοιες «κόμμα» καί «κοινοβουλευτική ομάδα κόμματος», νομικό ἔρεισμα γιά μιὰ ὑποχρέωση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας νά θεωρήσει, κατά τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 Σ, τήν ἔννοια «ἀρχηγός κόμματος» συνώνυμη μέ τήν ἔννοια «ἀρχηγός ἢ ἐκπρόσωπος συνασπισμοῦ». Στήν περίπτωση πού ἓνας συνασπισμός κομμάτων, εἴτε προεκλογικός εἴτε μετεκλογικός, ὁ ὁποῖος διαθέτει ἀρκετούς βουλευτές ἔστω νά ἐξασφαλίσῃ τήν ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς, προτείνει ἓνα πρόσωπο ὡς Πρωθυπουργό, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό διορίσῃ Πρωθυπουργό, κατ' ἐφαρμογή ὅμως ὄχι τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 Σ ἀλλά τοῦ ἄρθρ. 37 § 4 ἐδ. 6' Σ, ὅταν δηλαδή, «μετά γνώμην τοῦ Συμβουλίου τῆς Δημοκρατίας» διορίζει Πρωθυπουργό «μέλος ἢ μή μέλος τῆς Βουλῆς, δυνάμενον κατά τήν κρίσιν του νά τύχῃ ψήφον ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς». Ἡ σαφὴς θέλησι ἀριθμοῦ βουλευτῶν, ἱκανοῦ νά ἐξασφαλίσῃ τήν ψήφον ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς, νά ὑποστηρίξῃ ἓνα πρόσωπο ὡς Πρωθυπουργό περιορίζει τήν κατά τό ἄρθρ. 37 § 4 ἐδ. 6' Σ κρίσι τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Αὐτό συμβαίνει διότι, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν διατύπωση καί τό σκοπό τοῦ ἄρθρ. 37 § 4 ἐδ. 6' Σ, ἡ «κρίσι» τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας στήν παραπάνω περίπτωση δέν ἀφορᾷ τήν ἐλεύθερη ἐπιλογή τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ἀλλά τήν διαπίστωση τοῦ κατά πόσον κάποιον πρόσωπο μπορεῖ νά συγκεντρώσῃ τήν ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς· κατά συνέπεια δέν ἔχει διαπλαστικό χαρακτήρα, ἐφόσον συντρέχει ἓνα πραγματικό γεγονός ἀπό τό ὁποῖο συνάγεται σαφῶς ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς πρὸς ἓνα πρόσωπο ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶναι δεσμευμένος νά διορίσῃ τό πρόσωπο αὐτό Πρωθυπουργό. Ὑπέρ τῆς παραπάνω ἐρμηνείας, ἄλλωστε, συνηγορεῖ καί τό ἄρθρ. 52 Σ, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ὡς «λειτουργός τῆς Πολιτείας», ἔχει τήν ὑποχρέωση νά ἐξασφαλίσῃ «εἰς πᾶσαν περίπτωσιν» τήν ἐλεύθερη καί ἀνόθευτη ἐκδήλωση τῆς λαϊκῆς θέλησης ὡς ἔκφρασι τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὑποχρέωση πού παραβιάζεται ὅταν δέν διασφαλιστεῖ ἀλλά ἀντίθετα, παραγνωριστεῖ ἢ ἐκπεφρασμένη

ἀνήκουν σ' αὐτό τό κόμμα. Ἡ σύνθεση τῆς κοινοβουλευτικῆς ομάδας δέν προκύπτει ἀναγκαστικά ἀπό τίς ἀρχικές δηλώσεις πού εἶχαν ὑποβάλει οἱ βουλευτές, ἀλλά ἀπό τό περιεχόμενο τῆς «ὑπό τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς ἀνακοινώσεως εἰς τόν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας τῆς ἐν τῇ Βουλῇ δυνάμεως τῶν κομμάτων», τήν ὅποια ἐπιτάσσει τό ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ κάθε φορά πού ὑπάρχει λόγος ἐφαρμογῆς του, καί ἡ ὅποια γίνεται μέ βάση τήν τότε δύναμη τῶν κομμάτων. Τό Σύνταγμα ἀποφεύγει νά ρυθμίσει τόν

θέληση τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τῆς Βουλῆς νά δώσουν ψῆφο ἐμπιστοσύνης σέ ἕνα πρόσωπο πού αὐτά ὑπέδειξαν. Ὅπως χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὁ Μάνεσης, Ἡ νομικοπολιτική θέση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κατά τό κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος, ΝοΒ 23 (1975), ἤδη σέ Συνταγματική Θεωρία καί Πράξη, σ. 604 «Τό οὐσιώδες (...) στοιχεῖο τῆς ἀρχῆς τῆς δεδηλωμένης (...) εἶναι ὅτι: στή διακυβέρνηση τοῦ τόπου καλοῦνται (π ἄ ν τ ο τ ε καί ὄχι μόνο μετά τίς ἐκλογές) μ ὄ ν ο ν ὅ σ ο ι ἔχουν, ἀλλά καί ὅ λ ο ι ὅ σ ο ι ἔχουν ἤδη τή «δεδηλωμένη ἐμπιστοσύνη τῆς πλειοψηφίας» τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας. Αὐτό σημαίνει, ὅτι ὁ ἀρχηγός τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ὀ φ ε ἰ λ ε ἰ νά διορίζει Πρωθυπουργό εἴτε τόν ἀρχηγό τοῦ πλειοψηφοῦτος στή Βουλή κόμματος, εἴτε πάντως, γενικότερα, τ ὄ ν ἔ κ ἄ σ τ ο τ ε ὑ π ο δ ε ἰ κ ν υ ὀ μ ε ν ο ἀ π ὅ τ ῆ ν κ ο ἰ ν ο β ο υ λ ε υ τ ῖ κ ῆ π λ ε ἰ ο ψ η φ ῖ α, ἄ σ χ ε τ α ἂ ν ἡ πλειοψηφία αὐτή ἀπαρτίζεται ἀπό ἕνα κόμμα ἢ δύο ἢ περισσότερα κόμματα καί ἄ σ χ ε τ α ἂ ν προκύπτει ἀπό τίς γενικές ἐκλογές ἢ ἂν σχηματίζεται ἀργότερα», ἐνῶ ὀ π. π. σ. 605 «σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, πού ἐκφρασθῆκε εἶναι ἡ ἀρχή τῆς δεδηλωμένης» ὅποτεδήποτε καί ἂν σχηματίζεται καί ὅποιαδήποτε ἂν εἶναι ἡ πλειοψηφία τῆς Βουλῆς, ἡ θέλησίς της εἶναι δεσμευτική γιά τόν ἀρχηγό τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας», βλ. ἐπίσης καί τήν ἐκεῖ ὑποσ. 19, μνημονεύουμένη παραπομπή σέ Ἄρ. Μάνεση, Αἱ ἐγγυήσεις τῆς τήρησης τοῦ Συντάγματος, τ. Β', σ. 422 ἐπ., σ. 429 ἐπ., σ. 432 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ ἐκτενεῖς σημειώσεις 21 ἕως 27, 30 ἕως 33 καί 40). Ὁ Ἀναστασιάδης, ὀ π. π. σ. 169, 170, πού θεωρεῖ ὅτι τό ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ ἀφορᾷ ἀδιάκριτα κόμμα ἢ προεκλογικό συνασπισμό κομμάτων καί ὅτι γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχηγοῦ συνέχεται ἡ «κοινοβουλευτική ομάδα τοῦ κόμματος ἢ τοῦ συνασπισμοῦ τῶν κομμάτων», ἀποφεύγει νά σημειώσει ἀπό πού συνάγει ὅτι ὁ ὅρος «κόμμα» εἶναι κατά τήν ἐρμηνεία τοῦ ἄρθρ. 37 § 2 ἐδ. 6' Σ συνώνυμος μέ τόν ὅρο «συνασπισμός» καί μάλιστα «προεκλογικός συνασπισμός» χρησιμοποιοῖ δέ τόν ὅρο «κοινοβουλευτική ομάδα συνασπισμοῦ» (χωρίς ἐδῶ νά διευκρινίζει ἂν πρόκειται γιά προεκλογικό συνασπισμό ἢ ὄχι), πού εἶναι ἔννοια ὄχι μόνο συνταγματικά, ἀλλά γενικότερα νομικά ἀνύπαρκτη, ἀφοῦ κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς «δέν εἶναι δυνατόν νά συσταθεῖ κοινοβουλευτική ομάδα συνασπισμοῦ κομμάτων: Κατά τό ἄρθρ. 18 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς, ὡς ἀνήκοντες εἰς συνασπισμόν πλειόνων κομμάτων ὀφείλουν νά δηλώσουν (...) τήν ομάδα τοῦ κόμματος εἰς τήν ὅποιαν ἀνήκουν. Μέχρι τῆς ὑποβολῆς τῆς δηλώσεως θεωροῦνται ὡς ἀνήκοντες εἰς τό προτασσόμενον εἰς τήν ἐπωνυμίαν τοῦ συνασπισμοῦ κόμμα». Βλ. ἐπίσης Δημητράκου, ὀ π. π. σ. 140 ἐπ.

τρόπο μέ τόν όποιο αναδεικνύεται ό άρχηγός τής κοινοβουλευτικής ομάδας, όπως προκύπτει από τή λέξη «αναδεικνύει», πού χρησιμοποιείται στό άρθρο 37 § 2 έδ. 6' Σ, και, αντίθετα από ότι θά σήμαινε π.χ. ή λέξη «εκλέγει», υποδηλώνει άπλά και μόνο ότι τό Σύνταγμα άρκεείται νά απαιτεί τήν έμπιστοσύνη τής κοινοβουλευτικής ομάδας στό αναδεικνυόμενο πρόσωπο. Τό άν ή έμπιστοσύνη αύτή εκδηλωθεί μέ ψηφοφορία ή ακόμα μέ *acclamatio* ή μέ όποιοδήποτε άλλο τρόπο ακόμη και μέ τή σαφή εκ τών υστερών, αλλά μέσα στην προθεσμία πού τάσσει τό Σύνταγμα, συναίνεση ή επικύρωση μιās απόφασης, πού ενδεχομένως θά λάβει κάποιο άλλο όργανο του κόμματος, είναι ζήτημα πού ανάγεται αποκλειστικά στα έσωτερικά τής κοινοβουλευτικής ομάδας.

Σύμφωνα μέ τό Σύνταγμα ό άρχηγός τής κοινοβουλευτικής ομάδας πρέπει νά αναδειχθεί μέσα σε πενήτημερη προθεσμία από τήν ανακοίνωση από τόν πρόεδρο τής βουλής στον Πρόεδρο τής Δημοκρατίας τής δύναμης τών κομμάτων στή βουλή. Τήν προθεσμία αύτή δικαιολογεί ή μέριμνα του συντακτικού νομοθέτη νά άρθεί τό ταχύτερο δυνατό ή εκκρεμότητα πού παρουσιάζεται, όταν δέν υπάρχει πρόσωπο για τό όποιο νά υπάρχει τεκμήριο ότι συγκεντρώνει τή δεδηλωμένη έμπιστοσύνη τής βουλής¹⁴. Αν ή προθεσμία παρέλθει άπρακτη, ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας δικαιούται νά προσφύγει στή διαδικασία του άρθρ. 37 § 3 και 4 Σ.

Κατά τίς προπαρασκευαστικές έργασίες του Συντάγματος και ιδιαίτερα κατά τίς συζητήσεις τής επί του Συντάγματος Κοινοβουλευτικής Έπιτροπής αναπτύχθηκε έντονος προβληματισμός πάνω στό ζήτημα άν ή ρύθμιση του άρθρου 37 § 2 έδ. 6' Σ άποτελεί επέμβαση του Συντάγματος στην ανεξαρτησία τών κομμάτων¹⁵. Από τό περιεχόμενο τής διά-

14. Βλ. τίς σχετικές απόψεις τών βουλευτών Γ. Παπακωνσταντίνου και Κ. Παπαρηγοπούλου, Πρακτικά Όλομελείας τής Έπιτροπής του Συντάγματος, σ. 334, τήν εισήγηση πού έκανε εκ μέρους τής πλειοψηφίας στην Όλομέλεια τής «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής», ό Κ. Παπαρηγόπουλος, Πρακτικά, σ. 983, και τίς άγορεύσεις τών βουλευτών Άθ. Κατσαούνη, όπ. π. σ. 988, ό όποιος τονίζει χαρακτηριστικά ότι «όταν ή χώρα στερείται κυβερνήσεως δέν νομίζω ότι τό πλειοψηφούν Κόμμα, εις τήν περίπτωση μή ύπάρξεως Άρχηγού, έχει τό δικαίωμα νά ταλανίξη τήν χώραν, λόγω τών έσωτερικών του διαφωνιών. Δι' αύτό τίθεται ακριβώς (...) ό περιορισμός του χρόνου τών πέντε ήμερών (...)», Κ. Τσάτσου, όπ. π. σ. 993. Βλ. και Άναστασιάδη, όπ. π. σ. 171-172.

15. Βλ. τίς άγορεύσεις και παρατηρήσεις τών βουλευτών Ά. Σεχιώτη, Πρακτικά

ταξης προκύπτει σαφώς ότι τό Σύνταγμα θεσπίζει μία διαδικασία μέ τήν όποία ή κοινοβουλευτική όμάδα, ως τμήμα τού κόμματος, άναδεικνύει άπό τά μέλη της τόν άρχηγό της γιά νά διοριστεί Πρωθυπουργός. Κάτω άπό αυτό τό πρίσμα μπορεί κανείς νά θεωρήσει ότι μέ τό άρθρο 37 § 2 έδ. β' Σ γίνεται επέμβαση στά έσωτερικά τών κομμάτων, τουλάχιστον όταν προσδιορίζεται ποιό τμήμα τού κόμματος θά άναδείξει Πρωθυπουργό, μέσα σέ ποιά προθεσμία καί ότι τό πρόσωπο πού θά προταθεί πρέπει νά είναι βουλευτής. Θά πρέπει ωστόσο νά παρατηρηθεί ότι στή συγκεκριμένη περίπτωση ύπάρχει μία λειτουργική σύμπτωση άνάμεσα στήν κοινοβουλευτική όμάδα ως τμήμα τού κόμματος καί στήν κοινοβουλευτική όμάδα ως τμήμα τής βουλής, ως τμήμα δηλαδή τού κρατικού όργάνου, άπό τήν έμπιστοσύνη τού όποίου έξαρτάται άν θά διατηρηθεί στήν άρχή ό Πρωθυπουργός καί ή κυβέρνηση. Τό Σύνταγμα, στή συγκεκριμένη περίπτωση, ένδιαφέρεται — καί άρκείται — στή συναγωγή ένός σαφούς τεκμηρίου σχετικά μέ τή γνώμη τής βουλής: τό τμήμα εκείνο τής βουλής, πού λόγω τού άριθμού τών μελών του μπορεί νά έξασφαλίσει τή λήψη μίας άπόφασης τής βουλής, καλείται νά δημιουργήσει υπέρ ένός προσώπου τό δεσμευτικό γιά τόν Πρόεδρο τής Δημοκρατίας τεκμήριο τής προσεχούς έμπιστοσύνης τής βουλής, στό πρόσωπο αυτό καί στήν κυβέρνηση πού αυτό θά προτείνει. Μέ άλλες λέξεις, επιδίωξη τού άρθρου 37 § 2 έδ. β' Σ είναι ή συναγωγή, μέσα σέ εύλογα σύντομο χρονικό διάστημα, ένός σαφούς τεκμηρίου σχετικά μέ τήν άναγκαία γιά τή λειτουργία τού πολιτεύματος θέληση τής βουλής καί όχι ή θέσπιση διαδικασιών μέσα άπό τίς όποιες εκφράζει έγκυρα τή βούλησή του ένα πολιτικό κόμμα. Η επέμβαση τού Συντάγματος — πού στό σημείο αυτό καθιερώνει εξαίρεση άπό τήν άρχή τής άνεξαρτησίας καί τής άυτονομίας τών κομμάτων — στά έ-

Α' Υποεπιτροπής, σ. 160, Ν. Γαζή, όπ. π. σ. 162 ό όποιος, όπως ήδη σημειώθηκε, παραπάνω ύποσ. 7, θεωρεί ότι «όλες αυτές οι διατάξεις δέν είναι διά νά ρυθίσουν τά έσωτερικά τών κομμάτων», Μ. Στεφανίδη, πρακτικά Όλομέλειας τής Έπιτροπής τού Συντάγματος, σ. 333-334, ό όποιος θεωρεί ότι «γίνεται εις τινα σημεία μία άνεπίτρεπτος ρύθμιση θεμάτων πού άφορούν άποκλειστικώς τήν έσωτερικήν λειτουργίαν αυτών», Δ. Τσάτσου, όπ. π. σ. 335, Γ. Α. Μαγκάκη, όπ. π. σ. 341, ό όποιος επίσης θεωρεί ότι μέ τήν διάταξη αυτή «κάνομεν μίαν άνεπίτρεπτον άπό πλευράς δημοκρατικού πνεύματος επέμβαση στά έσωτερικά τών κομμάτων», πρβλ. καί τίς άπόψεις τών βουλευτών Άθ. Κανελλοπούλου, όπ. π. σ. 338-339, Θ. Μαναβή, όπ. π. σ. 340. Βλ. τέλος τήν ανάπτυξη τού Κ. Τσάτσου, Πρακτικά, σ. 994.

σωτερικά του κόμματος, τό όποιο έχει τήν απόλυτη πλειοψηφία έδρών στή βουλή καί καλείται νά ανάδειξει άρχηγό τής κοινοβουλευτικής του ομάδας γίνεται μόνο καί στό βαθμό πού οί ρυθμίσεις πού επιβάλλει τό Σύνταγμα στήν κοινοβουλευτική ομάδα, ως τμήμα τής βουλής, αποτελούν αναγκαστικά καί αδιάσπαστα καί ρυθμίσεις πού επιβάλλονται στήν κοινοβουλευτική ομάδα, ως τμήμα του κόμματος¹⁶. Αυτό είναι τό συμπέρασμα πού προκύπτει ιδίως από τήν όλη δομή καί διατύπωση καί τό σκοπό του άρθρου 37 § 2 έδ. 6' Σ όπου, όπως επανειλημμένα σημειώθηκε, προδίδεται έκδηλη ή μέριμνα του Συντάγματος νά απόσχει από επεμβάσεις στα έσωτερικά των κομμάτων.

(γ) Οί περιπτώσεις του άρχηγού του σχετικώς πλειοψηφούντος καί του δεύτερου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος (άρθρ. 37 § 3 καί 4 Σ)

Τό άρθρ. 37 § 2 έδ. 6' Σ εφαρμόστηκε μέχρι τώρα μόνο τό Μάιο του 1980 μετά τήν έκλογή του τότε Πρωθυπουργού ως Προέδρου τής Δημοκρατίας. Ο τότε πρόεδρος τής βουλής ανακοίνωσε στό νέο Πρόεδρο τής Δημοκρατίας τή δύναμη των κομμάτων στή βουλή καί ή κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος τής «Νέας Δημοκρατίας» πού διέθετε τήν απόλυτη πλειοψηφία των έδρών, ανέδειξε, στήν περίπτωση αυτή μέ έκλογή πού έγινε μέ μυστική ψηφοφορία, άρχηγό του κόμματος, ό όποιος στή συνέχεια διορίστηκε Πρωθυπουργός. Η έκλογή έγινε σύμφωνα μέ τό άρθρ. 5 § 2 του καταστατικού του κόμματος, στό όποιο αναφέρεται ότι «ό Πρόεδρος του Κόμματος εκλέγεται, διά μυστικής ψηφοφορίας, από τήν Κοινοβουλευτική Όμάδα, όπως ορίζεται καί από τό άρθρ. 37 του Συντάγματος»¹⁷.

16. Πρβλ. παραπάνω σ. 189-190. Βλ. επίσης 'Αναστασιάδη, όπ. π. σ. 171.

17. Τό καταστατικό του κόμματος τής «Νέας Δημοκρατίας» ψηφίστηκε στό Συνέδριο του κόμματος πού έγινε στή Χαλκιδική στις 5-7 Μαΐου 1979, 6λ.πρακτικά Α' Συνεδρίου τής «Νέας Δημοκρατίας», σ.281 έπ. Παρά τό γεγονός ότι τό σχετικό άρθρο του Καταστατικού παραπέμπει ευθέως (έστω καί επικουρικά) στό άρθρ. 37 Σ, ύπήρξε χαρακτηριστική ή μέριμνα του κόμματος νά προβλέψει έκλογή του άρχηγού του μέ βάση τό καταστατικό του κόμματος, χωρίς νά θεωρήσει ότι μετά τή θέσπιση του άρθρ. 37 Σ περιτεύει μιά σχετική καταστατική διάταξη ή, ακριβέστερα: τό κόμμα δέν έχει νομικά τή δυνατότητα νά όρίσει άλλον τρόπο ανάδειξης του άρχηγού του. Αυτό προκύπτει, π.χ. από τό άρθρ.4 § 1 έδ. δ' του καταστατικού του κόμματος πού όρίζει ότι τό Συνέδριο αποφασίζει για τίς τροποποιήσεις του καταστατικού, διατηρεί άρα τή δυνατότητα νά προ-

(γγ) Σύμφωνα με τό άρθρ. 37 § 3 Σ, αν κανένα κόμμα δέν έχει τήν απόλυτη πλειοψηφία τών έδρών στή βουλή, «ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας παρέχει έντολήν διερευνητικήν εις τόν άρχηγόν του σχετικώς πλειοψηφούντος κόμματος προς διακρίβωσιν τής δυνατότητας σχηματισμού Κυβερνήσεως τής έμπιστοσύνης τής Βουλής, κατά τά έν τή προηγουμένη παραγράφω όριζόμενα».

Καί στήν περίπτωση αυτή ό άρχηγός του κόμματος, ως φορέας έμπιστοσύνης τής κοινοβουλευτικής του ομάδας, αποτελεί φορέα ένδεχόμενου τεκμηρίου έμπιστοσύνης τής βουλής. Πρόκειται δέ για ένδεχόμενο τεκμήριο, επειδή ή κοινοβουλευτική δύναμη του κόμματος αυτού δέν έπαρκει για νά εξασφαλίσει τήν έμπιστοσύνη τής βουλής. Αυτός είναι καί ό λόγος πού ό άρχηγός του κόμματος πού έχει σχετική πλειοψηφία στή βουλή δέν διορίζεται Πρωθυπουργός, λαμβάνει όμως «διερευνητική έντολή» σχηματισμού κυβέρνησης. Η διερευνητική έντολή αποτελεί είδος διορισμού πρωθυπουργού, υπό τήν αίρεση ότι τό διοριζόμενο πρόσωπο θά πετύχει νά συγκεντρώσει τήν έμπιστοσύνη τής πλειοψηφίας τών βουλευτών, όποτε καί μόνο ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας είναι συνταγματικά δεσμευμένος νά τόν διορίσει Πρωθυπουργό.

Τό άρθρ. 37 § 3 Σ παραπέμπει ευθέως στό άρθρ. 37 § 2 Σ. Αυτό σημαίνει ότι στήν περίπτωση πού τό κόμμα δέν έχει άρχηγό ή ό άρχηγός του δέν έχει έκλεγεί βουλευτής ή δέν ύπάρχει εκπρόσωπος, εφαρμόζεται ευθέως τό άρθρ. 37 § 2 έδ. 6' Σ για τήν ανάδειξη άρχηγού τής κοινοβουλευτικής ομάδας.

Στήν περίπτωση πού ό άρχηγός του κόμματος τό όποιο έχει τή σχετική πλειοψηφία στή βουλή αποτύχει νά σχηματίσει Κυβέρνηση κατά τή διαδικασία του άρθρ. 37 § 3 Σ, «ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας δύναται νά αναθέση νέαν διερευνητικήν έντολήν εις τόν άρχηγόν του δευτέρου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος ή νά διορίση Πρωθυπουργόν μετά γνώμην του Συμβουλίου τής Δημοκρατίας, μέλος ή μή — τής Βουλής, δυνάμενον κατά τήν κρίσιν του νά τύχη ψήφου έμπιστοσύνης τής Βουλής» (άρθρ. 37 § 4 Σ).

βλέπει άλλο τρόπο ανάδειξης άρχηγού. Πρβλ. καί τή σχετική ανάπτυξη του θέματος από τόν τότε Υπουργό Προεδρίας Κ. Στεφανάκη, πού έγινε κατά τή συζήτηση τής έπιτροπής πού έτοίμασε τό καταστατικό, Πρακτικά Α' Συνεδρίου τής «Νέας Δημοκρατίας», σ. 91-92, πρβλ. καί τή σχετική συζήτηση, όπ. π. σ. 94-96.

Καί στην περίπτωση αυτή, όπως και στο άρθρ. 37 § 3 Σ, τό κόμμα παρέχει τό ένδεχόμενο τεκμήριο κοινοβουλευτικής εμπιστοσύνης στον άρχηγό του, στον όποίο και γι' αυτό τό λόγο ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας παρέχει τή διερευνητική έντολή. Οί διαφορές του άρθρ. 37 § 4 έδ. α' Σ από τό άρθρ. 37 § 3 Σ έγκεινται άφενός στο ότι ή ανάθεση τής έντολής στον άρχηγό του δεύτερου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος δέν είναι ύποχρεωτική αλλά δυνητική για τον Πρόεδρο τής Δημοκρατίας, ό όποίος έχει τή διαζευκτική ευχέρεια νά διορίσει Πρωθυπουργό άλλο πρόσωπο, «μέλος ή μή τής Βουλής», και άφετέρου στο ότι τό άρθρ. 37 § 4 έδ. α' Σ δέν παραπέμπει στο άρθρ. 37 § 2 Σ για τήν περίπτωση πού τό κόμμα αυτό δέν έχει άρχηγό ή ό άρχηγός του δέν εκλέχτηκε βουλευτής ή δέν ύπάρχει εκπρόσωπος. 'Η όλη ρύθμιση του άρθρ. 37 § 2 έδ. β' Σ άφήνει μεγαλύτερα περιθώρια ρυθμιστικής παρέμβασης στον Πρόεδρο τής Δημοκρατίας, ό όποίος είναι έπιφορισμένος νά εκτιμήσει άν θά παράσχει δεύτερη διερευνητική έντολή. Κατά συνέπεια, ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας δέν δεσμεύεται κατά τήν έφαρμογή του άρθρου 37 § 2 έδάφιο α' Σ από τή διαδικασία του άρθρου 37 § 2 έδάφιο β' Σ ως προς τήν ανάδειξη άρχηγού του κόμματος: έφόσον δέν είναι ύποχρεωμένος νά διορίσει τον ήδη ύπάρχοντα άρχηγό, ή, πολύ περισσότερο, δέν είναι ύποχρεωμένος νά αναμείνει τήν ανάδειξη νέου. 'Η έφαρμογή, όμως, του άρθρ. 37 § 2 έδ. β' Σ και στην παραπάνω περίπτωση δέν μπορεί νά αποκλειστεί, εάν ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας κρίνει ότι είναι σκόπιμο νά αναδείξει τό δεύτερο σε κοινοβουλευτική δύναμη στή βουλή κόμμα πρόσωπο, στο όποίο θά ανατεθεί διερευνητική έντολή πριν διοριστεί Πρωθυπουργός κατά τή διαδικασία του άρθρου 37 § 4 έδάφιο β' Σ. 'Η παρέλευση άπρακτής τής πενθήμερης προθεσμίας του άρθρ. 37 § 2 έδ. β' Σ θά μπορούσε νά έπιτρέψει στον Πρόεδρο τής Δημοκρατίας νά θεωρήσει ότι εξάντλησε τή δυνατότητά του νά υίοθετήσει τή διαδικασία τής δεύτερης έντολής κατά τό άρθρ. 37 § 4 έδ. α' Σ και νά προχωρήσει στο διορισμό Πρωθυπουργού κατά τό άρθρ. 37 § 4 έδ. β' Σ.

2. Παράρτημα: Ὁ ἀρχηγός τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολίτευσης μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Δημοκρατίας

Ἐμμεση, ἀλλά σαφὴ μνεία τῶν πολιτικῶν κομμάτων κάνει ἐπίσης τὸ ἄρθρ. 39 § 2 Σ, τὸ ὁποῖο προσδιορίζει τὴ σύνθεση τοῦ Συμβουλίου τῆς Δημοκρατίας¹. Ἡ διάταξη αὐτὴ ὀρίζει ὅτι μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Δημοκρατίας εἶναι καὶ ὁ «Ἀρχηγός τῆς Ἀξιωματικῆς ἐν τῇ Βουλῇ Ἀντιπολιτεύσεως». Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς «μείζονος κοινοβουλευτικῆς ομάδος ἐκ τῶν μὴ μετεχόντων εἰς τὴν Κυβέρνησιν» (ἄρθρ. 22 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς).

Τὸ Συμβούλιο τῆς Δημοκρατίας εἶναι ἓνας θεσμὸς συμβουλευτικοῦ χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἔχει περιέλθει περίπου σὲ ἀχρηστία. Συγκαλεῖται ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας στίς περιπτώσεις πού προβλέπει τὸ Σύνταγμα καὶ «εἰς πᾶσαν ἄλλην σοβαρὰν κατὰ τὴν κρίσιν [τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας] ἐθνικὴν περίστασιν». Πρόκειται, κατὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Μάνεση², γιὰ ἓνα «παρα-κοινοβουλευτικὸ ἢ μᾶλλον ἀντι-κοινοβουλευτικὸ ὄργανο (...) μὲ βασικὴ ἀποστολὴ ὄχι νὰ περιστέλλει, ἀλλὰ νὰ καλύπτει τίς πολιτικὲς πρωτοβουλίες καὶ ἀποφάσεις τοῦ Προέδρου [τῆς Δημοκρατίας].

1. Γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τίς ἀρμοδιότητες τοῦ Συμβουλίου τῆς Δημοκρατίας, βλ. ἰδίως, Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, I, σ. 361 ἐπ., Ἀθ. Ράικου, *Παραδόσεις Συνταγματικοῦ Δικαίου*, σ. 307-308. Βλ. ἐπίσης τὴν ὀξεία κριτικὴ πού ἀσχεῖ ὁ Ἀρ. Μάνεσης, Ἡ νομικοπολιτικὴ θέση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, κατὰ τὸ κυβερνητικὸ Σχέδιο Συντάγματος, ΝοΒ 23 (1975), σ. 449 ἐπ., ἤδη σὲ Συνταγματικὴ θεωρία καὶ πράξη, σ. 601. Ἐπίσης Tsatsos, *Die neue griechische Verfassung*, σ. 29.

2. Μάνεση, ὅπ. π. σ. 601. Βλ. καὶ τὴν κριτικὴ πού ἀσχεῖ ὁ Δ. Τσάτσος, ὅπ. π. σ. 363-364.

Παρ' όλα αυτά τό άρθρ. 39 § 2 Σ περιέχει τή μόνη συνταγματική διάταξη πού κατοχυρώνει ρητά τή λειτουργία αντιπολίτευσης· τή λειτουργία, δηλαδή, όχι άπλώς πολλών κομμάτων, πού θά μπορούσαν, όλα μαζί νά συνιστοῦν ἕναν κυβερνητικό συνασπισμό, άπαγορεύοντας τή λειτουργία άλλων κομμάτων, αλλά και κομμάτων πού ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Έτσι, ή συνταγματική κατοχύρωση τής αντιπολίτευσης — ή όποία δέν προκύπτει ούτε μόνον ούτε κυρίως από τό άρθρ. 39 § 2 Σ³ — σημαίνει, ειδικότερα, κατοχύρωση τής ελευθερίας τών κομμάτων πού δέν βρίσκονται στήν έξουσία νά μετέρχονται κάθε νόμιμο μέσο για νά ανατρέψουν τό κόμμα ή τά κόμματα πού βρίσκονται στήν έξουσία.

3. Για τή συνταγματική κατοχύρωση τοῦ πολυκομματισμοῦ, βλ. παραπάνω σ.200 έπ.

3ο Τμήμα: Ἡ νομική μέριμνα γιὰ τὴ λειτουργία τῶν κομμάτων ὡς θεσμῶν τοῦ πολιτεύματος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ἡ ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Ἡ κρατική οικονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 29 § 1 ἐδ. α' Σ).

(α) Γενικές παρατηρήσεις

Ἡ θέσπιση συνταγματικῶν διατάξεων πού κατοχυρώνουν τὴ λειτουργία τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἔδωσε λαβὴ σέ συζητήσεις μήπως, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δημιουργεῖται νομική δυνατότητα ἢ καὶ ὑποχρέωση τοῦ νομοθέτη νά παρέχει οικονομικές καὶ ἄλλες ὑλικές ἐνισχύσεις στὰ κόμματα, ὥστε νά ἐπιτελοῦν εὐχερέστερα τίς συνταγματικές τους λειτουργίες. Πρακτικά τέθηκε τὸ ἐρώτημα ἂν, σέ περίπτωση πού δέν ὑπάρχει *ad hoc* συνταγματική διάταξη, εἶναι ἢ ὄχι σύμφωνη μὲ τὸ Σύνταγμα ἡ οικονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων ἀπὸ τὸν κρατικό προϋπολογισμό¹.

1. Ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ γενική βιβλιογραφία, βλ. *A. Cossutta*, Il finanziamento pubblico dei partiti, *H. Plate*, Parteifinanzierung und Grundgesetz, *R. Wildermann*, Gutachten zur Frage der Subventionierung politischer Parteien aus öffentlichen Mitteln καὶ τούς ἐκεῖ, σ. 83 ἐπ. καὶ σ. 99 ἐπ. πλούσιους βιβλιογραφικούς πίνακες, *U. Schleth*, Parteifinzen, καὶ τὴν ἐκεῖ, σ. 500 ἐπ., 521 ἐπ. βιβλιογραφία, *P. Hug*, Die verfassungsrechtliche Problematik der Parteifinanzierung, *R. Crespi*, Lo stato deve pagare i partiti? *W. Abendroth*, Die Vermittlungsfunktion der

Ἐπὲρ τῆς νομικῆς δυνατότητος νά ἐπιχορηγοῦνται τὰ κόμματα ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό ἀναπτύσσονται δύο βασικά ἐπιχειρήματα:

α) Σύμφωνα μέ τό πρῶτο, στό βαθμὸ πού θεμελιώδεις θεσμοὶ καί διαδικασίες παραγωγῆς τῆς κρατικῆς πολιτικῆς βούλησης — ὅπως οἱ ἐκλογές, ἡ λειτουργία τῆς βουλῆς, ἡ ἀνάδειξη καί ἡ λειτουργία τῆς κυβέρνησης — βασίζονται στήν ὕπαρξη καί δράση τῶν πολιτικῶν κομμάτων, εἶναι εὐλόγο νά θεωρηθεῖ ὅτι τό κράτος ἔχει δικαίωμα νά παρέχει στά κόμματα οἰκονομικά μέσα, ὥστε νά μήν παρεμποδίζονται οἱ συνταγματικά προβλεπόμενες λειτουργίες τους ἀπό ἀνυπέβλητα ὑλικά προσκόμματα².

Parteien, σέ *Lenk-Neumann, Theorie und Soziologie der politischen Parteien*, τόμ. 1ος, ἰδίως σ. 217 ἐπ., *D. Tsatsos, Die Finanzierung politischer Parteien*, *ZaöRV* 25 (1965), σ. 524 ἐπ., *W. Daum, Il finanziamento dei partiti politici: analisi comparata*, *Pol.* 34 (1969), σ. 492 ἐπ., *Th. Eschenburg, Probleme der modernen Parteienfinanzierung*, σέ *Geschichte und Bewusstsein, Festschrift für Hans Rothfels zum 70. Geburtstag*, σ. 492 ἐπ., *S. Lenner, Sul finanziamento pubblico dei partiti*, *C.C.* 125(1974), II, σ. 10 ἐπ., *W. Kewening, Die Problematik der unmittelbaren staatlichen Parteifinanzierung*, *DÖV* 24(1966), σ. 829 ἐπ., *J. Mühlen, Parteienunabhängigkeit vom Staat*, σ. 80 ἐπ., βλ. ἐπίσης παρεμβάσεις σέ *Tavola rotonda: Il finanziamento dei partiti politici*, *M.* 17(1963), σ. 37 ἐπ. Πρβλ. ἀκόμη *Lindon-Amson, Les frais de campagne électorale*, *La semaine juridique*, 45 (1971), 2428, *G. Casper, Williams v. Rhodes and Public Financing of Political Parties under the American and German Constitutions*, *The Supreme Court Review*, 1969, σ. 271 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικές παραπομπές γιά ὅσα ἰσχύουν κατά τό δίκαιο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Ἀπό τήν ἐλληνική βιβλιογραφία, βλ. ἰδιαίτερα, *Δ. Τσάτσου, Σύνταγμα καί χρηματοδότησις τῶν πολιτικῶν κομμάτων*, «Τμητικὸς τόμ. Ἡλ. Κυριακοπούλου», τόμ. Α', σ. 387 ἐπ., τοῦ ἴδιου, Ἡ χρηματοδότηση τῆς πολιτικῆς, σέ *Πρόβλήματα Δημοκρατίας*, σ. 105 ἐπ., τοῦ ἴδιου, *Σύνταγμα καί πολιτικὴ πραγματικότητα*, σ. 125 ἐπ., *Π. Καλογεροπούλου, Ἡ χρηματοδότηση τῶν πολιτικῶν κομμάτων καί τῶν ἐκλογικῶν ἀγῶνων σάν πρόβλημα τῆς Δημοκρατίας*, *ΤοΣ* 3(1977), σ. 570 ἐπ., *Π. Μπαχογιάννη, Κρατικὴ ἐπιδότηση τῶν πολιτικῶν κομμάτων καί κομματικὴ δομή*, *Ἰ. Δρόσου, Προϋποθέσεις καί ζητήματα κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν πολιτικῶν κομμάτων*, *ΤοΣ* 2 (1976), σ. 639 ἐπ. Καί τούς ἐκεῖ, σ. 642 ὑποσ. 11 παραπεμπόμενους συγγραφείς. Συνοπτικὴ, ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση τοῦ ζητήματος ἔκανε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ Α' Συνεδρίου τοῦ κόμματος τῆς «Νέας Δημοκρατίας», ὁ καθηγητὴς καί βουλευτὴς *Κ. Τσιουπλάκης*, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου τῆς «Νέας Δημοκρατίας»*, σ. 115 ἐπ.

2. «Νομοθετικὴν αἰτίαν μιάς τοιαύτης ρυθμίσεως» [πρόκειται γιά τὴν ἄμεση

Τό ζήτημα αντιμετώπιστηκε στην πράξη από κράτη που προβαίνουν σε ένιςχυση των κομμάτων από τον κρατικό προϋπολογισμό. Εισηγούμενος την ψήφιση νόμου για την κρατική οικονομική ένιςχυση των κομμάτων στην ιταλική βουλή ο βουλευτής Giovanni Galloni σημειώνει ότι τό «άρθρο 49 του [ιταλικού] Συντάγματος αναγνωρίζει τή θέση και τή λειτουργία του κόμματος ως είδος όργανου, που τίθεται στη διάθεση των πολιτών για νά πραγματοποιοϋν πολιτικούς σκοπούς και σκοπούς γενικού ενδιαφέροντος που έχουν ύψιστη συνταγματική αξία: τή άσκηση τής λαϊκής κυριαρχίας (...))³ και συνεχίζει τονίζοντας ότι «είναι δημόσιο συμφέρον που προστατεύεται από τό Σύνταγμα (...) νά μπορούν τά κόμματα (...) νά διαθέτουν μία ελάχιστη όργανωση που είναι απαραίτητη για νά ανταποκριθοϋν στη λειτουργία τους (...). [Τό κράτος] όφείλει νά εγγυάται ότι όλα τά κόμματα πρέπει νά έχουν τά απαραίτητα μέσα για νά αναπτύσσουν τή λειτουργία τους»⁴.

Ή επιχειρηματολογία του Galloni καταλήγει μέ τή παρατήρηση ότι «όπως τό δικαίωμα για παιδεία εκφράζεται μέσω τής όργανωσης των εκπαιδευτικών δομών, έτσι και τό δικαίωμα για όργανωση σε πολιτικά

χρηματοδότηση των κομμάτων από τό κράτος] θ' άπετέλει ή σκέψις, ότι ή έννομος τάξις, εν τή οποία ή ύπαρξις και ή δράσις των πολιτικών κομμάτων είναι αναγκαία διά τήν λειτουργίαν του πολιτεύματος, δικαιούται νά μεριμνά διά τήν ύπαρξιν των προϋποθέσεων τής εύρύθμου λειτουργίας των», παρατηρεί ό Δ. Τσάτσος, Σύνταγμα και χρηματοδότησις των πολιτικών κομμάτων, Τιμητικός τόμ. Ήλ. Κυριακοπούλου, τόμ. Α', σ. 395-396. Βλ. επίσης του ίδιου, Ή χρηματοδότηση τής πολιτικής, σε Προβλήματα Δημοκρατίας, σ. 111, *Plate*, όπ. π. σ. 58 έπ., *Lenner*, όπ. π. σ. 13.

3. G. Galloni, Εισήγηση στο σχέδιο νόμου για τήν κρατική επιχορήγηση των πολιτικών κομμάτων, σε A. Cossutta, όπ. π. σ. 154.

4. Galloni, όπ. π. σ. 160-161, ύπογράμμιση δική μου. Πρβλ. και τίς χαρακτηριστικές παρατηρήσεις του βουλευτή του Ήταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος A. Cossutta, κατά τον όποιο, όπ. π. σ. 22-23, «se oggi noi diamo il nostro appoggio a tale legge [πρόκειται για τό νόμο που θεσπίζει κρατική επιχορήγηση των κομμάτων] non è gia perchè abbiamo bisogno del contributo (...) ma perchè ciò che ci sta a cuore (...) è appunto la difesa e lo sviluppo della democrazia. Noi sappiamo bene che (...) i partiti nella concreta realtà italiana, rappresentano la condizione stessa della democrazia, non la sola ma la fondamentale (...) che al di fuori del regime partiti non vi è che dittatura o autoritarismo (...) diamo il nostro appoggio ad una legge che (...) può contribuire a migliorare la vita politica mettendo i partiti in condizione di esercitare, se lo vogliono, più liberamente, più completamente la loro funzione», πρβλ. και αυτόθι, σ. 106-107.

κόμματα εκφράζεται μέσω τῆς ὀργάνωσης τῶν κομματικῶν δομῶν»⁵.

Ἄντιστοιχα, τὸ Συνταγματικὸ Δικαστῆριό τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας σέ ἀπόφασή του στίς 19-7-1966⁶ θεωρεῖ ὅτι εἶναι σύμφωνη μέ τὸ Θεμελιώδη Νόμο τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας ἡ χορήγηση στά κόμματα χρηματικῶν ἐνισχύσεων ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό, ἔναντι τῶν ἐκλογικῶν τους δαπανῶν, καί στηρίζεται κατὰ βάση στό ἴδιο ἐπιχείρημα: ἐφόσον κατὰ τίς ἐκλογές παρὰγεται κρατική βούληση καί στίς σύγχρονες δημοκρατίες προϋπόθεση *sine qua non* γιά τή διεξαγωγή τους εἶναι ἡ συμμετοχή τῶν κομμάτων στίς ἐκλογές, σωστά τὸ κράτος προβλέπει νομοθετικά τήν οικονομική ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς δραστηριότητάς τους⁷.

5. Galloni, ὅπ. π. σ. 163, πρβλ. καί αὐτόθι, σ. 162 ἐπ. «(...) ὁ πολιτικός πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη συνταγματική δικαίωση τοῦ θεσμοῦ τῆς χρηματοδότησεως τῆς πολιτικῆς ἐργασίας — ἐπομένως καί τῶν πολιτικῶν κομμάτων — ἀπὸ τὸ δημόσιο ταμεῖο», διευκρινίζει ὁ Δ. Τσάτσος, Σύνταγμα καί πολιτική πραγματικότητα, σ. 129. Πρβλ. ἐπίσης *Cossutta*, ὅπ. π. σ. 34-35. Ἄντιθετη, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, ἐπιχειρηματολογία υἱοθέτησε τὸ Συνταγματικὸ Δικαστῆριό τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας (βλ. BVerfGE 20, 56), σύμφωνα μέ τὸ ὅποιο ἡ συντήρηση τῶν κομμάτων δέν εἶναι ὑπόθεση κρατικῆς, ἀλλὰ κοινωνικῆς μέριμνας: ἡ κοινωνία εἶναι αὐτὴ πού τελικά εἶτε δίνει στά κόμματα τήν ικανότητα νά καταλάβουν τήν κρατική ἐξουσία εἶτε τούς ἀφαιρεῖ τή δυνατότητα νά ἐπιβιώσουν. Τὸ ἐνδεχόμενο νά ὑπάρξουν κόμματα πού δέν μποροῦν νά ἐπιβιώσουν δέν ἀποτελεῖ — κατὰ τήν ἀπόφαση — *ratio* γιά νά θεσπιστεῖ κρατική φροντίδα ὥστε νά συνεχιστεῖ ἡ ὑπαρξή τους.

6. BVerfGE 20, 56. Σχολιασμό τῆς ἀπόφασης αὐτῆς βλ. ἀντί ἄλλων σέ D. Tsatsos, *Die Finanzierung politischer Parteien*, ZaöRV 26 (1966), σ. 371 ἐπ., P. Häberle, *Unmittelbare staatliche Parteifinanzierung unter dem Grundgesetz*-BVerfGE 20, 56 JuS 7 (1967), σ. 64 ἐπ.

7. Ἡ ἀπόφαση αὐτή, ἂν καί περιορίζει τὸ εἶδος τῆς κρατικῆς οικονομικῆς ἐνίσχυσης μόνο στίς ἐκλογικῆς δαπάνες τῶν κομμάτων, στήν οὐσία υἱοθετεῖ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐπιχείρημα πού συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς γενικῆς (καί ὄχι εἰδικῆς ὡς πρὸς μιά κατηγορία ἐξόδων) κρατικῆς οικονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων: τὸ Σύνταγμα ἀναγνωρίζει στά κόμματα ὀρισμένες λειτουργίες· τὸ κράτος νόμιμα χρηματοδοτεῖ τὰ κόμματα γιά νά ἀνταποκριθοῦν σ' αὐτές. Τὸ γερμανικὸ Συνταγματικὸ Δικαστῆριό ἔκρινε ὅτι ἀπὸ τίς δραστηριότητες πού ἀναπτύσσουν τὰ κόμματα ἡ ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιά τή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος εἶναι μόνο ἡ συμμετοχή στίς ἐκλογές, κατὰ συνέπεια ὁ νομοθέτης βρίσκει σέ συμφωνία μέ τὸ Θεμελιώδη Νόμο ὅταν ψηφίζει τή συμβολή τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ στήν ἀποκατάσταση μόνο τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν τῶν κομμάτων («Erstattung von Wahlkampfkosten»). Σύμφωνα μέ αὐτῆς τίς κατευθύνσεις τοῦ Συν-

(66) Τό δεύτερο βασικό επιχείρημα υπέρ τῆς κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων εἶναι τό ἐξῆς: ἡ ἐπιχορήγηση τῶν κομμάτων ἀπό τόν κρατικό προϋπολογισμό περιορίζει τίς πιθανότητες ἐξάρτησης τῶν κομμάτων ἀπό ἰσχυρούς χρηματοδότες ἢ προσφυγῆς τους σέ ἀθέμιτο προσπορισμό οἰκονομικῶν μέσων⁸.

Ἄν τό κράτος νομοθετήσῃ τήν ἐνίσχυσή τους ἀπό τό δημόσιό προϋπολογισμό, ἐνίσχυσῇ τήν οἰκονομική αὐτοδυναμία τῶν κομμάτων — διότι ἱκανοποιεῖ ὀρισμένες ὑλικές ἀνάγκες τους — μειώνει ἔτσι τόν κίνδυνο προσφυγῆς τους σέ ἀθέμιτες πηγές. Ἄλλωστε στό βαθμό πού πρόκειται γιά-μερική ἐνίσχυση καί ὄχι γιά πλήρη (ἄρα καί ἀποκλειστική) χρηματοδότηση τῶν κομμάτων ἀπό τόν κρατικό προϋπολογισμό, στό βαθμό δηλαδή πού ἡ κρατική ἐνίσχυση συμπληρώνει ἀλλά δέν ὑποκαθιστᾷ⁹ τά μέσα, πού κάθε κόμμα βρῖσκει μόνο του μέ τήν ὑποστήριξη τῶν μελῶν του καί τῶν ὀπαδῶν του, δέν κινδυνεύει νά καταλυθεῖ ἡ ἀνεξαρτησία τῶν κομμάτων ἀπό τό κράτος. Ἐφόσον λοιπόν ἡ κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων συντείνει στή δημιουργία τῶν προϋποθέσεων, ὥστε τά

ταγματικοῦ Δικαστηρίου ὁ γερμανικός «νόμος περί τῶν πολιτικῶν κομμάτων» τῆς 24-7-1967 προβλέπει, στά ἄρθρα 18-22, τόν τρόπο κατά τόν ὁποῖο ὑπολογίζεται ἡ «ἀποκατάσταση τῶν ἐξόδων τοῦ ἐκλογικοῦ ἀγῶνα»: κάθε κόμμα πού ὑπερβαίνει ἓνα (πολύ χαμηλό) ποσοστό ψήφων δικαιούται 2,5 μάρκα κατά ψήφο (ἄρθρ. 18 τοῦ νόμου) πού καταβάλλονται σταδιακά κατά τή διάρκεια τῆς ἐπόμενης τετραετίας (ἄρθρ. 20 § 1). Τελικά, ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία υπέρ τῆς «δέσμιας ὡς πρὸς τό σκοπό» («zweckgebundene») χρηματικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων ἀπό τόν κρατικό προϋπολογισμό, πού υἰοθέτησε ἡ νομολογία καί ἡ νομοθεσία τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας ἀποδείχτηκε μιά νομική κατασκευή κενή πρακτικῶν συνεπειῶν: ὁ γερμανικός νόμος ἀπλῶς ρυθμίζει τόν τρόπο διανομῆς τῶν κρατικῶν οἰκονομικῶν ἐνισχύσεων πρὸς τά κόμματα, δέν προβλέπει διαδικασίες ἐλέγχου τῆς κατάληξης τῶν χρημάτων πού καταβάλλονται στά κόμματα. Θά μπορούσε νά υἰοθετηθεῖ τόν ἴδιο τρόπο διανομῆς τῶν κρατικῶν οἰκονομικῶν παροχῶν στά κόμματα καί ἂν ἀκόμη δέν εἶχε νομολογηθεῖ ἡ συνταγματικότητα ἀποκλειστικά καί μόνο τῆς «δεσμίας ὡς πρὸς τόν σκοπό» κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων. Πειστική κριτική στήν ἀντιδιαστολή τῆς «προεκλογικῆς» ἀπό τή λοιπή δραστηριότητα τῶν κομμάτων πού κάνει ἡ ἀπόφαση βλ. σέ Tsatsos, ὅπ. π. σ. 377 ἐπ.

8. Βλ. *Cossutta*, ὅπ. π. σ. 34 ἐπ., πρβλ. καί σ. 111 ἐπ., *Galloni*, ὅπ. π. σ. 164 ἐπ., *Plate*, ὅπ. π. σ. 23 ἐπ., *Τσάτσος*, Σύνταγμα καί χρηματοδότησις τῶν πολιτικῶν κομμάτων, τιμητικός τόμος Ἡλ. Κυριακοπούλου, τόμ. Α', σ. 389 καί σ. 397.

9. Βλ. *σχετικά Cossutta*, ὅπ. π. σ. 14 καί 29, ἐπίσης *Galloni*, ὅπ. π. σ. 166.

κόμματα να ανταποκρίνονται στις λειτουργίες που καλούνται να εκπληρώσουν ως συνταγματικοί θεσμοί, δεν προσκρούει, αυτή καθαυτή, στο Σύνταγμα. Το έπιχείρημα αυτό έγινε λιγότερο δεκτό από το προηγούμενο. Έτσι π.χ., το Συνταγματικό Δικαστήριο της Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στην απόφαση που αναφέρθηκε παραπάνω, δεν θεωρεί σύμφωνη με το Θεμελιώδη Νόμο την κρατική οικονομική ενίσχυση των κομμάτων ως μέσο για να αποτραπεί ή εξάρτησή τους από ισχυρούς χρηματοδότες ή η προσφυγή τους σε αθέμιτες οικονομικές πηγές. Κατά το δικαστήριο αυτό, το Σύνταγμα αναγνωρίζει στα κόμματα ελευθερία και ανεξαρτησία από το κράτος, όχι όμως και από ιδιώτες χρηματοδότες, ισχυρούς ή μή. Το δικαστήριο δεν θεωρεί νοητό από την πλευρά του συνταγματικού δικαίου το διαχωρισμό μεταξύ θεμιτής και μή θεμιτής επιρροής των ιδιωτικών χρηματοδοτών στα κόμματα.

Άλλά η διάκριση μεταξύ θεμιτής και μή θεμιτής επιρροής των ιδιωτικών χρηματοδοτών πάνω στα κόμματα είναι νοητή από την πλευρά του συνταγματικού δικαίου. Έφόσον το Σύνταγμα αναγνωρίζει και κατοχυρώνει τά κόμματα, ως «συλλογικά μέσα» που τίθενται στη διάθεση των πολιτών για να ασκήσουν τή λαϊκή κυριαρχία¹⁰, ή, απλά, στο βαθμό που το Σύνταγμα κατοχυρώνει τον πολιτικό πλουραλισμό, τότε, «στόν» βαθμό που ομάδες πίεσης, δημόσιες ή ιδιωτικές, και όχι μόνο οι πολίτες που έχουν έγγραφει ως μέλη, γίνονται κατά κάποιο τρόπο οι προσδιοριστικοί παράγοντες ή πάντως συμπράττουν στόν προσδιορισμό των επιλογών των κομμάτων (...), οι δημοκρατικοί θεσμοί προσβάλλονται στό σύνολό τους και πλήττονται εκ θεμελίων (...), αν οι ίδιες ομάδες πίεσης χρηματοδοτούν ταυτόχρονα περισσότερα κόμματα, έναντι αναλόγων ανταλλαγματών (...), τότε, στην πραγματικότητα, περισσότερα κόμματα μεταβάλλονται σε έκφραση της ίδιας οικονομικής ή ταξικής πραγματικότητας, [σε έκφραση] μιας οικονομικής ολιγαρχίας που εκφράζεται σε ένα και τό αυτό πρόσωπο. Έτσι μ' αυτό τον τρόπο πραγματοποιείται ή ήγεμονία ενός ανθρώπου, μιας ομάδας, μιας τάξης, έξω από τούς κανόνες της δημοκρατικής διαδικασίας.

Αυτή καθαυτή, λοιπόν, ή αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ανατρέπεται εκ θεμελίων.

10. Πρβλ. παρέμβαση *L. Basso*, σε *Travola rotonda: il finanziamento dei partiti*, Μ. 17(1963), σ. 48 επ., *Galloni*, όπ. π. σ. 165.

Σ' αυτό τό σημείο ή παρέμβαση του κράτους αποβαίνει απαραίτητη καί επείγουσα για τήν ίδια του τήν σωτηρία (...)¹¹. Έτσι, π.χ., είναι άθέμιτοι οί πόροι τών κομμάτων πού προέρχονται είτε από ιδιώτες χρηματοδότες έναντι άμεσων ή έμμεσων γενικών πολιτικών ανταλλαγμάτων ή ειδικών πολιτικών ενεργειών τών κομμάτων καί οί άμεσες ή έμμεσες οικονομικές συμβολές πού μέ αυθαίρετο τρόπο καταβάλλονται σέ μερικά κόμματα εκ μέρους του κράτους ή δημοσίων οργανισμών ή επιχειρήσεων πού χρηματοδοτούνται από τό κράτος. Αντίθετα, δέν είναι άθέμιτες οί εισφορές τών μελών ή γενικά τών ιδιωτών πού προσφέρονται χωρίς ιδιαίτερα πολιτικά ανταλλάγματα, οί καρποί οικονομικών δραστηριοτήτων τών κομμάτων κλπ.¹².

Έφόσον λοιπόν ό λαός, καί ως όργανο του κράτους, διατυπώνει τήν πολιτική του βούληση καί ασκεί τήν κυριαρχία του όχι μόνο μέσω τής ψήφου αλλά καί μέσω τών πολιτικών κομμάτων, ή μερική ή όλική «έξαγορά» απόψεων ή συγκεκριμένων πολιτικών πράξεων από τά πολιτικά κόμματα είναι αντίστοιχα τόσο άθέμιτη όσο καί ή «έξαγορά» ψήφων από τούς ψηφοφόρους. Μέ τή χρηματοδότηση τών κομμάτων από τόν κρατικό προϋπολογισμό «δέν προτείνεται νά εξαλειφθούν οί ιδιωτικές ενισχύσεις, αλλά ή κατάσταση ανάγκης πού υποχρεώνει τά κόμματα νά προσφύγουν σ' αυτές, υποτασσόμενα στους όρους καί τούς έκδιασμούς τών ομάδων ισχύος. Πρόκειται για τήν άπελευθέρωση τών κομμάτων από τήν ανάγκη ιδιωτικής χρηματοδότησης κάθε φορά πού ή χρηματοδότηση αυτή θρίσκε-

11. Galloni, όπ. π. σ. 164-165. Πρβλ. επίσης, Plate, όπ. π. σ. 24-25. Κατά τόν Δ. Τσάτσο, όπ. π. σ. 389-390 «εις όλα τά κράτη τών οποίων τά κόμματα αποτελούν συστατικούς τής λειτουργίας του πολιτεύματος παράγοντας, δέν δύνανται ό νομικός καί ό νομοθέτης ν' άρνηθούν, ότι αί εκ τής χρηματοδότησεως δυνάμεναι νά προκύψουν έξαρτήσεις, καθ' ό μέτρον αύται στερούν τά πολιτικά κόμματα τής δυνατότητας, όπως συμβάλλουν εν τή έννοία καί τῷ πνεύματι του πολιτεύματος εις τήν αδιάβλητον λειτουργίαν τών συνταγματικών θεσμών, έμπίπτουν εις τήν άρμοδιότητα του νομοθέτου». Πρβλ. καί Άν. Τάχου, Θεμελιώδεις υποχρεώσεις τών δημοσίων υπαλλήλων, σ. 39 ύποσ. 26 ύπό II καί III.

12. «Ed è naturale che i partiti politici debbano ricorrere, per finanziare la propria attività, alle forze sociali che essi rappresentano (...). Altro è, invece, la corruzione, l' utilizzazione del potere governativo e negli enti locali a favore di uno o più partiti. Tutto ciò deve essere combattuto è impedito (...), παρατηρεί ό Cossutta, όπ. π. σ. 35-36.

ται σέ αντίφαση μέ τή συνταγματική λειτουργία πού αναπτύσσουν και τούς επιβάλλει νά υποτάσσονται στήν οικονομική ισχύ ή νά μετατρέπονται σέ ὄργανα κακῆς διοίκησης στους δημόσιους οργανισμούς»¹³.

(γγ) Κατά τῆς κρατικῆς ἐπιχορήγησης τῶν κομμάτων αναπτύχθηκαν βασικά τά ἐξῆς ἐπιχειρήματα: α) ὅτι ἡ οικονομική ἐνίσχυσή τους ἀπό τό κράτος κινδυνεύει νά ὀδηγήσει και σέ πολιτική τους ἐξάρτηση ἀπό αὐτό και β) ὅτι μέ τήν κρατική οικονομική ἐπιχορήγηση πρὸς τά κόμματα πραγματοποιεῖται μιὰ ἐπίδραση τοῦ κράτους στόν ἀνταγωνισμό τῶν πολιτικῶν και κομματικῶν δυνάμεων πού διαφιλονικιοῦν τόν ἔλεγχό του μέσα ἀπό τίς συνταγματικές διαδικασίες: ἡ χορήγηση τοῦ ἴδιου ποσοῦ σέ ὅλα τά κόμματα σημαίνει ὅτι παραγνωρίζεται ἡ διαφορά μεγέθους μεταξὺ τῶν κομμάτων ἐνῶ ἡ χορήγηση στά κόμματα ποσῶν ἀνάλογων μέ τό μέγεθός τους συντείνει στήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἴδιου συσχετισμοῦ κομματικῶν δυνάμεων, δηλαδή σέ μιὰ τεχνητή χρυστάλλωση τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων ἀνάμεσα στά κόμματα, πράγμα ἀντίθετο πρὸς τό πνεῦμα και τό γράμμα τῶν συνταγματικῶν κανόνων. Τά ἐπιχειρήματα αὐτά ἐνῶ θέτουν πραγματικά προβλήματα πού σχετίζονται μέ τήν κρατική χρηματοδότηση τῶν πολιτικῶν κομμάτων δέν ἀνατρέπουν τήν *ratio* ὑπέρ αὐτῆς τῆς χρηματοδότησης· τά κόμματα ἐνισχύονται ἀπό τό κράτος ὡς θεσμοί πού ἐπιτελοῦν λειτουργίες χάρι τῶν ὁποίων περιλήφθηκαν στό Σύνταγμα: οἱ κίνδυνοι νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ δυνατότητα χορήγησης κρατικῶν παροχῶν στά κόμματα γιά τόν ἀθέμιτο ἐπηρεασμό τῶν λειτουργιῶν πού ἐπιτελοῦν τά κόμματα εἶναι ὑπαρκτοί, μποροῦν ὅμως νά περιοριστοῦν οὐσιαστικά και πάντως ἀντισταθμίζονται μέ τά πλεονεκτήματα πού παρουσιάζει ἡ κρατική ἐπιχορήγηση τῶν κομμάτων κυρίως μέ τήν ἐπιβολή πρόσφορων ὄρων διανομῆς τῶν κρατικῶν ἐνισχύσεων¹⁴.

(δδ) Τό ζήτημα τῆς κρατικῆς οικονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων τέθηκε στήν «Ε' Ἀναθεωρητική Βουλή» κατά τή διάρκεια τῶν συζητήσεων τοῦ σχετικοῦ μέ τά κόμματα ἄρθρου 12 τοῦ Κυβερνητικοῦ Σχεδίου

13. Galloni, ὅπ. π. σ. 167-168.

14. Γιά τίς ἐπιφυλάξεις κατά τῆς κρατικῆς ἐπιχορήγησης τῶν κομμάτων βλ., ἀντί ἄλλων, Plate, ὅπ. π. σ. 60 ἐπ., Lenner, ὅπ. π. σ. 16 ἐπ., Wildermann, ὅπ. π. σ. 5 ἐπ. Κατά τῆς κρατικῆς οικονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων τάσσεται ὁ Abendroth, ὅπ. π. σ. 217 ἐπ. Πρὸβλ. και τίς παρατηρήσεις τοῦ Neumann, Entstehung und Entwicklung der politischen Parteien, σ. 252 ἐπ.

Συντάγματος. Ἡ βουλή υἱοθέτησε στήν ἐπιχειρηματολογία ὑπέρ τῆς κρατικῆς ἐπιχορήγησης τῶν πολιτικῶν κομμάτων, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐνσωματωθεῖ τελικά στό Σύνταγμα, μία διάταξη πού προβλέπει ρητά τή δυνατότητα νά νομοθετηθεῖ οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων ἀπό τόν κρατικό προϋπολογισμό: κατά τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ «νόμος δύναται νά ὀρίζη τήν ὑπό τοῦ Κράτους ἐνίσχυσιν τῶν κομμάτων καί τήν δημοσιότητα τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν αὐτῶν καί τῶν ὑποψηφίων βουλευτῶν».

β) Ἡ κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση στό ἰσχύον Σύνταγμα: γενικές παρατηρήσεις

Τό ἄρθρ. 12 τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου Συντάγματος δέν περιεῖχε διάταξη ἀντίστοιχη μέ αὐτή τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 Σ. Ἡ ἀρχική διάταξη, πού ἀφοροῦσε τήν κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων, προστέθηκε κατά τή συζήτηση τοῦ Σχεδίου στή Β' Ὑποεπιτροπή¹⁵ τοῦ Συντάγματος καί διατηρήθηκε στό ἄρθρο 12 τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος. Ἡ ὀριστική διατύπωση τῶν ἄρθρ. 29 § 2 Σ διαμορφώθηκε κατά τήν τελική συζήτηση τοῦ Συντάγματος στή βουλή¹⁶.

Τό Σύνταγμα περιέχει μιά *expressis verbis* ἐξουσιοδότηση τοῦ κοινού νομοθέτη νά θεσπίσει κρατική ἐπιχορήγηση τῶν κομμάτων: ἄρα τό συνταγματικά ἐπιτρεπτό τῆς κρατικῆς ἐπιχορήγησης τῶν κομμάτων δέν εἶναι ζήτημα ἐρμηνείας σχετικοῦ ἄρθρου¹⁷, τό ὁποῖο δέν ἀφήνει κενό ὡς πρός τό σημεῖο αὐτό. Ὁ νομοθέτης, ψηφίζοντας κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων, ἐφαρμόζει ἰσχύοντα συνταγματικό κανόνα.

15. Τό ζήτημα τέθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τό βουλευτή Ἀθ. Κανελλόπουλο, Πρακτικά Β' Ὑποεπιτροπῆς, σ. 509, πού παρουσίασε τή σχετική πρακτική στήν Ὁμοσπονδιακή Δημοκρατία τῆς Γερμανίας. Προτάσεις ἢ ἐπιχειρηματολογία ὑπέρ τῆς κρατικῆς χρηματοδότησης τῶν κομμάτων, βλ. στίς ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Θ. Μανabή, Πρακτικά Β' Ὑποεπιτροπῆς, σ. 510, Γ.Β. Μαγκάκη, ὅπ. π. σ. 511, Κ. Τρικούπη, ὅπ. π. σ. 512.

16. Βλ. ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Γ. Μαύρου, Πρακτικά, σ. 732, Ἀθ. Κανελλόπουλο, ὅπ. π. σ. 783-784, Ἀπ. Κακλαμάνη, ὅπ. π. σ. 787. Ἀντίθετα, δέν ἀναπτύχθηκε ἐπιχειρηματολογία ἐναντίον τῆς κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐπιχορήγησης τῶν κομμάτων.

17. Ὅπως συμβαίνει, π.χ. στήν περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 49 τοῦ ἰταλικοῦ Συντάγματος, ἢ τοῦ ἄρθρ. 21 τοῦ γερμανικοῦ Θεμελιώδους Νόμου κλπ.

(αα) Τό άρθρ. 29 § 2 Σ, πού παρέχει εὐχέρεια στό νομοθέτη νά χορηγεί ὑλική ἐνίσχυση στά κόμματα καί νά τούς ἐπιβάλλει τήν ὑποχρέωση νά δημοσιεύουν τίς ἐκλογικές τους δαπάνες, παρουσιάζει μιὰ σχετική «αὐτοτέλεια» ἔναντι τῶν ἄλλων συνταγματικῶν διατάξεων πού ἀφοροῦν τά πολιτικά κόμματα. Ἡ «αὐτοτέλειά» του συνίσταται στό ὅτι δέν ἐρχεται νά συμπληρώσει τίς ἄλλες συνταγματικές διατάξεις ἑστὸν προσδιορισμό τῆς νομικῆς καί πολιτικῆς θέσης τῶν κομμάτων στό πολίτευμα, οὔτε νά ρυθμίσει δικαιώματα τῶν πολιτῶν σέ σχέση μέ τά κόμματα. Ἀντίθετα, ἡ ἐφαρμογή τοῦ άρθρ. 29 § 2 Σ προϋποθέτει ὅτι ἔχουν προσδιοριστεῖ καί ἡ ἔννοια τῶν πολιτικῶν κομμάτων — δηλαδή τῶν «δικαιούχων» τῶν ἐνισχύσεων πού ἐπιτρέπει —, καί, τουλάχιστον σέ ἀδρές γραμμές, ἡ νομική καί πολιτική θέση τῶν κομμάτων στό ἰσχύον πολίτευμα, χάρη τῆς ὁποίας καί προβλέπονται οἱ ἐνισχύσεις τοῦ άρθρ. 29 § 2 Σ.

Ἡ «αὐτοτέλεια» τοῦ άρθρ. 29 § 2 Σ πρακτικά συνίσταται στό ὅτι ἡ ἐφαρμογή του δέν ἐπιδρᾷ στήν ἔκταση τῶν ἄλλων δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων πού ἔχουν τά κόμματα κατευθείαν ἀπό τό Σύνταγμα ἢ ἀπό τήν κοινή νομοθεσία: τό άρθρ. 29 § 2 Σ δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει πηγή πρόσθετων ὑποχρεώσεων πέρα ἀπό ὅσες εἶναι ἀναγκαῖες γιά νά ὑλοποιηθεῖ ἡ ρύθμιση πού προβλέπει. Μέ ἄλλες λέξεις τό περιεχόμενο καί ἡ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τοῦ κόμματος στό πολίτευμα προσδιορίζονται ἀπό ἄλλους συνταγματικούς κανόνες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὑπαρξη τοῦ άρθρ. 29 § 2 Σ καί τῆ θέσπιση κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης στά κόμματα: ἀπλά ὁ συντακτικός νομοθέτης προβλέπει δυνατότητα ὑλικῆς ἐνίσχυσης ὑπὲρ ἑνός θεσμοῦ τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία καί τά χαρακτηριστικά ἔχουν ἤδη καθοριστεῖ.

Ἄλλωστε, τό άρθρ. 29 § 2 Σ θεσπίζει εὐχέρεια τοῦ νομοθέτη νά προβαίνει στήν ψήφιση κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό Σ θεωρεῖ τή διάταξη τοῦ άρθρ. 29 § 2 Σ χρήσιμη ἄλλα ὄχι ἀπαραίτητη γιά τή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἐνδεχόμενη παράλειψη τοῦ νομοθέτη νά θεσπίσει κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων δέν συνεπάγεται ἀδιέξοδο κατά τή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Οὔτε, εἰδικότερα, ἡ ἔλλειψη κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν κομμάτων περικλείει τόν κίνδυνο νά καταστήσει ἀνενεργό κάποιο ἄλλο — πλὴν τοῦ άρθρ. 29 § 2 Σ — συνταγματικό

κανόνα, έτσι ώστε ο νομοθέτης να είναι υποχρεωμένος να τή θεσπίσει εξαιτίας αυτού του άλλο κανόνα. Αυτή είναι, π.χ. η περίπτωση του έκλογικού νόμου, πού η έκδοσή του προβλέπεται από τό άρθρ. 51 § 3 Σ, ή υποχρέωση όμως του νομοθέτη να τον ψηφίσει γεννάται όχι μόνο άμεσα από τό άρθρο αυτό, αλλά και έμμεσα, από μιά σειρά άρθρων — όπως λ.χ. τά άρθρ. 64 έπ., 73 έπ. πού ρυθμίζουν τήν οργάνωση και τή νομοθετική λειτουργία τής βουλής — τά όποια θά παρέμεναν άνενεργά άν δέν ψηφιζόταν ο νόμος πού προβλέπει τό άρθρ. 51 § 3 Σ¹⁸.

Δέν μπορεί εξάλλου να ευσταθήσει ο ισχυρισμός ότι οι λόγοι για τούς όποιους ο συντακτικός νομοθέτης παρέσχε στον κοινό νομοθέτη τή διακριτική ευχέρεια να χορηγεί ή όχι κρατική οικονομική ένίσχυση στα κόμματα, επιβάλλουν στον κοινό νομοθέτη να θεσπίσει πραγματικά αυτή τήν ένίσχυση. Οι λόγοι αυτοί μπορεί να εξηγούν, δικαιολογούν, νομιμοποιούν κλπ. τήν επιλογή του, δέν μπορούν όμως να υποκαταστήσουν τήν τελική συνταγματική διάταξη, ή όποια σαφώς επιτρέπει αλλά εξ ίσου δέν επιτάσσει τήν κρατική οικονομική επιχορήγηση των κομμάτων.

Κατά συνέπεια, μέ τό άρθρ. 29 § 2 Σ θεσπίζεται *facultas*, όχι όμως και *obligatio* του νομοθέτη να χορηγεί κρατική οικονομική ένίσχυση στα κόμματα. Τό άν ο νομοθέτης χρησιμοποιήσει αυτή τή δυνατότητα έναπόκειται αποκλειστικά στή διακριτική του ευχέρεια. Έφόσον όμως ο νομοθέτης αποφασίσει τή χορήγηση κρατικών οικονομικών παροχών στα κόμματα, υπόκειται στους όρους και τίς προϋποθέσεις του άρθρ. 29 § 2 Σ, ένδεχομένως δέ και σε κανόνες πού προκύπτουν από άλλες συνταγματικές διατάξεις, όπως ο κανόνας τής ίσης μεταχείρισης των κομμάτων κατά τή διανομή των κρατικών ενισχύσεων¹⁹.

18. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις του Tsatsos, *Die parlamentarische Betätigung von öffentlichen Bediensteten*, σ. 114, ο όποιος, σχολιάζοντας τήν περίπτωση αντίστοιχα δυνητικού κανόνα του άρθρ. 137 § 1 του Θεμελιώδους Νόμου τής Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας τής Γερμανίας, παρατηρεί ότι άν από τό δυνητικό αυτό κανόνα του Θεμελιώδους Νόμου προέκυπτε υποχρέωση του νομοθέτη, «αυτό θά σήμαινε ότι διέλαθε από τον συντακτικό νομοθέτη ένα *sine qua-non* στοιχείο των ρυθμίσεών του», πράγμα πού, ώστόσο, «άποτελεί ισχυρισμό πού γενικά είναι δύσκολο να βρει έρεισμα».

19. Για τήν ισότητα των κομμάτων άπέναντι στό κράτος, βλ. παραπάνω σ.223 έπ.

γ) 'Η κρατική οικονομική ενίσχυση στό ισχύον Σύνταγμα: οί ρυθμίσεις του άρθρ. 29 § 2 έδ. α' Σ

(αα) Κατά τό άρθρ. 29 § 2 έδ. α' Σ γιά νά παρασχεθεί οικονομική ενίσχυση στά κόμματα από τό κράτος καί νά επίβληθεί ή δημοσιότητα τών έκλογικων δαπανών τών κομμάτων καί τών υποψηφίων βουλευτών χρειάζεται νόμος.

Ός «νόμος» νοείται καταρχήν τυπικός νόμος καί μάλιστα, κατά τό άρθρ. 72 § 1 Σ, ψηφίζόμενος από τήν όλομέλεια τής βουλής. 'Η διατύπωση του άρθρ. 72 § 1 Σ ότι «έν Όλομελεία τής Βουλής συζητούνται καί ψηφίζονται (...) νομοσχέδια καί προτάσεις νόμων (...) περί τής λειτουργίας τών πολιτικων κομμάτων (...)» δέν έναρμονίζεται επακριβώς μέ τό περιεχόμενο του άρθρ. 29 § 2 Σ, τό οποίο παραπέμπει στον κοινό νομοθέτη μόνο δύο ειδικά θέματα τών κομμάτων, τήν οικονομική τους ενίσχυση από τον κρατικό προϋπολογισμό καί τή δημοσιότητα τών έκλογικων τους δαπανών. 'Αντίθετα, στό άρθρ. 12 του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος καί τών Σχεδίων τής Β' 'Υποεπιτροπής καί τής Όλομελείας τής 'Επιτροπής του Συντάγματος προβλεπόταν νόμος πού άφορούσε γενικά τή λειτουργία τών κομμάτων. Τό άρθρ. 72 § 1 Σ αναφέρεται προφανώς sé ό,τι τελικά απέμεινε στό Σύνταγμα από όσα αρχικά επρόκειτο νά ρυθμίζει αυτός ό νόμος. Πρόκειται γιά τά δύο ειδικά ζητήματα πού παραπέμπει στον κοινό νομοθέτη τό άρθρ. 29 § 2 Σ: τήν κρατική οικονομική ενίσχυση τών κομμάτων καί τή δημοσιότητα τών έκλογικων δαπανών τών κομμάτων καί τών υποψηφίων βουλευτών. Καί στις δύο αυτές περιπτώσεις, έφόσον ό νομοθέτης θελήσει νά χρησιμοποιήσει τήν εύχέρεια πού του παρέχει τό Σύνταγμα, όφείλει νά τό πράξει μέ νόμο πού συζητιέται στην όλομέλεια τής βουλής καί ψηφίζεται από αυτή κατά ρητή έπιταγή του άρθρ. 72 § 1 Σ²⁰.

20. Βλ. τήν αντίστοιχη παρατήρηση sé Ράϊκου, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαιου, σ. 120, κατά τον οποίο «(...) μάλλον εκ παραδρομής δέν διεγράφη εκ τής διατάξεως του άρθρ. 72 § 1 ό νόμος «περί λειτουργίας τών πολιτικων κομμάτων» μετά τήν διαγραφήν τής διατάξεως του άρθρ. 12 § 2 τών Σχεδίων». De constitutione ferenda, ή διατύπωση του άρθρ. 72 § 1 Σ θά ήταν ακριβέστερη άν τό άρθρο όριζε ότι «'Εν Όλομελεία τής Βουλής συζητούνται καί ψηφίζονται (...) νομοσχέδια καί προτάσεις νόμων περί (...) τών έν άρθροις (...) καί 29 παράγραφος 2 (...)». Τήν ίδια άποψη υποστηρίζει ό Κεφαλάς, 'Η νομική φύση του πολιτικού κόμματος, άνάτυπο από 'Ελλ.

(β6) Ἡ κρατική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων κατὰ τὸ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. α' Σ προσδιορίζεται ὡς «οἰκονομική». Οἰκονομική ἐνίσχυση εἶναι, κατ' ἀρχήν, ἡ ἄμεση καταβολή χρηματικῶν ποσῶν στὰ κόμματα.

Εἶναι ἐπίσης ἡ παροχή σ' αὐτὰ ποικίλων οἰκονομικῶν διευκολύνσεων, ὑπηρεσιῶν ἢ ἀγαθῶν, πού δέν συνεπάγονται καταβολή χρημάτων πού εἶναι ὅμως ἀποτιμητὰ σέ χρῆμα.

Τέτοιου εἴδους ἔμμεση οἰκονομική ἐνίσχυση ἀποτελοῦν, λ.χ. ἡ παροχή φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν στὰ κόμματα γιά τήν προμήθεια ὀρισμένων ἀγαθῶν χρήσιμων γιά τή δράση τους ἢ εἰδικότερα γιά τόν προεκλογικό τους ἀγῶνα, ἡ χορήγηση τηλεγραφικῶν ἢ τηλεφωνικῶν ἀτελειῶν, ἡ παροχή συγκοινωνιακῶν ἀτελειῶν ἢ διευκολύνσεων στούς ὑποψηφίους βουλευτές τῶν κομμάτων κατὰ τήν προεκλογική περίοδο, ἡ δωρεάν ἢ μέ μειωμένο κόστος παροχή στὰ κόμματα ἀγαθῶν πού παράγονται ἀπό δημόσιες ἐπιχειρήσεις²¹. Ἐμμεση οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων ἀπό τόν κρατικό προϋπολογισμό μπορεῖ νά εἶναι καί ἡ χορήγηση σ' αὐτὰ χρόνου ἀπό τήν τηλεόραση ἢ τὸ ραδιόφωνο γιά νά ἀναπτύξουν τίς ἀπόψεις τους. Ὡστόσο, ἡ ἐνδεχόμενη χορήγηση αὐτοῦ τοῦ χρόνου ὡς ὑλοποίηση τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 Σ, δέν ἐξαλείφει τήν ὑποχρέωση πού πηγάζει ἀπό τὸ ἄρθρ. 15 § 2 Σ, σύμφωνα μέ τὸ ὅποιο «Ἡ ραδιοφωνία καί ἡ τηλεόρασις τελοῦν ὑπό τόν ἄμεσον ἔλεγχο τοῦ Κράτους, σκοποῦν δέ εἰς τήν ἀντικειμενικήν καί ἐπὶ ἴσοις ὅροις μετάδοσιν πληροφοριῶν καί εἰδήσεων, (...)»²².

(γγ) Ἡ οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων πού προβλέπει τὸ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. α' Σ χορηγεῖται ἀπό τὸ κράτος. Αὐτὸ σημαίνει εἴτε ὅτι

Δ. Ἰούν.-Ἰουλ.-Αὔγ. 1981, σ. 7 ὑποσ. 24. Contra: Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, κατὰ τόν ὅποιο, χωρίς περαιτέρω ἐπιχειρηματολογία, «μολονότι τὸ ἄρθρ. 29 προβλέπει θεσμικό νόμο μόνο στήν § 2 (...) πρέπει νά δεχτοῦμε πῶς τὸ ἄρθρ. 29, μέ τή γενικότητα τῶν ρυθμίσεών του, ἀφήνει περιθώρια στόν κοινὸ νομοθέτη νά ρυθμίσει τὸ θεσμὸ τοῦ πολιτικῶν κόμματος καί ἰδιαίτερα νά θεσπίσει κανόνες δημοκρατικῆς του λειτουργίας».

21. Βλ. π.χ. Seifert, Die politischen Parteien im Recht der Bundesrepublik Deutschland, σ. 313 ἐπ., 315 ἐπ. Πρβλ. Δρόσου, ὅπ. π. σ. 651-652.

22. Γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρ. 15 § 2 Σ, βλ. παραπάνω σ.233 ἐπ. Γιά τίς διάφορες μορφές πού μποροῦν νά πάρουν οἱ οἰκονομικές ἐνισχύσεις τῶν κομμάτων ἀπό τὸ κράτος, βλ. π.χ. Τσάτσος, ὅπ. π. σ. 395-396, 400 ἐπ.

προέρχεται κατευθείαν από τον κρατικό προϋπολογισμό είτε από πηγές που προορίζονται για τον κρατικό προϋπολογισμό, — όπως είναι τα έσοδα από τις δημόσιες επιχειρήσεις ή το τμήμα των κερδών που αναλογεί στο κράτος από τις μικτές επιχειρήσεις αλλά δεν καταλήγουν σ' αυτό για να δοθούν στα κόμματα ως επιχορήγηση.

(δδ) Το άρθρ. 29 § 2 εδ. α' Σ προβλέπει κρατική οικονομική ενίσχυση των κομμάτων. Ο όρος «ενίσχυση» σημαίνει ότι αποκλείεται η πλήρης — άρα και αποκλειστική — κάλυψη όλων των εξόδων των κομμάτων από το δημόσιο προϋπολογισμό. Το κράτος «ενισχύει» τα κόμματα, δεν τα συντηρεί. Αυτό σημαίνει ότι κάθε κόμμα, κατά βάση, συντηρείται οικονομικά από εκείνες τις δυνάμεις που το «συντηρούν» και πολιτικά. Πρόκειται δηλαδή, για τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, για τις οποίες η λειτουργία του αποτελεί συνειδητοποιημένη ανάγκη και οι οποίες αναλαμβάνουν το οικονομικό βάρος αυτής της λειτουργίας²³. Οι κρατικές παροχές συμπληρώνουν, δεν υποκαθιστούν τις πηγές που το κόμμα βρίσκει άλλου²⁴. Οι κρατικές ενισχύσεις προς τα κόμματα δεν μπορούν να συνεπάγονται περιορισμούς στην εξεύρεση άλλων οικονομικών πόρων, διότι τότε υπερακοντίζεται ο σκοπός του άρθρ. 29 § 2 Σ, που είναι η οικονομική άρωγή των κομμάτων και όχι η μέ οποιοδήποτε τρόπο τοποθέτηση οικονομικών ορίων στις δραστηριότητές τους. Αυτό θα συνέβαινε αν, λ.χ., δεν επιτρεπόταν οι οικονομικές δραστηριότητες των κομμάτων να υπερβαίνουν τα όρια της κρατικής ενίσχυσης. Έτσι αποκλείεται και η πλήρης χρηματοδότηση ενός μόνο τομέα των κομματικών δραστηριοτήτων, όπως π.χ. της προεκλογικής τους δραστηριότητας, διότι με αυτό τον τρόπο, έστω ως προς τον πλήρως χρηματοδοτούμενο τομέα, οι δραστηριότητες των κομμάτων περιορίζονται μέσα στα όρια που επιτρέπει το μέγεθος της επιχορήγησης, η οποία δεν είναι πλέον «ενίσχυση» κατά την έννοια του άρθρ. 29 § 2 Σ αλλά πλήρης κάλυψη του χρηματοδοτούμενου τομέα. Το επιχείρημα ότι η ολική κάλυψη των δαπανών ενός μόνο τομέα κομματικών δραστηριοτήτων είναι μερική ως

23. Πρβλ. την παρατήρηση του *Cossutta*, όπ. π. σ. 36, κατά τον οποίο «noi comunisti siamo un partito dei lavoratori e chiediamo perciò i denari ai lavoratori e li riceviamo. I partiti che rapresentano gli interessi dei padroni si rivolgano ai padroni. E cosa normale».

24. Πρβλ. παραπάνω, σ. 348 έπ.

πρός τό σύνολο τῶν δαπανῶν τοῦ κόμματος, ἄρα, «ένίσχυση» κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 Σ καί ὄχι ἀποκλειστική χρηματοδότηση τοῦ κόμματος καί γι' αὐτό δέν προσκρούει στό ἄρθρ. 29 § 2 Σ, δέν εὐσταθεῖ: Ἐφόσον δέν πρόκειται γιά τήν πρακτικά ἀπίθανη περίπτωση νά ἀναλάβει τό κράτος νά καταβάλλει ἀπεριόριστα ὁποιοδήποτε ποσό τοῦ ζητοῦσε ἓνα κόμμα γιά δαπάνες τοῦ τομέα δραστηριοτήτων πού καλύπτεται ἀποκλειστικά ἀπό τό κράτος, ἡ κρατική οἰκονομική ένίσχυση πού παρέχεται σέ ἓνα κόμμα μέ τή χορήγηση χρημάτων γιά τήν κάλυψη ὄλων τῶν δαπανῶν ἑνός τομέα κομματικῶν δραστηριοτήτων συνοδεύεται ἀπό μία ἀπαγόρευση: τό κόμμα δέν δικαιούται νά δαπανήσει γιά τόν τομέα αὐτό ἄλλα χρήματα ἐκτός ἀπό ὅσα τοῦ χορηγεῖ τό κράτος· ἐάν μπορούσε, τότε θά ἐπρόκειτο γιά μερική ένίσχυση καί ὄχι γιά ὀλική κάλυψη τῶν δαπανῶν αὐτῶν. Ἡ δέσμευση, ὅμως, τήν ὁποία συνεπάγεται γιά ἓνα κόμμα ἡ ἀποκλειστική κρατική χρηματοδότηση ἑνός τομέα τῶν δραστηριοτήτων του, δέ βρίσκει συνταγματικό ἔρεισμα.

2. Ἡ δημοσιότητα τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν τῶν κομμάτων (ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ)

α) Ἡ δημοσιότητα τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν ὡς εἶδος ἐλέγχου τῶν κομμάτων

Ἡ δημοσιότητα τῶν δαπανῶν τῶν κομμάτων προβλεπόταν ἤδη ἀπό τό ἄρθρ. 12 § 3 τῶν Σχεδίων τῆς Β' Ὑποεπιτροπῆς καί τῆς Ὀλομέλειας τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος. Σύμφωνα μέ αὐτό τό ἄρθρο «τά κόμματα ὀφείλουν, νά καθιστοῦν δημοσία γνωστήν τήν προέλευσιν τῶν πόρων των». Ἡ διάταξη αὐτή εἶναι εὐρύτερη ἀπό τήν ἰσχύουσα διάταξη τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ κατὰ τήν ὁποία «ὁ νόμος δύναται νά ὀρίζει (...) καί τήν δημοσιότητα τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν αὐτῶν [δηλ. τῶν κομμάτων] καί τῶν ὑποψηφίων βουλευτῶν». Ἡ διαφορά τῶν δύο ρυθμίσεων εἶναι προφανής: Ἡ διάταξη τῶν Σχεδίων τῶν ἐπιτροπῶν καθιέρωνε συνταγματική ὑποχρέωση τῶν κομμάτων νά γνωστοποιοῦν δημόσια τίς πηγές τῶν πόρων τους, καί δέσμευε τόν κοινό νομοθέτη νά ψηφίσει τό σχετικό ἐκτελεστικό νόμο. Ἡ ὑποχρέωση ἐκείνη ἀφοροῦσε γενικά τήν προέλευση τῶν πόρων τῶν κομμάτων, ἐνώ ἡ δημοσιότητα πού προβλέπεται ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ ἀναφέρεται ὄχι στίς πηγές ἀλλά στίς δαπάνες, καί ὄχι ὅλες ἀλλά μόνο στίς ἐκλογικές.

Κατά τίς συζητήσεις στή βουλή οἱ διατάξεις τῶν Σχεδίων τῶν Ἐπιτροπῶν προσέκρουσαν σέ ἐντονότατες ἀντιδράσεις τῆς τότε ἀντιπολίτευσης, πού θεώρησε ὅτι ἔτσι δημιουργοῦνται δυνατότητες ἀστυνόμησης τῶν κομμάτων²⁵. Εἰδικότερα, οἱ βουλευτές τῆς ἀντιπολίτευσης ἰσχυρί-

25. Βλ. π.χ., τήν ἀγόρευση τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ Ἀνδρ. Παπανδρέου, Πρακτικά, σ. 734-735, κατὰ τόν ὁποῖο «ἐάν μέ τήν διάταξη αὐτή (...) ζητοῦμε τήν ἀποκά-

στηκαν αφενός ότι οι όπαδοί των κομμάτων θά φοβούνται νά τά ένισχύσουν οικονομικά, έφόσον τά όνόματά τους θά γίνονται δημόσια γνωστά καί αφετέρου ότι θά δημιουργούσε απαράδεκτα προσκόμματα στή λειτουργία των κομμάτων ό όποιοσδήποτε διοικητικός τους έλεγχος, προκειμένου νά διαπιστωθεί άν πράγματι καθιστούν, όπως οφείλουν, «δημοσίαν γνωστήν τήν προέλευσιν των πόρων των». Αντίθετα, ή έπιβολή στά κόμματα τής ύποχρέωσης νά κάνουν δημόσια γνωστές τίς δαπάνες τους είτε δέν σχολιάστηκε είτε δέν αντιμετώπιστηκε άρνητικά²⁶. Έτσι έπικράτησε ή έλαστικότερη διατύπωση του άρθρ. 29 § 2 έδ. 6' Σ.

Ζήτημα έλέγχου των οικονομικών των κομμάτων ύπάρχει από τή στιγμή πού, έξαιτίας των μεγάλων τους οικονομικών αναγκών, ένδέχεται νά ύπάρξουν χρηματοδότες, οι όποιοι επιδιώκουν νά τά έπηρεάσουν μέ άθέμιτο τρόπο²⁷.

Σημαντικό, αλλά όχι τό μόνο, μέσο έλέγχου άποτελεϊ ή ύποχρέωση των κομμάτων νά καθιστούν δημόσια γνωστά όλα ή μερικά στοιχεία των οικονομικών τους. Μέ τήν ύποχρέωση λογοδοσίας για τήν προέλευση των μέσων τους, όπως παρατηρήθηκε²⁸, «πρέπει νά εξασφαλίζονται στόν πολιτική πληροφορίες καί σαφήνεια ως προς τίς έπιρροές στίς όποιες ύπόκεινται τό κόμμα καί οι ύποψήφιοί τους (...)».

λυση τής ιδιότητας του μέλους ενός κόμματος, εάν αυτή ή άποκάλυψη γίνεται (...) προς τήν ΚΥΠ καί άλλες ύπηρεσίες (...), τότε πραγματικά ύπονομούμε τήν δυνατότητα των κομμάτων νά λειτουργήσουν (...) ένα μέλος κάποιου κόμματος τής Άριστερας, θά έλεγα καί του ΠΑΣΟΚ, πιθανόν νά προτιμήσει νά μήν είναι μέλος του κόμματος (...) διότι πρέπει νά καταστεί γνωστή ή ιδιότης του ως μέλους». Κατά τόν κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο του Κ.Κ.Ε. έσωτερικού Α. Κύρκο, όπ. π. σ. 737 «(...) ή καθιέρωση ενός τέτοιου έλέγχου άποτελεϊ άστυνόμευση των κομμάτων. Υπάρχει (...) τό κύτταρο του κόμματος, τό όποίο — αυτό ίσως μόνο — έμεινε άλλοτε εκτός άστυνομικού έλέγχου. Τώρα, μέ τήν διάταξη αυτή, ό άστυνομικός έλεγχος θά εισαχθεί εις τό έσωτερικό των κομμάτων (...)». Σέ ανάλογο πνεύμα, πρβλ. άγορεύσεις των βουλευτών Άπ. Κακλαμάνη, όπ. π. σ. 786, Χ. Φλωράκη, όπ. π. σ. 790.

26. Χαρακτηριστική στό σημείο αυτό είναι ή παρατήρηση του βουλευτή Άθ. Κανελλόπουλου, τότε του κόμματος τής ΕΔΗΚ, Πρακτικά, σ. 790, κατά τόν όποιο «(...) άρνούμεθα μά πράγματι δημοκρατική διάταξη από τόν φόβο ότι, αυτή ή δημοκρατική διάταξη δέν πρόκειται νά εφαρμοσθή μέσα sé πλήρες δημοκρατικών πλαίσιον. Είναι επικίνδυνη, ως έχει ή διάταξη...».

27. Πρβλ. παραπάνω, σ. 352-353.

28. Plate, όπ. π., σ. 23-24.

Ἡ κατά τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ ὑποχρέωση τῶν κομμάτων νά δημοσιεύουν τά οικονομικά τους, ἂν καί μπορεῖ νά συνδυαστεῖ μέ νομικές κυρώσεις²⁹, καθιερώνεται κυρίως ὡς εἶδος πολιτικοῦ καί ὄχι νομικοῦ ἐλέγχου «(...) ἐκεῖνο πού ἀπαιτεῖται εἶναι ἕνας ἐλεγχος ἐκ μέρους τῶν μαζῶν, δημοκρατικός, ἀπό ὅλο τό λαό (...) ὄχι ἀπλά λογιστικός καί εὐκόλα διαβλητός ἐλεγχος, οὔτε ὁ ἀστυνομικός ἐλεγχος, πού δέν εἶναι ἀνεκτός, ἀλλά ὁ ἐλεγχος ἐκ μέρους τῆς κοινῆς γνώμης, τῶν πολιτῶν, τῶν ἐκλογέων, πού εἶναι πολύ πῖό σοβαρός, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι ἀμερόληπτος καί πού εἶναι πολύ ἀποτελεσματικός, ἀκριβῶς ἐπειδή ἐνδιαφέρει ἄμεσα», παρατηρεῖ σχετικά ὁ ἰταλός βουλευτής A. Cossutta³⁰.

Τό κόμματα, δημοσιεύοντας τά οικονομικά τους, ἐκτός — ἀκριβέστερα: ἀνεξάρτητα — ἀπό ἐνδεχόμενη ἐκπλήρωση νομικῆς τους ὑποχρέωσης, προβαίνουν σέ πράξη πού εἶναι πρόσφορη νά ἐπιφέρει πολιτικές συνέπειες. Ἔτσι π.χ. ἡ ἀπήχηση πού μπορεῖ νά ἔχει γιά τά κόμματα ἡ δημοσίευση ἑνός μή πειστικοῦ ἢ ἡ ἀρνήσή τους νά δημοσιεύσουν ἕναν ἰσολογισμό ἐνδέχεται νά ἔχει μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπό οποιαδήποτε εἰς βάρος τους νομική ἢ διοικητική κύρωση³¹.

29. Γιά τό θέμα τῶν κυρώσεων, βλ. ἀμέσως παρακάτω σ. 369-370.

30. Cossutta, ὅπ.π. σ.109. Πρβλ. ἐπίσης Plate, ὅπ.π. σ.108 ἐπ. Ἐπιχειρώντας αἰτιολόγησι τῆς σχετικῆς διάταξης τοῦ Θεμελιώδους Νόμου (ἄρθρ.21 § 1 ἐδ.4) ἡ Parteienrechtskommission, Die rechtliche Ordnung des Parteiwesens, σ.174-175, προβάλλει τό ἱστορικό παράδειγμα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καί παρατηρεῖ ὅτι «nach dem Zusammenbruch im Jahre 1945 hat die Frage, im welcher Höhe *anonyme Geldgeber*, auch des Auslands, vor allem aber Kreise der deutschen Industrie die NSDAP finanziert haben die deutsche Öffentlichkeit stark beschäftigt. In einer Reihe von Aussagen selbst führender Nazionalsozialisten ist hervorgegeben worden, dass solche Zuwendungen die Partei, namentlich in der für sie kritischen Zeit der letzten Monate vor Hitlers Regierungsantritt, vor dem finanziellen Ruin bewahrt und damit die Machtergreifung Hitlers ermöglicht haben».

31. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀντίστοιχη ὑποχρέωση θεσπίζει γιά ὀρισμένα εἶδη ἐντύπων τό ἄρθρ. 14 § 9 Σ, κατά τό ὅποιο «Νόμος δύναται νά προσδιορίσῃ ὅτι τά μέσα χρηματοδότησεως ἐφημερίδων καί περιοδικῶν δέον νά καθίστανται γνωστά». Ἡ διάταξη αὐτή θίγει μιά ἄλλη πλευρά τοῦ ἴδιου ζητήματος: ἐπειδή οἱ ἐφημερίδες καί τά περιοδικά ἀσκοῦν καθοριστική ἐπιρροή στή διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς βούλησης τῶν πολιτῶν, ὁ συντακτικός νομοθέτης ἔκρινε ὅτι ἡ ὑποχρέωσή τους νά ἀνακοινῶνουν δημόσια τά μέσα χρηματοδότησής τους, ἄρα καί τά ὀνόματα τῶν χρηματοδοτῶν, καθιστά μικρό-

6) Οι ρυθμίσεις του άρθρ. 29 § 2 έδ. 6' Σ

Τό Σύνταγμα αναφέρεται στή δημοσιότητα τών έκλογικῶν δαπανῶν τών κομμάτων καί τών υποψήφιων βουλευτῶν. «Έκλογικές» εἶναι οἱ δαπάνες πού καταβάλλουν τά κόμματα γιά τήν προετοιμασία τῆς καθόδου τους στίς ἐκλογές. Μέ τόν ὄρο «ἐκλογικές», τό Σύνταγμα ἀπαιτεῖ ἕναν ἰδιαίτερο δεσμό μεταξύ τών δαπανῶν πού καλοῦνται νά δημοσιεύουν τά κόμματα καί τών ἐκλογῶν. Ἡ περιοδικότητα τών ἐκλογῶν καί ἡ κεφαλαιώδης σημασία πού κάθε στιγμή δίνουν τά κόμματα στή διαμόρφωση τών πολιτικῶν πεποιθήσεων τών ψηφοφόρων δέν ἀρκοῦν ὥστε νά χαρακτηριστοῦν ὅλες ἡ περίπου ὅλες οἱ δαπάνες τών κομμάτων «ἐκλογικές». Ἀσφαλέστερο κριτήριο γιά τό χαρακτηρισμό τών δαπανῶν ὡς «ἐκλογικῶν» εἶναι ἡ σύνδεσή τους μέ τήν ἐκλογική δραστηριότητα τών κομμάτων κατά τήν «προεκλογική» περίοδο. «Προεκλογική» περίοδος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό χρονικό διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπό τή δημοσίευση τοῦ προεδρικοῦ διατάγματος, μέ τό ὁποῖο διατάσσεται ἡ διενέργεια γενικῶν ἢ ἀναπληρωματικῶν ἐκλογῶν³², ὡς τή διεξαγωγή τών ἐκλογῶν³³. Έκλογικές εἶναι ὅλες οἱ πρόσθετες δαπάνες πού καταβάλλουν τά κόμματα κατά τήν προεκλογική περίοδο, προκειμένου νά χρηματοδοτήσουν τήν ἐκλογική τους δραστηριότητα. Ἐτσι, ἐκλογικές δαπάνες εἶναι π.χ. τά παράβολα πού καταβάλλει τό κόμμα ὑπέρ τών υποψηφίων βουλευτῶν του, τά ἔξοδα μετακινήσεων («περιοδεῖων») τών υποψηφίων, οἱ δαπάνες γιά τήν προμήθεια ἐκλογικοῦ προπαγανδιστικοῦ ὑλικοῦ, οἱ μισθοί ἔκτακτου προσωπικοῦ, τά μισθώματα τών «ἐκλογικῶν κέντρων», τά ἔξοδα διοργάνωσης προεκλογικῶν συναθροίσεων, κλπ.

Στήν περίπτωση ἀναπληρωματικῆς ἐκλογῆς, «ἐκλογικές» εἶναι οἱ ἰδιαίτερες δαπάνες πού καταβάλλει τό κόμμα ἐνόψει αὐτῆς καί μόνον τῆς ἐκλογῆς, ἀπό τήν προκήρυξη ὡς τή διεξαγωγή της. Οἱ ἐκλογικές δαπάνες εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τό περιεχόμενο τῆς προεκλογικῆς δραστηριότητας τών κομμάτων. ἔτσι εἶναι λ.χ. ἐκλογικές καί οἱ δαπάνες πού καταβάλλουν τά κόμματα προκειμένου νά προπαγανδίσουν τή ρίψη

τερες τίς πιθανότητες ἑνός «ἀθέμιτου» ἐπηρεασμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης ἀπό οἰκονομικά ἰσχυρούς χρηματοδοτές τών ἐφημερίδων καί τών περιοδικῶν. Πρβλ. παραπάνω, σ. 298.

32. Βλ. άρθρ. 34 § 4, 41 § 2-3, 53 § 1-2 Σ καί άρθρ. 31 § 1 π.δ. 895/1981. Πρβλ. άρθρ. 94, π.δ. 895/1981.

33. Ἡ τήν ἀναστολή τους κατά τό άρθρ. 53 § 3 Σ.

«λευκού» ψηφοδελτίου στις κάλπες³⁴. Αντίθετα, δέν είναι έκλογικές καί ἄν ἀκόμη πραγματοποιοῦνται κατά τήν προεκλογική περίοδο, οἱ τρέχουσες δαπάνες ὀργάνωσης καί λειτουργίας, στίς ὁποῖες ὑποβάλλονται τά κόμματα καί πρίν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐκλογές. Τέτοιες δαπάνες εἶναι π.χ. οἱ δαπάνες λειτουργίας τῶν μόνιμων γραφείων τῶν κομμάτων, ἡ μισθοδοσία τῶν μόνιμων στελεχῶν, οἱ τρέχουσες δαπάνες τῆς ἔκδοσης τῶν καθημερινῶν ἢ περιοδικῶν ἐντύπων τῶν κομμάτων κοκ.

Ἡ δημοσιότητα κατά τό ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ καλύπτει μόνο τίς δαπάνες, ὅχι καί τίς πηγές τῶν ἐσόδων, τῆ δημοσιότητα τῶν ὁποίων δέν δικαιούται νά ἐπιβάλλει ὁ νομοθέτης³⁵. Οἱ δαπάνες αὐτές περιλαμβάνουν κάθε χρηματικό ποσό πού καταβάλλεται πραγματικά γιά τήν ἐκλογική δραστηριότητα τῶν κομμάτων κατά τήν προεκλογική περίοδο. Ἐτσι, λ.χ., συνιστᾶ ἐκλογική δαπάνη, κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ, ἡ δαπάνη στήν ὁποία ὑποβάλλεται ἕνας χονδρέμπορος χαρτιοῦ πού διαθέτει μιά μεγάλη ποσότητα ἀπό τό ἐμπόρευμά του γιά νά τυπωθοῦν ἐκλογικές προκηρῦξεις ἑνός κόμματος. Πραγματικά, σκοπός τῆς διάταξης τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6' Σ εἶναι νά δημοσιεύονται ὅλα τά ποσά πού πραγματικά καταναλίσκονται ὑπέρ τῶν ἐκλογικῶν σκοπῶν τῶν κομμάτων· σημασία ἔχει ἡ κατάληξη τοῦ καταβαλλόμενου ποσοῦ καί ὅχι ἡ πηγή του. Ἡ δημοσιότητα ἀφορᾶ, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πηγή πού προήλθαν, ὅλα τά ποσά πού καταβλήθηκαν γιά τή χρηματοδότηση τῆς ἐκλογικῆς δραστηριότητας πού πραγματικά ἀνέπτυξαν τά κόμματα κατά τήν προεκλογική περίοδο. Ἐπίθετα, δέν εἶναι «δαπάνες», κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 ἐδ. 6 Σ, οἱ διάφορες προσφορές πρὸς τό κόμμα πού δέν συνεπάγονται καταβολή χρημάτων, ὅπως π.χ. ἡ προσφορά ὠρῶν προσωπικῆς ἐργασίας, γνώσεων ἢ εἰδικότητων κλπ.

34. Ἐπίθετα, εἶναι ἀμφίβολο ἄν μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὡς «ἐκλογικές» δαπάνες στίς ὁποῖες ὑποβάλλονται τά κόμματα προκειμένου νά πείσουν τοὺς ψηφοφόρους νά ἀπόσχουν ἀπό τίς ἐκλογές. Ἐκόμη καί στήν περίπτωση πού ὁ ἐκλογικός νόμος, ἀντίθετα ἀπ' ὅτι ὀρίζει τώρα τό ἄρθρ. 7 § 2 π.δ. 895/1981, δέν καθιστοῦσε τήν ἄσκηση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος ὑποχρεωτική, ἡ προπαγάνδισι τῆς ἀποχῆς εἶναι μὲν δραστηριότητα πού σχετίζεται μὲ τίς ἐκλογές, δέν εἶναι ὅμως «ἐκλογική», (ὅπως ἡ προπαγάνδισι τῆς συμμετοχῆς στίς ἐκλογές μὲ λευκή ψῆφο), μὲ τήν ἔννοια τῆς δραστηριότητας πού συνιστᾶ ἤδη μιά ἐν εὐρεία ἔννοια μορφή σύμπραξης στήν ἐκλογική διαδικασία.

35. Πρβλ. ἀμέσως παραπάνω σ. 362-363 καί τίς ἐκεῖ ὑποσ. 25, 26.

Οί εκλογικές δαπάνες τών κομμάτων γίνονται δημόσια γνωστές αν ανακοινωθούν κατά τρόπο ώστε οποιοσδήποτε θέλει να μπορεί να τις πληροφορηθεί, όπως π.χ. με τή δημοσίευσή τους σε εφημερίδα, τήν ανακοίνωσή τους σε κάποια αρμόδια δημόσια αρχή, λ.χ. τόν πρόεδρο τής βουλής, κοκ³⁶.

Οί εκλογικές δαπάνες δημοσιεύονται με εϋθύνη τών κομμάτων. Οποιοδήποτε είδος διοικητικού ελέγχου ως προς τήν ακρίβεια τών δημοσιευμένων στοιχείων, τότε μόνον είναι σύμφωνο με τό Σύνταγμα, όταν περιορίζεται αποκλειστικά στον έλεγχο τών στοιχείων πού δημοσιεύτηκαν και δέν προχωράει ούτε στον έλεγχο τών πηγών, ο οποίος απορρίφθηκε από τό συντακτικό νομοθέτη, ούτε και θίγει κατά οποιοδήποτε τρόπο τήν έσωτερική λειτουργία τών κομμάτων.

γ) Η δημοσιότητα τών εκλογικῶν δαπανῶν τών υποψηφίων βουλευτῶν

Σύμφωνα με τό άρθρ. 29 § 2 έδ. 6' Σ ο νομοθέτης μπορεί να θεσπίζει υποχρέωση και τών υποψηφίων βουλευτῶν να δημοσιεύσουν τις εκλογικές τους δαπάνες. Τό Σύνταγμα δέν διακρίνει ανάμεσα σε υποψήφιους πού ανήκουν σε κόμματα και υποψήφιους πού εκτίθενται μεμονωμένοι ή σε συνδυασμούς ανεξαρτήτων· κατά συνέπεια ή υποχρέωση να δημοσιεύουν τις εκλογικές τους δαπάνες είναι δυνατό να επιβάλλεται σε όλες τις κατηγορίες υποψηφίων βουλευτῶν.

Οί εκλογικές δαπάνες τών υποψηφίων βουλευτῶν είναι, ανάλογα με ό,τι ισχύει για τις εκλογικές δαπάνες τών κομμάτων, οί ιδιαίτερες δαπάνες πού καταβάλλουν για τήν ιδιαίτερη προετοιμασία τής καθόδου τους στις εκλογές. Βέβαια, στό βαθμό πού οί υποψήφιοι συμμετέχουν σε συνδυασμούς κομμάτων, οί δαπάνες τής εκλογικής προπαγάνδας τών κομμάτων τους αφορούν και τούς ίδιους, και αντίστροφα οί δαπάνες τής προ-

36. Κατά τό άρθρ. 8 § 1 του ιταλικού νόμου «περί συμβολής του κράτους στη χρηματοδότηση τών πολιτικών κομμάτων», «οί πολιτικοί γραμματείς τών κομμάτων (...) οφείλουν να δημοσιεύουν μέχρι τήν 31η Ιανουαρίου κάθε έτους στην επίσημη εφημερίδα του κόμματος και σε μία εφημερίδα με κυκλοφορία σε όλη τή χώρα τόν οικονομικό ίσολογισμό του κόμματος (...)». Αντίστοιχα τό άρθρ. 23 § 1-2 του γερμανικού «νόμου περί τών πολιτικών κομμάτων» ή ήγεσία («Vorstand») του κόμματος οφείλει μέχρι τής 30ής Σεπτεμβρίου του έπομένου έτους να υποβάλλει ετήσια λογοδοσία στον Πρόεδρο τής Όμοσπονδιακής Βουλής, ο οποίος και φροντίζει για τή δημοσίευσή της.

παγάνδας του υποψήφιου βουλευτή αφορούν ταυτόχρονα και τό κόμμα. "Αλλωστε, ό θεσμός του «σταυρού προτίμησης»³⁷ προάγει, ή τουλάχιστον επιτρέπει νά αναπτυχθεί έσωτερικός ανταγωνισμός μεταξύ των συνυποψηφίων του ίδιου συνδυασμού. Έτσι παρουσιάζεται πολύ συχνά τό φαινόμενο νά επιδίδονται υποψήφιοι βουλευτές σέ προσπάθεια προβολής των ιδιαίτερων, προσωπικών προσόντων τους, μέ τά όποια έλπίζουν νά προσελκύσουν τήν προτίμηση των ψηφοφόρων όχι μόνο έναντι των υποψηφίων των άλλων κομμάτων, αλλά και έναντι των συνυποψηφίων τους του ίδιου συνδυασμού. Για τήν προσωπική εκλογική δραστηριότητα των υποψηφίων βουλευτών (π.χ. για προσωπικά εκλογικά κέντρα, έντυπα πού εξαίρουν τά διάφορα προσόντα των υποψηφίων, έξοδα διανομής του προσωπικού προπαγανδιστικού υλικού, έξοδα διαφημίσεων στις έφημερίδες κλπ., δαπανώνται χρηματικά ποσά, τά όποια κατά διαφόρους υπολογισμούς ανέρχονται σέ μεγάλο ύψος³⁸. Οί δαπάνες αυτές δέν καλύπτονται από τίς εκλογικές δαπάνες των κομμάτων. Οί υποψήφιοι βουλευτές όμως, κατά τό άρθρ. 29 § 2 έδ. 6' Σ, ανεξάρτητα από τό αν εκλεγούν ή όχι, είναι δυνατό νά υποβληθούν στην υποχρέωση νά δημοσιεύουν, μέ τρόπο ανάλογο μέ αυτό των κομμάτων, τίς προσωπικές εκλογικές τους δαπάνες.

37. Για τό θεσμό του «σταυρού προτίμησης» και πρόταση για τήν κατάργησή του, βλ. Άρ. Μάνεση, Προτάσεις για τροποποίηση του εκλογικού συστήματος, έφημ. «Καθημερινή» 1/5/1979, ήδη σέ Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 723 έπ., επίσης τον ίδιο, Οί εκλογές των βουλευτών και τό Σύνταγμα, έφημ. «Βήμα», 16/2/1981. Πρβλ. και τίς ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Δ. Δώδου, Έη κατάργηση του σταυρού προτίμησης και ή καθιέρωση της λίστας, Πολιτική, τεύχ. 2(1981), σ. 54 έπ.

38. Βλ. σχετικά Καλογερόπουλο, όπ.π., passim. Έο πρόεδρος του ΚΟΔΗΣΟ βουλευτής Έωάν. Πεσμαζόγλου, κατέθεσε στή βουλή εκ μέρους του κόμματός του, πρόταση νόμου μέ τήν όποία θά έτίθετο άνώτατο θεμιτό όριο στις εκλογικές δαπάνες των κομμάτων, (βλ. Βουλή των Έλλήνων, Περίοδος Β' Σύνοδος Δ' Πρακτικά, συνεδρίασης ΠΝΕ' (22/6/1981), σ. 7292-7293). Μέ τήν πρόταση συμφώνησε ό Πρόεδρος της ΕΔΑ Έηλ. Έηλιού, όπ. π. συνεδρίαση ΡΞ' (29/6/1981), σ. 7527-7528. Έη πρόταση όμως άπορρίφθηκε τόσο από τήν τότε κυβερνητική πλειοψηφία όσο και από τήν τότε αξιωματική αντιπολίτευση χωρίς όμως νά άντικρουστεί στην ουσία της ή έπιχειρηματολογία του Έωάν. Πεσμαζόγλου, βλ. τή σχετική συζήτηση, όπ. π. συνεδρίαση ΡΞ' (29/6/1981), σ. 7561 έπ.

Ἀπό τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ προκύπτει ὅτι ὁ νομοθέτης ἔχει τήν εὐχέρεια ἀλλά ὄχι καί ὑποχρέωση νά ψηφίσει νόμο, μέ τόν ὁποῖο ἐπιβάλλεται στά κόμματα καί τούς ὑποψήφιους νά δημοσιεύουν τίς ἐκλογικές τους δαπάνες. Ὁ νόμος αὐτός, ὅπως καί ὁ νόμος πού ρυθμίζει τήν κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν πολιτικῶν κομμάτων³⁹, μέ τόν ὁποῖο δέν ταυτίζεται ἀναγκαστικά, ψηφίζεται ἀπό τήν ὀλομέλεια τῆς βουλῆς κατά τό ἄρθρ. 72 § 1 Σ.

δ) Τό ζήτημα τῶν κυρώσεων

(αα) Ὁ νόμος πού θεσπίζει ὑποχρέωση τῶν κομμάτων καί τῶν ὑποψηφίων βουλευτῶν νά δημοσιεύσουν τίς ἐκλογικές τους δαπάνες ἐνδέχεται νά προβλέπει κυρώσεις γιά τήν περίπτωση πού τά κόμματα ἤ οἱ ὑποψήφιοι βουλευτές δέν τηρήσουν τήν ὑποχρέωση πού τούς ἐπιβάλλει. Δέν εἶναι ὅμως κάθε νοητή κύρωση καί συνταγματικά ἐπιτρεπτή.

Εἶναι ἀκριβές ὅτι οἱ ρυθμίσεις τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 Σ πού ἀφοροῦν τήν κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν κομμάτων δέν ἀντιστοιχοῦν πλήρως στούς κανόνες πού ἐπιβάλλουν τή δημοσιότητα τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν: ἡ ἐνίσχυση πού προβλέπει τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπό τό κράτος, χορηγεῖται μόνο στά κόμματα καί ὄχι στούς ὑποψήφιους βουλευτές, καί δέν χορηγεῖται ἀναγκαστικά μόνον γιά ἐκλογικούς σκοπούς, ἐνῶ ἡ ὑποχρέωση γιά δημοσιότητα πού ἐπιβάλλει τό ἴδιο ἄρθρο ἀφορᾶ μόνον καί ὅλες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πηγή τους, τίς ἐκλογικές δαπάνες, ὄχι μόνο τῶν κομμάτων ἀλλά καί τῶν ὑποψηφίων βουλευτῶν καί δέν ἀφορᾶ λ.χ. τή διαχείριση τῶν κρατικῶν ἐνισχύσεων πού χορηγοῦνται στά κόμματα. Ὡστόσο, τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ θεσπίζει ἕνα ἐνιαῖο σύστημα ρυθμίσεων τῶν οἰκονομικῶν τῶν κομμάτων, στό ὁποῖο ἐντάσσεται τό σύνολο τῶν συνταγματικῶν κανόνων πού ἀφοροῦν τά οἰκονομικά τῶν κομμάτων⁴⁰.

Ὁ συντακτικός νομοθέτης μέ τό ἄρθρ. 29 § 2 Σ ρύθμισε ἕνα εἰδικό θέμα τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ἀφαιρώντας ἔτσι ἀπό τόν κοινό νομοθέτη τήν ἀρμοδιότητα νά προβεῖ, γι' αὐτό τό εἰδικό θέμα, σέ ρυθμίσεις πού νά ὑπερβαίνουν τά ὅρια τοῦ ἄρθρ. 29 § 2 Σ Ἔτσι θά ἀντέβαι-

39. Βλ. παραπάνω, σ. 358.

40. Πρβλ. παραπάνω, σ. 355 ἐπ.

ναν στό Σύνταγμα ένδεχόμενες νομοθετικές διατάξεις, πού έπαπειλούν ώς κύρωση κατά τών κομμάτων για μή δημοσίευση τών έκλογικών τους δαπανών, άφαιρέση ή περιορισμό δικαιωμάτων πού έχουν δύναμη άλλων διατάξεων και όχι του άρθρ. 29 § 2 Σ. Ό νομοθέτης λ.χ. δέν έχει δικαίωμα νά εξαρτήσει τό κύρος τής έκλογής τών βουλευτών, κομματικά ένταγμένων ή ανεξάρτητων, από τή δημοσίευση ή μή τών έκλογικών δαπανών πού έκαναν αυτοί και τά κόμματά τους. Αυτό συμβαίνει κατ' άρχήν διότι τά προσόντα έκλογιμότητας προσδιορίζονται περιοριστικά στό άρθρ. 51 § 3 Σ, αλλά και επειδή μία τέτοια κύρωση υπερακοντίζει κατά πολύ τους σκοπούς του άρθρ. 29 § 2 β' Σ μέσα στους όποιους δέν περιέχεται ή προσθήκη, έμμεσα και in fraudem του άρθρ. 51 § 3 Σ, μιás άκόμη προϋπόθεσης έκλογιμότητας τών βουλευτών.

(66) Αντίθετα, αν ή κύρωση για μή δημοσίευση τών έκλογικών δαπανών ενός κόμματος θά μπορούσε νά συνίσταται, π.χ. στή μή καταβολή τής κρατικής οικονομικής ένίσχυσης πού του αναλογεί δύναμη του άρθρ. 29 § 2 έδ. α' Σ. Η κύρωση αυτή δέν αντιφάσκει προς τό Σύνταγμα, επειδή ή κρατική οικονομική ένίσχυση τών κομμάτων, και αν άκόμη δέν αντιστοιχεί πλήρως στήν ύποχρέωση δημοσιότητας τών έκλογικών τους δαπανών, ούτε και χορηγείται εναντι αυτής τής ύποχρέωσης, άποτελεί ένα τμήμα τής ενιαίας και συνολικής συνταγματικής ρύθμισης τών οικονομικών τών κομμάτων πού εισάγει τό άρθρ. 29 § 2 Σ. Έπομένως, μπορεί νά συνεπιφέρει ως κύρωση μόνο τή στέρηση ενός δικαιώματος τών κομμάτων πού είναι τμήμα τής ίδιας σχετικά «αυτόνομης» ειδικής συνολικής ρύθμισης τής κρατικής οικονομικής ένίσχυσης και του έλέγχου τής δημοσιότητας τών έκλογικών δαπανών τών κομμάτων⁴¹.

41. Είναι χαρακτηριστικό ότι άνάλογη ρύθμιση ακολουθεί και ό γερμανικός «νόμος περί τών πολιτικών κομμάτων», ό όποιος περιορίζει τις συνέπειες τής μή συμμόρφωσης τους στή μή χορήγηση τών έκλογικών δαπανών πού δικαιούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό (άρθρ. 23 § 3). Πρβλ. Henke, όπ. π. σ. 271. Κατά τους Lechner-Hülshoff Parlament und Regierung, σ. 511 ύποσ. 2, «eine strafrechtliche Sanktion erschien daneben nicht angebracht und unnötig». Επίσης και ό αντίστοιχος ιταλικός νόμος τής 9ης Άπριλίου 1974, πού θεσπίζει τήν κρατική οικονομική ένίσχυση και τών κομμάτων, επιβάλλει στα κόμματα ύποχρέωση νά δημοσιεύουν έτήσιο ισολογισμό τών οικονομικών τους (άρθρ. 8 § 1) προβλέπει σάν μόνη κύρωση για τή μή αντίστοιχη μή συμμόρφωσή τους, τήν άναστολή μέχρι νά συμμορφωθούν, τών κρατικών οικονομικών ένισχύσεων προς αυτά (άρθρ. 8 § 4), πρβλ. Galloni, όπ. π. σ. 177-178.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Στόν Ποινικό Κώδικα υπάρχουν ειδικές διατάξεις πού θεσπίζουν άμεση ή έμμεση ποινική προστασία τών πολιτικῶν κομμάτων έναντι τών αντίστοιχων «προσβολῶν» τους. Ἡ ειδική αὐτή προστασία δέν εἶναι ἡ μόνη ποινική προστασία πού ἀπολαμβάνουν τά πολιτικά κόμματα, ἀφοῦ εἶναι δυνατό μιά σειρά κοινά ἐγκλήματα τά ὁποῖα περιέχονται στήν ποινική νομοθεσία νά ἔχουν ὡς ὑλικό ἀντικείμενο ἢ ὡς «παθόντα» καί κάποιου πολιτικό κόμμα (π.χ. πλαστογραφία, ἄρθρ. 216 ΠΚ, ἐγκλήματα κατά τῆς ιδιοκτησίας, ἄρθρ. 372 ἐπ. ΠΚ κοκ). Στίς περιπτώσεις αὐτές δέν θεσπίζεται ιδιαίτερη ποινική ἀποδοκιμασία ὀρισμένης συμπεριφοράς, ἐπειδή στρέφεται ἐναντίον πολιτικοῦ κόμματος, ἀλλά τά πολιτικά κόμματα ἀπολαμβάνουν τή γενική προστασία πού παρέχει ὁ ΠΚ σέ ὅλα τά πρόσωπα καί τίς ἐνώσεις προσώπων πού εἶναι φορεῖς ἐννόμων ἀγαθῶν. Οἱ διατάξεις ὅμως 181 § 1 ἐδ. 6', 157 § 1, 157 Α, 197 § 1 καί 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' τοῦ ΠΚ ἀποβλέπουν ἀποκλειστικά καί μόνο ἄμεση ἢ έμμεση προστασία τών πολιτικῶν κομμάτων. Ἀναλυτικότερα, οἱ διατάξεις αὐτές ἐπαπειλοῦν τιμωρία γιά περιῦβριση ἀρχηγοῦ κόμματος (ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ, ὅπως ἀντικαταστάθηκε μέ τό ἄρθρ. 4 ν.δ. 2493/1953), βία κατά ἀρχηγοῦ κόμματος ἢ μέλους τῆς βουλῆς ἢ μέλους τῆς κυβέρνησης (ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ), βία κατά πολιτικοῦ κόμματος (ἄρθρ. 157 Α ΠΚ), διατάραξη συνεδριάσεως πολιτικοῦ

κοῦ κόμματος (ἄρθρ. 157 Α ΠΚ), διατάραξη συνεδριάσεως πολιτικοῦ κόμματος (ἄρθρ. 197 § 1 ΠΚ), ἀρπαγή μέ σκοπό τόν ἐξαναγκασμό ἀρχηγοῦ κόμματος ἢ μέλους τῆς βουλῆς ἢ μέλους τῆς κυβέρνησης σέ πράξη, παράλειψη ἢ ἀνοχή γιά τήν ὁποία δέν ἔχει ὑποχρέωση (ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ). Ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 181 ΠΚ., ἡ εἰδική (ἄμεση καί ἔμμεση) προστασία τῶν πολιτικῶν κομμάτων παρασχέθηκε ὕστερα ἀπό τροποποίηση τοῦ ποινικοῦ κώδικα μέ τό ν.δ. 210/1976.

Ἡ εἰδική ποινική προστασία τῶν πολιτικῶν κομμάτων, πού δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη οὔτε ἀπό ἀντιφάσεις οὔτε ἀπό ἐλλείψεις, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν οἰκείων ἄρθρων, ἀναφέρεται στή δυνατότητα τοῦ κόμματος νά διαμορφώνει ἀκώλυτα τήν πολιτική του βούληση (κυρίως ἄρθρ. 197 § 1, ἀλλά καί ἄρθρ. 157 ΠΚ) τήν ἐλεύθερη καί ἀνόθευτη ἐκδήλωση τῆς βούλησης τοῦ κόμματος μέσω τοῦ ἀρχηγοῦ τους (ἄρθρ. 157 § 1, 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ), τίς ὑλικές ἐγκαταστάσεις καί τούς χώρους ὅπου τό κόμμα στεγάζει τίς δραστηριότητές τους (ἄρθρ. 157 Α ΠΚ) καί στό «κύρος» καί «γότητρο» τῶν ἀρχηγῶν κομμάτων (ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ).

Ἀπό τίς διατάξεις αὐτές μόνο τό ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τό Σύνταγμα τοῦ 1975. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες προστέθηκαν στόν Ποινικό Κώδικα μετά τήν ψήφιση τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, μέ τό ν. 410/1976 «Περί τροποποιήσεως καί συμπληρώσεως διατάξεων τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, τοῦ Κώδικος Ποινικῆς Δικονομίας καί ἄλλων τινῶν διατάξεων»¹ προστέθηκαν τέσσερις διατάξεις, οἱ ὁποῖες ἐπιφυλάσσουν ἰδιαι-

1. Πρόκειται γιά τίς ἐξῆς διατάξεις α) ἄρθρ. 3 § 1-2 ν. 410/76: 1, «Εἰς τό κεφάλαιον Δ' τοῦ Ποιν. Κώδικος ὁ ὑπότιτλος 1 τροποποιεῖται ὡς ἀκολούθως: «Βία κατά πολιτικοῦ σώματος ἢ τῆς Κυβερνήσεως». 2. Τό ἄρθρον 157 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος ἀντικαθίσταται ὡς ἀκολούθως: 157. 1. Ὁ διά βίας ἀπειλῆς βίας ἐπιβάλλον ἐἰς τήν Βουλὴν ἢ τήν Κυβέρνησιν ἢ μέλος αὐτῶν τήν ἐκτέλεσιν, παράλειψιν ἢ ἀνοχήν πράξεως ἀναγομένης ἐἰς τὰ καθήκοντά των, τιμωρεῖται διά καθεῖρξεως τοῦλάχιστον δέκα ἐτῶν. Ἡ αὐτή ποινὴ ἐπιβάλλεται ἂν ἡ πράξις στρέφεται κατά Ἀρχηγοῦ ἀνεγνωρισμένου κατά τόν κανονισμό τῆς βουλῆς πολιτικοῦ κόμματος (...).» 6) Ἄρθρ. 4 ν. 410/76: «Εἰς τό Κεφάλαιον Δ' τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος καί μετά τό ἄρθρον 157 αὐτοῦ προστίθεται ἄρθρον λαμβάνον τόν τίτλον «Βία κατά πολιτικοῦ κόμματος» καί τόν ἀριθμόν 157 Α, ἔχον οὕτω «Ἄρθρον 157 Α. 1. Ὅστις προβαίνει ἐἰς πράξεις βίας κατά γραφείων νομίμως λειτουργούντων πολιτικῶν κομμάτων, τιμωρεῖται διά φυλακίσεως τοῦλάχιστον ἐνός ἔτους,

τερη ποινική προστασία τών πολιτικῶν κομμάτων καί ιδιαίτερη, ἐκτός ἀπό αὐτή πού παρέχεται μέ τό ἄρθρ. 181 § 1 ΠΚ, προστασία τῶν ἀρχηγῶν κομμάτων².

Μέ τήν τροπολογία τοῦ ἄρθρ. 197 § 1 Π.Κ. καί τήν προσθήκη τοῦ ἄρθρ. 157 Α στον Ποινικό Κώδικα τό πολιτικό κόμμα δέν προστατεύεται πιά μόνο ἔμμεσα, μέσω τῆς προστασίας τοῦ ἀρχηγοῦ του, ἀλλά ἄμεσα καί εὐρύτερα. Ἡ ποινική προστασία πού παρέχουν τά ἄρθρα αὐτά καλύπτει ὅλα τά «νομίμως λειτουργοῦντα» πολιτικά κόμματα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀναγνώρισή τους ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς.

Ἐνεξάρτητα ἀπό τή συστηματική τους ἔνταξη³ οἱ διατάξεις πού

ἐκτός ἐάν ἡ πράξις τιμωρεῖται βαρύτερον δι' ἐτέρας διατάξεως. Ἡ παράγραφος 2 τοῦ ἄρθρ. 167 ἔχει καί ἐν προκειμένῳ ἐφαρμογήν. 3. Ἐάν διὰ τῶν εἰς τὰς προηγουμένης παραγράφων πράξεων προεκλήθησαν φθοραί, αὐταὶ χαρακτηρίζονται ὡς διακεκριμένοι καί ἐπισύρουν κατά τοῦ ὑπαιτίου τὰς ἐν ἄρθρῳ 382 ποινάς». Ἡ § 2 τοῦ ἄρθρ. 167 ΠΚ ὅπου παραπέμπει ἡ § 2 τοῦ ἄρθρ. 1 157 Α ΠΚ τροποποιεῖται ἐπίσης, ἀπό τό ἄρθρ. 5 ν. 410/76 πού ἔχει ὡς ἐξῆς: «(...) 2. Ἐάν αἱ περί ὧν ἡ προηγουμένη παράγραφος πράξεις ἐτελέσθησαν ὑπό ὀπλοφοροῦντος ἢ φέροντος μεθ' ἑαυτοῦ ἀντικείμενα διὰ τῶν ὁποίων δύναται νά προκληθεῖ σωματική βλάβη ἢ ἀπό προσώπου ἔχοντος κεκαλυμμένα ἢ ἡλλοιωμένα τά χαρακτηριστικά αὐτοῦ ἢ ὑπό πλειόνων, ὡς καί ἐάν ὁ καθ' οὗ ἐστράφη ἡ πράξις διέτρεξε σπουδαῖον προσωπικόν κίνδυνον, ἐπιβάλλεται φυλάκισις τουλάχιστον δύο ἐτῶν, ἐφ' ὅσον ἡ πράξις δέν τιμωρεῖται βαρύτερον ὑπό ἐτέρας διατάξεως». γ) Ἄρθρ. 6 ν. 410/76: «Τό ἄρθρον 197 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος ἀντικαθίσταται ὡς ἀκολούθως: «Ἄρθρον 197 1. Ὅστις, χωρίς νά διαταράξῃ τήν κοινήν εἰρήνην, ἐμποδίζει αὐθαίρετως τὰς συνεδριάσεις (...) νομίμως λειτουργοῦντος πολιτικοῦ κόμματος (...) τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν (...) ἢ διαταράσσει σοβαρῶς ταύτας διὰ διεγέρσεως θυροῦβου ἢ ἀταξίας ἢ καθ' οἷον ἄλλο ἕτερον τρόπον τιμωρεῖται διὰ φυλάκισεως μέχρι δύο ἐτῶν (...)». δ) Ἄρθρ. 10 ν. 420/76: Τό ἄρθρον 322 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος ἀντικαθίσταται ὡς ἀκολούθως: «Ἄρθρον 322. Ὁ δι' ἀπάτης ἢ βίας ἢ ἀπειλῆς βίας συλλαμβάνων, ἀπάγων ἢ παρανόμως κατακρατῶν τινά, οὕτως ὥστε ὁ συλληφθεὶς νά ἀποστερεῖται τῆς προστασίας τῆς Πολιτείας καί ἰδία ὁ περιάγων τινά εἰς ὀμηρίαν ἢ ἄλλην παρομοίαν κατάστασιν στερήσεως τῆς ἐλευθερίας τιμωρεῖται διὰ καθείρξεως. Ἐάν ἡ πράξις ἐγένετο πρὸς τόν σκοπόν ἐξαναγκασμοῦ τοῦ παθόντος ἢ ἄλλου τινός εἰς πράξιν ἢ παράλειψιν ἢ ἀνοχήν περί τῆς ὁποίας δέν ὑφίσταται ὑποχρέωσις αὐτοῦ, τιμωρεῖται: α) δι' ἰσοβίου καθείρξεως ἐάν ὁ ἐξαναγκασμός στρέφεται κατά τῶν ἄρθρων 157 § 1 σωματῶν ἢ προσώπων (...)».

2. Βλ. παρακάτω, σ. 382 ἐπ.

3. Τό ἄρθρ. 157 Α ἐντάσσεται — σωστά — στά προβλήματα κατά τῆς ἐλευθέρως ἀσκήσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων» (Κεφ. Δ' τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα) ἐνῶ τό ἄρθρ.

παρέχουν ποινική προστασία στα πολιτικά κόμματα είναι διατάξεις που προστατεύουν την ελεύθερη και γνήσια εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας, της οποίας φορείς είναι και τα πολιτικά κόμματα⁴. Οί διατάξεις αυτές έναρμονίζονται με το άρθρ. 52 Σ και ιδιαίτερα με το δεύτερο εδάφιο αυτού του άρθρου, που προβλέπει τη θέσπιση ποινικών κυρώσεων έναντι όσων παρεμποδίζουν ή νοθεύουν την εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς και έναντι των λειτουργών της πολιτείας που δεν διασφαλίζουν «εις πάσαν περίπτωσιν» τη λαϊκή κυριαρχία. Τά εγκλήματα κατά των πολιτικών κομμάτων, ως προσβολές της ελεύθερης άσκησης πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων, δεν συνιστούν ιδιαίτερη προνομιακή μεταχείριση μιάς κατηγορίας φυσικών προσώπων ή ενώσεων, πράγμα που ενδεχομένως θα δημιουργούσε προβλήματα ένοψει του άρθρ. 4 § 1 Σ που θεσπίζει την αρχή της ισότητας⁵. Αντίθετα η ειδική προστασία της ελεύθερης και άνοθευτης εκδήλωσης της λαϊκής θέλησης ως έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας, με τη θέσπιση διατάξεων που προστατεύουν τα πολιτικά κόμματα, όχι μόνο δεν προσκρούει σε συνταγματικές διατάξεις, αλλά αντίθετα, συντείνει στην εκπλήρωση της διάταξης του άρθρ. 52 Σ⁶.

Η έλλειψη συστήματος στην ποινική προστασία των πολιτικών κομμάτων είναι εμφανής και από την κατάταξη των σχετικών διατάξεων: μόνο δύο (τά άρθρα 157 § 1 και 157 Α ΠΚ) βρίσκονται στη συστηματικά όρθη θέση («εγκλήματα κατά της ελευθέρας άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων»). Από τις υπόλοιπες μία (τό άρθρ. 181 § 1 έδ. 6' ΠΚ) βρίσκεται στις «Προσβολές κατά της πολιτειακής έξουσίας», μία (άρθρ. 197 § 1 ΠΚ) στην «Έπιβουλή της δημοσίας τάξεως» και μία (άρθρ. 322 έδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ) στα «Εγκλήματα κατά της προσωπικής ελευθερίας».

Μέλημα του νομοθέτη, ιδιαίτερα όταν ψήφιζε τό ν. 410/76 που πρόσθεσε τις περισσότερες από τις σχετικές διατάξεις, υπήρξε προφανώς

197 κατατάσσεται στα εγκλήματα που περιέχουν «έπιβουλή της δημοσίας τάξεως» (Κεφ. ΣΤ' του Ποινικού Κώδικα).

4. Πρβλ. παραπάνω σ. 194 έπ., βλ. επίσης Αιτιολογική Έκθεση Σχεδίου ΠΚ σ. 248.

5. Για την αρχή της ισότητας βλ. παραπάνω σ. 223 έπ. και τις εκεί παραπομπές.

6. Για την εφαρμογή του άρθρ. 52 Σ για τα κόμματα, βλ. παραπάνω, σ. 196-197.

ὄχι ἢ δογματικά ὀρθή συστηματική κατάταξη τῶν διατάξεων πού θά ὑποδήλωνε μία σαφή σύλληψη τοῦ προστατευόμενου ἔνομου ἀγαθοῦ, ἀλλά ἢ «ἐκ τῶν ἐνότων» καί μέσα στά γνωστά καί παραδοσιακά σχήματα ἀντιμετώπιση καί ἀποδοκιμασία ὀρισμένων πράξεων πού ὅταν στρέφονται ἐναντίον τῶν πολιτικῶν κομμάτων: ἔτσι οἱ σχετικές διατάξεις παρατέθηκαν δίπλα στίς περιγραφικά «πλησιέστερες» χωρίς νά τονιστεῖ τό ἀκριβές περιεχόμενό τους.

2. Ἡ εἰδική ποινική προστασία τῶν πολιτικῶν κομμάτων

α) Βία κατά πολιτικοῦ κόμματος (ἄρθρ. 157 Α ΠΚ)

Τό ἄρθρ. 157 Α Π.Κ. προστατεύει μιά οὐσιώδη πτυχή τῆς ὑλικῆς δυνατότητας τῶν πολιτικῶν κομμάτων νά ἀναπτύσσουν ἀκώλυτα τήν ὀργάνωση καί τή δράση τους καί συγκεκριμένα τούς χώρους πού τό κόμμα χρησιμοποιεῖ γιά νά στεγάσει τίς δραστηριότητες καί τίς ἐσωτερικές λειτουργίες του. Παρά τόν εὐρύτερο τίτλο τοῦ ἄρθρου («Βία κατά τῶν πολιτικῶν κομμάτων») ἡ ἐγκληματική συμπεριφορά πού περιγράφει περιλαμβάνει κυρίως, ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά, βία κατά πραγμάτων (τῶν «γραφείων νομίμως λειτουργούντων πολιτικῶν κομμάτων»).

Τά «γραφεῖα» τῶν κομμάτων περικλείουν χώρο εὐρύτερο ἀπό τό χώρο πού καλύπτεται ἀπό τό ἄσυλο τῆς κατοικίας κατά τό ἄρθρ. 9 Σ⁷. Εἶχε γίνει δεκτό ὅτι κριτήριο γιά τό ἂν κάποιος χώρος καλύπτεται ἀπό τό ἄσυλο τῆς κατοικίας εἶναι ἡ μή ὕπαρξη «δημοσιότητας», δηλαδή ἡ μή ὕπαρξη τῆς δυνατότητας ὁποιοδήποτε νά εἰσέρχεται στούς χώρους πού καλύπτει τό ἄσυλο. Στήν περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 157 Α Π.Κ., τό κριτήριο γιά τόν προσδιορισμό τῆς ἔννοιας τῶν γραφείων δέν εἶναι τό ἂν εἶναι προσπελάσιμα ἀπό ὁποιοδήποτε, ἀλλά τό ἂν ἀποτελοῦν μιά μονιμότερη χωρική προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη δραστηριοτήτων τοῦ κόμματος. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τά «κλασικά» κατά τόπους γραφεῖα τοῦ κόμματος, τό ἄρθρ. 157 Α Π.Κ. προστατεύει καί ὁποιοδήποτε ἄλλο χώρο περιέχει μονιμότερες ἐγκαταστάσεις προορισμένες ἢ χρησιμοποιούμενες γιά τήν ἀνάπτυξη δραστηριοτήτων ἑνός πολιτικοῦ κόμματος. Μέ τό ἄρθρ. 157 Α ΠΚ προστατεύονται, λ.χ. τά ἐκλογικά κέντρα κατά τήν προεκλογική

7. Βλ. παραπάνω σ. 278 ἐπ. καί τίς ἐκεῖ παραπομπές.

περίοδο (ακριβέστερα για όσο χρόνο λειτουργούν) οι αίθουσες όπου ένα πολιτικό κόμμα εκθέτει προπαγανδιστικό, ιστορικό ή άλλο υλικό για όσο χρόνο διαρκεί η έκθεση αυτή. Προστατεύονται επίσης και τα γραφεία και οι λοιπές εγκαταστάσεις εφημερίδων, εφόσον οι εφημερίδες αυτές ανήκουν σε πολιτικά κόμματα. Προστατεύονται ακόμη και τα γραφεία των εκλογικών συνδυασμών κομμάτων⁸. Για την εφαρμογή του άρθρ. 157 Α Π.Κ. είναι αδιάφορο αν ο προστατευόμενος χώρος είναι «κλειστός» (αν πρόκειται δηλαδή για οίκημα, γραφεία κλπ.) ή «άνοικτος» (όπως π.χ. οι εγκαταστάσεις μιᾶς υπαίθριας έκθεσης, σε πάρκο, τῶν δραστηριοτήτων ἑνός κόμματος, «φεστιβάλ» κομματικῆς εφημερίδας κλπ.). Ἡ εφαρμογή τοῦ άρθρ. 157 Α Π.Κ. ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν ὑπάρχει πραγματικὸς σύνδεσμος μεταξύ τῶν ἐγκαταστάσεων ἐναντίον τῶν ὁποίων διαπράττεται ἡ βία καὶ τῶν κομματικῶν δραστηριοτήτων συγκεκριμένου κόμματος, δηλαδή ἂν πραγματικά στὴ συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιούνται οἱ ἐγκαταστάσεις γιὰ ἐξυπηρέτηση κομματικῶν δραστηριοτήτων καὶ ὄχι ἂν εἶναι ἀπλὰ πρόσφορες γιὰ μιὰ τέτοια χρήση. Δέν ἀποτελοῦν βία κατὰ πολιτικοῦ κόμματος οἱ καταστροφές ἀφισῶν, προπαγανδιστικῶν πινάκων τοῦ κόμματος (ταμπλώ) κλπ. Αὐτὰ προστατεύονται καὶ ἀπὸ τίς κοινές διατάξεις καὶ ὡς «τύπος»⁹. Δέν περιέχονται ἐπίσης στὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἄρ. 157 Α Π.Κ. ἐπιθέσεις κατὰ συγκεντρώσεων κλπ. κόμματος. Αὐτές εἶναι ἐπιθέσεις κατὰ προσώπων καὶ διώκονται μὲ τίς κοινές διατάξεις, ἂν δέν συντρέχει περίπτωση τοῦ άρθρ. 197 § 1 Π.Κ. Ἐὰν κατὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον γραφείων κόμματος ἐμποδιστοῦν ἢ διαταραχοῦν σοβαρὰ συνεδριάσεις τοῦ κόμματος, τότε ὑπάρχει ἀληθινὴ κατ' ἰδέαν συρροή βίας κατὰ πολιτικοῦ κόμματος καὶ διατάραξης τῶν συνεδριάσεων¹⁰.

8. Τὸ ἄρθρ. 157 Α ΠΚ δέν μπορεῖ ἀντίθετα, νὰ ἐφαρμοστεῖ γιὰ τὴν προστασία τῶν γραφείων τῶν ἐκλογικῶν συνδυασμῶν πού δέν ἀνήκουν σὲ κόμματα. Ἐὰν γινόταν δεκτὸ τὸ ἀντίθετο θὰ ὑπῆρχε ἐπέκταση τοῦ ἀξιοποίνου μὲ ἀθέμιτη χρῆση ἀναλογίας καὶ παραβίαση τοῦ ἄρθρ. 7 § 1 ἐδ. α' Σ κατὰ τὸ ὅποιο δέν ὑπάρχει ἐγκλημα οὔτε ἐπιβάλλεται ποινὴ «ἀνευ νόμου, ἰσχύοντος πρὸ τῆς τελέσεως τῆς πράξεως καὶ ὀρίζοντος τὰ στοιχεῖα ταύτης». Γιὰ τὸ ἄρθρ. 7 § 1 Σ, ἀντὶ ἄλλων, βλ. πρόχειρα Μάνεση, Ἐτοιμὴς Ἐλευθερίες, σ. 197 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Ἀνδρουλάκη, Nullum crimen nulla poena sine lege certa, Ποιν. Χρ. ΚΓ', σ. 513 ἐπ.

9. Γιὰ τοὺς συνδυασμοὺς βλ. παραπάνω σ. 166.

10. Πρβλ. παρακάτω, σ. 379 ἐπ.

Τό ἔγκλημα εἶναι τετελεσμένο ἀπό τή στιγμή πού τελειώνεται ἡ πράξη βίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν πράγματι καταστράφηκαν οἱ ἐγκαταστάσεις¹¹. Ἔτσι, καί ἂν ἀκόμη ρίξει κάποιος μιᾶ πέτρα στήν πόρτα κομματικῶν γραφείων, χωρίς νά ἐπιφέρει φθορά, διέπραξε τό ἔγκλημα τοῦ ἄρθρ. 157 Α Π.Κ. Τό ἔγκλημα τιμωρεῖται ὅταν γίνεται μέ δόλο. Ἄρκει καί ὁ ἐνδεχόμενος δόλος. Τιμωρεῖται ἐπίσης καί σέ βαθμό ἀπόπειρας, (π.χ. ἂν κάποιος πού διέρχεται ἔξω ἀπό τά γραφεῖα κάποιου πολιτικοῦ κόμματος, χωρίς νά ἀρκεῖται στίς κραυγές ἀποδοκιμασίας, πού ἤδη φωνασκοῦσε, σκύψει καί πάρει μιᾶ πέτρα καί τήν ἐκσφενδονίσει κατὰ τῶν γραφείων, χωρίς ὅμως νά τά πετύχει).

Ἐπιβαρυντική περίπτωση θεσπίζεται στή δεύτερη παράγραφο τοῦ ἄρθρ. 157 Α Π.Κ. σύμφωνα μέ τήν ὁποία (κατά ἀκριβολογία, σύμφωνα μέ τό ἄρθρ. 167 § 2 Π.Κ., ὅπου παραπέμπει ἡ παράγραφος αὐτή) τιμωρεῖται τό ἔγκλημα ἂν διαπράχθηκε «ὑπό ὄπλοφοροῦντος ἢ φέροντος μεθ' ἑαυτοῦ ἀντικείμενα, διά τῶν ὁποίων δύναται νά προκληθεῖ σωματική βλάβη, ἢ ὑπό προσώπου ἔχοντος κεκαλυμμένα, ἢ ἠλλοιωμένα τά χαρακτηριστικά αὐτοῦ ἢ ὑπό πλειόνων»¹², ὅποτε ὑπάρχει ἔγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης, ὅπως ἐπίσης «καί ἐάν ὁ καθ' οὗ ἐστράφη ἡ πράξις διέτρεξε σπουδαῖον προσωπικόν κίνδυνον»¹³, ἂν δηλαδή διέτρεξαν «σπουδαῖον προσωπικόν κίνδυνον» τά ἄτομα πού παρευρίσκονταν, εἴτε γιά νά ἐξυπηρετήσουν τίς ἐγκαταστάσεις εἴτε ἐπίσης γιά νά παρακολουθήσουν τίς δραστηριότητες πού ἀνέπτυξε τό κόμμα χρησιμοποιώντας αὐτές τίς ἐγκαταστάσεις. Τό ἔγκλημα εἶναι τετελεσμένο, ὅταν, π.χ., ἀπό μιᾶ ἐπίθεση ἐναντίον μιᾶς ἐκθεσης κομματικῶν ἐντύπων διατρέξουν σπουδαῖο κίνδυνο οἱ ἐπισκέπτες, ἀνεξάρτητα ἂν αὐτοί εἶναι ἢ δέν εἶναι μέλη ἢ ὀπαδοί τοῦ κόμματος πού τήν διοργανώνει. Ἐφόσον συμμετέσχαν στήν ἐκδήλωση τοῦ κόμματος πού ὑπέστη τήν ἐπίθεση, τουλάχιστο κατὰ τό χρόνο τῆς συμμετοχῆς τους ἀποτελοῦν καί οἱ ἐπισκέπτες πού δέν εἶναι

11. Κατά τή διατύπωση, ἄλλωστε, τοῦ ἄρθρ. 157 Α Π.Κ., τιμωρεῖται «ὅστις προβαίνει εἰς πράξεις βίας κατὰ γραφείων (...)», ὄχι π.χ. ὅποιος καταστρέφει, φθείρει, ἐπιφέρει βλάβες κλπ.

12. Ἄρθρ. 167 § 2 ἐδ. α' Π.Κ., ὅπως ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό ἄρθρ. 5 τοῦ ν. 410/1976.

13. Ἄρθρ. 167 § 2 ἐδ. β' Π.Κ. ὅπως ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό ἄρθρ. 5 τοῦ ν. 410/1976.

μέλη του κόμματος άτομα κατά των οποίων στρέφεται ή έγκληματική ενέργεια του δράστη. Άλλωστε ή «βία κατά πολιτικού κόμματος» δέν μπορεί νά νοηθεί ότι πλήττει στενά π.χ. τά μέλη και τήν ιδιοκτησία του πολιτικού κόμματος, αλλά πρέπει νά νοηθεί ότι πλήττει συνολικά τή δυνατότητα του πολιτικού κόμματος νά αναπτύσσει άκώλυτα και μέ ασφάλεια τίς δραστηριότητές του¹⁴.

Η αύξημένη νομοθετική μέριμνα για τήν προστασία των κομμάτων από πράξεις βίας εκφράζεται και μέ τή διάταξη του άρθρ. 157 Α § 3 Π.Κ., κατά τήν όποία οί φθορές πού τυχόν προξενήθηκαν κατά τή διάπραξη των έγκλημάτων του άρθρ. 157 Α § 1-2 ΠΚ, χαρακτηρίζονται «διακεκριμένες» και τιμωρούνται άστυρότερα κατά τό εύθές παραπεμπόμενο άρθρ. 382 Π.Κ.¹⁵ Προκύπτει επίσης ότι είναι δυνατή άληθής κατ' ιδέαν συρροή βίας κατά πολιτικού κόμματος (άρθρ. 157 Α Π.Κ.) και φθοράς ξένης ιδιοκτησίας (άρθρ. 381 Π.Κ.).

β) Διατάραξη των συνεδριάσεων πολιτικού κόμματος (άρθρ. 197 § 1 ΠΚ)

Μέ τό άρθρ. 197 § 1 ΠΚ προστατεύεται ή δυνατότητα πού έχει τό κόμμα ως συλλογικός όργανισμός νά συνέρχεται και νά διαμορφώνει ή νά εκφράζει άπόψεις.

Προστατευόμενο αγαθό στήν περίπτωση πού εξετάζουμε είναι ή πραγματική δυνατότητα πού παρέχουν στά πολιτικά κόμματα οί «συνεδριάσεις» κατά τήν έννοια του άρθρ. 197 § 1 ΠΚ, νά διαμορφώνουν έλεύθερα και άνεμπόδιστα, ως ένιαίοι συλλογικοί όργανισμοί, τό περιεχόμενο τής πολιτικής τους βούλησης. Προστατεύεται δηλαδή μιά ουσιώδης προϋπόθεση έλεύθερης εκδήλωσης τής λαϊκής θέλησης πού αποτελεί και αύτή έκφραση τής λαϊκής κυριαρχίας, κατά τήν όρολογία του άρθρ. 52 Σ, και τελεί κατά συνταγματική έπιταγή κάτω από τήν έγγύηση του κράτους και τήν προστασία τής (ποινικής) νομοθεσίας¹⁶.

14. Πρβλ. άμέσως παραπάνω, σ. 373-374.

15. Η διατύπωση τής § 3 του άρθρ. 157 Α Π.Κ. («έάν (...) προεκήλθσαν φθοράι (...)» άποτελεί πρόσθετο έπιχείρημα ύπέρ του ότι τά έγκλήματα των §§ 1 και 2 του ίδιου άρθρου είναι έγκλήματα συγκεκριμένης διακινδύνευσης, άρα είναι τετελεσμένα ανεξάρτητα από τό άν συνεπέφεραν φθορές.

16. Βλ. και παραπάνω σ. 194 έπ., όπου και ή σχέση του κόμματος μέ τήν άρχή τής λαϊκής κυριαρχίας.

Μέ τό άρθρ. 197 § 1 Π.Κ. δέν εξασφαλίζεται ή επίβουλή τής κρατικής εξουσίας ή ή ήρεμία καί ή ειρήνη στις σχέσεις μεταξύ τών πολιτῶν, ἀλλά ή πραγματική δυνατότητα τών πολιτικῶν κομμάτων νά ανταποκρίνονται ἀκώλυτα στις συνταγματικά κατοχυρωμένες δραστηριότητές τους.

Τό ἔγκλημα τοῦ άρθρ. 197 § 1 Π.Κ.¹⁷ συντελεῖται εἴτε μέ τήν παρεμπόδιση τής ἑναρξης τῶν συνεδριάσεων πολιτικοῦ κόμματος, εἴτε μέ τήν «διά διεγέρσεως θορύβου ἢ ἀταξίας, ἢ καθ' οἰονδήποτε ἄλλον τρόπον» σοβαρή διατάραξή τους. Ἡ παρεμπόδιση πρέπει νά εἶναι αὐθαίρετη, νά γίνεται δηλαδή χωρίς ὁ παρεμποδίζων νά ἔχει δικαίωμα νά προβεῖ σέ αὐτήν, ὅπως θά συνέβαινε π.χ. ἂν ὁ προεδρεύων διέλυε ἢ διέκοπτε μιᾶ τέτοια συνεδρίαση, λ.χ. γιά νά ἀποφύγει πιθανές ἐξάρσεις ἐντάσεων κατά τή διάρκεια μιᾶς συνεδρίασης. Γιά νά εἶναι σοβαρή ἡ διατάραξη πρέπει νά θέτει σέ πραγματικό κίνδυνο τή συνέχιση τής συνεδρίασης καί ὄχι ἀπλά νά τήν παρενοχλεῖ χωρίς νά ἀπειλεῖ τή διάλυσή της.

Ἡ διατύπωση τοῦ άρθρου ρητά ἀποκλείει συρροή μέ τή διατάραξη τής κοινῆς ειρήνης (ἄρθρ. 189 Π.Κ.), ἐνῶ ἀντίθετα μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀληθῆς συρροή μέ ἄλλα ἔγκλήματα καί ἰδιαίτερα μέ τή «βία κατά πολιτικοῦ κόμματος» (ἄρθρ. 157 Α Π.Κ.). Ἄλλωστε, ἂν καί τελικά τά ἄρθρα 157 Α καί 197 § 1 Π.Κ. προστατεύουν τό ἴδιο ἔννομο ἀγαθό, ἐνῶ μέ τό ἄρθρ. 157 Α προστατεύεται κυρίως ἡ δυνατότητα τῶν μελῶν, ὁπαδῶν κλπ. καί τῶν κομμάτων ἐν γένει νά ἐκφράζουν ἐλεύθερα καί ἀκώλυτα τό φρόνημά τους, μέ τό ἄρθρ. 197 § 1 προστατεύεται κυρίως ἡ δυνατότητα τῶν κομμάτων νά διαμορφώνουν διασκεπτικά τή συλλογική τους βούληση¹⁸.

Ποιό θεωρεῖται «νομίμως λειτουργοῦν» πολιτικό κόμμα κρίνεται κατά τίς διατάξεις τοῦ άρθρ. 29 § 1 Σ¹⁹. Μέ τή διάταξη τοῦ άρθρ. 197

17. Γιά τό ἄρθρ. 197 Π.Κ., πρὶν ὅμως ἀπό τήν προσθήκη πού ἐπέφερε τό ἄρθρ. 6 τοῦ ν. 410/76, ἀναλυτικότερα καί πληρέστερα βλ. ἀντί ἄλλων *Μανωλεδάκη*, Ἡ προστασία τής δημοσίας τάξεως κατά τόν Ἑλληνικόν Ποινικόν Κώδικα, σ. 219 ἐπ.

18. Βλ. *Μανωλεδάκη*, ὅπ. π. σ. 222-223.

19. Ἀναλυτικά, βλ. παραπάνω σ.163 ἐπ. Πάντως, πρακτικά τό ζήτημα ἀφορᾶ μόνο ἐνώσεις πού δέν ἔχουν τόν τύπο τοῦ «ἀνεγνωρισμένου κατά νόμον σωματείου», ὥστε νά προστατεύονται οὕτως ἢ ἄλλως ἀπό τό ἄρθρ. 197 § 1 ΠΚ.

§ 1 Π.Κ. όπως τροποποιήθηκε με τό άρθρ. 6 του ν. 410/1976 προστατεύονται και οι συνεδριάσεις συνασπισμών κομμάτων που έτσι και άλλιώς θά προστατεύονταν και ως συνεδριάσεις των κατ' ιδίαν κομμάτων που απαρτίζουν τό συνασπισμό πολιτικού κόμματος.

Στίς «συνεδριάσεις» του άρθρ. 197 § 1 Π.Κ., που είναι συνεδριάσεις του ιδίου του κόμματος ή «των αρχών αυτού», περιλαμβάνονται κάθε είδους συσκέψεις του κόμματος: συνέδρια, συνεδριάσεις επιτροπών ή διοικητικών οργάνων του κόμματος, περιφερειακών ή κεντρικών, εκλογικών συνδυασμών, εκλογικών επιτροπών κοκ²⁰. Δέν είναι απαραίτητο νά συνεδριάσουν μόνο μέλη του κόμματος, αρκεί στή συνεδρίαση που εμποδίστηκε ή διαταράχθηκε πάντως νά συμμετείχε και κάποιο πολιτικό κόμμα (μέ ένα ή περισσότερα μέλη του) και νά συσκέπτονταν μέ μή μέλη του. Αντίθετα δέν αποτελούν «συνεδριάσεις» κατά τήν έννοια του άρθρ. 197 § 1 Π.Κ. οι δημόσιες συναθροίσεις του κόμματος, στίς όποιες εκτίθενται απόψεις του κόμματος, προγράμμάτα του, κλπ., οι όποιες προστατεύονται ως έλευθερία των συναθροίσεων από άλλες συνταγματικές και ποινικές διατάξεις²¹. Η προστασία όμως του άρθρ. 197 § 1 Π.Κ. καλύπτει, όπως σημειώθηκε ήδη, τή δυνατότητα του κόμματος νά διασκέπτεται για νά αποφασίζει τά τής λειτουργίας του, ώστε νά μπορεί νά επιδιόδετα σέ δημόσια πολιτική δραστηριότητα, και όχι τόσο τό δικαίωμα του κόμματος νά διαδίδει έλευθερα τίς απόψεις του μέ τή διοργάνωση δημοσίων πολιτικών συγκεντρώσεων.

20. Αντίθετα δέν προστατεύονται «συνεδριάσεις» εκλογικών συνδυασμών που δέν άνήκουν σέ κόμματα.

21. Άρθρ. 11 Σ και άρθρ. 190, 192 ή και 189 Π.Κ. Άλλωστε όπου ο Π.Κ. ήθελε νά προστατεύσει «συναθροίσεις» και όχι «συνεδριάσεις» τό είπε ρητά, όπως συνέβη στήν περίπτωση του άρθρ. 200 Π.Κ. που τιμωρεί τή διατάραξη των θρησκευτικών συναθροίσεων.

3. Ἡ εἰδική ποινική προστασία τῶν ἀρχηγῶν τῶν πολιτικῶν κομμάτων

α) Περιϋβριση ἀρχηγοῦ κόμματος (ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ)

(αα) Μὲ τὸ ἄρθρ. 4 τοῦ ν.δ. 2473/1953 προστέθηκε στό ἄρθρ. 181 § 1 ΠΚ δεύτερο ἐδάφιο πού ἐπέκτεινε τήν προστασία τῆς παραγράφου αὐτῆς καί στούς ἀναγνωρισμένους ἀρχηγούς κομμάτων σύμφωνα μέ τόν κανονισμό τῆς βουλῆς²². Ἡ σχετική αἰτιολογική ἔκθεση δικαιολογεῖ τή συμπλήρωση μέ τήν ἀνάγκη νά ἐπεκταθεῖ ἡ προστασία τοῦ κύρους τῆς πολιτείας καί στούς ἀναγνωρισμένους κατὰ τόν κανονισμό τῆς βουλῆς ἀρχηγούς κομμάτων, διότι «λόγῳ τῆς ὑφῆς τοῦ ἡμετέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἀσκοῦν καί οὗτοι ἀπαραίτητον δημοσίαν λειτουργίαν» καί ἐπίσης «εἴτε εὐρίσκονται ἐν τῇ ἀρχῇ εἴτε ἐν τῇ ἀντιπολιτεύσει ἀποτελοῦν ἐθνικόν κεφάλαιον», πού ὑπόκειται σέ δημόσια κριτική, πάντοτε ὅμως μέσα σέ ὅρια «εὐσχήμου συζητήσεως» καί ὄχι μέ ὕβρεις, χλευασμούς καί ὀνειδισμούς, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν «προσπάθειαν καταρρίψεως τοῦ κύρους καί γοήτρου των ὅπερ δέον νά προστατεύεται καί νά διαφυλάττεται ἄφθορον»²³.

22. Κατά τὸ ἄρθρ. 181 § 1 Π.Κ. «Μέ φυλάκισιν μέχρι τριῶν ἐτῶν τιμωρεῖται, ὅστις δημοσίως περιωβρίζει ἀρχήν δημοσίαν, δημοτικὴν ἢ κοινοτικὴν ἢ ἀνεγνωρισμένον κατὰ τόν κανονισμόν τῆς Βουλῆς ἀρχηγόν κόμματος ἐν τῇ χώρᾳ».

23. Βλ. Σιφναίου, Πανδέκται Νόμων καί Διαταγμάτων, τόμ. ΙΔ' ἐπίσης Βαβαρέτου, Ποινικός Κώδιξ, σ. 605. Τά ἀντίθετα πρσθεύει ὁ Τ. Φιλιππίδης, Ἡ προστασία δεδικαιοποιημένων συμφερόντων ἐπί τῶν ἐγκλημάτων κατὰ τῆς τιμῆς, σ. 237, κατὰ τόν ὅποιον δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι τὸ ἐγκλημα τοῦ ἄρθρ. 181 § 1 Π.Κ. στρέφεται κατὰ τοῦ «κύρους καί τῆς αὐθεντίας τῆς Πολιτείας» διότι δέν ὑπάρχει ὅρος ὅτι μέ τήν περιώ-

Τό άρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ, ἀποτέλεσε ἓνα οὐσιώδες βῆμα σέ μιά ἐξέλιξη πρὸς τὴν πλήρη ἔνταξη τῶν πολιτικῶν κομμάτων στὰ πλαίσια τῶν θεσμῶν πού ρυθμίζονται ἀπὸ τὸ δημόσιο δίκαιο ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1952. Ἡ διάταξη αὐτή, κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς εἰσηγητικῆς τῆς ἔκθεσης, ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτή, σημαίνει κατ' ἀρχὴν ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων ἀποτελοῦν ἓνα ἀπαραίτητο στοιχεῖο συνυφασμένο μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952, δηλαδή τῆς Βασιλευόμενης Δημοκρατίας κατὰ τὸ άρθρ. 21 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο εἶναι ἄξιο προστασίας ἐκ μέρους τοῦ κράτους.

Ἡ ἀναγνώριση τῶν πολιτικῶν κομμάτων, μέσω τῆς ποινικῆς προστασίας τῶν ἀρχηγῶν τους κατὰ τὸ άρθρ. 181 § 1 Π.Κ., εἶναι καὶ ἔμμεση καὶ λειψή: προστατεύεται ὄχι τὸ πολιτικὸ κόμμα ἀλλὰ ὁ ἀρχηγός του, καὶ ὄχι ὅλοι οἱ ἀρχηγοί, ἀλλὰ ὅσοι εἶναι ἀναγνωρισμένοι κατὰ τὸν κανονισμό τῆς βουλῆς ὅσοι δηλαδή εἶναι ἐπικεφαλῆς κομμάτων μέ κάποια κατὰ τεκμήριο «σοβαρὴ» κοινοβουλευτικὴ παρουσία. Ἡ ρύθμιση αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλωστε ἄσχετη μὲ μιά ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ διαμορφωμένη πραγματικότητα τῶν λεγόμενων «ἀρχηγικῶν κομμάτων». Τό άρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' Π.Κ. οὐσιαστικὰ ταυτίζει τὸ κόμμα μὲ τὴν «κοινοβουλευτικὴ του ὑπόσταση». Εἶναι ἀδιάφορες οἱ ἐξωκοινοβουλευτικὲς δραστηριότητες. Τό δέ «δημόσιο λειτούργημα» πού προστατεύεται ποινικὰ στὴν οὐσία εἶναι συνάρτηση τῆς κοινοβουλευτικῆς δύναμης τοῦ κόμματος καὶ τῆς κοινοβουλευτικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀρχηγοῦ του²⁴.

Ἡ ἀρχὴ τίθεται σέ κίνδυνο «ἢ ὑπόστασις τῆς πολιτείας». Ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ προστασία τοῦ άρθρ. 181 § 1 Π.Κ. ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς ἀρχηγούς κομμάτων «οὐδεὶς πλέον δύναται νά γίνῃ λόγος περὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς αὐθεντίας τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας ὡς τοῦ ὑπὸ τῆς ἀνωτέρω διατάξεως προστατευομένου ἀγαθοῦ».

24. Ἡ ρύθμιση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀνεξήγητη, ἰδιαίτερα ἐν ὄψει τῶν πολιτικῶν, ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς πού προστέθηκε τὸ σχετικὸ ἐδάφιο (1953). Ἡ νέα συνταγματικὴ τάξη πού ἀρχίζει τότε νά διαμορφώνεται ἔτεινε βέβαια νά ἐνσωματώσει καὶ νά προστατεύσει ὡς ἀσκούντες «δημόσιον λειτούργημα» τοὺς ἀρχηγούς τῶν κοινοβουλευτικῶν ομάδων καὶ μάλιστα ἐκείνους πού εἶχαν μεγαλύτερη ἐπιρροή, δὲν εἶνε ὅμως στὴν προστασία τῆς ὁργανωμένης κομματικῆς δραστηριότητος, πού δὲν περιοριζόταν στὴ Βουλὴ, καὶ τῆς ὁποίας βασικός, ἂν μὴ μοναδικός φορέας, ὑπῆρξε τὸ κόμμα τῆς Ἀριστερᾶς, δηλαδή ἡ ΕΔΑ, (πρβλ. παραπάνω σ. 119 ἐπ.) ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα κόμματα κατὰ κανόνα δὲν περιέστρεφαν τὴ δραστηριότητά τους πουθενά ἄλλου πλὴν τῆς

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ διάταξη δέν πρέπει νά μάς φανεῖ, τουλάχιστον γιά τήν ἐποχή πού θεσπίστηκε, παράδοξη: πολύ συχνά τό κατά τήν Εἰσηγητική Ἐκθεση τοῦ ἄρθρ. 4 τοῦ ν.δ. 2493/1953 τό «δημόσιον λειτούργημα» τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων πού εἶναι ἀναγνωρισμένα ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς, ἀσκείται πραγματικά ἀπό αὐτούς, ἐνῶ τό πολιτικό κόμμα στό ὁποῖο ἀρχηγεῦον ἀποτελεῖ ἀπλά μέσο πού τοῦς δίνει τή δυνατότητα νά ἀσκοῦν τό «λειτούργημα» τους αὐτό. Χαρακτηριστική ἄλλωστε εἶναι ἡ ρύθμιση τοῦ τότε κανονισμοῦ βουλῆς ἀλλά καί τῶν μετέπειτα πού ἀναγνωρίζει σάν ἀρχηγό καί τό βουλευτή τέως πρωθυπουργό ἔστω καί ἂν δέν ἀκολουθεῖται ἀπό κόμμα, ἐνῶ δέν ἀναγνωρίζει ὡς ἀρχηγό βουλευτή πού εἶναι ἐπικεφαλῆς κόμματος μέ κοινοβουλευτική ομάδα μικρότερη ἀπό κάποιο ὄριο, ἀλλά πάντως ομάδα καί ὄχι μονάδα, ὅπως εἶναι ὁ βουλευτής πού ἐχρημάτισε πρωθυπουργός καί ἀναγνωρίζεται σάν ἀρχηγός²⁵.

(β6) Στό προϊσχύσαν ποινικό δίκαιο ὑπῆρχαν παραπλήσιες διατάξεις, ἀλλά μέ ἀπειλή πολύ ἐλαφρότερων ποινῶν²⁶. Τό Σχέδιο Ποινικοῦ Κώδικα τοῦ 1929 ἀπαλείφει τίς σχετικές διατάξεις, ἐξηγώντας ρητά γιατί θεωρεῖ ἐπικίνδυνη μιὰ τέτοια ρύθμιση. Ὅπως ἀναφέρεται στή σχετική αἰτιολογική ἔκθεση «ἡ σχετική πρᾶξις ἂν δέν ὑπάγεται εἰς τās προπαρασκευαστικάς τῆς ἐσχάτης προδοσίας (...) δέν δύναται νά θεωρηθῆ εἰ μὴ τρόπος ἐπικρίσεως καί συζητήσεως, ὅστις ἐνίοτε ἐνδέχεται νά ἐκτρέπεται τῶν ὁρίων τοῦ ἀπολύτως πρέποντος, χωρίς ὅμως νά εἶναι εὐκολος καί δυνατός ὁ ἀκριβῆς ὁπωσδήποτε καθορισμός τῶν ὁρίων τούτων. Ἦθελε λοιπόν διά τοιαύτης τινός διατάξεως παρακωλύεσθαι ἡ ἐλευθερία τῆς συζητήσεως»²⁷. Ὅπως μάς πληροφορεῖ ὁ Ἀνδρουλάκης²⁸, ἡ διάταξη τοῦ

δημιουργίας καί τῆς συντήρησης μιᾶς βιώσιμης κοινοβουλευτικῆς ομάδας, πού κατά κανόνα τήν ἐκφραζε ἕνας (συχνά ὑπουργήσιμος, σπανιότερα πρωθυπουργήσιμος) ἀρχηγός τοῦ ὁποίου τήν τύχη συνήθως ἀκολουθοῦσε. Πρβλ. παραπάνω, σ. 120-121.

25. Πρβλ. παραπάνω, σ. 328 ἐπ. τήν ἴδια ρύθμιση υἱοθετοῦσε καί ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς πού ἴσχυε τό 1953.

26. Ἀντί ἄλλων βλ. Μαγκάκη, Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγκλήματος τῆς περιύβρισεως τῆς ἀρχῆς κατά τό ἄρθρ. 181 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΒ' σ. 322 καί Ἀνδρουλάκη, Αὐθεντία καί περιύβριση, σ. 11 ἐπ.

27. Αἰτιολογική Ἐκθεσις τοῦ Σχεδίου Ἑλληνικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος (εἰσηγηταί, Τ.Ε. Ἡλιοπούλος, — Γ. Πανόπουλος, σ. 288-289, σχετικά μέ τό ἄρθρ. 142 τοῦ Σχεδίου — ὑπογράμμισή δική μου.

28. Ἀνδρουλάκης, ὅπ. π. σ. 14 ὑποσ. 14.

άρθρ. 181 § 1 έδ. α' («περιύβριση αρχής», όπου δέν περιλαμβάνονταν οί αρχηγοί τών πολιτικών κομμάτων) προστέθηκε αϊφνίδια καί χωρίς τήν παραμικρή αιτιολογία κατά τήν τελευταία αναθεώρηση του Σχεδίου στη συνεδρίαση τής Αναθεωρητικής Έπιτροπής τής 29 Δεκεμβρίου 1947. Η χρονολογία πού θεσπίστηκε ή διάταξη έχει χαρακτηριστική σημασία γιατί, όπως σωστά παρατηρήθηκε, «τόν ποινικό νομοθέτη τής εποχής εκείνης δέν ενδιέφερε ιδιαίτερα ή έλευθερία τής συζητήσεως, αλλά τό ακριβώς αντίθετο: τόν ενδιέφερε, καθ' όν χρόνον εμαίνετο τριγύρω ό έμφύλιος πόλεμος, ή προστασία τής κειμένης τάξεως από κάθε ένοχλητική άμφισβήτηση, κρίση καί πολύ περισσότερο επίκριση. Όργανο τής προστασίας αυτής ήταν ή διάταξη του άρθρ. 181 § 1 μέ τήν άπλούστευση καί τήν άοριστία της²⁹. Η τροποποίηση του άρθρ. 181 Π.Κ., πού έγινε τό 1953 καί στην όποία περιλαμβάνεται ή προσθήκη του δεύτερου εδαφίου στην πρώτη παράγραφο, υπήρξε «ένα ακόμη λαθεμένο βήμα» (...) πρός τήν απαράδεκτη ποινικοποίηση τής πολιτικής διαμάχης»³⁰.

Μέ τήν παραπάνω παρατήρηση δέν αποδοκιμάζεται ή θέσπιση ιδιαίτερων διατάξεων μέ ποινικές έγγυήσεις για τήν ελεύθερη δραστηριότητα τών πολιτικών κομμάτων. Η θέσπιση όμως «ιδιωνύμων» έγκλημάτων χάρη τής προστασίας τής ελεύθερης καί άνεμπόδιστης δραστηριότητας τών πολιτικών κομμάτων από άθέμιτες προσβολές διαφέρει από τή συνολική ύπαγωγή του πολιτικού διαλόγου, τμήμα του όποιου αποτελούν καί οί γνώμες πού εκφράζονται δημόσια κατά τών πολιτικών αρχηγών, στη δικαιοδοσία τών ποινικών δικαστηρίων.

(ββ) Η έρμηνεία του άρθρ. 181 § 1 Π.Κ. αποτέλεσε άφορμή διχογνωμιών τής θεωρίας, ενώ ή εφαρμογή του έδωσε λαβή σε διαφορε-

29. Ανδρουλάκης, όπ. π. σ. 14.

30. Ανδρουλάκης, όπ.π. σ.104. Κατά τόν ίδιο συγγραφέα τό άρθρ.181 § 1 ΠΚ δέν περιλαμβάνει τήν προσωπική προσβολή τών πολιτευομένων πού βρίσκονται στην αρχή. Αν τούς περιλαμβάνει ή διάταξη του έδ. β' του άρθρ.181 § 1 ΠΚ θά είχε νόημα ως επέκταση τής προστασίας του άρθρ.181 § 1 έδ. α' ΠΚ καί στους αντιπολιτευόμενους αρχηγούς κομμάτων. Πάντως κατά τόν Ανδρουλάκη, όπ.π. σ.104, ή διάταξη αυτή υπήρξε «τό ψίχουλο πού πετιέται στον έκάστοτε πολιτικά άνίσχυρο για να συγκαλυφθεί ή εύωχία του πολιτικά ισχυρού στο τραπέζι τής διεξαγωγής του πολιτικού άγώνα μέ τή βοήθεια του εισαγγελέα, τής ποινικής διώξεως, τής δίκης καί τής ποινης».

τικές, και συχνά αντίθετες, λύσεις της νομολογίας³¹. 'Ο προβληματισμός περιστράφηκε κυρίως γύρω από τή σχέση του άρθρ. 181 § 1 Π.Κ. με τὰ «έγκλήματα κατά τής τιμής» (άρθρ. 361-369 Π.Κ.) ζήτημα πού σχετίζεται, έκτός τών άλλων και μέ τό ακριβές περιεχόμενο τής έννοιας «περιούβριση», και τήν ύπόσταση του παθόντα, αν δηλαδή πρόκειται για τό φυσικό πρόσωπο πού προβαίνει νόμιμα και μέσα στά πλαίσια τής αρμοδιότητάς τους σε πράξεις ή παραλείψεις ως φορέας «άρχής» (κατά τήν έννοια του άρθρ. 181 § 1 Π.Κ.) ή για τήν «άρχή», γενικά και άφηρημένα, ως θεσμό ανεξάρτητο από τά φυσικά πρόσωπα πού τής δίνουν ύπόσταση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς και μέ τή σχέση του προς τίς διατάξεις του Συντάγματος πού κατοχυρώνουν τήν ελεύθερη έκφραση τής γνώμης³².

31. 'Από τήν όχι φτωχή νομολογία, 6λ. μεταξύ άλλων, Α.Π. 371/1953, Ποιν. Χρ. Γ', σ. 526, Α.Π. 86/1955, Ποιν. Χρ. Ε' σ. 243 έπ. και τήν εκεί άγόρευση του (τότε άντιεισαγγελέα) του 'Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια, Πλημ. Κέρκυρας 195/1955 (Βουλ.) Ποιν. Χρ. Ε', σ. 446 έπ. και τήν εκεί πρόταση του Εισαγγελέα Δ. Χροναίου (σ. 447 έπ.), Α.Π. 232/1957, Ποιν. Χρ. Ζ', σ. 443 έπ. και τήν εκεί άγόρευση του άντιεισαγγελέα του 'Αρείου Πάγου Β. Σακελλαρίου, Α.Π. 94/1963, Ποιν. Χρ. ΙΓ' σ. 227 έπ. τήν εκεί άγόρευση του εισαγγελέα του 'Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια, (σ. 229 έπ.) και τίς εκεί συναφείς παρατηρήσεις του Γ. Α. Μαγκάκη, (σ. 231 έπ.), 'Εφ. 'Αθηνών 455/1963, Ποιν. Χρ. ΙΠ', σ. 506 έπ. και τό εκεί σχόλιο του 'Ι. Δασκαλοπούλου (σ. 507), Πλημ. 'Ηρακλείου 334/1964, ΝοΒ 12, (1964), σ. 285 έπ. 'Εφ. 'Αθηνών 433/1965 (Βουλ.). Ποιν. Χρ. ΙΕ', 368 έπ. άντιεισαγγελέα Βασ. Κυλάκου, Α.Π. 290/1965, Ποιν. Χρ. ΙΕ' σ. 597, Α.Π. 134/1966 Ποιν. Χρ. ΙΣΤ', σ. 295 έπ. και τήν εκεί άγόρευση του Β. Σακελλαρίου, Α.Π. 222/1966, Ποιν. Χρ. ΙΣΤ' σ. 418 έπ., (συναφής προς τήν Α.Π. 134/1966), Α.Π. 378/1966, Ποιν. Χρ. ΙΖ' σ. 19 έπ. και τήν εκεί άγόρευση του Β. Σακελλαρίου, Α.Π. 873/1976, Ποιν. Χρ. ΚΖ', σ. 313 έπ., Α.Π. 170/1977, Ποιν. Χρ. ΚΖ' σ. 576 έπ.

32. Για τήν έρμηνεία του άρθρ. 181 § 1 Π.Κ., 6λ. ιδίως Δ. Καρανίκα, 'Εγχειρίδιον Ποινικού Δικαίου, τόμ. Β', τεύχ. Β', σ. 188, Γάφου 'Ηλ., Ποινικόν δίκαιον (ειδικόν μέρος), τεύχ. α' σ. 127 έπ. 'Αν. Μπουροπούλου, 'Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικος (και άρθρον), τόμ. 2ος (ειδικόν μέρος), σ. 138 έπ., Τούση 'Α.-Γεωργίου 'Α. Ποινικός Κώδιξ (έρμηνεία κατ' άρθρον) Α' ήμίτομος, σ. 491 έπ., Σύνοψις Ποινικής Νομολογίας 1951-1962, Ποιν. Χρ. Θ' σ. 431 έπ.. Βλ. επίσης τήν άρθρογραφία τών Θ.Ι. 'Ανδρέαδου, Τύπος και περιούβρισις τής άρχής ΝοΒ 11 (1963), σ. 127 έπ., 'Ηλ. Γάφου, Προσβολαί κατά τής πολιτειακής έξουσίας, Ποιν. Χρ. Ζ', σ. 1 έπ. ιδίως σ. 124 έπ., Ι. Ε. Ζεγκίνη, Τό άδίκημα τής περιούβρισεως άρχής και ό εκ τούτου άδικηθείς, ΝοΒ 5 (1957), σ. 608 έπ.), 'Ιωάν. Δασκαλοπούλου, Προσδιορισμός τών όρίων έφαρμογής του ν.δ. 4000/59 και τής έννοίας τής «ίδιαζούσης θρασύτητος»· τά όρια έφαρμογής του

Ἡ νομολογία πού ἀφορᾶ περιύβριση ἀρχηγοῦ κόμματος δέν ὑπῆρξε, ὡς τώρα, ἐκτεταμένη, ἄρα καί ἡ πρακτική σημασία τοῦ ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' Π.Κ. περιορισμένη³³. Φυσικά, αὐτό δέν ἀναιρεῖ τήν ἀνάγκη ἰδιαίτερης ἐξέτασης καί ἐρμηνείας αὐτῆς τῆς διάταξης.

Μιά πρώτη παρατήρηση ἀφορᾶ τό πρόσωπο πού προστατεύεται ἀπό τό ἄρθρ. 181 § 2 ἐδ. 6' ΠΚ ὡς «ἀρχηγός κόμματος». Ἐχει ἤδη σημειωθεῖ ποιοί ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς ὡς ἀρχηγοί κομμάτων³⁴. Στήν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ περιλαμβάνονται οἱ ἀρχηγοί ὅλων τῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζει ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς καί ὄχι μόνο τῶν ἀντιπολιτευομένων. Ὑπέρ τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς συνηγοροῦν, ἐκτός ἀπό τή διατύπωση τῆς σχετικῆς διάταξης καί ἡ αἰτιολογική τῆς ἔκθεσης, κατὰ τήν ὁποία οἱ «πολιτικοί ἀρχηγοί εἴτε εὐρίσκονται ἐν τῇ ἀρχῇ εἴτε ἐν τῇ ἀντιπολιτεύσει ἀποτελοῦν ἐθνικόν κεφάλαιον»³⁵. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Γ.-'Αλ. Μαγκάκη³⁶ πρὸς τίς ὁποῖες φαίνεται νά συμφωνεῖ καί ὁ Ἀνδρουλάκης³⁷, ὅτι τό ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6'

ἄρ. 181 § 1 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΣΤ' σ. 252 ἐπ. ἰδίως 254 ἐπ., Σπ. Κανίνια, Συσχετισμός ἄρθρων 181 § 1 καί 366-367 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΒ' σ. 460 ἐπ., Γ.-'Αλ. Μαγκάκη, Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγκλήματος τῆς περιubrίσεως τῆς ἀρχῆς κατὰ τό ἄρ. 181 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΒ' σ. 321, Ἀλ. Κατσαντώνη, Τό ἐγκλημα τῆς περιubrίσεως ἀρχῆς, Ποιν. Χρ. ΙΣΤ' σ. 316 ἐπ. καί τίς μονογραφίες Τ. Φιλιππίδη, Ἡ προστασία δεδικοιολογημένων συμφερόντων ἐπὶ τῶν ἐγκλημάτων κατὰ τῆς τιμῆς, σ. 227 ἐπ. καί κυρίως Ν. Ἀνδρουλάκη, Ἀυθεντία καί περιύβριση καί Ἰωάν. Μανωλεδάκη, Ἡ προστασία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, σ. 111 ἐπ.

33. Δημοσιεύθηκαν, καθόσον ὑπέπεσε στήν ἀντίληψή μου, μόνον οἱ ἐξῆς ἀποφάσεις: Μικτόν Ὁρκωτόν Δικαστήριον Ἀθηνῶν, 7/1956, Ποιν. Χρ. Στ', σ. 109 καί ἐκεῖ ἀγόρευση τοῦ ἀντιεισαγγελέα ἐφετών Γ. Χαλαζωνίτη, (σ. 109 ἐπ.), Πλημ. Ἀθ. (βουλ.) 1087/1962, Ποιν. Χρ. ΙΒ' σ. 507 ἐπ. καί ἐκεῖ πρόταση τοῦ εἰσαγγελέα Ἀκύλα Ζαργάνη (σ. 508 ἐπ.) καί Πλημ. Θεσ/κης 94/1966 (βουλ.), Ποιν. Χρ. ΙΣΤ', σ. 432, καί ἐκεῖ ἀγόρευση τοῦ ἀντιεισαγγελέα Ἀβραάμ Σταθοπούλου, (σ. 432 ἐπ.).

34. Βλ. παραπάνω, σ. 324-325.

35. Βλ. τή σχετικὴ αἰτιολογικὴ ἔκθεση, Βαβαρέτου, Ποινικός Κώδιξ, σ. 605.

36. Μαγκάκη, ὅπ. π. σ. 329. Τήν ἴδια ἀποψη διατυπώνει καί ὁ Μπουρόπουλος, ὅπ. παρ. σ. 138.

37. Ὁ ὁποῖος διατυπώνει τή γνώμη ὅτι «ὁ ἱστορικός νομοθέτης, θέλησε ἐδῶ νά δημιουργήσει κάποιο ἀντίβαρο στήν προστασία τῆς ἐξουσίας πού βρίσκεται στά χέρια τῆς πλειοψηφίας, παρέχοντας προστασία καί στήν ἀναγνωρισμένη ἀντιπολιτευση-μειοψηφία», (ὅπ. π. σ. 104), χωρὶς ὅμως νά ὑποστηρίξει πουθενά ὅτι οἱ ἀρχηγοί κομμάτων πού βρίσκονται στήν κυβέρνησι δέν προστατεύονται ἀπό τό ἄρθρ. 181 § 1 ΠΚ ὡς ἀρχή (ὅπ. π. σ. 138-139).

ΠΚ αφορά τό θεσμό τῆς ἀντιπολίτευσης καί πάντως τούς ἀρχηγούς τῶν ἀντιπολιτευομένων κομμάτων εἶναι ἐν μέρει μόνο σωστές. Ἀσφαλῶς ἡ ἐπέκταση τῆς προστασίας, «τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας» καί στήν προστασία τῆς ἀντιπολίτευσης ὑπῆρξε βασικός λόγος πού συντέλεσε στή θέσπιση τῆς σχετικῆς διάταξης. Δέν εἶναι ὅμως ἀκριβές ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῆς διάταξης ἀποκλείει τήν προστασία καί τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων πού βρίσκονται στήν κυβέρνηση. Αὐτό, ὄχι μόνο ἐπειδῆ τό γράμμα τῆς διάταξης δέν κάνει σχετική διάκριση, ἀλλά —καί κυρίως— γιατί ὁ ἀρχηγός κόμματος, ὅταν καλεῖται στήν κυβέρνηση, μπορεῖ νά ἀποκτᾷ τήν ιδιότητα τοῦ Πρωθυπουργοῦ ἢ τοῦ ὑπουργοῦ (π.χ. σέ περίπτωση σχηματισμοῦ «κυβέρνησης συνασπισμοῦ», δέν ἀποβάλλει γι' αὐτό τό λόγο τήν ιδιότητα τοῦ ἀρχηγοῦ κόμματος. Ἄν γινόταν δεκτό τό ἀντίθετο, θά ἔπρεπε νά καταλήγαμε στό ἔμμεσο, ἀλλά σαφές συμπέρασμα ὅτι οἱ πράξεις τῶν κομμάτων πού βρίσκονται στήν κυβέρνηση εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνο πράξεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία ἔτσι κι ἄλλιῶς προστατεύεται ἀπό ἄλλες ποινικές διατάξεις, ὅποτε περιττεύει ἡ ιδιαίτερη προστασία τῶν προσώπων πού βρίσκονται στήν κυβέρνηση μέ τήν τυχόν ιδιότητά τους ὡς ἀρχηγῶν κομμάτων. Ἀντίθετα, ὑπάρχει σαφές διάκριση στό χαρακτήρα τῶν πράξεων τοῦ Πρωθυπουργοῦ ἢ τῶν Ὑπουργῶν ὡς κρατικῶν ὀργάνων καί τῆς κομματικῆς δραστηριότητος τῶν ἰδίων προσώπων. Ἡ ἐκφώνηση, π.χ. ἐνός λόγου, ὅπου ἕνας ἀρχηγός κόμματος, πού συμμετέχει σέ κυβερνητικό συνασπισμό ὡς Ὑπουργός, ἐκφράζει μπροστά στό συνέδριο ἢ σέ συγκέντρωση τοῦ κόμματός του τίς ἀντιρρήσεις του σέ ὀρισμένες πλευρές τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς καί τούς λόγους γιά τούς ὁποίους, παρά τίς ἀντιρρήσεις του, ἐξακολουθεῖ νά συμμετέχει στήν κυβέρνηση, δέν εἶναι καί δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ὡς πράξη μέ τήν ὁποία ἐκδηλώνεται ἡ βούληση τοῦ κρατικοῦ καί κυβερνητικοῦ ὀργανοῦ, τό ὁποῖο ἐπανδρώνεται ἀπό τό συγκεκριμένο ἀρχηγό κόμματος.

Εἶναι, ἄλλωστε, καθόλα νοητή «περιώβριση» ἐνός ἀτόμου μέ στόχο ὄχι τήν ιδιότητά του ὡς φορέα «ἀρχῆς», ἀλλά τήν ιδιότητά του ὡς ἡγέτη κομματικοῦ σχηματισμοῦ ἢ καί τό ἀντίθετο. Ἄλλωστε καί σέ περίπτωση κυβέρνησης συνασπισμοῦ εἶναι δυνατό ἀρχηγοί κομμάτων κατὰ τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 181 § 1 ΠΚ νά μὴν εἶναι Πρωθυπουργοί, νά βρίσκονται ὅμως στήν «ἀρχή» ὡς ὑπουργοί καί νά «περιυβρίζονται» ὄχι γιά τόν τρόπο ἄσκησης τῆς ὑπουργείας τους, ἀλλά γιά τή σημασία πού ἔχει ἀπό

κομματική έποψη, ή συμμετοχή τους στον κυβερνητικό συνασπισμό³⁸.

38. Αυτή άκριβώς υπήρξε ή περίπτωση τής Πλημ. Θεσ/κης 94/1966 (βουλ.), Ποιν. Χρ. ΙΣΤ' σ. 432. Κατά τήν εκεί άγόρευσή του, πού έγινε τελικά δεκτή, ό άντιεισαγγελέας Σταθόπουλος, έκανε σωστά σαφή διάκριση μεταξύ των κομματικών δραστηριοτήτων του πρωθυπουργού και εκείνων πού αναπτύσσει ως φορέας άρχής. Συγκεκριμένα ύποστήριξε ότι ή φράση «Τσιριμώκο είσαι προδότης, ό Παπανδρέου θά νικήσει» πού εκτόξευσε ό κατηγορούμενος «ύβριστική πάντως ούσα, θίγει τόν κ. Τ. ως άτμον σχετικώς πρós τήν εν τή σφαίρα των κομματικών του αγώνων εκδηλουμένην πολιτικήν δραστηριότητα και ούχι τόν Πρωθυπουργόν τής Ελλάδος και δή εν τή ένασκήσει των πρωθυπουργικών του καθηκόντων (...) όπ.π. σ.433, (ύπογράμμιστη δική μου). Αντίθετα, ή φράση «Τσιριμώκο μασκαρά», πού έστομίστηκε μέ άλλη εύκαιρία, θεωρήθηκε ότι θίγει τόν Πρωθυπουργό ως άρχή, συνεπώς έμπίπτει στό άρθρ.181 § 1 Π.Κ. (πρβλ. Α.Π. 222/1966, Ποιν. Χρ. ΙΣΤ' σ. 418 έπ. και Α.Π. 134/1966, Ποιν. Χρ. ΙΣΤ' σ. 297). Στην πρώτη περίπτωση ό Τσιριμώκος δέν προστατεύθηκε ως άρχή, παρά τό γεγονός ότι ήταν πρόεδρος τής κυβέρνησης, θά προστατευόταν όμως αν ήταν άρχηγός κόμματος πού αναγνωρίζεται από τόν κανονισμό τής βουλής, πράγμα πού δέν θά συνέβαινε αν γινόταν δεκτή ή άποψη του Μαγκάκη, όπ. π. σ. 329, ότι ό σκοπός του άρθρ. 181 § 1 έδ. δ' Π.Κ. «συνίσταται εις τήν παροχήν ποινικής προστασίας εις τόν θεσμόν τής αντιπολιτεύσεως και εις τήν αποκατάστασιν ούτως επί του σημείου τούτου ισότητος μεταξύ κυβερνήσεως και αντιπολιτεύσεως», ή του Μπουρόπουλου, όπ. π. σ. 138-139, κατά τόν όποιο «ως άρχηγός νοείται (...) (για τήν έρμηνεία του άρθρ. 181 § 1 έδ. β' Π.Κ.) ό άρχηγός κόμματος τής αντιπολιτεύσεως (...), ενώ ό άρχηγός του εν τή Κυβερνήσει κόμματος σχόλιο, Μαγκάκη, (σ. 233). Βλ. επίσης Μαγκάκη, Περί τής έννοίας του έγκλήματος τής περιουρίσεως τής άρχής κατά τό άρθρο 181 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΒ' σ. 321 και Κατσαντώνη, (όπ. π. σ. 316). Αντίθετα, κατά τόν Φιλιππίδη, όπ. π. σ. 235 «όστις περιουρίζει τήν Άρχήν, έξυβρίζει, δυσφημεί άπλώς ή δυσφημεί συκοφαντικώς ταύτην και γενικώς προβαίνει εις καταφρονητικήν εκδήλωσιν ικανήν όπως μειώση τόν σεβασμόν και τήν εκτίμησιν των πολιτών πρós τήν Άρχήν, τούτο όμως ούδέν έτερον σημαίνει ή τήν προσβολήν τής τιμής τής άρχής» (ύπογράμμιστη δική μου). Τά ίδια φαίνεται νά ύποστηρίζει και ό Κανίνιας, όπ. π. σ. 460, κατά τόν όποιο ή «έννοια τής περιουρίσεως τελεί λογικώς και ήθικώς εν αναφορά, πρós τήν έννοιαν τής τιμής» ενώ «ή τιμή τής άρχής — δύναται τις ειπείν — συνίσταται εις τήν εν τή κοινή συνειδήσει αντανάκλασιν τής αξίας και των έργων των (προσωπικών και άπροσωπών) φορέων τής πολιτειακής έξουσίας». Τότε όμως ή περιούριση συνίσταται όχι στην τρώση κάποιου «περί τιμής συναισθήματος» των άρχών αλλά σε κάποια αξιολογική κρίση του έργου τους. Άλλιώς θά έπρεπε μήπως νά γίνει δεκτό, όπως σωστά ρωτά ό Άνόρουλάκης, όπ. π. σ. 33 ύποσ. 48 ότι και τά «σύμβολα» πού προστατεύονται από τό άρθρ. 181 § 2 Π.Κ. έχουν τιμή; Άξίζει νά σημειωθεί ότι κατά τήν νομολογία έφόσον συντρέχει περίπτωση του άρθρ. 181 § 1 ΠΚ δέν είναι δυνατό νά εφαρμοσθεί τό άρθρ. 367 Π.Κ. πού άφορά τά άδικήματα τιμής, βλ. σχετικά Α.Π. 16/1965, Ποιν. Χρ. Στ. σ. 143 και Πλημ. Παρνασίδος 80/1970 ΝοΒ, 18 (1970), σ. 1120.

(γγ) Σύμφωνα με τό άρθρ.7 § 1 Σ «έγκλημα δέν υπάρχει, ούδέ ποιηή έπιβάλλεται άνευ νόμου (...) όρίζοντος τά στοιχεία ταύτης» (δηλ. τής πράξης). Ή έπιταγή του Συντάγματος πρός τό νόμο νά όρίζει τά στοιχεία του έγκλήματος άποτελεί καινοτομία του Συντάγματος του 1975 πού άπαγορεύει «τήν θέσπιση ποινικών νόμων πού δέν περιγράφουν σαφώς τό έγκλημα»³⁹, άν και ήδη και κατά τή διάρκεια προηγούμενων συνταγματικών καθεστώτων είχε σωστά ύποστηριχτεί ότι ό ποινικός νόμος πρέπει νά περιγράφει τήν τιμωρούμενη πράξη δίχως περιθώρια άμφιβολιών⁴⁰. Ή φράση «περιύβριση άρχής» πού ύπάρχει στόν τίτλο και έπαναλαμβάνεται χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις στό άρθρ. 181 § 1 ΠΚ δέν συνιστά περιγραφή τής άποδοκιμαστέας ένέργειας ούτε και παρέχει ως πρός τά στοιχεία τής αξιόποινης συμπεριφοράς τήν συνταγματικά άπαραίτητη σαφήνεια. Ή απόδειξη αυτής τής άσάφειας άποτελούν και αυτές καθαυτές οι άλληλοσυγκρουόμενες θέσεις τής θεωρίας και τής νομολογίας. Όπως σωστά παρατηρήθηκε, ή διάταξη του άρθρ. 181 Π.Κ. δέν προσδιορίζει τά «στοιχεία τής πράξεως» κατά τήν έπιταγή του άρθρ. 7 § 1 Σ και συνεπώς, σύμφωνα με τό άρθρ. 111 § 1 Σ τό άρθρ. 181 Π.Κ. πρέπει νά θεωρείται ότι έχει ήδη καταργηθεί από τήν έναρξη ισχύος του Συντάγματος του 1975⁴¹.

(δδ) Πέρα όμως από τήν αντίθεση του άρθρ. 181 § 1 έδ. 6΄ Π.Κ. στό άρθρ. 7 § 1 Σ, προβληματικό εμφανίζεται και τό ίδιο τό περιεχόμενό του. Ήνεξάρτητα από τίς διαφορές τους σέ άλλα ουσιώδη σημεία τόσο ή νομολογία όσο και ή θεωρία φαίνεται νά συμφωνούν ότι με τή διάταξη του άρθρ.181 § 1 έδ. 6΄ ΠΚ προστατεύεται τό «κύρος» και τό «γόητρο»

39. Βλ.- άντί άλλων Μάνεση, Ή Ατομικές έλευθερίες α΄ σ. 197

40. Ήντί άλλων, βλ. Ήνδρουλάκη, όπ. π. 6. 16 και του ίδιου Nullum crimen nulla poena sine lege certa, Ποιν. Χρ. ΚΓ΄, σ. 513 έπ. και τίς εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές τής ύπος. 2.

41. Βλ. Μάνεση, όπ. σ. 198, επίσης Γ. Ήναγνωστοπούλου, άγόρευση στόν Ήρειο Πάγο, έφημερίδα «Χριστιανική», 10/9—1976. (Ήναφέρεται από Ήνδρουλάκη, Αύθεντία και περιύβριση, σ. 16, ύπος. 18). Ή λύση πού έδωσε ή Α.Π. 873/76 φαίνεται άνεπιτυχής, διότι θεώρησε μέν τή διάταξη του άρ. 181 § 1 Π.Κ. ως «έν παντί συνάδουσαν πρός τό Σύνταγμα» (Ποιν. Χρ. ΚΖ΄ σ. 315 πρβλ. και σ. 314) απέφυγε όμως έπιμελέστατα νά αιτιολογήσει αυτή τήν τόσο γενικά και απόλυτα διατυπωμένη γνώμη, παρά τήν έπιταγή του άρθρ. 93 § 3 έδ. α΄ Σ. νά αιτιολογούνται ειδικά και έμπεριστατωμένα οι δικαστικές αποφάσεις.

των άρχηγών κομμάτων, τό όποιο κατά τήν αίτιολογική έκθεση του σχετικού άρθρου «δέον νά προστατεύεται και νά διαφυλάττεται αδιάφθορον»⁴². Γιά τίς σκέψεις πού ακολουθοϋν είναι αδιάφορο αν τό προστατευόμενο «κύρος» και τό «γόητρο», για τό όποιο γίνεται λόγος, ανήκει στό πρόσωπο του συγκεκριμένου άρχηγού κόμματος ως φορέα «δημοσίου λειτουργήματος» ή στό θεσμό του άρχηγού κόμματος «γενικά και άφηρημένα». Σημασία έχει ότι κανείς από όσους ως τώρα επιχείρησαν έρμηνεία τής σχετικής διάταξης δέν θεώρησε ότι μέ τή διάταξη αυτή άποσκοπείται ή συγχωρείται ο περιορισμός τής έλευθερίας δημόσιας κριτικής κατά των άρχηγών κομμάτων, άσχετα αν για άρκετούς ή διάταξη έμπεριέχει και κίνδυνο αντισυνταγματικού περιορισμού τής έλευθερίας τής γνώμης⁴³.

Η άποψη ότι ή περιύβριση δέν αποτελεί πολιτική κριτική αναπτύχθηκε διεξοδικά από τον Άνδρουλάκη, ο όποιος στό σημείο αυτό φαίνεται νά προσέγγισε πληρέστερα από άλλους τήν έρευνώμενη πτυχή του ζητήματος⁴⁴. Κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τής περιύβρισης αποτελεί, κατά τον Άνδρουλάκη, «ή άπρόσωπα προσωπική, προσωποποιημένη και μαζί άποπροσωποποιούμενη προσβολή (...). Τό «άπρόσωπο» είναι αναγκαίο για τήν τρώση αυτής τής ίδιας τής αυθεντίας τής έξουσίας (...). Τό «προσωπικό» πάλι είναι αναγκαίο για νά μήν έχει ή προσβολή ιδεολογικό χαρακτήρα θεσμικού έλέγχου (...)⁴⁵. Αυτό συμβαίνει επειδή βέβαια οι προσβολές τής (προσωπικής) τιμής όποιοδήποτε, άρα και των φυσικών προσώπων πού είναι φορείς «άρχων» και των

42. Βλ. κείμενο σε Βαβαρέτου, Ποινικός Κώδιξ, σ. 605.

43. Βλ. π.χ, πρόταση Χροναίου, σε Πλημ. Κέρκυρας 125/1955 (Βουλ.) Ποιν. Χρ. Ε. σ. 447-448, άγόρευση Χαλαζωνίτη, σε Μικτό Όρκωτό Δικαστήριο Άθηνών 7/1956, Ποιν. Χρ. Στ' σ. 109, Α.Π. 94/193, Ποιν. Χρ. ΙΓ' σ. 228, τήν εκεί άγόρευση Κόλλια, (σ. 229)

44. Βλ. Άνδρουλάκη, όπ. π. σ. 61 έπ., 66 έπ. και ιδιαίτερα σ. 93 έπ.

45. Άνδρουλάκης, όπ. π. σ. 99. Η παρατήρηση αυτή έχει αξία και για όσους άντίθετα από τον Άνδρουλάκη, δέχονται ότι μέ τό άρθρ. 181 § 1 Π.Κ. προστατεύονται τά φυσικά πρόσωπα κατά τή λειτουργία τους ως φορείς «δημοσίας άρχής» και έξ αίτίας αυτής τους τής λειτουργίας. (Γιά τήν άποψη αυτή, βλ. και Κυλάκου, άγόρευση σε Έφ. Άθηνών 433/1965, Ποιν. Χρ. ΙΕ' σ. 369, Δασκαλόπουλου, όπ. π. σ. 254-255, Μανωλεδάκη, όπ. π. σ. 118 έπ., του ίδιου, Η νομιμότητα των ένεργειών τής άρχής ως προϋπόθεση για τήν ποινική προστασία τής, Ποιν. Χρ. ΚΣΤ' σ. 780 έπ. και ιδίως σ. 783 έπ. κριτική των άπόψεων αυτών σε Άνδρουλάκη, όπ. π. σ. 55 έπ.).

ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων προστατεύονται ἀπό τίς διατάξεις τοῦ κεφαλαίου ΚΑ' (ἄρθρ. 361-369) τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα πού τιμωροῦν τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς τιμῆς.

Ὁ συλλογισμὸς ὅμως αὐτὸς στηρίζεται στὴ «μεταφορική» προσφυγὴ στὴν κακότητα καὶ χυδαιότητα πού προσδιορίζει τὴν ἰδιωτικὴ διαμάχη⁴⁶, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾶ τὸ «προσωπικόν» στοιχεῖο τῆς προσβολῆς τῆς ἀρχῆς, πού, ὅπως εἶδαμε, κρίθηκε ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὴν προσβολὴ ὁ καθόλα θεμιτὸς «ἰδεολογικὸς χαρακτήρας ἐνὸς θεσμικοῦ ἐλέγχου».

Ἡ λέξη «μεταφορική» (χρῆση ἰδιωτικῶν προσβολῶν) πού ὁ ἴδιος ὁ Ἀνδρουλάκης ὑπογραμμίζει, ἀξίζει νὰ ἐρευνηθεῖ λίγο προσεκτικότερα. Οἱ μεταφορικές ἐκφράσεις, σέ ἀντίθεση μέ τίς κυριολεκτικές, ἐπενδύουν ἓνα διανόημα μέ διατυπώσεις πού μεταφέρονται ἀπὸ ἄλλου, ἀπὸ τὰ διανοήματα πού οἱ ἐκφράσεις αὐτές πράγματι θά ἐξέφραζαν ἂν χρησιμοποιούνταν κυριολεκτικά. Στό συγκεκριμένο ζήτημα οἱ πραγματικές σκέψεις δέν πλήττουν τὴν ἰδιωτικὴ λεγομένη σφαῖρα τῶν φορέων τῆς ἀρχῆς (διότι τότε πρόκειται γιὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς προσωπικῆς τιμῆς τους, ὅποτε ἐνδεχομένως ἐμπίπτουν στὰ ἄρθρ. 361-369 ΠΚ., ὄχι ὅμως καὶ στὸ ἄρθρ. 181 § 1 ΠΚ), ἀλλὰ τὴ λειτουργικότητα, τὴν ἀναγκαιότητα κλπ. τοῦ «δημοσίου λειτουργήματος» τῶν ἀρχηγῶν κομμάτων. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄπρεπη, χυδαία ἴσως, ἀλλὰ πάντως στὴν οὐσία τῆς πολιτικῆς κριτικῆς. Ἐὰν π.χ. ἓνας ἀρχηγὸς κόμματος ὑποστῆι δημόσια χαρακτηρισμούς πού ἀφοροῦν τῇ γενετήσια σφαῖρα του ἢ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του, τότε οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοί, ἂν δέν θεωρηθοῦν προσβολές τῆς τιμῆς του, δέν μποροῦν παρά νὰ θεωρηθοῦν ἐκφραση, ἔστω ἄπρεπη καὶ χυδαία, ἀποδοκιμασίας πού ἐκτοξεύεται μέ στόχο τὸ δημόσιο βίον καὶ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα ἢ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ λειτουργήμα τοῦ ἀρχηγοῦ⁴⁷.

46. Ἀνδρουλάκης, ὅπ. π. σ. 95.

47. Τὸ συμπέρασμα, ἄλλωστε, τοῦ Ἀνδρουλάκη, ὅπ. π. σ. 95 ὅτι πρόκειται γιὰ «προκλητικὴ καὶ χυδαία ἀδιαφορία ἀπέναντι στὶς ἀναγκαιότητες τῆς κοινωνικῆς διαβίωσης», περιπλέκει τὴν ἤδη ἀσαφῆ ἔννοια τῆς «περιώβρισης ἀρχῆς» μέ τὴν ἀκόμη ἀσαφέστερη ἔννοια τῶν «ἀναγκαιοτήτων τῆς κοινωνικῆς διαβίωσης», «ἀναγκαιοτήτων» πού δέν μποροῦν νὰ περιγραφοῦν κατὰ τρόπο γενικό, δίκην φυσικοῦ φαινομένου καὶ ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλους.

Καί ἡ μὲν προσωπικὴ τιμὴ προστατεύεται ἀπὸ τὶς διατάξεις τῶν ἄρθρ. 361-369 ΠΚ.

Μπορεῖ ὅμως ὁ ποινικὸς νομοθέτης νὰ ἐπιβάλλει στοὺς πολίτες μίαν συμπεριφορὰ πού νὰ προδίδει κάποια, ἔστω στοιχειώδη, θετικὴ ἀξιολογικὴ κρίση γιὰ ὀποιοδήποτε δημόσιο λειτουργήμα ἢ πρόσωπο ὡς φορέα δημόσιου λειτουργήματος ἢ νὰ ἐπιβάλλει ἀποχὴ ἀπὸ ὀρισμένους τρόπους δημόσιας ἔκφρασης τῆς ἀρνητικῆς ἀξιολόγησης αὐτοῦ τοῦ λειτουργήματος, ἢ τοῦ φυσικοῦ προσώπου ὡς φορέα του; Νομίζω ὅτι οἱ ἐνέργειες πού στοιχειοθετοῦν τὴν ἐγκληματικὴ συμπεριφορὰ κατὰ τὸ ἄρθρ. 181 § 1 ΠΚ, ἐφόσον δὲν ἐμπίπτουν στὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση ἄλλων ἐγκλημάτων καὶ ἰδιαίτερα ἐγκλημάτων κατὰ τῆς τιμῆς (ἄρθρ. 361-369 ΠΚ)⁴⁸, εἶναι καθόλα κατοχυρωμένες ἀπὸ τὸ ἰσχύον Σύνταγμα⁴⁹: ὁ «σεβασμὸς», τὸ «γότητρο», τὸ «κύρος» κλπ. τῶν δημοσίων ἀρχῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζει ὁ κανονισμὸς τῆς βουλῆς ἀποτελοῦν μορφές πολιτικῶν κρίσεων πού ὁ ποινικὸς νομοθέτης δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει.

6) Βία ἢ ἀπειλὴ βίας κατὰ ἀρχηγοῦ πολιτικοῦ κόμματος (ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ)

(αα) Τὸ ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ πού παραπέμπει εὐθέως στὸ ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ, ἀποσκοποῦν στὴν αὐξημένη προστασία τῶν ἀρχηγῶν κομμάτων πού εἶναι ἀναγνωρισμένα κατὰ τὸν κανονισμὸ τῆς βουλῆς ἀπὸ τὴν «διά βίας ἢ δι' ἀπειλῆς βίας» ἐπιβολὴ σέ αὐτούς νὰ ἐκτελέσουν, νὰ παραλείψουν ἢ νὰ ἀνεχθοῦν πράξη πού ἀνάγεται στὰ καθήκοντά τους (ἄρθρ. 157 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ) καὶ ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ αὐτῶν ἢ ἄλλου μέ σκοπὸ νὰ τοὺς ἐξαναγκάσει σέ πράξη ἢ παράλειψη ἢ ἀνοχή γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει ὑποχρέωσή τους» (ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' ΠΚ).

Ἦδη παρατηρήθηκε κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἄρθρ. 181 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ⁵⁰ ὅτι ἡ προστασία μόνο τοῦ ἀρχηγοῦ κόμματος καὶ μάλιστα μόνο

48. Π.χ. ἡ περίπτωση πού κάποιος, σέ ἐνδειξη πολιτικῆς ἀποδοκιμασίας, θραύει τὴν εἰκόνα ἀρχηγοῦ κόμματος πού εἶναι ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τὸν κανονισμὸ τῆς βουλῆς (πρβλ. Πλημ. Ἀθ. 1087/62, Ποιν. Χρ. σ. 507 ἐπ.), μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ λ.χ. σὶς διατάξεις περὶ φθορᾶς ξένης ιδιοκτησίας (ἄρθρ. 381 ἐπ. ΠΚ).

49. Ἄρθρ. 1, 14, 25, 52 Σ.

50. Βλ. ἀμέσως παραπάνω, σ. 383-384.

μερικῶν ἀρχηγῶν κομμάτων δέν ἀποτελεῖ πλήρη προστασία τοῦ πολιτικοῦ κόμματος, διότι ἡ ἐπίφογη ἐγκληματική συμπεριφορά, πού διώκεται μόνο ὅταν στρέφεται κατά τοῦ ἀρχηγοῦ, μπορεῖ νά στρέφεται ἐξίσου καί κατά ὁποιουδήποτε ἄλλου μέλους τοῦ κόμματος καί νά πλήττει, ἐνδεχομένως μέ λιγότερη ἔνταση, ἀλλά ὄχι μέ ποιοτικά διαφορετικό τρόπο, τό ἴδιο ἀγαθό πού πλήττει καί ὅταν στρέφεται κατά τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κόμματος. Ἀσφαλῶς ὁ ἐξαναγκασμός μιᾶς σημαίνουσας πολιτικῆς προσωπικότητας, ὅπως τουλάχιστο κατά τεκμήριο εἶναι στήν προκειμένη περίπτωση οἱ προστατευόμενοι ἀρχηγοί κομμάτων, σέ πολιτικές πράξεις, παραλείψεις ἢ ἀνοχές, εἶναι πρόσφορος νά διαταράξει ἐντονότερα καί σο-αὐστηρότερες ποινές) τῶν δραστῶν τέτοιων ἐξαναγκασμῶν κατά σημαίνει ὅταν ὑφίστανται ἐξαναγκασμούς μόνο οἱ ἀρχηγοί κομμάτων καί ὄχι καί τά ὑπόλοιπα μέλη τῶν κομμάτων. Θά μπορούσε ἴσως νά δικαιολογηθεῖ μιά αὐξημένη αὐστηρότητα στήν ποινική μεταχείριση (π.χ. μέ αὐστηρότερες ποινές τῶν δραστῶν τέτοιων ἐξαναγκασμῶν κατά σημανόντων πολιτικῶν προσωπικοτήτων, ἢ ἔστω ἀρχηγῶν κομμάτων δέν μπορεῖ ὅμως νά συγχωρηθεῖ ἡ ἀπουσία ποινικῆς μεταχείρισης δραστῶν ἐξαναγκασμῶν μέ τό ἴδιο περιεχόμενο καί τά ἴδια κίνητρα καί ἐνδεχομένως τό ἴδιο ἢ παραπλήσιο ἀποτέλεσμα, μόνο ἐπειδή ἐκεῖνοι κατά τῶν ὁποίων στράφηκαν οἱ ἐξαναγκασμοί σημαίνει νά μήν ἀναγνωρίζονται ὡς «ἀρχηγοί κομμάτων» ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς πού ἰσχύει κατά τήν τέλεση τῆς πράξης, ἀλλά λ.χ. ἀπλά νά εἶναι μέλη τοῦ κόμματος.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα εἶναι ἐάν τό δεύτερο ἐδάφιο τοῦ ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ προστατεύει πρόσωπα πού δέν προστατεύονται ἤδη μέ τό πρῶτο ἐδάφιο τοῦ ἴδιου ἄρθρου, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τιμωρεῖται ὅποιος ἐπιβάλλει μέ βία ἢ ἀπειλή βίας, τή βουλή, τήν κυβέρνηση «ἢ μέλος αὐτῶν» μιά ὀρισμένη συμπεριφορά πού ἀνάγεται στά καθήκοντά τους, καί μάλιστα μέ τήν ἴδια ποινή (κάθειρξη ὡς δέκα ἔτη) πού ἐπιβάλλεται καί ὅταν ἡ πράξη στρέφεται κατά ἀρχηγῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν κανονισμό τῆς βουλῆς. Τόσο ὅμως ὁ κανονισμός τῆς βουλῆς ὅσο καί τό Σύνταγμα συναρτοῦν τήν ιδιότητα τοῦ ἀρχηγοῦ κόμματος ἀπό τή βουλευτική ιδιότητα⁵¹.

51. Ἄρθρ. 20 § 1 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς σύμφωνα μέ τό ὁποῖο: «(...) ἀρχηγοί κομμάτων θεωροῦνται μόνον οἱ βουλευταί (...)». Βλ. καί παραπάνω, σ. 324.

Ἄλλά καί ἂν ἀκόμη θεωρεῖτο πιθανή ἢ μάλλον ἀπίθανη περίπτωση κάποιος μελλοντικός κανονισμός βουλῆς νά μήν ἐξαρτᾶ τήν ιδιότητα τοῦ ἀρχηγοῦ κόμματος ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ βουλευτῆ, πάλι, τουλάχιστο στήν περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 157 § 1 Π.Κ., εἶναι δύσκολο νά νοηθεῖ σέ ποιά πράξη, παράλειψη ἢ ἀνοχή εἶναι δυνατό νά ἐξαναγκασθεῖ ὁ μή βουλευτής ἀρχηγός κόμματος, ἂν ἡ ἐξαναγκαζόμενη συμπεριφορά τοῦ θύματος εἶναι γνώμη ἢ ψῆφος κλπ. ὑπό τήν (ἐνδεχόμενη) ιδιότητά του ὡς μέλους τῆς κυβέρνησης (στήν ὁποία μπορεῖ νά συμμετέχει καί μή μέλος τῆς βουλῆς)⁵² τότε τό θύμα προστατεύεται ἔτσι καί ἀλλιῶς χωρίς τήν ιδιαίτερη διάταξη. Ἄν ὅμως εἶναι συμπεριφορά πού δέν σχετίζεται μέ τή σύμπραξή του σέ κρατικά ὄργανα, οὔτε μέ τήν ἐν γένει πολιτική του δραστηριότητα, ἀλλά εἶναι ἀποκλειστικά ἰδιωτική, τότε τά «καθήκοντά του» στά ὁποία ἀναφέρεται τό σχετικό ἄρθρο εἶναι δυσπροσδιόριστα, ἂν ὄχι ἐντελῶς μή διευκρινίσιμα, ὁπότε σέ τί ἀκριβῶς ἀναφέρεται τό ἔγκλημα τοῦ ἄρθρ. 157 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ⁵³;

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ σχετικοῦ ἐδαφίου καταμαρτυρεῖ τήν καλή θέληση τοῦ ποινικοῦ νομοθέτη νά ἐπεκτείνει τήν προστασία πού ἐπιφυλάσσει στά μέλη τῆς βουλῆς καί τῆς κυβέρνησης καί στούς ἀρχηγούς κομμάτων, ἀλλά καί κάποια βιασύνη του νά προσθέσει μιᾶ διάταξη, πού συναρτώμενη μέ τίς ἤδη ὑπάρχουσες δέν προσθέτει τίποτε στήν ἤδη ὑφιστάμενη ποινική τάξη⁵⁴.

(66) Μέ τό ἄρθρ. 157 § 1 ἐδ. 6' ΠΚ προστατεύονται οἱ ἀρχηγοί κομμάτων ἀπό βία ἢ ἀπειλή βίας. Ἡ διατύπωση τοῦ νόμου περιλαμβάνει κάθε εἶδους βία σωματική ἢ μή.

Τό ἔγκλημα εἶναι τετελεσμένο ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἀρχηγός ὑποκύπτοντας στή βία ἢ ἀπειλή βίας πού ἀσχεῖται ἐναντίον του προβεῖ στήν ἐνέργεια, παράλειψη ἢ ἀνοχή πού ζητᾶ αὐτός πού τόν ἐξαναγκάζει. Ἄν

52. Πρβλ. ἄρθρ. 81 Σ (γιά τή συγκρότηση τῆς κυβέρνησης) σέ συνδυασμό μέ ἄρθρ. 56-57 Σ πού θεσπίζουν τά βουλευτικά κωλύματα καί ἀσυμβίβαστα, μέσα στά ὁποία δέν περιέχεται ἡ βιότητα τοῦ μέλους τῆς κυβέρνησης.

53. Γεννάται δηλαδή ἀμφιβολία κατά πόσον τό ἄρθρ. 157 § 1 ἐδ. 6' Π.Κ. εἶναι πραγματικά *lex certa* κατά τίς ἐπιταγές τοῦ ἄρθρ. 7 § 1 Σ. Πρβλ. σχετικά καί παραπάνω σ. 390.

54. Ἴσως μιᾶ προσεκτικότερη ἀνάγνωση τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς νά βοηθοῦσε στήν ἀρτιότερη σύνταξη τοῦ ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ.

δέν υπάρξει ή εξαναγκασζόμενη συμπεριφορά τότε τό έγκλημα τιμωρείται σέ βαθμό απόπειρας. Τό έγκλημα τιμωρείται όταν τελείται από δόλο, έστω και ένδεχόμενο.

Ή συμπεριφορά πού επιβάλλεται διά τής βίας στον άρχηγό κόμματος πρέπει νά ανάγεται «εις τά καθήκοντά του», τά όποια όμως δέν συνίστανται αποκλειστικά και μόνο στα ειδικά δικαιώματα και ύποχρεώσεις πού προβλέπει ό κανονισμός τής βουλής για όσους αναγνωρίζει ως άρχηγούς κομμάτων⁵⁵.

Αντίθετα, καθήκοντα του άρχηγού κόμματος (άλλά και όποιοιδήποτε μέλους τής βουλής ή τής κυβέρνησης κατά τήν έννοια του άρθρ. 157 § 1 ΠΚ) δέν μπορούν νά θεωρηθούν μόνον οι ένέργειες, παραλείψεις ή άνοχές πού συνδέονται άμεσα μέ τήν κατά νόμο αναγκαία σύμπραξη των προσώπων αυτών στην έγκυρη διαμόρφωση τής βούλησης των κρατικών οργάνων, στα όποια τυχόν συμμετέχουν (και ιδιαίτερα τής κυβέρνησης και τής βουλής). «Καθήκοντα» των άρχηγών κομμάτων είναι ό,τιδήποτε ανάγεται στη συνολική κομματική και γενικότερα πολιτική τους δραστηριότητα. Έτσι, π.χ. «καθήκον» του άρχηγού κόμματος κατά τήν έννοια του άρθρ. 157 § 1 Π.Κ. μπορεί νά είναι εκτός από τήν ψήφο του στη βουλή ή τήν κυβέρνηση ή τήν όποια συμπεριφορά του σέ κοινοβουλευτική έπιτροπή κλπ. και μία δημόσια δήλωση για κάποιο πολιτικό ζήτημα, ή άκόμη και ή σιωπή του σέ όρισμένα ζητήματα, ή ένα συγχαρητήριο τηλεγράφημα για κάποιο γεγονός, ή ή άπουσία του από κάποια δημόσια εκδήλωση ή ή παρουσία του σέ κάποια άλλη. Αυτό συμβαίνει έπειδή μέ τό άρθρ. 157 § 1 έδ. β' Π.Κ. δέν προστατεύεται μόνον ή σύμφωνη μέ τό Σύνταγμα και τούς νόμους λειτουργία των κρατικών οργάνων, όπου ένδεχομένως συμμετέχουν οι άρχηγοί κομμάτων, αλλά κατ' έξοχή και ή δυνατότητά τους νά διαμορφώνουν, σύμφωνα μέ τήν κρίση τους, ελεύθερα και άβίαστα τήν πολιτική τους πρακτική, ή όποια άποτελεί εκδήλωση τής λαϊκής θέλησης πού προστατεύεται από τό άρθρ. 52 Σ⁵⁶.

55. Για τά όποια βλ. αναλυτικότερα παραπάνω σ. 325 έπ.

56. Πρβλ. και παραπάνω σ. 196-197. Πάντως μέ τήν εύρεία έρμηνεία πού δόθηκε στη λέξη «καθήκοντα» στό άρθρ. 157 § 1 ΠΚ, οι άρχηγοί κομμάτων προστατεύονται και στην περίπτωση πού κάποιος μελλοντικός κανονισμός τής βουλής δέν θά θεωρούσε άπαραίτητη τή βουλευτική τους ιδιότητα.

γ) Άρπαγή αρχηγού κόμματος (άρθρ. 322 εδ. β' στοιχ. α' ΠΚ)

Μέ τό άρθρ. 322 εδ. β' στοιχ. α' ΠΚ προστίθεται επιβαρυντική περίπτωση του έγκλήματος της άρπαγής⁵⁷. Για νά συντρέξει επιβαρυντική αυτή περίπτωση, πρέπει ή άρπαγή νά έγινε προς τό σκοπό εξαναγκασμού προσώπου ή σώματος από τά υπαγόμενα στό άρθρ. 157 § 1 Π.Κ. sé ενέργεια, παράλειψη ή άνοχή, για τήν όποία δέν υπάρχει υποχρέωσή του.

Τό άρθρ. 322 εδ. β' στοιχ. α' ΠΚ περιέχει μιά παραλλαγή, ακριβέστερα: συμπλήρωση βασικά της ίδιας προστασίας πού παρέχει τό άρθρο 157 § 1 ΠΚ στους αρχηγούς κομμάτων και τά μέλη της βουλής και της κυβέρνησης. Για τά προστατευόμενα πρόσωπα έγινε ήδη επαρκώς λόγος⁵⁸.

Τό άρθρ. 322 εδ. β' στοιχ. α' ΠΚ προστατεύει καταρχήν τους αρχηγούς κομμάτων από εξαναγκασμό sé κάποια συμπεριφορά, για τήν όποία δέν έχουν υποχρέωση. Ό εξαναγκασμός όμως αυτός δέν άρκει νά έγινε μέ βία ή άπειλή βίας, αλλά σύμφωνα μέ τό άρθρ. 157 § 1 ΠΚ πρέπει νά γίνεται έφόσον, κατά τήν έννοια του άρθρ. 322 εδ. α' ΠΚ, έχει ήδη πραγματοποιηθεί ή άρπαγή αρχηγού κόμματος ή άλλου προσώπου και έφόσον ή άρπαγή έχει γίνει προς τό σκοπό της επιβολής όρισμένης συμπεριφοράς είτε στον αρχηγό κόμματος πού είναι θύμα της άρπαγής ή sé κάποιον άλλο αρχηγό κόμματος⁵⁹. Δηλαδή πρέπει και άρκει νά υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της άρπαγής και της συμπεριφοράς πού επιδιώκει ό δράστης του έγκλήματος. Τό έγκλημα, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση του άρθρ. 157 § 1 ΠΚ, είναι τελειωμένο ανεξάρτητα από τό αν τελικά πραγματοποιήθηκε ή συμπεριφορά πού προσδοκούν αυτοί πού διέπραξαν τήν άρπαγή.

57. Για τό έγκλημα της άρπαγής, βλ. συνοπτικά και πρόχειρα Βαβαρέτου, όπ. π. σ. 985 έπ. και τίς εκεί βιβλιογραφικές και νομολογιακές παραπομπές.

58. Βλ. παραπάνω σ. 393-394.

59. Κατά τό άρθρ. 322 Π.Κ., όπως τροποποιήθηκε από τό άρθρ. 10 του ν. 410/1976, «(...) Έάν ή πράξις (ή άρπαγή) έγένητο προς τον σκοπόν εξαναγκασμού, του παθόντος ή άλλου τινός, εις πράξιν, ή παράλειψιν ή άνοχήν περί της όποίας δέν ύφίσταται υποχρέωσις αυτού (...)». Αυτό θά συνέβαινε αν λ.χ. πέσει θύμα «άρπαγής» ένα μέλος του κόμματος ή οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο και οι δράστες ζητούν από τον αρχηγό ενός κόμματος π.χ. νά προβεί sé πολιτική δήλωση της άρεσκείας τους ώστε νά απελευθερώσουν τον άρπαγέντα.

Ἀξίζει ἀκόμα νά παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀφορᾶ τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ ἀρχηγοῦ σέ ὁποιαδήποτε ἐνέργεια, παράλειψη ἢ ἀνοχή γιὰ τὴν ὁποία δέν ἔχει ὑποχρέωση, καί ὄχι, ὅπως τὸ ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ σέ πράξη πού ἀνάγεται στὰ καθήκοντά του. Στό σημεῖο αὐτό, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὴν προστασία τῶν μελῶν τῆς βουλῆς ἢ τῆς κυβέρνησης ἢ τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων πού ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸν κανονισμό τῆς βουλῆς (ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ), ὁ νομοθέτης φαίνεται νά ἐκφράστηκε εὐρύτερα ἀπὸ ὅ,τι ἦταν ἀνάγκη, ἀλλὰ καί κατὰ τρόπο πού εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσο συμβιβάζεται μέ τὴν ἀρχή τῆς ἰσότητας τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στό νόμο, ὅπως κατοχυρώνεται ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 4 § 1 Σ⁶⁰. Ἡ αὐξημένη προστασία πού ἐξασφαλίζεται μέ τὴν ἐπιβαρυντική περίπτωση ἀρπαγῆς τοῦ ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ δέν πρέπει νά νοηθεῖ ὡς προνομιακή μεταχείριση μιᾶς κατηγορίας προσώπων, ἀλλὰ ὡς προστασία τῆς ἐλεύθερης καί ἀνόθευτης ἐκδήλωσης τῆς λαϊκῆς θέλησης, κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἄρθρ. 52 Σ, στήν ὁποία περιλαμβάνεται καί ἡ ἐλεύθερη καί ἀβίαστη πολιτική συμπεριφορά τῶν ἀρχηγῶν κομμάτων καί τῶν ὑπόλοιπων πού προστατεύονται ἀπὸ τὸ ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ.

Ἐπομένως γιὰ νά μὴν ἀντιφάσκει μέ τὸ Σύνταγμα, ἡ διάταξη αὐτὴ πρέπει νά ἐφαρμόζεται μόνον ὅταν πρόκειται γιὰ ἐξαναγκασμὸ τοῦ ἀρχηγοῦ κόμματος σέ πολιτική συμπεριφορά, μέ τὴν ἔννοια πού ἤδη ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἄρθρ. 157 § 1 ΠΚ⁶¹.

Ἔτσι, ἂν π.χ. ἀρπαγεῖ ἀρχηγός κόμματος, πού εἶναι ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τὸν κανονισμό τῆς βουλῆς, μέ σκοπὸ νά ἐξαναγκαστεῖ νά παραχωρήσει ἀπὸ τὴν προσωπική του περιουσία οἰκονομικές παροχές στοὺς ἀρπαγεῖς ἢ μέ σκοπὸ νά συγκατανεύσει στό γάμο τῆς δεκαπεντάχρονης κόρης του μέ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ δράστη τῆς ἀρπαγῆς, τότε ἔχει ἐφαρμογή ἡ μὴ ἐπιβαρυντικὴ διάταξη τοῦ ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. 6' ΠΚ, ἡ ὁποία ἐπαπειλεῖ κάθεirse τουλάχιστο δέκα ἐτῶν, δέν ἐπιτάσσει ὅμως ἰσόβια κάθειρξη, ὅπως ἡ ἐπιβαρυντικὴ περίπτωση τοῦ ἄρθρ. 322 ἐδ. 6' στοιχ. α' ΠΚ, πού ἀναφέρεται στήν ἀρπαγή μελῶν τῆς βουλῆς ἢ τῆς κυβέρνησης μέ σκοπὸ τὸν ἐξαναγκασμὸ τους σέ πολιτική — σχετικὴ μέ τὸ λειτούργημά του — συμπεριφορά, γιὰ τὴν ὁποία δέν ἔχουν ὑποχρέωση.

60. Πρβλ. παραπάνω, σ. 223 ὑποσ. 2.

61. Βλ. παραπάνω, σ. 393 ἐπ.

Σέ όλες τίς περιπτώσεις του άρθρ. 322 ΠΚ τό έγκλημα τιμωρείται όταν διαπραχθεί μέ δόλο α' βαθμού⁶². Όποιασδήποτε μορφής άμέλεια ή άκόμη και ένδεχόμενος δόλος δέν άρκούν, διότι ή πλήρωση τής άντικειμενικής ύπόστασης των έπιβαρυντικών περιπτώσεων του άρθρ. 322 έδ. β' ΠΚ προϋποθέτει έκτός από τήν ήδη τελείωση του έγκλήματος τής άρπαγής (άρθρ. 322 έδ. α' ΠΚ) και τή σαφή εκδήλωση τής βούλησης του δράστη νά παράγει αξιόποινο αποτέλεσμα (δηλ. νά έξαναγκάσει sé όρισμένη συμπεριφορά). Πρόκειται για έγκλημα «σκοπού». Δέν είναι άπαραίτητο νά έχει δηλωθεί τό περιεχόμενο του έξαναγκασμού, πρέπει όμως, για νά πληρωθεί ή άντικειμενική ύπόσταση τής έπιβαρυντικής περίπτωσης του έγκλήματος του άρθρ. 322 έδ. β' στοιχ. α' ΠΚ νά εκδηλωθεί ό σκοπός του δράστη νά εκβιάζει μέσω τής άρπαγής κάποια συμπεριφορά. Άλλά ή εκδήλωση αυτού του σκοπού δέν είναι νοητή χωρίς τή σαφή γνώση, άρα τό δόλο α' βαθμού και όχι τόν ένδεχόμενο δόλο του δράστη.

Δέν είναι άσκοπο νά παρατηρηθεί ξανά ότι ή προστασία τής ελεύθερης και άνόθευτης εκδήλωσης τής πολιτικής βούλησης του άρχηγού κόμματος πού παρέχουν τά άρθρ. 157 § 1 και 322 έδ. β' στοιχ. α' Π.Κ. είναι άτελής και άνεπαρκής ως προστασία τής δυνατότητας των κομμάτων νά διατυπώνουν ελεύθερα και άνόθευτα τή δική τους, συλλογική πολιτική βούληση. *De lege ferenda*, ή διάταξη θά ήταν πιό άρτια, αν ή ειδική προστασία περιλάμβανε έκτός από τούς άρχηγούς και αυτά καθαυτά τά κόμματα, ως ένιαίες πολιτικές όντότητες, κατά τήν έκφραση τής πολιτικής τους βούλησης μέ όποιοδήποτε πρόσωπο.

62. Κατά τό άρθρ. 27 § 2 έδ. β' ΠΚ «Όπου δέ ό νόμος άπαιτεί τήν επί σκοπώ έπελεύσεως ώρισμένου αποτελέσματος τέλεσιν τής πράξεως, άπαιτείται όπως ό πράττων έπιδιώκει τήν παραγωγήν του αποτελέσματος τούτου».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

(Α) Οί πολλές συνταγματικές διατάξεις πού αναφέρονται στά πολιτικά κόμματα θεσπίζουν καί προσδιορίζουν, όπως αναπτύχθηκε διά μακρῶν, μιά δέσμη δικαιωμάτων καί υποχρεώσεων πού εἶναι προσδεμένα σέ υποκείμενα· εἴτε στούς πολίτες, ὅσον ἀφορᾶ τό δικαίωμά τους νά ὀργανώνονται σέ κόμματα, εἴτε στά κόμματα, ὡς ἐνώσεις πολιτῶν μέ ἐνιαία συλλογική βούληση. Θεωρούμενα ὅμως μέσα στό σύστημα τῶν διατάξεων πού μορφοποιοῦν τό θεσπιζόμενο πολιτεύμα, τά δικαιώματα αὐτά καί οἱ υποχρεώσεις ὑπερβαίνουν τήν ἀρχική πρόσδεση πρὸς τά υποκείμενά τους καί ἀποκτοῦν μιάν ἀντικειμενική διάσταση: ἡ ἀφηρημένη ἄσκηση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων καί τήρηση αὐτῶν τῶν υποχρεώσεων δίνου ν ὑπόσταση σέ ἓνα θεσμό τοῦ πολιτεύματος πού ἰδρύει τό Σύνταγμα, θεσμό ὁ ὁποῖος ἐπιτελεῖ συγκεκριμένες λειτουργίες, τίς ὁποῖες δέν προσδιορίζει ἡ ὑποκειμενική βούληση οὔτε τῶν πολιτῶν πού ὀργανώνονται σέ κόμματα, οὔτε τῶν κομμάτων αὐτῶν καθαυτά. Τό περιεχόμενο τοῦ πολιτικοῦ κόμματος ὡς θεσμοῦ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος γίνεται ὀρατό καί ταυτόχρονα κατοχυρώνεται μέσα ἀπό τίς διατάξεις τοῦ Συντάγματος πού ρυθμίζουν τά σχετικά μέ τά κόμματα δικαιώματα καί υποχρεώσεις. Μέ τήν ἀφηρημένη, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἄσκηση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων καί υποχρεώσεων, ὁ θεσμός τοῦ πολιτικοῦ κόμματος ἐνεργοποιεῖται σέ ὅλες τίς φάσεις τῆς παραγωγῆς τῆς κρατικῆς πολιτικῆς βούλησης, καί εἰδικότερα στίς ἐκλογές γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ νομοθετικοῦ σώματος, στήν παραγωγή τῆς νομοθετικῆς βούλησης ἀπό τό σῶμα αὐτό καί στήν ὑλοποίησή της ἀπό τήν κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἀσχεῖ τήν ἐκτελεστική λειτουργία.

Ἀναλυτικότερα: ἡ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦν τὸ κύρος τους οἱ ἀποφάσεις τῆς βουλῆς, εἶναι ἡ θέληση τοῦ λαοῦ, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώνεται μὲ τίς βουλευτικές ἐκλογές. Νομικὴ συνέπεια τῶν ἐκλογῶν εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς βουλῆς: 300 πολίτες, μετὰ τὴν ἐκδότη τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων ἀποκτοῦν τὴν ιδιότητα τοῦ βουλευτῆ. Τὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὸ συγκεντρῶναι τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία τῶν ἐδρῶν στὴ βουλή, νομικὰ δὲν ὑφίσταται καμμία ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα· ἀκόμη καὶ ἂν εἶχαν διατυπωθεῖ μὲ τὴ μορφή προτάσεων νόμων, οἱ προεκλογικὲς ἐξαγγελίες δὲν ἀποτελοῦν πηγὴ μετεκλογικῶν νομικῶν δεσμεύσεων οὔτε γιὰ τὰ κόμματα οὔτε γιὰ τοὺς βουλευτὲς τους. Ἄν ἡ ιδιότητα τοῦ βουλευτῆ εἶναι ἡ νομικὴ συνέπεια τῶν ἐκλογῶν, πολιτικὸ τῆς αἰτίας — καὶ ὄχι ἡ *ratio* — θρίσκεται στὰ κίνητρα πού ὀδήγησαν τοὺς ψηφοφόρους στὸ νὰ ψηφίσουν ὅποιους ψήφισαν. Τὸ μὴ ἐντασσόμενο σὲ νομικὲς κατηγορίες, οὔτε ἐπιδεκτικὸ περιγραφῆς μὲ νομικὲς ἔννοιες «γενικὸ πολιτικὸ κλίμα», δηλαδὴ οἱ πολιτικὲς διαθέσεις τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, συμπήγνυνται, μὲ τὴν πράξη τῆς ἐκλογῆς, σ' ἓνα συγκεκριμένη σύνθεσης ἄθροισμα 300 ἀτόμων, τὰ ὁποία ἀποτελοῦν τὴ βουλή. Τὸ κόμμα ἀποτελεῖ ἐκεῖνο τὸ θεσμό, ὁ ὁποῖος, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ πολιτεύματος πού θεσπίζει τὸ Σύνταγμα, ἔχει ὡς περιεχόμενο τὴν ἄσκηση ἀποφασιστικῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ «γενικοῦ πολιτικοῦ κλίματος», τὸ ὁποῖο καὶ θὰ μετουσιωθεῖ τελικὰ σὲ μίαν συγκεκριμένη σύνθεση τῆς βουλῆς. Ἡ παρέμβαση τοῦ κόμματος στὶς ἐκλογές γίνεται ἀφενὸς μὲ τὴν ὑποβολὴ καὶ τὴν προπαγάνδισή πολιτικῶν προγραμμάτων καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν ὑπόδειξη ὑποψηφίων βουλευτῶν. Τυπικὴ σύμπραξη, ὅμως, τοῦ θεσμοῦ τοῦ κόμματος στὴν παραγωγή τῆς ἐκλογικῆς βούλησης δὲν ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἐξαρτᾶ τὸ κύρος τῆς ἐκλογῆς ἀπὸ πράξεις ἢ παραλείψεις τῶν κομμάτων. Τὸ Σύνταγμα ἀντίθετα, καὶ ὅπως στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἐξειδικεύεται ἀπὸ τὸν ἐκλογικὸ νόμο, θεσπίζοντας καὶ ρυθμίζοντας δικαίωμα συμμετοχῆς τῶν κομμάτων στὴν ἐκλογικὴ διαδικασία, κατοχυρώνει ταυτόχρονα καὶ διασφαλίζει καὶ τὸ πολιτικὸ κόμμα ὡς θεσμὸ τοῦ πολιτεύματος, μὲ περιεχόμενο, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, τὴν πολιτικὴ παρέμβαση στὴν ἐκλογικὴ διαδικασία.

Ἡ ἐπιρροὴ πού τὸ κόμμα, ὡς θεσμὸς τοῦ πολιτεύματος, ἀσκεῖ στὴ λειτουργία τῆς βουλῆς εἶναι θεσμοθετημένη μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια καὶ ρυθμισμένη σὲ μεγαλύτερη ἔκταση: τὸ Σύνταγμα προβλέπει συμμετοχὴ

τῶν κομμάτων τόσο στή συγκρότηση τῶν τμημάτων καί τῶν ἐπιτροπῶν τῆς βουλῆς ὅσο καί στή νομοθετική τῆς λειτουργία· δέν ἀπαιτεῖ, ὡστόσο τή σύμπραξη τῶν πολιτικῶν κομμάτων ὡς στοιχεῖο τῆς τυπικῆς ἐγκυρότητας τῶν ἀποφάσεων τῆς βουλῆς. Οἱ παραπάνω περιπτώσεις, πού ἀφοροῦν ὀρισμένες πλευρές τῆς ὀργάνωσης καί λειτουργίας τῆς βουλῆς, καταδεικνύουν ὅτι τό Σύνταγμα προϋποθέτει — ἤ, ἀλλιῶς: ἀναγνωρίζει — καί ταυτόχρονα κατοχυρώνει τή λειτουργία ἑνός θεσμοῦ, τοῦ ὁποῖου τό περιεχόμενο εἶναι ἡ παραγωγή πολιτικῆς βούλησης καί ἡ παρέμβασή του στή βουλή μέ σκοπό τή μετατροπή τῆς πολιτικῆς του θέλησης σέ νομοθετική πράξη.

Τό Σύνταγμα, τέλος, προϋποθέτει, ἀναγνωρίζει καί κατοχυρώνει τή λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ κόμματος ὡς θεσμοῦ, ὁ ὁποῖος διαμορφώνει ἐπιλογές πού ἀνάγονται στήν ἄσκηση τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου, ἀφού ἀναδεικνύει πρωθυπουργό καί μέσω αὐτοῦ κυβέρνηση, στήν ὁποία, ἐξασφαλίζοντας κοινοβουλευτική ἐμπιστοσύνη, παρέχει τή δυνατότητα νά μετατρέψει αὐτές τίς ἐπιλογές τοῦ κόμματος σέ πράξεις ἐκτελεστικῆς λειτουργίας.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἐπιτρέπουν νά διατυπωθεῖ τό συμπέρασμα ὅτι τό Σύνταγμα, θεσπίζοντας μιά δέσμη ὑποκειμενικῶν δικαιωμάτων πού ἀφοροῦν πολιτικά κόμματα, περιλαμβάνει ταυτόχρονα τήν ἀντικειμενική περιγραφή ἑνός θεσμοῦ τοῦ πολιτεύματος, τοῦ ὁποῖου καί περιβάλλει ἔτσι τή λειτουργία μέ συνταγματική κατοχύρωση.

Τό θεσμό αὐτό, ἄλλωστε, ἐνισχύει τό Σύνταγμα λαμβάνοντας μέτρα πού θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν «κοινωνικοῦ χαρακτήρα», ὅπως ἡ συνταγματική εὐχέρεια νά παρέχεται κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση, πού ἰδρύεται ὑπέρ τῶν κομμάτων. Ὁ ἴδιος θεσμός, ἀντίστοιχα, προστατεύεται μέ τίς εἰδικές ποινικές διατάξεις, πού εἶναι ἀφιερωμένες στά κόμματα.

Ἐρωτᾶται ὅμως: ποιά εἶναι ἡ σχέση τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ κόμματος μέ τήν ἔκταση τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων πού ἀφοροῦν τά πολιτικά κόμματα; Μέ ἄλλα λόγια προκύπτει τό ζήτημα ἂν εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ, ὅτι οἱ λειτουργίες, πού αὐτός ὁ θεσμός ἐπιτελεῖ μέσα στή συνταγματικά θεσπιζόμενη ὀργάνωση καί λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, μπορούν νά ἐπηρεάσουν τήν ἔκταση τῶν δικαιωμάτων ἢ τῶν ὑποχρεώσεων τῶν πολιτικῶν κομμάτων.

Μιά τέτοια περίπτωση θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι προκύπτει ἄν, π.χ., ἡ ἄσκηση κάποιου ἀπό τά συνταγματικά δικαιώματα τῶν κομμάτων προσέκρουε στά ἀντικειμενικά πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ὅπως αὐτός κατοχυρώνεται ἀπό τό Σύνταγμα, ὅποτε καί θά ἔπρεπε τό δικαίωμα αὐτό νά περισταλεῖ γιά νά μήν ὑπάρξει ὑπέρβαση τῶν παραπάνω πλαισίων.

Ἄλλά τέτοιο ζήτημα δέν μπορεῖ νά προκύψει: τό Σύνταγμα θεσπίζει καί κατοχυρώνει ὑποκειμενικά δικαιώματα τῶν κομμάτων καί τῶν πολιτῶν σέ σχέση μέ τά κόμματα. Ἐπακόλουθο, ἀλλιῶς: ἐγγενῆς συνέπεια, ἀλλά συνέπεια καί ὄχι προϋπόθεση αὐτῆς τῆς κατοχύρωσης εἶναι ἡ κατοχύρωση τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ κόμματος. Δέν καθιέρωσε τό Σύνταγμα ἕνα θεσμό, πού ἀπό τή λειτουργία του καί γιά τή λειτουργία του πηγάζουν δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις. Ὁ θεσμός τοῦ πολιτικοῦ κόμματος εἶναι συνάρτηση τῶν ὑποκειμενικῶν δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων πού θεσπίζει καί ρυθμίζει τό Σύνταγμα· ἡ ἔκτασή τους προσδιορίζεται ἀπό τίς διατάξεις πού ἀποτελοῦν τή συνταγματική τους βάση. Τά δικαιώματα αὐτά καί οἱ ὑποχρεώσεις σέ ὄλη τους τήν ἤδη προσδιορισμένη ἔκταση ἐμπεριέχονται στό συνταγματικό θεσμό τοῦ πολιτικοῦ κόμματος καί διαγράφουν τά ὅριά του. Καί ὁ θεσμός αὐτός παίρνει σάρκα καί πνοή μέ τήν ἄσκηση, τήν πλήρη καί ἀκώλυτη ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων πού τόν συνθέτουν. Ἔτσι, ἡ ἄσκηση δέν μπορεῖ ποτέ νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀντικειμενική λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ κόμματος στό πολίτευμα πού καθιερώνεται ἀπό τό ἰσχύον Σύνταγμα.

(B) Γιατί ὅμως τό Σύνταγμα ἀναγνώρισε καί κατοχύρωσε ὡς θεσμό τοῦ πολιτεύματος τό πολιτικό κόμμα;

Τό κόμμα στήν τωρινή του μορφή ὑπῆρξε δημιούργημα τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί ἡ ἐξέλιξή του συμβάδισε μέ τήν ἐξέλιξη τῶν νεοελληνικῶν κρατικῶν θεσμῶν.

Ταυτόχρονα, διάφορα πρακτικά προβλήματα τῆς ὀργάνωσης καί τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος ἐπιλύονται μέ ἀπλούστερο, ἴσως καί πάντως, λιγότερο ἀμφισβητούμενο τρόπο μετά ἀπό τή συνταγματική ρύθμιση δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων τῶν πολιτικῶν κομμάτων.

Τό ὅτι τό κόμμα ὑπῆρξε ἱστορικό-κοινωνικό δημιούργημα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας δέν ἀρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τή μετατροπή του σέ συν-

ταγματικό θεσμό, ενώ οι πρακτικές ανάγκες του πολιτεύματος θά μπορούσαν νά αντιμετωπιστούν καί χωρίς συνταγματικού χαρακτήρα ρυθμίσεις.

Τό πραγματικό ἐρώτημα πού πρέπει νά τεθεί είναι: ποιά συμφέροντα ἐξυπηρετούσε ή πλειοψηφία τῆς λεγόμενης «Ε' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς» ὅταν θέσπιζε τίς πολλές συνταγματικές διατάξεις σχετικά μέ τά πολιτικά κόμματα; Μέ ἄλλες λέξεις οἱ κυρίαρχες κοινωνικά καί πολιτικά δυνάμεις, τί συμφέρον εἶχαν στή συνταγματική ρύθμιση τοῦ θεσμοῦ;

Ὅπως λιτά παρατηρήθηκε, «ή ἐφτάχρονη δικτατορία λειτούργησε σάν καταλύτης γιά τήν [κυρίαρχη] ἀστική τάξη συνολικά (...) [ή ὁποία] συνειδητοποίησε τήν ἀνάγκη γιά ἀναπροσαρμογή τοῦ συστήματος στίς νέες συνθήκες μέ βάση τίς ἀπαιτήσεις τοῦ σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ καί τοῦ σύγχρονου ταξικοῦ ἀγώνα. Ἡ ἐπιλογή ἀπό τήν ἑλληνική ἀστική τάξη, σάν συνόλου τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ, δημιούργησε γιά ὁλόκληρη τήν ἑλληνική κοινωνία μιά νέα κατάσταση πού πρακτικά ἐκφράστηκε μέ τήν ἔνταξη τῆς χώρας μας στήν Κοινή Εὐρωπαϊκή Ἀγορά καί στήν Ἑυρωπαϊκή Κοινότητα» μέ τή λήψη συγκεκριμένων μέτρων πού ἦταν ταυτόχρονα κατακτήσεις τοῦ λαϊκοῦ κινήματος»*.

Μέ ἄλλα λόγια: ή πτώση τῆς δικτατορίας δέν κλόνισε τήν κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης καί τοῦ κεφαλαίου στήν Ἑλλάδα. Κλόνισε ὅμως τή μορφή πού ὡς τότε εἶχε λάβει αὐτή ή κυριαρχία καί γέννησε τήν ἀνάγκη νά κατοχυρωθεῖ συνταγματικά ἓνα πολίτευμα πού νά ἐξασφαλίζει τήν κοινοβουλευτική μορφή ἀστικῆς κυριαρχίας. Ἐνα πολίτευμα, δηλαδή πού νά μήν ἔχει τήν ἀνάγκη νά προσφεύγει σέ ἔξω-συνταγματικές διαδικασίες καί παρα-συνταγματικούς μηχανισμούς κάθε φορά πού ἐναλλάσσονται στήν ἐξουσία κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, χωρίς ὅμως, ταυτόχρονα, νά κλονίζονται οἱ βάσεις τῆς κυριαρχίας τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας καί τοῦ κεφαλαίου. Τά πρότυπα τῶν δημοκρατικῶν κοινοβουλευτικῶν ἀστικῶν καθεστώτων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης παρείχαν ἤδη μιά πειστική ἀπόδειξη γιά τή δυνατότητα λει-

* Θ. Βακαλιῶ, Τό ΚΚΕ ἐσωτ., ἀνοίγει μιά νικηφόρα προοπτική στό Ἑλληνικό Κομμουνιστικό Κίνημα, ἐφημ. «ΑΥΓΗ», 9 Δεκεμβρίου 1979.

τουργίας ενός τέτοιου πολιτεύματος. Ἡ ανάπτυξη μιᾶς «ἐνδογενούς», κατά γνωστή ἠχηρή διατύπωση, ἀστικής τάξης, θά μπορούσε νά ἐγγυηθεῖ γιά τή λειτουργία του καί στήν Ἑλλάδα.

Πολλαπλά, λοιπόν, συμφέροντα παρεκίνησαν τό συντακτικό νομοθέτη νά ρυθμίσει ἐκτενῶς καί νά διασφαλίσει ὡς θεσμό τοῦ πολιτεύματος τά πολιτικά κόμματα: Θά μπορούσε κανείς πρόχειρα νά παρατηρήσει ὅτι ἡ συνταγματική του κατοχύρωση ὑπῆρξε — ὅπως καταφάνηκε ἰδίως ἀπό τίς προσπάθειες τοῦ κόμματος τῆς «Νέας Δημοκρατίας» νά ἐξελιχθεῖ σέ συγκροτημένο ἰδεολογικά καί πολιτικά κόμμα — κατ' ἀρχή κίνητρο γιά ν' ἀναπτύξουν οἱ ἀστικές δυνάμεις κόμματα ἱκανά νά προσπίξονται τά συμφέροντά τους. Ταυτόχρονα, ἡ ἐνίσχυση τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικού κόμματος πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς ἐνίσχυση αὐτῆς καθαυτῆν τῆς κοινοβουλευτικῆς μορφῆς διακυβέρνησης: ἔτσι μπορεῖ καί νά ἐμφανιστεῖ σάν ἀπάντηση στό παλαιό αἴτημα εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν γιά δημοκρατία καί νά λειτουργήσῃ ὡς ἐνισχυτικό στοιχεῖο τοῦ πολιτεύματος, ἐφόσον γίνει ἐφικτό, βασικές πολιτικές ἐπιλογές, ἂν δέν ἀποτελοῦν προῖόν ἐπεξεργασίας πού γίνεται μέσα σέ κόμματα, τουλάχισον νά ἐκφράζονται ἀπό κόμματα, καί ὄχι ἀπό παρα-κοινοβουλευτικούς ἢ ἀντι-κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Ἀκόμη, παρά τόν γενικά φιλελεύθερο χαρακτήρα τῶν συνταγματικῶν ρυθμίσεων πού ἀναφέρονται στά κόμματα, ἡ προσπάθεια τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη νά προσδέσει τά κόμματα μέσα στά πλέγματα τῶν συνταγματικῶν κανόνων, ἂν καί δέν ἐπιτρέπει τόν ὀργανωτικό καί πολιτικό τους ἔλεγχο δέν ἀφήνει ἀνεπηρέαστη τήν ἐξέλιξή τους: προσδιορίζοντας τά πολιτικά ἰδίως, δικαιώματά τους κατά τρόπο πού ἡ διεκδίκηση τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν ἀπό τά κόμματα π.χ. ἡ ἀποτελεσματική συμμετοχή στίς κοινοβουλευτικές διαδικασίες, ὡς κύριο ἔργο καί μέλημά τους — νά παρέχει σοβαρές ἐγγυήσεις ὅτι δραστηριότητες τῶν κομμάτων δέν θά ἀπειλήσουν, τελικά, τήν ἀστική κοινοβουλευτική δημοκρατία πού θέσπισε τό Σύνταγμα τοῦ 1979.

(Γ) Ἀλλά ὁ θεσμός τοῦ πολιτικού κόμματος περικλείει μέσα του μιᾶ δυναμική — τήν κοινωνική δυναμική πού μπορεῖ νά ἐκφράσει, ἀκόμη καί μέσα στά πλαίσια τοῦ πολιτεύματος, τό ὁποῖο ἰδρύεται ἀπό τό Σύνταγμα. Ποιά εἶναι τά ὅρια τῆς δυναμικῆς αὐτῆς; Τί μεταβολές μποροῦν νά φέρουν τά — συνταγματικά θεσπιζόμενα καί συνταγματικά ρυθμιζόμενα — κόμματα στό ἰσχύον πολίτευμα;

“Όμως ἐδῶ τό ἐρώτημα τέθηκε λάθος: δέν πρόκειται γιά δυναμική ἐνός συνταγματικοῦ θεσμοῦ, ἀλλά γιά τή δύναμη μιᾶς κοινωνίας: οἱ δυνάμεις πού θά ἀπελευθερωθοῦν — ἢ θά ἐξαπολυθοῦν — ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς τωρινῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, οἱ μορφές πού θά πάρουν οἱ κοινωνικές ἀντιπαραθέσεις καί οἱ ταξικές συγκρούσεις — ὄχι χωρίς τήν ἐπήρεια τοῦ εὐρύτερου διεθνοῦς περιβάλλοντος, μέσα στό ὁποῖο βρίσκεται ἐνταγμένη ἡ ἐλληνική κοινωνία — ἀποτελοῦν τόν τελικό καθοριστικό παράγοντα ἀπό τόν ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἂν ἢ πῶς θά μεταβληθεῖ τό πολίτευμα καί τό κοινωνικό καθεστῶς πού ἀντανακλᾶται σ’ αὐτό, ἂν ἢ πῶς θά διατηρηθεῖ, ἢ, ἀκόμη, ἂν ἢ πῶς θά ἀλλάξει, μή ἀποβάλλοντας τίποτε οὐσιώδες ἀπό τό περιεχόμενό του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

I. Ἑλληνική

α. Συστηματικά ἔργα καί μονογραφίες

Ἀγγελόπουλος, Θ., Δίκαιον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων ἐν Ἑλλάδι, Θεσσαλονίκη, 1913.

Ἀδάμος, Σ., Ἡ πολιτική καί τά κόμματα εἰς τά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα, Ἀθήναι, 1961.

Ἀλιβιζάτος, Ν., Εἰσαγωγή στήν ἑλληνική συνταγματική ἱστορία, Σημειώσεις πανεπιστημιακῶν παραδόσεων, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1981.

Ἀναστασιάδης, Γ., Ὁ διορισμός καί ἡ παύση τῶν κυβερνήσεων στήν Ἑλλάδα. Ἀπό τήν «ἀρχή τῆς δεδηλωμένης» στό Σύνταγμα τοῦ 1975, Θεσσαλονίκη, 1981.

Ἀνδρεάδης, Στ., Διοικητικόν Δίκαιον, Ἀθήναι, 1968.

Ἀνδρουλάκης, Ν., Αὐθεντία καί περιώριση, Ἀθήναι, 1978.

Ἀνιόλι, Γ., Ὁ μετασχηματισμός τῆς δημοκρατίας, μτφρ. Γ. Βαμβαλῆ, Ἀθήναι, 1972.

* Παρατίθεται μόνο ἡ παραπεμπόμενη βιβλιογραφία. Προστίθεται ὅμως, ἐπειδή θεωροῦνται τά κλασικά στό εἶδος τους, τά ἐξῆς δύο συγγράμματα:

Michels, R., Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie, 1925 (καί 2η ἐκδ. 1930).

Ostrogorski, M., La démocratie et l'organisation des partis politiques, Paris, 1901.

- Ἀντωνόπουλος, Ν., Σύνταγματικόν Δίκαιον (Πανεπιστημιακαί παραδόσεις), τόμ. Β', τεύχ. α', Θεσσαλονίκη, 1974.
- Ἀραβαντινός, Ἰωάν., Ἑλληνικόν Σύνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. 1ος, τεύχ. 1ον, Ἀθήναι, 1897.
- Ἀσπρέας, Γ., Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, τόμ. Α' καί τόμ. Β' (μέ συμπλήρωμα Π. Βραχιώτη), Ἀθήναι, 1963.
- Βασιλείου, Κ.Σ., Ἡ διοικητική ἐκτόπιση στήν Ἑλλάδα (1871-1974), Λονδίνο, 1974.
- Βεγλερῆς, Φ., Ἰουλιανά, 1965-1966, Ἀθήναι, 1966.
- Βεγλερῆς, Φ., Λόγια τῆς ὀργῆς καί τῆς ἐλπίδας, (1967-1974), Ἀθήναι 1974.
- Βεγλερῆς, Φ., Ὑπόμνημα γιά ἓνα Σύνταγμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τό Σύνταγματικό χρονικό τῆς δικτατορίας. Ἀθήναι, 1975.
- Βεγλερῆς, Φ., Ἡ Σύμβαση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τό Σύνταγμα, Ἀθήναι, 1977.
- Βεργόπουλος, Κ., Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα, 3η ἐκδ., Ἀθήνα, 1975.
- Βεργόπουλος, Κ., Κράτος καί οἰκονομική πολιτική στό 19ο αἰώνα, Ἀθήνα, 1978.
- Βλάχος, Γ., Τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος. (Ἐπίμετρο στό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, τῶν Ἀ.Ι. Σβώλου-Γ.Κ. Βλάχου). Θεμελιώδη δικαιώματα καί ἐλευθερίες. Τό Σύνταγμα τῆς 11ης Ἰουνίου 1975 καί οἱ νεώτερες διεθνείς ἐξελίξεις, Ἀθήναι-Κομοτηνή, 1979.
- Βουγιούκας, Γ., Στρατιωτικόν Ποινικόν Δίκαιον. Οὐσιαστικόν. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Γάφος, Ἡλ., Ποινικόν Δίκαιον, (εἰδικόν μέρος), τεύχ. α', Ἀθήναι, 1957.
- Γεωργόπουλος, Κ., Ἡ καθολική ψηφοφορία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1947, σέ Μελέται Σύνταγματικοῦ Δικαίου, Ἀθήναι, 1965, σ. 107 ἐπ.
- Γεωργόπουλος, Κ., Ἑλληνικόν Σύνταγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις κατά τό Σύνταγμα τοῦ 1968, τεύχ. Α' καί Β' Ἀθήναι, 1969, τεύχ. Γ' Ἀθήναι 1970.
- Γεωργόπουλος, Κ., Ἐπίτομον Σύνταγματικόν Δίκαιον, Ἀθήναι, 1973.
- Γεωργούλας, Β., Ὁ θεσμός τῆς ἀντισυνταγματικότητος τῶν πολιτικῶν

- κομμάτων καί τῆς στερήσεως τῶν καταχρηστικῶς ἀσκουμένων ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν κατὰ τό Σύνταγμα τῆς Βόννης καί τό ἰσχύον Ἑλληνικόν Σύνταγμα τοῦ 1968, Ἀθήναι, 1970.
- Γιαννήρης, Σ., Ἑρμηνεία τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, 2η ἔκδ. Ἀθήναι, 1959.
- Γκράμσι, Ἀντ., Γιά τόν Μακιαβέλλη, γιά τήν πολιτική καί γιά τό σύγχρονο κράτος, μτφρ. Φ.Κ., Ἀθήνα, χ.χ.
- Δαγτόγλου, Π., Ἡ ἀρχή τῆς ἀμεροληψίας τῆς διοικήσεως, Α' Ἡ ἐξαιρέσεις διοικητικῶν λειτουργῶν, Ἀθήναι, 1962.
- Δαγτόγλου, Π., Ραδιοτηλεόρασις καί Σύνταγμα, Ἀθήναι, 1976.
- Δαγτόγλου Π., Εὐρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, α' Ἀθήναι, 1979.
- Δαγτόγλου, Π., Γενικό διοικητικό δίκαιο, τόμ. Α', Ἀθήναι 1977, τόμ. Γ', Ἀθήναι, 1981.
- Δασκαλάκης, Γ., Ἑλληνική Συνταγματική Ἱστορία 1821-1935, 3η ἔκδ., Ἀθήναι, 1952.
- Δασκαλάκης, Γ., Ἡ νέα ἰσχύουσα συνταγματική τάξις, Ἀθήναι, 1952.
- Δασκαλάκης, Γ., Πολιτικά κόμματα καί δημοκρατία. Προσπάθεια ἐπισημονικῆς ἀναλύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ προβλήματος, Ἀθήναι, 1958.
- Δαφνῆς, Γρ., Τά ἑλληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961, Ἀθήναι, 1961.
- Δένδιας, Μ., Διοικητικόν Δίκαιον, τόμ. Α', 5η ἔκδ., Ἀθήναι, 1964.
- Δημητρόπουλος, Ἀν., Ἡ συνταγματική θέσις τῶν πολιτικῶν κομμάτων, Ἀθήναι, 1974.
- Δημητρόπουλος, Ἀν., Ἡ δομή καί ἡ λειτουργία τῆς σύγχρονης δημοκρατίας, Ἀθήνα, 1977.
- Διομήδης Κυριακός, Ἑρμηνεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος, τόμ. 1-2, Ἀθήναι, 1904.
- Ἐλευθερόπουλος, Ἀβ., Κοινωνικά τάξεις καί κοινωνικά κόμματα, ἐπανεκδ. Ἀθήνα, 1972.
- Ἐλεφάντης, Ἀγγ., Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης, ΚΚΕ καί ἀστισμός στό μεσοπόλεμο, 2η ἔκδ., Ἀθήνα, 1979.
- Εὐλάμπιος, Σ., Ἡ ἐν Ἑλλάδι κακοδιοικήσις καί τά αἷτια αὐτῆς καί τά τῆς θεραπείας μέσα, Τεργέστη, 1894.

- Ζέγγελης 'Ηλ., Τό ἐν Ἑλλάδι κοινοβουλευτικόν δίκαιον, 2η ἔκδ., Ἀθήναι, 1912.
- Ζησιάδης, Ἰωάν., Τό ποινικόν δίκαιον ὡς ὄπλον καταπολεμήσεως τοῦ μπολσεβικισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1931.
- 'Ηλιόπουλος, Τιμ., — Πανόπουλος, Γ., Αἰτιολογική Ἐκθεσις τοῦ Σχεδίου Ἑλληνικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, Ἀθήναι, 1933.
- 'Ηλιοῦ, 'Ηλ., Ἡ κρίση τῆς ἐξουσίας. Ἀπό τό «θρίαμβο» τῆς δημοκρατίας στό Ἰουλιανό πραξικόπημα, Ἀθήνα, 1966.
- 'Ηλιοῦ, 'Ηλ., Τό Σύνταγμα καί ἡ ἀναθεώρησή του, Ἀθήνα, 1975.
- Θεοφανόπουλος, Δ., Σύστημα Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Γ' Ἐνοχικόν Δίκαιον, 7η ἔκδ., Ἀθήναι, 1927.
- Ἰδρωμένος, Ἀν., Τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος μετὰ ἐρμηνείας, Ἀθήναι, 1908.
- Καζάζης, Ν., Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καί τῆς ἱστορίας, 2η ἔκδ., 1ος τόμ. Ἀθήναι, 1891.
- Καζάζης, Ν., Ὁ κοινοβουλευτισμός ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι, 1905.
- Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Ν., Προβληματική τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς συνταγματικῆς ἱστορίας 1935-1975. (Προσπάθεια ὀριοθετήσεως), Ἀθήνα, 1981.
- Καρανίκας, Δ., Ἐγχειρίδιον Ποινικοῦ Δικαίου, τόμ. Β', τεύχ. Β', Ἀθήναι, 1954.
- Καρανικόλας, Γ., Νόθες ἐκλογές στήν Ἑλλάδα. 1844-1936, Ἀθήνα, 1973.
- Κασιμάτης, Γ., Τά συνταγματικά ὅρια τῆς ἰδιοκτησίας, Ἀθήναι, 1972.
- Κασιμάτης, Γ., Συνταγματικό Δίκαιο II. Οἱ λειτουργίες τοῦ κράτους. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1980.
- Κατηφόρης, Γ., Ἡ νομοθεσία τῶν βαρβάρων, Ἀθήνα, 1975.
- Κοριζῆς, Χαρ., Τό αὐταρχικό καθεστῶς 1967-1974. Δομή-λειτουργία-διδάγματα. Ἀθήνα, 1975.
- Καίνδουρος, Ρ., Ἡ ἀσφάλεια τοῦ καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι καί τάξεις στήν Ἑλλάδα, 1924-1974, Ἀθήνα, 1978.
- Κυριακόπουλος, 'Ηλ., Ὁ κοινοβουλευτισμός ἐν Ἑλλάδι ὡς πολιτικός

- καί νομικός κανών, τεύχ. Α', 'Αθήναι, 1929.
- Κυριακόπουλος, 'Ηλ., 'Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. 1ος, τεύχ. 1ον, 'Αθήναι, 1932.
- Κυριακόπουλος, 'Ηλ., 'Ατομικά δικαιώματα καί δημόσιοι υπάλληλοι, 'Αθήναι, 1934.
- Κυριακόπουλος, 'Ηλ., Δίκαιον τῶν πολιτικῶν διοικητικῶν υπαλλήλων, 'Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1954.
- Λιναρδάτος, Σπ., 'Από τόν ἐμφύλιο στή χούντα, 'Αθήνα, τομ. 1, 1977, τομ. 2, 1978.
- Μάνεσης, 'Αρ., Αἱ ἐγγυήσεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος, τόμ. Α', ('Εγγυήσεις Α'), Θεσσαλονίκη 1956, τόμ. Β', ('Εγγυήσεις Β'), 'Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1965.
- Μάνεσης, 'Αρ., Συνταγματικόν Δίκαιον. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Θεσσαλονίκη, 1967.
- Μάνεσης, 'Αρ., Συνταγματική θεωρία καί πράξη, Θεσσαλονίκη, 1980. (Συλλογή προηγούμενων δημοσιεύσεων συνταγματικοῦ δικαίου).
- Μάνεσης, 'Αρ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Μάνεσης, 'Αρ., Συνταγματική θεωρία καί πράξη, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Μάνεσης, 'Αρ., Συνταγματικά δικαιώματα, Α' ἀτομικές ἐλευθερίες (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), δ' ἐκδ., Θεσσαλονίκη, 1982.
- Μανιτάκης, 'Αντ., Τό ὑποκείμενο τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων κατά τό ἄρθρο 25 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος. Συμβολή στή θεωρία τῆς διάσπασης τοῦ ἀνθρώπου σέ «ἄτομο» καί «μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου», 'Αθήνα-Κομοτηνή, 1981.
- Μανωλεδάκης, 'Ιωάν., 'Η προστασία τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας κατά τόν ἐλληνικόν ποινικόν κώδικα, Θεσσαλονίκη-'Αθήναι, 1967.
- Μανωλεδάκης, 'Ιωάν., 'Η προστασία τῆς δημοσίας τάξεως κατά τόν 'Ελληνικόν Ποινικόν Κώδικα, Θεσσαλονίκη, 'Αθήναι, 1970.
- Μακρυγιάννης, 'Απομνημονεύματα, ἐκδ. «Μέλισσα», (Αθήνα), 1957.
- Μάρδα-Βίρλα, Χ., Λαϊκή κυριαρχία καί πολιτικά κόμματα, 'Αθήνα.
- Μαρκεζίνης, Σπ., Πολιτική 'Ιστορία τῆς Νεωτέρας 'Ελλάδος, 1828-1964, τόμ. 1-4, 'Αθήναι, 1968.
- Ματθαιουδάκης-'Ανδρέοπουλος-Χατζηθεοδώρου, 'Ερμηνεία 'Υπαλληλικοῦ Κώδικος, 'Αθήναι.

- Meynaud, J.*, (Μέ τή συνεργασία Π. Μερλοπούλου καί Γ. Νοταρά), Πολιτικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα καί Μέρος Β΄ Ἡ βασιλική ἐκτροπή ἀπό τόν κοινοβουλευτισμό τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1965, 2η ἐκδ., Ἀθήνα, 1974.
- Minghetti, M.*, Τά πολιτικά κόμματα καί ἡ τούτων ἐπέμβασις εἰς τά τῆς δικαιοσύνης καί τῆς διοικήσεως, (μτφρ. Γ. Μικονίου), Λειψία, 1885.
- Μουζέλης, Ν.*, Νεοελληνική κοινωνία: ὄψεις ὑπανάπτυξης, 2η ἐκδ., Ἀθήνα, 1978.
- Μπακογιάννης, Π.*, Κρατική ἐπιδότηση τῶν πολιτικῶν κομμάτων καί κομματική δομή, (Ἀθήνα) χ.χ.
- Μπουρόπουλος, Ἀγγ.*, Ἑρμηνεῖα τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος (κατ' ἄρθρον) τόμ. 2ος, (εἰδικόν μέρος), Ἀθήναι, 1960.
- Μπέης, Κ.*, Εἰσαγωγή εἰς τήν δικονομικήν σκέψιν, Ἀθήναι, 1973.
- «Νέα Δημοκρατία», Α' Προσυνέδριο, Πρακτικά, τόμ. 1 καί 2, Χαλκιδική, 1977.
- Παπαδημητρίου, Γ.*, Συνταγματικό Δίκαιο, Τά ὄργανα τοῦ Κράτους, τεύχ. Α' Τό ἐκλογικό σῶμα. Ἀθήναι-Κομοτηνή, 1981.
- Παπαδιαμάντης, Ἀλ.*, Οἱ χαλασοχώρηδες, σέ Ἄπαντα, ἐκδ. «Ἐταιρίας Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων», Ἀθήναι, χ.χ. τόμ. 2ος, σ. 271 ἐπ.
- Παπαδόπουλος, Γ.*, Τό Πιστεύω μας, τόμ. Α' - Η', Ἀθήναι, 1968-1969.
- Παπαδούκας, Ν.*, Ἰππόδαμος ἢ τό Ἑλληνικόν Σύνταγμα σχολιασμένον, Ἀθήναι, 1848.
- Παυλόπουλος, Π.*, Ἡ συνταγματική κατοχύρωση τῆς αἰτήσεως ἀκυρώσεως. Μιά σύγχρονη ἐποψη τοῦ κράτους δικαίου, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1982.
- Παπαχατζής, Γ.*, Σύστημα τοῦ ἰσχύοντος ἐν Ἑλλάδι Διοικητικοῦ Δικαίου, 5η ἐκδ., Ἀθήναι, 1976.
- Πετρακάκος, Δ.*, Κοινοβουλευτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 7ος, Βουλαί Ἀναθεωρητικαί 1910-1912, Ἀθήναι, 1944.
- Πωλαντζάς, Ν.*, Ἡ κρίση τῶν δικτατοριῶν (Πορτογαλία, Ἑλλάδα, Ἰσπανία), Ἀθήνα, 1975.
- Ραΐκος, Ἀθ.*, Δικονομικόν Ἐκλογικόν Δίκαιον, 7η ἐκδ., Ἀθήναι, 1977.

- Ράϊκος, 'Αθ., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου. (Κατά τό Σύνταγμα του 1975), τόμ. Α', 8η έκδ., 'Αθήναι, 1980.
- Ροντήρης, 'Αθ., 'Η κατά Σύνταγμα ὀργάνωσις τοῦ κράτους, 'Αθήναι, τόμ. 1ος 1876, τόμ. 2ος, 1879.
- Ρουσσέας, Στ., 'Ο θάνατος μιᾶς δημοκρατίας. 'Η 'Ελλάδα καί ἡ ἀμερικανική συνείδηση, 'Αθήναι, χ.χ. (1974).
- Σαρίπολος, Ν.Ι., Πραγματεία τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου, τόμ. 3ος, 'Αθήναι, 1874.
- Σαρίπολος, Ν.Ν., Σύστημα Συνταγματικοῦ Δικαίου τῆς 'Ελλάδος, τόμ. Γ', 'Αθήναι, 1923.
- Σδορώνος, Ν., 'Επισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς 'Ιστορίας, 2η έκδ., 'Αθήναι 1977.
- Σβώλος, 'Αλ., Τό νέον Σύνταγμα καί αἱ βάσεις τοῦ Πολιτεύματος, 'Αθήναι, 1928.
- Σβώλος, 'Αλ., Συνταγματικόν Δίκαιον, Α', 'Αθήναι, 1934.
- Σβώλος, 'Αλ., — Βλάχος Γ., Τό Σύνταγμα τῆς 'Ελλάδος. 'Ερμηνεία 'Ιστορία — Συγκριτικόν Δίκαιον, μέρος Ι, τόμ. α', 'Αθήναι, 1954.
- Σγουρίτσας, Χρ., Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. 6', τεύχ. 6', 'Αθήναι, 1976.
- Σκουρῆς, Β., 'Η ἄσκηση αἰτήσεων ἀκυρώσεως ἀπό τρίτους, τιμητικός τόμος Συμβουλίου τῆς 'Επικρατείας, (1929-1979), Ι, 'Αθήναι, 1979, σ. 371 ἐπ.
- Σπηλιωτόπουλος, 'Επ., 'Η δημοσία ἐπιχειρήσις, 'Αθήναι, 1969.
- Σπηλιωτόπουλος, 'Επ., 'Εγχειρίδιον Διοικητικοῦ Δικαίου, 'Αθήναι, 1977, (καί 2η έκδ., 1981).
- Σταματόπουλος, Γ., 'Ο ἐσωτερικός ἀγώνας πρὶν καί κατά τήν 'Επανάσταση τοῦ 1821, 2η έκδ., 'Αθήνα, 1971.
- Στούπης, 'Αν., Σύστημα Συνταγματικοῦ Δικαίου, τόμ. Α', 'Αθήναι, 1889.
- Στασινόπουλος, Μ., Μαθήματα Διοικητικοῦ Δικαίου, 'Αθήναι, 1957, (ἀνατύπωση 1972).
- Στεργιόπουλος, Κ., Τά πολιτικά κόμματα τῶν ἀρχαίων 'Αθηνῶν, 'Αθήναι, τόμ. Α', 1955, τόμ. Β', 1958, τόμ. Γ', 1964.

- Τάχος, 'Αν., Τό άπαραβίαστον τοῦ άπορρήτου τῶν έπιστολῶν καί τῆς ἐν γένει άνταποκρίσεως, (διδ. διατριβή), 'Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1967.
- Τάχος, 'Αν., Θεμελιώδεις ύποχρεώσεις τῶν δημοσίων ύπαλλήλων. 'Υπακοή, Νομιμοφροσύνη, Πολιτική Οὐδετερότητα, Θεσσαλονίκη, 1981.
- Τάχος, 'Αν., Διοικητικόν Δικονομικόν Δίκαιον, 3η έκδ., Θεσσαλονίκη, 1979.
- Τάσης, 'Αν. — Γεωργίου, 'Α., Ποινικός Κώδιξ, (έρμηνεία κατ' άρθρ. Α' ήμίτομος, 3η έκδ., 'Αθήναι, 1967).
- Τσάτσος, Δ., Τό κοινοβουλευτικόν άσυμβίβαστον ἐν τῷ συνταγματικῷ Δικαίῳ. Συμβολή εἰς τήν έρμηνείαν τῶν άρθρων 71 καί 72 τοῦ Συντάγματος τῆς 1ης 'Ιανουαρίου 1952, 'Αθήναι (χ.χ.) (1965).
- Τσάτσος, Δ., Προβλήματα Δημοκρατίας, 2η έκδ., ('Αθήνα), 1975.
- Τσάτσος, Δ., Πολίτευμα καί πολιτική, 'Αθήνα, 1977.
- Τσάτσος, Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, I, 'Επιτομή, 2η άναθεωρημένη έκδ., 'Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.
- Τσάτσος, Δ., Σύνταγμα καί πολιτική πραγματικότητα. Κείμενα γιά τή σχέση δικαίου καί πολιτικῆς. 'Επιμέλεια 'Αλ. Κούρκουλα, 'Αθήνα-Κομοτηνή, 1980.
- Τσάτσος, Θ., Τό πρόβλημα τῆς έρμηνείας ἐν τῷ Συνταγματικῷ Δικαίῳ, άνάτυπον ἐκ τοῦ Β' τόμου τῆς 'Επετηρίδος 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, 'Αθήναι, 1970.
- Τσάτσος, Θ., Μελέται Διοικητικοῦ Δικαίου, 1957, (1958).
- Τσουκαλά, Κ., 'Η έλληνική τραγωδία. 'Από τήν άπελευθέρωση ὡς τούς συνταγματάρχες, (μτφρ. Κ. 'Ιορδανίδη), 'Αθήνα, 1974.
- Φίλιας, Β., Τό συνταγματικόν δικαίωμα τῆς έλευθεροτυπίας καί ή κατά τό άρθρον 367 Π.Κ. πρόσθετος προστασία, 'Αθήνα, 1966.
- Φίλιας, Β., Κοινωνία καί έξουσία στήν 'Ελλάδα, I, 'Η νόθα άστικοποίηση 1800-1864, 'Αθήνα, 1974.
- Φιλιππίδης, Τηλ., 'Η προστασία δεδικαιολογημένων συμφερόντων ἐπί τῶν έγκλημάτων κατά τῆς τιμῆς, Θεσσαλονίκη, 1965.
- Φλογαίτης, Θ., 'Εγγχειρίδιον Συνταγματικοῦ Δικαίου, 'Αθήναι, 1895.

B' Άρθρα

Άλιβιζάτος, Ν., Βουλή και Κυβέρνηση στη νομοθετική λειτουργία. Τάσεις και συμπεράσματα από τό νομοπαραγωγικό έργο τών δύο βουλών, Έπιθεώρηση Πολιτικής Έπιστήμης, 1(1981), σ. 80 έπ.

Άνδρουλάκης, Ν., Nullum crimen nulla poena sine lege certa, Ποιν. Χρ., ΚΓ', σ. 513 έπ.

Άνδρεάδης, Θ., Τύπος και περλώβρισις άρχης, ΝοΒ 11(1963), σ. 127 έπ.

Άνώνυμος, Έ εξάντλησις τών κομμάτων, ήτοι τά ήθικά γεγονότα τής κοινωνίας μας, Άθήναι, 1842, ανατύπωση σέ Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, 1981, τεύχ. 4-5, σ. 78 έπ., μέ έπιμέλεια και εισαγωγικό σχόλιο (όπ. π. σ. 77), του Π. Τερλεξή.

Βακαλιός, Θ., Τό Κ.Κ.Ε. έσωτερικού άνοίγει μιά νικηφόρα προοπτική στό Έλληνικό Κομμουνιστικό Κίνημα, (όμιλία στά 61 χρόνια του Κόμματος), έφημ. «ΑΥΓΗ», 9 Δεκεμβρίου 1979.

Βαμβέτσος, Άλ., Έ εκτόπισις και αί έννομοι συνέπειαι αύτης, Ν. Δικ., 17, (1961) και άνάτυπο.

Βαμβέτσος, Άλ., Τό κύρος τών βουλευτικών εκλογών, Ν. Δικ. 15, σ. 1 έπ. και 117 έπ., άνάτυπον, Άθήναι, 1959, και Ν. Δικ. 18 (1962), σ. 441 έπ., άνάτυπον, Άθήναι, 1962.

Βεγλερής, Φ., Έ νομοπαραγωγική δράσις τής διοικήσεως, ΕΕΝ 29 (1962), σ. 273 έπ.

Βεγλερής, Φ., Κόμματα και πολιτικές αποφάσεις, σέ Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στη σύγχρονη Έλλάδα, (έπιμέλεια Γ. Κοντογιώργη), Άθήναι 1977, σ. 275 έπ.

Bettermann, Κ.Α., Τό συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα δικαστικής προστασίας, Άρμ. (1980), σ. 708 έπ.

Γαβαλάς, Ν., Εισηγήσις επί τής ύπ' αριθ. 1/1975 αποφάσεως του Ειδικού Δικαστηρίου άρθρ. 73 Συντάγματος 1952, (Έκλογοδικείου), ΤοΣ 1 (1975), σ. 512 έπ.

Γάφος, Έλλ., Προσβολαί κατά τής πολιτειακής έξουσίας, Ποιν. Χρ., Ζ', σ. 1 έπ., 112 έπ.

- Γνωμοδότησις Νομικῶν ἐμπειρογνομόνων ἐνταλθέντων ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης ἐπὶ τοῦ Σχεδίου Συντάγματος 10.7.1968 (Chr. Dominice, F. Capotorti, Lloyd of Hampstead), ΤοΣ 1 (1975), σ. 420 ἐπ., (μέ εἰσαγωγή Φ. Βεγλερῆ).
- Δαγτόγλου Π., Προσανατολισμός καί σκοποί τοῦ νέου Συντάγματος, ΤοΣ 1(1975), σ. 27 ἐπ.
- Δαγτόγλου, Π., Ἡ συνταγματική ἐξέλιξις ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλέως Παύλου, ἀνάτυπο ἀπὸ EEN 33(1966).
- Δαγτόγλου, Π., Ἡ ραδιοτηλεόραση κατὰ τό Σύνταγμα καί τό νόμο 230/1975, EEN 49(1980), σ. 6 ἐπ.
- Δασκαλόπουλος, Ἰωάν., Προσδιορισμός τῶν ὀρίων ἐφαρμογῆς τοῦ ν.δ. 4000/59 καί τῆς ἐννοίας τῆς «ἰδιαζούσης θρασύτητος»: τά ὅρια ἐφαρμογῆς τοῦ ἄρθρ. 181 § 1 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΣΤ', σ. 252 ἐπ.
- Δαφνῆς, Γρ., Ἡ κοινοβουλευτική ζωὴ τῆς χώρας ἀπὸ τό 1872 ὡς τό 1821, σέ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΓ', Ἀθήναι 1977, σ. 290 ἐπ.
- Δερτιλῆς, Γ., Ἡ αὐτονομία τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα, σέ Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα, Ἀθήνα, 1977, σ. 39 ἐπ.
- Δημακόπουλος, Κ., Γύρω ἀπὸ τήν ἐννοια τοῦ σκληροῦ πυρήνα τῆς δημοκρατίας δυτικοῦ τύπου. Ἐρευνα τῶν θέσεων τοῦ ἑλληνικοῦ καί γερμανικοῦ δημοσίου δικαίου πάνω στό πρόβλημα, ΤοΣ 3(1975), σ. 90 ἐπ.
- Δημητρακόπουλος, Ὀδ., Ὁ ἀντιδυναστικός ἀγώνας καί ἡ ἐξόντωση τοῦ Ὄθωνος, σέ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΓ', Ἀθήναι, 1977, σ. 186 ἐπ.
- Διαμαντόπουλος, Θ., Ὁργανωμένα κόμματα μαζῶν στήν Ἑλλάδα. Στίς ρίζες τῆς κακοδαιμονίας, περιοδικό Οἰκονομία καί Κοινωνία, τεῦχ. 12, 1980, σ. 5 ἐπ. καί Ταξικά κόμματα καί κινήματα ἀμφισβήτησης στήν Ἑλλάδα. Ἡ οἱ μάζες «σέ ἀπόσταση», ὅπ. π. τεῦχ. 13, 1980, σ. 21 ἐπ.
- Δικηγορικός Σύλλογος Ἀθηνῶν, Ἀπόφασις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου

- του Δικηγορικού Συλλόγου Ἀθηνῶν ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου «ρυθμίσεως θεμάτων ἀφορώντων εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς χώρας», ΝοΒ 10(1962), σ. 735 ἐπ. Βλ. καὶ τὴν ἐκεῖ ἀπάντησιν τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης Κ. Παπακωνσταντίνου, σ. 755-756 καὶ τὴν ἀνταπάντησιν τοῦ Προέδρου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, Σπ. Πάλλη, σ. 756-757.
- Δρακόπουλος, Συν., Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιον στὴ σημερινή μορφή του, ΕΔΔΔ 23(1979), σ. 253 ἐπ.
- Δρόσος, Γ., Τὰ πολιτικὰ κόμματα στὴν Ἑλλάδα: Ἱστορία καὶ Πολιτισμός, τόμ. 7ος, Ἡ πολιτικὴ, σ. 192 ἐπ., Θεσσαλονίκη, 1982.
- Δρόσος, Γ., Προϋποθέσεις καὶ ζητήματα κρατικῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ΤοΣ 2(1976), σ. 639 ἐπ.
- Δῶδος, Δ., Ἡ κατάργησις τοῦ σταυροῦ προτίμησις καὶ ἡ καθιέρωσις τῆς λίστας, «Πολιτικὴ», τεύχ. 2, (1981), σ. 54 ἐπ.
- Ζεγγίνης, Ἰωάν., Τὸ ἔγκλημα τῆς περιυβρίσεως ἀρχῆς καὶ ὁ ἐκ τούτου ἀδικηθεὶς, ΝοΒ 5(1957), σ. 608 ἐπ.
- Ζώρας, Κ., Ὁ θεσμὸς τῶν βουλευτῶν ἐπικρατείας, Ε.Ε.Ν. 47(1980), σ. 754 ἐπ.
- Καλογεράτος, Π., Ἡ χρηματοδότησις τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ τῶν ἐκλογικῶν ἀγώνων σάν πρόβλημα τῆς Δημοκρατίας, ΤοΣ 3 (1977), σ. 570 ἐπ.
- Κανίνιας, Σπ., Συσχετισμὸς ἀρθρῶν 181 § 1 καὶ 366-367 Π.Κ., Ποιν. Χρ., ΙΒ', σ. 460 ἐπ.
- Κασιμάτης, Γ., Τὰ πολιτικὰ κόμματα σάν συνταγματικὸς θεσμὸς, περιοδικὸ «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ. 8, Ἰούλιος 1980, σ. 52 ἐπ.
- Κασιμάτης, Γ., Ἡ ἀντισυνταγματικότης τῆς ἀπαγόρευσις τῶν ἀφισκολλήσεων (γνωμοδότησις), ΤοΣ 3(1977), σ. 37 ἐπ.
- Κασιμάτης, Γ., Ἡ «ἐκτέλεσις τῶν νόμων ὡς τεχνικὴ ματαίωσις τῆς θέλησις τῆς Βουλῆς, (Ἀπανθίσματα 1975-1981), Ἐπιθεώρησις Πολιτικῆς Ἐπιστήμης, 1(1981), σ. 95 ἐπ.
- Κατσαντώνης, Ἀλ., Τὸ ἔγκλημα τῆς περιυβρίσεως ἀρχῆς, Ποιν. Χρ. ΙΣΤ', σ. 316 ἐπ.
- Κεφαλαῖς, Χ., Ἡ νομικὴ φύσις τοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἀνάτυπο ἀπὸ Ἑλλ. Δ., Ἰούν.-Ἰούλ.-Αὐγ., 1981.

Κοντιιάδης, Ίων, Τό δικαίωμα πρὸς παροχήν ἐννόμου προστασίας κατά τό ἄρθρ. 119 τοῦ νέου Συντάγματος, Ε.Ε.Ν. 36(1969), σ. 392 ἐπ.

Κοσμόπουλος, Ἀ., «Σχέσεις προστασίας». Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, τεύχ. 25 (γ' τετράμηνο 1975), σ. 413 ἐπ.

Κοτσιάνος, Στ., Τό κόμμα καί ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῷ δικαίῳ, ΕΕΝ 18' (1951), σ. 489 ἐπ.

Κοτσιάνος, Στ., Πολιτικά κόμματα καί ἐκλογικά συστήματα, Ἀρμ. Θ' (1955), σ. 20 ἐπ.

Μαγκάκης, Γ.-Ἀλ., Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγκλήματος τῆς περιωδρίσεως τῆς ἀρχῆς κατά τό ἄρθρ. 181 Π.Κ., Ποιν. Χρ. ΙΒ', σ. 321 ἐπ.

Μάνεσης, Ἀρ., Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ΣτΕ 463/1955, Ἀρμ. Θ' (1955).

Μάνεσης, Ἀρ., Ἡ συνταγματική ἀρχή τῆς ἰσότητος καί ἡ ἐφαρμογή τῆς ὑπὸ τῶν δικαστηρίων, ΕΕΝ 25(1958), σ. 444 ἐπ., ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 317 ἐπ.

Μάνεσης, Ἀρ., Τό πρόβλημα τῆς ἀσφαλείας τοῦ Κράτους καί ἡ Ἐλευθερία, ΕΔΔΔ 6(1962), σ. 5 ἐπ. καί 113 ἐπ., σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 390 ἐπ.

Μάνεσης, Ἀρ., Ἡ δημοκρατική ἀρχή εἰς τό Σύνταγμα τοῦ 1864, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 11ος, τεύχ. Β', «Ἐκατονταετηρίς τοῦ Συντάγματος», 1864-1964, Θεσσαλονίκη, 1966, ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 65 ἐπ.

Μάνεσης, Ἀρ., Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος, Θεσσαλονίκη-Ἀθήναι, 1966, σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 118 ἐπ.

Μάνεσης, Ἀρ., Ἡ συνταγματική προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, περιοδ. «Ὁ Πολίτης», τεύχ. 6, Νοέμβριος 1976, σ. 16 ἐπ., σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 686 ἐπ.

Μάνεσης, Ἀρ., Ἀσφάλεια τοῦ κράτους καί ἀνασφάλεια δικαίου. Πρόλογος στό βιβλίον τοῦ Ρούσσου Κούνδουρου: Ἡ ἀσφάλεια τοῦ καθεστώτος, Πολιτικοὶ κρατούμενοι καί τάξεις στήν Ἑλλάδα 1924-1974, Ἀθήνα, 1978, ἤδη σέ Συνταγματική θεωρία καί πράξη, σ. 575 ἐπ.

- Μάνεσης, Άρ., «Έπταετίας» τέλος, περιοδικό «Ό Πολίτης», τεύχ. 1 (1976), σ. 12 έπ., ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη σ. 529 έπ.
- Μάνεσης, Άρ., Έ συνταγματική προστασία τής ελεύθερης κυκλοφορίας τών έντύπων και ή εφαρμογή της στην πράξη, ΤοΣ 3(1977), σ. 1 έπ., ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 633 έπ.
- Μάνεσης Άρ., Έ νομική φύση τής Βουλής τής 17ης Νοεμβρίου 1974, έφημ. «Τό Βήμα», 15 Νοεμβρίου 1974, ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 587 έπ.
- Μάνεσης, Άρ., Προτάσεις για τροποποίηση του έκλογικού συστήματος, έφημ. «Καθημερινή», 1/5/1979, ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 723 έπ.
- Μάνεσης, Άρ., Έ κρίση τής φιλελεύθερης δημοκρατίας και τό Σύνταγμα, περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ. 8 Ίούλιος 1980, σ. 20 έπ., ήδη σε Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 543 έπ.
- Μάνεσης, Άρ., Οί έκλογές τών βουλευτών και τό Σύνταγμα, έφημ. «Τό Βήμα», 16.2.1982.
- Μάνεσης, Άρ. — Μανιτάκης, Άντ., Έ εφαρμογή τής αρχής τής ισότητας και τό ασυμβίβαστο άσκήσεως δικηγορίας από πανεπιστημιακούς βοηθούς, (γνωμοδότηση), Άρμ. ΛΓ' (1978), σ. 546 έπ.
- Μάνεσης, Άρ.-Μανιτάκης, Άντ., Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα, (έλεγχος τραπεζών βάσει ά.ν. 1665/1951 και ν. 431/1976), (γνωμοδότηση), άνάτυπο από ΝοΒ 29(1981), σ. 1199 έπ., Άθήνα, 1981.
- Μανωλεδάκης, Ίωάν., Έ νομιμότητα τών ενεργειών τής άρχης ως προϋπόθεση για τήν ποινική προστασία της. (Έπί τής Έφετ. Θεσσαλονίκης 1300/1975), Ποιν. Χρ. ΚΣΤ', σ. 780 έπ.
- Μαρκόπουλος, Άγγ., Έ δι' άμέσου και καθολικής ψηφοφορίας έκλογή του Εύρωπαϊκού Κοινοβουλίου και αί άρμοδιότητες αυτού, ΤοΣ 5(1979), σ. 230 έπ.
- Μαυρογορδάτος, Γ., Οί διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Έλλάδα: Παραδείγματα από τό Μεσοπόλεμο, σε Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Έλλάδα, Άθήνα, 1977, σ. 153 έπ. και σε Μελέτες και κείμενα για τήν περίοδο 1909-1940. Για

- τό μάθημα τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδας, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1982, σ. 21 ἐπ.
- Μητσόπουλος, Γ., Ἡ ἰκανότης τῶν διαδίκων τῶν ἐνώσεων προσώπων τῶν μὴ κεκτημένων νομικῆν προσωπικότητα, Δ' 1, 433 ἐπ.
- Μικόνιος, Γ., Εἰσαγωγή στὴ μετάφραση τοῦ «Τὰ πολιτικά κόμματα καί ἡ τούτων ἐπέμβασις εἰς τὰ τῆς δικαιοσύνης καί τῆς διοικήσεως» τοῦ *M. Minghetti*, Λειψία, 1885.
- Μωζέλης, Ν., Ταξικὴ δομὴ καί σύστημα πολιτικῆς πελατείας: ἡ περίπτωσις τῆς Ἑλλάδας, σέ Κοινωνικὴς καί πολιτικὴς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1977, σ. 113 ἐπ.
- Μπακογιάννης, Π., Ἐννοια, ὀργάνωσις καί ἀποστολὴ τοῦ κόμματος στὴ μαρξιστικὴ θεωρία, ΤοΣ 2(1976), σ. 446 ἐπ.
- Μπακογιάννης, Π., Τὰ κόμματα στὴν ἀντιπροσωπευτικὴ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία, ΤοΣ 2(1976), σ. 615 ἐπ.
- Μπακογιάννης, Π., Ἀνατομία τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς, Ἀθήναι, 1977.
- Μπέης, Κ., Τὰ συνταγματικά θεμέλια τῆς δικαστικῆς προστασίας. Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Ἰω. Οἰκονομόπουλον, ὑπὸ τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων Δικονομολόγων, Ἀθήναι, 1981, σ. 125 ἐπ.
- Μπέης, Κ., Τὰ συνταγματικά θεμέλια τῆς δικαστικῆς προστασίας, σέ Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Οἰκονομόπουλον, ὑπὸ τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων Δικονομολόγων, Ἀθήναι, 1981, σ. 195 ἐπ. (καί ἀνάτυπο).
- Μπέης, Κ., Ὁ ἰσόβιος νόμιμος δικαστὴς καί ἡ κοινὴ γνώμη, «Τόμος πρὸς τιμὴν Γ. Ράμμου», Ἀθήναι, 1979, Τόμ. II, σ. 689 ἐπ.
- Μπέης, Κ., Τὰ συνταγματικά θεμέλια τῆς δικαστικῆς προστασίας. Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Ι. Οἰκονομόπουλον, ὑπὸ τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων οἰκονομολόγων, Ἀθήναι, 1981, σ. 125 ἐπ.
- Οἰκονομόπουλος, Γ., Ἐννοια καί ἔκτασις τοῦ συνταγματικοῦ δικαιώματος δικαστικῆς ἀκρόασις καί προστασίας, Δ, 10, 10 ἐπ.
- Παντελής, Ἀν., Τρεῖς προεδρικὲς ἀρμοδιότητες: ὁ διορισμὸς τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἡ παύσις τῆς κυβερνήσεως καί ἡ κήρυξις καταστάσεως πολιορκίας, ΤοΣ 7(1981), σ. 244 ἐπ.
- Παπαδημητρίου, Γ., Τὸ δικαίωμα ψήφου: ἡ καρδιά τοῦ συστήματος τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ΝοΒ 29(1981), (ἀνάτυπο).

- Πάσσαρης, Ν., (έπιμ.), Χαρ. Τρικούπη, Τίς πταίει; καί Παρελθόν καί ένεστώς (μετά περιλήψεως τής ανακρίσεως αὐτοῦ καί τό βούλευμα τοῦ Συμβουλίου τῶν ἐν Ἀθήναις Πλημμελειοδικῶν περί τοῦ «Τίς πταίει;»), Ἀθήναι, 1874.
- Παυλόπουλος, Π., Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητος καί τό Σύνταγμα τοῦ 1977, περιοδικό «Σύγχρονα Θέματα», τεύχ. 8 (Ἰούλιος 1980), σ. 36 ἐπ.
- Πετρόπουλος, Ἰωάν. — Κουμαριανοῦ, Αἰκ., Ἡ ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, σέ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΓ', σ. 89 ἐπ.
- Ρήγος, Ἀλ., Πολιτικές ἐκφράσεις στή Β' Ἑλληνική Δημοκρατία, σέ Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στή σύγχρονη Ἑλλάδα, Ἀθήναι, 1977, σ. 175 ἐπ.
- Ρίζος, Δ., Τό ἐκλογικόν δίκαιον τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, ἀνάτυπο ἀπό «Ἡπειρωτική Δικαιοσύνη» 1980, Ἰωάννινα, 1980.
- Σβολόπουλος, Κ., Ἡ εἴσοδος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στήν πολιτική ζωή τῆς Ἑλλάδος καί οἱ ἐσωτερικές ἐξελίξεις ἀπό τό τέλος τοῦ 1909 ὡς τό 1912, σέ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΔ', Ἀθήναι, 1977, σ. 266 ἐπ.
- Σβῶλος, Ἀλ., Προβλήματα τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, Ἀθήναι, 1931, ἤδη σέ Προβλήματα τοῦ Ἔθνους καί τῆς Δημοκρατίας, τόμ. 2ος, Ἀθήνα 1972, σ. 72 ἐπ.
- Σβῶλος, Ἀλ., Τά πρῶτα ἑλληνικά πολιτεύματα καί ἡ ἐπίδρασις τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ΕΕΝ 13(1935), σ. 737 ἐπ.
- Τσάτσος, Δ., Σύνταγμα καί χρηματοδότησις τῶν πολιτικῶν κομμάτων, τιμητικός τόμ. Ἡλ. Κυριακοπούλου, τόμ. Α', σ. 387 ἐπ., Ἀθήναι, 1966.
- Τσουκαλᾶς, Κ., Ἡ ἀνορθωτική προσπάθεια τοῦ Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895, σέ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΔ', Ἀθήναι, 1977, σ. 8 ἐπ. Πολιτική τῶν κυβερνήσεων καί προβλήματα ἀπό τό 1881 ὡς τό 1895, σ. 39 ἐπ.
- Τσουκαλᾶς, Κ., Τό πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα, σέ Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στήν

Ἑλλάδα, Ἀθήνα, 1977, σ. 73 ἐπ.

Φ.Θ.Β. (Βεγλερής, Φ.), Παρατηρήσεις πάνω στις αποφάσεις 1/1975 (ΤοΣ 1(1975), σ. 70 ἐπ.) καί 3/1975 (ΤοΣ 1(1975), σ. 516 ἐπ.) τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου τοῦ ἄρθρ. 73 τοῦ Συντάγματος 1952 (ἐκλογοδικείου).

Χρυσικόπουλος, Ἰωάν., Κώδιξ Δημοσίων Ὑπαλλήλων καί Ὑπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. (Π.Δ. 611/15-7-1977). Μετά σχολίων καί ἐρμηνείας, Ἀθήναι, 1977.

γ) Πηγές

Μάνεση, Ἀρ.-Παπαδημητρίου, Γ., Τό Σύνταγμα τοῦ 1975. Εἰσαγωγή, χρονολογικός πίνακας, Κανονισμό τῆς Βουλῆς, Ἐκτελεστικοί Νόμοι, Βιβλιογραφία, Ψηφίσματα, (δ' ἐκδ.), Θεσσαλονίκη, 1981.

Βαβαρέτος, Γ., Τό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος 1968 (Ἐρμηνεία κατ' ἄρθρον), Ἀθήναι, χ.χ.

Βαβαρέτος, Γ., Ποινικός Κώδιξ, 5η ἐκδ., Ἀθήναι, 1974.

Μαλαγαρόδης, Ἀ., Γενική Κωδικοποίησις, τόμ. ΙΔ' (1927-1930).

Οἰκονομόπουλος, Κ., Ἐκτακτα στρατοδικεῖα καί νομοθεσία ἀφορῶσα τήν δημοσίαν τάξιν καί ἀσφάλειαν, Ἀθήναι, 1951.

Παναγόπουλος, Ἀλκ., Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος καί Ἐκτελεστικοί Νόμοι, Θεσσαλονίκη, 1973.

Σιφναῖος, Πανδέκται νόμων καί διαταγμάτων, τόμ. Δ' καί ΙΔ'.

«Πρακτικά συζητήσεων ἐπί τοῦ Συντάγματος 1968», Ἀθήναι, 1971.

Ἑπιχειρηματικόν Συμβούλιον Ἐστενογραφημένα πρακτικά τοῦ νέου Συντάγματος 1968. Προεδρία: Γεωργίου Παπαδόπουλου, Ἀθήναι, 1969.

Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, Ε' Ἀναθεωρητικὴ Περίοδος Α', Προεδρευομένης Δημοκρατίας — Σύνοδος Α', Πρακτικά συνεδριάσεων τῶν Ὑποε-

πιτροπών τῆς ἐπί τοῦ Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς. (Πρακτικά Α' καί Β' Ὑποεπιτροπῶν τοῦ Συντάγματος), Ἀθήναι, 1975.

Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ε' Ἀναθεωρητικῆ, Περίοδος Α', Σύνοδος Α', Ἐπίσημα ἐστενογραφημένα πρακτικά τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 (Πρακτικά Ὀλομελείας τῆς Ἐπιτροπῆς Συντάγματος), Ἀθήναι, 1975.

Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ε' Ἀναθεωρητικῆ, Περίοδος Α', Προεδρευομένης Δημοκρατίας, Σύνοδος Α', Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουκῆς ἐπί τῶν συζητήσεων τοῦ Συντάγματος 1975, Ἀθήναι, 1975, (Πρακτικά).

Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ε' Ἀναθεωρητικῆ, Σύνταγμα 1975, Διάταξις κατ' ἄρθρον ἐπισήμων Σχεδίων, τροπολογιῶν, ψηφισθέντος τελικοῦ κειμένου, Ἀθήναι, 1976.

Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Περίοδος Β', Σύνοδος Δ', Πρακτικά, Συνεδριάσεις ΠΝΕ' (22/6/1981), σ. 1280 ἐπ., ΠΝΖ' (24/6/1981), σ. 7368 ἐπ., ΠΝΗ' (25/6/1981), σ. 7404 ἐπ., ΠΞ' (29/6/1981), σ. 7926 ἐπ.

II. Ξενόγλωσση

α. Συστηματικά ἔργα καί μονογραφίες

Alivizatos, N., Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises 1922-1974, Paris, 1979.

Allegretti, U., L' imparzialità amministrativa, Padova, 1975.

Bakojannis, P., Militärherrschaft in Griechenland. Eine Analyse zu Parakapitalismus und Spätfaschismus, Stuttgart, Berlin, Köln Mainz, 1972.

Bericht der vom Bundesminister des Inneren Eingesetzten Parteienrechtskommission, Die rechtliche Ordnung des Parteiwesens, Frankfurt a.M., 1957

Biscaretti, di Ruffia, P., Diritto costituzionale, 11η ἔκδ., Napoli, 1977.

- Brandt, E.*, (ἐκδότ.), Die politische Treuepflicht, Karlsruhe und Heidelberg, 1975.
- Bruce, H.R.*, American Parties and Politics, N. York, 1927.
- Brummer, E.*, Die Problematik der verfassungsrechtlichen Behandlung extremistischer Parteien in westeuropäischen Verfassungsstaaten, Zürich, 1976.
- Bryce, J.*, Modern Democracies, τόμ. I-II, London, 1929.
- Burdeau, G.*, Traité de science politique, τόμ. 3ος, La dynamique politique, 2η ἔκδ., Paris, 1968.
- Campbell, J.*, — *Sherrad, Ph.*, Modern Greece, London, 1969.
- Charlot, J.*, Les Partis politiques, 2η ἔκδ., Paris, 1971.
- Christinidis, A.*, Demokratie und Monarchie in Griechenland 1909-1922, Berlin, 1970.
- Cossutta, A.*, Il finanziamento pubblico dei partiti, Roma, 1974.
- Constantinides, S.*, Le système des partis politiques en Grèce depuis la deuxième guerre mondiale jusqu' en 1975, Paris, 1976. Paris, 1976.
- Crespi, R.*, Lo stato deve pagare i partiti? Firenze, 1971.
- Dakin, D.*, The Unification of Greece 1770-1923, London, 1972.
- Dagtolou, P.*, Die Parteipresse, (Berliner Abhandlungen zum Presserecht), Berlin, 1967.
- Dagtolou, P.*, Beamtenrechtsreform und parlamentarische Demokratie. Ein Gutachten an den Bundesminister des Innern. Sonderdruck aus P. Dagtolou/R. Herzog/K. Sondheimer, Verfassungspolitische Aspekte einer Reform des öffentlichen Dienstes, Baden-Baden, 1973.
- Duverger, M.*, Les Partis politiques, 9η ἔκδ., Paris, 1975.
- Duverger, M.*, Institutions politiques et droit constitutionnel, 1, Les grands systèmes politiques, 15η ἔκδ., Paris, 1978.
- Epstein, L.*, Political Parties in Western Democracies, N. York—Washington-London, 1967.
- Ferri, G.*, Studi sui partiti politici, Roma, 1950.

- Friedrich, K.*, Der Verfassungsstaat der Neuzeit, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1953.
- Henke, W.*, Das Recht der politischen Parteien, 2η έκδ., Göttingen, 1972.
- Hug, P.*, Die verfassungsrechtliche Problematik der Parteifinanzierung, Zürich, 1970.
- Götzl, H.*, Die Einschränkung des Grundrechts der freien Meinungsäußerung durch das Beamtenverhältnis, (διδ. διατρ.), Erlangen-Nürnberg, 1961.
- Greven, M.*, Parteien und politische Herrschaft: zur Interdependenz von innerparteilicher Ordnung und Demokratie in der BRD, Meisenheim am Glan, 1977.
- Hesse, K.*, Grundzüge des Verfassungsrechts, der Bundesrepublik Deutschland, 13η έκδ., Heidelberg, 1982.
- Jülich, H.,-Chr.*, Chancengleichheit der Parteien. Zur Grenze staatlichen Handelns gegenüber den politischen Parteien nach dem Grundgesetz, Berlin, 1967.
- Kelsen, H.*, Vom Wesen und Wert der Demokratie, Tübingen, 1929.
- Kheitmi, M.-R.*, Les partis politiques et le droit positif français, Paris, 1964.
- Kluxen, K.*, Das Problem der politischen Opposition, München, 1956.
- Korisis, H.*, Die politischen Parteien Griechenlands. Ein neuer Staat auf dem Weg zur Demokratie 1821-1910, Hersbruck/Nürnberg, 1966.
- Lechner, H.*, — *Hülshoff, K.*, Parlament und Regierung. Textsammlung des Verfassungs-, -Verfahrens- und Geschäftsordnungsrechts der obersten Bundesorgane, 3η έκδ., München, 1971.
- Legg, K.*, Politics in Modern Greece, Standford (California), 1969.
- Lenk, K.* — *Neumann, F.*, Theorie und Soziologie der politischen

- Parteien, τόμ. 1ος και τόμ. 2ος, Darmstadt und Neuwied, 1974.
- Lipphardt, H.-R.*, Die Gleichheit der politischen Parteien vor der öffentlichen Gewalt, Berlin, 1975.
- Lohmar, U.*, Innerparteiliche Demokratie. Eine Untersuchung der Verfassungswirklichkeit politischer Parteien in der Bundesrepublik Deutschland, 2η έκδ., Stuttgart, 1963.
- Luthmann, W.*, Die innere Ordnung der Parteien nach dem Grundgesetz und ihre Ausführung durch das Parteiengesetz, 1961.
- Markesinis, B.*, The Theory and Practice of Dissolution of Parliament, Cambridge, 1972.
- Manassis, A.*, Deux Etats nés en 1830. Ressemblances et dissemblances constitutionnelles entre la Belgique et la Grèce, Bruxelles, 1959.
- Mangolt-Klein*, Das Bonner Grundgesetz (Grundgesetz), 2η έκδ., τόμ. I, Berlin und Frankfurt, 1957.
- Manousakis, G.*, Wohin Hellas? Das Verhältnis von Militär und Politik in Griechenland seit 1900, Godesberg, 1967.
- Marceau, M.*, La Grèce des Colonels, Paris, 1967.
- Meynaud, J.*, Bericht über die Abschaffung der Demokratie in Griechenland, Berlin, 1969. (Rapport sur l'abolition de la démocratie en Grèce, (2η έκδ.), Montreal, τόμ. 1ος, 1970, τόμ. 2ος, 1972).
- Miliband, R.*, The State in Capitalist Society, London, 1969 (έπανεκδ. 1970).
- Mortati, C.*, Istituzioni di Diritto Pubblico, τόμ. 2ος, 8η έκδ., Padova, 1969.
- Mühlen, J.*, Parteienunabhängigkeit vom Staat Würtzburg, 1969.
- Müller, U.*, Die demokratische Willensbildung in den politischen Parteien, Mainz, 1967.
- Negri, A.*, Lo Stato dei partiti (1964) σέ La forma stato. Per la critica dell' economia politica della Costituzione, Milano, 1979, σ. 111 έπ.

- Nicolopoulos, E.-G.*, Les notions de légitimité et de légalité en Grèce de 1967 à 1974, Paris, 1980.
- Petropoulos, J.A.*, Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843, Princeton, New Jersey, 1968.
- Plate, H.*, Parteifinanzierung und Grundgesetz. Rechtsfragen von Rechenschaftspflicht und Staatszuschüssen, Berlin, 1966.
- Poulantzas, N.*, L'Etat, le pouvoir, le socialisme, Paris, 1978.
- Preuss, U.*, Legalität und Pluralismus. Beiträge zum Verfassungsrecht, der Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt, a.M. 1973.
- Pantelis, A.*, Les grands problèmes de la nouvelle Constitution hellénique, Paris, 1979.
- Pawelczyk, A.*, Die Fraktionsdisziplin, Hamburg, 1967.
- Rescigno, U.*, Costituzione italiana e Stato borghese, 2η έκδ., Roma, 1977.
- Ridder, H.*, Die soziale Ordnung des Grundgesetzes, Opladen, 1975.
- Rossano, C.*, Partiti e Parlamento nello Stato contamporaneo, Napoli, 1972.
- Saripolos, N.*, Das Staatsrecht des Königreis Griechenland, Tübingen, 1909.
- Schleth, U.*, Parteifinanzien, Meisenheim am Glan, 1973.
- Schlaich, K.*, Neutralität als verfassungsrechtliches Prinzip, Tübingen, 1972.
- Schwartzberg, R. — G.*, Sociologie politique. Eléments de science politique, 3η έκδ., Paris, 1977.
- Seifert, K.H.*, Die politischen Parteien im Recht der Bundesrepublik, Deutschland, Köln, Berlin, Bonn, München, 1975.
- Stollberg, F.*, Die verfassungsrechtlichen Grundlagen des Parteienverbots, Berlin, 1976.
- Tesaurο, A.*, Istituzioni di diritto pubblico, τόμ. I, Torino, 1962.
- Trautmann, H.*, Innerparteiliche Demokratie im Parteienstaat, Berlin, 1975.

- Triepel, H.*, Die Staatsverfassung und die politischen Parteien, Berlin, 1928.
- Tsatsos, D.*, Die parlamentarische Betätigung von öffentlichen Bediensteten, Bad Homburg v.d.H Berlin-Zürich, 1970.
- Tsatsos, D.*, Einführung in das Grundgesetz. Grundbegriff-Grundprobleme, Berlin-Köln-Mainz, 1976.
- Tsatsos, D.*, Die neue griechische Verfassung. Parlamentarische Ohnmacht statt demokratischer Kontrolle, Heidelberg, 1980.
- Tsatsos, D.—Morlok, M.*, Parteienrecht Eine verfassungsrechtliche Einführung, Heidelberg, 1982.
- Tzonos, Th.*, Les influences étrangères en droit constitutionnel grec, Paris (χ.χ.).

Wildermann, R., Gutachten zur Frage der Subventionierung politischer Parteien aus öffentlichen Mitteln, Meisenheim am Glan, 1968.

6) Ἀρθρα

- Abandan, Y.*, Das türkische Parteiengesetz σε Festschrift für Ir. Leibholz zum 65. Geburtstag τόμ. Β', σ. 281 έπ.
- Abendroth, W.*, Innerparteiliche und innerverbandliche Demokratie als Voraussetzung der politischen Demokratie, PVS 5 (1964) σ. 307 έπ.
- Abendroth, W.*, Die Vermittlungsfunktion der Parteien, σε *Lenk, K., -Neumann, F.*, Theorie und Soziologie der politischen Parteien, τόμ. 1ος, Darmstadt und Neuwied, 1974, σ. 206 έπ.
- Arndt, G.*, Die Verfassungstreuepflicht im öffentlichen Dienstrecht und das Grundgesetz, DÖV, 26(1973), σ. 584 έπ.
- Astuti, G.*, Funzione dei partiti politici, M. 17(1963), V. σ. 23 έπ.
- Athinaios, A., and McHale, V.*, Community Characteristics and Voting Patterns in Urban Greece, European Journal of Political Research, 7(1979), p. 235 έπ.

Badura, P., Parlamentarismus und parteienstaatliche Demokratie, τμ. τομ. Karl Michaelis, σ. 9 έπ., Göttingen, 1972.

- Basso, L.*, Παρέμβαση σέ «Travola rotonda»: il finanziamento dei partiti, M. 17(1963), σ. 48 έπ.
- Basso, L.*, Il Partito politico nell' ordinamento democratico moderno, Indagine sul partito politico, τόμ. 1ος, La regolazione legislativa, Milano, 1976, σ. 5. έπ.
- Balladore Pallieri G.*, Il ruolo dei partiti nell' ordinamento democratico dello Stato contamporaneo, σέ la funzionalità dei partiti nello Stato democratico(Atti del 1o Congresso Nazionale di dottrina dello Stato, έπιμέλεια P. L., Zampetti), Milano, 1967, σ. 19 έπ.
- Bergsträsser, L.*, Das Wesen einer politischen Partei, PS 12(1961) σ. 503 έπ.
- Blank*, Die innerparteiliche Willensbildung nach dem Grundgesetz, ihre Ausgestaltung im Parteiengesetz und ihre Berücksichtigung in den Parteistatuten, DVBl. 91 (1976), σ. 564 έπ.
- Casper, G.*, Williams v., Rhodes and Public Financing of Political Parties under the American and German Constitutions, The Supreme Court Review, 1969, σ. 271 έπ.
- Crisafulli, V.*, Partiti, Parlamento, Governo, σέ «La funzionalità dei partiti nello Stato democratico»(Atti del 1o Congresso Nazionale di dottrina dello Stato), σ. 93 έπ.
- Czerny, W.F.*, Die Aufgaben der Parteien im demokratischen Prozess, σέ Grundfragen der Politik. Recht, Staat, Demokratie, Weltanschauung, Wien-Freiburg-Basel, 1968, σ. 37 έπ.
- Daum, W.*, Il finanziamento dei partiti politici: analisi comparata, Pol. 34 (1969), σ. 492 έπ.
- Daskalakis, G.*, Die Verfassungsentwicklung Griechenlands, JöR 24(1937), σ. 266 έπ.
- Dux, G.*, Meinungsfreiheit als innere Ordnung der politischen Parteien, DVBl., 81 (1966).
- Epstein, L.*, Political Parties σέ Handbook of Political Science τόμ. 4ος, Nongovernmental Politics, *Greenstein, F.- Polsby, N.*, (έκδοστ.), Reading, Massachusetts- Menlo Park, California-

- London-Amsterdam-Don Mills-Ontario-Sydney, 1975, σ. 229 έπ.
- Eschenburg, Th.*, Probleme der modernen Parteienfinanzierung, Geschichte und Bewusstsein. Festschrift für Hans Rothfels zum 70. Geburtstag, Göttingen, 1963, 492 έπ.
- Forsthoff, E.*, Zur verfassungsrechtlichen Stellung und inneren Ordnung der Parteien, Deutsche Rechtszeitschrift 1950, Heft 11 και σέ *Forsthoff-Loewenstein-Matz*, Die politischen Parteien im Verfassungsrecht, Tübingen, 1950, σ. 5 έπ.
- Fernau, F.-W.*, Armee, König und Parteien in Griechenland Ein Rückblick zum Jahrestag der Militärrevolution, Eur. Arch. 23(1968), σ. 263 έπ.
- Galeotti, S.*, Les partis politiques dans le cadre des groupements et des organismes sans personnalité juridique en droit italien, Pol. 37(1972), σ. 272 έπ.
- Galloni, G.*, Relazione sulla proposta della legge sul contributo dello Stato al finanziamento dei partiti politici, σέ *Cossutta, A.*, Il finanziamento pubblico dei partiti politici, Roma, 1974.
- Häberle, P.*, Unmittelbare staatliche Parteienfinanzierung unter dem Grundgesetz- BVerfGE, 20, 56. JuS 7(1967), σ. 64 έπ.
- Haungs, P.*, Innerparteiliche Demokratie im parlamentarischen Regierungssystem, «Civitas» (Jahrbuch für christliche Gessellschaftsordnung), 1965, σ. 41 έπ.
- Haungs, P.*, Über politische Parteien in westlichen Demokratien. Res Publica, τμητικός τόμος για την 70ή επέτειο των γενεθλίων του Dolf Sternberger, München, 1977.
- Hesse, K.*, Die Verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien im modernen Staat, σέ VVDStRL 17(1959), σ. 13 έπ.
- Frhr. v. Heydte, F.A.*, Freiheit der Parteien, *Neumann-Nipperdey-Scheuner*, Die Grundrechte, τόμ. 2ος, Berlin, 1954, σ. 457 έπ.

- Hintergrund*, Archiv und Informationsmaterial (Hintergrund), έκδ. Deutsche Presseagentur, dpa-Archiv/HG/654 και 655, 1956, Hamburg.
- Iatrides, J.*, American Attitudes Toward the Political System of Postwar Greece, σέ *Th. Couloumbis and J. Iatrides*, (έκδ.) Greek-American Relations, A critical Review, N. York, 1980, σ. 49 έπ.
- Kewening, W.*, Die Problematik der unmittelbaren staatlichen Parteienfinanzierung, DÖV, 1964, σ. 829 έπ.
- Knöpfle, F.*, Parteien und Gemeinwohl, Bemerkungen zu Wilhelm Henke: Das Recht der politischen Parteien, Der Staat, 16 (1977), σ. 393 έπ.
- Lavau, G.*, Partis et systèmes politiques: interactions et fonctions, Canadian Journal of Political Science, II (1969), σ. 18 έπ.
- Leisner, W.*, Parteienvielfalt bei gleichen Parteiprogramm? Ein Beitrag zur Verfassungsdogmatik des Mehrparteienstaats, DÖV, 24, 1971, σ. 649 έπ.
- Leibhoz, G.*, Verfassungsrechtliche Stellung und innere Ordnung der Parteien, Verhandlungen des 38. Deutschen Juristentages (1951), σ. C1 έπ.
- Lener, S.*, Sul finanziamento pubblico dei partiti, C.C. 125 (1974), II, σ. 10 έπ.
- Lenz, H.*, — *Sasse, Chr.*, Parteiausschluss und Demokratiegebot, JZ 17(1962), σ. 233 έπ.
- Lindon, R.*, — *Amson, D.*, Les frais de campagne électorale, La semaine juridique, 45(1971), 2428.
- Manessis, A.*, Le régime militaire grèc: tyrannie sans statut de droit έφημ. «Le Monde», 21-22 'Απριλίου, 1974.
- Manessis, A.*, De l' état le police à l' état de droit, έφημ. «Le Monde», 15-16 Δεκεμβρίου, 1974.
- Maurer, H.*, Das Verbot politischer Parteien, AöR, 96(1971), σ. 212 έπ.

- Menzel, E.*, Parteienstaat und Beamtentum, DÖV 23(1970), σ. 433
έπ.
- Meynaud, J.*, Vue générale de l' opposition en politique, σέ Mélanges Marcel Bridel, σ. 276 έπ.
- Menzel, E.*, Parteienstaat und Beamtentum, DÖV, 23(1970), σ. 433
έπ.
- Mitau, Th.*, Judicial Determination of Political Party Organizational
Autonomy Some recent Developments in the law of Parties
(1936-1937), Minnesota Law Review 42(1957), σ. 245 έπ.
- Neumann, F.*, Entstehung und Entwicklung der politischen Parteien,
Abendroth-Lenk, Einführung in die politische Wissenschaft,
4η έκδ., München, 1978, σ. 234 έπ.
- Ostheim, R.*, Rechtsfähigkeit der politischen Parteien nach bürger-
lichem Recht, Juristische Blätter, 86(1964), σ. 533.
- Pacelli, M.*, Attività amministrativa e partiti politici. Annali dell'
istituto di diritto pubblico, Anno accademico 1969-1970,
Roma, 1970, σ. 135 έπ.
- Roellecke, G.*, Das Gesetz über die politischen Parteien und das
bürgerliche Recht, DRiZ 46(1968), σ. 117 έπ.
- Salisbury, R.*, Interest Groups, σέ *Greenstein, F.* — *Polsby, N.*,
(έκδότ.), Handbook of political Science, τόμ. 4ος, Nongovernmental
Politics. Reading, Massachusetts-Menlo Park,
California-London-Amsderdam-Don Mills, Ontario-Sydney,
1975, σ. 171 έπ.
- Schweiger, K.*, Parteienprivileg und dienstrechtliche Treuepflicht,
JZ 29(1974), σ. 743 έπ.
- Seifert, K.-H.*, Zum Verbot politischer Parteien, DÖV 14(1961),
σ. 81 έπ.
- Sobolewski, M.*, La notion de parti politique, Archivum Iuridicum
Cracoviense, VII (1974), σ. 65 έπ.
- Sobolewski, M.*, The Role of Party Systems in the Control of

- Government. Polish Round Table, Yearbook 1972-1973, σ. 15 έπ.
- Stuby, G.*, Die Macht des Abgeordneten und die innerparteiliche Demokratie, Der Staat, 8(1964), σ. 303 έπ.
- Stuby, G.*, Das Grundgesetz und die Forderung nach Demokratisierung aller gesellschaftlichen Lebensbereiche, σέ *Abendroth-Behrisch-Düx-Römer-Stuby*, Der antifaschistische Auftrag des Grundgesetzes, σ. 37 έπ., Frankfurt, 1974.
- Svolopoulos, C.*, Les partis politiques en Grèce depuis l' indépendance jusqu' à la deuxième guerre mondiale, *ανάτυπο από τό περιοδικό Balkan Studies*, 21¹, (1980), σ. 21 έπ.
- Svolos, A.*, Les rapports entre l' Etat et les parties politiques d' après le droit public grec, Mélanges Paul Négulesco, Bucaresti, 1935, σ. 711 έπ.
- Tavola Rotonda: Il finanziamento dei partiti*, M. 17(1963), σ. 37 έπ.
- Terracini, U.*, (Παρέμβαση), σέ Indagine sul partito politico, σ. 793 έπ.
- Tsatsos, D.*, Die Finanzierung politischer Parteien. Ein rechtsvergleichender Überblick, ZaöRV 25(1965), σ. 524 έπ.
- Tsatsos, D.*, Die Finanzierung politischer Parteien. Die Urteile des deutschen Bundesverfassungsgerichts vom 19. Juli 1966 zur Frage der Zulässigkeit staatlicher Parteienfinanzierung, ZaöRV 26 (1966), σ. 371 έπ.
- Tsatsos, D.*, Mandatverlust bei Verlust der Parteimitgliedschaft? DÖV 24(1971), σ. 253 έπ.
- Tsoucalas, C.*, On the Problem of Political Clientelism in Greece in the Nineteenth Century, Journal of the Hellenic Diaspora, τόμ. 5(1978), (part. 1 and part 2), σ. 5 έπ.
- Tsoucalas, C.*, La lutte des classes et le régime des colonels, Les Temps Modernes, 25(1969), σ. 132 έπ.
- Tsoucalas, C.*, The Ideological Impact of the Civil War, σέ *Iatrides, J.*, (έχδότ.), Greece in the 1940 Σ. A Nation in Crisis, Hannover and London, 1981, σ. 319 έπ.

Weber, M., Politik als Beruf σέ Gesammelte politische Schriften,
2η έκδ., Tübingen, 1958, σ. 493 έπ.

Weber, W., Sendezeiten und Wahlpropaganda der politischen Par-
teien im Rundfunk, DÖV 1962, σ. 214 έπ.

ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- Σελ. 29 παρ. 2, ὁ τελευταῖος στίχος νά διαβαστεῖ : «ἀποτελεῖ ἔκφραση κοι-
νωνικῆς αὐτονομίας»
- » 40 ὑποσ. 34 στίχ. 2, ἀντί «forte» νά διαβαστεῖ : «forze»
- » 54 ὑποσ. 2, στό τέλος τοῦ στίχ. 6 νά προστεθεῖ ἡ λέξις «Lebens».
- » 55 ὑποσ. 2, στίχ. 8 ἀντί «Καρυτινομεσσηνιακόν» νά διαβαστεῖ :
«Καρυταινο - μεσσηνιακόν»
- » 64 ὑποσ. 32, οἱ στίχ. 9 - 10 νά διαβαστοῦν : «ἔτος, (βλ. σχετικῶς
Ἄρ. Μάνεση, Ἡ δημοκρατικὴ ἀρχὴ εἰς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864,
Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομι-
κῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλο-
νίκης, τόμ. 11ος, τεύχ. Β' σ. 35 ἐπ., ἤδη σέ Συνταγματικὴ
θεωρία καὶ πράξι, σ. 82, βλ. καὶ ὑποσ. 42). Οἱ οὐσιαστικοὶ
περιορισμοὶ στό ἐκλογικὸ δικαίωμα πού ἐπέβλασε ἦ»
- » 64 ὑποσ. 32 στίχ. 17, ἀντί «σ. 42» νά διαβαστεῖ : «σ. 82»
- » 76 ὑποσ. 46, στίχ. 10, μετὰ τὴν λέξις «συμφέροντα» νά προστεθεῖ
ἡ λέξις «μέ»
- » 90 ὑποσ. 14 νά διαβαστεῖ «Βλ. παραπάνω, σ. 83 ἐπ.»
- » 118 ὑποσ. 27, στό τέλος τοῦ τελευταίου στίχ. νά προστεθοῦν «ἐπίσης
Ἡλ. Κυριακοπούλου, Ἑλληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον (Πα-
ραδόσεις), σ. 238 ἐ.π.
- » 163 παρ. 2, στίχ. 5, ἀντί «νόμος» νά διαβαστεῖ «νόμιμος»
- » 170 ὑποσ. 20, ἀντί «τούς περιορισμούς» νά διαβαστεῖ : «καὶ τούς
περιορισμούς του»
- » 176 ἡ ὑποσ. 31 νά διαβαστεῖ «Βλ. ἀναλυτικὰ παρακάτω, σ. 179 ἐπ.,
ιδίως σ. 194 ἐπ.»
- » 183 ὑποσ. 7, ἀντί «σ. 1 ἐπ.» νά διαβαστεῖ : «σ. C 1 ἐπ»
- » 203 ὑποσ. 38 στίχ. 19, ἀντί «καὶ 21 §» νά διαβαστεῖ : «καὶ 29 §»
- » 204 ὑποσ. 40, στό τέλος νά προστεθεῖ : «, σ. 81 ἐπ.»
- » 222 ὑποσ. 83 στίχ. 7, μετὰ τὸ «G. Roellecke,» νά προστεθεῖ : «Das
Gesetz über die politische Parteien und das bürgerliche Recht,»
- » 228 παρ. 2, ὁ στίχ. 7 νά διαβαστεῖ : «[ἰσό -]τητα, δηλαδὴ τῆς ψή-
φου δὲν εἶναι δυνατὸν νά νοηθῇ εἰ μὴ ὡς ἰσότης κατ' »
- » 266 παρ. 2 στίχ. 8, ἀντί «συναγάγουμε» νά διαβαστεῖ : «συναχθεῖ»

- Σελ. 295, τελευταῖος στίχος, ἀπαλείφεται ἡ λέξις «ἀπό»
- » 300 ὑποσ. 61 στίχ. 9 ἀντί «ὅμως διάφορος» νά διαβαστεῖ : «ὅπως διάφορος»
 - » 322 ὑποσ. 7 στίχ. 1 μετά τό «σ» νά προστεθεῖ ὁ ἀριθμὸς «4»
 - » 394, ὁ στίχ. 11 νά διαβαστεῖ : «[σο-] βαρότερα τῆ λειτουργία τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, αὐτὸ ὅμως δέν»
 - » 406 παρ. 2 τελευταῖος στίχος, ἀντί «1979» νά διαβαστεῖ : «1975»
 - » 413 μετά τόν 7ο στίχο νά προστεθοῦν : «Κυριακόπουλος, Ἡλ., Ἑλληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον. Κατά τὰς πνευματικῶν παραδόσεων. Δ' ἔκδ. μετά συμπληρώματος. (Παραδόσεις) Θεσσαλονίκη - Ἀθῆναι χ.χ.»
 - » 419 στίχ. 9 μετά τό «σέ» νά προστεθεῖ : «Ἑλλάδα»
 - » 424 στίχ. 22 μετά τό «τόμ. Δ',» νά προστεθεῖ : «ΙΓ'»
 - » 428 στίχ. 18 ἀντί «Manousakis» νά διαβαστεῖ : «Manoussakis»
 - » 429 στίχ. 3 ἀντί «Petropoulos» νά διαβαστεῖ : «Petropulos»
 - » 431 στίχ. 21 μετά τῆ λέξις «Stato», νά προστεθεῖ : «ἐπιμέλεια P. L. Zampetti), Milano 1967.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα*.

Οι συνταγματικές περιπέτειες μιας ποινικής υπόθεσης.

Το φαινόμενο «Χρυσή Αυγή» και η εξέλιξή του από το περιθώριο του ακροδεξιού υπόκοσμου στη θέση του τρίτου σε εκλογική και κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος και στη συνέχεια στην αποσύνθεση και στη φυλακή έδωσε αντικείμενο σε αρκετή ήδη βιβλιογραφική πραγματευσή και αρθρογραφία, ελληνική και ξένη¹. Εύλογα μπορεί κανείς να

* Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, τεύχος 133, Δεκέμβριος 2020 ως Προδημοσίευση από Τιμητικό Τόμο Κώστα Μαυριά, όπου και δημοσιεύθηκε.

¹ Βλ. Δ. Ψαρρά, *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής: Ντοκουμέντα από την ιστορία και τη δράση μιας ναζιστικής ομάδας*, Αθήνα, 2012, Πόλις, και του ίδιου Ο Αρχηγός. Το αίνιγμα του Ν. Μιχαλολιάκου, Αθήνα, 2018, Πόλις, Ν. Χασαπόπουλου Ν., *Χρυσή Αυγή - Η Ιστορία, τα Πρόσωπα και η Αλήθεια*, Αθήνα, 2013, Λιβάνης, Μ. Εμμανουηλίδη-Α. Κουκουτσάκη, *Χρυσή Αυγή και στρατηγικές διαχείρισης της κρίσης*, Αθήνα, 2013, *Futura*, Στ. Ζουμπουλάκη, *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία*, Αθήνα, 2013, Πόλις και του ίδιου (επιμέλεια συλλογικού τόμου) *Νεοναζιστικός Παγανισμός και Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα, 2013, Άρτος Ζωής, Σ. Μιχαήλ, *Η φρίκη μιας παρωδίας*, Αθήνα, 2013, Άγρα, Κ. Παπαϊωάννου, *Τα «καθαρά χέρια» της Χρυσής Αυγής: Εφαρμογές ναζιστικής καθαρότητας*, Αθήνα 2013, *Μεταίχμιο*, Δ. Παρασκευά-Βελουδογιάννη, *Ο εχθρός, το αίμα, ο τιμωρός*, Αθήνα, 2015, *Νήσος*, Γ. Πίττα-Κ. Θωίδου, *Φάκελος Χρυσή Αυγή. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο*, Αθήνα 2013, *Συλλογικός τόμος, Η ναζιστική εγκληματική οργάνωση Χρυσή Αυγή. Πρωτοβουλία Δικηγόρων για την Πολιτική Αγωγή του Αντιφασιστικού Κινήματος*, Αθήνα, 2015, *Συλλογικός τόμος Υπόμνημα της «Πολιτικής αγωγής του αντιφασιστικού κινήματος για τη δίκη της Χρυσής Αυγής, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο*, Αθήνα 2015. Για μία ευρύτερη εικόνα του φαινομένου στην Ευρώπη βλ. Ralf Melzer

περιμένει ότι οι μελέτες και πολεμικές που γέννησε θα συνεχισθούν για αρκετό καιρό.

Το φαινόμενο απασχόλησε και τους Έλληνες νομικούς. Μία ολοκληρωμένη πάντως συστηματική μελέτη σχετικά με το σύνολο των νομικών και γενικότερα των συνταγματικής τάξης ζητημάτων που ανέδειξε η εμφάνιση, η ανάπτυξη και η απέκκριση της «Χρυσής Αυγής» από το θεσμικό σώμα της συντεταγμένης μας πολιτείας δεν υπάρχει, ίσως επειδή τα πράγματα είναι ακόμη νωπά. Υπήρξε όμως, και μετά την έκδοση της καταδικαστικής απόφασης συνεχίζεται, έντονος νομικός διάλογος, ο οποίος αναμένεται να συνεχισθεί και μετά τη δημοσίευσή της, η οποία, λόγω του όγκου του αντικειμένου και του αριθμού των κατηγορουμένων, μάλλον θα καθυστερήσει αρκετά². Το παρόν άρθρο

και *Sebastian Serafin* (επιμ.), *Ο δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη, Συλλογικός τόμος, Αθήνα 2014, Πόλις, όπου και Βασιλικής Γεωργιάδου, Από την Εθνική Παράταξη, στη Χρυσή Αυγή. Δεξιός λαϊκισμός και εξτρεμισμός στην Ελλάδα της κρίσης, σελ. 81-115, με χρήσιμο πίνακα ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας.*

Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία βλ. μεταξύ άλλων *Ellinas, Antonis A., The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece, South European Society and Politics, 2013 18 (4) 4, σελ. 543-565, και του ιδίου, Neo-Nazism in an Established Democracy: The Persistence of Golden Dawn in Greece, South European Society and Politics 2015 20 (1), σελ. 1-20, Iasonas Lamprianou and Antonis A. Ellinas, Institutional Grievances and Right-Wing Extremism: Voting for Golden Dawn in Greece, South European Society and Politics, στο [link](#), Vasilopoulou, Sofia - Halikiopoulou, Daphne, The Golden Dawn's 'Nationalist Solution': Explaining the Rise of the Far Right in Greece. Basingstoke, 2015 Palgrave Macmillan, Prinos, Ioannis, Golden Dawn, *Media Representation and the Neoliberal Restructuring of Social Welfare: On the Greek Crisis and the Mobilization of Disidentifications*, Sociological Research Online, 2014, στο [link](#).*

² Συναφώς με την δίκη έχουν ήδη δημοσιευθεί αρκετές από τις αγορεύσεις των συνηγόρων πολιτικής αγωγής, βλ. αποσπάσματα από τις αγορεύσεις των συνηγόρων της πολιτικής αγωγής σε Το «κατηγορώ» των θυμάτων, τομ. 1 και

περιορίζεται σε μερικά μόνο θέματα του διαλόγου αυτού, με κυριότερο ίσως τις νομικές συνέπειες για τη συσσωμάτωση «Χρυσή Αυγή» μετά την καταδικαστική απόφαση.

Πρέπει όμως κατ' αρχήν να επισημανθεί ότι τα νομικά μέσα, όποια και αν είναι, έχουν εξ ορισμού όρια στο πόσο μπορούν να συμβάλλουν στην καταπολέμηση και εξάλειψη ενός φαινομένου όπως ο νεοναζισμός, και μάλιστα στην προκλητικότερη μορφή μετά τη συντριβή και εξόντωση του αρχετύπου του το 1945. Ασφαλώς η συμβολή των νομικών μέσων στην καταπολέμηση και εξάλειψη του φαινομένου είναι σημαντική, πράγμα που αποδείχθηκε και με τη σύλληψη, δίκη και καταδίκη της ηγεσίας της Χρυσής Αυγής. Πράγματι, μπορεί κανείς μάλλον με ασφάλεια να πιθανολογήσει ότι εάν η σύλληψη της ηγεσίας και δε-

2, που κυκλοφόρησαν ως ένθετα στην Εφημερίδα των Συντακτών στις 4 και 11 Ιουλίου 2020, *Θ. Καμπαγιάννη*, Με τις μέλισσες ή με τους λύκους. Αγόρευση στην δίκη της Χρυσής Αυγής, Αθήνα, 2020, Αντίποδες, *Χ. Παπαδοπούλου*, Όρθιος σε δημόσια θέα. Η αγόρευση στη δίκη της Χρυσής Αυγής, Η δίκη της Χρυσής Αυγής. Η αποκάλυψη του πραγματικού προσώπου της εγκληματικής-ναζιστικής οργάνωσης, *Συλλογικός Τόμος* με αποσπάσματα από τις αγορεύσεις των *Α. Αντανασιώτη, Α. Βρεττού, Θ. Θεοδωρόπουλου, Μ. Μαλαγάρη* και *Χ. Στρατή*, καθώς και με παράρτημα από φωτογραφικό και άλλο υλικό από την δίκη της Χρυσής Αυγής, Αθήνα, 2020, Σύγχρονη Εποχή.

Σε κάθε περίπτωση η δίκη της Χρυσής Αυγής θα συνεχισθεί σε δεύτερο βαθμό, ίσως και σε αναιρετικό επίπεδο. Ανεξάρτητα από τις αναμενόμενες εφέσεις των καταδικασθέντων, ήδη, σύμφωνα με πληροφορίες που διέρρευσαν στον τύπο, ο εισαγγελέας κ. Κωσταρέλλος (αναπληρωτής εισαγγελέας στην πρωτόδικη δίκη) άσκησε έφεση κατά της Απόφασης του Τριμελούς Εφετείου Κακουρηγημάτων όσον αφορά στο (χαμηλό κατά τον εισαγγελέα) ύψος των ποινών που επιβλήθηκαν σε όσους κρίθηκαν ένοχοι για διεύθυνση εγκληματικής οργάνωσης, καθώς και κατά τους σκέλους εκείνου απόφασης που αφορά στην απόπειρα ανθρωποκτονίας του Αιγύπτιου αλιεργάτη Αμπουσίντ Εμπάρακ, βλ. χ. εφημερίδες *Η Αυγή*, Καθημερινή κ.ά. 29.10.2020.

κάδων στελεχών της δεν είχε λάβει χώρα, ίσως να μην επακολουθούσε η σταδιακή αποσύνθεση της Χρυσής Αυγής, ίσως να μην είχε αποτύχει να έχει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στις τελευταίες εκλογές. Σε κάθε περίπτωση όμως, όσο και αν το συνταγματικό στοίχημα είναι να εξευρεθεί μία συνταγματικά εδραία αντιμετώπιση όλων των πτυχών που ανέδειξε η άνοδος και η πτώση της Χρυσής Αυγής, το θέμα, σε τελική ανάλυση, δεν είναι νομικό. Ουσιαστική απάντηση μπορεί να είναι μόνον πολιτική και κοινωνική, και για αυτήν δεν υπάρχει καμία νομική εγγύηση, ούτε μπορεί να υπάρξει.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η νομική πραγμάτευση του φαινομένου «Χρυσή Αυγή» δεν μπορεί να αποσπασθεί από το πολιτικό και ιστορικό πεδίο μέσα στο οποίο αυτό αναπτύχθηκε. Δεν μπορεί, δηλαδή, να μιλήσει κάποιος «νομικά» για τη Χρυσή Αυγή ούτε έξω από τον (πολιτικό) χρόνο, ούτε έξω από τον (ιστορικό και κοινωνικό) τόπο της ανόδου και της πτώσης της. Ο χρόνος της ανόδου και της πτώσης της Χρυσής Αυγής μπορεί εύλογα να τοποθετηθεί κάπου ανάμεσα στις εκλογές του Μαΐου του 2012, οπότε η Χρυσή Αυγή εκτινάχθηκε από το 0,29% και τις 19.244 ψήφους του Οκτωβρίου του 2009 στο 6,99% και τις 440.894 ψήφους και στις 22 Οκτωβρίου 2020 όταν ολοκληρώθηκε στο Α' Τριμελές Εφετείο Κακουρηγημάτων η εναντίον τους δίκη (η οποία είχε αρχίσει στις 20 Απριλίου 2015) με την καταδίκη της ηγετικής της ομάδας και δεκάδων στελεχών της Χρυσής Αυγής για διεύθυνση εγκληματικής οργάνωσης, για τις δολοφονίες των Παύλου Φύσσα (18 Σεπτεμβρίου 2013) και Σαχζάτ Λουκμάν (27 Ιανουαρίου 2013), και για τις απόπειρες ανθρωποκτονίας του Αιγύπτιου αλιεργάτη Αμπουζίντ Εμπάρακ (12 Ιουνίου 2012) και στελεχών του ΚΚΕ και μελών του ΠΑΜΕ (12 Σεπτεμβρίου 2013) και για άλλες εγκληματικές πράξεις. Την καταδίκη τους συμπλήρωσε ο προσωπικός ευτελισμός τους, όταν, ψοφοδεώς, εκλιπάρησαν –ως επί το πλείστον ανεπιτυχώς– να έχουν ανασταλτικό αποτέλεσμα οι ποινές τους. Είχε μεσολαβήσει η αποτυχία της

Χρυσής Αυγής –για λίγες πάντως ψήφους– να εισέλθει στο κοινοβούλιο στις εκλογές του Ιουλίου 2019, όπου με ποσοστό 2,93% περιορίστηκε στον (όχι ευκαταφρόνητο) αριθμό των 165.211 ψήφων, ενώ στην πορεία που άρχισε με την πτώση της φυλλορρόησαν απομακρυνόμενοι από αυτήν οι περισσότεροι εκπρόσωποί της στο ελληνικό και στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο. Κατά τη διάρκεια της πολιτικής της ανόδου, η Χρυσή Αυγή πέρασε με επιτυχία από τις εθνικές εκλογές του Ιουνίου 2012, Ιανουαρίου 2015 και Σεπτεμβρίου 2015, όπου με ποσοστά αντιστοίχως 6,29%, 6,28% και 6.99% διετέλεσε διαδοχικά, πέμπτο και τρίτο σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμμα. Κατά την ίδια περίοδο συγκέντρωσε στις ευρωπαϊκές εκλογές του 2014 536.913 ψήφους και 9,39% των ψήφων, ενώ στις ευρωπαϊκές εκλογές του 2019 συγκέντρωσε 275.612 ψήφους και 4,88% εξέλεξε δύο ευρωβουλευτές, οι οποίοι στη συνέχεια και αυτοί την εγκατέλειψαν. Κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης –την οποία συμβατικά τοποθετούμε στο χρονικό διάστημα από τις εκλογές του Οκτωβρίου 2009 μέχρι την έξοδο της χώρας από το τρίτο Μνημόνιο, τον Αύγουστο 2018– το κομματικό σύστημα στη χώρα αναδιαμορφώθηκε πλήρως, με βασικό χαρακτηριστικό την εμφάνιση και εξαφάνιση μικρών κομματικών σχηματισμών τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς, την εξάλειψη του πάλαι ποτέ κραταιού ΠΑΣΟΚ³ και τη διάχυση των στελεχών του σε όλο το πολιτικό φάσμα και την ανάδειξη της Αριστεράς στη κυβέρνηση με δύο διαδοχικές εκλογικές νίκες και του Σύριζα ως του νέου ισχυρού πόλου στον χώρο της Αριστεράς, θέση που διατήρησε και μετά την ήττα του στις εκλογές του Ιουλίου 2019.

³ Κατά την περίοδο αυτή δημιουργήθηκε ο διεθνής όρος “rasokification” που σημαίνει την απότομη, σε βραχύ διάστημα και μεγάλη συρρίκνωση, ουσιαστικά την πτώση από την θέση ηγεμονίας σε θέση οριακής πολιτικής παρουσίας ενός σοσιαλιστικού κόμματος, συνήθως με την παράλληλη άνοδος ενός άλλου κόμματος της ριζοσπαστικής Αριστεράς, βλ. την έννοια π.χ. στο Collins Dictionary, προσβάσιμο στο [link](#).

Ο τόπος της ανόδου και της πτώσης της Χρυσής Αυγής είναι η μεταπολιτευτική Ελλάδα της οικονομικής κρίσης. Η πτυχή της ιστορίας του που βαρύνει τη νομική συζήτηση για τη Χρυσή Αυγή ανάγεται στη σιδηρά σκιά όχι απλώς της μετεμφυλιακής απαγόρευσης του ΚΚΕ, αλλά -ίσως κυρίως- στο αποτρόπαιο καθεστώς του παρασυντάγματος που συνόδευσε την απαγόρευση αυτή. Απαγόρευση πολιτικών κομμάτων γνώρισε και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας – το τέρας του παρασυντάγματος όμως δεν το γνώρισε. Το παρελθόν αυτό δημιούργησε ένα είδος ταμπού: Με εξαίρεση ό,τι εμπίπτει στην έννοια της τρομοκρατίας, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από την έννομη τάξη, την ελευθερία κάθε δράσης που είναι ή που αποκαλεί εαυτήν πολιτική καλό είναι να μην τη θίγουμε.

Οι συνταγματικές διαστάσεις της σύλληψης της κοινοβουλευτικής ηγεσίας της Χρυσής Αυγής

Η δυσκολία και αμηχανία του νομικού λόγου καταφάνηκε από την πρώτη στιγμή. Το Σάββατο 28 Σεπτεμβρίου 2013, δέκα ημέρες μετά τη δολοφονία του αντισυστημικού ράπερ Παύλου Φύσσα από στέλεχος της Χρυσής Αυγής συνέβη το πρωτοφανές για εν λειτουργία ελληνικό δημοκρατικό πολίτευμα γεγονός της σύλληψης δεκάδων στελεχών πολιτικού κόμματος, και μάλιστα του τρίτου σε εκλογική και κοινοβουλευτική δύναμη, μεταξύ των οποίων και της ηγετικής του ομάδας περιλαμβανομένων του αρχηγού του και τεσσάρων ακόμη βουλευτών, με κατηγορίες για βαριές κακουργηματικές πράξεις. Όπως ήταν αναμενόμενο τη νομιμότητα των συλλήψεων αμφισβήτησε εξ υπαρχής η Χρυσή Αυγή, που τις κατάγγειλε ως πολιτική δίωξη, ως δίωξη δηλαδή φρονημάτων και όχι πράξεων. Το πράγμα όμως δεν έμεινε μόνον εκεί. Μία χαρακτηριστική αμφισβήτηση, που δεν προήλθε από τη Χρυσή Αυγή, έβαινε όμως στην ίδια κατεύθυνση με τον συναφή με τις συλλήψεις νομικό και πολιτικό της λόγο, προήλθε από τον Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στην Νομική Σχολή Θεσσα-

λονίκης Κώστα Χρυσόγονο σε συνέντευξή του στο Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων, την επόμενη της σύλληψης των βουλευτών της Χρυσής Αυγής. Ο Χρυσόγονος υποστήριξε ότι «η παράκαμψη της απαιτούμενης κατά το άρθρο 62 του Συντάγματος άδειας της Βουλής για δίωξη και πολύ περισσότερο για σύλληψη βουλευτή μέσω της υπαγωγής της σύστασης εγκληματικής οργάνωσης κατά το άρθρο 187 του ποινικού κώδικα στην έννοια του διαρκούς εγκλήματος και άρα της θεώρησής του ως αυτόφωρου κακουργήματος για το οποίο κατ' εξαίρεση δεν απαιτείται άδεια, συνιστά μια εξαιρετικά επιθετική σε βάρος των κατηγορουμένων ερμηνεία του πλέγματος αυτού των διατάξεων», ότι «θα ήταν πολιτικά και συνταγματικά πιο ορθόδοξο να ζητηθεί η άδεια της Βουλής πολύ περισσότερο μάλιστα δεδομένου ότι είναι πολιτικά βέβαιο ότι η άδεια αυτή θα δινόταν με ευρύτατη πλειοψηφία.» Πρόβαλε επίσης η ότι «η ταχύτητα και ο "ριζοσπαστικός" τρόπος με τον οποίο ενήργησε η εισαγγελία του Αρείου Πάγου με επικεφαλής την πρόσφατα εκλεγμένη από την κυβέρνηση εισαγγελέα του Ανωτάτου Δικαστηρίου, θέτει ζητήματα ως προς την πραγματική ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης (...)»⁴. Πυρήνας της παραπάνω σκέψης είναι ότι καταδολιεύθηκε, δήθεν, το Σύνταγμα. Ότι η καταδολίευση έγινε με την παράκαμψη της άδειας που απαιτείται να χορηγήσει η Βουλή προκειμένου να διωχθεί ή συλληφθεί βουλευτής, παράκαμψη η οποία έγινε με την υπαγωγή του εγκλήματος του άρθρου 187 ΠΚ στην κατηγορία των διαρκών εγκλημάτων, έτσι ώστε η σύλληψη των βουλευτών να είναι αυτόφωρο κακούργημα.

Ο συλλογισμός αυτός υπέλαβε αξιωματικά ότι η εισαγγελική ενέργεια ήταν μια παράκαμψη της νομιμότητας και σε αυτήν την εξ ιδίας αυθεντίας *retitio principii* επιχείρησε, αδέξια, να χωρέσει τα πραγματικά και νομικά δεδομένα. Ο συλλογισμός προδίδει ελλιπή αίσθηση της ποινικής διάστασης του πράγματος και από άποψη συνταγματικού δι-

⁴ Δήλωση στο ΑΠΕ-ΜΠΕ, βλ. αναπαραγωγή της δήλωσης στον τύπο, π.χ. εφημ. Ημερησία, 29.9.2013

καίου είναι εσφαλμένος. Το άρθρο 62 του Συντάγματος ρητά ορίζει ότι δεν απαιτείται άδεια της Βουλής ούτε για δίωξη ούτε για σύλληψη ούτε για φυλάκιση για αυτόφωρα κακουργήματα. Η ένταξη σε εγκληματική οργάνωση κατά την έννοια του άρθρου 187 ΠΚ δεν χαρακτηρίστηκε διαρκές έγκλημα για πρώτη φορά με τη σύλληψη της Χρυσής Αυγής, η συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση είναι κακουργηματική πράξη, η δε σύλληψη ενός προσώπου σε στιγμή που αυτό μετέχει σε μία τέτοια οργάνωση πληροί τις προϋποθέσεις του αυτόφωρου. Ερωτηματικό δημιουργεί και το παράπονο για την ταχύτητα και την αποφασιστικότητα των εισαγγελικών αρχών και η λόγω αυτών αμφισβήτηση της ανεξαρτησίας τους, μήπως δηλαδή η αποφασιστικότητα των εισαγγελικών αρχών ίσως είχε πολιτικά κίνητρα, ενώ μία τυχόν βραδύτητά τους θα επιβεβαίωνε την ανεξαρτησία τους.

Πρόκειται για άποψη που υποδαύλιζε πάντως, έστω υποδόρια, την πλάνη ότι η σύλληψη των βουλευτών της Χρυσής Αυγής ήταν, στη μύχια ουσία της, μία μάλλον αμιγώς πολιτική δίωξη που, χειραγωγώντας τη δικαιοσύνη, τη μασκάρεψαν οι κρατούντες σε δήθεν νομική διαδικασία αναζήτησης ποινικής ευθύνης. Στην πιο αθώα εκδοχή του, ο συλλογισμός αυτός είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός αφελούς και άσκεπτου πολιτικά λόγου ενδεδυμένου τη μορφή ενός ψευδεπίγραφου δικαιοκρατικού φιλελευθερισμού.

Το δύσκολο θέμα της απαγόρευσης ενός πολιτικού κόμματος.

Το Σύνταγμά μας δεν προβλέπει, ακριβέστερα: Δεν επιτρέπει την απαγόρευση πολιτικού κόμματος. Προς τούτο συνηγορεί τόσο το γράμμα του άρθρου 29 Σ, το οποίο προβλέπει ότι *«Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος»* [άρθρο 29 παρ. 1 εδ. α' Σ], δεν προβλέπει όμως τη δυνατότητα να διαλύονται, με πράξη της

πολιτείας, πολιτικά κόμματα, ενώ οι μόνοι ειδικότεροι περιορισμοί που προβλέπει συναφώς με τη δραστηριότητα των κομμάτων περιορίζεται στην υποχρέωση να θεσπίσουν εγγυήσεις διαφάνειας ως προς τις εκλογικές τους δαπάνες και γενικά την οικονομική τους διαχείριση. Αλλά και πέραν τούτων η ιστορία της διάταξης συνηγορεί στο ίδιο συμπέρασμα, αφού αποσύρθηκε από το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος (στη βάση του οποίου και έγινε η όλη συζήτηση για τη σύνταξη του Συντάγματος του 1975) διάταξη που προέβλεπε την δυνατότητα να διαλύονται κόμματα *«των οποίων η δράσις τείνει εις ανατροπήν του ελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος ή εκθέτει εις κίνδυνον την εδαφικήν ακεραιότητα της χώρας»*⁵. Εξ υπαρχής δηλαδή επικράτησε στη συνταγματική θεωρία και νοοτροπία η άποψη ότι *«η αναίρεση της ελευθερίας για μερικά, ή για ένα έστω κόμμα, όποιοι και αν είναι οι στόχοι ή η ιδεολογία του, οδηγεί σε άρνηση αυτής καθαυτής της δημοκρατικής αρχής, διότι με τον τρόπο αυτόν απαγορεύεται στους πολίτες των οποίων η θέληση θεωρείται κυρίαρχη να θέλουν ό,τι ακριβώς συνιστά την ιδιότητά τους ως κυριάρχων. Επαρκές κριτήριο και μόνο όριο για το επιτρεπτό ή μη των δραστηριοτήτων των κομμάτων είναι οι συνταγματικοί κανόνες και οι νόμοι που στηρίζονται σε αυτούς»*⁶.

Όσο και αν η παραπάνω θεώρηση των πραγμάτων απηχεί έντονα το κλίμα της δυσπιστίας εκείνης της εποχής απέναντι σε ότι σήμαινε για τις πολιτικές ελευθερίες το νωπό ακόμη παρασυνταγματικό καθεστώς και η προέκταση και ολοκλήρωσή του που ήταν η χούντα⁷, είναι μία θεώρηση που, θεμελιωμένη στο γράμμα και στην ιστορία των σχετικών συνταγματικών ρυθμίσεων, διατηρεί ισχύ και ισχυρή επιρροή και σήμερα.

⁵ Για το θέμα αυτό βλ. αντί άλλων Γιάννη Ζ. Δρόσου, Η νομική θέση των κομμάτων στην Ελλάδα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σελ. 213 επ.

⁶ Δρόσου, ό.π.,, σελ. 216-217.

⁷ Σχετικά με το παρασύνταγμα, βλ. αντί άλλων Γιάννη Ζ. Δρόσου, Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ. 369 επ.

Και όμως. Η συνθήκη που διαμόρφωσε η άνοδος και η δράση της Χρυσής Αυγής ανέδειξε με έντονο τρόπο το ζήτημα της νομικής πραγμάτευσης, σε συνθήκες δημοκρατικού και φιλελεύθερου συνταγματικού πολιτεύματος, μιας οργάνωσης που, με πολιτική στόχευση, επιδίεται όχι σε πράξεις που υπό οποιαδήποτε εκδοχή θα μπορούσαν να θεωρηθούν πολιτικά εγκλήματα, αλλά σε πράξεις που ανάγονται στο οργανωμένο έγκλημα του κλασικού κοινού ποινικού δικαίου. Μπορεί ο μανδύας του πολιτικού κόμματος, ο (αυτό)χαρακτηρισμός δηλαδή μιας εγκληματικής οργάνωσης ως «κόμματος» να παράσχει νομική, και μάλιστα συνταγματική ασυλία για την ιδιαίτερα βίαιη, βάρβαρη, αναιρετική κάθε έννοιας λειτουργίας του δημοκρατικού συνταγματικού πολιτεύματος της χώρας, αδιάλειπτη και διασαλπίζομενη εγκληματική της δραστηριότητα;

Με δεδομένο ότι η απαγόρευση πολιτικού κόμματος δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή, ο νομικός λόγος οδηγήθηκε σε διάφορες σκέψεις –κάποτε αμήχανες– σχετικά με το εάν είναι συνταγματικά επιτρεπτό το όλο φιλελεύθερο συνταγματικό καθεστώς, να απολήγει, έστω κατ' αποτέλεσμα, από εγγύηση της ελληνικής δημοκρατικής συνταγματικής τάξης σε εγγύηση του θεσμικώς απαραβίαστου της πολιτικής δραστηριότητας ενός συγκροτημένου σε ενιαία οντότητα εσμού ανθρώπων, καταδικασμένων για σειρά κακουρηγηματικών πράξεων και πάντως και για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης κατά τους όρους του άρθρου 187 ΠΚ και συμμετοχή σε αυτή. Το ερώτημα που τέθηκε πραγματικά είναι *εάν (ή: σε ποιόν βαθμό) μπορεί να απαγορευθεί η πολιτική δράση της Χρυσής Αυγής χωρίς να παραβιασθεί το συνταγματικό καθεστώς που απαγορεύει την απαγόρευση κομμάτων.*

Το εκλογικό δίκαιο ως πρόταση διεξόδου

Αυτό ακριβώς το ερώτημα οδήγησε την τροπή της συζήτησης σε αναζήτηση συνταγματικά θεμιτών τρόπων εξοβελισμού της Χρυσής Αυγής

από τις συνταγματικά προβλεπόμενες πολιτικές διαδικασίες, και κυρίως στον αποκλεισμό της από την κάθοδο σε εκλογές⁸.

Κατά μία προσέγγιση η απαγόρευση της καθόδου της Χρυσής Αυγής ως κόμματος στις εκλογές μπορεί να επιτευχθεί μέσω του εκλογικού δικαίου. Το επιχείρημα θεμελιώνεται στο ότι τίποτε δεν εμποδίζει τον εκλογικό νομοθέτη (και όχι τον ποινικό) να προβλέψει στον εκλογικό νόμο περιορισμούς εκλογικού δικαιώματος «για κάποιες κατηγορίες αμετακλήτως καταδικασθέντων για σοβαρά εγκλήματα δημοκρατικής απαξίας και για ένα περιορισμένο χρόνο σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας»⁹. Επομένως ο εκλογικός νόμος μπορεί να περιορίσει το δικαίωμα του εκλέγειν, άρα και του εκλέγεσθαι, αφού σύμφωνα με το άρθρο 55 παρ. 1 Σ προϋπόθεση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι είναι το να έχει ο εκλόγιμος το δικαίωμα του εκλέγειν. Τούτο, λόγω της ρητής

⁸ Το θέμα της στέρησης του εκλογικού δικαιώματος των καταδικασθέντων –δηλαδή του δικαιώματός τους να είναι ψηφοφόροι και, ως μεμονωμένα άτομα, υποψήφιοι– δεν εμφανίζει ακόμη δυσχέρειες, δεδομένου ότι το άρθρο 51 παρ. 3 Σ απαιτεί, προκειμένου να επέλθει η στέρηση αυτή, αμετάκλητη ποινική καταδίκη (η διάταξη δεν αναφέρεται γενικώς σε αμετάκλητη ποινική καταδίκη και όχι σε στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ως παρεπόμενη ποινή), πράγμα το οποίο, ανεξαρτήτως των προβλέψεων του Ποινικού Κώδικα και ειδικότερα της κατάργησης της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων ως παρεπόμενης ποινής και των τροποποιήσεων που επήλθαν σε αυτόν το 2019, πάντως ακόμη δεν συντρέχει.

⁹ *Ευ. Βενιζέλου*, παρέμβαση σε διαδικτυακή συζήτηση του δικτυακού τόπου Κύκλος Ιδεών με θέμα *Οι επιπτώσεις της απόφασης για τη Χρυσή Αυγή – τα πολιτικά δικαιώματα των καταδικασθέντων*, 19.10.2020, στο [link](#). Στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση βλ. *Γ. Χ. Σωτηρέλη*, Η επόμενη μέρα στην καταπολέμηση του νεοναζισμού: Η αναγκαία θεσμική θωράκιση της Δημοκρατίας μέσω του Εκλογικού Δικαίου σε www.constitutionalism.gr όπως επίσης τις παρεμβάσεις των *Ν. Αλιβιζάτου* και *Σπ. Βλαχόπουλου*, παρέμβαση στην παραπάνω διαδικτυακή συζήτηση του Κύκλου Ιδεών.

πρόβλεψης του άρθρου 51 παρ. 3 Σ, πάντοτε ως συνέπεια αμετάκλητης ποινικής καταδίκης.

Η ουσία του επιχειρήματος βρίσκεται στην εισαγωγή, μέσω του εκλογικού νόμου, περιορισμού των πολιτικών δικαιωμάτων των καταδικασθέντων όχι ως παρεπόμενη ποινή –κάτι τέτοιο το απαγορεύει η αρχή της μη αναδρομικότητας αυστηροτέρων ποινικών νόμων– αλλά ως πρόβλεψη της εκλογικής νομοθεσίας για το μέλλον, δηλαδή και για τις προσεχείς εκλογές, αν ως τότε η καταδίκη των στελεχών της Χρυσής Αυγής έχει καταστεί αμετάκλητη.

Παρά την αγαθή πρόθεση, την αξιοπρόσεκτη συνταγματική εφευρετικότητα, αν όχι και πονηρία, του επιχειρήματος, η λύση που στηρίζεται σε αυτό είναι μάλλον παράδοξη και όχι απαλλαγμένη από περιθώρια σοβαρής αμφιβολίας. Κατ' αρχήν οδηγεί σε μία κατάσταση όπου ένα κόμμα λειτουργεί νομίμως –αφού η απαγόρευσή του απαγορεύεται– αλλά δεν μπορεί να μετάσχει στις εκλογές. Πέραν του ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να υποστηριχθεί ότι σε ένα συνταγματικό δημοκρατικό πολίτευμα είναι νοητό ένα κόμμα να λειτουργεί νομίμως αλλά να μην μπορεί να επιδιώξει τον κατά κανόνα κύριο λόγο ύπαρξής του μέσα σε ένα δημοκρατικό συνταγματικό καθεστώς, που είναι η συμμετοχή στις εκλογές, τι ακριβώς συνεπάγεται η νόμιμη αυτή λειτουργία του; Προφανώς ότι, π.χ., θα έχει μέλη, θα μπορεί να διατηρεί γραφεία, να οργανώνει εκδηλώσεις ή και διαδηλώσεις, να εκδίδει έντυπα, να προπαγανδίζει τις απόψεις του και μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αλλά δεν θα μπορεί να μετέχει σε εκλογές. Ίσως το παράδοξο αυτό να δημιουργεί περισσότερα προβλήματα από όσα υποτίθεται ότι λύνει.

Επίσης, ενόψει της νομολογίας του ΕΔΔΑ (αλλά και της υποδοχής της από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Συμβούλιο της Επικρατείας)¹⁰, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η επιβολή με εκλογικό νόμο, δηλα-

¹⁰ Βλ. απόφαση Engel κλπ κατά Ολλανδίας της 8-6-1976 στις υποθέσεις 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 και 5370/72 στο [link](#). Πρβλ. επίσης

δή με νόμο που ο νομοθέτης δεν χαρακτηρίζει ποινικό, ενός περιορισμού πολιτικού δικαιώματος για ποινικά κολάσιμες (και τιμωρημένες) πράξεις που ανάγονται στο προ της εισαγωγής του νόμου αυτού χρόνο, θα είναι σύμφωνη με την αρχή της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων. Η αρκετά ουσιολογική προσέγγιση του ΕΔΔΑ στη γνωστή υπόθεση Engel ίσως δημιουργήσει σοβαρά ζητήματα συμβατότητας μιας τέτοιας ρύθμισης με την ΕΣΔΑ. Πράγματι, αν η αρνητική για τον δράστη έννομη συνέπεια μιας πράξης έχει τιμωρητικό χαρακτήρα και φέρει μάλιστα και έμπρακτες αρνητικές συνέπειες, το ότι η εθνική νομοθεσία δεν χαρακτηρίζει τη συνέπεια αυτή ως «ποινή» αλλά ως κάτι άλλο (στην υπόθεση Engel ως πειθαρχική κύρωση), τούτο δεν σημαίνει αυτομάτως ότι δεν έχει έδαφος εφαρμογής η προστασία των ποινικώς διωκομένων (και καταδικασθέντων)¹¹, η οποία περιλαμβάνει και την αρχή της μη αναδρομικότητας των δυσμενεστέρων ποινικών νόμων. Τούτο πέραν των νομικών ζητημάτων που μία τέτοια ρύθμιση ίσως δημιουργούσε ενόψει του 3^{ου} άρθρου του 1^{ου} Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, το οποίο προβλέπει το δικαίωμα σε ελεύθερες εκλογές υπό συνθήκες που επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση της λαϊκής θέλησης.

Είναι όμως κόμμα;

Είναι όμως η Χρυσή Αυγή μετά την καταδίκη της πολιτικής και κοινοβουλευτικής της ηγεσίας πολιτικό κόμμα κατά την έννοια του άρθρου

τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις Campbell Fell κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 28-6-1984 στις υποθέσεις 7819/77, [7878/77](#) καθώς και Ezech and Connors κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 15-7-2002 στις υποθέσεις 30665 και 40086/1998, βλ. [link](#) και [link](#). Το ζήτημα αυτό (καθώς και την αποδοχή της τάσης της νομολογίας Englel από το ΔΕΕ και το ΣτΕ) επεσήμανε ο Χ. Τσιλιώτης, Τα πολιτικά δικαιώματα των καταδικασθέντων μελών της ΧΑ, το Σύνταγμα και η ΕΣΔΑ (I) – Μπορεί ο εκλογικός νομοθέτης να διορθώσει ό,τι απεμπόλησε ο ποινικός; σε Syntagma Watch, 13/10 (Οκτώβριος 2020), στο [link](#).

¹¹ Βλ. απόφαση Engel, ό.π., ιδίως σκέψεις 80-81.

29 Σ, έτσι ώστε η όποια δράση της εναπόμεινε να διέπεται από το νομικό καθεστώς των κομμάτων; Σημαντική, νομίζω, για τη συνταγματική θεώρηση των πραγμάτων είναι η μελέτη της ποινικής τους διάστασης.

Νομικό δρόμο που με αρκετή ασφάλεια μπορεί κανείς να ακολουθήσει για να ερευνήσει το παραπάνω ερώτημα διέγραψε ήδη η όχι και τόσο παλαιά απόφαση 55/2014 του Α' Τμήματος του Αρείου Πάγου. Η απόφαση αυτή εκδόθηκε στις 11 Μαΐου 2014, δηλαδή περίπου οκτώ μήνες μετά τη σύλληψη της πολιτικής και κοινοβουλευτικής ηγεσίας της Χρυσής Αυγής. Με την απόφαση αυτή ο Άρειος Πάγος απέρριψε ένσταση του σχήματος «Πατριωτική Ένωση – Ελληνική Λαϊκή Συμπέριρωςις (ΕΛ.ΛΑ.Σ)», που αυτοπροσδιορίστηκε ως «πολιτικός συνασπισμός» και είχε ζητήσει να μην ανακηρυχθούν οι υποψήφιοι της Νέας Δημοκρατίας, του ΠΑΣΟΚ και της Χρυσής Αυγής στις ευρωεκλογές της 25^{ης} Μαΐου 2014 με το επιχείρημα ότι τα τρία αυτά κόμματα είναι «εγκληματικές οργανώσεις». Αναφερόμενος στην (ήδη διωκόμενη) Χρυσή Αυγή, ο Άρειος Πάγος δέχθηκε ότι *«χωρίς αμετάκλητη καταδίκη και συνακόλουθη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν συνεπάγεται άρση της εκλογιμότητας του εμπλεκόμενου προσώπου και δεν θίγει τη νομική θέση και τη θεσμική δράση του πολιτικού κόμματος, ως θεσμού, στο συνταγματικό κανονιστικό πλαίσιο, κατά τις διατάξεις των άρθρων 29 παρ. 1 του Συντάγματος και 29 παρ. 1,2,4 και 6 του ν. 3023/2002, για την υπηρέτηση της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, στην οποία εντάσσεται η συμμετοχή αυτού και των υποψηφίων του συνδυασμού του σε εθνικές εκλογές ή ευρωεκλογές [...]»*¹².

Εκείνο που κάνει τη σκέψη αυτή συνταγματικά κρίσιμη είναι το ότι συνδέει την καταδίκη για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση (την οποία εν προκειμένω ζητά αμετάκλητη) και τη συνακόλουθη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων όχι μόνον με την εκλογιμότητα φυσικών

¹² Υπογραμμίσεις δικές μου. Για την απόφαση αυτή βλ. και Δ. Ψαρρά, Ο Αρχηγός. Το αίνιγμα του Ν. Μιχαολιάκου, σελ. 203-204.

προσώπων, αλλά και με τη νομική θέση και τη θεσμική δράση του πολιτικού κόμματος, στα οποία ανήκουν ως θεσμού. Η συνέπεια δηλαδή μιας τέτοιας καταδίκης και της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων ως περαιτέρω συνέπεια αυτής (υπενθυμίζω ότι μετά την ψήφιση του τροποποιητικού του Ποινικού Κώδικα νόμου 4619/2019 η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν προβλέπεται πλέον ως παρεπόμενη ποινή)¹³ υπερβαίνει τα πρόσωπα και αφορά στη νομική θέση του οργανισμού στον οποίο συμμετέχουν. Το παραπεμπτικό της Χρυσής Αυγής βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, στο οποίο γίνεται μνεία παρακάτω, αναπτύσσεται στη γενική κατεύθυνση της παραπάνω απόφασης του Α' Τμήματος του Αρείου Πάγου.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να εξετασθούν λίγο περισσότερο τα χαρακτηριστικά της εγκληματικής οργάνωσης, όπως προκύπτουν από την ποινική νομοθεσία.¹⁴ Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 187 ΠΚ

¹³ Το άρθρο 60 του ν. 4619/2019, το οποίο ψηφίσθηκε επί κυβερνήσεως Σύριζα λίγο πριν τις εκλογές του Ιουλίου 2019, αλλά διατηρήθηκε από τον ν. 4637/2019 που ψηφίσθηκε λίγους μήνες μετά τις εκλογές αυτές επί κυβερνήσεως Νέας Δημοκρατίας, υπό το παράτιτλο «Αποστέρηση θέσεων και αξιωμάτων», ορίζει ότι «1. Αν ο υπαίτιος καταδικάστηκε σε ποινή κάθειρξης, το δικαστήριο μπορεί να επιβάλει αποστέρηση της δημόσιας θέσης ή του δημόσιου ή αυτοδιοικητικού αξιώματος που κατέχει, εφόσον η πράξη του συνιστά βαριά παράβαση των καθηκόντων του. 2. Η αποστέρηση επέρχεται μόλις η απόφαση γίνει αμετάκλητη».

¹⁴ Για το άρθρο 187 ΠΚ βλ. αντί και άλλων Χ. Μυλωνόπουλου, Ο ν. 2928/2001 για την προστασία του πολίτη από αξιόποινες πράξεις εγκληματικών οργανώσεων, Ποιν.Λογ. 2001, σελ. 793 επ., Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Οργανωμένο έγκλημα και τρομοκρατία, 2^η εκδ. Αθήνα, 2007, Π.Ν. Σάκκουλας, σελ. 83 επ., Α. Τζαννετή, Η έννοια της εγκληματικής οργάνωσης κατά το νέο άρθρο 187 ΠΚ, Ποιν.Χρ ΝΑ' (2001), σελ. 101 επ., Α. Μαργαρίτη, Εγκληματική Οργάνωση (άρθρο 187 ΠΚ): Χαρακτήρας του εγκλήματος ως διαρκούς ή στιγμιαίου-Εκκρεμοδικία, ΠοινΔικ 12, 2005, σελ. 1429 επ., Τσάκου Ν., Εγκληματική Οργάνωση, Αρμ. 2014, σελ. 1647 επ.

τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών «όποιος συγκροτεί ή εντάσσεται ως μέλος σε δομημένη και με διαρκή δράση ομάδα από τρία ή περισσότερα πρόσωπα (οργάνωση) που επιδιώκει τη διάπραξη περισσότερων κακουργημάτων» στη μακρά σειρά των οποίων περιέχονται η ανθρωποκτονία με πρόθεση, ο εμπρησμός, η έκρηξη, παραβάσεις σχετικά με τις εκρηκτικές ύλες, η βαριά σωματική βλάβη, αρπαγή, διακεκριμένες περιπτώσεις κλοπής, εκβίαση, κακουργήματα που προβλέπονται στη νομοθεσία περί ναρκωτικών, όπλων, εκρηκτικών υλών και πολλά άλλα. Σύμφωνα δε με το εδ. α' της παρ. 3 της ίδιας διάταξης, όποιος «διευθύνει την οργάνωση της πρώτης παραγράφου τιμωρείται με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών».

Ήδη από το γράμμα του άρθρου 187 παρ. 1 ΠΚ προκύπτει ότι για να στοιχειοθετηθεί το αδίκημα της εγκληματικής οργάνωσης πρέπει να υπάρχει συγκρότηση ή ένταξη σε ομάδα που απαρτίζουν τρία ή περισσότερα άτομα, η ομάδα πρέπει είναι «δομημένη», να έχει δηλαδή κανόνες λειτουργίας και κάποια ιεραρχία, να έχει «διαρκή δράση» και να επιδιώκει την τέλεση περισσότερων του ενός από τα προβλεπόμενα κακουργήματα. Εάν για μία συσσωμάτωση ανθρώπων συντρέχουν οι παραπάνω ποσοτικές (τρία ή περισσότερα άτομα), ποιοτικές (δομημένη ομάδα) και χρονικές προϋποθέσεις (διάρκεια δράσης) τότε πρόκειται για εγκληματική οργάνωση. Όσον αφορά στη φύση του εγκλήματος, πρόκειται για «έγκλημα δυννητικής διακινδύνευσης του αγαθού "δημόσια τάξη" και αφηρημένης διακινδύνευσης αορίστου αριθμού εννόμων αγαθών προσωρινής ελευθερίας (ως έμμεση απειλή κατά στενότερου ή ευρύτερου αριθμού προσώπων) και των λοιπών εννόμων αγαθών αφετέρου, που βρίσκονται στο στόχαστρο της εγκληματικής οργάνωσης»¹⁵.

¹⁵ Λ.Χ. Μαργαρίτης – Κ.Ε. Χατζηλάμπρου, Εγκληματικές οργανώσεις και πολιτικά κόμματα, ΠοινΔικ 2/2014, σελ. 187. Κατά τον Λίβο «το έγκλημα του άρθρου 187 παρ. 1 ΠΚ καταστρώνεται ως έγκλημα βλάβης του εννόμου αγαθού της δημόσιας τάξης», Ζητήματα ερμηνείας του άρθρου 187 Π.Κ. Με αφορμή το

Την σχέση ανάμεσα σε μία εγκληματική οργάνωση και σε ένα πολιτικό κόμμα αποσαφηνίζει το μεγέθους 1107 σελίδων παραπεμπτικό της ηγεσίας και των λοιπών στελεχών της Χρυσής Αυγής βούλευμα υπ' αριθμ. 215/2015 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών. Σύμφωνα με αυτό «δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί πολιτικό κόμμα ένωση προσώπων ή οργάνωση η οποία, υπό το μανδύα του πολιτικού κόμματος, επιδιώκει την επίτευξη των στόχων της με την χρήση σωματικής ή ένοπλης βίας, εκτόξευση απειλών κατά της ανθρώπινης ζωής ή της σωματικής ακεραιότητας οποιουδήποτε πολίτη με πραγματικό σκοπό την τέλεση αξιοποιώντων πράξεων και την περαιτέρω διασάλευση της δημόσιας τάξης, ούτε η λειτουργία ενός τέτοιου κόμματος θα μπορούσε να νομιμοποιήσει την οποιαδήποτε προσβολή, διακινδύνευση ή βλάβη των έννομων αγαθών των πολιτών αλλά και των εννόμων συμφερόντων του Κράτους. – Η ίδια η άσκηση του ατομικού δικαιώματος της ίδρυσης κόμματος με σκοπό την διάπραξη κακουργημάτων θεωρείται καταχρηστική (άρ. 25 παρ. 3 Σ), αφού επιδιώκει σκοπούς διαφορετικούς από την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος (άρ. 29 παρ. 1 Σ)»¹⁶.

υπ' αριθμ. 215/2015 Βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, ΠοινΧρ ΞΕ' (2015), σελ. 311.

¹⁶ Όπως αναφέρεται σε Ποινικά Χρονικά ΞΕ (2015), σελ. 290 (προσβάσιμο και στο [link](#)). Κατά την γνώμη πάντως της μειοψηφίας του παραπάνω βουλεύματος «Καίτοι η εγκληματική συμπεριφορά των μελών ενός κόμματος δεν μπορεί να αποτελέσει την βάση για την διάλυσή του, ουδόλως παρεμποδίζεται ο ποινικός έλεγχος της εν λόγω συμπεριφοράς είτε με βάση το άρ. 187 ΠΚ, ιδιαίτερα εφόσον αποδειχθεί ότι ο σκοπός της εγκληματικής δράσης των μελών του κατατείνει στο “να ποριστεί (η εγκληματική οργάνωση – κόμμα), αμέσως ή εμμέσως, οικονομικό ή άλλο υλικό όφελος”, είτε, εφόσον δεν αποδειχθεί η συνδρομή του ανωτέρω σκοπού και η βίαιη εγκληματική συμπεριφορά των μελών του κόμματος κατατείνει λόγω πολιτικής ιδεολογίας και πεποιθήσεων σε άλλους σκοπούς και επιδιώξεις, με βάση άλλες πλέον πρόσφορες διατάξεις, έστω και αν η συσσωμάτωσή του εμφανίζει ομοιότητα προς τη δομή της εγκληματικής οργάνωσης».

Το βούλευμα επιτρέπει το συμπέρασμα ότι εάν μία συσσωμάτωση ανθρώπων κριθεί ότι είναι εγκληματική οργάνωση δεν μπορεί να είναι και πολιτικό κόμμα. Αφού η ηγεσία της Χρυσής Αυγής, περιλαμβανομένου του αδιαμφισβήτητα μοναδικού κέντρου αποφάσεων και ιεραρχικά δεσμεύοντος όλα τα μέλη της Χρυσής Αυγής «Αρχηγού», καταδικάστηκε για συγκρότηση εγκληματικής οργάνωσης, ένταξη σε αυτήν και «διεύθυνση» αυτής, η Χρυσή Αυγή δεν μπορεί να είναι κόμμα κατά την έννοια του άρθρου 29 παρ. 1 Σ. Όχι λόγω των απόψεών της αλλά λόγω του ότι κρίθηκε δικαστικά, με το κύρος της εκτελεστότητας μιας οριστικής απόφασης, ότι εντάσσεται στην ασυμβίβαστη προς την νομική έννοια και φύση του πολιτικού κόμματος έννοια της εγκληματικής οργάνωσης. *Δεν πρόκειται δηλαδή για απαγόρευση πολιτικού κόμματος, αλλά για την αφαίρεση από μία εγκληματική οργάνωση του μανδύα του πολιτικού κόμματος, από την απογύμνωσή της από την θεσμική λεοντή την οποία επιχείρησε να προβάλλει για να αποκρύψει την και δικαστικώς κριθείσα αληθινή φύση της: το ότι είναι μία εγκληματική οργάνωση κατά την έννοια του άρθρου 187 ΠΚ -τίποτε λιγότερο, αλλά και τίποτε περισσότερο.*

Το θέμα της σχέσης ανάμεσα σε πολιτικό κόμμα και σε εγκληματική οργάνωση έχει πάντως απασχολήσει την ποινική θεωρία. Οι Μαργαρίτης-Χατζηιωάννου στην εξαιρετικά διαφωτιστική και ενδιαφέρουσα και από άποψη συνταγματικού δικαίου μελέτη τους *Εγκληματικές ορ-*

νωσης του άρ. 187 του ΠΚ.» Η μειοψηφία πρότεινε να απαλλαγούν ο αρχηγός και τα μέλη της Χρυσής Αυγής που είναι βουλευτές για τις πράξεις της ένταξης σε εγκληματική οργάνωση και διεύθυνσης αυτής, γνώμη την οποία καθώς φάνηκε υιοθέτησε η εισαγγελέας της έδρας, αλλά απέρριψε το δικαστήριο. Για το βούλευμα αυτό (χωρίς παρατηρήσει σχετικά με την σχέση της εγκληματικής οργάνωσης με το πολιτικό κόμμα) βλ. *Ν.Δ. Λίβου, Ζητήματα ερμηνείας του άρθρου 187 ΠΚ. Με αφορμή το υπ' αριθμ. 210/2015 βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, Ποιν.Χρ. ΞΕ (2015), σελ. 310 επ.*

γανώσεις και πολιτικά κόμματα¹⁷ παρουσιάζουν συγκριτικά την ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη στο θέμα αυτό γερμανική θεωρία: το άρθρο 129 παρ. 1 του γερμανικού ποινικού κώδικα τιμωρεί την σύσταση εγκληματικής οργάνωσης, όμως η παράγραφος 2 του ίδιου άρθρου ορίζει ότι η παράγραφος 1 δεν εφαρμόζεται «όταν η οργάνωση αποτελεί ένα πολιτικό κόμμα, το οποίο δεν έχει κηρυχθεί αντισυνταγματικό από το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο.»¹⁸ Στην γερμανική συνταγματική τάξη αποσυνδέεται ο χαρακτήρας του κόμματος από τον χαρακτήρα της εγκληματικής οργάνωσης, τούτο όμως ακριβώς επειδή, αντίθετα από ότι συμβαίνει υπό το ελληνικό Σύνταγμα, εκεί προβλέπεται δυνατότητα διάλυσης πολιτικών κόμματος.

Παρουσιάζοντας περαιτέρω τα κατά την γερμανική τάξη ισχύοντα, οι Μαργαρίτης-Χατζηιωάννου σημειώνουν ότι ναι μεν το άρθρο 129 παρ. 1 του γερμανικού ποινικού κώδικα δεν εφαρμόζεται ως προς τα κόμματα καθ' εαυτά, πλην αυτό δεν αφορά την δράση «μεμονωμένων μελών, τα οποία οργανώνονται για την διάπραξη σοβαρών εγκλημάτων. Συνεπώς εφόσον σχηματίζεται εντός του κόμματος μία αυτόνομη οργάνωση, η οποία, ως τέτοια, πληροί τις προϋποθέσεις του άρθρου 129 παρ. 1 ή αν μεμονωμένα μέλη οργανώνονται για την διάπραξη εγκλημάτων, δεν αποκλείεται το αξιόποινο.»¹⁹ Δηλαδή «τίποτε δεν εμποδίζει την ποινικοποίηση συμπεριφοράς προσώπων τα οποία ως ηγέτες-μέλη-οπαδοί (:φυσικά πρόσωπα διακριτά από το πολιτικό κόμμα ως τέτοιο) [...]ενώνονται με σκοπό την διάπραξη εγκλημάτων που υπάγονται στο άρθρο 187 ΠΚ», ενώ, όπως είναι αυτονόητο, «απαγορεύεται η εντός κόμματος δημιουρ-

¹⁷ Α. Χ. Μαργαρίτη-Κ.Ε. Χατζηιωάννου, Εγκληματικές οργανώσεις και πολιτικά κόμματα, ΠοιΔικ 2014, σελ. 169 επ.

¹⁸ Μαργαρίτη-Χατζηιωάννου, ό.π., σελ. 174. Πρβλ. επίσης την εκεί παρουσίαση νομολογίας του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, σελ. 175-176

¹⁹ Μαργαρίτη-Χατζηιωάννου, ό.π., σελ. 176.

γία αυτονόμων οργανώσεων (θυλάκων εγκληματικότητας), οι οποίες ως τέτοιες μπορεί να υπάγονται στην έννοια της εγκληματικής οργανώσεως του άρθρου 187 ΠΚ.»²⁰. Και μάλιστα, δεν αποκλείεται «οι αυτόνομες εγκληματικές οργανώσεις στο πλαίσιο ενός πολιτικού κόμματος να έχουν μια τέτοια πολιτική-ιδεολογική βάση και ιδιαίτερα μια εξάρτηση από εξτρεμιστική ιδεολογία, η οποία όχι μόνο δεν αποκλείει την πραγμάτωση της νομοτυπικής υποστάσεως του άρθρου 187 ΠΚ, αλλά, αντίθετα, να αιτιολογεί ειδικά και εμπεριστατωμένα -σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία που απορρέουν από [την οργάνωση και δράση της οργάνωσης]- και τα απαραίτητα στοιχεία της δομής και της διάρκειας της εγκληματικής ομάδας.»²¹ Η, κατά την διατύπωση του Χλούπη «αν τα φυσικά πρόσωπα (ηγέτες, μέλη και οπαδοί) αποκλίνουν από τον πολιτικό τους σκοπό και ενωθούν προς διάπραξη εγκλημάτων εννοείται πάντοτε με σκοπό να 'ποριστεί (η πολιτική οργάνωση ή ομάδα) αμέσως ή εμμέσως οικονομικό ή άλλο όφελος' αν δηλαδή το κόμμα, η πολιτική οργάνωση ή η ομάδα μεταλλαχθούν σε εγκληματική οργάνωση τύπου μαφίας, τότε χωρεί επ' αυτών η εφαρμογή του άρθρου 187 ΠΚ»²² Οι Μαργαρίτη-Χατζηγιάννου μάλιστα έχουν συναγάγει το συμπέρασμα ότι «[δ]εν αποκλείεται [...] να συνιστά εγκληματική οργάνωση το ίδιο το κόμμα στο μέτρο και στο βαθμό που παρεκκλίνοντας από την συνταγματική του αποστολή εντάσσεται -υπό προϋποθέσεις- στην έννοια [της εγκληματικής οργάνωσης]»²³.

²⁰ Μαργαρίτη-Χατζηγιάννου, ό.π., σελ. 179.

²¹ Μαργαρίτη-Χατζηγιάννου, ό.π., σελ. 179.

²² Γ. Χλούπη, Το άρθρο 187 ΠΚ «Οι περιπέτειες μιας εγκληματικής οργάνωσης», σε ΠοιΔιοικ 6/2020, σελ. 536 επ.

²³ Μαργαρίτη-Χατζηγιάννου, ό.π., σελ. 178. Βλ. επ' αυτού τον προβληματισμό των Χ. Σατλάνη και Λ. Μαργαρίτη, Είναι δυνατή η θεώρηση ενός πολιτικού κόμματος ή μιας πολιτικής οργάνωσης ως εγκληματικής οργάνωσης σε Ποινική Δικαιοσύνη, 8-9, 2013 (ψηφιακή βιβλιοθήκη), σελ. 6-7, όπου επισημαίνουν το ασύμβατο μεταξύ του χαρακτήρα ενός πολιτικού κόμματος κατά τη

Ο βασικός πυρήνας που διέπει τις παραπάνω σκέψεις είναι ότι κανένα από τα χαρακτηριστικά του πολιτικού κόμματος, όπως ιδεολογία, πολιτική δράση, οργάνωση, συμμετοχή σε εκλογικές διαδικασίες, δεν αναιρεί το ενδεχόμενο είτε μέλη του κόμματος και συμμετέχουν ταυτόχρονα σε εγκληματική οργάνωση, είτε «θύλακες» μέσα στο κόμμα, ή και το ίδιο το κόμμα στο σύνολό του να πληρούν την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της εγκληματικής οργάνωσης κατά την έννοια του άρθρου 187 ΠΚ.

Οι παραπάνω σκέψεις και συγκριτικά δεδομένα επιτρέπουν να συναχθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το εάν η παραπάνω καταδίκη της ηγεσίας και άλλων στελεχών της Χρυσής Αυγής συνεπάγεται ότι η Χρυσή Αυγή δεν είναι πλέον κόμμα, αν και στο ζήτημα αυτό είναι ίσως πρόωρο να διατυπωθεί μια ασφαλής γνώμη πριν δημοσιευθεί πλήρως το σκεπτικό της σχετικής απόφασης του Εφετείου Κακουργημάτων.

Με βάση πάντως τα νομικώς ουσιώδη δεδομένα που ως τώρα είναι γνωστά, νομίζω ότι μπορεί να διατυπωθεί η γνώμη ότι η Χρυσή Αυγή, στο σύνολό της, είναι εγκληματική οργάνωση κατά την έννοια του άρθρου 187 ΠΚ, δεν εμπίπτει δηλαδή πλέον στην νομική κατηγορία «πολιτικό κόμμα» αλλά εμπίπτει στην ασύμβατη με την έννοια «πολιτικό κόμμα» κατηγορία «εγκληματική οργάνωση».

Υπέρ της τοποθέτησης αυτής συνηγορεί ιδιαίτερα η συγκεκριμένη μορφή της ιεραρχικής δομής που, καθώς φαίνεται, έχει και δικαστικά

έννοια του άρθρου 29 Σ και μιας εγκληματικής οργάνωσης κατά την έννοια του άρθρου 187 ΠΚ, ίσως όμως επηρεασμένοι από την διαφορά της ελληνική από την γερμανική συνταγματική μεταχείρισης των κομμάτων, στην οποία και αναφέρονται παρουσιάζοντας πρόσφατο νομολογιακό παράδειγμα, δεν αποσαφηνίζουν την θέση τους εάν μία συσσωμάτωση που έχει χαρακτηριστεί πολιτικό κόμμα αποβάλλει τον χαρακτήρα του κόμματος αν κριθεί ότι είναι εγκληματική οργάνωση.

αποδειχθεί ότι έχει η Χρυσή Αυγή. Την σημασία της δομής μιας συσσωματώσεως ώστε να κριθεί εάν είναι εγκληματική οργάνωση κατά την έννοια του άρθρου 187 ΠΚ καταδεικνύει, πέραν της θεωρίας και το βούλευμα 215/2012 του Συμβουλίου Εφετών που σχολιάστηκε παραπάνω, και στο σκεπτικό του οποίου η όλη δομή, ιεραρχία και πειθαρχία που διέπει την λειτουργία της Χρυσής Αυγής φαίνεται ότι είναι ουσιώδης. Η σημασία της συγκεκριμένης ιεραρχικής δομής της Χρυσής Αυγής βρίσκεται κυρίως στο ότι οι κατώτεροι αποδέχθηκαν, διαρκώς (αφού η ένταξη σε εγκληματική οργάνωση είναι διαρκές έγκλημα) να τίθενται υπό την απόλυτη πειθαρχία προς τους ανώτερους και όλοι αποδέχθηκαν να τίθενται, διαρκώς, υπό απόλυτη πειθαρχία προς τον καταδικασθέντα για ένταξη σε εγκληματική οργάνωση αρχηγό της. Η πειθαρχία δε αυτή και προς αυτόν ήταν κατοχυρωμένη και στο καταστατικό της Χρυσής Αυγής. Άρα κάθε πρόσωπο που προσχωρούσε σε αυτήν, προσχωρούσε και σε ένα σύστημα για το οποίο γνώριζε εκ των προτέρων ότι τα πάντα –άρα και η δική του δράση- υπαγόταν διαρκώς και απολύτως στις διαταγές του αρχηγού της, ο οποίος αποτελούσε την αποδεκτή από όλους κορυφή κάθε ιεραρχίας και κέντρο κάθε πειθαρχίας στην Χρυσή Αυγή. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι τα μέλη της Χρυσής Αυγής γνώριζαν ότι εισέρχονταν σε ένα οργανωμένο σχήμα όπου ο ύψιστος κανόνας είναι η υλοποίηση, τυφλά, των διαταγών του «Αρχηγού», δηλαδή του καταδικασθέντος για παράβαση του άρθρου 187 ΠΚ αρχηγού της. Ενόψει ιδιαιτέρως αυτού του συστήματος τυφλής πειθαρχίας που διείπε την λειτουργία της Χρυσής Αυγής, η σύμπτωση στο πρόσωπο του Νίκου Μιχαλολιάκου των ιδιοτήτων του Αρχηγού της κόμματος «Χρυσή Αυγή» και του ενόχου για παράβαση του άρθρου 187 ΠΚ, σε συνδυασμό με την όλη δραστηριότητα των λοιπών ηγετικών στελεχών της Χρυσής Αυγής και των λεπτομερειών του τρόπου με τον οποίο αυτή ιεραρχήθηκε και εκτελέστηκε, καταδεικνύεται ότι, ακόμη και αν ορισμένα, ή και αρκετά από τα (κάποτε ίσως χιλιάδες) μέλη ή και τμή-

ματα (οργανώσεις) της Χρυσής Αυγής δεν διέπραξαν τις τιμωρούμενες από το άρθρο 187 ΠΚ πράξεις, ήταν πάντως προετοιμασμένα, και ενδεχομένως έτοιμα, να κληθούν να τα διαπράξουν. Η ποινική αξιολόγηση της όποιας συμμετοχής στη Χρυσή Αυγή ενός εκάστου των μελών της είναι για το επιχείρημα που παρουσιάζω αδιάφορη: σημασία έχει ότι η Χρυσή Αυγή, συνολικά, επιχείρησε να θέσει υπό την προστασία του μανδύα πολιτικού κόμματος μία εγκληματική οργάνωση. Όχι έναν κάποιον επί μέρους θύλακα αυτής, αλλά την ηγετική της ομάδα, πολιτική, κοινοβουλευτική και οργανωτική, οι διαταγές της οποίας μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να ενεργοποιήσουν όποιο τμήμα ή ομάδα μελών της Χρυσής Αυγής επέλεγαν για να διαπράξει αδικήματα που τιμωρεί το άρθρο 187 ΠΚ. Ήδη αυτά τα δεδομένα αναιρούν από την Χρυσή Αυγή, συνολικά ως προς κάθε πτυχή του πράγματος, τον χαρακτήρα του πολιτικού κόμματος.

Προσθέτω δε ότι για την απώλεια του χαρακτήρα του κόμματος της Χρυσής Αυγής, η απώλεια δηλαδή όλων των ουσιαστικών προϋποθέσεων να συνεχίσει να διατηρεί την νομικής της προσωπικότητα, η οποία σύμφωνα και με το άρθρο 29 παρ. 6 του ν. 3023/2002 απέκτησε ως πολιτικό κόμμα με την ίδρυσή της, πλην *«για την εκπλήρωση της συνταγματικής του [κόμματος] αποστολής»*, όρος ο οποίος εκλείπει αν υπό το κόμμα κρύπτεται εγκληματική οργάνωση, και τούτο έχει κριθεί δικαστικά. Αρκεί δε, νομίζω, η οριστική καταδικαστική απόφαση του Τριμελούς Εφετείου Κακουργημάτων και η εκτελεστότητα που αυτή παράγει. Τούτο διότι αμετάκλητη καταδίκη απαιτεί το Σύνταγμα προκειμένου να επέλθει -αν ο νόμος το προβλέψει- στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ενός πολίτη. Το θέμα όμως του χαρακτήρα της Χρυσής Αυγής ως κόμματος δεν επιδρά επί των πολιτικών δικαιωμάτων των καταδικασθέντων, οι οποίοι δεν μπορούν να τα χάσουν παρά μόνον αν η καταδίκη τους καταστεί αμετάκλητη και το προβλέπει ο νόμος. Εκείνο που κανείς δεν μπορεί να πράξει είναι να κατέλθει στις εκλογές ως

υποψήφιος της Χρυσής Αυγής διότι μετά την καταδικαστική για την ηγεσία και τα στελέχη της απόφαση του Εφετείου Κακουργημάτων η Χρυσή Αυγή δεν είναι πλέον κόμμα, άρα δεν μπορεί να εκθέσει υποψηφίους σε εκλογές.

Τι θα γίνει αν μη καταδικασθέντα (ή και καταδικασθέντα) στελέχη της Χρυσής Αυγής κατέλθουν σε εκλογές υπό τον τίτλο άλλου κόμματος; Θα κριθούν από το εκλογικό σώμα και την κοινωνία, οι οποίοι και μόνον μπορούν να δώσουν την αποφασιστική απάντηση, η οποία, όπως σημειώθηκε στην αρχή του άρθρου αυτού, δεν είναι νομική.

